

TIGHT BINDING BOOK

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_204639

UNIVERSAL
LIBRARY

UP-731-28-4-81-10,000.

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

all No. 781.1
Accession No. 71824
uthor B57C
928 22 0 200
itle 20 22 0 200 0 200. 1928

This book should be returned on or before the date last marked below

శ్రీః.

శ్రీభోజరాజ సారవభౌమవిరచితం

చ ం పూ రా మా య న మ్.

లక్ష్మణసూరివిరచితం యుద్ధ కాండమ్.

రామచంద్రబుధేంద్రవిరచితయా వ్యాఖ్యయా సమేతమ్

హిందూ విశ్వకళామాలా కాలనీయస్
పేంకటామరెండ్రో
ఇంజి. మాస్టర్
సికింద్రాబాదు

చెన్నపుర్యామ్:

‘వావిళ్ల. రామస్వామిశాస్త్రిలు అండ్ సన్స్’

ఇ త్యే తైః

వావిళ్ల ముద్రాలయే

ముద్రితం, ప్రకటితంచ.

PRINTED BY
V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS,
AT THE 'VAVILLA PRESS, MADRAS—1928.

శ్రీశ్రీసాఽఽస్తామ్.
శ్రీ ని వా సా య న మః.

భూ మి కా.

భోభోఅభిరూపశేఖరాః !

విదితచర మేవ హి తత్రభవతాం సజ్జ్యవతా మవేలరసబంధురప్రబంధనిరపేధః
 మాధురీపరిగ్రహణజంఘాలహృదయానాం సహృదయానామ్.

యత్కిల.—సముల్లసితకవితామహిత సుకవిజనతానుయాతదరిద్రతాలతాపతా
 రేణ మధ్యమభువనావతరంతై కరసికభారతీవిలాసినిపురుషావతారేణ విదర్శవిషయరాజేన
 భోజరాజేన సమున్మిషితనవరసాలహ్లా రగన్ధ శృమ్భూరామాయణాఖ్యైః కశ్చన ప్రబంధ
 స్రుమబద్ధితి.

యథాకిల —సోఽయం సమల్లాసయ న్నఖిలబుధసముదయం, సమ్రోదయం
 శ్చాభిరూపశేఖరాః, సముల్లేజయం శ్చ కవిజనతామనీషం, సముద్వేజయంశ్చ కాక
 వికడమ్బం; సమత్పాదయం శ్చ కలార్థివిజ్ఞానం, సమావర్తయం శ్చ మధురసుధా
 ధారాం, సమున్వేషయం శ్చ ఉపమాద్యలంకారాః, సకుతుక మఖిలచమ్భూప్రబంధ
 మహాసామ్రాజ్యే నూన మభిరూపశేఖామణిభి రభిషిచ్యమాన సృకలసహృదయహృద
 యాని నిర్దయ మావర్ణయతీత్యహో ధన్యతమశ్రీభోజరాజసూక్తేర్భాగధేయ మితి భావం
 భావ మతితరాం విస్తయపద మధిగచ్ఛమహే.

తతాద్యగ్వాణీవిలాసభోరణీ మధిభూతలం ప్రచాల్యమానోఽయం కవిసత్తమః
 కిందేశీయః? కోవాఽన్యవాయః పున్యాత్తనోఽన్య జన్మనాఽనుగృహీతః? కాభ్యాం:
 వా పితృభ్యా మీదృక్సంతానభాగ ధేయలాభేన నిరతిశయానన్ద స్రుమవాపి? కస్తిన్వా
 ఽనేహ స్యస్యామృతాయమానస్యదర్శనామృతలహరీనిమగ్నాంతరాత్మానఃప్రజాప్రావర్తి
 షక? కావా ప్రబంధరత్నమాలా సుగృహీతనామ్నాఽనేన గ్రథితా? ఇత్యాదికన్య
 చారిత్రస్యజిజ్ఞాసూనాం సుఖబోధాయ స్వీయచరిత్ర ఖ్యావనం కమపి ప్రబంధ మనను
 జిఘృక్షురయం 'మహాజనో యేన గత సృటంథాః' ఇత్యభియంతోక్తి మనుసరజ్నేవ
 ప్రాక్తనానాం కాళిదాసాదీనా మేవ ఘంటాపథే సమర్థభావ దితి హంత ! మహా
 నయం కళంకః ప్రాచీనానాం తత్ప్రధానుసరణం ప్రతికానానా మర్యాదీనానాంచాపి
 సుకవీనామ్. తత్కిలనిరవద్య మేతత్కవికాలాద్య స్వాద్య నిర్ణివేషవో బహవో విమర్శ
 కా సృఖేద మపర్యాప్తనామగ్రీ కా విఫలమనోరథాః ప్రయత్నాన్నివర్తంతే ప్రవర్తంతే
 చ బహుళతరనిజయశశ్వంది కాధవళితాకాన్తస్య కవే రేతత్కులీనానాం చ కేమంది
 ద్దానకాసనానా ముపలభ్యే త్రత్కులకాలాదిక మభివర్ణితుం. తత్పదవ్యా మేవ పద
 మాక్షిపన్తో వయ మపర్యాప్తకరారణాభియోగా ఆపి కించి దివ కలార్థి జనప్రబోధాయ
 విమిమర్శామహే.

తథాహి.—భోజోఽయం పరమారవంశమణిః. పురా శిల విశ్వామిత్రకృతకామ
ధేనుసమాకర్షణసమయే ప్రభావకాలినో మహారే ర్వసిష్ఠ స్వానుభ్యాసేన వైశ్వామిత్రబల
జయకాంక్షయాఽగ్నితృణైశ్చ త్వరమార ఇత్యన్వర్థనామా నముదభూత్. తథాహి.—

“అయాశస్య కదాచన తీరిపతే రాబ్ధివృక్షః కాశిక

స్యాదిథ్యోదితవస్తుజాతజననా దానన్దసిం నన్దసిమ్,

నిజ్జతా తుపితేన తేన హవిషా సంవర్ధితా ద్యృగ్నిషా

వీరః శ్రీ పరమార ఇత్యనుపమ స్సత్వాభిధానోఽభవత్.” ఇతి.

అయమేవ నిఖిల మపి వైశ్వామిత్రం బల మజయత్. ఆస్య రాజన్యస్య అర్చ్య
దాచలస్యాగ్నేయే చన్ద్రావతీనామ నగరీ రాజధాన్యాసీత్. ఆస్య వంశావళియథా.—

(పరమారాన్వయే) ఉపేన్ద్రరాజః

↓
వైరిసింహః

↓
సీయకః

↓
వాక్పతిరాజః

↓
వైరిసింహః (వజ్రటస్వామి)

↓
శ్రీహర్షః (ఊర్బగస్యజేతా)

↓
మజ్జః

↓
సింధురాజః

↓
భోజరాజః

↓
జయసింహదేవః

ఏలేఘ రాజసు ఉపేన్ద్రరాజః శృష్టరాజనామ్నా వాక్పతిరాజోఽమోఘపర్ష
నామ్నా చ ప్రసిద్ధః. శ్రీహర్ష స్సీయకనామ్నా సింహదత్తనామ్నా చ ప్రథలే. మజ్జః
వాక్పతి రాజామోఘపర్షోత్పలరాజనామభిః—సింధురాజ స్సింధులసింధులకుమారనారా
యణ నవసాహసాబ్జ-పదై శ్చ వ్యవహ్రీయతే. ఏలేఘ ముంజస్య సింధురాజాగ్రజలే
కేది త్సంకీలిపద మధ్యయాసిఘః. తచోద్భవం. ఏతత్కులీననరవర్తకారితమందిర ప్రశస్తి
రూపదానశాసనే పరమారాన్వయే సీయకపర్యంతం నిర్వర్ణ్య,

“కన్నా ద్వైరివరూధినీబహువిధప్రార్థయద్ధాధ్వర
ప్రథ్యంనైకపినాకపాణి రజని శ్రీముంజరాజో నృపః,

... ..

తస్యాసీ దధ సార్థివః పృథుయశాశ్శ్రీసింధురాజోనుజః” ఇతి.

సుదృఢం నిర్వర్ణితత్వాత్—అన్యత్ర ధనికాదిభిః దళయాపావలూకాదిషు నిర్వర్ణితత్వా
చ్చేతి.

ఏలేషు నాస్తితిరాజాపరాభిధానేన ముష్టేన విక్రమ. శ.1031 (శ్రీ. 974)
తమే కిమపి దానశాసన మకారి. సుప్రసిద్ధో భోజరాజశ్చ విక్రమ. శ. 1078. తమాత్
(శ్రీ. 1021) వరం గోవిందభట్టసుతాయ ధనపరిభట్టాయ వీరాణకగ్రామ మదాదితి
శాసనేనావగమ్యతే. ఏతదాత్తజో జయసింహదేవశ్చ విక్రమ. శ. 1112 (శ్రీ.1054)
తమే కిమపిశాసన మచీకరత్. ఏలేషం శాసనానా ముపలభ్యాశ్రీస్తుతకాత్ 1018
తమా త్వరం శ్రీ. 1060 తమవర్తస్తం భోజదేవోరాజ్యమశిష దితి యుక్త ముత్పశ్యామః.
శ్రీస్తుతకాత్ 1022 వరం 1063 తమవర్తంత మధిష్ఠితరాజ్యస్త్రింగభాషిపాదతో రాజ
రాజవరేన్ద్ర స్సంస్కృతభాషిపాదతో భోజరాజశ్చ సమకాలే విరేజతు రితి తదాభాష
యిపాదక రాజన్యరత్నాలంకృతయా భరతమాత్రా కీదృశ్యా భావ్య మిత్యానందార్జ
వతల మగచ్ఛామః. విస్తర మన్యత్ర విచారయామః. భోజరాజా త్పూర్వేషం రాజ్ఞా
ముజ్జయసి రాజధాన్యానీత్. ఆయం విషయః పరిమలకవినా నవసాహసాద్గుచరిత కావ్యే
యగ్నుః, సప్తదశశ్లోకే.

భావ మ అస్తి ఓతా వుజ్జయి నీతి నామ్నా పురీ విహాయస్యమరావలివ,

బలన్ధ యస్యాం పద మిన్ద్రకల్పాన్మహాపతి ర్వాక్పతిరాజదేవః” ఇతి.

సముద్భుతః భోజేన చ కియంతం కాలం తత్రైవ రాజ్యం ప్రశాస్య తతః మాలవదే
శాస్తర్గత ధారానగరీ రాజధానితాం నీలేతి జ్ఞాయతే. ఆయం కిల నికరాం దానశాండః,
కావ్యార్థకోవిదః, దయాశీలః, సంస్కృతవిద్యాప్రచారణే బద్ధకంకణః, చండికప్రియః,
అన్యబ్రహ్మణైవతత్వం చ చమ్పూరామాయణే

“ఉచ్చైర్గతి ర్గతి సిన్ధుతి ధర్మత శ్చే

త్తస్య ప్రమా చ వచనైః కృతకేతరై శ్చేత్,

లేషం ప్రశాసనదకా చ మహీసురై శ్చేత్

తా నస్తరేణ నివలే త్క్వసు మత్సృణామః” ఇతి.

ద్వైతీయాకణ్డోక వివ సమాసధా జ్ఞాపయతి. కిం చ భోజదేవదానశాసనే,

“జయతివ్యోమకేశోఽసౌ యస్సర్గాయ బిభర్తితాం,

విదవీం శిరసా శేఖాం జగద్వీణాం తురాకృతిమ్” ఇతి.

ప్రథమంశివప్రార్థనామేవోరీకృతత్వాత్. చంప్రా.రామాయణే చ.—

“లక్ష్మీం తనోతు నికరా మికరానపేక్ష

మంఘ్రద్వయం నిగమశాఖాఖిలా ప్రవాళేష్.

హైరమ్మ మమ్మరుహ దమ్మర చార్మనిఘ్నం
విమ్మని శ్రీదేశికధారధరంధరం నః." ఇతి.

హైరమ్మ. (హే=దుద్రసమిషే, రమ్మ లే ఇతి హైరమ్మః. తదీయ)చరణద్వయ స్తవనా
చ్చాస్యశివభాగవతసంభావనం సామ్మిక మితి పశ్యామః. అన్యచ్చాయం కవితాధిరాజ్యం
ధారాధిరాజ్యం చాలంకుర్వన్మపి సుమాత్మ మపి గర్వలేశ మస్మశక్ బలోపకారకృ
తోపరలోకానందానుభవైకకృతో చ కృతీరాజ్యభోగాదికం నశ్వరం మన్వానో పరమ
యోగినా మపి మనాంసి రంజయతి. దృశ్యంతాం భోజరాజదానకాసనే.

"వాతాభ్రవిభ్రమ మిదం పసుధాధిపత్య
మాపాతమాత్రమధురో విషయోపభోగః,
ప్రాణా స్తృణాగ్రజలబిద్ధసమా నరాణాం
ధర్మ స్సఖా పర మహా! పరలోకయానే. 25
భ్రమత్సంసారచక్రాగ్రధారాధారా మిమాం శ్రియమ్,
ప్రాప్య యే న దదు స్తేషాం పశ్యాత్తాపః పరం ఫలమ్.
... ..

లక్ష్మ్యైస్తటిత్సలీలబుద్ధుదచఞ్చలాయా
దానం ఫలం పరయశఃపరి హలనంచ" ఇతి.

సూక్తిరత్నాని తత్తాదృక్మనే ర్ధానదాక్షిణ్యాదయో గుణాః కింది దివ్య ప్రబంధే
ప్రస్తుతాః. కిం బహునా వైతాదృశః కవీంద్రరాజచంద్రః కోఽపి భూమణ్డో దరిద్రశృత
ఇత్యస్య నిరవధికగుణగణవర్ణ సే విరిరంసవ ఏవ సప్రశ్రయం నమోవా. ప్రకాష్ట
హే. అస్య కృతిరత్నాని చంపూరామాయణసరస్వతీకంఠాభరణపాతజ్జలసూత్రవృత్త్యా
దికాని సముపలభ్యంతే. వ్యాకరణే భైషజ్యే చ కలి చన గ్రన్థానయం ప్రాజ్ఞేషీదితి
పాతజ్జలసూత్రవృత్త్యా విజ్ఞాయతే. తథాపి సకలాస్తేవాసిసాధారణతయా ప్రతిగరుని
కటం పాత్యమానం చంపూరామాయణమేవ దరిద్రశృత ఇత్యస్య గౌరవ మాత్రైక
వేద్యమ్. ప్రబంధరత్న మిదం న కేవలం పవిత్రతమశ్రీరామకథావైభవేనైవ భాభాతి
అపిచ గద్యపద్యయో ర్దేశనవైభవేన చ మాధ్వీకమృద్వీకయో రివ రసికజనరసనాస్వాద
సియతా మలితరా మఞ్చుతి.

ఈదృశ్యృబంధలికం కవినా సుందరకాణ్డపర్యంత మేవ తతో వా నిరమా
య్యతి విదిశిత్యానాం ప్రబంధపూరణా దర్శ్యాగేవ కవి ద్యుద్ధే శరీరం నిరస్య వీరస్వర్గ
మలం క్రియా దితి విషీదస్త స్తద్విషాదం నిరస్యంతం భోజకృపాలబ్ధకవితాలిలాసం
యుద్ధకాణ్డకృతికృతిసం లక్ష్మణకవీం చ ప్రస్తుమః.

తస్మాత్తత్తత్సందర్శిత ముపనిబద్ధాం కవితామాధురీం స్థావీపులాకన్యాయేన
పరిత్యజనావగమనాయ కింది దివ సందర్శయామః. తథాహి—

బాలకాణ్డే శ్రీరాధీశయానస్య భగవతః గీర్వాణగణకృతస్తుతౌ.

“నారాయణాయ నభినాయకలీచనాయ
నామావశేషితమహాబలివైభవాయ,
నానాచరాచరవిధాయక జన్మదేశ
నాభీపుటాయ పురుషాయ నమః పరస్మై” ఇతి.

తత్రైవ భగవతః ప్రత్యుక్తౌ.

“ఇన్ద్రియలీచలోదఙ్మచ్చున్ద్రికాధవశస్తితః,
వాచ మూచే సుధాధారామధురాం మధుసూదనః.” ఇతి.

ఆస్తి స్నేహకాండే శివజటాజూటా ద్దంగావతరణవర్ణనం గంగావతరణానోరణీ మే వాను
మర్వ దివ భాభాలి. దృశ్యతా మేకం పద్యం.

“అథ వీచీచయచ్చన్నదిగ న్తగగనాంకరా,
శకాద్గుళంఖసంభిన్నతారామూక్తికదస్తురా.”

అన్యచ్చ-పరశరామగర్వనిర్వాపణానంతర మిదం పద్య మన్యాదృశం నీతిం చ ప్రబోధ
యతి యథా.—

“నూనం జనేన పురుషే మహలి ప్రయుక్త
మాగః పరం తదనురూపఫలం ప్రసూతే,
కృత్వా రఘూద్వహగతౌ త్తూ మన్తరాయం
య ద్భార్గవః పరగతే ర్విహతిం ప్రపేదే.”

అయోధ్యాకాండే శ్రీరామప్రవాసప్రకరణే కైకేయాం ప్రతిరామోక్తిర్యుక్తిసాం
దర్శేణ భావతాం కమ ప్యానందం జనయతి. యథా.—

“ననభువి తనుమాత్రత్రాణ మాజ్ఞాపికం మే
నకలభువనభార స్థాపితో వత్సమూర్ధ్ని,
త దిహ సుకరతాయా మావయో స్కర్మితాయాం
మయి కతతి గరీయానంబ తే పక్షపాతః.”

తదైవ కాసల్యావిలాపే దయావతాం వతతా మశ్రుపాత మవశ్య ముత్పాదయతి.—

“రేఖారథాద్గర్జనసీరుహశక్తుచిహ్నే
క్షేమంకరే తవ కరే జగతాం శ్రయాణాం,
కాంతారకందఖననం రచయేతి నూన
మాబద్ధవాక్ ప్రతిసరం భగవా న్వసిన్యః” ఇతి.

చిత్రకూటే భరతస్య శ్రీరామసందర్శనేద.—

“అథావాసం శాస్తే రిక్యతసుక్యతానా మసులభం
నవాంభోదశ్యామం నభినయనం వల్కలధరం,
జటాజూటాపీడం భుజగపతిభోగోపమభుజం
దదర్శ శ్రీమన్తం వివినభువి నీతానహచరం” ఇతి.
కాన్తరసావాసతా మేవాధిగచ్ఛతి.

ఆరణ్యకాండే దాశరథీ శూర్పణఖ్యాశ్చ సంవాదో ముగ్ధరసికస్యాపి హృదయహాస్య రస ముత్తరంగయతి. —

“దశరథాత్మజయంగు నిరీక్షణక్షణసమాకులబుద్ధి రియం దధౌ,
ఉభయకూలసమస్థితకాద్వలభ్రమగతాగతభిన్న గవీవశామ్” ఇతి.

షిష్టా కాండే వసన్తవర్ణనే —

“యత్ర శాస్త్రై ర్వియుక్తానాం యుక్తానా మసి సుభుజివామ్,
డోలాకర్త వికన్వంతి మనాంసి చ వహ్రంషి చ.”

ఇత్యాదికవద్యరసాస్వాదనే రసికహృదయాన్యసి డోలాకర్తవ వికన్వంతి.

తతో వాలివధానంతరం తారావచనానిచ నికరాం హృదయంగమాని. యథా. —

“క్షితిబలితనయానాం హంత గర్భేశ్వరాణాం

ఋ నిరవధి మాగ్ధ్యం శౌర్యవజ్జన్తసిద్ధం,
మమ హృది నిరపాయే వర్తమానే కపీన్ద్రే)
రఘువర యరముష్టై ర్లిప్తనే చావపాణిః.” (ఇత్యాదిసి.)

సుందరకాండే చ సీతాదర్శనే మారుతే శ్చింతనాసందర్భే. —

“జ్యోత్స్నాం వినాపి నివనేన్నిశి శీతభానుః

ఛాయాం వినాపి నివనే ద్వివనేశ్వరోఽపి,

వినాం వినా రఘువలిః పరిగృహ్య ధైర్యం

సప్రాణ వివ వసతీలి విచిత్ర మేతత్” ఇతి, సూక్తిః. —

“దుష్కరం కృతవాక్ రామో హీనో యదనయా ప్రభుః,

ధారయ త్యాత్మనో దేహం న శోకే నావసీదతి.”

ఇతి వాల్మీకిసూక్తిమ క్రితీకేలే సూర్యాచన్ద్రమసోరుదాచూరిహప సందర్శనాన్వర్యేణ ఆపిచ లంకాయాం హనుమద్విజృంభణే వీరరసాద్ధి చేలా మలిక్రామరి. —

“రక్షస్సంఘటమార్జీకృతకనకమనభిర్తిచై త్యోత్థధూళ్యా

నక్షత్రాణా మకాలే సరణి మరుణయన్ వీరలక్ష్మ్య సమేతః,

రక్షహ్యూర్భాగ్యకారాం క్షితితలఫలకే క్షేపణీయాం హనుమా

నక్షత్రీదాం విధాతుం నశముఖనగరీచత్వరే కత్వరేఽసౌ” ఇతి.

ఇన్ద్రజితా బ్రహ్మత్రుబధ్దేన రావణసమీపం నీలేన హనుమతా రావణం ప్రతి ప్రతి బోధ్యమానా. స్సూక్తయో హృదయం హతా దాకర్షంతి. కిం బహునా, ప్రతిపదం సుధాధారా మ్మృచ్చ స్నేతాదృక్పంపుప్రబంధః - సకలగుణగణాలంకృతభోజరాజస బ్రహ్మచర్యః సుశిశ్నవ శోఽపి ధరణీకలే సములభ్యత ఇత్యక్త న కశ్చిద్వాపర ఇతి విస్తరభయాశ్చరివిషయం విమర్శితు ముదాసీనా విరమామః.

ఇతి సుధీజనకృపా మాకాంక్షతి

ఉత్పల, వేంకటనరసింహాచార్యః.

శ్రీహయగ్రీవాయనమః.

చ మ్మూ రా మాయ ణ మ్.

సాహిత్యమంజూషి కాఖ్యవ్యాఖ్యాసహితమ్.

గురవే సర్వలోకానాం భిషజే భవరోగితామ్,
నిధయే సర్వవిద్యానాం దక్షిణామూర్తయే నమః.

శివానందాశ్రమగురో శ్చరణస్తరణం మమ, ఉత్సాహశక్తిజంలేజ స్తనోరుముఖ
పంకజే.విఘ్నేశ విధిమార్తండవంద్యే త్రోషేద్రవంశిత,నమో గణపతే తుభ్యం బ్రహ్మ
ణాం బ్రహ్మణస్వతే. ౧.* సీతాకల్పలతాస్వితం దశరథాంభోరాశిజం సోదరోదారస్కం
ధమభీష్టదం సుమనసాం శ్రేణీభి రామోనితం, నిత్యం స్వాశ్రితనందనం కిలయశ్రీపంచ
కాభోజ్యలం శ్రీరామమరభూరుహంహృది సదా సేవేర్థసంసిద్ధయే. ౩. సుధాకర
సుధాకరా చ్చరదభాస్వరాభాస్వరాంచిత క్రమవిపంచికాక్వణసాదరాసాదరా, విరించి
నవమోహనాగమవిశారదా శారదా మదీయరసనాంగణే నటతు సర్వదాసర్వదా.౪. య
త్నాదాం భోజరేణం విబుధకవివరాః ప్రాప్య సిద్ధాంజనం వా ప్రజ్ఞాదృష్టేః ప్రమీలాం
పటుతరతమసాప్రాప్తవత్యా నిశాయాః, ఆసాద్యోస్తేషమారాన్నిధిమివ కవితాం ప్రాపు
రుద్యుస్థానాథాం నిష్ప్రేత్యూహం ముదాస్తాన్ స సురవరసుతః పాతు హేరంబదేషః.
౫. శ్రీమాన్ త్రైలింగదేశే స జయతి విబుధశ్రేణీశోటీరశోటీశోటీమాణిక్యభూతాగ
ణితగుణగణోఽఖండపాండిత్యశౌండః, ధీరశ్శాండిల్యగోత్ర సుకలకవికులూహోదీనుః కి
ప్రపీశోపిణోదానూరవిద్యావివరణనిపుణో రామచంద్రో బుధేంద్రః. ౬. నిత్యం సంభ్ర
మజ్యంభితా నటయి యజ్ఞిహ్వంగణే భారతీజాయంతే కవిపుంగవా స్తమభృలో యద్యస్త్రీ
నిర్వర్ణనాత్, భోజతోణిభుజామునా విరచిత శ్చమ్పూప్రబంధోఽధునా వ్యాఖ్యాం
తస్య కరోమి మంజుళతరాం సాహిత్యమంజూషికాం. 2. వ్యాఖ్యంబి నిబంధగౌరవ
భయా నైవ స్ఫుటం యుక్తిభి ర్యే లేఽధ్యేత్యజప్రతారణపరాః కానైపుణీ వా
తతః?, వైఖర్యా వచసాం శవీకహృదయం ప్రఖ్యాపయ న్నన్వయద్వారైవాహ మహా

లక్ష్మీం తనోతు ¹నితరా మితరానపేక్ష
మంఘ్రిద్యయం నిగమశాఖిఖాప్రవాళం,

ఖలం ప్రవివృణో మ్యుక్తివజ్రోజ్జ్వలితం. ౮. ²అథఖలుకత్రభవాత్ విచిత్రసరస
కవితాకల్పలతా మంజర్యా మోచితా శేషవిబుధసమాజః అనవద్యనిఖలవిద్యాభిజ్ఞసర్వజ్ఞ
సార్వభౌమో భోజనామా మహారాజః సమస్తసద్గుణమణిగణాభిరామస్య తారకబద్ధరూ
పిణస్తత్ర భవతో భగవత శ్రీరామస్య చరితానువర్ణనం నిశ్రేయసనిదానం నిజాంతరంగే
నిర్వర్ణ్య * 'కావ్యం యశనేఽర్థకృతేవ్యవహరవిదే శివేతరక్షతయే, సద్యః పరనిర్వృ
తయే కాంతాసమృతతమోపదేశయూజే.' ఇత్యాద్యా లంకానికవచనప్రామాణ్యాత్కావ్య
స్యానేకశ్రేయస్సాధనతాం 'కావ్యాళాపాం శ్చ వర్జయే' దితి నిషేధస్యాసత్కావ్య
విషయతాం చ పశ్యత్ సకలకల్యాణపరాయణం శ్రీరామాయణం చంద్రావ్రబంధాత్త
నా చిక్షీర్షుః. చిక్షీర్షితానంతరాయపాసమాప్తి ప్రచయః మనలక్షణఫలసాధనత్వాత్. *
'అశీర్షమస్మి'యా వస్తువిధేశో వాపి తస్తుఖం' ఇత్యాచార్యదండినాక్యా దాశీరా
ద్యన్యతమస్య ప్రబాగుఖలక్షణత్వా చ్చ తత్రాదౌ లక్ష్యేషవప్రయోగపూర్వక మాశి
షం ప్రయుక్తే — లక్ష్మీమితి. ఆం లక్ష్మీకల్ప ప్రయోగా ద్వర్జగణాదిశుద్ధే రభ్యు
చ్చయః, తదుక్తం * 'దేవతావచకా శ్శబ్దా యేవ భద్రానివాచకాః, తే సర్వే నైవ
సింద్యాస్యగిసితో గణతోఽని' ఇతి. నిగమా వేదాః తవివ కాఖిలో వృత్తాః.
సి. 'వృత్తో మహీరుహ శ్శాఖ' ఇత్యుతురః. + వీహ్యదిత్వాదినిః. లేషాం శిఖా ఉప
నివదః తావివ శిఖాః అగ్రాణితి శ్లిష్టరూపకం (మాళయ శ్చ ప్రతీయంతే) తాసాం
ప్రవాళం నవపల్లవం, వేదాంక వేద్య మిత్యర్థః. సి. 'శిఖా జ్వాలా కేమాలో
శిఖా కాఖాగ్రమాభిషు' ఇతి వైజయంతీ. 'ప్రవాళో వల్లకిదండే విద్రుమే నవపల్లవే'
ఇతి నిఘంటుః. అంబుని రోహతీత్యంబురుహం వద్దం తస్య యో డంబరః సాభా
గ్యానిశయసారంభః తస్య చౌర్యే అచహరణే + బ్రాహ్మణాదిత్వాత్వ్యర్థో, నిఘ్ను
మాయత్తం అంబురుహసాభాగ్యావహరీత్యర్థః. సి. 'అధీనో నిఘ్ను ఆయత్త' ఇత్యు
తురః. అకవివ సాదృశ్యవ్యవహారా మపమా. డంబరేత్యత్ర దమ్యంతే భీరవోఽనే
నేరిడంబరః + దము ఉపశమే ఔగాదికత్వా ద్వర్జప్రత్యయః, వృషోదరాదిత్వాద్వర్జ
వ్యత్యయః, సుబోధినీ కారస్తు 'డంబరిక్షేపే' ఇతి బాంఠోధాతు రస్తీత్యాహ, కస్తలే
డంబం విక్షేపం రాలి ఆదత్త ఇతి డంబరః. సి. 'అడంబరోఽస్త్రీ' సీసరంభ ఇత్యుతుర
శేష శ్చ, విహన్యంతే విభి రితి విఘ్నః ప్రత్యూహః. సి. 'విఘ్నోఽంతరాయః ప్ర

హైరంబ మంబురుమాడంబరచౌర్యనిఘ్నం
విఘ్నాద్రిభేదశతధారధురంధరం నః.

౧

త్యూహా' ఇత్యువరః. + 'ఘృణా' కవిధాన' మితి కప్రత్యయః. తవినాద్రయః ధర్మ
తాః లేషాం భేదే విదారణే శతధారధురంధరం వశ్రాయుధసమానసారం ఆశేషవిఘ్న
వినాశక మిత్యర్థః, ధూ రేవ ధురా + 'ఆపంచైవ వాలంతానా' మితివచనా దావ్,
తాంధారయతీతి ధురంధరం + 'సంజ్ఞాయాం భృత్యాపృజి' ఇత్యాదినాభి చృత్య
యః 'భిత్వనవ్యయ'స్యేతి పూర్వస్య ప్రాప్త్యః, ఆరుద్ధి షవిత్వాదినా ముమాగమః,
'భిచిప్రాప్త' ఇతి ధారే ర్హస్యశ్చ. హైరంబ స్వేదం హైరంబం వైనాయకం +
'తస్వేద' మిత్యర్థః, ఆంఘ్రిద్వయం చరణయుగ్మం ఇతరేషు న విద్యలేఽపేక్షా
యస్మిన్ కర్తృణి తద్యథాభవతి తథా ఇతరానపేక్షం భజనీ మా న్తరనిరపేక్ష మిత్యర్థః,
ఇదంక్రియావిశేషణం, యదా ఆంఘ్రిద్వయవిశేషణం తదా సహకార్యంతర మన
పేక్ష్య స్వాతంత్ర్యేనైవ సకలసేవకజనాభీప్సితదాన సమర్థ మిత్యర్థః, నికరాం ఆరిశ
యేన + కిమేతిజవ్య'యేత్యాదినా ఆమ్ప్రిత్యయః. నః ఆచ్ఛాకం, లక్ష్మీం ఆశేషభిలషితా
ర్థసంపత్తిం, తనోతు కరోతు సంపాదయ త్యర్థః తనోలే + 'ఆశిషి లిజ్జోటా'
విత్వాశీరర్థే లాట్. ని, 'శోభా సంపత్తివద్దాసు లక్ష్మీ శ్చి రితి కథ్యలే' ఇతి కాశ్వతః.
ఆ త్రాశీరలంకారః * 'ఆశీర్నా మాభిలషితవస్తునశ్శాసనం మత' మితి లక్షణాల్,
అయం చోద్దేశమా రూపక విశేషభాగం లిలకంమలవ త్వరస్పరనైరపేక్ష్యా క్షంస్ప
జ్యలే, తథా నికరా మితరేత్యాది వ్యంజనయుగ్మానాం బకారాదీనాం చ కేవలానా
మసకృదావృత్త్యా వృత్త్యనుప్రాస శృద్ధా లంకారః. తదుక్తం విద్యానాథేన * ఏకదివి
ప్రభృతీనాం తు వ్యంజనానాం యదా భవేత్, ¹ పునరుక్తి రసౌ నామ వృత్త్యను
ప్రాస ఇవ్యలే ఇతి. అయ మే వాలంకారః ప్రాయశో భోజరాజోక్తి వ్యవసంధేయః,
విశేషం తు వక్ష్యామః, ఆదౌ ద్యుదేవతాక స్వాంత్యలహో ద్దగణస్య ప్రయోగా చ్ఛ
భలాభ స్సూచ్యలే, తదుక్తం * 'ఏద్యోరంత్య లఘుశ్శుభ' ఇతి లకారస్య భూదేవ
తాకత్వాద్భీజప్రచయగమనసిద్ధిః. ప్రాయేగాత్ర దాక్షాపాక స్స కథితో బహిరంకస్సుభ
రద్రస్' ఇతిలక్షణాల్, ఏతదాదిష్టోకపంచకం వసంతలిలకావృత్తం * 'ఉక్తా వసంత
లిలకా తభజాజగౌగః' ఇతి కేదారోక్తలక్షణాల్. ౧. ఇదాసీం తావ 'స్తంగభాదీని
మంగళమధ్యాని మంగళాంతాని చ కాస్త్రాణి ప్రథంక' ఇత్యాది భగవద్వాప్యకార
వచనం ప్రమాణయన్ శిష్టాచారపరిప్రాప్తం విశిష్టదేవతాబ్రహ్మణా నమస్కారరూపం

1 ఆవృత్తిర్యత్ర సందర్భే.

ఉచ్చైర్గతి ర్జగతి సిద్ధ్యతి ధర్మత శ్చే
 తస్య ప్రమా చ పచనైః కృతకేతరై శ్చేత్,
 తేషాం ప్రకాశనదశా చ మహీసురై శ్చే
 త్తా సంతరేణ నిపతే త్కన్వసు మత్ప్రణామః!

౨

మంగళం నిబద్ధాతి. ఉచ్చైర్గతి. జగతి జగత్సిద్ధ్యర్థః, ఉచ్చైర్గతి ర్గతవ్య
 దేశః స్వర్గాదున్మతస్థాన మిత్థ్యర్థః. ని. 'దేశే ప్రాప్యేగతి' రితి వైజయంతీ. ధర్మతః
 జ్యోతిష్టోమాదిధర్మాత్ పంచమ్యా బ్రహ్మ, సిద్ధ్యతి చేత్ నిష్పన్నా భవతి యది, సిద్ధ్య
 తీరిపదం సర్వత్రసంబధ్యతే. తస్య ధర్మస్య ప్రమా యథార్థానుభవశ్చ స్వర్గాదిఫలసా
 ధనత్వజ్ఞాన మితి యావత్, ప్రమాకరణం ప్రమాణ మిత్థ్యత్ర యథార్థానుభవః త్ర
 మేతి ప్రమాశబ్దార్థస్య తార్కికై రుపవర్ణితత్వాత్, కృతకేతరై రకృత్ప్రియైః పచనైః
 'జ్యోతిష్టోమేన స్వర్గకామో యజే'లేత్యాదివేదవాక్యైః సిద్ధ్యతిచేత్ *నను 'అస్య మహ
 తో భూతస్యసిశ్యసికమేతద్యద్యగ్వేదో'యజుర్వేదస్సామవేద' ఇత్యాదివాక్యైర్వేదానా
 ముత్పత్తిశ్రవణా త్కథ మకృతకత్వ మితి చేత్ * 'అనాదినిధనా నిత్యా వా గుత్సృష్టే
 స్వయంభువా, ఆదా వేదమయా విద్యాయత స్సర్వః ప్రవర్తితః' ఇతి స్మృతే రకృత్ప్రి
 మత్వావగమాత్, 'బుచస్సామానిజజ్జిరే' ఇత్యాదిషు హిరణ్యగర్భే వేదావిర్భావ ఏవ జనే
 ర్థః+ఏతత్ 'కాశ్రయోనిత్వా' దితి వేదాంతసూత్రవ్యాఖ్యానావసరే తత్రభవద్వి
 ర్భావ్యకృద్వి స్సమ్యక్సివేదికం తత్రై వాసుసంధేయ మిత్థ్యల మత్ర కాశ్రుచిచారేణ,
 లేషా మకృత్ప్రిమపచనానాం ప్రకాశనదశా పాతతోఽర్థత శ్చ స్ఫుటికరణప్రకారశ్చ
 మహీసురై ర్భ్రాహ్మణై రిత్త్యర్థః. ని. 'ఆశ్రమోఽశ్రీ ద్విజాత్యగ్రజన్మభూదేవబాడబా'
 ఇత్యమరః. తానంతరేణ తా న్మహీసురా నిన్వనా+ 'అంతరాంతరేణ యుక్తే' ఇతి
 ద్వితీయా. మత్ప్రణామః మత్కృతనమస్కారః కన్వసు మత్రవా, నిపతేత్ప్రవర్తత,
 ఉక్తక్రమేణ పరమశ్రేయోహేతునాం వేదవిదాం బ్రాహ్మణానా మేవ నమస్కార్యత్వా
 లేషా మేవాయం నమస్కారో విధీయతే ఇత్యర్థః, తథా చ శ్రుతిః * 'తస్మాద్భ్రా
 హ్మణేభ్యో వేదవిద్యో దివేదివే నమస్కుర్యా' దితి, తతో బ్రాహ్మణా ఏవ నమస్కా
 ర్యా ఇష్ట దేవతా శ్చ, తదుక్తంభగవతా శ్రీకృష్ణేన మహాభారతే * 'దైవాధీనం జగ
 త్సర్వం మంత్రాధీనం తు దైవతం, త న్నంత్రం బ్రాహ్మణాధీనం బ్రాహ్మణో మమ దైవత'
 మి'తి. అత్రోత్తరోత్తరస్య పూర్వపూర్వంప్రతి విశేషణత్వా దేశకావశ్యలంకారః, తదుక్త
 మేకావశ్యాం * 'యత్ర విశేషణభావః పూర్వంపూర్వం ప్రతి క్రమేదైవ. భజతి
 ఐరంభర మేషాలంకృతి రేకావళి కథ' లేతి. ౨. ఇదానీం స్వదిగ్వి కనిబంధస్య స్వరూప

గద్యాను¹బంధరసమిశ్రితపద్యసూక్తి
 ర్హద్యా హి వాద్యకలయా కలితేవ గీతిః,
 తస్మా ద్దధాతు కవిమార్గజ్ఞానం సుఖాయ
 చంపూప్రబంధరచనాం రసనా మదీయా.
 వాల్మీకిగీతరఘువుంగవశీర్తిలేశై
 స్తప్తపిం కరోమి కథమ ప్యధునా బుధానాం,

3

నిరూపణద్వారా సహృదయానాం ప్రరోచనా ముత్పాదయన్ తద్రచనాయాం నిజ
 రసనాయాః ప్రవృత్తిమాకాస్తే.—గద్యేతి. గద్యాన్యపాదబద్ధాని. తదుక్తం
 'అపాదః పదసంఘాతో గద్యం పద్యం చతుష్పద' మితి గద్యానా మనుబంధేనానుచం
 గేణ యో రస ఆస్వాదః తేన మిశ్రితా మిశితా పద్యసూక్తిః పద్యానాం సమ్యగ్రచ
 నా. ని. 'ఆస్వాదే బ్రహ్మణి రస' ఇతి శబ్దార్థః. వాద్యకలయా వీణావేణుమృదంగాది
 వాద్యశిల్పేన. ని 'కలాశిల్పేవిపృథ్వా' ఇతివైజయంతి. కలితా మిశ్రితా గీతిః గాన
 విద్యేవ హృద్యామనోజ్ఞా హి, సహృదయహృదయాహ్లాదినీ ఖల్విశ్యర్థః, తస్మా ద్దద్యప
 ద్యమిశ్రితప్రబంధస్య సర్వానందకరత్వా ద్ధేతోః, కవయంతే రసోల్లసితశబ్దార్థసంఘట
 నబరచూ రచనయా వర్ణయంతీతి కవయః, తస్మాద్గజ్ఞానం తద్వర్ణానువర్తితాం, కవితా
 రసాభిజ్ఞానా మిశ్యర్థః, సుఖాయ హృదయా నురంజకార్థం, మమేయం మదీయా+
 'పృథ్వాచ్ఛ' ఇతి ఛప్రకృయః, రసనా జిహ్వ, చమ్పూప్రబంధరచనాం * 'గద్యపద్యా
 త్తకంకావ్యం చంపూరిశ్యభిధీయతే' ఇత్యుక్తలక్షణం కావ్యం చంపూప్రబంధః,
 తస్య రచనాం నిర్మాణం పదాతు, విశిష్టప్రబంధరచనాయా మదీయా రసనా ప్రప
 ర్తతా మిశ్యర్థః, చమత్కారకారితయా గద్యపద్యాత్తకం కావ్యం కరోమితి తాత్ప
 ర్యం. అశ్ర పూర్వవాక్యే ఉపమానోపమేయ సాధారణధర్మసాదృశ్యప్రతిపాదకానాం
 చతుర్థాం ప్రయోగాత్ శ్రోతృపూర్ణోపమాలంకారః * 'స్వతస్సిద్ధేన భిన్నేన సప్తతేన
 చ ధర్మతః, స్యా దాపమ్యేన వర్ణ్యస్య వాచ్యం చే దేకదోషమా' ఇతిలక్షణాత్. సచ
 శబ్దానుప్రాసేన చ సంస్కృతే. 3. నను వాల్మీకిరచితేన శ్రీరామాయణేనైవ
 సకలజనసంతృప్తే ర్థాయమానత్వాత్సవళనః కోఽయం నూతనప్రబంధనిర్మాణప్రయోగ
 ఇత్యాశంక్య సోపపత్తికం తత్ప్రసిద్యనే స్వస్యాధికారం దర్శయతి.—వాల్మీకీతి.
 వల్మీకస్యాపత్యం వాల్మీకిః * తదుక్తం బ్రహ్మశ్రీవరే. 'అథాబ్రహ్మహాతేజా బ్రహ్మలో
 కపితామహా,వల్మీకప్రథవో యస్మా తస్మా ద్వాల్మీకి రిశ్యసా' ఇతి+ 'అకఇష్ణ ఇలిష్ణ'

గంగాజలై ర్భువి భగీరథయత్న¹లబైః

కిం తర్పణం న విదధాతి ²జనః పితౄణాం.

౪

వాచం నిశమ్య భగవాం ³త్పతునారదస్య

లేన గీతాః ఉపవర్ణితాః యే రఘుపుంగవకీర్తిలేకాః, పుమాన్ గౌరివేలి విగ్రహ
మాత్రం, పుంగవః శ్రేష్ఠః. ని. 'శ్రేష్ఠోఽక్షణో తు పుంగవో' ఇతి వైజయంతీ. + 'గోరక
ధికలుకి' ఇతి సమాసాంత ప్తచ్. రఘుపుంగవస్య రఘుశ్రేష్ఠస్య కీర్తేః దానత్వత్రాదిగుణ
సముద్భవాయా స్సమాఖ్యాయాః లేకాః లవాః తైః, బ్రహ్మలోకప్రసిద్ధస్య శతకోటివి
స్తృతస్య శ్రీరామచరితస్య చతుర్వింశతినమాప్రసంఖ్యాపరిమితగ్రంథేన శ్రీరామాయ
ణేన కియతవివ వర్ణితత్వా తీర్తిలేతై రిత్యుక్త మిక్యవగంతవ్యం. అధునా ఇదాసిం
కథమపి మహతా యత్నేన చంపూప్రబంధనిర్మాణయాపేక్షత్యర్థః. ని. 'జ్ఞాతహేతు
వివత్వాయా మప్యాదికథ మవ్యయం, కథమాది తథాప్యంతం యత్తు గౌరవబాధయో' రి
త్యుక్తపలమాలాయాం బుధానాం తద్ధానాం. ని. 'జ్ఞాతృచాంద్రిసురబుధా' ఇతిక్షీర
స్వామి. తృప్తిం సంతుష్టింకరోమి, ఆత్ర దృష్టాంత మాహ. భువి భూలోకే భగీరథేన
రాజ్ఞా యత్నకృష్టే ప్రయత్నే నానీతైః అశ్వమేధీయాశ్వాన్వేషణసమయే కపిలతోపా
నలదధానాం సగరాత్తజానాం స్వర్ణోకస్య ప్రాపణాయ దుశ్చరతపశ్చర్యాదిబహుతర
ప్రయత్నేన విముక్తార్థా ద్భవం ప్రాప్తితై రిత్త్యర్థః, భగీరథప్రయత్న ఉత్తరత్ర పక్ష్య
తే, గంగాజలై ర్నందాసినలితైః నరః పుమాన్ విత్తానాం తర్పణం నివాపాజలిదా
నేన సంతుష్టిం న విదధాతి న కరోతి కిం. కరోత్యేవేత్యర్థః, అతోఽనా మప్యేవం
కరో మితిభావః. ఆత్ర వైధర్మ్యేణ దృష్టాంతాలంకారః. 'యత్రవాక్యద్వయే బింబ
ప్రతిబింబత యోచ్యతే. సామాన్యధర్మో వాక్యజ్ఞేస్య దృష్టాంతో నిగద్యతే' ఇతి లక్ష
ణాత్. ౪. ఇత్థం స్వస్య గ్రంథకరణేయోగ్యతాం ప్రసాధ్య సంప్రతి కథాం ప్రస్తోతి.
వాచమితి. ప్రవచసాంప్రగల్భవచసాం కపినాం వ్యాసాదీనాం ప్రథమ ఆద్యః సకలకవి
కులగురురిత్యర్థః, సః ప్రసిద్ధః. ఆత్ర న యచ్ఛబ్దాపేక్షా. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే
'ప్రకాంతప్రసిద్ధానుభూతార్థవిషయ స్తచ్ఛబ్దః యదుపాదానం నాపేక్షతే' ఇతి.
తుశబ్ద ఉత్కర్షార్థకః ఆవ్యూహానా మనేకార్థత్వాత్. భగవాన్. 'ఉత్పత్తిం నిధనం
చైవ భూతానా మాగమిం గతిం, వేత్తివిద్యా మవిద్యాం చ స వాచ్యో భగవా నితీ'
త్యుక్తలక్షణః. ప్రచేతసో మరుణ స్యాపత్త్యం ప్రాచేతసో వాల్మీకిః + 'తస్యాపత్త్య'

ప్రాచేతసః ప్రవచసాం ప్రథమః కవీనాం,
మాధ్యందినాయ నియమాయ మహర్షి నేవ్యం

మిత్యుక్. ని. 'ప్రాచేతస స్వాదికవి స్వామి శైలావరుణి శృణుః, వాల్మీకిశృ' ఇతి నిఘంటుః. న రమంతే శరీరేంద్రియవిషయోపసీతయా వివిధవేదవయేతి నరః, జీవాః లేషాం సంబంధి నారం ఆజ్ఞానం ద్యుతి ఖండయతి శ్రీరామదివ్యనామసంకీర్తనేనేతి నారదః. తదుక్తం నారదీయే. 'గాయత్నారాయణకథాం నర్మలోకభయాపహం, నారదో నాశయ స్నేహిన్యతా మజ్ఞానజం తమః' ఇతి. అథవా 'నరతీతి నరః ప్రోక్తః పరమాత్మా సనాతనః' ఇతి నారదీయపదనా న్నరః పరమాత్మా, తస్యసంబంధి నారం పరమాత్మవిషయకజ్ఞానం, తద్దదాతి ఉపదిశతి పరమకారుణికతయా ముముక్షుభ్య ఇతి నారదః, లేనాస్య శ్రద్ధేయపదనత్వ ముక్తమిత్యవధేయం, తస్య నారదస్య బ్రహ్మనియోగేన సమాగతస్య దేవర్షిప్రవరస్య వాచంనిశమ్య 'శిన్వస్మిన్' సాంప్రతం లోకే' ఇత్యాదినిజప్రశ్నానురూపోత్తరతయా 'మనే వత్సా మ్యహం బుద్ధ్వాతై ర్యుక్త శ్చూయతాం నరః' ఇత్యాది సంక్షిప్తబాలరామాయణోక్తాం వాచం కథాం నిశమ్య శ్రుత్వా, గురుముఖా చోచ్చితవ్యమితి న్యాయేన సకలలోకగురో ర్నారదస్య ముఖా చ్ఛేపణవిధే ర్విహితత్వా దితి భావః. 'నిశమ్యతీతి శ్రవణే తథా నిశమయత్యపి' ఇతి భట్టమల్లః. తత్ర నిశమ్యతే' ర్విదం రూపం, అన్యథా నిశమయ్యేతి న్యాయో. అత ఏవానా వాచనః. 'నిశమ్య నిశమయ్యశఙ్ఖే ప్రకృతిభేదాత్. నమ. 'ఉత్సంగా న్నారదో జ్ఞేదక్షో'ఽంగుష్ఠాత్వయంభువ' ఇతి భాగవతప్రసిద్ధం హి నారదస్య బ్రహ్మ పుత్రత్వం. తథాచ. 'వాల్మీకి రథవద్భ్రష్టా వాణీ వాక్తస్య రూపిణీ, చకారరామచ రితంపావనంచరిత ప్రత' ఇతి స్కాందే పార్వతీప్రతి పరమేశ్వరే ణోక్తత్వా ద్భ్రష్ట లోకప్రసిద్ధం శతశోటివిస్తృతం రామచరితం భూలోకవర్తిచాతుర్వర్ణ్యతాపత్రయవి మోచనార్థం సంక్షిప్తరచయితు ¹ ముక్తవతః పరమకారుణికస్య బ్రహ్మణివ భూమా స్వాంతేన వాల్మీకిరూపేణావతీర్ణత్వా దస్య ప్రప్రృత్త్యం నారద సోమదేవప్రృత్త్యంచ కథ ముపయుజ్యత ఇతిచేత్ న. మానుషలోకరూపాంతరేణావతీర్ణస్య తస్య సంప్ర దాయప్రవర్తనార్థం ఇథ ముపయుక్తత్వా దిత్యల మతిప్రపంచేన. మధ్యేథవో మా ధ్యందినః 'మధ్యశబ్దస్య మధ్యందినాదేశః భవార్థప్రత్యయశ్చ స్యా' దితి వ్యాకరకారః, 'మధ్యాహ్నావచీ మధ్యందినశబ్దనివ ఉత్పాదిషు పరిత' ఇత్యన్యే తథాచ + 'ఉత్పా దిభ్యో'ఽఇత్' ఇత్యణ్. మాధ్యందినాయ నియమాయ మాధ్యాహ్నికక్రియాయాం కర్తు మిత్యర్థః, మహర్షిభిః ఋషిప్రవరైః నేవ్యం స్నానసంధ్యావందనాద్యుపస్థానార్థ మా

పుణ్యా మవాప తమసాం తమసాం నిహంత్రీమ్.

౫

గ. తత్ర కంచనక్రౌంచమిధునా దేకం పంచశరవిధ మవివ్యాధే
నానువిధం నిధ్యాయతో బద్ధానుకంపస్య భగవతో వాల్మీకేః

శ్రయతు యోగ్యాం మహర్షిలక్షణంతు. 'తపశ్శౌచపరా దాంతా సుత్యవాచో
బహుశ్రతాః, వేదవేదాంగతత్వజ్ఞా ఋషయః పుక్తిర్నితా' ఇతి. కుతః పుణ్యాం పాప
సీం అతఏవ తమసా మజ్ఞానానాం నిహంత్రీం వివాశీం స్వనేవతత్పరాణాం అశే
షపాపనివర్తనేన జ్ఞానప్రదాత్రీ మిత్యర్థః, తమసాం తన్నామకనదీం ప్రాప లక్షణయా
తత్తీరం ప్రాపేత్యర్థః, అత్ర తమసాం తమసా మితి వ్యంజనప్రితయస్యావృత్త్యా పృ
త్త్యనుప్రాస శృద్ధాబలకారః. లక్షణంతూ క్తం 'వాచం నిశమ్యభగవానశ్రేణి నారాయ
ణాదివ్యాఖ్యాకృపభిమతః పాతః ౬. తత్రేతి. తత్ర తమసాతీరే పంచశరా యస్య
తేన పంచశరేణ స్వరేణ విధం ప్రహృతం, కామమోహిత మితి యావత్. ని. 'కామః
పంచశర స్సర' ఇత్యమరః. పంచభిశ్శరై ర్విధ మితి గమ్యతే. పంచశరశరవిధ మితి
పాతే న కా వ్యనుపపత్తిః. ని. 'అరవింద మశోకం చ చూతం చ నవమల్లి కా, నీలో
త్పలం చ పంచైతే పంచదాణస్య సాయ కా' ఇత్యమరః. తథాభూత మవివ్యాధేన -
లుబ్ధకేన, నిహదేనేతి యావత్. ని. 'వ్యాధో మృగపథాదేవో మృగయో ర్దుబ్ధక శ్చ
న' ఇత్యమరః, అను పశ్యాత్ విధం-సంప్రహృతం, శోచ్యకర మిత్యర్థః + 'స్వగతా
డనే' ఇతి ధాతోః కర్తృణి క్తః సంప్రసారణం చ, క్రౌంచమిధునాత్ క్రౌంచీచ క్రౌ
ంచశ్చ క్రౌంచా బకవిశేషా. ని. క్రుజ్ క్రౌంచోఽథ బకః కహ్వ' ఇత్యమరః 'పు
మాంశ్రియా' ఇత్యేకశేషః, తయోర్నిధునాత్ - ద్వంద్వోత్, తద్ముగళాదిత్యర్థః,
నిర్ధారణే పంచమి. ని. 'స్త్రీపుంసౌ మిధునం ద్వంద్వ' మిత్యర్థః. కంచన ఏకంపుమాం
సం నిధ్యాయతః పశ్యతః. 'నిర్వర్ణం తు నిధ్యానం దర్శనాలోకనేక్షణ' మిత్యమరః.
అతఏవ బద్ధానుకంపస్య - ఉత్పన్నకరుణస్య, మైత్రీ కరుణా 'ముదితా ఉపేక్షాచేతి
చతస్యణాం మహచ్చిత్తవృత్తిత్యేన విధవేదనాదర్శనస్య కరుణోత్పాదకత్వా దితి భావః,
ని. 'కృపా దయానుకంపా స్యా' దిత్యమరః. భగవతో వాల్మీకేః. పదద్వయం వ్యా
ఖ్యాతం వదన మరవిందమివేత్పుపమిరినమానః, నతు వదనమేవారవింద మితి రూప
కనమానః. తథా సత్కరవిందస్య ప్రాధాన్యేన తస్మా త్సరస్వతీనిస్సరణాయోగాత్. ఛం
దోమయా అనుష్టుప్ ఛందోనిబద్ధా 'ద్వాలింశదక్షరాఽనుష్టు' బిలిఛాందనాః ఛంద
శ్శబ్దా త్తాద్రూప్యేమయత్, 'టిడ్డాణఞ్' ఇత్యాదినా జీవే. కాచి దపూర్వా ఏవం

ర్వదనారవిందా చ్ఛందోమయీ కాచిదేవం నిస్ససారసరస్వతీ. ౬
 ప. మా నిషాద ప్రతిష్ఠాం త్వ మగమ శ్శాశ్వతీ స్సమాః,
 య త్కౌంచమిథునా దేక మవధీః కామమోహితం. ౭
 గ తదను సమయోచితకృత్యం నిర్వర్త్య స్వాశ్రమం ప్రతిగతవతి

ఏవం వత్సమాణ ప్రకారా సరస్వతీ వాక్ నిస్ససార నిజప్రయత్నం వివై వ నిర్జగామ-ని.
 'గీర్వా గ్వాణీ సరస్వతీ' త్యమరః. నిహూర్యకాత్ 'స్వ గతా' వితి ధాతో ర్లిట్.
 ౬. తా మేవ సరస్వతీ మానా—మానిషాదేతి. హే నిషాద, త్వం కాశ్వతీః, సమాః -
 అనంతసంవత్సరాక్. ని. 'సంవత్సరో వత్సరోఽబ్దోహయనోఽస్త్రీ శర త్సమా' ఇ
 త్యమరః; అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా; ప్రతిష్ఠాం స్థితిం మాగమః - మా ప్రాప్నుహి.
 క్షీప్ర మేవ మ్రియస్తేత్యర్థః+గమే ద్దుజి పుషాదిత్వాత్ స్థిరజాదేశః, 'స మాహ్యోగే'
 ఇత్యుడాగమప్రతిషేధే వక్తవ్యేఽసి ఆర్హత్వా తత్ప్రతిషేధాభావః. యద్యస్తా
 త్కౌంచమిథునా దేకం కామమోహితం క్రిడాకర్షరం, అవధీః - హతవా నసి, +
 హంతే ద్దుజి హనో వధాదేశః, ఆయం కావత్వేన ప్రవృత్తః శ్లోకః వాల్మీకేః మహర్షే
 రీశ్వరానుగ్రహేణ కృత్స్న కావ్యార్థసంగ్రహో నిష్పన్నః, సంగ్రహశ్చా
 యం, మానిషాద మా లక్ష్యే నిషీరతి తిష్ఠతి అస్తి స్థితి మానిషాద లక్ష్యేనివాస క్రిరామ!
 త్వం కాశ్వతీః సమాః చిరకాలం, ప్రతిష్ఠా మగమః ఆఖండితైశ్చగ్ధానందసంపన్నో
 విజయీ భవే త్యర్థః; య ద్యతః కారణాత్ కౌంచమిథునాత్ 'క్రంచగతికాటి
 ల్యాల్పభావయో' రితి ధాతోః క్రంచా రాక్షసీ కేశసీ, తస్యా ఆవశ్యం క్రంచో
 రాక్షసః రావణః 'తస్యావత్సవ్' ఇత్యుచ్ఛ్; తస్య పత్నీ క్రంచీ మండోదరి ఆత్రాపి
 పూర్వవదేశశేషః, తయో ర్నిథునా దేకం కామమోహితం లోకవిద్వేషకర్తృణాం
 రావణ మవధీః, ఏతేన మహర్షిణా వాల్మీకినా సంప్రదాయప్రసర్తకేన లక్ష్యీకరితావ
 శ్చీరామస్తరణరూపం మంగళం కావ్యాదా వవశ్యంకర్తవ్య మాశీర్వాచనరూపంకృత మి
 త్యవగంతవ్యం; ఇ త్యేవం సరస్వతీ నిస్ససారేతి పూర్వేణ సంబంధః. శ్లోకాఖ్య మేత
 దానుభవం వృత్తం 'పంచమం లఘు సర్వేషు స షమం ద్విచతుర్థయోః, గురుషట్కం చ
 సర్వేషా మేత ఛ్లోకస్య లక్షణ' మితి పచనాత్, 'మానిషాద ప్రతిష్ఠాం త్వ మగమ'
 ఇ త్యత్ర ప్రతిష్ఠాం తు అమ - గమ ఇతి ఛేదః, స విద్యతే మా య స్వేతి విగ్రహః
 తస్య సంబుద్ధిః హే ఆమ నిర్భాగ్య ఇతి నారాయణీయే. ౭. తదన్వీతి. తదను 'మాని
 షాద' ఇత్యాది ఛందోనిబద్ధ వాఙ్మిశ్రరణానంతరం భగవతి పూజ్యే, వాల్మీకా సమయో
 చితం - మధ్యాహ్న కాలోచితం, ని. 'సమయా శ్శుభధాచారకాలసిద్ధాంతసంవిద' ఇత్య

1 ముపగతవతి.

౩

భగవతి వాల్మీకా.

౮

ప. వాణీవిలాస మపరత్ర కృతోపలంభ
మమౌజభరసహమాన ఇవావిరాసీత్,
ఆభాతి యత్కృతి రనేక విధప్రపంచ

మరి; కృత్యం-స్వానసంధ్యావందనాది కర్మ, నిర్వర్త్య-కృత్యా, స్వాశ్రమం - స్వని
కేశనం, పర్ణశాలాంప్రతి, గతవతి - ప్రవిష్టే సతి. ౮. తతః ౩౦ ప్రవృత్త మిత్యత
ఆహ - వాణీతి. అమౌజం-నారాయణనాభికమలం. తత్ర భవతీ త్యంభోజభూః -
అహో, తదుక్తం భాగవతే 'యన్నాభిజాతా దరవిందకోశా ద్భ్రాన్తావిరాసీ ద్యత విష
లాక' ఇతి 'అన్యేభ్యోఽసి దృశ్యత' ఇతిక్రిష్, ఆపరత్ర పురుషంతరే నాల్మీకా కృతో
పలంభం-నిహితానువంగం, తత్రోపలభ్యమాన మిత్యర్థః. వాణ్యాః 'మానిషాద' ఇత్యాది
వాచః సరస్వతీదేవ్యా క్షేపి గన్యతే, విలాసం - లీలాం అననామానః అమృత్యమాణ
ఇవావిరాసీత్-ప్రాదుర్భూత్, నిజపరిగ్రహస్య పురుషంతరాంతరీకోవా సహితేతి
భావః; వస్తుతస్తు పరమకారుణికతయా మహాద్వైతే ర్వాల్మీకేః వ్యాధవిధక్రాంతచదర్శనానంత
రజనితకోశావనోదనార్థం నిజాజ్ఞాయా ప్రథమతో నారదోక్త మే వార్థంపునః స్వయమ
పునఃదేహం తత్సమక్షం ప్రశ్నతోఽభూ వితి తాత్పర్యం. యుక్తంచైత దిత్యాహ.
ఆభాతీని. యత్కృతిః-యస్య అమౌజభూః కృతిః క్రియాశక్తిః కర్త్రీ; అనేకవిధో
దేవివిధక్రమమ్యాదిభేదేన బహుప్రకారో యః ప్రపంచః పర్ణః సఇతి వ్యాజోపదేశో
యస్య స తథోక్తిః. యఃఇంద్రజాలనిధిః 'అదేశాలపారోత్యం శరోక్షస్త్రివ వస్తునః
మంత్రప్రధానిభి సోఽయ మైంద్రజాలనిధి స్తుత' ఇ త్యుక్తలక్షణః. తస్య సాధక
సింధికేన- నిష్పాదకసింధవిశేష ఇన. ఆభాని- ప్రకాశతే, అతవివ తదుక్తం క్రాంత
హననం తద్దర్శనేన మహాద్వైతసి శోకోత్పాదనం తదవనోదనార్థంస్వస్థానిర్భావ క్షేపి
భావః. సింధికేత్యక్ర సింధైవ సింధికా స్వాధ్యేవ ప్రత్యయః. కాత్యూర్వస్యేకారా
దేశః గున్యః. ని. 'సింధబద్ధే నపునకే' ఇ త్యుమరి. తథాపి ఆబన్తోఽయం సింధా
శబ్దో సింధుంబద్ధంకరేషు మృగ్యః. అధవామహఃవి ప్రయోగ దర్శనా త్సమాధేయం
యథోక్తం కృష్ణకర్ణమృతస్తవే మంగళే 'నవశిఖింఛా లాంఛిత' మితి. తథా జ్ఞాన
వాస్థిష్టే శాంబుకోపాఖ్యానే 'ఇత్యుక్త్యా సింధికా తేన భ్రామితాప్రసభంసభా, నానా
విరచనాదీం మాయేవ సరమాత్మనా' ఇతి రత్నావళ్యాం సింధికానాస్తే మైంద్రజాలకే
నేతి, జైనగ్రంథేపఃఉత్పాద్య సింధయా జీవా నిన్యనే చురణం ప్రతీతి, నిరంకుశాః
ఖలు కవయః సార్వపథినా ఇత్యలమతిప్రసంగేన. అత్ర పూర్వవాక్యే వాణ్యో
ర్వాద్యప్రతీయమానయోః క్షేపభిత్తికాభేదాభ్యవసాయమూలాదికయోక్తి ర్నిర్వూహ్య

వ్యాజేంద్రజాలవిధిసాధక¹పింఛికేవ

౯

గ. తతః పరమహర్షేణ మహర్షిణా విధివ దభ్యర్చితః పరమేష్ఠీ
మధ్యమలోకేఽపి స్వప్నత్రం ప్రకాశయితుం కిల భవంత మేవోప
తిష్ఠమానయానయా భారత్యా రామచరితం యథాశ్రుతం వ్యాక్రి
ధా, అనహమాన ఇతి జాతిస్వరూపోత్పేక్షా, ఉక్తరవాక్యేషు ప్రపంచ వ్యాజకదేవ
తత్త్వమపహ్నుత్య ఇంద్రజాలత్వాగోపగా దపహ్నవాలంకారః 'ఛలాదిశబ్దైరసత్యత్వ
ప్రతిపాదన మపహ్నుతి'రితి సర్వస్వసూత్రం. తదుష్టవితా చేయం పింఛికే వేత్స్యమహ.
సాచోత్పేక్షయా పరస్పరవైరిపేక్ష్య స్సంస్పృశ్యతే. వసంతలిలకావృత్తం. లక్షణం
తూత్తం. ౯. తత ఇతి. తతః ప్రాదుర్భావానంతరం పరమహర్షేణ వితామహోఽయ
మేవం భూతే మయి దయయా ఆవిరిభూ దహోక్యతార్థలేలి పరమానందభరితే
నేత్యర్థః. మహర్షిణా 'ఉద్ధర్షరేతా స్తమస్య గ్రో నియతాశీ చ సంయమి, కాపానుగ్ర
హయో శ్శక్త స్సత్యసంఘో భవే దృషిః' ఇత్యుక్తలక్షణలక్షితేన ఋషిప్రవరేణ
వాల్మీకినా వి.వల్-విద్యర్థం, యథాశాస్త్ర మిత్యర్థః, అభ్యర్చితః. అర్ఘ్యపాద్యా
సనాఃభిః పూజితః పరమే స్థానే లిప్తతీతి పరమేష్ఠీ బ్రహ్మకర్తా 'పరమేష్ఠికి' దితిత్.
ఇనిప్రత్యయః ఔగాదికః; 'తత్పుయషే కృతిబహుళ' మితి సప్తమ్యా ఆలక్;
'స్థాస్థితృణామి'తి చత్వం. మధ్యమలోకే - భూలోకేఽపి, లోకత్రయవత్కేఽపి
అన్య మధ్యమత్వాదితిభావః; అపితత్తో లోకాంతరప్రఖ్యానిం ద్యోతయతి స్వప్నత్రం-
నిజ చరిత్రం, ప్రకాశయితుం ప్రఖ్యాపయితుం; కిలేత్యభీకే; వస్తుతస్తు మచ్ఛందాదే
వేతి భావః, భవంతం - త్వా మేవ, అన్యవృవచ్ఛేదార్థ మేవకారః తవైవ యోగ్యత్వా
దితి భావః. ఏవకారోఽయం భాంశ్యా వా సంబధ్యతే, ఉపలిప్తమానయా అనువర్త
మానయా అనయా భవస్తుఖాన్నిర్గతయా భారత్యా మానిషదేత్యాదిసరస్వత్యా
ఈదృశై రేవ శ్లోకై రిత్యర్థః, రామచరితం శ్రీరామచరిత్రం, శ్రుత మసత్యమన్య
యథాశ్రుతం సారదముఖతః శ్రుతక్రమానలిక్రమణే శైవి త్యర్థః. ని. 'యథాసాదృ
శ్యయోగ్యత్వ నీప్సాస్సార్థానలిక్రమ' ఇతి శబ్దార్థవే. వ్యాక్రియతాం వ్యాఖ్యానాతా
మిత్యేవం వ్యాహృతోశ్చిత్వా ఉపసక్య. ని. 'వ్యాహర ఉక్తి ర్గమిత' మిత్యనురః.
అన్తరధాత్-అదృశ్యోఽభూత్, అత్రేదం శ్రీరామాయణ బాలకాండవివచనం- 'మచ్ఛందా
దేవతే బ్రహ్మక ప్రవృత్తేయం సరిస్వతీ, రామస్య చరితం కృష్ణస్సం కురు త్వ మృషి

1 పిచ్చికేవ. 2 ఉపదిష్టమానయా.

యతా మితి వ్యాహృత్యాంతరథాత్.

౧౦

ప. అథ సరసిజయోనే రాజ్యయా రామవృత్తం
కరబదరసమానం ప్రేక్ష్య దృష్ట్యా ప్రతిచాన్య,
శుభ మతనుత కావ్యం స్వాదు రామాయణాఖ్యం
మధుమయ'ఫణిలీనాం మార్గదర్శి మహర్షిః.

౧౧

గ. ఏనం ప్రబంధం ప్రయోక్తుంక స్వమర్థ ఇతి చింతా ముపగతవతి

సత్తమ, ఇత్యారభ్య 'ఇత్యుక్త్యా భగవాన్ బ్రహ్మ కత్తై వాంతరధీయత' ఇత్యంతం.
౧౦. అథేతి. అథ బ్రహ్మతిరోధానాంతరం. ని. 'మంగళానంతరారంభ ప్రశ్న
కారేన్నైవ్యవహో అథ' ఇత్యుచరి. మధుమయ్యః - అమృతస్రావిణ్యః, తాసాం
ఫణిలీనాం రసాలంకారోల్లసిత శబ్దార్థసంఘటనావిశేషణాం, మధుమయేత్యక్త 'త్రియా
పుంవ' దిత్వాదినా పుంవద్యానః, మార్గం వృత్తిం దర్శయతీతి తాస్మిన్నేన కవీనామపి
మార్గదర్శి సకలకవికులగురు ఇత్యర్థః 'దృశ్యేర్థ్యంతాత్వాద్భిత్వేణిని' మహంశ్వాసౌ
ఋషిశ్చ మహర్షిః 'తపోనిర్ధూతపాస్తానో యాథాతథ్యాభిధాయినః, వేదవేదాంగతత్వ
జ్ఞా ఋషయః' పరికీర్తితా' ఇత్యుక్తలక్షణ ఋషిశ్రేష్ఠో వాల్మీకిః. సరసిజం యోనిః
కారణం యస్యతస్య బ్రహ్మణః ఆజ్ఞయా శ్రీరామచరితం వ్యాక్రియతా మిత్యేవం
రూపనియోగేన హేతునా రామవృత్తం - శ్రీరామచరితం, ప్రతిచాన్య-దృష్ట్యా, యోగ
దృష్ట్యా, బదర్యాః ఫలం బదరం 'ఫలేబుక్' కరే-హస్తే, యద్బదరం తేన సమానం తత్తుల్య
మిత్యాధీ ఉపమా క్రియావిశేషణం వా నిశ్చేష మిత్యర్థః, ప్రేక్ష్య-దృష్ట్యా, వృత్తం-వక్త్రా
ణాం-శ్రోత్రాణాం చ, కల్యాణకరం స్వాదుపాదతో గానతశ్చ మధురం. ని. త్రిషిష్ట
మధురౌ స్వాదు' ఇత్యుచరి. రామస్య ఆయనం - స్థానం, వర్ణకల్పే నేత్యన్వర్థసంజ్ఞా
రామాయణ మిత్యాఖ్యా యస్య తక్షణోక్తం 'పూర్వపదాన్వంజ్ఞాయామగ' ఇతిణత్వం
ఉత్తరాయణవత్. కావ్యం - ప్రబంధమతనుత - ఆకరోత్, కవయతే వర్ణయతి ఇతి
కవి తస్య కర్త కావ్యం బ్రహ్మణాదిత్వాత్ వృక్షే. తస్య పంకజాదిప ద్రూహత్వాత్
రసోల్లసితశబ్దార్థసంఘటనాత్తక మేవ సతు కర్తమాత్రం తత్కావ్యం రచితవాన్
తథాచ శ్రీరామాయణే 'తతః పశ్యతి ధర్మాత్తా తత్సర్వంయోగ మాస్థితః, పురా
యత్తత నిర్వృత్తం పాణా వామలకం యథా' ఇత్యారభ్య 'రఘువంశస్య చరితం
చకార భగవాన్మహి'త్యంతం. మాలినీవృత్తం. "ననమయయంతేయం మాలినీభోగి
లాక్తే'రితి లక్షణాత్.౧౧.తదనంతరవృత్తాంత మాహ-ఏనమితి.భగవతి వాల్మీకా వేనం
ప్రబంధం శ్రీరామాయణాఖ్య మేతత్కావ్యం ప్రయోక్తు మధ్యావయతుం పఠితుం

భగవతి వాల్మీకా.

౧౨

ప. ఉపాగతౌ మిళితపరస్పరోపమా

బహుశ్రుతౌ శ్రుతిమధురస్వరాన్వితౌ,

విచక్షణౌ వివిధనరేంద్రలక్షణౌ

కుశీలవౌ కుశలవనామధారిణౌ.

౧౩

గ. ఏతౌ మునిః పరిగృహ్య 'స్వాం కృతి మపాతయత్.

౧౪

వాకః పుమాన్ సమర్థోఽధికారీత్యేనం రూపాం చింతాం పర్యాలోచన ముపగతవతి సతి. ౧౨. తతః కింజాత మిత్యత ఆహ—ఉపాగతావతి. మిళితా-సంగతా, పరస్పరోపమా-అన్యోన్యసాదృశ్యం యయోస్తౌ యమశత్వా త్వరస్వరతుల్యరూపాని త్యర్థః. బహుశ్రుతౌ - వేదవేదాంగాది సకలవిద్యావికారదా, ని. 'కాశ్రుత్రవణయో శృతి' మిలిపిత్వః. శ్రుతిమధురేణ - శ్రవణానందకరేణ, స్వరేణ శ్రుత్యాశబ్దానురణలక్షణే నాన్వితౌ, శ్రావ్యకంఠస్వరసంపన్నావిత్యర్థః. స్వరలక్షణముక్తం సంగీతరత్నాకరే 'శ్రుత్యనంతరభావీ య శృట్టోఽనురణవాత్సర్యః, రసా ద్రంజయతి శ్రోతృచిత్తం స స్వర ఉచ్యతే' ఇతి. విచక్షణే ఇతివిచక్షణౌ - విద్వాంసౌ, 'కర్తరిల్య'డితి న్యాసకారః. 'అనయోఃప్రతిషేధో వక్తవ్య' ఇతి చక్షుః ఖ్యాభాదేశాభావః. వివిధాని-బహుప్రకారాణి, నరేంద్రలక్షణాని - ఆజానుబాహుత్వాది రాజవిహ్వలీయయోస్తౌ మహారాజ కుమారత్వాత్ మహాభాగ్యనూచక రాజలక్షణలక్షితావిత్యర్థః. కుశో లవ శ్చేతి నామరీ ధారయత ఇతి కుశలవనామధారిణౌ, కుశై ర్దైవైశ్చ గర్భజేవమార్దనా కుశలవా విత్త్యన్యర్థసంజ్ఞావిత్యర్థః. ఉక్తంచ కాళిదాసేన 'సతౌ కుశలవోన్మృద్వగర్భజేదౌ తదాఖ్యయా, కవిః కుశలవా వేద చకార కిల నామతః' ఇతి. కుశీలవౌగాయకౌ. కుత్సితం కీల మస్యేతి బహుప్రీహీ, కుత్సితం కీలం కుశీలం తదస్తీతి మతుబ్ధా పృషాదరాదిత్వా త్సాధుః. ఉపాగతౌ చింతాసమకాల మేవ విశిష్టగుణసంపన్నా, మైథిలేయా కుశలవౌ సమీపంప్రాప్తావిత్యర్థః. 'అవ్యాజేసో భవిష్యంత్యాః కార్యసిద్ధిర్హి లక్షణమి'తి భావః. ఆత్మోదాత్తతా నామ గుణః. తదుక్తంవిద్యానాథేన 'జ్ఞాప్యై ర్విశేషజ్ఞై ర్మోగో యత్ర సా స్యా దుదాత్తతే' తి రుచిరావృత్తం. 'చతుర్ధి'హై రిహ రుచిరాజభస్మగాః' ఇతి లక్షణాత్. ౧౩. ఏతావతి. ముని ర్త్వనసీలా వాల్మీకిః. మునిలక్షణంతు నిర్విత్త స్సర్వతత్వజ్ఞః కామలోభవివర్జితః, ధ్యానస్థో నిష్క్రియా దాంత స్తల్యపృథాగ్గోచరనో ముని' రితి. ఏతౌ కుశలవౌ పరిగృహ్య - శిష్యత్వేన పరిగృహ్య, స్వాం-స్వకీ

తౌ పున రిత స్తతో గాయమానౌ దృష్ట్వా రామః ప్రహృష్టమనాః
స్వభవన మానీయ భాగ్యభిః పరివృతో నిజం చరితం గాతు
మన్వయుః || * తతశ్చ. ౧౫

ప. ఛందోమయీనాం నిలయస్య వాచా
మంలేవసంతౌ మునిపుంగవస్య,
ఏతౌ కుమారౌ రఘువీరవృత్తం
యథాక్రమం గాతు ముపాక్రమేతాం ౧౬

యాం, ని. 'సోఽస్మి జ్ఞాతా వాత్సని స్వం త్రివ్యస్తీయ సోఽస్త్రియాం ధనే' ఇ
త్యమరః. కృతిం శ్రీ రామాయణాఖ్యం ప్రబంధం, అపాతయ దధ్యాపయమాన. పతే
ర్జ్యంతాల్లజ్ 'గలిమి' స్థిత్యాదివా అణి కర్తుః కర్తవ్యం. ౧౪. తావతి. ఇతి సత్ర సత్ర
తత్ర ప్రదేశ ఇత్యర్థః. గాయమానౌ గానేనైవ శ్రీ రామాయణం పఠంతౌ, కుశలవౌ
కర్త. పునశ్చబ్దో నాశ్శాలంకారే. దృష్ట్వా రామః ప్రహృష్టమనాః రూపగానసంపత్తి
భ్యాం సంతుష్టంతఃకరణ స్పృక్, స్వభవనం నిజమందీర మానీయ భృత్యైః ప్రాపయ్య,
భాగ్యభిః లక్షణాదిభిః, పరివృతః పరివేష్టితః, నిజం చరితం స్వచక్రం, గాతుం గానే
నవతనం కర్తుం; అన్వయుః || - ఆపృచ్ఛ, ప్రబంధ మేనం పఠతమితి నియోజి
తవాని త్యర్థః. ని. "ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛా చ" త్యమరః. తత ఇతి. తతః అను
యోగానంతరం, చశబ్దో వత్సమాణక్రియాయాం సంబధ్యతే. ౧౫. ఛందోమయీనా
మితి. ఛందోమయీనా మనుష్టుబాఽఛందోఽబధానాం, వాచాం నిలయస్య వద్యప్రపం
చనిర్మాణచాతుర్యైకనికేతనస్యే త్యర్థః. ని. 'ఛందఃపద్యేచవేదేచ' ఇతివిశ్వః. ఛందశ్చబ్దా
న్తయజిజీవ్. మునిపుంగవస్య - మునిశ్రేష్ఠస్య, వాల్మీకేః అంలేవసంతౌ వంలేవాసినౌ
శిష్యా, ఏలేననుయో రఖంశితవచనత్వం సూచ్యతే. ని. 'ఛాత్రాంలేవాసినౌ శిష్య' ఇ
త్యమరః. ఏతౌ కుమారౌ మైథిలేయా - కుశలవౌ, రఘువీరవృత్తం - శ్రీ రామచం
తం, యథాక్రమం ఉపదేశానుసారేణైవేత్యర్థః, గాతుం - గానేన పఠితుం, ఉపా
క్రమేతా ముపాక్రంతవంతౌ, చశబ్దోఽయ మనుయోగం సముచ్చినోతి, ఏలేన ప్రశ్నా
నంతర మేవ అవిలంబేన ప్రార్థనానయో రనయో శ్రీ రామస్య చాన్యోన్యం దైవ
వశా త్వయ మే వోత్సన్నా ప్రతి రితి సూచ్యతే, ఇంద్రవజ్రోపేంద్రవజ్రా మిశ్ర
ణా దుపకాతి వృత్తం. 'స్యాదింద్రవజ్రాయదితోజగౌగ.' 'ఉపేంద్రవజ్రాజకాస్త
వోగౌ'. 'అనంతరోదిరితక్షుభాజౌపాదౌ యదీయాపుపజాతయస్తాః' ఇతికేదారేణో

అస్తి ప్రశస్తా జనలోచనానా

మానందసందాయిషు కోసలేషు,

ఆజ్ఞాసముత్సారితదానవానాం

రాజ్ఞా మయోధ్యేతి పురీ రఘూణాం.

౧౭

తా మావస ద్దశరథ స్సురవందితేన

సంక్రందనేన విహితాసనసంవిభాగః,

బృందార కాగివిజయే సురలోకలబ్ధ

మందారమాల్యమధువాసితవాసభూమిః.

౧౮

కృత్వాత్. ౧౬. ఉపక్రమప్రకార మేనాహ—అస్తీతి. జనలోచనానా మానందసం
దాయిషు-సమస్త వస్తుసమృద్ధతయా సకలజననయనానందకరేష్వి త్యర్థః; కోసలేషా
త్తరకోసలేషు జనపదేషు బహువచనాం తైవ దేశవిశేషస్య సంజ్ఞా, ప్రశస్తా-ప్రఖ్యా
తా, ఆజ్ఞ యైవ సముత్సారితా నిరస్తా దానవా యేషాం తేషాం చండకాసనారా మి
త్యర్థః. రఘూణాం - రఘువంశోద్భవానాం, రాజ్ఞాం-ప్రజానురంజకానాం, నృపాణాం
రఘుశబ్దేన యదుశబ్దవత్తదవత్త్యే లక్షణా, రఘుశబ్దస్య జనపదవాచిత్యాభావేన అతద్రా
జత్వా దృహుషులు గసంభవాత్ (కేచిత్తు ఉత్తరకోసలానాం రఘుసంజ్ఞా మంగీకృత్య
తద్రాజత్వా దిత్వాదుశబ్దవద్దృహుషు లు గీ త్యాహుః) రఘువంశ్య రాజసంబంధి నీ
త్యర్థః. యోధృ మహాత్మా ఆయోధ్యేతి ఆస్వర్థసంజ్ఞా పురీ రాజధాని అస్తి. ఇంద్రవజ్ర
వృత్తం. లక్షణంతూక్తం. సుధాయి స్విశ్వసి పాతః. ఉదాత్తాలంకారః ౧౭.తామితి.
సురవందితేన-సురసేవ్యేన, సంక్రందనేన.ఇంద్రేణ, ని. 'సంక్రందనో దుశ్శృవ సురామ
క్షేఘవాహన' ఇ త్యమరః. విహితః ఆసనసంవిభాగః యస్య సృ - దత్తార్థ సరిః, ఇంద్ర
స్యాపి మానసీయ ఇత్యర్థః, తథా బృందారకారీణాం - దానవానాం, విజయే సతి -
దానవేషు విజితేషు సత్ప్రియత్యర్థః; సురలోకే - స్వర్గే, లబ్ధాని పరితోషా త్పురై ర్దీయ
మానతయా ప్రాప్తాని మందారాణాం మాతా వీవ మాల్యాని పారిశాతమసుప్రజః
తేషాం మధునా పుష్పరసేన, వాసితా సురభితా, వాసభూమిర్నివాసస్థానయస్య
సకలోక్తః. భూలోకేఽపి స్వర్గసుఖానుభావక ఇ త్యర్థః. ని. 'మధు మద్యే పుష్పరస'
ఇత్యమరః. దశరథో నామరాజా తా మయోధ్యా మావసత్ - ఆధివసతిస్త 'ఉపాన్య
ధ్యాన్వస' ఇతి కర్తృత్వం తత్ర వర్తమానో నిజకార్యనిర్వాహకతయా సురైః
త్రాజ్యమానః చిరకాలం సామ్రాజ్యశ్రియ మనుబభూవ త్యర్థః, అనుప్రాసోఽలంకా
రః. వసంతతిలకావృత్తం. ౧౮. ఆశేతి. అథానంతర మస్మి న్దశంథే అనపత్యతయా-

గ. అథాస్మిన్నసపత్యతయా దూయమానమానసే పుత్రార్థం
క్రతు మశ్వమేధం విధాతుంమంత్రిభి 'స్సమం మంత్రియమాణే
దశరథేసుమంత్రః ప్రహృష్టమనామహర్షే రంగదేశసంగణావగ్ర
హనిగ్రహశౌండస్య విభండకసూనో రవశ్య మృశ్యశృంగస్య
ప్రసాదా త్పృభవో భవితా కుమారాణామితి ససత్కుమారో
దీరితం పురావృత్త మముష్టై దశరథాయ కథయామాస. ౧౯
సోఽపి సుమంత్రవచనాచ్ఛాంతాధి శ్శాంతాకుటుంబినం సంబంధి

అపుత్రతయా. దూయమానం - పరితప్యమానం, మానసం యస్య తస్మిన్, 'నాపు
త్రస్య హి లోకోఽస్తి తం సర్వే పశవో విదు' రితి. 'అపుత్రస్య గతి ర్నాస్తి'తి శ్రుతి
స్మృతిభ్యామితి భావః. 'దూఢోపరితాప' ఇతి ధాతోః కర్తరి కానచ్. అతఏవ పు
న్నామ్నా నరకాత్త్రాయంత ఇతి పుత్రా స్తవర్థం పుత్రలాభార్థ మిశ్యర్థః. అర్థేన
సహనిత్యసమాస స్వర్వలింగతావ వక్తవ్యా. అశ్వమేధం క్రతుం - అశ్వమేధయాగం
విధాతుం కర్తుం, మంత్రిభి స్సహ-సబివై స్సాకం, మంత్రియమాణే విచారయమాణే
సరి-తదా సుమంత్రః-కులక్రమాగతో మంత్రిప్రవరః కర్తా అంగదేశే అంగరాష్ట్రే,
సంగతః ప్రాజ్ఞయోఽవగ్రహః-సృష్టిప్రతిబంధః, 'అనేగ్రహోవర్షప్రతిబంధ' ఇత్యప్
ప్రత్యయః. ని. 'సృష్టిర్వర్షం తద్విమాతేఽవగ్రహోవగ్రహాసమా' విత్యమరః. తస్య
నిగ్రహే, నివర్తనే, శౌండస్య దక్షస్య, నిగ్రహానుగ్రహసమర్థ స్తే శ్యర్థః. సక్తమికౌండై
రితి సమాసః. విభండకసూనో-విభండకాఖ్య మునిపుత్రస్య, ఋశ్యశృంగస్య మహర్షేః
మహర్షిలక్షణముక్తం. ప్రసాదా దనుగ్రహోత్, ప్రభావా దితి పాఠేసామర్థ్యాత్ అవ
శ్యం నిస్సితం కుమారాణాం-పుత్రాణాం, ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః కారణం 'ఋషో
రవ్. భవితాభివ్యతి, అనద్యతనే లుట్. దశరథ ఇతి శేషః. ఇ త్యేనం ససత్కుమారేణ
పరావవిదాబ్రహ్మమానసపుత్రేణోదీరితం - బ్రహ్మసభాయాం కథితం, పురావృత్తం
పూర్వపుత్రాంత మముష్టై దశరథాయ కథయామాస పూర్వ మిత్యౌకసూరలక్ష్యేన బ్రహ్మ
సభాంత స్సుమంత్ర స్తత్రభూమికరాజ ప్రస్తావకత్వైర్నేత్రైః పృష్టేన ససత్కు
మారేణ త్రైకాల్యవిదా కథితస్య దశరథపుత్రాంతస్య మనసి సిద్ధతత్వాత్తదానీ మేకత్వ
ర్వం నివేదయామాసే త్యర్థః. ౧౯. స ఇతి. సః-దశరథోఽపి, సుమంత్రస్య వచనా
త్తథ్యనాక్య ధేతోః శాంతః, శమం గతః, ఆధిః - పుత్రాభావజాతమనోవృథా యస్య
స తథోక్తస్యన్. ని. 'పుంస్యాధిర్వాసనీవృథా' ఇత్యమరః. శాంతానామ అంగదేశాధీశ్వ

న మేన ముని మానీయ వసిష్ఠాదిప్తు మశ్వమేధాధ్వరం సర
యూరోధసి విధాయ తత్రపుత్రీయా విష్ణిం విధివత్కర్తు మా
రభత. ౨౦ తదను హవిరాహరణాయ ¹ధరణ్యాం కృతావతర
ణా స్స ర్వే, ²గీర్వాణగణా ³శ్వతమఖప్రముఖా శ్వతుర్ముఖా
యదశముఖ ⁴ప్రతాపగ్రీష్ఠోష్ఠ ⁵సంప్రోషణ మావేద్య తేన

రస్య రోమపాదనామ్న స్తనయా తయా కుటుంబినం - కుటుంబచంకం, శాంతాశాని
మి త్యర్థః. ఆవగ్రహనివారణానంతరం పాతొష్ఠిశతయా నిజపుత్రి కాయా దత్తత్వా
దిలి భావః. ఆతనివ సంబంధినం బంధు రోమపాదస్య దశరథస్య చ సాహర్ద సంబంధ
రూపసాదరభావస్య విద్యమానత్వా దిలి భావః మునిం మననశీలం, మునిలక్షణ ము
క్తం. ఋశ్యశృంగ మానీయ స్వయ మేవేతి శేషః. వసిష్ఠేన-నిజమల గురుణా, ఆదిప్త
ముచదిప్తం, వసిష్ఠాధిష్ఠిత మిలి పాతే నసిష్ఠే గాధిష్ఠితం నియమిత మశ్వమేధాధ్వరం సర
యూరోధసి-సరయ్యాఖ్యనదీతీకే. ని. 'కూటా రోధ శ్వ తీరంచే' త్యమరః. విధాయ-
విధిబోధిత క్రమేణ కృత్వా, తత్ర సరయూరోధస్యేవ న త్వశ్వమేధే. న హితర్హణి
కర్తారంభ ఇతి శాస్త్రనిషేధాత్, పుత్రాణా నిమిత్తం పుత్రోత్పాదనమేతు మి
త్యర్థః. 'పుత్రాచ్చ చేచిధప్రత్యయః. ఇష్టం - యాగం, పుత్ర కామేష్టం - యాగం,
పుత్ర కామేష్టం విధివత్ విధ్యర్హం, యథాశాస్త్ర మిత్యర్థః. 'తదర్హ మి'తివతి ప్రత్య
యః. కర్తు మారభత ఉపాక్రమత. ౨౦. తదన్విత. తదను-ఆరంభానంతరం, హవి
రాహరణాయహవిర్భాగా నాహర్తుం, ధరణ్యా కృతావతరణాః-భువం ప్రత్యాగతాః,
శతమఖప్రముఖాః ఇంద్రాద్యా స్స ర్వే, గీర్వాణగణాః దేవగణాః, చతుర్ముఖాయ-
బ్రహ్మణే, దశమఖస్య-రావణస్య, ప్రతాపః - కోశదండజం లేజః, ని. 'స ప్రభావః
ప్రతాప శ్చ య లేజః కోశదండజ' మి త్యమరః. స విస గ్రీష్ఠోష్ఠ - గ్రీష్ఠర్థజనిత
సంతాప స్తేన య త్సంప్రోషణం దాహః 'పుషదాహ' ఇతి ధాతో ర్ద్యుట్. తదా
వేద్య-విజ్ఞాప్య, తేన సహ-చతుర్ముఖేన సాకం, శృంగస్య వికారః శార్ఙ్గం ధను ర్యస్య
తం శార్ఙ్గధన్వానం శ్రీమహావిష్ణుం, ధనుషశ్చేత్యనహ దేశః బహువ్రీహిత్యాత్, శరణం-
రక్షితారం, ని. 'శరణం గృహరక్షితో' ౮ త్యమరః. ఇలి మన్వానాః - ఆపముధ్యమా
నాః, శరణవదస్య కర్త లేవైవి నిపాతేనేతిశబ్దేనాభిహితత్వా న్న ద్వితీయా. తిజాద్యుప
సంఖ్యానస్యోపలక్షణత్వాత్. యథాహ వామని 'నిపాతేనాపృథిహితేకర్తృణి న
కర్తవిధక్షిః పరిగణనస్య ప్రాయశ్చత్వా' దిలి నానావిధాః బహుప్రకారాః ప్రస్తూతాః

సహశరణ మితశార్ఙ్గధన్వానమన్వానాః, ¹నానావిధ ప్రస్తుతస్తుత
యః క్షీరాంబురాశి మానేదుః. తత్ర. ౨౧

ప. సంతాపఘ్నం సకలజగతాం శార్ఙ్గచాపాభిరామం

లక్ష్మీవిద్యుల్లసిత మతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయకాయం,
వైకుంఠాఖ్యం మునిజనమనశ్చాతకానాం శరణ్యం

తత్కాలాదితాః స్తుతయః స్తోత్రాణి యేషాం తే తథోక్తాః. యద్వా నానావిధం యథా
తథా ప్రస్తుతా ఉపక్రంతాః స్తుతయో యేషాం తే తథోక్తా స్సంతః క్షీరాంబురాశిం-క్షీ
రాష్ట్రవమానేదుః; శ్రీమహావిష్ణోః క్షీరాబ్ధికాయిత్యా తత్తీరం ప్రాపు త్యర్థః. అంబురా
శిశబ్దస్య రూఢ్యార్థః పవరత్వాన్నా నాథాంతరయోగా పేక్షయా రూఢి ర్భవీయసీతి
మీమాంసకాః. ఏవ ముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం 'పద్మవిశరణ గత్యసాదనే' ష్వితిభావో
ర్నితః. ౨౧. అథ త్రిభిః స్తోత్రైః శ్రీమహావిష్ణుం పర్వయతి - సంతాపఘ్న మి
త్యాది. సకలజగతాం-సమస్తలోకానాం, సంతాపం తాపత్రయజనితం గ్రీష్మాదిజని
తం చ సంజ్వరం హంతి నాశయతీతి సంతాపఘ్న స్తం 'హోహంతే' రితి కుత్వం శార్ఙ్గ
మేవ చాపం ఇంద్రధను ప్రేచాభిరామం మనోజ్ఞం లక్ష్మీ రేవ విద్యుత్ సాదామినీ
తయా లసితం లసంతం కర్తృక్షగతిబుద్ధి'త్యాదిసూత్రే చకారాత్ సర్వమానార్థత్వాత్.
అతసీనామ క్షుమాపరపర్యాయో వృక్షవిశేషః. ని. 'అతసీ స్యా దుమా క్షుమా'
ఇత్యమరః ఆద్రభాషాయాం 'నల్లపువ్వులుగల అగిసి' తస్యాః గుచ్ఛస్య-పుష్పస్తంబ
కస్య సమానాఛాయా కాంతి రస్య తాదృశః కాయో దేహో యస్య తమిత్వపమా.
ని. 'ఛాయా త్వనాతపే కాంతా' వితి వైజయంతీ. 'సమానస్య ఛంద' సీత్యాదిసూత్రే
సమానస్యేతి యోగవిధాగాచ్ఛాయాదిఘపరేఘ సమానశబ్దస్య స భావః. మనయో మన
నశీలాశతపవ జనా స్తేషాం మనాంస్యేవ చాతకాః పక్షివిశేషాః శరణే - రక్షణే, సాధుం
శరణ్యం 'సర్వంసహాపతితమంబునచాతకానా' మిత్యాదినా లేషాం తదేశశరణత్వా దితి
భావః 'తత్ర సాధు' రితియత్ప్రీత్యయః. ఆపాంసమూహాః ఆపం 'తస్యసమూహ' ఇ
త్యన్. కారుణ్యం - దయైవ, ఆపం యస్య తం, అథనా కారుణ్య మేవ అపోయస్య
తం కారుణ్యాపం 'ఋక్సూ'త్యాదినా సమాసాంతః. వికుంఠపవ వైకుంఠో విష్ణుః స్వా
ర్థేఽన్తః ప్రత్యయః. సఇత్యాఖ్యా యస్యతం కాలమేఘం-నీలాంబుదం, త్రిదశబరివత్ -
బ్రహ్మాం ద్రాదిదేవసమాజో దదర్శ. త్రిదశేత్యత్ర తిస్తోదకా అవస్థా బాల్యయావన

కారుణ్యం త్రిదశపరిమత్కాలమేషుం దదర్శ. ౨౨

క్షీరాంభోధే ర్జ్వర మభితో దేహభాసాం ప్రరోహైః

కాలోస్తీలత్కువలయదళాద్వైత మాపాదయంతం,

అతన్వాసం భుజగశయనే కామపి త్నామగారే

నిద్రాముద్రాం నిఖిలజగతీరక్షణే జాగరూకామ్. ౨౩

ప్రహ్లాదస్య వ్యసన మమితం దైత్యవర్గస్య దంభం

కామరాణి జన్మసత్తావృద్ధయో నా యేషాం తే. యద్వా త్రిదశపరిమాణ మేషా మితి 'బహువ్రీహాసంఖ్యేయే' ఇత్యాదినా దత్. అత్రోపమారూపకయో రనుసాసస్య చ సరస్వరనైరపేక్ష్యా త్సంకృష్టిః. ఏకదాక్షిణ్యోకత్రయం మందాక్రాంతాపృథక్. 'మందాక్రాంతా జలధిపదగై శ్చా సతా తా ద్దురూ' చేదితి లక్షణాత్. ౨౨. క్షీరేతి. పునఃదేహభాసాం - నిజశరీరకాంతీనాం, ప్రరోహై రంకురైః, క్షీరాంభోధేః క్షీరసముద్రస్య, "రూఢి ర్యోగమవహరతీ" తిన్ద్రాయేన యోగాన్త్రుధేర్వలీయస్తా దితి భావః. జ్వర మభితః - మన్వప్రదేశస్య సమంతా దిత్యర్థః. సలిల మభిత ఇత్యసి పాతః "అభితఃపరిత" ఇత్యాదినా ద్వితీయా. కాలే-చంద్రోనయకాలే, ఉన్నీలంతి ఏక సంతి, యాని కువలయదళాని. నీలాత్పలపత్రాణి తైరద్వైత మభేదం తత్సాదృశ్య మిత్యర్థః ఆపాదయంతం-సమ్పాదయంతం, కాలగ్రహణం దళానా మహ్మానత్వద్యోకనార్థం నిజదేహకాంతిచ్ఛటాభిః క్షీరాద్భవస్య నీలవర్ణతాం జనయంత మిత్యర్థః. ఏతేన శ్రీమ హావిష్ణుదివ్యశరీరస్యేంద్రనీలసాదృశ్యంసూచ్యతే. తదుక్తం. "క్షీరమధ్యే క్షీపేన్నీలం క్షీరం చేన్నీలతాంవ్రజేత్, స ఇంద్రనీలా విజ్ఞేయ స్సర్వసౌఖ్యకర శ్శుభ" ఇతిరక్షకాన్త్రుపచనాత్. అతఏవక్షీరస్య స్వధవశిమపతిత్యాగేనాస్యనీలమస్త్వికరణోక్తేస్తద్గణా లంకారః. "తద్గుణ స్వగుణత్యాగా దన్యోత్కృష్టగుణావృత్తి" రితి లక్షణాత్. తథా త్నామవ ద్దురూలవద్గారే సిత ఇత్యుపమా. ని. "గారోఽరుణే సిలేపీత" ఇతివిశ్వామరా. భుజగశయనే - శేషవర్ణంకే, నిఖిలజగతీనాం - సకలలోకానాం, రక్షణే - పాలనే, ని. "జగతీ విప్రపే భూమ్యు" మితి విశ్వః. జాగరూకాం - జాగ్రతీం, సాపథానా మిత్యర్థః. 'జాగరేరూక' ఇత్యాకప్రత్యయః. అతఏవ కామ పునిర్వాచ్యాం-లోకవిలక్షణత్యా దితి భావః. నిద్రాముద్రాం - యోగసిద్ధాపథాః. అతన్వాస మనుకుర్వాణం, తనో లే శ్చానచ్. ౨౩. అ. అభివృద్ధింహితారంపర్ణయతి. ప్రహ్లాదస్యేతి. అమితమపారం, ప్రహ్లాదస్య - హిరణ్య కశిపుతనయస్య, నిజభక్తాగ్రీసరస్య, వ్యసనం - సర్పదంక ససముద్ర పాతనాది తపిత్పకృతవిషదం, వి. 'వ్యసనం విపదిభ్రంశ' ఇత్యమరః తథా

స్తంభం వక్షస్థల మపి రిపో ర్కౌగపద్యేన భేత్తుం,
బద్ధశ్రద్ధం పురుషవపుషా మిశ్రితే విశ్వదృష్టే
దంష్ట్రారోచిర్విశదభువనే రంహసా సింహవేషే.

౨౪

నారాయణాయ నళినాయతలోచనాయ
నామావశేషితమహాబలివైభవాయ,
నానాచరాచరవిధాయకజన్మదేశ

దైత్యవర్గస్య హిరణ్యకశిపుముఖాసురనికరస్య, దంభం మాయాదమ్పరం, స్తంభ
మయోమయ స్తంభం చగిపోగ్నిరణ్యకశిపోర్వక్షస్థల మపి, అపిశబ్ద స్సముచ్చయే. యాగ
పద్యేనైకవారేణేవ నకుకాలక్రమేణేశ్వర్యే. భేత్తుం - విదారయితుం, పురుషవపుషా -
నరశరీరేణ మిశ్రితే - మిశ్రితే, అతపివ, విశ్వదృష్టే - అత్యాశ్చర్యతయా విశ్వజనాలా
కిలే, దంష్ట్రాణాం దంతవిశేషణాం, రోచిర్భిః, విశదాని - శుభ్రాణి భువనాని కుక్షిస్థ
లోకా యస్య తస్మిన్ సింహవేషే-సింహాకారే రంహసా - వేగేన, బద్ధశ్రద్ధం - విహి
తాదరం, నరసింహరూపేణాత్మీర్ణ మిత్థ్యర్థః. దదర్శేతి పూర్వేణ సంబంధః. ఉక్తం
శ్రిభాగవతే. “భక్తప్రతిజ్ఞాపరిపాలనాయనర్వాత్తతా వ్యాప్తినిదర్శనాయ, దైత్యేం
ద్రవక్షోదశనాయ విష్ణుస్తంభాన్నప్రసింహోకృతి రావిరాసీత్, ఆశ్రక్రమికస్య-స్తం
భాదివిదారణస్య, యాగపద్యాసంబంధేఽపితత్సంబంధోద్ధే రతిశయోక్తిభేదః. ౨౪.
నారాయణాయేతి. నారాయణాయ-పరమాత్మనే, తదుక్తం “నారాయణః పరోఽవ్యక్తా
దండమవ్యక్తనం భవం” ఇతి. యద్వానరస్యసంబంధీని నారాణి తత్వాని తాని ఆయనం
స్థానం యస్య నారాయణః తదుక్తం “నరాజ్ఞాతాని తత్వాని నారాణీతి విదు ర్బుధాః
తస్య తాన్యాయనం పూర్వం లేన నారాయణః స్మృత” ఇతి. అభవానారా ఆట
ఆయనం యస్య తథా “ఆప ఏవార్థేవే తస్మిన్ యత్తదస్యాయనం గతాః.
నారా స్తా స్ఫుప్తితరణాః లేన నారాయణ స్మృత” ఇతి “అపానారా ఇ
తిప్రాకృతాపానైనరసూనవః, తాయదస్యాయనంపూర్వం లేననారాయణస్మృత” ఇత్యా
దినా, నారా ఇ త్యబాదిత్వా త్సిద్ధం. ఆర్షోవా జీవభావః. తస్మై నారాయణాయ నళి
నాయతలోచనాయ పుండరీకవికాలాక్షాయ నామ్నా - నామమాత్రేణ ఆవశేషిత మవ
శేషవక్రకృతం మహా ద్భూయిష్టంబలివైభవం వైరోచనీసుపద్యేన తస్మై, వామనానతా
రేఖలిం పాదేనాక్రమ్య పాతాళే నిక్షిప్తవత ఇ త్యర్థః. నానా - బహుప్రకారం చరా
చరం - స్థావరజంగమాత్తకం, జగత్. ని. “చరాచరం స్యా జ్జగతి” ఇతి విశ్వే. తస్య
విధాయో-నిర్దాతా, బ్రహ్మ తస్య జన్మదేశో జన్మస్థానం, నాభీపుటం-నాభీపద్మకోశం

నాభీపుటాయ పురుషాయ నమః పరస్మై.

౨౫

గ. ఇతి ప్రణమోఽర్థితా నేతాన్ స్తుతిరవముఖరితహరిస్తుఖాన్
హరిహాయ ప్రముఖా నఖిలా ¹నమరా నరుణారుణతామరసవిలా
సహోరై ర్లోచనమరీచిసంతానై రానందయ స్ఫుగవా నరవింద
లోచనః స్ఫుట మిద మభావత.

౨౬

ప. అపి కుశల మమర్త్యా స్వాగతం సాంప్రతం వ
శ్యమితదనుజదంభా కిం ను దంభోళికేళిః?

యస్య తస్మై పరస్మై పురుషాయ - పరమపురుషాయ, నమః నమస్పవీన్యాదినా
చతుర్థీ, తథాచ శ్రీభాగవతే. "నతోఽస్మ్యహం త్యాఖిలహేతుభూతం నారాయణం
పూరుష మాద్య మవ్యయం, యన్నాభిజాతాదరవిందతోఽదృష్టోఽపి రాసి ద్యుత
విష లోకః" ఇత్యుక్తత్వాత్. వసంతతిలకావృత్తం. ౨౫. ఇతీతి. ఇత్యుక్తప్రకారేణ
'ప్రణమ్య-సాష్టాంగప్రణామం కృత్వా ఉత్థితా-ఉత్థానం ప్రాప్తా, స్తుతిరవేస్తారత
రస్తోత్రధ్వనిభిః, ముఖరితాని- ప్రతిధ్వనివశా న్ముఖరీకృతాని, హరితాం దిశాం ముఖాని
ప్రదేశా వివ వదనాని యేహం తాన్ హరి హయ ప్రముఖా నింద్రాదీన్, ని. 'జంభ
భేదీ హరిహయ' ఇత్యమరః. ఏతా న్సురోక్తా నఖిలా నమరా నశేషసురాన్
అరుణారుణ మరుణ ప్రకారం, అత్యంతలోహిత మిశ్వర్థః. 'ప్రకారే గుణవచనస్యేతి
ద్విర్భావః. కర్తృధారయవద్భావా త్సుపో లుక్. తాదృ గ్య తామరసం - పద్మ, తస్య
విలాసహోరైః తత్తలైర్వి రిశ్వర్థః; మహాభాగ్యలక్షణసంపన్నస్యాస్య రక్తాంతనయన
త్వా దితి భావః. త దుక్తం సాముద్రికశాస్త్రే. 'పాణిపాదతలే రక్తే నేత్రాంతో చ
నఖా వ్రథా, తాలుజిహ్వధర్మం చ సప్తరక్త స్సృజో భవే' దితి. లోచనమరీచిసం
తానై ర్ద్వప్తిప్రభావరంపరాభిః, 'మరీచివీచయసంచారై' రిశ్వసి పాతః. ఆనందయన్
సంతోషయన్, అరవిందలోచనః-విష్ణుః, అరవిందగ్రహణం దృష్టినాం సుఖాన్వీల
నశ్చద్యోతసార్థం. స్ఫుటం - వ్యక్తం. ఇదం - వత్సమాణం, అభావత -
అవోచత్. ౨౬. అపీతి. హే అమర్త్యా - ఇంద్రాదిదేవతాః, వః-యష్టాకం, కుశల
మపి - ఔనుం, కిం? ని. 'కుశలం ఔను మస్త్రియా' మి త్యమరః. అశిశబ్దః ప్రశ్నే.
ని. 'గర్భానముచ్చయప్రశ్నశంకాసంభావనా స్వపీ' త్యమరః. తథా వః సాంప్రత
మిదానీం శోభనమాగతం స్వాగతం - సుఖాగమనం కిం? భావే క్తః. దంభోళికేళి ర్వ
జ్రాయుధవిలాసః, శమితో నివారితో దనుజానాం - దానవానాం, దంభః-కపటో

అపిధిషణమనీమానిరి తా నీతిమార్గా

స్త్రిదశనగరయోగక్షేమకృత్యే త్తమంతే?

౨౭

గ. ఏవం భగవతః కుశలానుయోగపురస్సరీ మమృతాసారసరసాం సర
స్వతీం సమాకర్ణ్యసంపూర్ణమనోరథా సుమనసాం సంసత్పుంసేవరస్తే
విజ్ఞాపయామాస. ౨౮. దేవ కథ మకుశల మావిర్భవేద్భవతో
కృతావలంబానా మస్తాకం కింతు. ౨౯

పాయో యయా సా తపోక్తా కిం ను? విధ్వస్తదానవాః మిత్యర్థః. తథా ధిషణస్య
బృహస్పతే ర్తసీషయా - బుద్ధ్యా, నిర్మితా-రచితాః, ని. 'బృహస్పతి స్సురాచార్యో
గీష్పతి ధిషణో గురు' రిత్యమరః. నీతిమార్గాః - నీతిశాస్త్రపద్ధతయః, త్రిదశనగర
స్యామరావత్యాః, యోగక్షేమకృత్యే - సంరక్షణకర్తృణి, త్తమంతే-ఽపి-సమర్థా భవంతి
కిం. పూర్వవ దపి ప్రశ్నే. అలబ్ధిభావో యోగః లబ్ధస్య పరిపాలనం తేను మిలివివేకః.
ని. 'యోగో-అలబ్ధస్య లాభ స్సాస్యోత్ తేనుం లబ్ధస్య పాలన' మిలి కోశాత్కృత్యై ఇ
త్యపి పాఠః. కృత్యై నిష్పాదరాయ. మాలినీవృత్తమ్. ౨౭. ఏవమితి. ఏవముక్తప్రకా
రేణ కుశలానుయోగేన పురస్సరీం-కుశలప్రశ్నపూర్వికామిలియావత్. 'పురో-అగ్రతో-అ
గ్రే-పూనర్దేరి' టిచ్చ్యశ్యయః. టిత్వాత్ జీవ్. (కుశలానుయోగపురస్సరా మిలి పాతే బ
ప్రిహా పురస్సరశబ్దస్యోపసంజ్ఞనత్వా న్నజీవ్). ని. 'ప్రశ్నో-ఽనుయోగః పృచ్ఛాప'
ఇత్యమరః. అమృతాసారో-అమృతధారాసంపాక స్తస్య త్సరసాం రుదిరాం. ని. 'ధారా
సంపాక ఆసార' ఇ త్యమరః. భగవతః 'విశ్వర్యస్య సమగ్రస్యవీర్యస్య యశనశ్శ్రీయః,
జ్ఞానవైరాగ్యయో శ్చాపి షణ్ణాం భగవతీర జే'త్సు కలక్షణవద్గుణైశ్వర్యసంపన్నస్య విష్ణోః
సరస్వతీం వాణీం సమాకర్ణ్య-శ్రుత్వా, సంపూర్ణమనోరథానాం యదర్థం వయ మాగతాస్త
దేవ భగవా నసి పృష్టవాక్. అతో-అస్తత్కార్యం జాతప్రా ను మేవేతి పరిపూర్ణవాం
ఛితా సతీ సుమనసాం సంసత్ దేవసమితి. ని. 'సుమనాః పుష్పమాలతోః స్త్రీ దేవ
బుధయోః పుమా' నితి వైజయంతీ. 'సభా సమితిసంసద' ఇత్యమరః. పరస్తే పుంసే -
పరమపురుషాయ, విష్ణవే, విజ్ఞాపయామాస - విజ్ఞాపితవతీ. ౨౮. అ. కి మిలి విజ్ఞాప
యామానేత్యత లహ-దేవేతి. హేదేవ - ద్యోతమాన స్వామిన్, భవతా - మహా
త్మనా హేతునా, కృతావలంబానాం - యుష్మదధీరానా మి త్యర్థః; అస్తాక మకుశల
మశభం, కథ మావిర్భవేదుత్పద్యేత నావిర్భవేదేవే త్యర్థః. తథాపి కింది ద్విజ్ఞాప
నీయ మస్తీ త్యాహ-కింత్సితి. యద్యపి 'ప్రభోః పరాశయజ్ఞస్య దాతు ర్దాక్షిణ్యశా
లినః, కిమర్థ మగ్నినో వాక్య మల మేవాగ్రతః స్థితి' రితివ్రాయేన త్వాం శరణంగత్వా

ప. అస్తి ప్రశస్తవిభవై ర్విబుధైరలంఘ్యా
లంకేతి నామ రజనీచరరాజధానీ,

30

మాణిక్యమందిరభువాం మహసాం ప్రరోహై
స్తేజస్త్రయాయ దినదీపదళాం దిశంతీ.

ఏనాం పురాణసగరిం సగరితీసాలాం

సాలాభిరామభుజనిర్జితయక్ష రాజః,

హేలాభిభూతజగతాం రజనీచరాణాం

పురలోకవస్థానమే వాస్తత్కార్యసాధకం కథా స్పృశ్యతిశయేన కింది దుచ్యత ఇతి
భావః. ౨౯. అస్తీతి. ప్రశస్తవిభవై - ప్రఖ్యాతవస్తుసంపన్న రుపలక్షితా, విబుధై
రలంఘ్యా - లంఘితు మశక్యా, దేవానా మప్యసాధ్యేత్యర్థః. మాణిక్యమందిరభువాం -
మణిమయగృహప్రభవనాం, తృతీయాదిభు భాషితపుంస్క మితి పుంసద్భావా దువ
జా దేశః, మహసాం లేజసాం, ని. 'లేజో ధామ మహోవిభే'త్యుచ్యతే. ప్రరోహై
రంసురై స్తేజసాం భామశీతభామకృతామరూపానాం ధామ్నాం త్రయాయ దినే -
అహ్ని, యోదీప స్తస్య దశామవస్థాం, నిస్తేజస్కతా మిత్యర్థః. ని. 'దశావర్తా వవ
స్థాయా' మితి విశ్వః. దిశంతీ-దదానా, అత్రానంబంధేన సంబధనూపాదిశయోక్తిః.
లంకేతీనామ - లంకేతిప్రసిద్ధా, లంకానామ్ ప్రసిద్ధేత్యర్థః; రజనీచరాణాం - రాక్ష
సానాం, రాజధానీ సగరి - ప్రధానసగరి, అస్తి. రాజానో ధీయంతేనామితి రాజ
ధానీ 'కరణాధికరణయో శ్చే'త్యధికరణా ధేయ్యత్. ఏకదాదిశ్లోకచతుష్టయం వసంత
తిలకావృత్తమ్. ప్రశస్తః విభవః యేమాం తై నితి విబుధవిశేషణత్వేన 'మాణిక్యమంది
రభువా' మితి స్వతంత్రత్వేన వ్యాఖ్యాంతరం. 30. ఏనామితి. సాలాభిర్జవృక్షా
స్తద్వ దభిరామై రాయతత్వాదిగుణసంపన్నత్వా తత్తుల్యైః, భుజై స్త్రింశతిసంఖ్యాక
నిజభామభిః నిర్జితో యక్షరాజః కుబేరో యేన స తస్మాత్. నిర్జితరాజరాజశక్తిపి
పాతః. ని. 'సాలేతుసర్జకార్యాశ్చక్లికా' ఇత్యుచ్యతే. విశ్రవసోఽవశ్యంరావణః
తస్యావశ్యమిత్యుచ్యతే. 'విశ్రవసోఽవిశ్రవణరవణా' విలిప్తకృతేరవణా దేశః. పారాణికా
స్త్రు రావయతితిరావణ ఇతి పుష్కత్వాదయంతి. తదుక్త ముత్తరశ్రీరామాయణే 'యస్తా
ల్లాశ్చ త్రయం వైత ద్రావికం భయ మాగతం, తస్మా త్త్వం రావణో నామనామ్నసీర
భవిష్యసీతి కాలే ర్జ్యంతా త్కర్తరిబ్యుత్. రావణఇతి నామధేయం యస్య స తస్మాత్
క్షః. హేలయా-విలాసేన, అవజ్ఞయానా, అభిభూతాని - తిరస్కృతాని, జగంతి యై

రాజా చిరా దవతి రావణనామధేయః.

30

యద్బాహురాహురసనాయితశస్త్రధారా

దిక్పాలకీర్తిమయచంద్రమసం ¹గ్రసంతే,

²తద్వైరిణాం రణముఖే శరణప్రదాయీ

నైవాస్తి కశ్చిదము మంతక మంతరేణ.

31

అంభోజసంభవ మముం బహుభిస్తపోభి

రారాధయ స్వో మవాప పరై ర్దురావమ్,

స్తేషం. ని. 'హేలావజ్ఞావిలాసకూ' రితి విశ్వః. రణసిచరాణాం రాజా-చక్రవర్తి, నగస్యచర్వకన్యేవ రితి రాకృతి ర్యస్య స తథాభూత స్సాలః ప్రాకారో యస్యా స్తాంగిరిదుర్గప్రాయప్రాకారాపుకత్వా దలిదుర్గమా మిత్యర్థః. ని 'ప్రాకారో పరణ స్సాల' ఇ త్యుచ్యతే. ఏనాం - పూర్వోక్తాం లంకానామ్న ప్రసిద్ధాం, పురాణనగరిం- పురాతనపురిం, చిరా చ్చిరకాలపూర్వం, విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయం. అసతి-రక్షతి. అనుప్రాసః. 30. ఆ. అథవ్యాభ్యాం తన్నహిమానం నిర్ణయతి, - యదిత్యాది. యస్య రావణస్య బాహవో వింశతిసంఖ్యాకా భుజా స్తవిన రాహవో విధుంతుదాస్తేషం రసనాయితా-రసనానవాచరితాః, శస్త్రధారా-ఆయుధాణాం శ్రేణయః తీక్షణభాగా వా, 'రసనాయ' తే త్యక్త ఆచార్యబుధతాత్పర్యే క్తః. దిక్పాలనా మింద్రాదిదిగ్ శ్వరాణాం, కీర్తిమయో-ముఖోరూపః, తాన్మాప్యే మయత్. య శ్చంద్రమా శ్చవ్యో. ని. 'హిమాంశు శ్చంద్రమా శ్చంద్ర' ఇత్యుచ్యతే. తం గ్రసంతే-గిలన్తి, రణకోవిదో ౭యం రావణః నిజబాహుబలేన దిక్పాలాన్నిగ్నిత్య తత్కీర్తింబుంపతీశ్యర్థః. ఏకస్య చంద్రమసః, అనేకరాహుసమృద్ధైకిమస్థాంతరం సత్త్వమితి భావః. తథా తస్య వైరిణాం - శత్రుణాం, రణముఖే-రణాగ్రే, అము మేన మితి హస్తేన నిర్దేశః. అంతకమంత రేణయమం వినా, 'అంతరాంశరేణ యుక్త' ఇతి ద్విలియూ. కశ్చిత్కో-౭సి దేవః శరణప్రదాయీ-రక్షణకత్వం ఇ త్యర్థః. నాస్త్యేన అన్యవ్యవచ్ఛేదార్థ మేవకారః. రణ పరాయణా వైరిణో విజిత్య యమక్షమం నయ తీ త్యర్థః. రసనాయితేత్యక్త ఇవ శబ్దలోపా ల్లప్తోపమా. సా చోక్తరూపకేణ సంకీర్తితే. 31 ఆ. ఏతాదృశసా మర్థ్యం రావణస్య కుత ఆచూతమిత్యత ఆహ-అంభోజేతి. అపక్రాంతత్వా దుత్త రక్త తచ్ఛబ్దస్య విద్యమానమానత్వా చ్చాత్ర యచ్ఛబ్దో-౭ధ్యహర్తవ్యః. యః రణసి చరచక్రవర్తి - రాక్షసకార్యభౌమారావణః, బహుభి రనేకై స్తపోభిః కుంఠాన్ని

1 గ్రసంతి. 2 యద్వైరిణాం.

తస్మా¹ త్సమస్తభువనం నిజశాసనస్య
లక్ష్మీకరోతి రజనీచరచక్రవర్తి.

33

గ. తేన వయం పరాధీనా ఇవ భవాముః. 3ర. తథాహి. సోఽయం² కదా
చన క్రీడాధరాధర³ మధిరుహ్య సావరోధవధూజన శ్చరణా
భ్యాం 'సంచరేతచే దాగమిష్యత్యాగ ఇత్యనావిష్కృతాతపో
భయేన భగవాంత్సహస్రభాను రపి సంకుచితభాను రేవ తత్సా

మధ్యే ఏకపాదావస్థానాదిరూపాగ్రతశ్చర్యాభిః ఆము మితి పురోవర్తినిర్దేశః. అమ్నా
జసంభవం - బ్రహ్మణం ఆరాధయత్ సంభావయత్, పరైర్దురాశం-దుర్లభ మశన్య
సాధారణ మి త్యర్థః. ఈషద్దుస్సుప్తిత్యాదినాఖిల్యైత్యయః. వరంసురాసురావధ్యత్వరూప
మవాప రాప, పూర్వ మితి శేషః. తస్మా త్కారణా దశేష భువనం అశేషలోకా
నిత్యర్థః; నిజశాసనస్య-నిజాజ్ఞాయాః, లక్ష్మీకరోతి విషయాకరోతి చండశాసనోఽయం
నిజశాసనే నైవాశేషభువనాని కాస్తీత్యర్థః. ఆభూతతద్యావేద్విః 'అన్యచ్ఛా'వితి
దీర్ఘః. 33. తతః 3 మిత్యుత ఆహ-తేనేతి. తేన రావణేన వయం పరాధీనా-పరతం
త్రాః, తత్సామికా ఇ వే త్యర్థః భవాముః ఇదానీ మితిశేషః; వస్తుత స్తు భవత్పర
తంత్రా ఏవే తీత్యర్థః. ని. 'పరతంత్రః పరాధీనః పరవా న్నాధవా న సీ' త్యమ
రః. పరాజితాః పరాధీనా ఏవేతి పాఠాంతరం. 3ర. అ. పరాధీనత్వమేవప్రతిపాద
యతి—తథా హీత్యాదినా. సోఽయ మితి. సోఽయం రావణః కదాచన - క
స్తింశ్చిత్సమయే, అనరోధసభ్య ఏవ జన సేన సహ. సావరోధవధూజనః-అంతఃపుర శ్రీ
జనసహచర స్సన్ని త్యర్థః. ని. శుద్ధాంత శ్చానరోధశ్చే' త్యమరః. 'తేనసహేతి
తుల్యయోగే' ఇతి బహువ్రీహిః 'వోపసర్జన' స్యేతి సహశబ్దవ్యసత్వం. క్రీడాధరాధరం
క్రీడావైలం, దివావిహరదేశ మి త్యర్థః. తదుక్తంభావప్రకాశే 'సరితః పులిసం వేలా
కాంతారారామభూధరాః, లతాగృహాణి చిత్రాణి శయ్యాశీసలయోచితా, దివా విహ
రదేశా స్సుప్తి'దితి. ఆరుహ్యధిష్ఠాయ; చరణాభ్యాం య నం వినాయ, పాదాభ్యా
మేవ సంచరేత చేత్, విహరేత యది 'సమస్తృతీయాయుక్తా'దితి తజ్జ్. ఆగ
శ్చరణతలసంతాపాత్పాదనరూపాఽపరాధః. ని. 'ఆగోఽపరాధో మంతు' శ్చే
త్యమరః. ఆగమిష్యతి సమాపలేత్. తథా సతి దండనం కుర్యాదితి భావః. ఇతి మ
త్సేతి శేషః. ఇతి వైష గమ్యమానార్థత్వాదప్రయోగః 'ప్రయోగే పానరుక్త్య'
మిత్యాలుంకారికాః. ఆనావిష్కృతాతపః-అప్రకటికృతద్యోతకః 'ప్రకాశోద్యోతక ఆతప'

1 అశేషభువనం. 2 కదాచిత్. 3 ఆరుక్య. 4 తతఃఇతస్సంభరేత్.

నూని నూనం ¹సమాశ్రయతే. 3౫. ఏష మృగాంకోఽసి మృగ
యాయాసపరిశ్రాంతివిశ్రాంత్యై ససంభ్రమం నమజ్జనపరివృతే మ
జ్జనగృహాభిముఖే ²దశముఖే తత్రత్యవిచిత్రతరశాతకుంభస్తం
భాగ్రప్రత్యగ్రప్రత్యుష్టస్పటికశిలాసాలభంజికాపుంజకరతలకలి

ఇత్యమరః. భగవాన్-పూజ్యః. ఆగ్రవా ఏశ్వర్యాదిపద్ధుణసంపన్నః, మూర్తిత్రయమయ
త్వాదితి భావః. సహస్రం భానవో మరీచయో యస్య సహస్రభాను స్స ర్యోఽసి
సంకుచితభాను రుపసంహృతమరీచి రేవ సత్. ని. 'భానుః కరో మరీచి స్త్రిపుంస
యోర్ద్విధిః స్త్రియా' మి త్యమరః. తస్య క్రీడాధరాధరస్య సానూని - ప్రస్థాన్
అధఃప్రదేశానిత్యర్థః. ని. 'స్వఃప్రస్థ స్సాను రస్త్రీయా' మిత్యమరః. సమాశ్రయతే-
సాధ్వసవతా తత్ర నిలీయ వసతిత్యర్థః; అ'కత్రయప్రకాశక స్వాసి భగవతః కిరణ
మాలినః ఈదృశ్యవ స్థేతి మాతాత్మప్త మాయాతమితి భావః. నూన మితి నిశ్చయే న
తూత్పేక్షాయాం. అత ఏవ సహస్రభానో స్సానుసమాశ్రయణా సంబంధేఽపి తత్సం
బంధాభిధానాత్ ఆసంబంధేఽపి సంబంధరూపాలితయోక్తిః. ఏవ ముత్తరత్ర గద్య
త్రయేఽప్యలితయోక్త్యనుప్రాసా వూహ్యా (చరణై) ని బహువచనాంతపాతస్సానుః,
సారదీయ సంహితాయాం శైమినిరామాయణే ద్వాదశేఽధ్యాయే 'ఇత్యుక్త మునినా
తేన దశఖపార్శ్వసమస్వితా, చిరేణైవ కాలేన సుమవే పుత్ర మద్యుకం. దశాస్యం
వింశతిభుజం భిన్నాంజనచ యోపనం, పాదై శ్చతుర్ని రత్యుగ్రం తామ్రావృం
తామ్రమూర్ధం' ఇతి. రఘువంశే ద్వాదశేసర్గే-౮౮ 'భుజమూర్ధోరుబాహుశ్చా
దోఽసి ధనదానుజః' ఇత్యాదిభిః పాదచతుష్టయ ప్రతిపాదనాత్. 'దశాస్యోవింశతి
భుజశ్చతుష్పాచానమంజిరం' ఇత్యభిధానరత్నమాలాత్త్య. 3౫. అ. ఏవం సూర్యా
వస్థా ముక్త్యా సమృతి చంద్రావస్థాం నివేదయతి - ఏష ఇతి. ఏష మృగాంకశ్చం
ద్రోఽసి, సకలలోకాకాస్యోదయతయా శ్లాఘ్యోఽపీతి భావః. మృగయా-ఆఖేటిక,
ని. 'ఆఖేటా మృగయా స్త్రియా' మిత్యమరః. తత్ర తయానా ఆయాసః ఖేద
స్తేన యా పరిశ్రాంతి - స్వేదాతిరేకానుభవరూపః పరిశ్రమః. స్త్రియాంక్తిః. తస్యః
విశ్రాంత్యై విశ్రమాధం, తదవనోదార్థ మి త్యర్థః. 'శ్రమః ఖేదోఽధ్వరత్యాదే ర్జాత
స్వేదాతిభూమికృత్'తి లక్షణాత్, ససంభ్రమం - ససాధ్వసం, సత్వరం యథా భవతి
తథా నమస్మి ర్నచస్ముర్యాదై ర్జనైః వచ్చతే - పరివేష్టితే, దశముఖే-రావణే, మజ్జ
నగృహాభిముఖే స్సానిగృహ మండపాస్తుఖే సగి, తత్ర మజ్జనగృహే భవా స్తత్ర త్యాః

1 సంశ్రయతే. 2 స్పృశకకమఖేదశముఖే.

తనిజోపల మయకలశముఖా దచ్చాచ్చా ¹మవిచ్చిన్నధారా
మంబుధారాం నిజకరాభిమర్శా దాపాదయక్ తస్య ప్రసాదపి
శునానాం శునాసీరచిరకాంతీతానాం ²వింశతివిధవీక్షణానాంతు
ణమాత్రంపాత్రంభవతి. 3౬. తేన పులస్త్యనందనేనసంక్రంద

అవ్యయా త్వమ్. విచిత్రతరా-అత్యంతాశ్చర్యకరాశ్చ, యేశాకటంభస్తంభాః - హిర
ణ్మయగృహధారదారువిశేషాః, ని. 'హిరణ్యం హేమ హటకం' 'తపనీయంకాతటంభ'
మిత్యమరః. తేషా మగ్రేషు - ఉపరిప్రదేశేషు, ప్రత్యగ్రం నూతనంయథా తథాఅత్ర
ప్రత్యగ్రగ్రహణం అవిలంబేన నిష్పన్నద్యోతనార్థం, ప్రత్యక్షః - కీలకః, యః స్ఫటిక
శిలాసాలభంజికాపుంజః - చంద్రకాంతమణిప్రతిశ్రేణిః తస్య కరకలేషు కలితాస్సం
ఘటితాః నిజోపలమయాః చంద్రకాంతమణివికారా శ్చ యే కలకాః-టంభాః, తేషాం
ముఖాత్ - ముఖాకారవివరేభ్య ఇత్యర్థః. ని. 'ఉపలః ప్రస్తరే మణా'వివిశ్యతి. వికా
రాధేమయట్. అచ్చాచ్చానుచ్చప్రకారా మత్యంతనిర్మలా మిత్యర్థః. 'ప్రకారే నుణ
వచనస్యే' తి ద్విర్భావః. కర్తృధారయవ ద్భావాత్సుపోలుక్. అవిచ్చిన్నధారా మఖండి
తనంపాతాం, ని, 'ధారానంపాత ఆపార' ఇత్యమరః. మంబుధారాం - సరిలధారాం,
నిజకరాభిమర్శాత్ - స్వకీయకిరణసంపర్కాత్, 'కరనికరే' త్యపిపాతః ఆపాదయ
న్నత్వాదయక్ - తస్య రావణస్య ప్రసాదపిశునానా మనుగ్రహసూచకానాం. ని.
'కర్ణేజప స్ఫుచక స్నాన్య త్పిశునోదుర్జనః ఖిల' ఇ త్యమరః 'సుశ్రాజాయా'మితి గణ
వ్యాఖ్యానే. అత ఏవ'శుః శ్రాజాయా'మితి శ్వశుర ఇతి. శోభనాః నాసీరాః అగ్రేనరాః
యస్య తేన శునాసీరేణ - పురంసరేణ, చిరకాంతీతానాం - చిరకాలమారభ్య అభిలషి
తానాం న తు ప్రాప్తానా మితి భావః. విలేనాత్యంతమర్లభత్వంసూచ్యతే. ని. 'పృథ
శ్రవా శ్శునాసీర' ఇత్యమరః. విశంతివిఫునిక్షణాం - వింశతిసంఖ్యాకకరుణా కటా
క్షవీక్షణానాం న తు కీయతా మేవేతి భావః. తథా ట్టణమాత్రం అల్పకాల మేవ,
పాత్రం - యోగ్యో భవతి ని "మాత్రం కారైన్నిర్వహధారణే, యోగ్యభావన
యోపాత్ర" మితి చామరః. (త్రిపుపాత్రీత్యాద్యమరవచనాత్పాత్రశబ్దస్యత్రిలింగ
త్వేనైసి దుశ్శబ్దవనాదివ న్నపుంసకాతిత్వంకేప్రయోగో నాస్తీకృత్యుక్తవాదః)
శునాసీరచిరకాంతీతానా మిత్యనేన పాకశాసనస్యకారాగృహప్రవేశేనదుఃఖం బ్రహ్మ
వాక్యేన తద్విమోచనంవచనూచితం భవతి. 3౬. అథమాయతావస్థాంవిజ్ఞావయతి. - తేనైతి

1. అవిచ్చిన్నపాతాంబుధారాం. 2 వింశతివిక్షణానాం.

దన¹నందనవనాత్స్వమందిరో²ద్వానవన మా³నీతస్యమందారప్రము
ఖబృందారకతరుబృందస్య బందీకృతసురసుందరీనయనేందీ⁴ వర
ద్వంద్వాత్తత్కరారవిందకలితకనకకలశాచ్చ మందోష్ఠం⁵స్యంద
మానైరంబుభి ర్జంబాలితాలవాలతలస్య పచేళిమానామపి కుసు
మానాంపతనభయమాంశకమానాః⁶వమానా⁷స్సంతతం పరిస్సం
దితు మపి ప్రభవో⁸ న భవంతి. 32. ఏతే⁹పిపావకారూఢి¹⁰శంకా

.పులస్యనందనేన-విశ్రవసఃపుత్రేణ,

తేన రావణేన. సంక్రందననందనవనా దింద్రోద్వానాత్, ఉద్భృత్యేతిశేషః. స్వమందిరో
ద్వానవనం నిజగృహరామ మానీతస్య-ప్రాపితస్య నిజాశోకవనికాయాం ప్రత్యారో పితస్యే
త్యర్థః. తథా బందీకృతాః, ఉపగృహీకృతాః కారాగృహనిక్షిప్తా ఇత్యర్థః. ని. “ప్రగ్ర
హోపగ్రహా బంద్యా” మిత్యమరః. తాసాం సురసుందరీణాం-దేవతాశ్చీదాం, నయనేం
దీవరద్వంద్వా స్నేహోత్పలయంగళాత్ కరారవిందేషు - తాసా మేవ హస్తబద్దేషు,
కలితో యః కనకకలశో - హిరణ్మయవారికుంభః, తస్మా చ్చ ఉభయల్రాపి జాతావేకవ
చనం. నయనారవిందద్వంద్వేభ్యః కనకలశేభ్యశ్చేత్యర్థః. తాసా మారామతరుమూలనే
కవ్యాపారే నియోజితత్వా దితి భావః. మందోష్ఠ మిషదుష్ఠం యథా తథా న్యంద
మానైః - ప్రస్తవభిరంబుభి ర్నా యేదత్తే కలశోదత్తే శ్చే త్యర్థః, కలశోదకానాం
శీతలత్వే¹పి శోకానలసంత ప్రబాహ్నోదకమిశ్రణా న్మందోష్ఠ మిత్యుక్తమి త్యవగంతవ్యం.
జంబాలవంతి కృతాని జంబాలితాని వంకీకృతా నీత్యర్థః + తత్కరో తీతి జిహి ఇష్ట
వద్భావాట్టిహాపే ణ్యంతా త్కర్తృణి క్తః. తాదృశా న్యాలవాలాని జలాధారమూ
లవలప్రదేశాయస్య తస్య. ని. “నిషద్వరస్తు జంబాల” ఇతి, “స్యా దాలవాల మా
వాల” మితి చామరః. మందారప్రముఖస్య బృందారకతరుబృందస్య-పాణిజాతాదిసురక
రునికరస్య, సంబంధినాం స్వయ మేవ వచ్యంత ఇతి వచేళిమాని-వతేనోస్తుఖా నీ త్యర్థః
కర్తృకర్తరి “కేళిమర ఉపసంఖ్యాన” మితి కేళిమర్పిత్యయః. తాదృశానా మపి కుసు
మానాంపతనభయ మాశంకమానా ఆధఃపాత ముత్పేక్షమాణాః, తథా సతి కుసుమా
నాం వంకలేవ మహాపరాధేన నిగృహ్ణీయా దితి భావః. వపమానాః - మరుతః - పరి
స్పందితుం-చలితు మపి, కిముత యథేచ్ఛంవిహర్తు మితి భావః. ప్రభవః సమర్థా న భవం
తి. అగ్రాగ్ర్యవస్థాని వేదయతి. 32. ఏత ఇతి. గార్హవత్యః-పురోగో²గ్రే సరో యేహం
తే తపో³క్తాః, ఏతే పద్యశ్యమానాః పావకాః గార్హవత్యాహవసీయదక్షిణాన్వాహ

1 నందనా. 2 స్పందమానైః. 3 సతతంపరిస్పందితుం. 4 శంకాం.

వహం హుతవహాఖ్యాం వహంతస్తద్గ్రహేగార్వాంత్యపురో
గాః పూరోగవధురాం దధతే. 3౮. కిం బహునాస ఏష మాన
వాదవమానన మాగమిష్యతీత్యమన్వానస్తదితరై రవధ్యత్వం చ
తురానవరా ల్లభ్యై సముద్ధత సంప్రతిస్సంప్రహారసమాక్రాంతం
తదిగంతదంతావళిదంతకుంతప్రణకిణాపుటితవక్షస్థలకమలినీం

ర్యావసథ్యాదిరూపా అగ్నయోఽసి రూఢి రక్షకర్ణాదివదవయవార్థాభావేన సముదాయప్రసిద్ధిః, తదుక్త మాచార్యైః *“అస తస్యవయవార్థేషు యోఽన్యత్రాథే ప్రయుజ్యతే, తత్రానన్యగతిత్వేన సముదాయః ప్రసిద్ధ్యతీ”తి. తచ్చంకావహం- తద్గోచరబుద్ధిజననీం, హుతవహాఖ్యాం-హుతవహాభిధానం వహంత స్సంతః పూర్వంహుతం యజమానై ర్హూయమానం హవి ర్వహంతీతి హుతవహా ఇతి. యోగసిద్ధేర్వ్యాఖ్యాతా మేవేదానీం లోకవిద్విష్టకర్తృణా-రావణేన అధ్వరాణాం విధ్వంసికత్వా ధవిషా మలాభేన తాదృక్చంకావహం దధానా ఇత్యర్థః, తద్గ్రహే-రావణమందిరే. పూరోగవధురాం మహానసాధ్యక్షాధికారం, దధతే-ధారయంతే. సి. “సమాసారసవత్త్వం తు పాకస్థానమహానసే, పూరోగవస్తదధ్యక్ష” ఇత్యమర్థః. 3౮. అ. సర్వజ్ఞస్య భగవతః పురస్తాత్మిమవస్థాంతరం విజ్ఞాపనీయ మిరినిగమయతి.కిం బహునేత్యాదినా. బహుభిఃకాలయాపనకరై ర్వాక్యై ర్లమి త్యర్థః. అ. కిం తు వక్తవ్యాంశ మేవ విజ్ఞాపయామ ఇత్యాహ-స ఇతి. స ఏష రావణః మానవా న్తనుశ్చేభ్య ఇ త్యర్థః. జాతావేకవచనం, అవమానన మవజ్ఞా పరిభవ ఇతి యావత్. సి. ‘రీధాఽవమాననావజ్ఞాఽవహేళన’ మి త్యమర్థః. ఆగమిష్యతి సమాపతే దిత్యేవ మమన్వానోఽనవమధ్యమానః తేషాం తృణప్రాయత్వా దితి భావః. తదితరై స్సురాసురాదిభి రవధ్యత్వ మహింశ్యత్వం చతురానవరా ల్లభ్యై - ప్రాప్య, అత ఏష, సముద్ధతో దర్శిద్రిక్తస్సంక్, సంప్రతీదానీం, సంప్రప్రియ తేఽనేనేతి సంప్రహరో యుద్ధం. సి. ‘సంప్రహరాభిసంపాతఃలిసంస్పృటసంయుగా’ ఇతి యుద్ధవర్యాయేష్వమర్థః. తత్ర సమాక్రాంతా స్సమవరుద్ధాయే దిగంతదంతావళాః - విరావతాది దిగ్జిహ్వాః, తేషాం దంతారదనా ఏవ కుంతాః ప్రానానై ర్యాని ప్రణానిశ్చతాని, తైర్జాతాయే కిణా శ్శుష్కప్రణగ్రంథయః ‘శృతీయాతక్పూతే’ త్యాదినా సమాసః. త్రైఃఫలపటికం-నిమోన్నతీకృతం, వక్షస్థలమురస్థలం యస్య స తథాక్తస్సంక్ అత ఏష వనవారణో వనగజః, వనగ్రహణం నిర్బలత్వద్యోతనార్థం. స్థలకమలినీం-స్థలప్రయాశపద్మినీమివ, త్రయాణాంలోకానాం సమాహార

1 పురస్కరాః. 2 పూరోగవధురం. 3 దధతి. 4 మామహత్. 5 అవమానః,

వనవారణ ఇవ రావణస్త్రిలోకి మభిభవన్ 1 భవదీయా ఇత్యస్తా
న్న జాతు కిం చిదపి జానాతీతి. 3౯. అభభగవానాకర్ణ్య
గీర్వాణగణ వాణీం. ౪౦

ప. ఇంద్రసీలాచలోదంచచ్చంద్రి కాధవళస్థితః,

వాచ మూచేసుధాధారామధురాం మధుసూదనః. ౪౧

గ. భవతామపరాధవిధాయిన స్తస్య యాతుధానస్య నిధన మధునైవ

స్త్రిలోకి "తద్ధితార్థోత్తరపదసమాహారే" చేరి సమాసః. "సంఖ్యాపు-ర్వో ద్విగు
రి"తి ద్విగుసంఖ్య. "ఆకారాంతోత్తరపదో ద్విగు స్త్రియా మిష్యత" ఇతి స్త్రీత్వం. "ద్వి
గ్నో" రితి జీప్ "ద్విగు రేకపదన"మితి ఏకపదనం. తాం జగత్త్రయా మభిభవన్ ఆక్ర
మ స్పీడయన్ని త్యర్థః, అస్తాభవదీయాః తావశీకాః, నిగ్రహానుగ్రహసమధ్యస్య భవ
తః సంబంధినైత్యర్థః. ఇతి, అత్ర నిపాతాదేవాభిధానా న్న ద్వితీయా. జాతు-కదాచి
దపి, కించిదపి, న జానాతి, సకలజాతకంటకేన దర్పాంధేన రావణేన త్వన్నహిమై
ః సన్ధాయతే అస్తాకం తు కాక భేరి భావః. ఇతి విజ్ఞాపయామానేతి పూర్వేణ సమ్మం
ధః. 3౯. తతః కిమత ఆహ—అథేతి. అథవిజ్ఞాపనానంతరం, భగవాన్విష్ణుః, భగవత్పథో
వ్యాఖ్యాతః; గీర్వాణగణస్యేంద్రాదిసురసంఘస్య వాణీంచాచ మాకర్ణ్యశ్రుత్వా. ౪౦
కిమకరో దిక్రత ఆహ—ఇంద్రసీ లేతి. మధుం సూదయ తీతి మధుసూదనో విష్ణుః + క
ర్తరిణ్యత్, అత్ర మధుగ్రహణం మధ్వాదిమహాదైత్యసంహర్తృస్య కియాన్ రావణ
పథఇతి ద్యోతయతు మిత్యుంగంతవ్యం. ఇంద్రసీలాచలః, ఇంద్రపర్వతః ఇంద్రసీలలక్షణ
ముక్తం, తల్లోదంచంతీ-ఉల్లసంతి, యాచంద్రి కా-తామదీ, తద్వ ధ్వజం-శుభ్రం, స్థితం
యస్య స్థితపూర్వాభిభాషిత్యాత్ కృతమంవహసస్యక్ యద్వా దుర్వదాంభో-యం
రాక్షసభావా ద్దప్తనిగ్రహశిష్టపరిపాలనవత్, మాం జ్ఞాతుం న శక్నోతీతి సాహేయశనమం
దహన స్సన్ని త్యర్థః. అత్ర మధుసూదనస్య ఇంద్రసీలపద్మకాంగత్వాద్ధానస్య చ శుభ్ర
త్వేన కవినమయసిద్ధత్వా దియముపమా, సుధాధారా-మృతస్యందక, తద్వ న్నధురాం-
మాధుర్య గుణయుక్తం, "మధురం రసం ద్వాచి స్వాదు న్యసి మధుస్రతి, యేన మాద్యంతి
విబుధాః మధునేవ మధుస్రతా" ఇతి చనాత్. వాచమూచే-ఉక్తవాన్, శ్లోకాఖ్య
మేత దానుష్ఠభంభృతం. లక్షణం తుక్తం. ఇత్త ముక్తర త్రాసిద్రష్టవ్యం. ౪౧

అ. వాచమే-విప్రలోకి-భవతామితి. హేదేవా ఇత్యధ్యా వార్తస్యంభవతాం-యమైకం,
అపరాధవిధాయినః. ఉక్తరీత్యా అవశర్యుస్య పూర్వోక్తస్య యాతుధానస్య రాక్షసస్య రా

1 భవదీయానిత్యస్తా. 2 సుధాధారాం. 3 అపరాధవిధాయినో యాతుధానస్య తస్య.

విధాతుం శక్యం. ౪౨. కింతుసరసిజాసన మప్యమోఘీకుర్వ
స్తుర్వీతలే పుత్రీయతః సుత్రామమిత్రస్య దశరథస్య మనోరథ
మపిపూరయితు మాదృతమానుషవేష స్సన్నహ మేవ తం 'హని
ప్యామితి'వ్యాప్య త్యాంతరథాత్. ౪౩. తత స్స పరిషద
నిమిషాణా మున్తిషితోహర్షా హృషీకేశాదేశా త్ప్రశమితదుర్ద
శాని నిర్దశాననాని చతుర్దశభువనాని బుద్ధ్యా దుగ్ధసాగరా ని

పద్యం ని. 'యాతుధానః పుణ్యజన' ఇతి రక్షణపర్యామేష్యమగః. నిధనానాశం, అధు
వైవ ఇదానీమేవ, విధాతుంకర్తుం, శక్యం-యంత్రం (నిధన మితి ద్వివీయాంకం విధా
నే కర్తృతయాఽన్వేతి 'స్వలూకే' త్యాదినా న పక్షి - విధాతు మితి తుమభావే
'అప్యయకృతోభావే' ఇత్యుక్తే విధాతుం విధానం శక్యం సాధ్యమిశ్యర్థః). ౪౨

ఆ. శర్మిదానీమేవ క్రియతా మిత్యాశంక్య త త్రానుషపత్రిమాహ-కింతుసరసిజేరి.
సరసిజాసనస్య-బ్రహ్మణః, శాసనం-సురాసురావధ్యత్వరూపాజ్ఞాపచన మసి, ని. 'శాసనం
కింతు రాజదత్తోర్వీతేభిజ్ఞా శాస్త్రకాన్తిష్యి'తివిశ్వః. ఆమోఘీకుర్వ - బ్రహ్మవర స్వాస్య
ధాకరణానాదిత్యా దితి భావః 'అభూతతద్భావేద్విః'. 'అప్య చ్ఛా'వతి దీర్ఘః,
తథాఉర్వీతలే-భూమండలే, పుత్రా నాత్తన ఇచ్చతి పుత్రీయత్ 'సుప ఆత్తనః
క్య' జితి క్యచ్, 'సుపాధాప్య' త్యాదినా సుఖి, 'క్వచిచ్' తి దీర్ఘః తస్య పుత్రా
ర్థిన ఇశ్యర్థః. సత్రాను మిత్రస్యేంద్రసఖస్య, దైత్యవివాశనాఖండికైభవాభ్యాం త
త్సుహృదఇశ్యర్థః. ని. 'మిత్రం సహృది మిత్రోఽర్క' ఇతి వైజయంతీ దశరథస్య
రాజ్యః మనోరథం వాంఛిత మసి సురయితుం సఫలికర్తు మాదృతమానుషవేషో గృహీ
తమానవాకారస్యక్, అహమేవ తం హనిష్యామి - వినాశయిష్యామి, మదన్యస్య యస్య
కస్యచి తద్దననే అసామర్థ్యా దితి భావః. ఇత్యేవం ప్రకారేణ వ్యాచృతోక్త్యై
అంతరథాత్ ఆద్యశ్లోఽభూత్. ని. 'వ్యాహర ఉక్తిర్లపిక' మిత్యమగః. ౪౩

తత ఇతి. తతః-అంతర్ధానాంతరం, సా-పుణ్యోక్తా, న నిమిషంతీత్యనిమిషా
పచాద్యచ్, 'అనిమేషాణా' మితిపాతే న విద్యంతే నిమేషాః పక్షపాతాః యేషాంలే
షాం పరిషత్ దేవతాసంఘః హృషీకాణాం - విషయేంద్రియాణాం, ఈశః-హృషీకేశ
ఇతి ఇంద్రియస్వామి, తస్య భగవత ఆదేశా దహమేవ తం హనిష్యా మిత్యాజ్ఞాపచనా
దేవ, ఉన్తిషితహర్షా సమత్పన్నానందానలీ చతుర్దశభువనాని-భూరాదిచతుర్దశసంఖ్యాక
లూకాన్ నిర్దశాననా న్యరావణాని లేష్యసి సంచారసంభవా దితి భావః. అకపివ

రగాత్. తతస్తానమరా న్నాహస్త్వ పితామహః ౪౫. భవంతస్తావ
దవతరిష్యతో లక్ష్మీసహాయస్య సాహాయ్యార్థ మపురః ప్రభృ
తిషుయువతిమ వానరాచ్ఛభల్ల ¹గోపుష్పవేషభృతః ప్రథితప్రభా
వాః ప్రజాః ప్రజనయేయు రితి. ౪౬. ²పు రైవ కిల మమ జృం
భారం భే³సంభూతవాణ్ జాంబవా నితి. ౪౭. తతస్తే గీర్వాణాః

ప్రశమితాప్రశాంతా-దుర్దశా దురపస్థాయేషాం తాని త¹క్రాని బుద్ధ్వా సత్య ప్రతిజ్ఞస్య
భగవతో²త్యంతవిశ్వసనీయవచనత్వా తథాఽపగ మ్యేత్యర్థః. దుగ్ధసాగతాత్-
క్షీరాంభోధేన్యకాకాత్, నిరగా నిర్దగ్ధామ. ౪౪. తత ఇతి. తతః-నిర్గమనానంతరం,
పితామహో³బ్రహ్మ, తా నమరా నింద్రాదీన్, సాహస్త్వ బ్రూతేష్ట, ఉవాచేత్యర్థః
లట్⁴స్త్ ఇతి భూతార్థే⁵లట్. 'బ్రహ్మ పంచానా మాదిత ఆహో బ్రువ' ఇతి ణలాదేశః
బ్రువ ఆహదేశశ్చ. ౪౫

తదేవవివృణోతి - భవంత ఇతి. హేదేవా ఇత్యధ్యాహరః. భవంతః - యూ
యం, తావదిదానీం, ఆవతరిష్యతః - దాశరథిరూపేణోత్పత్స్యతః, లక్ష్మీసహాయస్య-
క్రీనుహవిష్టోః, సాహాయ్యార్థం సహాయకర్త కర్తం, 'గుణవచ' నేత్యాదివా ష్యజ్
అర్థేన సహ నిత్యసమాసః అసర్వలింగతా చ వక్తవ్యా, అపురః - స్వర్గేశ్వరః, ని.
'స్త్రీయాం బహు ష్వపురస స్వర్గేశ్వర' ఇ త్యమర.. తత్ప్రభృతిషు - తదాద్యా
సు, యువతిషు, గంధర్వయక్షాదిస్త్రీషు, 'యానస్తీ' రితి లిప్రత్యయః. వానరాః
మర్కటాః, అచ్ఛభల్లా-భల్లూకాః, గోపుచ్ఛాః - గోలాంగులాః, నీలమఖాః, దీర్ఘ
పుచ్ఛా శ్చ మర్కటభేదాః తద్వేషభృతః - తద్భూమికాధారిణి. ని. 'మ
ర్కటో వానరః కీశో వనాకా ఆథ భల్లకే, ఋక్షాచ్ఛ భల్ల భల్లూకా' ఇత్యమరః.
ప్రథితప్రభావాః-జగద్విఖ్యాతప్రతాపాః, ప్రజాయంత ఇతి ప్రజాః సంకటిః, పుత్రా
నిత్యర్థః. ని. 'ప్రజా స్యా త్సంకతో జనే' ఇ త్యమరః 'ఉపసగే చ సంజ్ఞాయా' మితి
డప్రత్యయః, ప్రజనయే యు రుత్వాదయేయు రితి 'శేషే ప్రగమ' ఇతి ప్రథమపు
రుషః, భవచ్ఛబ్దస్య యుష్టదష్టద్వ్యుత్పత్తిలేవ శేషత్వా దితి. ౪౬

పురేతి. కించ పురా-పూర్వకాలే, సృష్ట్యాదా విత్యర్థః, మమ జృంభారంభే -
జృంభణసమయే, ని. 'జృంభ స్సృష్టి ప్రిమ జృంభణ' మి త్యమరః. జాంబవా న్నామ
భల్లూకాధిపతిః సంభూతవా నిల - ఉత్పన్నః ఖలు, సో²య మిదానీం సర్తలే
సహాయకర్త కరిష్యే లీలిభావః. ఇతి ఏవ మాహ స్తే లిప్రా³ర్వేణ సంబంధః. ౪౭

1 గోపుష్పనీలమ ఖ. 2 పురాఖలు. 3 సంభూతః.

స్తథా కుర్వత్.

ర౮

అథ వైతానికా ద్వైశ్వానరా న్నరః ప్రజాపత్య స్సహేమ
పాత్రః కశ్చ దుష్టాయ పుత్రీయతే దశరథాయ పాయసమమ్మ
తప్తాయం ప్రాయచ్చత్. ర౯. తతః —

ప. కౌసల్యాయై ప్రథమ మదిశద్భాషణిః పాయసార్థం

ప్రదా దర్థం ప్రణయమధురం కేకయేంద్రస్యపుత్ర్యై.

తతః ఇతి. తతః - బ్రహ్మ నిదేశానంతరం, తే - పూర్వోక్తః గీర్వాణా ఇంద్రాది
దేవా స్తథా అకుర్వత్ అపనరః ప్రభృతిషు యువతిషు పుత్రాః జనయామాసు రి
త్యర్థః. ర౮

అథేతి. అథానంతరం, వితానం క్రతుః పుత్ర కామేష్టి రితి యావత్. తత్ప్ర
యోజన మస్య వైతానికః. ని. 'క్రతువిస్తారయో రిష్ట్రీ వితాన' మిత్యమరః 'ప్రయో
జన' మితితక్. తస్మా ద్వైశ్వానరాదగ్నే స్సకాశత్. ని. "అగ్ని ద్వైశ్వానరో
పహ్ని" రిత్యమరః. సహేమపాత్రః - హిరణ్మయపాత్రపాణి రిత్యర్థః. కశ్చి దవృష్ట
పూర్వః ప్రజాపతే స్సంబంధీ ప్రజాపత్యః ప్రజాపతినా ప్రేషిత ఇతి యావత్. 'దిత్య
దిత్యాదిత్యపత్యుత్తరపదాణ్యై' ఇతి ణ్యప్రత్యయః. నరః పురుషవిశేషః ఉత్థాయ
నిర్గత్య, పుత్రీయతే పుత్రా నాత్మన ఇచ్చతే 'సుపఆత్మనఃకృత్' దశరథాయ రాజ్ఞే
యజమానాయ అమృతప్రాయ మమృతకల్పం (స్మృత్యుత్తరపదేత్వమి. 'నిభసం కాససి
కాశప్రతీకారోపమాదయ ఇత్యుత్తాదిపదేన కల్పరూపాదిశబ్దసత్త్వా)యశబ్దస్యాపి గ్రహ
ణాదస్యపదవిగ్రహః' ఇత్యమరవ్యాఖ్యానేస్వప్తం) పయసా సంస్కృతంపాయసం పర
మాన్నం ని. 'పరమాన్నం తు పాయస' మిత్యమరః 'సంస్కృతం భక్ష' ఇ త్యుల్
ప్రాయచ్చత్ పుత్రీయ మేతదిదత్తవాక్ 'ప్రాప్రాధ్యే'త్యాదినా దాణో యచ్ఛానేశః.

తతః పాయసలాలాభానంతరం. అ. పాయసం త ల్కిమకరో దిత్యత అవా.
కౌసల్యాయా ఇతి. భూపతిర్దశరథః కౌసలస్య రాజ్ఞోఽపత్యం శ్రీ కౌసల్యా తస్యై
కౌసల్యాయై అగ్రమహిష్యై 'పృథ్వీ' కౌసలజాదాత్ ఖ్యాజితిఖ్యాజ్ ప్రత్యయః
యజ శ్చేలిచావ్ 'కర్షణాయమభిప్రేలి'న సంప్రదానత్వా చ్యుతుర్థి. ప్రథమ మాద్యం
పాయసస్యార్థం-సమవిభాగం, ని. 'పుంస్యర్థోఽర్థం సమేఽంశక' ఇత్యమరః (బాహు
లకా త్సూర్వనిపాతాభావః) ఆదిశత్-దత్తవాక్, 'కేకయేంద్రస్య - కేకయదేశాధీశ్వ
రస్య, పుత్ర్యై కైకేయ్యై, ప్రణయసప్రేక్షా, మధురంమాధుర్యగుణయుక్తం, తస్యః

ఏతే దేవ్యా తరళమనసః పత్యు రాలోచ్య భావం
 స్వార్థాంశాభ్యాంస్వయమకురుతాంపూర్ణ కామాంసుమిత్రమ్.
 అవభృథేఽవసితే సరయూతటా
 దథ యథాయథ ముచ్చలితే జనే,

అత్యంతప్రేమానుభూతి దితి భావః. అర్థ మవశిష్టభాగం, ప్రాదాత్ - దత్తవాక్ పశ్యా
 దర్థ మితి పాతానరం. తతఃకిమిత్కత్రాహ—ఏతే దేవ్యాః కాసల్యా కైకేయ్యా, తరళ
 మనసః-సుమిత్రయై పాయసాంకాప్రదాకాత్పర్యావలదితస్య, పత్యు ర్భర్తు ర్దశరథ
 స్య 'వలిస్సమానవివే'తి ఘేసంజ్ఞాభావః 'ఖ్యత్యాత్పర'స్యేతిజసోఽకారస్య ఉకారః
 భావం కథంవాసుమిత్రాలబ్ధపాయసభాగాభవిష్యతీత్యభిప్రాయ మాలోచ్య వరబుద్ధేర
 ప్రత్యక్షత్వా స్తభిదిహ్నై రనుమీయేత్కర్థః, స్వయం స్వే ఉభే ఇత్యర్థః. స్వార్థాం
 కాభ్యాంస్వయోఃస్వకీయయోః, రాజ్ఞాదత్తయో రర్థయో రర్థాంకాభ్యాం - అర్థ
 భాగాభ్యాం, సుమిత్రం పూర్ణకామాం సఫలమనోరథా మకురుతాం - కృతవత్సై,
 స్వార్థభాగా ప్రత్యేకం సామ్యేన ద్వేధా విభజ్య ఏక మేకం భాగ మాత్పార్థం నిశ్చిన్య
 అవశిష్టభాగా సుమిత్రయై దదతు రిత్కర్థః. అయం చ విభాగో న రామాయణసప్తతిః
 తత్ర చరో రర్థం కాసల్యయై అవశిష్టార్థార్థం సుమిత్రయై శిష్టార్థం కైకేయై శిష్టం పున
 సుమిత్రయై ఇత్యభిధానాత్. కింతు పురాణాంతరసంవాదో ద్రష్టవ్యః ఉక్తంచ సర
 సింహసంహితాయాం 'తే ండప్రాశనే కాలే సుమిత్రయై మహీవలిః, పిండాభ్యా
 మల్పమల్పం తు స్వసవత్సైస్య ప్రయచ్ఛత' ఇతి ఉక్తం చ కాలిదాసేన 'అర్పితా
 లేన కాసల్య ప్రియా కేకయపంశజా, ఆతస్సంభావితాం తాభ్యాం సుమిత్ర మైచ్ఛ
 దీశ్వరః. తే బహుజ్ఞస్య దిత్తజ్ఞేవత్సైస్య పత్యు ర్దహీక్షితః. చరో రర్థార్థభాగాభ్యాం
 తామయోజయతా ముభే' ఇతి. ఏన మన్యత్రాపి సలి విరోధే పురాణాంతరా త్సమా
 ధాకస్యం. కుందాక్రాంతాచ్చక్రం లక్షణం తూక్రం.

గం

అనంతరకృత్య మాహ—అవభృథఇతి. అవభృథ-దీక్షాంత స్నానాదికృత్యే, ని.
 'దీక్షాంతోఽవభృథో యజ్ఞ' ఇత్యమరః. అసితే-వరసమాపితే సలి 'హంకరత్త'
 ణీ'తిధావోః కర్తకర్తరిక్తః, అథానంతరం, జనే-యజ్ఞార్థమాగలే జనసమాజే సరయూత
 టాత్ యథాయథం-యథాస్వం - స్వకీయ దేశ మరలిక్ర మ్యేత్కర్థః. ని. 'యథాస్వం
 తు యథాయథ' మిత్కవ్యయే వ్యమరః 'యథాస్వే యథాయథ' మితి నిపాతనా ద్వి
 ర్భావో నపుంసకత్వంచ 'హస్సోనపుంసకే ప్రాలిబదికన్యే' తి హ్రస్వత్వం. ఉచ్చలి
 తేప్రసితేసలి, స్వస్వనియత దేశాక్రమీ గతవలి సతీత్కర్థః. తతో దశరథో రాజా

దశరథః పరిపూర్ణమనోరథః

పుర మగా త్పురుహూతపురోపమామ్.

౫౧

తతః—అపాటవా త్కేవల మంగ కానాం

మనోజ్ఞ కాంతే ర్మహిషీజనస్య,

శనై శ్శనైః ప్రోజ్ఞ తభూషణాని

చ కాశిరే 'దాహృదలక్షణాని

౫౨

పరిపూర్ణమనోరథః పుత్రస్థాపురపాయలాభాత్సఫలాభిలాష స్సౌ ఉపమాయక ఇ
త్యుపమా 'ఆకర్షోపసర్గ' ఇత్యుక్తః. పురుహూతపురం ఉపమానం యస్యాస్తాం పురు
హూతపురోపమాం - ఇంద్రనగరీత్యుక్తం, ('ఆభా ప్రభావ్యోపమాభిఖ్యా ప్రకార
స్సన్నిభో నిధః, నీకాకాద్యా శ్చ సామ్యార్థాస్స మే న్యు శ్శబ్దకః పరే' ఇతి మేదిసి
కోకాల్, పురుహూతపురేణ నదృశీ పురుహూతపురోపమేత్యన్యవదవిగ్రహోవా)
పుర మయోధ్యామగా త్ప్రవివేక. పురుభూషణం చూచయతే యజ్ఞే ష్వితి పురుహూ
తఇతి విగ్రహః. ద్రుశవిలంబితృత్తం. 'ద్రుశవిలంబిత మాహ నభౌ భరా' వితి
లక్షణాల్.

౫౧

అథ తాసాం గర్భోత్పత్తిం ప్రస్తోతి—అపాటవాదితి. మనోజ్ఞ-గర్భావిర్భా
వా త్పుర్వాపేక్షయా వ్యత్యంతమనోహరా, కాంతిర్దాహణ్యం యస్య తస్య. కృతా
భిషేకా రాజపత్నీయ మహిష్యః తా విజనస్తస్య కాసల్యాకై కేయానుమిత్రాణా
మిత్యర్థః. ని. 'కృతాభిషేకా మహిషీ' త్యమరః. అన్యన్యంగా న్యంగ కాని లేమం
హస్తాద్యవయవానాం అన్యార్థేకక ప్రత్యయః. అప్వత్వ మత్ర కార్మ్యం గర్భిణీనారీ
ణాం తత్సంభవా దితి భావః. కేవల మత్యంతం అపాటవాల్-పటుత్వాభావా జ్ఞేతోః,
ప్రోజ్ఞ తానిపరిత్యక్తాని, భూషణాని - కంకణాద్యాభరణాని యేషు తాని. లేమం
స్వస్థానస్థిత్యసంభవా ద్భారాయమాణత్వా చేతి భావః. ప్రోషితభూషణానితి సా
తాంతరం. దాహృదలక్షణాని - శరీరసాదముఖసాంశిమకృష్ణనూరుత్యాదీని గర్భవి
హ్వని. శనైశ్చనై ర్వివక్ర మేజేత్యర్థః. విప్సాచూం ద్విర్భావః, చ కాశిరే-సుప్తత్వాని
బభూవు రిత్యర్థః. స్వచ్ఛానయన-గర్భచ్ఛానయన చ ద్విచ్ఛానయన-గర్భిణీ, యథాహ
బాహుటః. 'మాతృజన్మస్య హృదయం మాతృ శ్చ హృదయేనతు, సంబద్ధంలేనగర్భి
ణ్యానేషం శ్రద్ధాసమానన' మితి. తత్సంబంధిత్వా ద్గర్భోదాహృద మి త్యుచ్యతే.
సాచ తద్యోగాద్దాహృదీని. తదుక్తంసుగ్రహే 'ద్విచ్ఛానయనాం నారీం దాహృదీని
మాచక్షత్' ఇతి. ఉపేంద్రవక్త్రావృత్తం.

౫౨

1 దార్శ్వాద.

మందమంద¹మపయ²ద్వలిత్రయా

గాధతావిషయనాభిగహ్వరా,

కోసలేంద్రదుహితు శృణై రభూ

న్యధ్యయప్తిరపి దృష్టిగోచరా.

౫౩

న్యగ్రోధపత్రసమతాం క్రమశః ప్రయాతా

మంగీచకార పున రపుష్పదరం కృశాంగాః,

అ థా గ్రమహిష్టాః కాసల్యాయాః ప్రాధాన్యేన మధ్యగౌరవరూపం దౌహృ
దలక్షణం వర్ణయతి-మందమంద మిత్యాదిభిః త్రిభిః వర్ణ్యేతులకేన-మందమందమితి-మం
దమందం-మందవ్రకారం 'వ్రకారేనుజనచన' స్మృతిన్విర్భావః. కర్తృధారయన దత్తకే
ష్వితి కర్తృధారయనద్యానా త్సుప్తో లుక్. అవయవదవగచ్ఛత్ వలీనాం మధ్యకేఖాగాం త్ర
యం యస్యా స్సాతపోక్తా. 'సలి ర్నధ్యయచేభోర్ని జీర్ణక్షగ్గృహదారుష్వితి విశ్వః. గాధ
తాయా ఉత్తానత్వస్య, గాధతా, ఇత్యపి పాఠః. విషయం-గోచరం-నాభిగహ్వరం-నాభీ
కుహరం యస్యా స్సాని. 'అథ నాభి స్తు జంతవ్యంగే యస్య సంజ్ఞా ప్రసారి కే'త్యమర
శేషః. అత్రపూర్వం విద్యమానయోః మహాభాగ్యలక్షణత్వేన సాముద్రికకాస్తోక్తయోః
పరిత్రయనాభిగహ్వరయోః ఇదానీం గర్భగౌరవా దవగమ ఇత్యవగ న్తస్యం. అతవిష
కోసలేంద్రస్య దుహితుః-కాసల్యాయాః సుబంధినీ మధ్యయప్తిర్యప్తికల్పమధ్యమపి, శన్తైః-
కాలక్రమేణ, దృష్టిగోచరా-చక్షుర్విషయా అభూత్. అపి శబ్దా త్రై-కేయానుమిత్ర
యోరపి మధ్యయప్తి స్సముచ్చీయతే, అంగకార్యానిగర్భలక్షణే బాహుటః 'తామతా
గరిమా కుతైమూర్భా ధర్మి రరోచనం, జృంభః ప్రసేకస్సలనం రోమరాజ్యాః ప్రకాశన'
మితి. రథోద్ధతావృత్తం. 'రాష్ట్రరావిహరథోద్ధతాలగా'వతి లక్షణాత్. ౫౩

న్యగ్రోధే. కృశాని కార్యానివస్థా మావన్నాని, అంగా న్యవయవా యస్యా
స్త్రాః కాసల్యాయాః 'అంగగాత్రకంఠేభ్యోవక్తవ్య' ఇతిజీమ్. ఉపిరంకుక్షే, ని.
'పిచందకుక్షేజరరోదరతుండ' మిత్యమరః. క్రమశః - దివక్రమేణ, ప్రయాతా మవగ
తాం, న్యగ్రోధ పత్రసమతాం - వటపత్రసాదృశ్యం, వటపత్రసమం స్త్రీణా ముదరం
పుత్రదాయక మితి సాముద్రికే. ని. 'న్యగ్రోధో బహుపా ద్వట' ఇ త్యమరః. దశ
ముఖో రావణవిష, ఉరగఃసర్పః, దశముఖవాక్ సర్పశ్చ ప్రతీయతే, లేన వీడితా
నాంపక్షితానాం, లోకానా మితిశేషః. జీవాతవే-జీవనావధార్థం, రావణం నిహ
త్య తప్తీడితాక్ జీవయితు మి త్యర్థః. ని. 'జీవాతు ద్వివనావధ' మిత్యమరః. గర్భ

1 అపయూత్. 2 వలిత్రయా.

జీవాతవే దశముభోరగపీడితానాం

గర్భచ్ఛలేన వసతా¹ ప్రథమేనపుంసా.

౫౪

అపిచ.—మధ్యంతనుత్వా దవిభావ్యమాన

మాకాశ మాసీ దసితాయతాత్మ్యః,

చ్ఛలేన-కుక్షిస్థార్థకవ్యాజేన, ని 'గర్భోఽపవరకేఽంతస్థాగ్నాకుక్షిస్థార్థకేమతః. ఛలం తుష్టలితేవ్యాజి' ఇతి శబ్దార్థవవిశ్వప్రకాశా. వసతా-లిప్తతా, ప్రథమేన పుంసా - ఆది పురుషేణ, విష్ణునా హేతునా, పున ర్భూయోఽప్యంగీవకార . పూర్వం మహాభాగ్య లక్షణతయా విద్యమానేపటపత్రసామ్యే నిర్భరగర్భభారవశా దిదానీ మవగతేఽపి వట పత్రకాయనః శ్రీమహావిష్ణోః నివాసత్వేన పున స్తత్సామ్యం బభావే త్యర్థః ని. 'ఊరీ కృత మురీకృత మంగీకృత మాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాత' మి త్యమరః. 'ఊర్వాదిబిడాచ శ్చే'లి అంగీశబ్దస్య గతిసంజ్ఞాయాం ధాతోః ప్రాకృప్రయోగః విష్ణో గ్వటపత్రకాయత్వం చోక్తం. శ్రీమహాభాగవతే తృతీయస్కంధే త్రయస్త్రింశేఽధ్యాయే కపిలదేశహరి నిసంవాదే 'సత్త్వం ధృతో మే జతరేణ నాథ కథం ను య సోమర ఏతదాసీత్, విశ్వం యుగాంతే పటపత్ర ఏక శ్చేలే స్త మాయాశిమ రంఘ్రిపాన' ఇతి అన్యత్ర చ. 'అంభోధికాయా వటపత్రకాయా శ్రీరంగకాయా రమతాం మనో మే' ఇతి. అత్ర దశముభోరగేతి రూపకం. గర్భచ్ఛలేనేత్యత్ర ఛలశబ్దేన నాయం గర్భః కింతు సాక్షాద్వటపత్రకాయాని గర్భ స్వాసత్వత్వప్రతిపాదనా చ్చలాదిశబ్దై రసత్వత్వప్రతి పాదనలక్షణోఽవహ్నవధేదః. తదుజ్జీవితా చేయం పున ర్వటపత్రసామ్యభరణోత్పేక్షా. సాచ వ్యంజకా ప్రయోగా ద్దమ్య. సాచోక్తరూపకేణ సంసృజ్యతే. వసంత తిలకావృత్తం.

౫౪

మధ్యమితి. అసితే-ఆయతే చాక్షిణీ యస్యా స్సా ఉత్పాపత్రాయతాత్మ్యః, కాసల్యాయాః సంబంధి 'బహువ్రీవకా సఖ్యజ్ఞోస్సాన్యంగాత్ పచి', 'షిద్ధేరా దిభ్య శ్చే'రిజీమ్. మధ్య మవలగ్నం కర్తృ. ని. 'మధ్యమం చావలగ్నం చ మగ్నోఽన్త్రీ' త్యమరః. తనుత్వా తున్యత్వా దేతోః అవిభావ్యమాన మజ్ఞాయమాన మవరిదృశ్య మానం సదితి యావత్. ఆకాశమాసీదాకాశకల్పమథూత్. పూర్వమితి శేషః, కథా కవినయసిద్ధత్వాదితి భావః, గర్భోఽపవరకే-గర్భోత్పత్తే సత్కారం, ఇదానీ మితి శేషః, కార్య మాకాశభావనిమిత్తం సౌత్త్యం విహాయ-త్యక్త్యాపి, విష్ణో ర్గర్భరూపేణ విద్య మానస్య వదం విష్ణువద మాకాశం చేతి ప్రతీయతే. తదవదేశా త్తద్వ్యాజా త్తద్వ్య

గర్భోనయే విష్ణుపదాపదేశా

త్కార్మ్యం విహాయాపి విహాయ ఏవ.

౫౫

తతః—ఉచ్చస్థే గ్రహపంచకే సురగురౌ సేందా నవమ్యాం తిథౌ
లగ్నే కర్కటకే పునర్వసుయుతే మేషం గతే పూషణి,

వదేశా ద్వా విహాయ ఆకాశమేవాసీ దిలి సుబుధః. ని. 'విము ద్విష్ణుపదం వాతు
పుంస్యాకాశహయసీ' ఇ త్యమరః. అత్ర పూర్వాధే మధ్యాకాశయౌ శ్చేదేఽపి తదే
వాసీ దిత్వధేదోక్తే శ్చేదే ఆధేదయాపాతిశయౌ క్తిః. తయాచ తత్సామ్యం గమ్యత
ఇత్యలంకారే జాలంకారధ్వనిః. ఉత్తరాధే తు ఆకాశ భవననిమిత్తకార్మ్యం విహ
యాపి తదే వాసీ దిలి విరోధః. సచ విష్ణుపదేని శ్లేషభిత్రికాభేదాధ్యవసాయ మూ
లాతిశయౌ క్త్యనుప్రాసితావదేశ శబ్దాక్షేపావన్న వోడ్డీపిత ఇలి సంకరః. ౫౫

అథ శ్రీవిష్ణు రావిరభూ ది త్యాహ—తత ఇత్యాది నా తతః-దాహృదలక్షణ
ప్రకాశనానంతరం, గ్రహణాం సూర్యాదీనాం పంచకే ఉచ్చేషు స్థానేషు తిప్తతీత్యు
చ్చస్థే 'సువిష్ణ' ఇలికః. సూర్యాంగారకగురుశుక్రశనిషు పంచమ గ్రహేషు; మేషాది
స్వతుంగస్థానసంగతీషు సత్స్విత్కర్థః. సురగురౌ-బృహస్పతౌ, సేందా విందు యుక్తే
సలి, పూషణి-సూర్యే, 'విభాషాజిశ్యో' నిలి వికల్పాదల్లాపాభావః, మేషం గతే -
మేషరాశిం ప్రవిష్టేసలి, పునర్వసుయుతే - పునర్వసునక్షత్రయుక్తే, నవానాం పూరణీ
నవమీ తస్యాం తత్సంజ్ఞిక ఇత్యర్థః 'తస్యపూరణేదర్థ', 'నాంతాదసంఖ్యాదేర్' డిలి
డటోమదాగమః. టిత్వాన్జీవ్.తిథౌ-దినే, అత్ర తిథిశబ్దః పుల్లింగో గ్రాహ్యః. యథా
హమరసింహః. ని. 'తదాద్వా స్థిగయౌ ద్వయౌ' నిలి. కర్కటకే - కర్కటకనామ్ని
లగ్నే, రాశ్యుదయకాలే. ని. 'రాశినా ముదయౌ లగ్న'మి త్యమరః-విఖ్యాతః. సమస్తాః,
వలంమాంకు మశ్చంతీలి మాతా రాక్షసాః, తవిన సమిధః-కింశుకసమిధశ్చ, అరణిశవ్య
స్యాగ్నే రైయత్యేన మాతాసమిద్దామాకత్వా దిలి భావః. నిర్దంధం, వివాళయితుం -
భస్మీకర్తుం చ, మేధ్యా త్వవిశ్రాత్ అథవా మేఘ క్రమః 'తదర్థాద్వాగయౌగ్వా
దిత్వర్థః, అయౌఛైర్వారణి రస్మి మంగనదారువిశేష స్తస్మాత్ 'మధ్యా' దిలిపాతే అయౌ
ధ్యారణే ర్తథ్యాత్ మధ్యదేశాదిత్వర్థః. ని. 'యూపాగ్రం తర్వవి ర్త్తంధదారుణి
త్వరణి ర్ద్వయౌ' ని త్యమరః. అభూతపూర్వ మవిద్యమానత్వసవ్యశం సజాతీయభేద
రహిత మిత్వర్థః. నవిద్యతే వరం యస్తా త్తదవరం అద్విలీయం, విజాతీయభేదరహిత
మిత్వర్థః. అభూతపూర్వ విభవ మిలి పాతాంతరం. ఏకం స్వగతభేదరహితం, అతఏవ
యత్కించిత్ ప్రవిధభేదరహితతయా అవిర్వాచ్యం, మహస్తేః పరంబోధిలి నిలియా

నిర్దగుం నిఖిలాః పలాశసమిధో మేధ్యాదయోధ్యారణే

రావిర్భూత మభూతాపూర్వ మపరం యత్కించి దేకం మహాః.

అపిచ.—అథ రామాభిధానేన కవే స్సురభయ నిరః,

పత్. బ్రహ్మాశ్చర్యః ఏకమేవాద్వితీయంబ్రహ్మేతి శ్రుతే. తజేవ మహాఽగ్ని రితి
జిప్తరూపకం. ఆవిర్భూతం స్వయ మేవాభివృత్త మభూదితి శేషః. ఏలేనాన్య వస్తాత్ప్ర
సంబంధరాహిత్యం సూచ్యతే. గర్భవాసానిక గర్భవాసానికంమన్య త్వర్వం ప్రాతీతిక
మేన సచారమార్థిక మితి భావః. ఉక్తగుణముక్తే శుభవివే శ్రీ రామాదిమూర్తిచతుష్టయ
రూపేణ యోధ్యాయాం పరమాత్మా శ్రీవిష్ణు రామరభూ దితి ఫలితార్థః. అత్ర సమస్త
వస్తువర్తితేషాం సంకీర్ణ సావయవరూపకాలంకారః, అత్రేద మనుసంధేయం. 'అజవృషభమృ
గాంగనాటకీరాజ్యుషవశిజౌ చ దివాక రాదితుంగాః, దశశిఖమనుయుక్తిధీంద్రియాంశై
శ్చైవనవకవింశతిభి శ్చ లేఽస్తరీచాః'. సూర్యాదీనాంసప్తానాం గ్రహాణాం మేహద
యో రాశయః శ్లోకోక్తాః క్రమవిస్తా ఉచ్చస్థానాని స్వస్వతుంగాపేక్షయా సప్తమ
స్థానాని నీచాని అత్ర ఉక్తేష్వపి దశమాదయో రాశి త్రింశాంకాః, యథాక్రమ ముచ్చే
షు పరమోచ్చా నీచేషు పరమనీచా ఇతి జాతకశ్లోకార్థః, అ త్రాంశశ్రింశో భాగః.
యథాహ నారదః 'త్రింశద్భాగాత్తకం లగ్న' మితి. లేఽసి స్సోచ్చస్థాః ఫలంతి నా
స్తగానాపి నీచగాః. తదుక్తం రాజమృగాంకే 'స్సోచ్చే పూర్ణం స్వర్ణగోఽర్థం సుహృ
ద్భిః పాదం ద్విద్భి ర్వా శుభం భేదరేంద్రాః, నీచస్థాయీ నాస్తగో వా న కింది
త్వాదా న్మూనం స్వత్రింశే దదా తీతి. తదిథ మహా—కవి రుచ్చస్థ ఇతి. యస్య
జన్త కాలే వంచప్రభృతయో గ్రహ స్సోచ్చస్థాః సదేవతుల్య భవతీతి. తదుక్తం
కృష్ణీయే 'సుఖినః ప్రకృష్టకార్యా రాజప్రతిరూపకా శ్చ రాజానః, ఏకద్విత్రి
చతుర్భి ర్ణాయంతే ౭ ఈ పరం దివ్యా'ఇతి. తదిద మహా గ్రహపంచక ఇతి యద్య
ప్రృచ్ఛన్తే గ్రహపంచక ఇత్యనేనైవ సూర్యస్య స్సోచ్చస్థానగతస్సోచ్చేః పునరేవంగతే
పూషణీతి పౌనరుక్త్యదూషణం ప్రసజ్యతే. తథాపి గోపవీరవర్ణనాయక సమాభేయ
మి త్యల చుతిప్రసంగేన. కాద్దాలవిక్రీడితంవృత్తం. 'సూర్యాశ్చైర్న సకాస్తనతాస్సగుర
వశ్యాదూల విక్రీడిత' మితి లక్షణాల్.

౫౬

ఏవం తాం త్రారక బ్రహ్మణోఽనన్యత్స్వ నావిర్భావ ముక్త్యా సంప్రతి తాకిరీ
త్యాప్రాకృతప్రాయ మవతార మహా.—అపిచేతి. కించేత్యర్థః, అభేది. అథ మహాః
ప్రాదుర్భావనంతరం హరితి భక్తజనదురితా నీతి హరి ద్విష్ణుః; రమంతే యోగినోఽ

1 పూర్వవిభవం; పూర్వమభవత్.

అలంచకార కారుణ్యా ద్రఘూణా మన్వయం హరిః. ౫౭

త 'మేన మన్వజాయంత త్రయ స్త్రేతాగ్ని తేజసః,

త్రేతి రామః 'రమంతే యోగినోఽనంతే సత్యానాదే చిదాత్మని, ఇతిరామపదేనాసౌ
పరబ్రహ్మభీషియత' ఇతిశ్రుతేః 'కరణాధికరణయోజ్యే' త్యధికరణార్థేఘ్నో. స ఇత్యభి
ధానం తేన రామనామ్న కపే ర్వాల్మీకే ద్విరః వాచః, సురభీః - మనోజ్ఞాః తుర్వక్,
సురభయక్-సురభీకరివ్యన్ని త్యర్థః. ని. 'సుగంధా చ మనోజ్ఞే చ సురభి ర్వాచ్యలిం
గవ' దితి విశ్వః 'తత్కరోతీ' తిణ్మంతాల్లటశ్శత్రాదేశః, పర్తమాన సామీప్యే పర్త
మాన ప్రత్యయః. సమనంతర మేన మహాకవినా వాల్మీకినా శ్రీరామచరిత్రస్య నియ
మేన చర్తయిష్యమాణత్వా దితి భావః. కారుణ్యా త్కరుణాయా హేతోః. ని. 'కారు
ణ్యం కరుణా ఘృణే' త్యమరః. కరుణైవ కారుణ్య మితి విగ్రహః. స్వాధ్యేవ్యో
రఘూణా మన్వయం - రఘువంశం, అలంచస్త్రే అలంకృతవాక్ భూషితవాక్, ప్రకా
శితవా ని త్యర్థః. పరమకారుణీకాయం హరిః శ్రీరామరూపేణావతీర్య రఘువంశ
మనుజుగ్రాహే త్యర్థః. జ్యేష్ఠ శ్రీరామః కాసల్యాయా మజ సీతి ఫలితార్థః. పరమకా
రుణికాః కిం న తుర్వంతితి భావః. ని. 'అలం భూషణపర్యాప్తిక క్తివారణ వాచక' మి
త్యమరః. ఏతదాది శ్లోక చతుష్టయ మానుష్టభం స్మృతం. ౫౭

ఆధ భరతాదిమూరత్రయోదయ మానా. - తమితి. త్రేతాగ్ని తేజసః-ఆనాపసి
యగార్హవత్యదక్షిణాగ్నిత్రయం త్రేతాగ్నిః. తస్య తేజఇవ తేజో యేషాం తే
తథోక్తాః తేజస్విన ఇత్యర్థః. 'పర్వస' ఇతి పాతేఽప్యయమేవార్థః. ఉపమాలం
కారః. ని. 'అగ్నిత్రయ మిదం త్రే' తే త్యమరః. త్రేతాశబ్దేనైవ అగ్నిప్రతీతేః పున
ర్నిశబ్దః కరికలభకర్ణావకంసచంశకరీరాదిపదవ దవగంతవ్యః. ఏకవివాగ్నిః శ్రీన్యా
హవసీయాదిరూపాణి ఇతః ప్రాప్తః త్రేతా త దుక్తం 'ఏక వివాపసభ్యాగ్ని రగ్నాగ్ని
ధ్యేన కర్తనా, సంస్కృత స్త్రీణి రూపాణి తతస్తే'తేతి శబ్దాత్ ఇతి. ఆపసభ్యాగ్ని
రూపసభ్యాగ్నిః శ్రీత్వం లోకాత్ 'లింగమశిష్యం లోకాశ్రయత్వాల్లింగ'స్యేతి. పృషో
దరాదిత్వా ద్వర్తవ్యత్యయేన ఇకారస్థానే ఏకారే సతి త్రేతేతి రూపసిద్ధిః. తథా తై
స్త్వై పీప్సాయాం ద్విర్భావః. లోకోఽస్తై ర్లోకోత్కృష్టైః, లోకేష్వసాధారణై రితి
యావత్. నుజై వ్యద్యావినయాదిభి శ్చార్యాదార్యగామ్నిర్యాదిభి ర్వా ఆగ్రజ స్యా
గ్రజం రామ మి త్యర్థః 'కర్తృకర్తృణోః కృ' తీతి కర్తృణి పశ్యీ, అథవా సంబంధసా
మాన్యేషష్ఠీ, భగవతో నారాయణ స్యానుశరో తీతివత్. ఆనుతుర్వంతఃఆనుపర్తమా
నాః, తత్పద్యకా ఇ త్యర్థః. (త దుక్తం దండ్యాచారై యః. 'తదస్యేత్యనుబధ్నాతి

1 అగ్రజస్యానుకుర్వంతః తై శ్చై ర్లోలోత్తరైః గుణైః. ౫౮

భరత స్తేషు 2 కై కేయ్యా స్తనయో వినయోజ్జ్వలిః,

అన్యో లక్షణశత్రుఘ్నా సుమిత్రాయాం కృతోదయా. ౫౯

ఏతే వపుధిరే వీరాః బ్రహ్మక్షేమాయ దీక్షితాః,

3 లోకానందముకుందస్య చత్వార ఇవ బాహవః. ౬౦

గ. అథ కదాచి దపరిమేయమాయాభయానకయుద్ధసముద్ధతదైత్య

కచ్చీలం కన్ని పేధరి, తస్యవానుకరోతీరి శబ్దాస్సాన్యశ్యవాచకా' ఇతి త్రయః కుమారాః త మేన మను తస్యాముష్య శ్రీరామస్య పశ్చా ద్ది త్యర్థః. 'అనుర్లక్షణ' ఇతి కర్తృప్రపదనీయత్వా ద్వితీయా. అజాయంత-జాతాః. ౫౮

భరత ఇతి. తేషు-లిషుకుమారేషు, కేకయస్య రాజ్ఞో-ఽపత్యం స్త్రీ శ్చై కేయా 'తస్యాపత్య' మిశ్యత్. 'కేకయమిత్రయుక్తశయానాం యాదేరియ' ఇతి యశట్టస్య ఇయాదేశః. తస్యాః వినయేన-ప్రశయేణ-విశిష్టనీరిసంపత్త్యా వా ఉజ్జ్వలిః-వినయభూషణ ఇత్యర్థః. భరతో నామ తనయః జాత ఇతి శేషః, తథా లక్షణశత్రుఘ్ననామా నా అన్యో భరతాపేక్షయా ఇశరా కుమారా సుమిత్రాయాం కృతోదయా నముత్పన్నా. ౫౯

ఏక ఇతి. బ్రహ్మక్షేమాయ-బ్రహ్మణపరిపాలనం కర్తుం ని. 'బ్రహ్మ విప్రః ప్రజాపతి' రి త్యమరః. దీక్షితాః- సంజాతదీక్షాః కృతసంకల్పా ఇత్యర్థః. ప్రజాక్షేమాయేతి పాతాంతరం 'తదస్య సంజాతం తారకాదిభ్య ఇశత్' ఇతిశత్. తారకాది గాకృతిగణః చత్వారః ఏతే పూర్వోక్తాః వీరాః - దానదమాయుద్ధేష కురారాః, శ్రీరామ లక్షణభరతశత్రుఘ్నాః, లోకానందః - లోకానాం - భువనానాం, ఆనందకర్తా-కార్యకారణయో రభేదోపచారాత్ స చాసౌ ముకుందశ్చ (కమనీయత్వా త్వస్వభక్తముఖం అనక్తి ఆనందబాషేణాద్వీకరో తీరి ముకుందః), పృషాదరాదిత్వా త్పాధుః, తస్య చత్వారో బాహవః ఉక్తవిశేషణవిస్తా శ్చతుర్భుజా ఇవ వపుధిరే-వృద్ధింగతాః, పూర్ణోపమాలంకారాః. ౬౦

అథ రాక్షసవిశాసనాటకస్య పూర్వరంగభూతం విశ్వామిత్రగమనం తావదాహ-అథేతి. అథానంతరం కదాచి తక్మస్తింశ్చిత్ దినే అపరిమేయాః, అపరిమితాః, యాః మాయాః కాంబరివిద్యాః, విచిత్రకవటవృత్తయ ఇతి యావత్. ని. 'స్యా వ్రాయా కాంబరిద్యో' త్యమరః. తాభి ర్భూతానకాని-భయంకరాణి, ని. 'ఘోరం

1 అగ్రజం లేఽనుకుర్వంతః. 2 కై కేయ్యాం, 3 లోకానందముకుందస్య.

బలావస్కంద కాండిశీక బృందారకానీక పరివార్యమాణరథః పజ్జీ-
రథః తపశ్చర్యాజాతానా మాశ్చర్యాణా మాయతనం నిశ్శంకం
త్రిశంకుయాజినం భగవంతం పద్మప్రబంధమివ దర్శితసర్గభేదం ప్రాకృత
వ్యాకరణ మివ ప్రకటితవర్ణవ్యత్యాసం బుధ మివ సోమసుతం కుశిక
సుతః పద్రాక్షీత్. ౬౦

భీమం భయానక మి త్యమరః. యుద్ధసముద్ధతాని - యుద్ధోద్ధతాని చ యాని దైత్య
బాని-దైత్యనేనాః, లేమ మవస్కందా దాక్రమగా త్కాండిశీకైః భయద్రుతైః
బృందారకానీకై ర్దేవనైస్త్వైః, పరివార్యమాణః-నిరీక్ష్య పరివేష్ట్యమాణో రథో యస్య
తథోక్తః దేవానా మసి శరణ్య ఇత్యర్థః; అథవా పరిపాల్యమానః సంత్యమాణో రథో
యస్య స తథోక్తః, ఏత దాయత్త మస్తజ్జీవన మితి మత్వా తైః పరిరక్షితస్యందన ఇత్యర్థః.
(ప్రతిపాఞ్యమా నేతి పాతే కదా ఆయాస్యతీతి ప్రతీక్ష్యమాణేత్యర్థః.) ని. 'కాండిశీకో భ
యద్రుతః, 'అసికిం బలం నైస్యం చక్రం చానీకమ స్త్రియా' మితి చామరః. పజ్జీరథో-
దశరథః, ని 'పం క్తిశ్చందోఽపి దశమమి, త్యమరః (ని. పజ్జీర్థకాక్షరచ్ఛందోదశసంఖ్యాని
షు స్త్రి) చా' మితి నిఘంటుః. పజ్జీర్థ దశమదిక్షు ఆప్రతిపాతో రథో యస్యేతి విగ్రహః).
తపశ్చర్యాజాతానాం వసిష్ఠసర్గదయా బ్రాహ్మణ్యసంపాదనార్థం విరచితవ్రతోపవాసా
దికపోఽనుష్ఠానాజ్ఞానితానాం, ఆశ్చర్యాగా మద్భుతానాం ఆయతన మాస్వనం కారణ
మి త్యర్థః; చర్యేశ్యత్ర 'గదమవచరే' త్యాదినా యత్ (శంకుశబ్దసంఖ్యావిశేష
వాచకః, త త్రితయపరిమితవక్తరేషు రాజ్యకరణా త్రిశంకు రితి) త్రిశంకుర్నామ రాజా
హరిశ్చంద్రసీతా తం యాజయతి సదేహస్వర్గమనార్థ మితి త్రిశంకుయాజినం యజ
లేర్ణ్యంతాత్తాన్భీత్యేణిని. తస్యప్రబంధ మివ శ్లోకనిబద్ధకావ్య మివ దర్శిత సర్గభేదః
కథావిచ్ఛేదరూపః సృష్ట్యంతరం చ యేన తం, ప్రాకృతవ్యాకరణ మివ ప్రకటితః-
ప్రకాశితః వర్ణవ్యత్యాసః అక్షరవ్యత్యయః త్రియత్వపరిత్యాగేన బ్రాహ్మణవర్ణస్వీకా
రరూపవ్యత్యాస శ్చ యేన తం. యథా ఆజ్ఞిత ఇతి సంస్కృతపదస్య 'ఆర్జ్వేదవ' -
ఇతికర్తృణి విడప్నాదేశే విడపుస్తీతి వర్ణవ్యత్యాసాభిధాయిసి ప్రాకృతవ్యాకరణరీతిః.
ని. 'వర్ణో ద్విజాదో శుక్లాదో నైకో వర్ణంతు వాక్షరే ఇత్యమరః. బుధ మివ-సౌమ్య
మివ, సోమసుతం-చంద్రసుతం, సోమయాజినం చ సోమం సోమలతాం సునోలి వీడ
యతితి సోమసుతో స్వీప్. భగవంతం పూజ్యం, కుశికసుతం-విశ్వామిత్ర మద్రాక్షీత్-
చదర్శ దృశేర్లుజ్. ఇతితో వే రివికల్పాదసభావతే సిదివృద్ధిః. నదృశఇతినిషేధాల్
క్వా దేశోన, క్లేవనంక్షిప్త మచమాత్రయ మన్యోన్యతైరపేక్ష్య కృంస్తుప్తం. ౬౦

తదను యథావిధి¹ కృతసపర్యేణ మర్యాదాతీత² మహిమ్నామహితేన గాధేతరహృదయేన గాధినందనేన సత్రపరిత్రాణార్థమిత్య³ మభ్యర్థితో⁴ ఓభూత్.

రాజ 4 స్వపత స్తనయేన వినయాభిరామేణ రామేణ శరాసన మాత్రమిత్రేణ సౌమిత్రిమాత్రపరిజనేన క్రియమాణక్రతురక్షోరక్షో దురిత ముత్తీర్య కృతావభృథోభవితు మభిలషామీతి.

త్రిశంఖయాజనకథా ముక్తరత్ర వత్సృతి తదన్వితీ. తదను దర్శనానంతరం విధి మనరిక్రమ్య యథావిధి-యథాశాస్త్రం, 'ఆవ్యయం విభక్తి' త్యాదినావ్యయాభావమాసః కృతా-దశరథేనవిరచితా, సపర్యా-అర్హ్యపాద్యార్పణాదిరూపాపూజా యస్య లేన. ని. 'పూజా నమస్కావదితి స్వపర్యా ర్పణేనా స్పృహ' ఇత్యమరి. మర్యాదాతీత మహిమ్నా - అపరిమేయమాసోత్త్యేన, మహితః-పూజితః, లేన - గాధేతరహృదయేన, గంభీరచేతసా గాధినందనేన - గాధిరాజనందనేన, విశ్వామిత్రేణ, సత్రపరిత్రాణార్థం-యజ్ఞసంరక్షణార్థం. ని. 'సత్రమాచ్ఛాదనే యజ్ఞ' ఇత్యమరి. ఇత్థం - ఎత్త్యమాణ ప్రకారేణ, 'ఇదమభ్యము' రితిధముప్రత్యయః. అభ్యర్థితః-యాచితో⁵ ఓభూత్ దశరథ ఇతి శేషః. ని. 'యాచ్ఛాయా మభియానే చ ప్రార్థనా కథ్యతే బుధై' రితి శేషః. 'అర్థమర్థయతే రథాదానే ఇత్యభియాచ్ఛావరోధయోరి'తివచనాత్.

ప్రార్థనాప్రకారమాహ-రాజన్నీతి. హేరాజన్నీతి సంబోధనం యతో రంజనా ద్రాజా త్వం అతో¹ ఉస్తద్భవయరంజన మపి కరిష్య సీతి విజ్ఞాపయితు మిత్యవగంత వ్యం, భవత స్తనయేన. పుత్రరూపేణాపిర్ణేనే త్యర్థః. విషయః-ప్రశ్నయః, లేనాభిరామేణ-రమణీయేన, ఏతేన యతో² క్తకారిత్వం సూచ్యతే. శరాసనమాత్రం ధను రేవ మిత్రం సుహృద్యస్య లేన ధనుర్మాత్రసహాయేనే త్యర్థః. సౌమిత్రిమాత్రం-లక్ష్మణ ఏవ, పరిజనో-భృత్యవర్గో యస్య లేన, అత్ర మాత్రశబ్దేన పరిజనాంతంవ్యవచ్చేదశే నాస్యాసహాయశూరత్వం సూచ్యతే, ఏవంభూలేన రామేణ రక్షస్సంహారణార్థం క్రి రామరూపేణాపిర్ణేనే విష్ణునా క్రియమాణా విధియమానా, క్రతురక్షో - యాగపరి పాలనం యస్యతతో³ క్త స్పృక్. ఆహ మితి శేషః, రక్షోదురితంసంబాహుమూరీచాది రాజసరూపఃస్మృం, తత్కృతం విష్ణుం వా, ఆధవా తద్విరచితయాగదాషణలక్షణ దుష్కృతం. ని. 'ఆంహో దురితకమష్కృత' మిత్యమరి. ఉత్తీర్య - తీర్వా కృతావ

1 ప్రతికృతః; పరిగృహీత. 2 మహిమ్నా గాధేతరహృదయేన. 3 అభ్యర్థితఃపార్థితో ఓభూత్. 4 తవమహితే. 5 శరాసనమిత్రేణ.

¹ఏతదాకర్ణ్య కర్ణపరుషం మహర్షి భాషిత మతిమాత్రపుత్రవా
త్సల్యాత్కాసల్యాజానిసృశల్యాంతకరణోఽభూత్. ౬౪

తత స్తస్మి శ్చహుప్రకారై ర²ప్యపరిహార్యనిశ్చయే భగవతి వి
శ్వామిత్రే దశరథ స్తపనకులహితేన పురోహితేనైవ మభిషిచో
ఽభూత్. ౬౫

ప. పర్యాప్తభాగ్యాయ భవా నముష్టై

భృ¹ - నిర్విరితదీక్షాంతః భవతు మభిలషామి వాంఛామి ఇత్యేవం ప్రకారేణ
ప్రాథితోఽభూదితి పూర్వేణ సంబంధః. ని. 'దీక్షాంతోఽవభృ² యజ్ఞ' ఇత్యమర్యః.

ఏకదితి. కర్ణపరుషం - కర్ణకఠోర మేకత్వార్వోక్తం, మహర్షేః 'ఊర్ధ్వరేతా
స్తపస్యగ్రో నియతాశీ చ సంయమీ, కాపానుగ్రహయౌ శ్శక్త స్సత్యసంధో భవే
ద్దృషి' రిత్యుక్తలక్షణ బుష్టిశ్రేష్ఠస్య-విశ్వామిత్రస్య, భాషితం 'శ్రీ రామః ప్రేషణీయః'
ఇత్యేవంరూపం వచన ముకర్ణ్య - శ్రుత్వా, మహర్షి గ్రహణం - ఆనలిక్రమణీయవచన
త్వద్యోతనార్థం. ని. 'భాషితం వచనం వచ' ఇత్యమర్యః. అతిమాత్రపుత్రవాత్సల్యా
దతివేలపుత్ర స్నేహః క్లేరోః. ని. 'అతివేలభృకాత్యర్థాతిమాత్రోద్దాహనిర్భర' మి త్యమర్యః.
సశల్యాంతకరణః - విదీర్ణవృద్ధయోఽభవత్. తద్వచనస్య శస్త్రప్రాయత్వా దితి
భావః. అత్ర మునివచనే శల్బత్వనిరూపగా ద్రువకాలంకారః. ౬౪

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం తస్మి న్భగవతి-విశ్వామిత్రే, ఐహుప్రకారైః 'అహ
మేవాగమిష్యామి యోధుంతైఃపూటయోధిభిః, రామస్యావ్యసవశ్యామి మునేఽనం
యుద్ధయోగ్యతాం. షష్టి ర్వర్ష సహస్రాణి జాతస్య మమ కాశిక, యత్నేనోత్పాదిత
శ్చాయం న రామం నేతుమర్హసి'త్యాద్యుక్తానేహోపాయై రిత్యర్థః. అవార్యః - నివార
యితు మశక్యః, నిశ్చయః శ్రీ రామప్రేషణరూపా యస్య తస్మి³ నలి, తదా దశరథః
తపనకులస్య - సూర్యసంశస్య, హితేన - హితకారినా, యోగక్షేమానుసంధానతత్వరే
ణేత్యర్థః. అతోఽస్య వచన మవశ్యమంగీకరణీయ మితిభావః, పురోహితేన - వసిష్ఠే
నైవం పశ్యమాణప్రకారే నాభిహితోఽనుశాసితోఽభూత్. ౬౫

తత్ప్రకార మేవాహ—పర్యాప్తేతి. హేరాజన్ని త్యధ్యాచర్య, భవా⁴
పర్యాప్తం - పరిపూర్ణం భాగ్యం బ్రహ్మవర్చసప్రాప్తిరూపం భాగధ్యం యస్య తస్మై
ఏతేన దుస్సాధబ్రహ్మ వర్చససాధకస్య మహాత్మనో నకి మప్యసాధ్య మస్తీతి సూచ్యతే,
అతః పూజ్యా యేతి భావః, అముష్టై కుశికాత్తజాయ సవర్యాం - శ్రీ రామప్రదాన

కుర్యా త్సపర్యాం కుశికాత్తజాయ,
నిర్యాతుథానాం వసుథాం విథాతుం
నిర్యాతు రామ స్సహ లక్ష్మణేన.

౬౬

గ. ఏవం వసిష్ఠేన ప్రతిష్ఠాపితధృతి ర్దశరథ స్సుతప్రదానేన కుశిక
సుతమనోరథ మేవ పూరయూమాస.

౬౭

ప. యోగేన లభ్యో యః పుంసాం సంసారాపేతచేతసాం,
నియోగేన పితు సోఽయం రామః కౌశిక మన్వగాత్.
తత్ర సత్రం పరిత్రాతుం విశ్వామిత్రో మహామునిః,

౬౮

రూపాం పు జాం, కుర్యాత్ ఉరువ్య 'భవచ్ఛబ్దయోగే ప్రథమపురుష ఏన నమధ్యమ
పురుష' ఇతి భావ్యస్థితత్వాత్ విధినిమంత్రణామంత్రణాధీష్ఠసంప్రశ్నప్రార్థనేషు లిజ్,
అతో యథాం భువం నిర్గతా యాతుథానాః యస్యా స్తాం నిర్యాతుథానా మరాక్ష
సాం. ని. 'యాతుథానః పుణ్యజనో వైశ్రవతో యాతురక్షసీ' ఇత్యమరః. ఏవం విధా
తుం-కర్తుం, లక్ష్మణేన సహ రామో నిర్యాతు-నిర్గచ్ఛతు ప్రాప్తకాలే లాభః. శ్రీరా
మస్య రాక్షససంహారార్థం నిర్గంతుం కాలః ప్రాప్తఇత్యర్థః. ఇంద్రనిర్వాహితం. లాలా
నుప్రాసః.

౬౯

ఏవమితి. ఏవ ముక్తరీత్యా వసిష్ఠేన ప్రతిష్ఠాపితా - పున స్సంస్థాపితా, ధృతి
ర్దృఢం యస్య సత్యార్థః. ని. 'ధృతి ర్యోగాంతరే హైర్యేధారణాధ్వరతుష్టి' ష్టితి విశ్వః.
దశరథః సుతప్రదానేన - శ్రీరామసమర్పణేన, కుశికసుతమనోరథం - విశ్వామిత్రాభిరాష
మేన పూరయూమాస - సఫలీకరణ, సత్వప్రదానరూపం నిజమనోరథ మిత్యేవ కా
రార్థః.

౭౦

యోగేనేతి. యః రామః సంసారాత్సుక్రమిత్రకళత్రాదిబంధురూపా దపేతం
నిష్క్రంతం చేకః చిత్తం యేహం లేహం పుంసాం, వీరకాగానాం - యోగీశ్వరాణా
మిత్యర్థః, యోగేన లభ్యః-ధ్యానేన గమ్యః, 'శ్రోతవ్యో మంతవ్యో' 'నిదిధ్యాసితవ్యో'
ఇతి శ్రుతే. ని. 'యోగస్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియ్యక్తి' ష్టిత్యమరః. సోఽయం
శ్రీరామః పితుర్నయోగేన - నిదేశేన నికరాం యోగేన చేతిగమ్యతే, కౌశికమన్వగా
దమజగామ. అ. కానుగ్రహదయూళవః కిం న విదంబయంతేతిభావః 'ఇహో గా లునే'
తిలజిగాదేశః. ఏకదాదిశ్లోకత్రయమానుష్ఠభం ఛందః.

౭౧

కలేతి. కత్ర - కస్మిన్ సమయే, ఆయం మహామునిః - మునిశ్రేష్ఠః-విశ్వస్య

1 నిదిధ్యాసితవ్యః - సామత్కరణీయ ఇత్యర్థః.

సౌమిత్రిసహితం రామం నయన్నయ మవోచత

౬౯

బలేన తపసాం లబ్ధే బలేత్యతిబలేతి చ,

విద్యేతే మయికాకుత్స్థ విద్యే తే వితరామి తే.

౭౦

గ. 'తతః ప్రతిగృహీతవిద్యస్య దాశరథేః ప్రదేశ మేకం ప్రదర్శ్య భగ వానిత్య మకథయత్.

౭౧

మిత్రం విశ్వామిత్రః 'మిత్రే చ ద్వావితి విశ్వశబ్దస్య దీర్ఘ శ్చాందసః. లోకే విశిష్టప్రయోగా త్సాహః, సత్రం పరిత్రాతుం - యజ్ఞం పరిపాలయితుం, సౌమిత్రిసహితం - లక్షణానుగతం, రామం నయత్ - ప్రాపయ న్నవోచత-ఉక్తవాత్.

౬౯

కదేవాహ—బలేనేతి. కతుది వృషంసే లిప్తతీతి కతుత్ స్థః అత్రేత్థం పౌరాణికి కథా. పురా కిల పురంజనో నామ సాక్షా ద్భగవతో విష్ణో రంశావతారః కశ్చి దైత్యైకో రాజా దేవై స్సహ సమయబుధేన దేవాసురయుద్ధే దేవసహాయార్థం మహోత్సదూపధారిణో మహేంద్రస్య కతుది స్థిత్యా పినాకిలీలయా అసురకులం నిహత్య కతుత్ససంజ్ఞా మలభ తేతి, తస్య గోత్రావత్యం కాకుత్ స్థః తస్య సంబుద్ధిః. హే కాకుత్ స్థ - శ్రీరామ, తపసాం బలేన - తపశ్శక్త్యా, తపసామితి బలబలవచనం విద్యయో రనుభవక్షయోకసార్థం లబ్ధే ప్రాప్తే బలేతి అతిబలా చేతి నామ్నూప్రసిద్ధే విద్యే మంత్రే మయి విద్యేతే - వర్తేతే, తే విద్యే, తే - తుభ్యం వితరామ్యుపదిశామి త్యవోచలేతి సంబంధః. ఉపదిదేశ చితి వాక్యశేషః, అత్ర బలాతిబలే ప్రకమ్యు బ్రహ్మయామళే అభిహితం 'ఉత్సాహబలయో ర్వృద్ధిః పరశ శ్రు సహిష్ణుతా, నబాధాక్షుప్తిపాసాభ్యాం యత స్సా కథితా బలా. యతః పరస్య స్థానిత్యం దృష్ట నశికాయకర్తానాం, స్వోపాయే చా వ్యమోఘత్వం భవే త్సానితిబలా మతా. ఇదం విద్యా ద్వయం జ్ఞాతమాత్రం సిద్ధికరం నృణాం, విష్ణు రేతద్వయం స్మృత్వా జితవా న్నధు కైలాభా' వితి. తథా రామాయణ్యోః 'క్షుప్తిపాసే న లే రామ భవిష్యేతే నరోత్తమ, బలా మతిబలాం చైవ పతతః పథి రాఘవే'తి.

౭౦

అథ మునిః రామమనోవికాసార్థం కథాః కథయితు ముపపక్రమ ఇత్యానా. తతఃచితి, తతః - విద్యోపదేశానంతరం, భగవాన్విశ్వామిత్రః, ప్రతిగృహీతే - స్వీకృతే విద్యే - బలాతిబలాభ్యో యేన తస్య దాశరథే ర్దశాధనందనస్య - శ్రీరామస్య, 'అత' ఇతి తిత్త్వయః. ఏకం - కమః, ప్రదేశం - జనపదం, ప్రదర్శ్య - దర్శయిత్వా ఇత్య మకథయ త్కథయామాస.

౭౧

ప. అస్తి న్పురా పురభిదః పరమేశ్వరస్య
 ఫాలాంతరాశనయనజ్వలనే మనోభూః,
 సద్యః ప్రపద్య శలభత్వ మముంచ దంగం
 తస్మా దముం జనపదం విదు రంగనంజ్ఞం.

20

గ. తదను మానససరః ప్రసృతాం సరయూ మతిక్రమ్య వృత్రవధప్ర
 వృద్ధవృద్ధశ్రవః పంకతౌళన¹లబ్ధమలయో ర్మలదకరూశనామ్నో ర్జన్మప
 దయో స్సీమ్ని కృతపదయో ద్దాశరణ్యోః పున రవ్యేవ మబ్రవీత్. 23

అ. త దేవవిప్రుజాతి—అస్తి న్నితి. పురా-పూర్వకాలే²స్తిక్ ప్రదేశే, మనో
 భూ ర్మనోభూః, పురభిద త్రిపురాంతకస్య, అస్మాన్యాంతకత్వం కిమ వక్తవ్య మితి
 భావః. పరమేశ్వరస్య - త్త్వంబకస్య, ఫాలాంతరాశే - నిటలతపే, యన్నయనం -
 తృతీయం నేత్రం, తదేవ జ్వలనో³స్తి తజ్జనితజ్వలనో వా. తత్ర సద్యః అవిలంబేన శల
 భత్వం - చకంఠభావం. ని. 'సమా చకంఠశలభా' వి త్యమరః. ప్రపద్య - ప్రాప్య,
 భస్మీ భూ యే శ్శర్కః. అంగం - శరీర మముంచత్ - త్యక్తవాక్ 'శేమచాదీనా' మితి
 ముమాగమః, తస్మా త్కారణా దముం జనపదం దేశం (జనానాంపదంజనపదఇతివిగ్రహః
 'సాద్యుజనోపపదానిప్రణాంకపదా నీ'తి లింగానుకాసనా త్పంస్త్యం) అంగాఇతి
 సంజ్ఞా నామధేయం యస్య తం తస్మాత్తం విదు ర్జ్ఞానంతి, పురాజనిద ఇతి శేషః, అంగ
 మోచన మే వాంగశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తం కృత్వాతథా కథయంతీ త్యర్థః. ని. 'సీవృజ్జ
 నపదో' దేశవిషయా తూచన ర్తన' మి త్యమరః.

21

తదన్వితి. తదను - తదనంతరం, మానససరః ప్రసృతాం మానసాఖ్యకాసారా
 దుత్సన్నాం, సరయూం నామ నదీ మతిక్రమ్య - తీర్త్వా, వృత్రవధేన - వృత్రాసుర
 హత్యయా ప్రవృద్ధో వృద్ధిం గతోయః వృద్ధశ్రవ ఇంద్రస్య, పంకః - పాప్తా నవిన
 పంకః కర్దమఇతి శ్లిష్టరూపకం. ని. 'పంకో⁴స్త్రి కర్దమైవసో' గితి నిఘంటుః. తస్య
 తౌళనేన లబ్ధమలయోః - ప్రాప్తశిషయోః, సంక్రాంతమాచిన్యయో నితి యావత్, అత
 విన మలదకరూశ నామ్నోః మలదః. కరూశ శ్చేతి నామ యయో స్తయో ర్జన్మపద
 యోః దేశవిశేషయో స్సీమ్ని - పర్యంకభువి, దాశరణ్యోః - రామలక్ష్మణయోః కృతప
 దయోః - విన్యస్తపాదయోః, ప్రవేశితపాదయో స్సతో గి త్యర్థః. పునః - భూయో⁵
 'పౌ' మబ్రవీ దువాచ మాలిన్యయోగా న్తలదః కరూశః త్ఫుల్ కాన్యం వా తద్యోగా
 త్కరూశ ఇతి సంజ్ఞానిర్ణయః.

23

1 లబ్ధమలద కరూశకనామ్నోః.

ప యక్ష సుకేతు ద్ద్రుహిణప్రసాదా
 లేభే సుతాం కా మపి తాటకాఖ్యాం,
 సుందః కిలైనాం పరిణీయ తస్యాం
 మారీచనీచం జనయాం బభూవ.

గ. ¹ఏకదా సుందే వినిహతే మారీచః ²కుంభసంభవ మభిభూయ
 తస్య శాపా దవాప ³కోణవతాం తాట ⁴కావ్యభూ త్పురుషాదినీ. 2౪
 నేయ ⁵మబ్జాసనవరసిద్ధసింధురసమాస్తప్రాణా ఆత్మజేన సమా

యక్షఇతి. సుకేతు ర్నామ యక్షో దేవయోనివిశేషః. ని. 'విద్యా-2-ధరోఽపురో
 యక్షరక్షో గంధర్వకిన్నరా' ఇత్యమరః. ద్ద్రుహిణస్య తపసా సమారాధితస్య బ్రహ్మణః
 ప్రసాదా దమగ్రహాత్. ని. 'ధాతాబ్జయోనిద్ద్రుహిణ' ఇ త్యమరః. తాటకేత్యాఖ్యా
 నామ యస్యా స్తాం కామపికాంచి త్సుతాం పుత్రికాం లేభే-ప్రాప, జనయామానే
 త్యర్థః. అథ సుందో నామ కచ్చి ద్యక్షః వినాంతాటకాం పరిణీయోచయన్య భార్యా
 లేవన పుగ్ధవ్యే త్యర్థః. కిలేతి వార్తాయాం. ని. 'వార్తాసంభాష్యయోః కి లే'
 త్యమరః. తస్యాం భార్యాయాం - తాటకాయాం, మారీచ ఇతి నీచం - త్పుత్రం మారీ
 చనామానం కంచనతనయ మి త్యర్థః. జనయాంబభూవ - ఉత్పాదయామాన. 2౪

అ. తదనంతరశ్చాస్త్ర మాహ—ఏకజేతి. ఏకదా - ఏకస్మిన్ సమయే, సుందే-
 వినిహతే సతి గస్త్యే నేతి శేషః. మారీచః కుంభసంభవ మగస్త్యం. ని. 'అగస్త్యః
 కుంభసంభవ' ఇత్యమరః. అభిభూయ-3-తృప్తపక్షనితరోహ త్తిరస్మత్త్య తస్య కుంభ
 సంభవస్య శాపా లోకావతాం - రాక్షసత్వమవాప - ప్రాప్తవాత్. ని. 'రాక్షసః
 కోణవః క్రవ్యాది త్యమరః. తథా తాటకాపి పురుషాదినీ - నరమాంసభోజినీ, రాక్షసీ
 యథాత్. ⁴లేదం రామాయణసంచరం 'అగస్త్యః పరమశ్రద్ధ స్తాటకామభిశక్తవాత్',
 పురుషాదీ మహాయతీ వికృతా వికృతాననా. ఇదం రూపం విహాయ త్వం దారుణం
 రూప మాపురీతి. 2౫

ఆ. తతః కి మిత్యాశంక్యావశ్యం త్వయేయం హంతవ్యేత్యాహ—నేతి. అబ్జాస
 నస్య తపః పరితోషితస్య, బ్రహ్మకోవరా త్సిద్ధో నిష్పన్నః సింధురా-గణాః, లేమాం
 సమాస్తస్యప్రాణః పరాక్రమో యస్యా స్సా. బ్రహ్మవరప్రాప్తమహాబలసంపన్నే త్యర్థః.
 ని. 'సింధుర స్సా మః కుంభీ'తి గణపర్యాయే వ్యవహరశేషః. ఆత ఏవ ఆత్మజేనసమా

1 ఏకదాతుసుందే వినిహతే. 2 కుంభసంభవముని మభిభూయ. 3 కాణవతాం.
 4 కాథాత్పురుష. 5 ఆజన్మసిద్ధ.

¹జనపదవిపదం విదధానా వ్యాపాదనీయా త్వయేతి.

2౬

రామస్తదాకర్ణ్య స్త్రీవధశంకామకరోత్.

కించ. — వైరోచనీం మంథరాం వసుంధరాపరాధధురంధరాం
పురా పురందరేణ వినిహతాం జనార్దనకృతార్దనాం, భార్గవజననీంచ
ప్రదర్శ్య దాశరథే రమందాం సుందవధూవధవిచికిత్సా ముత్సా
రయామాస.

2౭

జనపదవిపదం-నిజాశ్రమదేశోపస్థనం విదధానా-కుర్వాణా నేయం తాటకా, త్వయా
వ్యాపాదనీయా నిహంతప్యేత్యేవ మబ్రవీదితి పూర్వేణ సంబంధః.

2౮

రామఇతి. రామస్తం విశ్వామిత్రోక్తం తాటకావృత్తాంతమాకర్ణ్య శ్రుత్వా స్త్రీవధస్య
తాటకావాసస్య శంకాం భయమకరోత్. కృతవాత్

ఆ. స్త్రీహత్యాయాః శాస్త్రనిషిద్ధత్వా తాటకావధసంశయం శ్రీరామమనసి
విద్యమానం పూర్వదృష్టాంతకక నేన నిరస్యతి. 'కించే' త్యాదినా వసునిధారయ
తీరి వసుంధరా-భూమిః 'సంజ్ఞాయాం భృశ్యావృజీ' త్యాదినా భిచ్ 'అరుద్విష' ది
త్యాదినా ముమాగమః. తస్యా అపరాధే-ఉపద్రవాచరణరూపే ధురంధరాం సమర్థాం
తదుపద్రవాచరణకత్పరా మిశ్యర్థః ధూరేవ ధూతాం ధారయతీరి ధురంధరేరి
విగ్రహః. ప్రక్రియాతు పూర్వవత్. అశవివ పురందరేణ-పురః శత్రుపురాణి దార
యతీరి పురందరః ఇంద్రః, 'పూస్సర్వయోర్దారి సహో' రితి భిచ్. 'భవి హ్రస్వ'
ఇత్యుపధా హ్రస్వః. 'వాచంయమపురంసరా' చేతి నిపాతనా స్తుమాగమః. లేన
పురా పూర్వం వినిహతాం-వ్యాపాదితాం వైరోచినీం-విరోచనోనామ రాక్షస స్తస్యా
వత్యం స్త్రీ వైరోచనీ తాం విరోచనపుత్రీం-తస్యావత్య మిత్యత్. 'టిడ్గాణ' ఇతిత్యా
దినా జీప్. విశేషణమేత త్రైకీయూదాసీనాదేవానిస్సత్పర్థం. మంథరౌచ తథా
జనార్దనేన జామదగ్న్యగూపేణ నిష్ఠనా కృతం విరచితం మద్దనం విదారణం యస్యా
స్తాం భిన్నశీర్షా మిత్యర్థః. భార్గవజననీం-చరశురామమాత్మరం, రేణుకాం చ ప్రదర్శ్య-
దృష్టాంతతయానిర్దిశ్య, దాశరథే-శ్రీరామస్యామం దామనలస్సుందవధూవధవిచికిత్సాం
తాటకావధగోచరసంశయం ఉత్సారయామాస నిరసితవాత్. ని. మూఢాల్పాకటు
నిర్భాగ్యా మందా స్ఫుర్యః, విచికిత్సా తు స-శయ' ఇతి చామః.

2౭

1 జనపదం. 2 కృతమర్దనాం. 3 ఉత్సాదయామాస.

ప. ఆశ్రుతశ్శ్చుతవృత్తేన తేన సుందప్రియావధః,
 తమేవాన్యవద త్తస్య చాప శ్శింజారవచ్చలాత్. 2౮
 తత్కాలే విశితాశనాశవిశునా సంధ్యేవ కాచిన్దునే
 రథ్యానం తరసా రురోధ రుధిరక్షోదారుణాదారుణా,
 స్వాధీనే హననే పురిం విదధతీ మృత్యో స్సృక్పత్యాత్యయ

ఆశ్రుత ఇతి. శ్రుతవృత్తేన-ప్రఖ్యాతచరిత్రేణ, అథవా శ్రుతం విశ్వామిత్రము
 ఖా దాకర్ణితం వృత్తం మంధరావధానిపూర్వవృత్తాంతోయేన తేన కథోక్తేన. ని.
 'వృత్తంపద్యే చరిత్రేప్రివృత్తీతే దృఢవర్తులే' ఇత్యమరఃతేన-శ్రీరామేణ, సుందప్రియా
 యాః తాటకాయాః, పథః ఆశ్రతో-ఽంగీకృతః. ని. 'ఊర్వికృతమురరీకృతమంగీకృతమాశ్రు
 తం ప్రతిజ్ఞాత' మిశ్యమరః. అథ తస్య శ్రీరామస్య చాపో ధమరసి శింజారవో గుణ
 ధ్వనీః స ఇతి ఛలం కవటం తస్మాత్తం తాటకావధమేవ అన్యవదత్ - అనుసృతోక్త
 వాత్. తాటకావధాంగీకారసమసంకరమేవ 'జ్యోటంకారంచకారేత్యర్థః ని. 'మార్పి
 జ్యోకింజీగుణ' ఇత్యమరః. ఆశ్ర ఛలకథేన నామ శింజారవః కిం త్వమవద ఇత్యా
 రవస్యాసత్యత్వప్రతిపాననా దవత్సవభేదః. 'ఛలాదికథేనాసత్యత్వప్రతిపాదనమప
 మ్నవ' ఇతి స్వస్వసూత్రం. 2౮

తదా తాటకావ్యభ్యుజ్జగామేత్వాహ—కత్కాల ఇతి. కత్కాలే-శింజారవస
 మయే, సికితం మాంస మత్నంతీతి విశితాశా-రాక్షసాః, లేమంనాశస్య విశునా సూచికా.
 శ్రీరామవధానినాం రాక్షసానాం మధ్యే స్వస్య ప్రధమత్వాదిభావః. అన్యత్ర విశి
 తాశనానాం అశనస్య-భోజనస్య; విశునా, సంధ్యాయా అమరభోజనకాలత్వేన ప్రసిద్ధ
 త్వాదిభావః. ని. 'కర్ణే జగ మ్నాచక స్నాన్తి ద్విశునో దుర్జనః ఖల' ఇత్యమరః.
 ఆశ్ర జనుకావృవచ్చటయో చేన జ్విప్తత్వా చ్చట్టశ్చేషః రుధిరక్షోదేన-ఆపృష్ఠంకేన, అన్య
 త్ర రుధిరక్షోదవ స్కంతుమరణ ఇవ రుణారక్తవర్ణా, ఏకత్ర హింస్రతయా నీభన్ని
 తత్వాఽన్యత్ర స్వాభావ్యా చేతిభావః. ని. 'రుధిం కంతుమాసృజో' ఽత్యు భయ
 త్రాసి విశ్లేషః. 'క్షోదో రజసి పేదణే' ఇతి నానాధర్మములూ దారుణ-భయంకరీ,
 ఏకత్ర తథా భేదణాకారత్వాదిన్యత్ర శిశువాదిసంచారాచ్యేతి భావః. ని. 'దారు
 ణం భేదణాభీష్టం ధూంకంభీముంభ సానక' మిశ్యమరః. తథా హననే-హింసార్పణి,
 స్వాధీనే-ఉన్ముత్రే సతి, మృత్యోః పురిం య మపురిం-విదధయేణ-సంయమిని మిలియా

క్రీడత్కింకరసంఘసంకటమహాశృంగాటకాంతాటకా. ౭౯
 1 యదా దాశరథేః కర్ణ మవిశ త్తాటకాగుణః,
 తదా ధనుర్ధణ స్తూర్ణం 2 ప్రావిశ త్తజ్జహంసయా. ౮౦
 తతో భావిని సంగ్రామే బద్ధశ్రద్ధస్య తాటకా,

పల్. స్వహం యత్కృత్యం ప్రాణిషీదనవ్యాపాః తస్మాత్కయేన, విపర్యయేణ, క్రీడ
 ద్విర్యభేద్యం విహరద్విః కింకరసంఘై ర్యమదూతనివమోః సంకటం-సంకులం, 'సంహృ
 దశ్చకట' జిరికటన్. మహర్షిపుత్రం శృంగాటకం చతుష్పదం యస్మాస్తాం తథోక్తం
 విదధానా, దధాతే శ్శకరి'ఉగిత' శ్చేతి శీవ్. 'నాభ్యస్తాచ్యతు'రితి నుభావః. ని
 'శృంగాటకచతుష్పదే' ఇత్యమరి. కాచిత్తాటకానామరాక్షసి తరసా-బలేన, రంహ
 సావా, ని. 'తరసేబలరంహసీ' ఇత్యమరి. సంధ్యేవ - సాయంసంధ్యేవ, మునేః-విశ్వా
 మిత్రస్య, అధ్వానం-మార్గం రురోధ-నిరుద్ధవతీ, సంధ్యాయామపి నైస్త్రికానాం తాదా
 త్మికానామౌననియమనేన నిరోధక ర్తృత్వసంభవా దియ ముపమాన్లేషసంకీర్ణా. అన్య
 థా అహరహస్సంధ్యాముపాసీలేతి విధిబలాదకరణేఽన్యథాకరణేనా ప్రత్యవాయా
 వత్తే రితి భావః. శార్దూలవిక్రీడితం వృక్షం. ౭౯

యదేతి. యదా-యన్తిక్ కాలే. తాటకాయాగుణఃశబ్దః సింహనాద ఇతియా
 పల్. దాశరథే శ్రీరామస్య, కర్ణం-శ్రోత్ర మావేత్ 'కర్ణశబ్దగ్రహణా శ్రోత్ర, మిత్య
 మరి. తదా తస్మిన్నేవ కాలే, తస్మాస్తాటకాయాః జహంసయా-హంతు మిచ్ఛయా. హం
 తే స్సన్నం తాత్ స్త్రియామప్రత్యయే టాప్. ధనుషశ్చాపస్య, గుణోజ్ఞాహర్షీతి
 యావత్. తూర్ణం-క్షుప్తం, దాశరథేః కర్ణం ప్రావిశత్ తాటకానిర్ద్రాదశ్రవణసమ
 కాల మేవ శ్రీరామో మార్ష్వి మాకర్ణ మాచశరైశ్శుర్ధి, ఆత వివాసంబంధే సంబంధ
 నూపాతిశయోక్తిః. ని 'గుణస్తావృత్తిశబ్దాదిశ్చేంద్రియా ముఖ్యతంతు' వ్యితి వైజ
 యంతీ. ఏకదాదిపవ్యత్రయ మానుష్టభం ఛన్దః. ౮౦

తత ఇతి. తత స్తాటకాభావిని భవిష్యతి సంగ్రామే సుబాహ్వది రాక్షససంఘ
 హరే బద్ధశ్రద్ధస్య - విహితాదరస్య, రామబాణస్య స్వప్రాణాక్ - స్వకీయప్రాణవా
 యాక్, వీరపాణ మకల్పయత్ - కల్పితవతీ, వీరపాణం నామ యుద్ధోపక్రమే
 ఉత్సాహవర్ధనార్థం ఏరైః క్రియమాణంపాసం శ్రీరామో మోఘబాణవిధ్ధాసతీ
 ప్రాణాక్ తత్కాశేత్యర్థః. ని. 'వీరపాణంతు యత్సాసం వృత్తే భావినివారిణి' ఇత్య

1 స్వప్రాణా నామబాణస్య 2 వీరపాణ మకల్పయత్. ౮౧

ముని 3 కృత్యాశోపజ్ఞానితాటకామాధినేదదా,

అస్త్రాణి జృంభకాదీని జంభశాసనశాసనాత్. ౮౨

గ. తత్ర కంచన విరించిలోకప్రత్యాదేశం 4 ప్రదేశం ప్రదర్శయన్న
వోచత. ౮౩

ఘ. ప్రతిదిన మవదాతైర్భ్రహ్మభి ర్భ్రహ్మనిష్ఠైః

ప్రశమితభవభేదై స్సాదనం 5 నేవ్యమానే,

మరః 'వాభావకరణయో'రితి వికల్పాజ్ఞాత్వం. వీరాణాం పానం వీరపాణమితి విగ్రహః.
నాంతోఽప్యయం శబ్దో వర్తతే. పూర్వవ దతిశయైక్యైః. ౮౧

మునిరి. ముని ర్విశ్వామిత్రః, జంభనామానం రాక్షసంశాస్త్రీతి జంభశాసనః
ఇంద్రః కర్తరిల్లుత్, తస్యశాసనాత్ మహాత్మనే- శ్రీరామాయ, అస్త్రకలాపం దేహీ
రినియోగాజ్ఞోః భృత్యాశోనామ కశ్చిన్నపిః ఉపజ్ఞాయంత ఇత్యుపజ్ఞాన 'ఆకశోప
సర్గ'ఇతికర్తృత్వాప్రకృత్యయః. భృత్యాశోపజ్ఞాని భృత్యాశ్చేషాదేజ్ఞాతానీత్యర్థః. 'ఉప
జ్ఞోపక్రమ మి'త్యాదినా నపుంసకత్వం ని. 'ఉపజ్ఞోపక్రమాంతాశ్చ తదాదికస్వ
ప్రకాశనే' ఇత్యమత్వ. జృంభకమాదిర్యేషాం తాని జృంభకాదీని అస్త్రాణి - అస్త్ర
మంత్రానీత్యర్థః. తాటకాంమథ్నాతిహంతీతి తాటకామాధీ తస్యై శ్రీరామాయ దదా-
అదాత్, ఉపదిదేశేత్యర్థః

'కర్తానామభి ప్రైతి ససంప్రదాన'మితి సంప్రదానత్వాచ్చమగ్ధీ, తద్గుణసంజ్ఞాన
బహువ్రీహి. ౮౨

తత్రేతి. తత్ర సనే విరించిలోకస్య - బ్రహ్మలోకస్య, ప్రత్యాదేశం - ప్రత్యాది
శ్శకృత్ఇతి ప్రత్యాదేశ ఇతివిగ్రహః. తంబ్రహ్మలోకకల్పమిత్యర్థః. కంచన కమపి, ప్రదే
శం, విషయం ప్రదర్శయత్ - నిదర్శయత్ అవోచత - ఉక్తవాత్, భగవా నితి పాతా
భావే మునిరితిశేషః. ౮౩

ఆ. తదేవానా- ప్రతిదినమితి. అవదాతైః - ప్రసన్నైర్విషయ వైరాగ్య సంప
న్నతయా నిర్వలాంతకరణైరీత్యర్థః. అతఏవ బ్రహ్మైవ నిష్ఠా విశ్రాంతిభవదయేషాంతైః,
అభవా, బ్రహ్మణి నిష్ఠానియమాయేషాంతైః నిఘ్నసవశక్వరైరిత్యర్థః. అతఏవశమితాః-
కాంతింగమితాః, భవభేదా స్సాంసారికజ్ఞేశాయేషాంతైః తావత్క్రయవినిర్ముక్తై రిత్యర్థః.

1 స్వప్రాణైః. 2 వీరపాన. 3 కృత్యాశో. 4 భగవానవోచత. ప్రదేశమేకం
ప్రదర్శయోచ దుబచీయమానపరమహర్షోమహర్షిః. 5 నేవ్యమానే.

బలినియమనహేతో ర్వామనః కాననేఽస్మి

స్వలినియమపరస్పస్పృహచారీచచార.

౮౪

'అపహృతవిబుధార్తే ర్వామనస్వాజమూర్తే

రఖిలభవనభిక్షో రాశ్రమానోకహానాం,

బ్రహ్మభిః - బ్రహ్మర్షిభిః, బ్రహ్మనిష్ఠైర్మహద్భిరితిపాతే మహద్భిర్మహానభావైః ఋషిభి
రిత్యర్థః. ప్రతిదినం-నిరంతర మితియావత్. 'అవ్యయం విభక్తి'త్యాదిగా వీప్సాయా
మవ్యయాభావ సమాసః. సాదరం సన్నేహం, సేవ్యమానే - ఆధిష్ఠియమానే, ఆస్తిన్యా
సనే - పుణ్యారణ్యే, వామనో-బ్రహ్మచారీ, ఉపేంద్రతయావతీర్ణో మాయాపటు ర్విష్ణుః
బలేర్చైవోచనే స్వయమనహేతోః బలిబంధనార్థ మిత్యర్థః. 'పశ్చిమేతు ప్రయోగ'
ఇతిపశ్చి, ఇష్టదేవతాపూజోపహారా బలయః. శౌచసంతోషతపస్సాధ్యాయేశ్వరప్రీతి
నాని నియమాః. తత్సర స్తదాసక్తస్సృగ్, చచార, బ్రహ్మచర్యనిష్ఠాపారతంత్ర్యేణ
ప్రావర్తత ఇత్యర్థః. ని. 'బలిః పూజోపహారేచ కరేదైత్యాంతరేఽపిచ' ఇతి నానార్థ
రత్నమాలా. వితదాదిష్టోకత్రయం మాలసివృత్తం.

౮౪

అపహృతేతి. అపహృతా - నిరస్తా, విబుధానా మింద్రాది బృందారకాణా
మూర్తిః పీడా యన తస్య. ని. 'ఆర్తిః పీడాధనుష్కట్యో'రి త్యమరః. న జాయత ఇ
త్యజో విష్ణుః 'అస్మేభ్యోఽసి దృశ్యత' ఇతి ఉప్రత్యయః. తస్మాద్రేః. శ్రీవిష్ణవ్రతార
స్యే త్యర్థః, (వామనస్వాజమూర్తే నిలిపాతే వామన ఇతి వ్యాజః కవతో యస్యా
స్తాదృశీమూర్తి-ర్యస్యేతి బహువ్రీహిగచ్ఛత బహువ్రీహిః విష్ణో రి త్యర్థః, విశేషణ
మాత్ర ప్రయోగో విశేష్యప్రతిపత్తా వితి వామనః) ఆఖిలభువనభిక్షోః - పాదత్రయ
పరిమితభూతలయాచ్ఛాపదేశేన ల్లిభువనభిక్షాతత్సరస్యేత్యర్థః. 'సనాశంసభిక్షుః', వామ
నస్యాశ్రమే - తపోచనే, యే ఆనోఃహః - పృథ్వీ, ఆనసః శకబస్యాకం గలిం ఘ్నంతీ
త్యనోకహఃఇతి విగ్రహః ని. 'ఆనోకహః కుట స్సాల' ఇ త్యమరః. 'తేషా మియంపరి
దృశ్యమానా అతిసీలా ఆత్యంతకక్యామలాకారా, తథా వ్యాప్తా - ఆవృతాః దిగ్ద్యో
మనీమాః - దిశాం వ్యోమ్నశ్చ సీమాః, పర్యంతభువో యయా సా. ఆక్రాంతదిక్షు
భోంతరాశ్చే వాతినమున్న లేత్యర్థః. ని. 'సీమసీమే స్త్రియా ముఖే' ఇత్యమరః.
నాంతపాతేఽసీమన ఇతి సిషేధాన్నజీవ్. ఇదం చ విశేషణద్వయం విభక్తివర్తిణామేన
వామనేఽసి యోజ్యం, తలిః - శ్రేణిః, స్వయ మపి లోకం - ల్లిభువన మిత్యర్థః.

తతి రియ మతిసీలావ్యాప్తదగ్ధోమసీమా
స్వయ మపి పరిమాతుం లోక మభ్యుద్యతేవ. ౮౫

ఇతి వివిధరసాభిః కౌశికవ్యాహృతాభి
శృతిపథమధురాభిః సావనీభిః కథాభిః,
గలితగహనకృచ్ఛం గచ్ఛతో ద్దాశరథ్యో
స్సమకుచ దివ సగ్య స్తాదృశం మార్గదైర్ఘ్యం. ౮౬

గ తత సిద్ధాశ్రమం ప్రవిశ్య విశ్వామిత్రస్సత్ర మారభత. ౮౭
తదనంతరమంతరిక్షంతరాళాదాపతంతమంత కానీక భయానకంతం

జాతా వేషచనా. పరిమాతు మియత్రావధారణేన పరిచ్ఛేతుం ఆభ్యుద్యతా - సముద్యుక్తేవ ప్రతిభాతి బశ్యేతివేషః 'సంసర్గజాః పుణ్యగుణా భవంతీ'తిన్యాయేన త్రిభువనపరిమాతుస్తత్రభవతో వామనస్య సహవాసవశాత్ తద్వత్సవ్యయ మపి తథాగర్తుమద్యుక్తేవ ప్రతీయత ఇత్యర్థః. అ త్రైన్నత్యగుణవిమితా ఆభ్యుద్యతశ్చబాలిస్వసూచితేన్ప్రీతౌ వ్యంశకసద్భావాద్వాచ్యా. ౮౫

ఇతితి. ఇత్యనేన ప్రకారేణ వివిధాః - బహుప్రకారాః, రసాతప్తాదాయాసాం తా ప్రకీర్తాస్తాభిః శ్రుతీనాం పంథాః శ్రుతిపథః ఋక్సూరిత్యాదిసామసాంతః కస్య మధురాభిః శ్రవణానందకరీభి రి త్యర్థః. సావనీభిః - పవిత్రాభిః, కౌశికవ్యాహృతాభిః - విశ్వామిత్రకథితాభిః, కథాభి రుపాఖ్యానై ర్లేతుభిః. 'చింతితాః కథితుందివర్ష' శ్చేష్యత్ప్రీత్య ముః. గలిత మపగతం గహనకృచ్ఛం కాననసంచారజనితకష్టం యస్మిన్ కర్తవ్యతద్యథా భవతి తథా. ని. 'స్యా తక్రష్టం కృచ్ఛ' మాఖిల' మిత్యమరః. గచ్ఛతో దాశరథ్యో రామలక్ష్మణయోః, తాదృశం-తథావిధం, ఆత్యధిక మిత్యర్థః. 'త్యదాదిషుదృశోఽపాలాచనేకభో' చేతికభో ప్రత్యయః. 'ఆనర్వసామ్నః' ఇత్యాత్వం. మార్గదైర్ఘ్యం మార్గాయామః, సద్య సమకుచ దివ సంకోచమగమది వేత్త్యుప్రేతౌ. విశ్వామిత్రకథితమధురకరకథాశ్రవణ కాతూహలపారవశ్యా ద్దవీయా నపి మార్గో నేదీయానివ ప్రత్యధాది త్యర్థః. ౮౬

తత ఇతి. తత తదనంతరం విశ్వామిత్రః సిద్ధాశ్రమం-నిజతపోవనం - ప్రవిశ్య, సత్ర మారభత - క్రతుదీక్షితోఽభూదిత్యర్థః. ౮౭

తదనంతరమితి. తదనంతరం- సత్రప్రారంభానంతరం, అంతరిక్షంతరాళా న్నభో

పలాశగణమవలోక్య పలాయమానాః కరతల¹గళితసమిత్కుళాః కుళిక
నందనాంతేవాసిన స్ససంభ్రమ మభిలషితాహవాయ రాఘవాయ న్యవే
దయత్.

౮౮

ప. హృత్వాద్రే శ్శిఖరాణి తాని పరితః క్షిప్తాహసితావక్రథా
కృత్వా హస్తవిఘట్టనం తతః తస్మిన్ తావతీత్యాముహూః,
సిక్తావృత్తౌ మృజా స్రజాంత్రకృతయా బద్ధ్యా కచా²ఖేచరా

వివరా దావశంత ముపసన్నంతం, అంతశాసీకథయానకం యమకింకరసేనాభయం
కరం, పలాశానాం - సుబాహుమారీచాని రాక్షసానాం, గణం-సమూహ మవలోక్య -
దృష్ట్వా, పలాయమానాః - ప్రద్రవమానాః, అతఏవ కరతలేభ్యో గళికం - స్రవంతి,
సమిత్కుళం - సమిధః కుళా దర్పా శ్చ యజ్ఞీకూ యజ్ఞం తే తస్మాత్. ని.
'అశ్రుతశంకుసో³ దర్ప' ఇత్యుచరః 'జాతిరప్రాణిశా' మితి ద్వంద్వకవద్భావే బహు
ప్రీహిః, కుళికనందనాంతేవాసినో విశ్వామిత్రశిష్యాః. అంతేనమిషే వసంతీత్యంతేవా
సినః. ని. 'ఘాత్రాంతేవాసినా శిష్య' ఇత్యుచరః. శయవాసవాసిష్యకాలాదిత్యుజ్జ్
అభిలషితాహవాయ-సవరోత్సుకా మే త్యర్థః. రాఘవాయ శ్రీరామాయ, ససంభ్రమం-
సోద్యోగం; న్యవేదయత్ - వ్యజ్ఞిచ్ఛవత్.

౮౯

ఆ. నివేదనప్రకార మేవాహ - హృత్వేతి. అద్రే శ్శిఖరాణి-గిరిశృంగాణి
హృత్వా - ఆనీయ, తాని శిఖరాణి, పరితః క్షిప్తా - సమంతా దివకిర్య, తథా హసి
త్వా - అట్టహాసం కృత్వా, వక్రథా - క్రోధేన, ని 'శోపక్రథామర్షరోషప్రతిఘా
తట్కుఢౌ⁴ ప్రియా' మిశ్యుచరః. హస్తవిఘట్టనం - కరతలాస్పాదనం, కృత్వా, తత
ఇతః స్థిత్యా సమంతా ద్వాన్విప్యే శ్శర్కరః, ముహూః నటిత్వా పునఃపున రుత్సానా
నాట్యం కృత్వా, క్షౌం-మేదినీ మృశ్మజా రక్షేన, సిక్తా - ఆహ్లాప్య, ని. 'క్షౌవనిర్దేహినీ
మహీ, రుధిరే⁵నృస్థా⁶ః తావదక్షుజశోణిర' ముగించాచరః. తథా ఆంత్రకృతయా
స్రజా - ఆంత్రస్యిశరూపాలయా, కచా⁷-రోదుహా⁸, బద్ధ్యా - సుగ్రస్థ, తథా
గ్నే స్సవృశా - క్షుజా⁹లాలృయా, దృశా నిజవృష్ట్యా, ఖే చరంతీతి ఖేచరాః -
అశనిక్షుచా¹⁰ణి శ్చా¹¹దయాః 'సన్నయ¹²క్షేత్రలిబహుళ' మిశ్యుజ్జ్. తా¹³ దద్ధ్యా -
సంతాప్య, నిశిచరాః - రాక్షసాః, దివోరంధ్రం - సభో¹⁴ంతరాళం, రుద్ధంత్యావృ

స్థగ్ధాగ్నే సృదృశాద్యశానిశిచరా రుంధంతి రంధ్రం దివః. ౮౯
 ఇతి — సంక్రాంతవర్ణాంతరగాధిసూనో
 సుంపర్కపుణ్యా దివ 'రామభద్రః,
 త్మోత్రక్రమా త్పిప్పలదండయోగ్యః

ణ్వంతి, ఆచ్ఛాదయంతీ త్యర్థః. ఇతి ఏవం న్యవేదయన్ నిలి చూర్వేణ సంబంధః
 శార్దూలవిక్రీడితంవృక్షం. ౮౯

ఆ. తతః కింజాక మి త్యత ఆహ. - సంక్రాంతేతి. 'క్షణహింసాకూ' మితిధా
 లోః సంబదాచిత్వా త్విష్. గమ్యాదీనా మిలి వక్తవ్యాత్ అనునాసికలాపే తుగాగ
 మేచ క్షదిలిరూపం సిద్ధం. క్షలో నాశా త్రాయతఇతి క్షత్రం క్షత్రవర్ణః 'సుపీ'లియో,
 గవిభాగా త్కూరత్యయః. తస్య సంబంధీ త్మాత్రః తస్మా త్క్రమాత్ క్షత్రియకులా
 చారక్రమాది త్యర్థః. పిప్పలదండయోగ్యః - అశ్వత్థదండభారణార్హః, ఉపనయనన
 మయే తథా విధివిహితత్వా దిలి భావః. ని. 'పిప్పలః కుంజరాశనః, అశ్వత్థ'ఇ శ్శకురః
 రామభద్రః - శ్రీరామః, అన్యోవర్ణః వర్ణాంతరం, ని. 'అంతరమవకాశావధిపరిధా
 నాంశద్ధిభేదతాదర్శ్య' ఇత్యురయః. సుపు పేరిసమాసః. సహస్రాంతం తపఃబలా త్సం
 ప్రాప్తంవర్ణాంతరం బ్రాహ్మణ్యం యస్య స తస్మాత్ తస్య గాధిసూనో ర్దాధిరాజనంద
 నస్య. విశ్వామిత్రస్య; సంపర్కేణ - సహవాసేన, యత్కుణ్డం - సుపుకం తస్మాది
 వేలి హేతులేప్తికా పలాశదండే - కింశుకదండధారణే, అవృశ్య - అగరవాక్
 పాణి ర్యస్య స తస్మాత్, బ్రాహ్మణస్య పలాశదండధారణవిధానాత్ 'తస్యచ సంసర్గశా.
 దోషగుణా భవంతీ'తి న్యాయేన సంభాషితత్వా చేతిభావః. తథా కలం మాంస
 మశ్నంతీతి పలాశః - మారీచాదిరాక్షసాః, లేహం దండే - శిక్షణే, అదృశపాణిం
 ర్వగ్నిగ్రహస్త ఆసీత్. విశ్వామిత్రశిష్యవాక్యాకర్ణనానంతర మేవ, రాక్షసశిక్షణవ్య
 గ్రోఽభూ దిత్త్యర్థః. అదృశపాణి రిశ్యక్త యద్యపిపాణే రచేతనస్య అదృతత్వం
 చేతనస్థైర్యేన యజ్ఞతే. తథాపి తద్వత్కాశ్రామేణ సహభేదాప్యవసాయా న పచా
 నిక ఇ త్యవగంతవ్యం. నమ లేహం దండో పాలాశో బ్రాహ్మణస్యాదుంబరః క్షత్రి
 యస్య బ్రాహ్మణ్యే వైశ్యస్యేతి గృహ్యప్రకారేణ క్షత్రియస్యాదుంబరదండ విధా
 నాత్, క్షత్రి పిప్పలదండయోగ్య ఇతి వత్తుం కథ ముపయుక్త మిలిచేత్, సత్యం పాలా
 శదిలయో ర్దండే బ్రాహ్మణస్య, న్యగ్రోధచలదళియో క్షత్రియస్య, పిల్వాదుంబరయోః

పలాశదండాదృతపాణి రాసీత్.

౯౦

మారీచనీచమతి రాహవ మారచయ్య

క్షీప్తః క్షణేన రఘునాయకసాయకేన,

మధ్యేపయోనిధి భయేన నిమగ్నమూర్తి

ర్వేషం పుషోష జలమానుషనిర్విశేషం.

౯౧

సుబాహురాహవోన్మత్తః కృత్తః కాకుత్స్థపత్రిణా,

మునీనా మనభిప్రేతః ప్రేతనాథాతిథిఃకృతః.

౯౨

ర్విశ' ఇత్యాదిస్త్రుత్యసారాత్ విషులదండయోగ్యత్వకథనం న విరుఢ్యత ఇత్యుల మతిప్రసంగేన ; అత్ర విషులదండయోగ్యోఽపి పలాశదండాదృతపాణి రితి సర్వతో విరోధస్య రాక్షసశక్షణపరతయా పరిహృతత్వా ద్విరోధాభాసాలంకారః 'ఆభాసత్వే విరోధస్య విరోధాభాస ఇష్యత' ఇతి లక్షణాత్. న చోక్తత్వేత్తానుప్రాణిత ఇతి సంకరః. ఉపజాతిసృత్తం.

౯౦

మారీచేతి. మారీచ ఇతి నీచమతి రచశముద్ధిః రాక్షసః, మహాత్మనా - జగదేశ వీరేణ, శ్రీరామేణ సహ యోధుం న శక్యత, ఇతిసమ్యక్సృద్ధభావాన్నీచమతిత్వ మన గంతవ్యం; ఆహూయంతే శత్రవోఽస్మిన్ని త్యాహూయం యుద్ధం 'అజిముద్ధ'ఇతిహ్యయతేరాజ్ఞా భార్యాదప్యిత్యయే సంప్రసారణం. ని. 'ఆహవస్సంగరే యాగ' ఇతి విశ్వః. తం ఆరచయ్య కృత్వా, 'లగ్నశిలఘృహార్యా' దిత్యయాదేశః. రఘునాయకస్య సాయకేన - వాయవ్యాప్తేణ, క్షణేన - క్షణమాత్రేణ, విభక్తిప్రతిరూపక మస్యయ మేతత్ (ప్రస్తుతః కార్యమాత్రంప్రతి కాలస్య హేతుత్వాధేతో కృతీయా) క్షీప్తః ప్రేరి తస్యక్, శుష్కవర్ణవ ది త్యర్థః; మధ్యేపయోనిధి - పయోనిధి ర్మధ్యే, 'పారేమధ్యే పప్త్యావే'త్యప్యయాభాసః. తక్మన్నియోగా దేకారాంతత్వం మధ్యకట్టస్య, భయేన ప్రకాశనంచారే పునః ప్రహరే దితి భీత్యానిమగ్నమూర్తి ర్జ్ఞాంకర్తృ శశరీరస్యక్ జల మానుషజ్వలజనితమానుషవేషాన్నిర్విశేష మవిశేషం తత్కల్ప మిత్యర్థః. వేషం భూమి కాం, పుషోష - పోషితవాక్, తస్య జ్వలనిమధ్యే నిరుజ్జ్వాలింపదిత్యర్థః. పసంతలిలకా ప్తం.

౯౧

సుబాహురితి. మునీనా మనభిప్రేతః - అసమ్యతః, ఆహవోన్మత్తః - యుద్ధోన్మత్తః, సుబాహుర్నామరాక్షసః, కాకుత్స్థపత్రిణా శ్రీరామబాణేన, ని. 'పత్రిణాశ రపక్షిణా' విత్యమరః. కాకుత్స్థశబ్దో వ్యాఖ్యాతః. కృత్తః - చిర్నస్యక్, 'కృతీధేవన'.

వంశస్పృశా హృదయహరిఫలాన్నితేన

రామేరితేన ¹సహసా సహ సాయకేన,

²స్నేహద్రితేన నిరగా దనురాగిణీవ

³ప్రాణావళీహృదయతగపితాశనానామ్.

౯3

ఇతి ధాతోః కర్తరిత్యః. ప్రేతనాథాతిః రంకకన్యాగమకబంధుః, కృతః, మారితః
ఇత్యర్థః. ప్రేతనాథాతిభీకృత ఇతి చ్యవంతపాతేఽప్యయమేవార్థః. ౯౨

వంశేతి. వంశస్పృశా - వేణుసంభవేన, సత్కులప్రమాణేనచ. ని. 'వంశః
పృష్టాస్థిదేహార్థస్య కాష్ఠే వేణో కులే గుణ' ఇతి విశ్వః. స్పృశోఽనుదకేక్ష్విక. హృద
యహరిఫలాన్నితేన ఉరోవిదళనకాగిబాగాగ్రయంతేన, మనోహరలాభసమృద్ధేనచ. ని.
'హృదయంమానసోరసోః, ఫలంబాగాగ్రలాభయో' రిత్వభయత్రాపి విశ్వరూకాశః.
స్నేహద్రితేన - తైలాదిస్నేహద్రవ్యపరిలేపితేన, సౌహర్దపరిపూర్ణేన చ. ని. 'స్నేహోఽ
శ్రీ ద్రవహర్దయో'రితి వైజయంతీ. రామేరితేన - శ్రీరామప్రయుక్తేన, అభిరామ
ఇత్యుదీగితేన చ రామాభిరీరితేన రక్త్యర్థం ప్రేరితేన'చ; సుందరీకాన్యాయ మభిలషణీయ
నే త్యర్థః. ని. 'సుందరీరవణీ రామేశ్వమరః. సాయకేన సహ బాణేన సాకం, ప్రాణనాయ
కేనేతి చగమ్యతే. విశ్వాతాశనానాం-హతశేషరాక్షసానాం, ప్రాణావళిః-మంచప్రాణశ్రేణిః,
హృదయతః-హృత్ప్రదేశాత్ పంచమ్యస్తసిః. అనురాగిణీ-అనురాగవతీ యువతి రివ
సహసా-శీఘ్రం 'స్వరాదిపాతా దప్యయ'మితి శాకటాయనః. నిరగా నిర్జగము; శ్రీరా
మశరతాడితా రాక్షసా స్తత్క్షణంప్రాణాం స్తప్యజ్ఞా రి త్యర్థః 'ఇహోగాలుజీ'లిలుగాదేశః.
అత్ర ప్రాణావళీనిర్దమన సాయకనిర్దమనయోః కార్యకారణయో రసహభావినో స్సహ
భావోఽగ్నేః కార్యకారణ పౌర్వాపర్య విపర్యయ రూపాలేశయోక్త్యవజీవినీ సహోక్తి
రలంకారః 'సహోక్తే నాన్వయోయత్ర భవే దతిశయోక్తితః, కన్వితౌపమ్యవర్యంతా
సా సహోక్తిగోపేష్యత' ఇతి లక్షణాల్. సాయకః నిర్జగమేత్యైవమ్య కల్పనయా
కారణగతాశుభావప్రతీతే శృంఖలాం రహస్యం, తథా ప్రస్తుత సాయకవిశేషణసా
మ్యుదద్రస్తుతప్రాణనాయకప్రతీతే స్సహసోక్తిః. 'విశేషణానాం తౌత్యేన యత్ర
ప్రస్తుతపర్తికాం, అప్రస్తుతస్య గమ్యత్వం సా సహసోక్తి రిష్యత'ఇతి లక్షణాల్. ఇదం
చాలంకారద్వయ మన్యోఽన్యవైరపేక్ష్యా త్సంస్పృష్టం అనురాగిణీవేత్త్యవమాసాపేక్ష
తత్త్వాత్తయా సంకీర్ణత ఇతి సంక్షేపః. సుతతిలకావృత్తం. స్నేహాన్నితేనేతి
పాతాంతరం. ౯3

1 రఘుకాయకసాయకేని. 2 స్నేహాన్నితేన. 3 ప్రాణావళిః.

అథ నిశిచర 'మాథా ద్వీతవై తానవిఘ్నా
మునిరవభృథకృత్యం విశ్వహృద్యం సమాప్య,
అమనుత జయలక్ష్మ్యో రామ మాజౌ సమేతం
యజనజనితమూర్త్యా యోక్తు మవ్యాజలక్ష్మ్యో,

౯౮

గ. అథమిథిలాంప్రతి ప్రస్థితః 'కాశికః' కాకుత్స్థస్థమకథయత్. ౯౯
పురాఖలు కుశేశయాసనజన్తా 'కుశాభిధానో' రాజర్షిః 'కుశాంబ

అథేతి. అథానంతరం, మునిర్విశ్వామిత్రః, మధ్యత ఇతి మాధః మధనం ఛావే
ఘట్. నిశిచరాణాం - రాక్షసానాం, మాథా తనహరణా దేహిః, వీతవై తానవిఘ్నా
నిరస్తయాగీయాంతరాయ స్పృక్, విశ్వహృద్యం - విశ్వజనమనోహరం, లోకప్రహిరా
క్షసంహరణపూర్వకత్వా జ్ఞోపకారకత్వా చ్చ సకలసమ్మత మిత్యర్థః ఆవభృథకృ
త్యం - దీక్షాంతస్నానాదికర్త. ని. 'దీక్షాంతోఽవభృథో' యజ్ఞ'ఇత్యమరః. సమాప్య-
కృత్యా, ఆజౌ - యుద్ధే. ని. 'సమిత్యాజిసమిద్యు' ఇత్యమరః. జయలక్ష్మ్యో - విజయ
శ్రియా, సమేతం-సహితం, రామం - శ్రీరామభద్రం, యజనే-జనకయజ్ఞే, జనితా
మూర్తి ర్యస్యా స్తయాకలావతీర్ణ యేత్యర్థః. అవ్యాజలక్ష్మ్యో - సీతారూపిణ్యా, నిజయా
శ్రీదేవ్యా, యోక్తుం సంఘటయితుం, అమనుత - ఆబుద్ధ్యక, యాగార్థం జనకే
నాపనాతో భగవాన్విశ్వామిత్రః తత్ర ధనుర్భంగపూర్వకం, విష్ణుమూర్తేః - శ్రీరా
మస్య, సీతారూపలక్ష్మీవివాహో భవిష్యతీతి మనసి నిశ్చిత్త లక్షణానుగతం శ్రీరామం
నేతు మైచ్ఛదిత్యర్థః. అత్రేదం విష్ణుపురాణ వచనం 'రాఘవత్వేఽథవ త్సీతా రుక్మిణీ
కృష్ణజన్త ని, అన్యేష చావతారేష విష్ణో రేహనసానునీ'తి. మాలినీపుత్రం. ౯౮

అ. తదను మునిః శ్రీరామంప్రతి నిజవంశకథాం కథయితుం ప్రారభతేత్యా
హ—అథేతి. అథానంతరం, మిథిలాం-జనకనగరింప్రతి, ప్రస్థితః-ప్రవృత్తః, కాశికో
విశ్వామిత్రః, కాకుత్స్థం - శ్రీరామం ప్రతీక్షం - మత్సరమాణసిత్వా. 'కథయదితి.

అ. తదేవ విప్రణీతి - పురేతి. పురాఖలు పూర్వకాలే, ఖలుశబ్దః కిరార్థకః
వాక్యాలంకారే వా. కుశేశయాసనా క్షమలాసనా దృష్ట్యానో జన్త యన్యేతి వ్యధి
కరణబహువ్రీహిః 'అపర్జ్యోబహువ్రీహిర్వ్యధికరణో జన్తాద్యుత్తరపద' ఇతి వాచుకః.
ని. 'శతపత్రం కుశేశయ' మిత్యమరః, కుశాభిధానః-కుశనామా, రాజర్షిః- రాజోత్త

1 సుతాచ్ఛాంక. 2 విశ్వామిత్రః. 3 కాకుత్స్థయోః. 4 కుశికాభిధానో.
5 కుశనాథకుశాంబ.

ప్రముఖై శ్చతుర్భిః కాశాంబీమహోదయధర్తారణ్య గిరివ్రజాఖ్యానాం
పురీతాం ¹కర్తృభిః పుత్రీ బభూవ. F 1

కుశనాభస్తు ఘృతాచ్యాం కన్యాశత మజనయత్. F 2

కన్యాస్తా సున్నద్ధయావనాః కామయమానః పవమానః ప్రత్యా
ఖ్యానాత్పృతాపన్నమన్యు రాసా మపయవే ష్వనార్జవ మతనుత. F 3

అథ విదితవృత్తాంతేన ²కుశనాభేన త్తమా మేవ ప్రతిక్రియాం
³మన్యుమానేన చూళిసూనవే ⁴సౌమదేయాయ రాజ్ఞే బ్రహ్మ

మః, కాశాంబీమహోదయః ధర్తారణ్యం గిరివ్రజ శ్చేత్యాఖ్యానాం యాసాంతాసాం పురీ
తాం - పుత్రనానాం, కర్తృభిః ఉద్దేశకమేజైవనిర్వాత్యభిఃకుశాంబః ప్రముఖ ఆద్యో
యేషాం తైః కుశాంబకుశనాభాధూ ర్రజనవసనామభిశ్చతుర్భిః కుమారైః పుత్రీ పుత్రవా
స్సభూవ కుశాంబాదీక చతురః పుత్రా న్నహాపారుషకాలినో జనయామానేకస్థిరః.
తత్ర కుశాంబేన నిర్వృతా కాశాంబీ త్యన్వర్ధనంజ్ఞా 'లేననిర్వృత్త' మిత్యన్ 'టిడ్డాణ'
ఇత్యాదిసాక్షేష్. అన్యత్పరత్రయ మైచ్ఛికసామాంకితమి త్యచంగతవ్యం. F 1

తత్ర స్వసితామహస్య కుశనాభస్య వృత్తాంతమాహ—కుశనాభ ఇతి. కుశనా
భస్తు అవధారణార్థక స్తు శబ్దః. ఘృతాచ్యా మప్పరికి కన్యాశతం శతసంఖ్యాకాః
కన్యకాః, 'జనయత్' - ఉత్పాదయామాన. F 2. కన్యాఇతి, సన్నద్ధయావనా స్సం
పూర్ణ తారుణ్యాః తాః కన్యాః కన్యకాః, కామయమానః - ఆభిషమాణః, ఉద్యాన
విహారసమయ ఇతిభావః. పవమానో - వాయుః, ప్రత్యాఖ్యానాత్ - సయం విక్రధీ
నాః తమభ్యర్థ యేరిపహారా దేతోః ప్రత్యాపన్నమన్యు రుత్పన్నక్రొధ స్సక్, ని.
'మన్యు రైస్యే క్రతో' స్రగీ' త్యమరః. ఆసాం - కుశనాభకన్యకానాం, అవయవేష
'నార్దవం-కాటిల్వ మతనుత. పుత్రపాణిపాదా స్తా శ్చకారే స్థిరః. తథా క్రిరామా
యణే. 'తాసాం తద్వచనం ప్రత్యా వాయుః పరమకోపనః, ప్రవిశ్య సర్వగాత్రాణి
బభంజ భగవాన్పృథు' రితి. F 3

అథితి. ధానంతరం. విదితో - విజ్ఞాతో, వృత్తాంతః-కన్యకాంగవైకల్యా
పాదసహచో యేన లేన, తథా, త్తమాం-త్సారిమేవ, నతు క్రొధ మి త్యేవకారార్థః.
ని. 'క్షిరితాంతోః' తమే' త్యమరః. ప్రతిక్రియాం మన్యుమానేన త్తమైవాత్మోచితా
నతుక్రొధ ఇతి తూష్టింధూలేనేశ్వరః. లేన కుశనాభేన చూళిసూనవే - చూళినా

దత్తాయ¹ ప్రదత్తాస్తాః ప్రకృతిస్థా బభూవుః.

FF

పునరపి కుశనాథ స్తుపుత్రీయక్ పితుఃప్రసాదా దగాధసత్వాత్
గాధిసంజ్ఞా నస్తత్తాతపాదా నుదపాదయత్.

౧౦౦

ఇత్థం దాశరథిః శాశికోత్పత్తికథానిశమననిరాయామయామిసీ
యామానుబంధో బంధూక స్తబకబంధురేణ సంధ్యారాగేణ
ప్రాచీముఖే శోణీకృతే శోణాభిధానం దధానే నదే ప్రవ

మకమునిపుత్రాయ, సోమదేయాయ - సోమదాఖ్యగంధర్వాంగనాసంభూతాయ,
చూళినా సోమదాయా ముత్పాదితాయే త్యర్థః 'ప్రిభోశ్శ్చ' నిత్యం. బ్రహ్మదత్తాయ -
బ్రహ్మదత్తనామ్నే, రాజే ప్రదత్తాః - భార్యత్వేన ప్రతిపాదితా స్సత్యః, తాః కన్యాః,
ప్రకృతిస్థాః - తత్ప్రభావా ద్యథాపూర్వయాపాః బభూవుః.

FF

పునరితి. కుశనాథస్త పున ర్భూయోఽపి పుత్రీయక్ - పుత్రమత్తన ఇచ్చక్,
ఆన్యన్యార్థ మితి భావః. సువఆత్మనఃకృత్. పితుః - కుశస్య రాజ్యః, ప్రసాదా దనుగ్రహేత్
అగాధసత్వా నధికబలాత్, గాధిసంజ్ఞాత్ తన్నామకాత్, 'స్తత్తాతపాదాత్' అస్త
త్పితర మి త్యర్థః. ఉదపాదయ దుత్పాదితవాక్. ని. 'తాత స్తు జనకః పితే' త్యమరః.
తాదపాదా నితి బహువచనం పూజార్థం గౌడపాదా నితివత్.

౧౦౦

ఇత్యమితి. ఇత్యమనేన ప్రకారేణ, దాశరథిః - శ్రీరామః, శాశికోత్పత్తికథాయాః
విశ్వామిత్రోదయోపాఖ్యానస్య, నిశమనేనాకర్తృనేన, నిరాయామః - ఆయామరహితః
అదీర్ఘ ఇతి యావత్. యామిన్యాః - నిశాయాః, యామానుబంధః - ప్రహరాయన
త్తిర్యస్య సత్యం క్తః కథాశ్రవణజనితకౌతూహలపారంభ్యా త్సృకుచితవక్త్రీయమాన
త్రియామ ఇత్యర్థః. ని. 'ద' యామప్రహరా నమ' వి త్యమరః. తథా బంధూక
స్తబకవత్ - బంధూకపుష్పగుచ్ఛవత్, బంధురం - మనోజ్ఞం. ని. 'బంధూకో బంధు
జీవక' ఇత్యమరః. తేన సంధ్యారాగేణ ప్రాతస్సంధ్యాయుజిమ్నా, ప్రాచీముఖే - పూర్వ
దిగ్భాగే శోణీకృతే - సురంజితే, స్వసాక్ష్య మాపాదితే సతీత్యర్థః. అభూతతద్భావే
ద్విః. అన్య చ్ఛా వితి ఈకారః శోణ ఇ త్యభిధానం నామ దధానే - ధారయతి
దధానేక ర్తరితానన్. నదే - ప్రత్యక్షోనసీ, శోణాఖ్యపుణ్యప్రవాహజలే ఇత్యర్థః.
ప్రాశ్నితసో నద్యః ప్రత్యక్షాశ్నితసో నదాః. నర్దదాం వినే త్యాహుః, ని, 'శోణ

1 దత్తాః. 2 స్తబకసుందరబంధురేణ. 3 ప్రాచీముఖేన శోణీకృతేన. 4 దధానేన
నదేన.

రైతప్రత్యూషకృత్యః కృతనియమేన మునినా సహ గంగా
ముపలిప్తమానేన పథా ప్రాతిష్ఠతః. ౧౦౦

ప. ఆజానపావనక్షీరాం వృషానందవిధాయినీమ్,

స్తంభపాదపే, నదేఽగ్నౌ రక్తకరుగే రాగ' ఇ త్యభిధానాత్. ప్రవర్తితప్రత్యూష
కృత్యః-విహితప్రాతస్సాన్నినసంధ్యావందనాది నిత్యకర్తృతంత్ర స్పృశ, కృతనియమేన-
విరచితానస్తానేన, మునినాసహ - విశ్వామిత్రేణ సాకం, ని. 'సాకం సత్రా సమం
సహే' శ్చమరః. గంగాం భాగీరథీ ఉపలిప్తమానేన అనుసరతా పథా గంగాప్రాప
కమగ్నే నే త్యర్థః 'ఉపాద్దేపఘా' జేత్యాదినా కావత్. ప్రాతిష్ఠతః - ప్రావర్తత, 'సమ
వప్రవిభ్యభ్య' ఇత్యాత్త నేపదం. పథేత్యత్ర తృతీయావిధానే ప్రకృత్యాదిభ్య ఉప
సంఖ్యానా తృతీయాపవర్తితి. 'సమేన ధావతీతన్ తత్రాపి పథఃకరణత్వస్య
ప్రతీయమానత్వా త్కర్తృకరణయో రేవ తృతీ' యేతిభావ్యకారః, యథాహ కాలి
దాసః. 'నక్షీనేన ప్రవృత్త' ఇతి. బంధూక ప్రబకబంధురే నేత్యత్ర ఉపమా, శోణీ
కృతే ఇ త్యత్ర నదస్య స్వనైర్లంఘింవినాయ సంధ్యారాగగ్రహణోక్తే స్తద్గుణాలంకా
రః. 'తద్గుణ స్వగుణత్యాగా దన్యోత్కృష్టగుణాహృతి' యితి లక్షణాత్. ౧౦౦

ఆజానేతి. సోఽయం శ్రీరామః, ఆజానపావనం - స్వభావవృద్ధం, క్షీరం -
నీరం యస్యా స్తాం 'శుద్ధం భాగవత స్యాన్నం శుద్ధం భాగీరథీజల' మితి వచనా దితి
భావః. ఆజానశబ్దః స్వభావేరూఢః ని, 'సహజం నిజ మాజాన' మితి కోశాత్, 'అథవా
జనానాం సమూహో'జానం 'తస్యసమూహ' ఇ త్యర్థః. అసమంతాద్భూతరథ్యంతరే చేత్య
ర్థః. జానం-జనసమూహం, పావయతి స్నానపానాభ్యాం పవిత్రకరోతీతి ఆజానపావనం,
క్షీరంయస్యాస్తాంతర్లోకం. ని. 'క్షీరంస్యాన్నీరదుగ్ధయో' రితి రత్నమాలా. పృష్ఠైర్వసుని
యమాదిభిరర్థైర్వృజనందః తం విదధా తీతి సృషానందవిధాయినీం. తీర్థవిశేషస్నాన నియమా
దికర్తృణాంనిశ్చేయసహేతుత్వేనకాస్తృప్రసిద్ధేః బ్రహ్మసప్తకరిమిత్యర్థః. యద్వాప్రమాణం
ధర్మాణాం ఆనంద ముల్లాసంవిదధాతీతి తర్లోకం, ధర్మాభివృద్ధికరి మి త్యర్థః. అథవా
సృష్టౌ ఆనందం విదధాతీతి తర్లోకం, సమస్తధర్మనిర్వహణద్వారా నిరతిశయానం
దానుసంధాయినీ మి త్యర్థః. ని. 'వృష స్సాన్య ద్వాసవేభర్తే సారభేయే చక్షుశ్చ
పుంరాశిభేదయో శృంగ్యాం మూషికశ్రేష్ఠయో రపీ'తి విశ్వః. 'సుకృతే వృషభే
వృష' ఇ త్యమరశ్చ. శ్రుతిప్రణయినీం - శ్రుతిపరిపాలితాం, వేదప్రతిపాద్యా మి
త్యర్థః 'సితాసితే సంతో యత్ర సంగతే' ఇత్యాది శ్రుతిప్రసిద్ధత్వా దితి భావః. ని.

శ్రుతిప్రణయినీం సోఽయ మాపగా మాపగా మివ, ౧౦౨

ప్రణయ స్సౌ త్వరిచయే యాచ్ఛాయాం సౌహృదేఽపి చే'ర్నియాదహః. అథవా తరం
గసంగతముమముధ్వనిభిః శ్రోత్రానందకరీ మి త్యర్థః. ని. 'శ్రుతిః శ్రోత్రే తథామ్న
యేవార్తాయాం శ్రోతృ కర్తవ్యే'తి విశ్వః ఆపాం సమూహః ఆపం సహాయార్థేఽఽహ్.
తేన గచ్ఛతీత్యాచగా 'అస్యే వ్యపి దృశ్యత' ఇతి డప్రత్యయః. ఉపపదసమూహః. తాం
భాగీగ్ధీం లక్షణయా తత్కూల మిత్యర్థః. ఆప - ప్రాప, కథమివ స్థితాం గాం ధేను
మివ స్థితాం ధేనుం కీదృశ్యధాం ఆజానపావనమాజన్తత్థం తేరం దుగ్ధం యస్యాస్తాం
పుషస్య పృషభస్య ఆనందం విదధాతి రతిప్రసత్వా దితి తథో'క్తం. శ్రుతిప్రణ
యినీం - శ్రుతిసభం, తత్కల్పామిత్యర్థః 'చత్వారిశ్శృంగా, ఇతిశ్రుత్యా వేదవాచా
ధేనులేవ నిరూపితత్వా దితిభావః. తథా గాం కామధేనుమివస్థితాం కీదృశీం కామ
ధేనుం ఆజానపావనక్షీరా మితి సమానం, పృష్టశ్శక్రస్య. ని. 'వాసవో'పుత్రః పృషే'
త్యమరః. విష్ణోర్వా ఆనందం విదధాతి వాంధితార్థదోగ్ధత్వా దితి తథో'క్తం. శ్రుతిప్రణ
యినీం 'స్వగ్ధే'లోకే కామధు గృవ తీ'త్యాదిశ్రుతిభి రుదాహరణీయామి త్యర్థః. తథా
గాంభువ మివ స్థితాం కీదృశీం భువం ఆజానపావనక్షీరాం సకలపుణ్యచిర్థాధారభూతా
మిత్యర్థః, యద్వా ఆజానపావనాని స్వకః సవిత్రాణి క్షీరాణి క్షీరలేవైవ పరిణతాని
రత్నమహాపథిప్రభృతి చస్తాని యస్యాస్తాం 'తాః క్షీరపరిణామినీ' రితి విష్ణుపురా
ణాల్. పూర్వం గోరూపధానిత్యా ప్రస్థా ప్రథా దుగ్ధత్వాదితి భావః. అప్రాథే ప్రమా
ణం శ్రూయతే 'దుగ్ధా పునర్దిద్యై ర్వసుంధరా, మహాపథీ శ్చ భాస్వంతి రత్నాని
వివిధానిచ, వత్సశ్చ హిమవా నాసీద్ధోగ్ధా మేరు ర్నహగ్ధి'రితి రత్నాపథిప్రభృతీనా
మాజానపావనత్వం స్మృతసిద్ధం 'ద్రష్టవ్యం కామవర్షిత్వా ద్వయో విష్ణుః 'లేజో
వృహద్దుతిధర సుర్వశస్త్రీభృతాంవర' ఇతి సహస్రరామస్తోత్రే. తస్మా నందం విద
ధాతి వత్సీలేవే నేతి తథో'క్తామ్ 'విష్ణువత్సీం మహీం దేవీ' మితి శ్రుతేః శ్రుతిప్రణ
యినీం 'మేదినీ దేవీ వసుధ' రేత్యాదిశ్రుతిప్రతిపాద్యా మి త్యర్థః తథా గాం భారతీ
మివ స్థితాం కీదృశీంభారతీం ఆశస్త్రశుద్ధత్వా దాజానపావనా క్షీరసవర్ణత్వాత్ క్షీరా
'అగ్ని ర్తాణవక' ఇత్యాదివ ద్దోహోఽయం ప్రయోగః. అథవా క్షీరంక్షీరసావర్ణ్య
మస్యా అస్తీతి క్షీరా అర్థాద్యవృత్తయః. ఆజానపావనా చ నా క్షీరా చ తాం
'శ్రీయాఃపుంప'దిత్యాదినా ఆజానపావనశబ్దస్య పుంపద్యవః. సురశ్రేష్ఠత్వా ద్ధర్మస్య
రూపత్వా ద్వా పృషే బ్రహ్మ తస్మానందం విదధాతి వత్సీలేవే నేతి తథో'క్తం 'విరి

గ. అథ భాగీరథీకథాం శ్రోతుకామాయ రామాయ భగవా¹నిద
మభాషత. ౧౦ 3

ప. పురా²మనోరమా నామ సుమేరో రథవత్సుతా,
గృహమేధీ తయై వాసీ చ్చక్రవర్తి ధరాభృతామ్. ౧౦౪

చివట్నీ కమలాననస్థితా సరస్వతీ నృత్యతు వాచి మే స³ దేత్వాదివచనా దిలి భావః.
శ్రుతిప్రణయినీం శ్రుతీ త్యుచలక్షణమ్. శ్రుతిస్సృతీలి హసపురాణాగమాదియాపేణ పరి
ణతా మి త్యర్థః. ని. 'గా' ర్నాదిత్యేబసీవద్దే క్రతుభేన్ద్ర భేదయోః, స్త్రీ తు స్వా
ద్విభి భారత్యాం భూమాచ సురభా వ పీ⁴లి కేశవః. తదేవ ముపమానేషావమేయే
చ అర్థపంచకవచనాత్. అర్థపంచకవాచ్యుచయ చ్చక్రభేషః అత్ర క్షేపస్య శుభ
విషయతాయా⁵ అసంభవేన సర్వాలంకారబాధకత్వాదుపమాప్రతిభి⁶త్థాపితః ప్రకృతా
ప్రకృతక్షేపో⁷య మిత్యలంకార సర్వస్వకారః. ఏవంచ భాష్టోపమాయా నిర్విషయ
త్వ ప్రసంగాత్ క్షేపప్రతిభి⁸త్థాపితేయ ముప మైవే త్యన్యే. ౧౦౨

అథేలి. అథానంతరం భాగీరథీకథాం మందాకిన్యపాఖ్యానం శ్రోతు మాకర్ణితుం
కామో⁹చభిలాషో¹⁰ యన్యతస్త్వై 'తుకామ మనసో¹¹ రపీ¹²లి తుమునో¹³ మకారలూపః
శ్రీరామాయ భగవా¹⁴ 'ఉత్పత్తించ వినాశం చ భూతానా మగతిం గతిమ్, జేర్తి
విద్యా ముద్భావం స వాచ్యో భగవా¹⁵ నిత్యుక్తలక్షణో¹⁶ విశ్వామిత్రః ఇనం వత్స
మాణం గంగావతరణవర్ణనవరం వచనమిత్యర్థః. అభాషత-ఉక్తవా¹⁷. ౧౦ 3

అథ చతుష్త్రింశతాశ్లోకై రామహర్షేన భండరా మందాకిన్యత్పత్తిప్రకారం
వర్ణయితు మారభతే. పురేత్వాదినా. పురా-పూర్వం, మనోరమానామ. మనోర మేలి
ప్రసిద్ధే త్యర్థః, సుమేరో స్మృతా-మేరు కన్యకాభవత్. ని. 'మేరు స్మృమేరు ర్దేమాగ్రీ
రత్నసాను స్ఫురాలయ' ఇత్యనురః. శయో మనోరమయైవ పరిగ్రహితరవ్యవచ్చేదార్థ
మేవకారః. ధరాభృతాం-చక్రవర్తి, వక్రతసార్వభౌమో హిమవా¹⁸, గృహమేధీ-
గృహస్థః, ఆసీత్. తా ముపమేమ ఇత్యర్థః. 'మేధ్యసంగమ' ఇని ధారోః తాచ్ఛీల్యే
ణిని. గృహేధు సంగతో¹⁹ గృహస్థ ఇత్యర్థః. అథవా 'ప్రజాపతి రత్వమేష మన్యజత
యో మేధాయాలభ్యతే ఆశాసనామే²⁰వలిభ్యాం మేష²¹ మిత్యాదిశ్రుతో దర్శనా చేధ
శబ్దో²² యాగవచనః. యథాశ్చ మేవ విశ్వమేష ఇలి వత్. ని. 'దారే వ్యుని గృహః'

కన్యాద్యయ మముష్యానీ దేకా మందాకినీ తయోః,
అన్య్యా భగవతీ సాక్షాచ్ఛంద్రచూడకుటుంబినీ. ౧౦౫
తాం నదీం విబుధా లభ్యా నాకలోక మనీషయన్,
తపస్యంతీం గిరి క్గారిం దేవాయ మహతే దదా ౧౦౬
శివయో ర్యుంజతో ర్వీర్యం దృష్ట్వా ధాత్ర్యాం సమర్పితమ్,

ఇత్యమరః. గృహైః పత్న్యా సహితో మేనోఽస్యేతి గృహమేథీ సర్వభరత్యాదివ
కూర్తధారయూ దపి మత్స్యగ్ధీ య ప్రత్యయః. ౧౦౪

కన్యేతి. అముష్య మనోరమాజానేః హిమవతః కన్యాద్యయ మాసీత్. ద్వేక
స్యే సముత్పన్నే ఇత్యర్థః. తయోః కన్యయో ర్నభ్యే ఏ కా-అన్య్యా కన్యా, మందాకినీతి
నామ్నా ప్రసిద్ధాభూతి త్యర్థః. అన్య్యా ద్వితీయూ కన్యా, సాక్షా ద్భగవతీ-ప్రత్యక్షు
రమేశ్వరీ, అతః చంద్రచూడకుటుంబినీ-చంద్రశేఖరభార్యా ఆనీ దిత్యర్థః. భవిష్య
దీశ్వర పుగ్రహాభిప్రాయేణేకం సిద్ధపదాభిధానే నోక్త మి త్యవగంతవ్యం. ని. 'భార్యా
జాయాభ పుం భూమ్ని దారా స్సౌగ్ధత కుటుంబినీ'త్యమరః. ౧౦౫

తామితి. విబుధా-దేవా స్తాం నదీం మందాకినీం లభ్యా యాచ్ఛాపూర్వకం హిమ
వన్నియోగా త్ప్రాప్య నాకలోకం-స్వర్గలోకం. ని. 'ఆకాశే త్రిదివీ నాక' ఇత్య
మరః. అనీషయన్-ప్రావయామానుః, అతవిచ స్వర్ణదీతి ప్రసిద్ధి నయతే. జాచజీహవ
ధాత్రాస్యోఽభ్యాసదీర్ఘశ్చ. నీవహ్యోర్లోరతేశ్చ ద్వికర్తకతా. తథా గిరి ర్నిమవాన్ తప
స్యంతీం-తపశ్శురంతీం, ఈశ్వరపుగ్రహలాభార్థ మేవేతి భావః. 'కర్తవ్యోరోదుష్టక
పోభ్యాం వర్తిచరో'రితికృచ్చిత్యయః. తపనః పగస్తేచదంచ. గారిం-పార్వతీం, మహతే
దేవాయ మహాదేవాయ, దదా భార్యాత్వేన దత్తవాన్, 'కర్తవ్యాయమభిప్రేతినసం
ప్రదాన' మితి సంప్రదానత్వా చ్చనుగ్ధి. ౧౦౬

అ. ఏవం కన్యయో ర్వృత్తాంతం సంక్షేపే జోక్త్యా తత్ర బహ్వపేక్షితత్వా
న్తందాకినీ వృత్తాంతస్య ఆదౌ తమపేక్ష్య సూచికటాహన్యాయేన గారీవృత్తాంతం
తావ దాహ-శివయో గి త్యాదిభిః పంచభిః. శివాచ శివశ్చ శివో తయోః శివయోః
పార్వతీపరమేశ్వరయోః, 'పురుష్ శ్రీ' యే లేక శేషః. యుంజతో ర్విధునకర్తృత
త్వరయో ససతోః ధాత్ర్యాం, భువి, సమర్పితం-నిక్షిప్తం శివేనైవేతిశేషః. పార్వతీగ
ర్భసముత్పత్త్యనునమహాభూతప్రభీతై ర్దేవైః వీర్యం భువి సముత్సృజేతి ప్రాధికత్యా

పావకః ప్రతిజగ్రహ దైవతై 'రనునాథితః ౧౦౭
 అనపత్యా నథామర్త్యా నృహుభార్యాం చ మేదినీమ్,
 అకరో దంబికాక్రోధః పుత్రాలాభసముద్భవః. ౧౦౮
 అథసేనాన్యమిచ్ఛన్థి రుక్తస్సబ్రహ్మభి స్సురైః,
 వహ్ని రహ్నియ జాహ్నువ్యాం న్యపించ ద్వీర్యమైశ్వరమ్,
 సాఽపి సప్తార్చిషా క్షిప్తం తేజస్త ద్దోష్ఠు మక్షమా, ౧౦౯

దివి భావః. వీర్యం రేతో దృష్ట్య దైవతై రింద్రాదిభి ర్దేవై రనునాథితః త్వ మేవ
 తద్గ్రహణేతి యాదితస్య 'నాభ్యుపాహ్నానా' మితి ధాతోః కర్తృణీకృత్. పావ
 కోఽగ్నిః ప్రతిజగ్రహ-స్వీకృతవాక్. ౧౦౭

అనపత్యానితి. అథా నంతరం పుత్రాలాభసముద్భవః-పుత్రా ప్రాప్తి జనితః, అంబి
 కాక్రోధః-పార్వతీకోపః, అమర్త్యా-దేవాక్, అనపత్యా-అపుత్ర కాక్, తథా
 మేదినీం-భువం, బహూనాం, గాఙ్గాం, భార్యాం చాకరోత్, కోపవశా తథా శశా
 పేత్యర్థః, తేహం స్వపుత్రలాభవిఘాతకత్వాదివిభావః. తథా రామాయణే 'అథ
 శైల సుతా రామ త్రిదశా నిద మబ్రవీత్, అప్రియస్య కృత స్వాపి ఫలం ప్రాప్స్యథ
 మే సుతాః. ఇ త్యుక్త్వా సలిలం గృహ్య పార్వతీ భాస్కరప్రభా, సమన్య రశవ
 త్వర్వాక్ క్రోధసంర క్తలోచనా. యస్మాన్ని వారితా చైవం సంఘతా పుత్రకామ్య
 యా, అవత్యం స్వేషు దారేషు నోత్పదయితు మర్హథ. అద్య ప్రభృతియుష్టక
 మప్రకాశ్యంతు వక్షయః, ఏవ ముక్త్వా సురాక్ సర్వాక్ శశాప పృథివీ మపి. అపనే
 నైకరూపా త్వం బహుభార్యా భవిష్యసి, న చ పుత్రకృతాం ప్రీతిం మతోక్రోధక
 లుప్తీకృతా. ప్రాప్స్యసి త్వం సుమర్తేధే మమ పుత్ర మనిచ్ఛతీ' ఇతి. ౧౦౮

అథేతి. అథానంతరం వహ్ని రగ్నిః సేనాం నయ తీరి సేనానీః-సేనానాయకః.
 ని. 'సేనానీ రగ్నిభూ ర్గరూ' ఇత్యమరః, నయతే క్షిప్. తం సేనాన్య మిచ్ఛన్థి, తార
 కాసురసంహారార్థ మితి భావః, సబ్రహ్మభి-బ్రహ్మదిభి స్సురై రుక్త జాహ్ను వ్యా మేత
 న్నిపించేతి వ్యావృత స్సక్, ఆహ్నియ యుజేతి, ని. 'ప్రాక్ యుజే త్యంజసాఽహ్నియ
 ద్రా జ్ఞప్తి సచది స్రుతే' ఇ త్యమరః, విశ్వరం-ఈశ్వరస్య సంబంధి, వీర్యం తేజః, జహ్నో
 రవత్యం ప్రీ జాహ్నువీ మందావీ, తస్యాం న్యపించత్-నిక్షిప్తవాక్. ౧౦౯

సేతి. సా జాహ్ను న్యసి, సప్తార్చిషా-వహ్నినా, ని. 'సప్తార్చి ర్దమనా శ్శుక్రః'

హిమవత్ప్రాంతకాంతారే శ్రాంతా శరవణే జహా. ౧౧౦
 త త్రాధూ త్పృత్తికాప్రీత్యై హాధారాధముఖాంబుజమ్,
 తారకధ్వంతవిధ్వంసి సద్య మ్మోక్షాతురం మహా: ౧౧౧
 త్రైవిధ్యం శ్రూయతాం వత్స సరిత స్త్రివివృతామ్,
 యథోక్తం హవ్య మశ్నంత్యా దేవతాయా ఇవాధ్వరే . ౧౧౨
 పురీ మయోధ్యా మధ్యాస్త సావిత్ర స్సగరో నృపః,

ఇత్యమరః. క్షీప్తం-నిక్షీప్తం, త దైశ్వరం, లేజః వీర్యం, వోధుం-ధారయితు మక్షమా, లసమర్థా, ఆక ఏవ, శ్రాంతా-ఖిన్నాసతీ, హిమవత్ప్రాంతకాంతారే తుహినభూభరనిక టకాననే, యచ్ఛరవణం-శరప్రచురవనం తత్ర, జహా-తత్యాజ, 'ప్రనిరంతశ్శరే' త్యాదినా వననకారస్య ఉత్పం. ౧౧౦

తత్రేతి. తత్ర శరవణే, కృత్తికానాం నన్యప్రదానార్థం దేవైః ప్రేరితానాం, వణ్ణామృతానాం, ప్రీత్యై-పరితోషార్థం, హాధా-వడ్డీప్రకారైః, సంఖ్యాయా విధాధే ధా, రూధాని-ప్రాదుర్భూతాని, ముఖాంబుజాని-పక్తకమలాని, యస్యతత్ర ధోక్తం, తాసామవైషమ్యేన నన్యగ్రహణార్థం గృహీతముఖపట్నమి త్యర్థః. అత ఏవ వణ్ణాం మాతృనామవత్యం మోక్షాతురమ్. ని. 'మోక్షాతుర శ్చక్రిధర' ఇత్యమరః 'మాతురుత్సంఖ్యాసంభద్ర పూర్వానూ' ఇత్యణ్విశ్యయః, ఉకార శ్చాంతాదేశః. తారక స్తారకాసురవీన, ధ్వంతం తిమిరం, విధ్వంసయతి-నాశయతీతి, తారకధ్వంత విధ్వంసి, మహాదైవః, కుమారస్వామీ త్యర్థః, ఆభూత్-జాతం, ని. 'లేజో ధామ మహోవిభే' త్యమరః. రూపకాలంకారః. ౧౧౧

అ. అగ్ర వియద్గంగావతరణం ప్రస్తాతి-త్రైవిధ్యమితి. హే పతన్ శ్రీరామ ఆద రాతిశయేన సంబోధనమేతత్, త్రివిధః స్వర్గః ఓః స్థానం, యేషాంలే త్రివివృతాసో దేవాః, లేషాం సంబంధిన్యైః సరితః మందాకిన్యా ఇత్యర్థః. అధ్వరే-యాగే, యథోక్తం-శాస్త్రవిహితం, హూయక ఇతి హవ్యం ఆహ్వాదిక మశ్నంత్యా, దేవతాయా ఇవ లగ్నీ రివేత్యర్థః. త్రైవిధ్యం-త్రిప్రకారత్వం, మయా కథ్యమాన మితిశేషః. శ్రూయతా మాకర్ణ్యతామ్, ఆహవనీయగార్హపత్యదిక్షిన్నానూపేణ తస్యాపి త్రైవిధ్య సంభవా దితి భావః, ఉపమాలంకారః. ఏలేనాత్యంత పాపనర్త్యాదిగుణయు క్తశ్శాఖ్య తాఽస్యా స్సుచ్యతే. ౧౧౨

స. తదేవ వివృణోతి. పురీ మితి. సావిత్ర స్సవిత్పరంబోధ్యవః, తథా కేశినీ సుమతీభ్యాం కర్తృభ్యాం, లంఘితప్రథమాశ్రమః-అతిక్రాంతబ్రహ్మచర్యః, గృహీతగృ

కేళినీసుమతిభ్యాం చ లంఘితప్రథమాశ్రమః. ౧౧౩

స పుత్రీయం త్సపత్నీక స్తప స్తేపే ¹సమా శ్శతమ్,

భృగుః ప్రీతమనా స్తస్మై దదౌ దాయాదసంపదమ్. ౧౧౪

“అసమంజం సుతం లేభే వైదర్భీ కేళినీ తయోః,

పప్లిం పుత్రసహస్రాణాం సుమతి శ్చ యవీయసీ. ౧౧౫

అసమంజసచారిత్ర మసమంజ సమహౌహ్య సః,

హస్తాశ్రమభిక్యర్థః, సగరో నామ, నృహారాజా, అయోధ్యాంపురీం-అయోధ్యాఖ్యా^౦
నగరీం, అధ్యాస్త-అధిష్ఠితవాక్, ‘అధిక్షిప్తాసాంక’చేతి కర్తృత్వమ్. ౧౧౩

సఇతి. సః సగరః పుత్రా నాత్తన ఇచ్చత్ పుత్రీయక్ ‘నువత్సనఃకృ’జితి
కృచ్, సహపత్నీ భ్యాం-సపత్నీకస్సక్, ‘లేససహేతి తుల్యయోగ’ఇతి బహువ్రీహిః,
‘సద్యోత’శ్చేతి కీప్, శతం సమా శతసంఖ్యాకా న్వత్సరా నిక్యర్థః. ని. ‘సంవత్సరో
వత్సరో-ఒద్దోహయనో-ఽస్త్రీ శర త్సమా’ ఇత్యమరః ‘కాలాధ్వనో రత్యంతసంయోగే’
ఇతి ద్వితీయా, తపస్తేపే-తపశ్చరణతత్పరో-భూదిత్యర్థః, ‘తపస్తపః కర్తృకన్యై’ వే
త్యాత్తనేపదమ్. భృగు ర్మహర్షిః, ప్రతమనా-తపనా సంతప్తాంతకరణస్సక్, తస్మై
సగరాయ, దాయాదసంపదం-సుతసంపత్తిం, దదౌ-దత్తవాక్, దాయం విభక్తంద్ర
వ్యం, ని. ‘విభక్తవ్యం పితృద్రవ్యం దాయ మాహు ర్మనీషిణః’ ఇతికీశః, తదత్తీతిదా
యాదఇతివిగ్రహః, ని. ‘దాయాదా సుతబాంసవా’ వి త్యమరః. ౧౧౪

అ. పుత్రసమ్పత్తి మేవాహ. — అసమంజ మితి. తయోః రాజపుత్రోర్వర్ష్యే
విదర్భస్య రాజ్ఞో-ఽపత్యం ప్రీవైదర్భీ, ‘తస్యావత్సమి’త్యచ్. ‘టిడ్దాణ’ ఇతిత్యాదినా
జీప్, కేళినీశ్వర్థవత్నీ, అసమంజం నామ సుతం, లేభే-ప్రాప్. స్వమనోరథానుసారేణేతి
భావః, తథా యవీయసీ-కసప్తా, యవశబ్దా దీయసుని ‘స్థూలదా రే’త్యాదినా పూర్వ
గుణ యగాదివగలోపా, ‘ఉగిత’ శ్చేతి జీప్, సుమతి శ్చ పుత్రసహస్రాణాం పప్లిం స
హస్రసంఖ్యాకా పుత్రానిత్యర్థః, లేభే, పూర్వ-ద్యావః, తతః, హతోషితేన, మని
నా, ఏషపుత్రవత్సం పప్లింసహస్రసంఖ్యాకపుత్రవత్సం చ నిష్ఠ క్యానయోః కన్యాకా
వా క్షో-ఒభీమత ఇతి పృష్టే బహుపుత్రప్రసంగాసమర్థా కేళినీ ఏకపుత్ర మంగీవ
కార. అస్మా త్వన్య మితి శ్రీరామాయణ కథాశ్రావసంధయా. ౧౧౫

అసమంజసేతి. సః సగరః, అసమంజసచారిత్రం పౌరజనోపద్రవకారిత్యా
దసాధుచరిత్రం, సమంజం కేళినీ తనయం, సమహౌహ్య త్యక్త్యా, గుణగుప్త్యేవ

ఆరభహాయమేధ స్స న్నముంచత తురంగమమ్. ౧౧౬

క్రవ్యాదవపుషా సోఽయ మహారి హరిణా హయః,
తత స్తం నప్త మన్వేష్టుం సౌమతేయాః ప్ర తస్థిరే. ౧౧౭

సర్వే సవర్వతా ముర్విం ఖనంత స్సగరాత్మజాః,
చక్రు ర్జర్జర తిథాన్వంతం నాగలోకం నఖాంశుభిః. ౧౧౮

త ఏతే తపసా దీప్తే తమస్సోమప్రమాధిని,
కాపిలే జ్వలనే వీరా లేభిరే శలభోపమామ్. ౧౧౯

మహాత్మానో నకక్షపాలినఇతి భావః, వత్సలిచ, 'సిద్ధార్థకో మహామాత్య స్తత్పరిత్యాగ మబ్రవీత్, సరయూపాలితానేక్ష్మజామణికారణా' దితి. ఆరభహాయమేధః ఉప క్రాంతాశ్వమేధస్సకో, తురంగమ మశ్వమేధీయాశ్వ మమంచత-త్యక్తవాక్. ౧౧౬

క్రవ్యాదేతి. సోఽయం హయః ఆశ్వమేధీయాశ్వః, క్రవ్యాదవపుష-రాక్షస వేషధానినా, ని. 'రాక్షసఃకౌణ్యః క్రవ్యా' దిత్యుచ్యతే, హరిణా ఇంద్రేణ, ని. 'హరి ర్వాతార్కచంద్రేంద్రయమోపేంద్ర మరీచి' ష్టితి కాశ్యపః. ఆహరి-ఆపహృతకః, స్వపదభ్రంశభయూదితి భావః. హంతేకర్తృణిలుజ్, 'భావకర్తృణా' గితివిచ్. 'దిబోలు' గితి లుక్. తతస్తదనంతరం, నప్తమపహృతం, తం ఆశ్వ మన్వేష్టుం పరిమార్గితం, సుమత్యాః ఆపత్యాని పుమానః సౌమతేయాః పప్తిసహస్ర సంఖ్యాకాః సుమతిపుత్రాః సుమతీతి సమస్త స్యాక్తిన్నస్తత్వా తస్మా 'తక్రూదికారాదక్తిన్' ఇతిజీషి. 'స్త్రీభ్యాధ్' గితిధక్. ప్రతస్థిరే ప్రస్థితాః, పితౄజ్ఞయేతిభావః, 'సవప్రప్రవిభృష్' ఇత్యాత్మనేపదమ్.

సర్వఇతి. సర్వే-పప్తిసహస్ర సంఖ్యాకాః, సగరాత్మజా స్సగరపుత్రాః, సవర్వ తాం సకైలా ముర్విం భువం, ఖనంతః ఆవదారయంత స్సంతః, నఖాంశుభిః నఖ కాంతిభిః, నాగలోకం పాతాళం, జర్జర గిరధాన్వంతం. విధ్వంసితాంశుకారం, చక్రుః, సర్వామపుర్వీం విచిత్ర తత్రాశ్వాలాభాన్నై రేవ పాతాళవర్తంతం భువమవదారయా మాసురిత్యర్థః. ని, 'అథోభువనపాతాళంబలిసద్దరసాతలమ్, నాగలోక' ఇత్యుచ్యతే.

తఇతి. ఏతే తే వీరాః, సర్వే సగరభూమరాః, తపసా ప్ర త నియమోపవాసా దికర్తృణా, దీప్తే జ్వలంతే, ఆతపివ, తమ స్సోమ మంధ కారవటలం, గాఢాజ్ఞానంచ, ప్రకన్దేణ మథ్యతి నాశయతీతి. తథోక్తే, తావద్వీర్యేణిని, కాపిలే కపిలమహర్షిరూ పేణావతీర్ణస్య విష్ణో స్సంబంధిని, జ్వలనే కోపాగ్నౌ, శలభోపమాం-శలభసాదృశ్యం, లేభిరే ప్రాప్తాః, కపటనాటకమునా మహేంద్రేణ పాతాళే కపిలసికటసిబద్ధ మశ్వం

అసమంజసుతం పౌత్ర మంశుమంత మథాబ్రవీత్,
 సప్తి హృత్వా సమాధత్తాం సప్తతంతుం భవానితి ౧౨౦
 సోఽపిగత్వా బిలంతత్ర దృష్ట్వా భస్మీకృతాన్ పితౄన్,
 సాశ్రునేభ్యో¹జ్జలిం దిత్సు²శ్చరణేభేతురంగమమ్. ౧౨౧
 మాతులోగరుడస్తేషా మేనం తత్రైవ మబ్రవీత్,
 గంగామిహానయాయుష్మన్నేషామేషాగతిఃపరా. ౧౨౨

దృష్ట్వా శ్వాపహ ర్తాయం లబ్ధ ఇతి తం బాధయంత స్సర్వే సగరకుమారాః కోపా
 నలేన భస్మీకృతా ఇత్యర్థః. ౧౧౯

అసమంజెతి. ఆధానంతరం, సగరః, అసమంజస్య కేళిసితయస్య, సుత. మంశుమంత
 మంశుమన్నామానం, పౌత్రం ప్రతి, అబ్రవీ దువాచ, కిమిహి? భవాన్, సప్తిమశ్వమేధీయ
 హయం, హృత్వా ఆనీయ, ని. 'వాచివ హర్షగంధర్వకాయనైంఘసప్తయ' ఇత్యమరః.
 సప్తభిర్గాయత్రాదిభి శ్చందోభిః తస్యత ఇతి సప్తతంతుః, సప్తతంతవ స్సంస్థాయ స్థేతి
 వాసప్తతంతు రశ్వమేధక్రతుః, ని. 'సప్తతంతుర్భుక్రతు' ఇత్యమరః 'సితనిగ' మీ
 త్యాదినాబోగాదిక స్తమున్వృత్తయః. తం, సమాధత్తాం-సమావయత్విత్వర్థః, అన్యథా
 మహానసరో భవే చితి భావః 'శేషే ప్రథమ' ఇతి ప్రథమః. ౧౨౦

స ఇతి. సోఽపి అంశుమానః, బిలం పాతాళమవారం, గత్వా, కత్ర బిలే,
 భస్మీకృతాన్ నిర్దగ్ధాన్, అఘాతకదృశేద్విః. 'అన్యచ్ఛా' వితి దీర్ఘః. పితౄన్-
 పితృస్థానీయాన్, సౌమలేయాన్, దృష్ట్వా, సాశ్రు కృతరోదనః, తథా లేభ్యః పితృ
 భ్యోఽంజలింతర్పణాంజలం, దిత్సు ద్వాతు మిద్భు స్సక్, దదాతే స్సన్నతా దుప్రత్య
 యః, 'సనిమి'మేత్యాదినా ఇహ దేశః, అత్ర 'లావోఽభ్యాస'స్యే త్యభ్యాసలావః.
 చరణ పర్యటన్, తురంగమమశ్వమేధీయాశ్వం, లేభే ప్రావ, 'సాశ్రులేభ్యో జలం
 దిత్సు'రితిపాతే, సాశ్రుఇతిక్రియావిశేషణం, జలం నివాపాదకం. ౧౨౧

మాతుల ఇతి. లేషాం సౌమలేయానాం మాతులో మాతృభ్రాతా ని. 'మాతృ
 భ్రాతా తు మాతుల' ఇత్యమరః. గరుడో గరుత్మాన్, కత్ర పాతాళే, ఏన మంశు
 మంతం, ప్రతి ఏవమనేనప్రకారేణాబ్రవీత్. పరమకారుణికత్వాత్, సంబంధవశాచ్ఛ,
 భాగినేయానాం తరణోపాయమువచిదే శేత్యర్థః. తదేవవివృణోతి. హే ఆయుష్ష స్మి
 త్యాదరా దామంత్రణమ్. గంగాం మందాకినీమ్, ఇహ పాతాళే ఇత్యర్థః. అనయ

తతస్తనయవృత్తాంతం శ్రుత్వా లబ్ధతురంగమః,
 సమాప్య సగర స్సత్రం పుత్రశోకాద్దివంగతః. ౧౨౩
 అ థాంశుమానయం రాజ్యం చిరాయ పరిపాలయన్,
 దిలీపే న్యస్తభూభారస్తపస్తేపేహిమాలయే. ౧౨౪
 దిలీపేఽపి దివం యాతే శ్రుత్వా వృత్తం భగీరథః,
 'అమర్త్యసరితం కర్తుం మేనే మర్త్యతరంగిణీమ్. ౧౨౫
 తతో గోకర్ణ మాసాద్య తపస్యతి భగీరథే,

ప్రాసయ, ఏమి గంగా ఏమి భస్మీకృతానాం పరాగతిః పరలోకప్రాప్తికేత్యర్థః, తద్వ్యతిరేకేణ సకల్పితరణోపాయోఽస్తితిభావః. ౧౨౨

తతఇతి. తతస్తదనంతరం, సగరః, లబ్ధతురంగమః ప్రాప్త్యా మేధీయాశ్వస్థః, అంశుమతా ఆరీతత్వాదితిభావః, తనయానాం వృత్తాంతం విరాశవార్తాం, శ్రుత్వా అంశుమస్తుభాసితిశేషః. ని. 'వార్తా ప్రవృత్తిస్వృత్తాంత' ఇత్యమరః, సత్రమశ్వమే ధమాగం, సమాప్య-నిర్వర్త్య, పుత్రశోకాత్పుత్రనాశజరిత శోకాద్దేవోః, దివం స్వర్గం, గతః. ౧౨౩

అథేతి. అథానంతర మయ మంశుమాన్, రాజ్యః కర్తరాజ్యం, పురోహితాది త్యాద్యకృత్యయః, చిరాయ-చిరకాల మిత్యర్థః. ని. 'చిరాయ చిర రాత్రాయ చిర స్యాద్యా ప్చిగార్థకా' ఇ త్యమరః. విభక్తిప్రతిరూపక మవ్యయమేతత్. పరిపాలయన్ సురక్షయన్, తతః దిలీపే-దిలీపనామ్ని స్వపుత్రేః న్యస్తభూభారో నిశ్చిప్తభూపాలక కృత్యస్థః, హిమ స్థాలయః స్థాన మితి హిమాలయః తస్మిన్ హిమవత్సర్వతే, తపస్తేపే, గంగానూ ధూలోకావతరణార్థం తపశ్చర్యాతత్పురోఽభూవి త్యర్థః. 'స భవతి కులధుర్యే సూర్యవంశ్యోగృహమే'తి. స్వకులాచార ఏవ పర్యవసిత మస్య తపో న గంగానయర ఇతి తాత్పర్యం 'తపస్తపఃకర్తకస్యే' వేతి తజ్ఞః. ౧౨౪

దిలీప ఇతి. దిలీపే దివం యాతే-స్వర్గం గతేనతి, భగీరథో-దిలీపపుత్రః, వృత్తం-పితృతర్పణార్థం సంచరంత మంశుమతంత్రతి గరుడేనోక్తం వృత్తాంతమిత్యర్థః. శ్రుత్వా అమర్త్యసరితం సురనదీం, మర్త్యతరంగిణీం-మానుషనదీం, కర్తుం మేనే. పితృతర్పణార్థం స్వర్గదీం భువనుపతారయితుమద్యుక్తవానిత్యర్థః. ౧౨౫

తతఇతి. తతస్తదనంతరం, భగీరథే గోకర్ణం-గోకర్ణాఖ్య సిద్ధతేత్ర, మాసాగ్య, తపస్యతి తపశ్చరతిసతి, దేవప్రసాదార్థ మితి భావః, 'కర్తవ్యో రోమంధతపోభ్యాం

1 ఆస్యపూర్వం, 'పితౄన్విధాతుం సుకృతీన్ విదధే మతిమా న్నతిం.'

దేవోదేవాపగాం వోధు మన్వమం స్తదయానిధిః ౧౨౬

అథ నీచీచయచ్చన్నదిగంతగగనాంతరా,
శశాంకశంఖసంభిన్న తారమాక్తికదంతురా. ౧౨౭

తరంగాకృష్టమార్తాండతురంగాయాసి తారుణా,
సేనచ్చన్నస్వమాతంగమార్గణవ్యగ్రవాసవా. ౧౨౮

ఆవి¹శ్శ్యాఖాశిఖోన్నే యనంద నదుమకర్షణా,

వర్తిచరో²రితి కృత్, దయా నిరసని పరమఃఖిప్రహణేచ్ఛా, తస్యా నిధిః దయానము
ప్రతిత్కర్థః. దేవో గోకణ్ఠేశ్వరః, దేవాపగాం-మనసిం, వోధుం శిరసా ధారయతు,
మన్వమం-స్త-ఁ-ఁగీకృతవాత్. అనుదాత్తత్వా దిట్పురిషేధః. ౧౨౬

అథ గంగావతరణం చతుర్విః శ్లోకైః కాలాపకేనాహ. అథేతి. ఆధానంతరం,
వీచీచయై స్తరంగవరంబుగాభిః, ఛన్నం-ఆచ్ఛాదితం, దిగంతగగనాంతరం, దిగంతం
సభో³ంకరాళంచ యస్యాస్సా, శశాంక శృంగద్రవివ శంఖః తేన సుభిన్నాని సంగతాని
తారా నక్షత్రాణ్యే⁴ మాక్తికాని ముక్తామణయః తైర్దంతురా-వ్యాస్తా, దంతఉన్న
త ఉరజి త్యురత్. ని. 'నక్షత్ర మృక్షం భం తారే'త్యమరః రూపకాలంకారః.

తరంగేతి పున స్తరంగై రాకృష్టాః ఆమార్గప్రవర్తితాః యే మార్తాండతురం
గాః సూర్యరథాశ్వాః, తైరాయాసితః పునర్విజమార్గప్రవర్తనజ్ఞేవవాత్ కృతః, ఆరుణ
స్సూర్యసారథి ర్యస్యాస్సా, ని. 'సూరసూతో⁵రుణో⁶మారు⁷తి త్యమరః, తథా షేనై
ద్దిండిరమండలైః, ఛన్నః-ఆచ్ఛాదితః, యఃస్వమాతంగ విరావతః, తస్య, మార్గణే ఆస్మే
షణే, వ్యగ్ర స్సంభాంతో, వాసవో, యస్యాస్సా. 'డిండిరో⁸ భిక్షః ఛేన' ఇ త్య
మరః. విరావతస్య శుభ్రత్వేన విచిద్య, గృహీతు మశక్యత్వాదిభావః. అతవివ సామా
న్యాలంకారః 'సామాన్యం గుణసామ్యేన యత్ర వస్త్యంతరైక తే⁹రితి లక్షణాత్.

ఆవి రితి. పునః ఆవిర్భూతాభిః-ప్రత్యక్షాభిః, శ్శ్యాఖాశిఖాభిః, వల్లవపుష్పాభి
రభివ్యంజితై రున్నేయ మనుమేయం, నందనద్రుమాణాం-మందారాదిపురందరోద్భావ
తరూణాం, కర్షణం విలేఖనం సమానయనం యస్యాస్సా, అనుమానప్రకారస్తు- ఇయం
మందాసీ, ఆకృష్టనందనద్రుమా భవతు మర్శతి, తత్పుష్పవల్లవకీలితత్వాత్. యా నైవం
సా నైవం; యథా-గోదావరేతి కేవలవ్యతిరేకీ. అథవా ఆవిర్భూతాభి శ్శ్యాఖాశిఖాభి
శ్శ్యాఖాగ్రై రున్నేయం అభ్యూహనీయం నందనద్రుమాణాం, కర్షణ మాకర్షణం యస్యాం

ఏకోదకనభోమాగ్ధదిబ్బాధదీపసేవ్యరా. ౧౩౦

అవర్తగర్తసభ్రాంత విమానాస్థవవిష్టవా,
నీలజీమూతశైవాలకృత¹రేఖహరిత్తటా ౧౩౧

అవలేపభరాక్రాంతా సురలోకతరంగిణీ,
పపాత పార్వతీకాంతజటా²కాంతారగహ్వరే ౧౩౨

సా, ప్రకాండానాం జలనిమగ్నత్వాల్ సంలక్ష్యమాణశిఖాయా త్రోతేప్రీతజీయనందన
ద్రుమోత్పాదికేశ్యర్థః, తథా ఏకోదకః కేవలజలస్థుతో నభోమార్గో యస్యాంసా,
అతఏవ దిబ్బాఞ్కో దిగ్భ్రాంతిమాన్ దిపసేవ్యర సూర్యో యస్యాస్సా తథోద్ధేలి కృత
బహుప్రహార్యో ద్విశేషణయో ర్నిగ్రోవిశేషణవిశేష్యభావవివక్షాయాం 'విశేషణం విశే
ష్యేణ బహుశోమితి సమాసః. యద్వా, ఏకోదకః-కేవలజలస్థాయః, యో నభో మా
ర్గస్తస్మిన్ దిబ్బాఞ్కోదీపసేవ్యరో యస్యా స్సా, అగ్రవా, ఏకోదకః జలప్రచురః నభో
మార్గో దిశశ్చ యస్యాంసా, ఏకోదకనభోమాగ్ధదిక్. అతఏవ మూఞ్కోమందరక్తి ద్విప
సేవ్యరో యస్యాం సా తథోద్ధేలి, వ్యస్తసమాసోవా. ౧౩౦

అవర్తేతి. పునః అవర్తః అంభసాం భ్రమః, తఏవ గర్తః ప్రదరః లేప
సంభ్రాంతాః పరిభ్రమంతః యే విమానాః-వ్యోమయానాని, లేపాం స్థపవిష్టవా ఉన్మజ్జ
సనిమజ్జసే యస్యాంసా, తథోక్తా, ని. 'స్యా దావర్తోంభసాంభ్రమః, వ్యోమయానం
విమానోన్మస్తీ'తిచామరః. అగ్రవా, విమానా ఏవప్లవా ఉనుపాని లేపాం విష్టవోవిశిష్ట
ప్లవనంయస్యాంసా, ని. 'ఉదుపం తు స్థపః కోల'ఇత్యమరః. తథా నీలజీమూతా నీల
మేఘః, తఏవశైవాలాని త్రైకృతః విగదితారేఖాశ్రేణయో యేహం తాని తథో
క్తాని హరిత్తటాని-దిక్కులాని యయా సా తథోక్తా, నిజవేగాసహిష్టుతయా మేఘ
సాం దిక్కులనిలయనాచ్చేణీభూతమేఘవ త్కృతనిగంతే త్యర్థః. ని. 'జలనీలీ తుతై
వాల త్వైవతే' ఇ త్యమరః. జీవనస్యమూతః పుటబంధో జీమూత ఇతివిగ్రహః పృషోద
రాదిత్వా త్సాఘః. రూపకాలంకారః. శైవాలశ్యామికృతేతి పాతాంతరమ్. ౧౩౧

అవలేపేతి. అవలేపః గర్వః స ఏవ భరోభారస్తే నాక్రాంతా అభిధీతా మదీ
యవేగస్య కోవా సోధేతి సముత్పన్న మహాగర్వే త్యర్థః. ని. 'అవలేపస్త గర్వే
స్యా లేపసే దూషణేన్మచే'తి విశ్వః. సురలోకతరంగిణీ-సుందాణి, పార్వతీకాంత
స్య ధూర్జటేః, జటాకాంతారం-జటాగహనం, తస్యగహ్వరే-మహాకుహరే, పపాత-పాప
తదిత్యర్థః. భారాక్రాంతస్య చతనం యక్తమే పేతిభావః. ౧౩౨

అలబ్ధనిర్గమా శమ్మాః కపర్దా దమరాపగా,
 దధౌ దూర్వాశిఖాలగ్న తుషారకణికోపమాం. ౧౩౩
 అదృష్ట్యా తాం నదీం తత్ర తుష్టావ పరమేశ్వరమ్,
 భగీరథో విధేః క్రౌర్యా త్పురిక్షీణమనోరథః. ౧౩౪
 గంగా సప్తాకృతి ర్జాతా న్యపత ధర 'మూర్ధని,

అలభ్యేతి. అమరాపగా-మందాకినీ, శంభోః, కపర్దాల్-జటాజూటాల్, ని. 'కపర్దోఽస్య జటాజూట' ఇత్యమరః. అలబ్ధనిర్గమా-అప్రాప్తబహిః ప్రసారాసతీ, తద్గర్వనిర్వాపణకృత్యసంరంభేణ, శమ్మూ, తథా కృతత్వా దితి భావః. దూర్వాశిఖాయాం-దూర్వాగ్రే, లగ్న-సంసక్తాయా తుషారకణికా-హిమబిందు ప్రదుపమాం కత్నాదృశ్యం, దధౌ ధృతవతీ, తథాఽత్యల్పకమా అలత్యతే త్యర్థః, కర్తు మకర్తు మన్యథా కర్తుం నమర్థస్య భగవత్కృత్యమ్యోః కిందుష్కర మితి భావః, ని. 'తుషారస్తుహినం హిమ' మిత్యమరః. ఉపమాలంకారః. ౧౩౩

అదృష్ట్యేతి. భగీరథః, తత్ర ధూర్జటిజటాగవ్యారే, తాం, నదీం మందాకినీ మదృష్ట్యా-అనపలాగ్య, విధేః క్రౌర్యాల్-దైవస్యప్రాతిహ్య్యా త్పురిక్షీణః, ప్రజప్తో మనోరథో గంగావతరణయాః, యస్య స తథోక్త స్సక్, పరమేశ్వరం మహాదేవం, తుష్టావ-స్తుతవాల్, గంగాయాః పున్నార్గమనార్థ మితిభావః. ౧౩౪

గంగేతి స్తుత్యా-దగీరథకృతస్తోత్రేణ, హేతునా, ప్రసన్నేన-ప్రసాదమధిగతేనతేన, పరమేశ్వరేణ, క్షీప్రా-ప్రేరితా, గంగా, సప్త ఆకృతయ స్సో)తాంసి యస్యా స్సాత్యోక్తా, జాతాసతీ, ఏకధారాసంపాతేన హిమవా న్నుసహేతేతి మత్వా సప్తభిః ప్రవాహైః ప్రవృత్తా సతీ త్యర్థః. ధరతీతి ధరః పర్వతః, హిమవా నిత్యర్థః పచాద్యచ్. ని. 'అహార్య' పర్వతా' ఇత్యమరః. తస్య మూర్ధని-శిఖరే న్యపతత్ ప్రధమం పపాత. అథ బిందునదీని బిందునరోనామక కాసారవిశేషేఽసి న్యపతత్ ఆ త్రేదం రామాయణవిధం. తత్ర 'గంగా చ్చంకరశిర స్తతో ధరణిమశ్రితే' తేష్వే తావచ్చాక్రవ్యైవ కథనా ద్ధిమవస్తూర్ధ్వ పాతస్యాకథనాల్ తథా చ న్యపతత్ మరమూర్ధనీతి పదవిభాగం కృత్వా వ్యాఖ్యానే ఆసాదత్యపానదుక్యదోహపత్తేః, అతః యథాశ్రుత మేవ యుక్త మిత్యుక్త్యన్యూనా, విరోధపరిహారస్తు, 'శిరశ్చార్ద్వం స్వర్గా త్పశుపతిశిరస్తః క్షీరిధర' మితి, భర్తృహరివచనాల్, పురాణాంకరాచ్ఛాసనేయ ఇత్యల మలిప్రస్థితే

తేన పుత్రా ప్రసన్నేన ఊప్తా బిందుసరస్వతి. ౧౩౫

తాను ప్రాచీం గతా స్తిప్రస్తిప్రః ప్రాచేతసీం దిశమ్,
అన్యా పితృక్రియోద్యుక్తభగీరథపథానుగా. ౧౩౬

నైషా భాగీరథీ జహ్నో స్సత్రక్షేత్రం సమావృణోత్,
తాం స పీత్వా తత శ్శాంతో జహౌ శ్రోత్రేణ వర్తనా. ౧౩౭
తయా తటిన్యా జాహ్నవ్యా 'ప్రాపయ్య త్రిదివం పితౄణా,

న 'గంగా సప్తాకృతి ర్జాతా న పరం హరమూర్ధనీ'తి పాతే గంగా హరమూర్ధనీ పరం
సప్తాకృతి ర్జాతా, అనితు. పుత్రా ప్రసన్నేన పరమేశ్వరేణ బిందుసరస్వతి ఊప్తా
సతీ సప్తాకృతిర్జాతా. సప్తా జటాయుక్తా ఆకృతి ర్యన్యా స్సా ఇత్యేకత్ర, ఆస్యత్ర
తు సప్తప్రకారా ఆకృతయః స్వరూపాణి యస్యా ప్రభోక్తే త్యర్థః. 'సప్తాదం
తో జటాయుక్తే నాంత స్సంఖ్యాంతరేస్త్వతః' ఇతిసారస్వతః. ని. 'వ్రతీనాంతు
సటాజటే' త్యుచరః. ౧౩౫

తాస్వీతి. తాను-సప్తను గంగాను, తిప్రః-హ్లాదిసిప్రభృతయో గంగాః, ప్రాచీం-
పూర్వదిశంవ్రతి, గతాః, తిప్రః సుచక్షుఃప్రభృతయః, ప్రాచేతసీం-వారుణీం, దిశం,
వ్రతీనీ మిత్యర్థః, గతాః అన్యా అవశిష్టా సప్తమీ గంగా, పితృక్రియాయాం-పితృ
త్వణే ఉద్యుక్తస్య తత్సరస్వ, భగీరథస్య, పంథాః భగీరథపథః, ఋక్షురిత్యాదినా
సమాసాంతః. తమనుగచ్ఛత్సమస్య త్యాతీతి తథోక్తా జాతేతిశేషః. భగీరథరథా
నుగతి పాతాంతరం. ౧౩౬

సేతి. నైషా భగీరథస్యాపశ్యం స్త్రీ భాగీరథీ-గంగా, జహ్నో మునేః సత్రక్షే
త్రం యజ్ఞవాటం సమావృణోత్-సమంతా దావృతపతీ, తతః ఆవరణానంతరం, స
జహ్నో, తాం గంగాం, పీత్వా నిజసత్రక్షేత్రావరణజనితశోపాన్నిపీయ, తతశ్శాంతః
భగీరథకృతపుత్రా ప్రసన్నస్సృక్, శ్రోత్రేణ వర్తనా-శ్రోత్రరూపేణ మార్గేణ, జహౌ-
తత్యాజ. ౧౩౭

తయేతి. భగీరథః. తయాజహ్నోరపత్యేన జాహ్నవ్యా, ఉక్తరీత్యా తస్యాపి
జనః త్వా దిశం నిర్దేశః. తటిన్యా-గంగయా, పితౄణాం కాపిణీ పానభస్తీకృతాణా,
సామతేనుక్ త్రిదివం-స్వర్గం, ప్రాపయ్య నీత్వా, గంగాం పాతాళం నయన్, భస్తీ
కృతాన్ పితౄణాం, తయా ఆప్తాప్య తత్సంసారజనితపుత్రా త్వర్గభాగనివాసిన

భగీరథః పురిం ప్రాప పరిపూర్ణమనోరథః.

౧౩౮

X. అథ దాశరథి రాకర్ణితభాగీరథీకథ స్తాం సరితం విలంఘ్య విశాలాం పురిం 'విలోక్య కన్యాయ మితి గాధినందన మపృచ్ఛత్. సోఽప్యేవ మహాచత్.

౧౩౯

పురా ఖలు సురాసురాణాం సుధానిమిత్తం మిథో విరోధే ప్రవృత్తే మాయాం విశ్వమోహినీం విశ్వరూపః ప్రదర్శ్య దై తేయని

శ్చ కృత్యేశ్వరః ఆహ్వాతేర్జ్యం తాత్ క్షోల్వసి ఆయాదేశః. గతిబుద్ధిత్యాదిని అణి కర్తుః కర్తృత్వం. తతః పరిపూర్ణమనోరథ స్సౌ పురీ మయోధ్యాం ప్రాప ప్రాప్తః.

ఆశ్రితి. అభానంతరం ఆశ్రితా - విశ్వామిత్రముఖాచ్ఛ్రితా, భాగీరథ్యాః కథా ఉపాఖ్యానం యన స తస్మాత్ దాశరథి-శ్రీరామః, తాం సరితం-భాగీరథీం, విలంఘ్య-తీర్త్వా, తతః, విశాలాం-విశాలాఖ్యాంపురిం, విలోక్య, ఇయం పరిదృశ్యమానా పురీ, కన్య రాజ్ఞః సంబంధినీత్యేవం, గాధినందనం గాధితనయం విశ్వామిత్ర మపృచ్ఛత్-పుష్పవాత్, సగాధితనయోఽప్యేవం సత్యమాణప్రకారే గావోచత్-అకథయత్.

ఆ. తదేవ మప్యశ్రితి — పురేతి. పురాఖలు-పూర్వకాలే, ఖలు శబ్దోవా క్యాలుంకారే. ని. 'నిషేధవాక్యాలంకారజిహ్వాసానునయేఖ' ల్విశ్వమరః. సురా క్వాసు రాశ్చ సురాసురాః 'యేహంచ విరోధః కాశ్వలిక' ఇతి నైకపద్యావః. ఏహం కార్యక వివ విరోధః. గోవ్యాసూ)దివన్న కాశ్వలికః న జాతికృత ఇ త్యాహుః. ఏతేన సురై స్సంగతా సురా ఇతి మయూరప్యంసకాదిత్వా త్సమాసః. ఉత్తరపదలోప శ్చ, న తు సురాక్వాసురాశ్చేతి ద్వంద్వః. అత్రహి 'యేహంచ విరోధకాశ్వలిక' ఇత్యేకప ద్యావ స్సృజి త్యపాస్తం. తేహం సురాసురాణాం-దేవదానవానాం, సుధానిమిత్తం సుధాలాభార్థ మిశ్వరః 'మిథో'విరోధే-సన్యోన్యవైరే, ప్రవృత్తే-ప్రసక్తేతతి, విశ్వరూ పః-ప్రపంచస్వరూపః, అథవా, విశ్వాని విశ్వరక్షణకత్పరాణి, రూపాణి మత్యకూ ర్తాద్యవతారా యస్య స విశ్వరూపః శ్రీమ న్నహావిష్ణుః, విశ్వమోహినీం-జగన్మోహన జననీమ్, మాయాం యోషిదాకృతిమిశ్వరః. ప్రదర్శ్య-దర్శయిత్వా, సన్యోన్యవైరదా ర్థ్యాపాదనేన దై తేయానింద్రేణ భాతయితుం మాయాయోషిస్త్రిపేణ స్వయ మా విరూపయేత్వరథి. శతధారపాణినా-ఇంద్రేణ, దైతేయ విదళనసమర్థసాధనంబన్నత్వ ద్యోతకార్థం శతధారపాణినే త్యుక్తం, శతధారం పాణో యస్యేతి విగ్రహః. ప్రహ

ధనం శతధారపాణినా కారయామాస.

౧౪౦

1 తేషాం జననీ దితి 2 రవ్యతివేలమన్య శృతమన్యశాసనం క మపి పుత్రం లబ్ధుకామా పత్యు 3 ద్ధారీచస్య వచనా త్కుశస్థవే సుచిరం తప శ్చచార.

౧౪౧

తాం కైతవేన 4 శుశ్రూషమాణః శృతధారపాణిః పాదకలితకచ

రణాధేభ్యః సరే నిష్ఠాసప్తమ్యా భవత ఇతి సప్తమ్యాః పరవిపాతః. దిత్యాః 1 పత్యాని పుమాంసోఽలేయాః కృషికారాదైవ ఇతిజీషి స్త్రీభ్యో ధ నితి ధక్. తేషాం నిధ నం-నాశం, కారయామాస. నచైతత్ప్రాచీనాణిక హస్తేనసర్వమారణం, కింతు కపటనా టకసూత్ర ధారోఽయం నిజమాయావైదిత్యప్రకటనార్థమిత్యం శృతవానిత్యవగ న్న వ్యం, 'మృతీరన్యకరస్యా'మి త్యణికర్తుః శతధారపాణిః కర్తవ్య విజ్ఞానా త్పరిత్యా జ్యోక్త్యర్థం.

౧౪౦

ఆ. తతః కింజాత మిత్యుక్తవా. — తేషా మితి. తేషాం-దై లేయానాం, జననీ-మాతా, దితి రసి ఆతివేలమన్యః-పుత్ర వినాశనాత్సముత్పన్నోత్కటకోపా, ఆత ఏవ శతం మన్యవః క్రతవో యస్య శతమన్యః, తం శాస్తి శిక్షయతీతి శతమన్యశాసన మింద్రహస్తార మిత్యర్థః, కర్తుం ల్యుట్, ని. 'మన్యః క్రోధే క్రతౌ దైన్య' ఇత్యుభ యత్రాఽపి విశ్వః, కమప్యనిర్దాచ్యబలం పుత్రం, లబ్ధుకామా-ప్రాప్తుకామా సతీ 'తుంకామనసోర'పీతి తుమునో మకారలోపః, పత్యుర్భర్తుః 'పరిస్సమాసవివేది ఘీసంజ్ఞాభావః. మరీచస్య-మరీచిబ్రహ్మపుత్రస్య కశ్యపస్య, వచనా దాజ్ఞావచనా త్కుశస్థవే విశాలాయాః పూర్వస్థానే తపోవసే. సుచిరం-విమల కాలం, తపశ్చచార-ప్రతనియమోపవాసాదిరావకర్తాచరణతత్పరా బభూవే త్యర్థః.

౧౪౧

ఆ. తదను ఇంద్రోఽసి తత్ప్రీతిక్రియాం చకారేత్యాకా. — తాం కైతవే నేతి. శతధారపాణి ర్వజ్రహస్తః, ఏకచ్చ విశేషణం భావికార్యోపయోగార్థ మిత్యవ గంతవ్యమ్, శతధారపాణి ంద్రః, కైతవేన సతి రంధ్రో గర్భం నిర్భేత్యామితి కప ఠేన, తాం దితిం శుశ్రూష మాణస్తత్ప్రాచీనాదై రుపచారై స్సేవమానస్య, పాదయోః-పాదస్థానే, కలితోసిక్షిప్తః, కచకలావః-కేశసముహో యయా తాం. ని. 'కలావో భూషణే బర్హే తూణిరేఽసిచసంహతా' విత్యనురః. తక్రైవావన్ననిద్రాం-

1 తేషాంతు. 2 ఆభ్యుపగతమన్యః. 3 మరీచః. 4 శుశ్రూషమాణశక్రః. ౫ కేశకలాపా.

కలాపా మాపన్ననిద్రా మపవి త్రేతి నిర్వర్ణ్యావగాహితతదీయజఠ
రః సప్తథా గర్భం నిర్భిద్య నిర్జగామ. ౧౪౨

దితి రపి విదితతనయ 'వృత్తాంతా తాన్యపి సప్త ఖండాన్యా
ఖండలేన సప్తమరుతః కారయిత్వా త్రివిప్లవం ప్రవిష్టా. ౧౪౩

ప. అలంబుసాయా మిత్వాకో ద్జాతః కశ్చి న్నహీపతిః,

ప్రాప్తస్వాపం, కచా వీసస్య శయ్యాయాం నిద్రాణామిత్యర్థః. ఏత చ్ఛాస్త్రసిద్ధి
మితి భావః. ఆకపిత తా మపవిత్ర-ఆశుచి ఇతి నిర్వర్ణ్య, అవలూక్య. ని. 'నిర్వర్ణ్యం
తు నిధ్యానం దర్శనాలాసేనేత్యణ' మిత్యుచరిః. ఆలూచ్యేలియూచిత్. అవగాహితత
దీయజఠరః-ప్రవిష్టదితిజఠరమహారస్య, గర్భం-సింహం, సప్తథా-సప్తభిః ప్రకారైః
సంఖ్యాయావిధానైర్ధాత్, విధానకారః, నిర్భిద్య-విదార్య, నిర్జగామ-నిర్గతః, జఠరా
దితి శబ్దః. అపవిలేశ్యత్ర-అపవిత్రా మితి ద్వివీయానే ప్రయోక్తవ్యేఽసి నిపాతేనే
తిశబ్దేన కన్తలోఽభిహితత్వా న్న ద్వివీయాం. కింతు ప్రాతిపదికార్థ మాత్రే ప్రథమే
త్యుక్తం ఏవ ముక్తరత్నాని ద్రవ్యవ్యం. ౧౪౨

దితిపీతి ఇంద్రనిర్గమనానంతరాథకోఽయమనిశబ్దః విదితో విజాత స్తనయ
స్య గర్భస్య వృత్తాంతో విచ్ఛేదనరూపవార్తా యయానా తస్మాక్తానతీ తాని సప్తసప్త
సంఖ్యాకాన్యపి ఖండాని గర్భశకిలాని. ఆఖండలేనేంద్రేణ, సప్తమరుతః-వాతాభి
మానినీ దైవతాః, ఆపహదీనాం సప్తానాం మరుతాం స్థానపాలానిత్యర్థః. కారయి
త్వా తృతీయం విప్లవం స్వర్గం ప్రవిష్టా ఆపహదీనాం నామాని 'ఆపహః ప్రవహత్యైవ
సంపహ శోన్వహస్తథా, విపహఖ్యః పరీవాహః పరాసహ ఇతి క్రమాత్. సప్తలే
మారుత స్కంధా మహద్భి రుదాహృతాః, ఆపహోవర్తయే ద్వాయః మేఘోల్కా
వృష్టివిద్యుతః. వర్తయే తృప్తమహశ్వాపి తథామార్తండమండలం, సంపహో మారుత
స్కంధస్తథా శీతాంతుమండలమ్. వర్తయే దుద్వహ శ్వాపి తథా నక్షత్రమండలమ్,
పంచమో విపహఖ్య స్తు తదైవ గ్రహమండలమ్. సప్తర్షి చక్రం స్వర్గంగాం వృత్తిః
పరిపహస్తథా, పరాసహస్తథా వాయుర్వర్తయే ధృప్తమండల' మితి. ౧౪౩

ఆ. అస్తు తస్య లభా తతః కి మిత్యాశంకాయాం ప్రశ్నస్సోక్తిర మాహ. —
తత ఇతి. తతః దిలేః స్వర్గప్రవేశానంతరం అలంబుసాయామితి. ఇత్వాకోః యుష్మ
ద్వంశకూటస్థా ద్రాక్షః, అలంబుసాయాం అలంబుసాఖ్యానాం, సజభార్యానాం

1 విశాలేతి స్వనామ్నాఽత్ర విశాలాం విదధే పురీమ్. ౧౪౪

గ. తదను తద్వాస్తవ్యేన సుమతినామ్నా నృపతిహ కృతాతిథ్య
పురాజపుత్రో భగవాన్విశ్వామిత్ర స్తత్ర నిరీధిసీ నీత్వా మిధిలాం
ప్రతి ప్రస్థితః ప్రతపసా ముత్తమస్య గౌతమస్యాశ్రమం ప్రదర్శ్య తద్దా
రానుషక్తాం కథా మిత్ర మకథయత్. ౧౪౫

ప. అత్రాగమ ద్దాతమధర్తదారా
ననార్యజుప్తేన పథా మహేంద్రః,

జాతః-ఉత్పన్నః, కల్పిన్తహివతిః విశాలా నామరాజాః, అత్ర మకథయే, స్వస్య య
న్నామ విశాల ఇత్యభిధానం, తేనైవ అంతిమా మితి శేషః. అతవివ విశాలేతి నామ్నా
ప్రసిద్ధాం విశాలాం విస్తృతాం పురీం, విదధే నిర్మమే; 'వేశ్యాల చ్ఛంకుచా వి'తిశాల
చ్చక్రయః. విశాలనిర్వికత్వ మేవ విశాలాపదప్రపుత్తినిమిత్త మితి భావః. ౧౪౪

తదన్వతి. తదను విశాలానగరీవృత్తాంతకథనానంతరం, భగవాన్ స్వహ్యోవిశ్వా
మిత్రః కస్యాం విశాలాయాం వసతీతి తద్వాస్తవ్యః శత్రవసత్. వనే స్తవ్యక్కు
ర్తరిణి చేతి కర్తరి తవ్యప్రశ్నయో వృద్ధి శ్చ. తేన సుమతిరితి నామ యస్య తేన
సుమతినామ్నా, నృపతిహ రాజ్ఞా, కృతాతిథ్యః విహితాతిథిసత్కారః, రాజపుత్రభ్యాం
రామలక్ష్మణాభ్యాం, సహ సరాజపుత్రస్యై తత్ర విశాలాయాం, నిరీధిసీ రాత్రిం.
ని. 'నిశా నిరీసీ రాత్రి' నిత్యమర్థః. నీత్వా గమయిత్వా, మిధిలాం విదేహనిగరిం
ప్రతి ప్రస్థిత స్సౌ ప్రతపసా ముత్తమస్య మహాతపస్వి ప్రవరస్య, గౌతమస్య మనేరా
శ్రమం తపఃకరం, ప్రదర్శ్య తస్య గౌతమస్య దారా భార్యా విశాలా కస్యా
ముషక్తాం తదనుబద్ధాం, కథాముపాఖ్యాన మిత్ర మనేన ప్రకారేణాకథయత్ కథ
యామాస. ౧౪౫

౨. తదేవ విహోతి-ఆత్రేతి. అత్రాగమే, మహేంద్రః, అనార్యజుప్తేన
అసాధుజనాచరితేన, పథా క్షితవమార్గజేత్వర్థః. గౌతమస్య, స్తవ్య దారా ధర్మ
సాధికాం పత్నీ మహాల్యం ప్రకృతివికృతి త్వాభావేన తానిర్భయచతుర్థి సమాసాప్రాప్త్యా
వత్తీసమాసః ని. 'దారాః పుంసేవ భూమ్నోవే'త్యభిధానా త్సుంబహుత్వం. అగ
మత్ గ్రామ్య ధర్మేణ సంగతవా. గమే ద్లుజి పుషాదిత్వాచ్చే రదాదేశః. సముసిక్తా
తమ శ్చ క్రుధా అమాల్వాజారత్వనిత ప్రోధన; వృషాణం మహేంద్రం ని. 'వాసవో

1 స చ క్రుథా నిర్వృషణం వృషాణం

భార్యా మదృశ్యాం చ ముని శ్చకార.

౧౮౬

వన మేత ద్ధతే రామే శాపాస్తుక్తా భవిష్యసి,

ఇత్యుక్త్వా గౌతమః పత్నీం హిమాద్రిం తపసే యయా. ౧౮౭

“ఇథం విచివృత్తాంతే దేవతానాంగణే తదా,

పితౄణాం ప్రాభవా ల్లేభే మేషస్య వృషణం వృషా. ౧౮౮

తదేనా మేనసో ముక్తాం ప్రతిగృహ్లాతు గౌతమః,

ఇతి త స్యాశ్రమం భేజే సాకం రామేణ కౌశికః,

౧౮౯

పృత్రహా వృషే'త్వమరః. నిర్వృషణం విగతాండకోశం, ని. 'ముహూఽండకోశో వృషణ' ఇత్యమరః. తథా భార్యా మహ్య్యాం చ 'దృశ్యాం పూర్వరూపవర్తిత్యాగేన పాపాణభావమావన్నా మిత్యర్థః, చకార-తథా శశాప. ఉపజాతివృత్తమ్. ౧౮౬

౧౮౭. శాపాంశం కథయతి. వనమితి—రామే శ్రీరామచంద్రే, ఏతద్వనమేతదరణ్యం, గతే ప్రాప్తేనతి, శాపాత్పాపాణభావనిర్బంధరూపాత్ ముక్తాభవిష్యసి, శ్రీరామచంద్రపదారవిందరణిఃకణస్సర్వాదేవమచ్ఛపవతిప్రాప్తాం, పాపాణభావావస్థాం, విహాయ, నిజగోరం ప్రాప్యసీత్యర్థః; ఇత్యనేనప్రకారేణ, గౌతమః పత్నీ మహ్య్యాం, శ్రుత్యుక్త్వా, తపసే తపశ్చర్యార్థ్యం, హిమాద్రిం, యయా ప్రావ. ౧౮౭

ఇత్యమితి. ఇత్యనేనప్రకారేణ, దేవతానాంగణేత్వాదిదేవసంఘే, విదితవృత్తాంతే గౌతమశాపాదింబ్రోహిర్వృషణోఽభూదితివిజ్ఞాతవృత్తాంతేనతి, తదా-తస్మిన్ సమయే. పృష-ఇంద్రః, పితౄణాం - పితృదేవతానాం, ప్రాభవాన్వాహిత్యాత్, మేషస్య హవిష్వేన కప్పితస్య, ఏడక'భ్యుపసవిశేషస్య, వృషణం, లేభే-ప్రావ, మేష'వృషణం ఛిత్వా ఏతద్వృషణస్థానే యోజనూమాసు రిత్యర్థః. ఆకమి-మేషవృషణ ఇంద్రఇతి లోకవేదయోః ప్రసిద్ధిః. ని. 'మేషో'రభో'రణో'ర్ణాయం మేషవృష్టయ ఏడక' ఇత్యమరః. ౧౮౮

తదితి. తత్తస్మాత్కారణాద్దేవతమః ఏకసః-మహేంద్రసంభోగజనితపాపాత్, ముక్తాం-యాన్మత్సాదరజోమహిమ్నేలిశేషః, వినా మహ్య్యాం ప్రతిగృహ్లాతు - పునః స్వీకరోతు ఇత్యుక్త్వేతి శేషః. ఇతివైవ గమ్యమావార్థత్వా దిప్రయోగః. ప్రయోగే వాపానరుక్త్య మిత్యాలుంకారికాః. కోశకో విశ్వామిత్రః రామేణ సాకం తస్య గౌతమస్యాశ్రమం భేజే-ప్రావ. ౧౮౯

దుగళే సుఖే చ రజ ఏవ బభూవ హేతు
స్తాద్యుద్విధే మహతి గౌతమధర్మపత్నాన్యః,
యస్తా ద్దుణేన రజసా వికృతిం గతా సా
రామస్య పాదరజసా ప్రకృతిం ప్రపేదే.

౧౫౦

౧. తస్మిన్మహాల్మయా గౌతమేన చ కృత మూతిభ్యం విశ్వామిత్ర

దుగళితి. తాద్యుద్విధే-తాదృశప్రకారే, అనిర్వాచ్య ఇత్యర్థః. మహత్యనలే
చ గౌతమధర్మపత్నాన్యః అహల్యాయాః, దుగళే-పాహణావస్థాజనితశ్లేశే, సుఖే-పూర్వ
రూపప్రాప్తిజనితానందే చ విషయే, రజ ఏవ రజోగుణోరేణుశ్చ, ఏవకారోఽవధార
నాథకః. హేతుః కారణం బభూవ. కుతః యస్తా త్కారణా త్సా గౌతమధర్మపత్నీ
గుణేన-గుణరూపేణ రజసా-రజోగుణేనేత్యర్థః, వికృతిం గతా-పాహణావస్థావికా
రం ప్రాప్తా, తథా, రామస్య శ్రీరామచంద్రస్య, పాదరజసా-చరణరేణునా, ప్రకృ
తిం-పూర్వరూపం, ప్రపేదే, శ్రీరామచంద్రచరణారవిందరజస్సంపర్కాత్ పాహ
ణత్వం విహాయ నిజాకృతిం ప్రాప్తేత్యర్థః. ౧. 'రజో రజోగుణే రేణావార్తవేచే'తి
నానార్థరత్నమాలా. రజ ఇతి కేవలప్రకృతగోచరః శ్లేషాలంకారః. యద్యపి పూర్వ
మదృశ్యాం చకారేత్మ్యక్తం, నతుపాహణావస్థాం, తథాపి, వికృతిం గతా ప్రకృతిం
ప్రపేదే, ఇత్యనేన వద్దపురాణోక్తపాహణావస్థా సూచ్యతే తథాచ, పాదే 'సాతత
స్తస్య రామస్య పాదస్సర్వాన్వహత్వనః, అభూత్సురూపా వనితా కాపాత్రంతా మహాశి
లే'తి గుహేనాప్యుక్తమ్. త్వాళయామి తవ పాదపంకజే నాథ దారుద్రపదోశః మంత
రమ్, మానుషీకరణమార్హ మస్తిలే పాదయో' గితి కథా ప్రథీయసీతి మహానాటకే
పుష్కమ్ 'శిలాకంపం ధత్తే శివశివ వియుక్త్యై కఠినతామహో నారీచ్ఛాయా మయతి
వనితారూప మయతే, వదత్యేవంరామే వికసితముఖే వల్మల మురఃస్థలే ధృత్వా
బద్ధా కచభర ముదస్థా దృషివహూః.' అన్యత్ర గౌతమేనచ, పదకమలరజోభిర్బుక్త
పాహణదేహో మలభత యదహల్యాం గౌతమో ధర్మపత్నీమ్, త్వయి చరతి విశీర్ణగ్రా
హవింధ్యాద్రి పాదేతికతిభవితారస్తాపసాదారవంత ఇతి. వసంతతిలకాప్యుక్తమ్. ౧౫౦

తస్మిన్నితి. తస్మిన్నాశ్రమే విశ్వామిత్రః అహల్యయా, గౌతమేనచ, కృత
మూతిభ్యం విహిత మతిశిసత్కారం, సరాజపుత్ర శ్రీరామలక్ష్మణసహితస్సౌ, ప్రతి
గృహ్య-స్వీకృత్య, మిథోహవకంఠభువి విదేహనగరాంతికప్రదేశే, జనకస్యయజనభవ

స్స రాజపుత్రః ప్రతిగృహ్య మిథిలోపకంఠ 1 భువి జనకయజనభవన
మభజతే

౧౫౧

తదను జనకేన విధివ 2 దభ్యర్చితే 3 తస్మిన్ని మికులపురోధా
శ్శతానందో రఘునందన మేవ మభాషత.

౧౫౨

ప. తిష్ఠత్వత్పార్శ్వవృత్తైః మునిరగమదసావాశ్రమం బ్రహ్మసూనో
రాతిథ్యం తత్ర లభ్యానిరవధి 4 సురభేః ప్రాభవా దిత్యవేత్య,

నం-యజ్ఞశాలా మభజత-ప్రావిశత్. ని. 'విదేహో మిథిలాపురి, ఉపకంఠాంతికాభ్య
ర్ణాభ్యగ్రా అభ్యభిలోఽన్యయ'మితి చామరః.

౧౫౧

తదన్వీతి. తదను యజ్ఞశాలా ప్రవేశానంతరం, తస్మిన్-విశ్వామిత్రే, జనకేన
రాజా విధివత్ విధ్యంతం యథాశాస్త్ర మిశ్యర్థః 'తదర్హ'మితి వలిప్రత్యయః. అభ్య
ర్చితే-పూజితేనతి, నిమిర్వామ రాజా విదేహానాం కూటస్థః, తత్కులపురోధా-తద్వం
శపారంభర్యాగశురోహితః, పురః పురస్తా దేవ, రాజ్ఞో హితం గతే పురోధా ఇతి
విగ్రహః, ని. 'పురోహస్తు పురోహిత' ఇ త్యమరః. శతానందో గౌతమపుత్రః, మునిః
రఘునందనం-శ్రీరామం, ప్రశస్యేదా నత్యుమాణ ప్రకారేణాభాషత-అవోచత్, విశ్వా
మిత్రమాచక్ష్యం వత్తు మవచక్రమభివ్యర్థః.

౧౫౨

అ. తదేవ వివృణోతి.—నిష్ఠ స్థితి. అసామయమితి హస్తవిద్వేషః, మునిర్నన
శ్చిన్ విశ్వామిత్రః, త్పార్శ్వ వృత్తై-క్షత్రవర్ణయోగ్యవ్యాపారే, 'తాత్పర్యే'తి పాతే
క్షత్రధర్మయోగ్యవ్యాపారే. నిష్ఠా వర్తమానస్య, పురేతి శేషః. బ్రహ్మసూనో ర్వసి
వస్య, ఆశ్రమం-తపోఃన మగమత్-ప్రాప, ఆభేటకయోత్రాయా మితి శేషః. అన్
తత్ర ఆశ్రమే, నిరవధి నిర్వ్యాసం వద్రసోపేతంచతుర్విధమృష్టాన్న పానాదిసమృద్ధ
తయా నిష్కైశ్చశక్యమిశ్యర్థః, అతిథ్య మతిఃసత్కారం, 'అతిథ్యేషద మితి తాదర్థ్యే
అతిథేర్ధ్య' ఇతి ష్యప్రత్యయః లభ్యా-ప్రాప్య, పసిష్ఠకృత మితి శేషః, తత సురభేః-
శామధేనో, ని. 'సురభి గ్రివి చ స్త్రియా'మిత్యమరః. ప్రాభవా త్సమర్థాని ల్యేవ
మవేత్య-జ్ఞాత్వా, సా సురభిస్తేన విశ్వామిత్రేణ, ప్రాథితా-మహ్య మియం దీయతా
మితి పసిష్ఠ ముత్త్యయాదితాఽభూత్. తదను యాచ్ఛానంతరం, మునివరే-మునిశ్రేష్ఠే,
పసిష్ఠే నాభ్యుపేతే ధేనుం దాను మనంగీకృతవతి సతీత్యర్థః, సహర్థస్య సజబ్దస్య సుప్తు
పేతి సమాసః. శ్రోశంతీ మార్తస్యం ఖర్వతీ, తాం ధేనుం, చక్ష-బలాత్కారేణ

¹సా తేన ప్రార్థితా భూత్తదను మునివరేనాభ్యుపేతే²చక్ష
క్రోశంతిం తాంతయేవప్రచురబలస్సజా కాందిశీకో³బభూవ. ౧౫౩

గ. బహుశ స్తద్బలచకితస్య తపోబలాధిగతవివిధాయుధనిగమస్య
భూయోఽపి సురభినిమిత్తం సమార్థసమరస్యాస్య దివ్యాస్త్రపరంపరాం
బ్రహ్మదండేన నిరుంధ స్మరుంధతీజాని రవతస్థే. ౧౫౪

సీతవాక్, తతః ప్రచురబలజాహ-అశ్యంతబలిశ్చయా, ప్రచురబలస్స జేతి పాతేప్రశ్న
ప్రబలశకయవనాద్యుత్పాదిక యేత్యర్థః, తమూఢేనైవ, కాందిశీకో-భయద్రుతో,
బభూవ. మహాబలసంబన్ధ కామధేనువిదళితచతురంగబలస్సక్, పలాయితోఽభూదిత్య
ర్థః. 'కాందిశీకో భయద్రుత' ఇ త్యమరః. తయైవేత్యక్ర వివకారో సస్థివ్యవచ్ఛేదా
ర్థః. రాజాతపోబలేన నవధ్య ఇతి తేనోపేక్షితత్వా దితి భావః. తదుక్తం శ్రీరా
మాయణే కిష్కింధాకాండే 'దుర్లభస్య చ ధర్మస్య జీవితస్య శుభస్య చ, రాజానో
వానరశ్రేష్ఠ ప్రదాతారో నసంశయః. తన్న హింస్యాన్న చాక్రశేన్నాక్షిపేన్నా
ప్రియం వదేత్, దేవా మామహమాపేణ చరంత్యేతే మహేశల' ఇతి స్రగ్ధరాపు
త్రమ్. తదుక్తం కేదారేణ 'మధ్నై ర్యానా శ్రయేణ త్రిమునియతియతా స్రగ్ధ
రా కీర్తితేయ' మితి. ౧౫౩

ఆ. విచంభూతోఽపి పున ర్యుద్ధాగ్ధమేన ప్రవృత్త ఇత్యాహ. బహుశ ఇతి.
బహుశః బహువారం, 'బహుల్లాగ్ధా చ్ఛ సాగ్రకా దన్య తరస్యామితి శన్వీక్యయః,
తస్యాః కామధేనో ర్మలాత్ శక్తే, శ్చశ్చస్య భయసంభాంతస్య. ని. 'చకితో భయ
సంభాంత' ఇ త్యభిధానాత్. తపసాతపోబలేన, అధిగతాః ప్రార్థితా, వివిధా బహుప్ర
కారా శ్చ, ఆయుధనిగమ సమర్థేవాద్యస్త్రవిద్యా, యేన తస్య పాత విచ సురభినిమి
త్తం-కామధేనుప్రాప్త్యర్థం, 'తాదర్శ్యచక్షుర్నిష్ఠానే నిమిత్తపర్యామప్రయోగే సర్వా
సాం ప్రాయదర్శన' మితి ప్రథమా. భూయః-పునః, సమార్థసమరస్య-ఉపక్రాంతయ
ధస్య, ఆస్య విశ్వామిత్రస్య దివ్యాస్త్రపరంపరాం మమానుమాస్త్రశ్రేణిం, బ్రహ్మలేజో
మయేన దండేన, నిరుంధ-నివారయిక్, మోక్షురుస్వ స్థిత్యర్థః, ఆరుంధత్యేవ జాయా
యస్య ఆరుంధతీజాని ర్విసేదః, 'జాయాయాని' జితి సహదేశః. అవతస్థే-బ్రహ్మ శ్చేన
సీతవాక్, 'సమప్రవిభ్యష్ఠ' ఇత్యాత్మ నేపదమ్. ౧౫౪

1 సోఽనేనప్రార్థితోఽభూ. 2 చక్షర్వాక్.

తతోఽయం జాతవ్యలీకః ¹తాత్ర తేజసః పరం బ్రహ్మమేవ
మహో మహీయ ఇతి నిశ్చిత్య తద్విధయే దక్షిణస్యాం దిశి తీవ్రతరం
తప శ్చచార. ౧౫౫

అథ సావిత్రః శ్శత్రుయ స్త్రిశంకు స్సశరీరః స్వర్గసిద్ధిమభ్యర్థయ
మానో వసిష్ఠేన ప్రత్యాఖ్యాతా స్తస్యపుత్రై ర్మహోదయాదిభి
ర్నిర్బంధకుపితై ర్దత్తచండాలభావ స్త మేనం శరణ మభజత. ౧౫౬
అసావపి తన్వనోరథపరిపూర్తయే క్రతు మేకం ²ప్రాకమత.

తత ఇతి. తతస్తదనంతరం, అయం విశ్వామిత్రః, జాతవ్యలీకః-శ్శత్రుయబలే
సముత్పన్నాప్రతిస్పృక్, ని. 'అలీకంత్వప్రియేఽనృత' ఇత్యమరః, అథవా ఉత్పన్నదుఃఖః.
ని. 'వ్యలీకమన్యతేదుఃఖే' ఇతివైజయంతీ. అత ఏవ తాత్ర - శ్శత్రుసంబంధినః,
తేజసః బలత్, ని. 'తేజః ప్రభావే దీప్తాద బల' ఇత్యమరః. పర మత్యంతం. బ్రహ్మం-
బ్రహ్మసంబంధ్యేన, మహానైజో, మహీయా-మహత్తరం, ప్రశస్త మితియావత్, ఇతి,
నిశ్చిత్య-నిర్ధార్య. తథా శ్రీరామాయణే 'ధిగ్బలం శ్శత్రుయబలం బ్రహ్మతేజోబలం
బలమ్, ఏకేన బ్రహ్మదండేన సర్వాస్త్రిణి హతాని మే' ఇతి. తద్విధయే బ్రహ్మతేజః
ప్రాప్త్యర్థం, దక్షిణస్యాం, దిశి, తీవ్రతర మత్యుగ్రం, తప శ్చచార ఘోరతరతపోని
ష్ఠోఽభూదిత్యర్థః. ౧౫౫

ఆథేతి. ³భానంతరం, సావిత్రః-సవిత్పునశోద్భవః, శ్శత్రుయః-శ్శత్రుబలప్ర
సూతః, 'శ్శత్రార్థ' ఇతి ఘప్రత్యయః, విశేషణద్వయేనాసి గృహీతాపరిత్యాగిత్వం
సూచ్యతే. త్రిశంకురాజా, సశరీరః-శరీరసహితస్సన్నేహ, స్వర్గసిద్ధి-స్వర్గోకప్రాప్తిం,
అభ్యర్థయమానః సశరీరవివాహం స్వర్గం యాస్యామితి రూచమానస్సన్నిత్యర్థః, వసి
ష్ఠేన గురుగా, ప్రత్యాఖ్యాతః సశరీరస్వర్గమనమశక్యమితినిరాకృతః, తథా నిర్బంధ
కుపితైః. యష్మాభి రసి నా, గురుపుత్రై రహం సశరీరవివ స్వర్గం ప్రావణీయ ఇతి పునః
పున ర్యాచ్ఛానిర్బంధం జనితోపద్రవసంజాతకోపైః, మహోదయ ఏవ ఆదిత్యేహంతైః,
తస్య పసిష్ఠస్య పుత్రైః దత్తః చండాలభావో యస్య స తథోక్తః, చండాలాభవేతి
శస్త్ర స్సన్నిత్యర్థః. త మేనం విశ్వామిత్రం తపస్యంతం శరణమభజత; తత్ప్రేరితశ్శతయా
అయం మాం స్వర్గం ప్రాప్యమృతేతి శరణాగతోఽభూ దిత్వర్థః. ౧౫౬

తతః కి మత ఆహ. — అసావపి. అసౌ విశ్వామిత్రోఽపి, తస్య త్రిశంకో ర్తనో

తత్ర సమాగతేషు బ్రాహ్మణేషు జుగుప్సయా¹ త్రిశంకో రనా
గతా న్యసిష్ఠపుత్రా నయం శాపేన శ్వభక్షకా నకరోత్. ౧౫౮

తతః క్రతుభుజాం వర్గే స్వర్గా దనవతీర్ణే. ౧౫౯

ప. ఆయం మహాత్మా తపసాం ప్రభావా

దారోపయామాస దివం త్రిశంకుమ్,

నీలాంబరం నిహ్నుతరాజవేషం

రథపరిపూర్తయే-సశరీరస్వర్గస్రాక్షిరూపమనోరథం పరిపూరయతుమిత్యర్థః, ఏకం క్రతుం,
ప్రాకమత-కంచిద్యాగం ప్రారబ్ధవానిత్యర్థః. ౧౫౮

కలేతి. తత్ర త్రిశంకోస్సంబంధిని, తస్మిన్ క్రతు, బ్రాహ్మణేషు-బ్రహ్మర్షిషు,
సమాగతేషు విశ్వామిత్రభయో దుపాగతేషు, సత్సు, త్రిశంకో ర్నృపాత్, 'జుగు
ప్సవిరామే' త్యాదినా పంచమీ. జుగుప్సయా శాఖాంతరం ప్రవిష్టః, శాలిభిష్టోఽ
స్వత్పరిపంధినం శరణంగత శ్చండా లోఽయం యజమానః, క్షత్రియశ్చ యాజకః
తస్మాత్తత్ర గమన మనుచిత మిత్యుత్పన్నమనస్సంకోచేనేతి భావః, ఆనాగతానసం
ప్రాప్తాన్, పసిష్ఠస్య పుత్రాన్, ఆయం విశ్వామిత్రః, శాపేన, శ్వభక్షకా నకరోత్,
యతోఽస్య దుష్క్రాంతయాగం ప్రతీర్ష్యయా న సమాగతాస్త ఇమే పసిష్ఠస్య పుత్రాః
అతః శ్వమాంస భక్షకా భవంత్యితి శశాపేత్యర్థః. ౧౫౯

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం, క్రతుంభుంజకఇతి క్రతుభుజః తేషా మింద్రాదిదేవా
నాం, ఐర్గే-సంఘేఽపి, స్వర్గాదనవతీర్ణే, జుగుప్సయేవ నవతరనిసతి, హవిర్భాగాన్
గృహీతు మితి శేషః. ౧౫౯

ఆయ మితి. మహాత్మా-మహానుభావోఽయం, విశ్వామిత్రః, తపసాం ప్రభా
వా క్తవస్సామర్థ్యాత్, త్రిశంకుం దివం-స్వర్గం, ఆరోపయామాస-ఆరోపితవాన్,
రుహేర్వర్ణంతాల్లాట్. 'రువాః పోఽన్యతరస్యా' మితి షకారః. 'గలిబుద్ధీ' త్యాదినా
జైకర్తృః జౌకర్తృత్వం. కీదృశం త్రిశంకుం, నీలమంబరం వాసో వ్యోమ చ యస్య
తం, ఏకత్ర చండాలాకృతిధారిత్యా దన్యత్ర మేఘావరణజనితాంశుకారావృతత్వా
చ్చేతి భావః, ని. 'అంబరం వాససి వ్యోమ్నీ'తి విశ్వః. తథానిహ్నుతః-ఆచ్ఛాదితః-
రాజవేషో నృపనైవధ్యం, చంద్రప్రకాశశ్చయస్మిన్ క్రతం, ని. 'రాజా ప్రభౌ నృపే చం
ద్రే యక్షే క్షత్రియశక్రయోరితి విశ్వః. అకవివ పర్వానిశీధాల్-ప్రావృటాల్-లార్థ

వర్షానిశీథా దవిశేషవేషమ్.

౧౬౦

అపాతయ త్వస్వర్గ ముపాశ్రయంతం

సంజాతమన్య శ్శతమన్య రేనమ్,

తతోఽవలమ్బ్యస్య నియోగశంకుం

లేభే త్రిశంకు ర్గగనే ప్రతిష్ఠామ్

౧౬౧

గ. తతో 'గీర్వాణగణ ప్రార్థనయా పరిత్యక్తభువనాంతరనిర్మాణ కర్తాణం తత్ర తః ప్రత్యూహః ప్రత్యుద్భూత ఇతి పశ్యిమాయాం

రాత్రా, దవిశేషో విశేషరహితో వేషో యస్య తం, ఆర్థభాత్రత్యుక్తాకార మిత్యర్థః.

సి. 'త్రియం ప్రాప్యత్ త్రియం భూమ్ని వర్షా' ఇతి. 'ఆర్థభాత్రనిశీథా ద్వా' వి తిచామరి. శ్లేషాలంకారి. ఇంద్రస్వాస్థ్యం.

౧౬౦

అపాతయ దితి. తత స్తనంతరం, శతం మన్యవః ప్రకపో యస్య శతమన్య ంద్రః, సంజాతమన్యః చండాం కి మితి స్వర్గమారోపితవా సితి సముత్పన్నతోఽస్య స్యత్, స. 'మన్య రైస్యే క్రతౌ క్రుధీ' త్యమరి. స్వర్గ ముపాశ్రయంతం-ప్రవిశంత మేనం త్రిశంకు, మనోతయత్-పాతయాయాస, తతోఽనంతరం, త్రిశంకుః పతమా నవిశేషః. అన్య మహత్తనో విశ్వామిత్రస్య, నియోగశంకుం, త్వ ముత్రైవతిష్ఠే త్యాజ్ఞానాసాలంబనయప్టివిశేషం, అవలంబ్యపట్టభ్య, గగనేప్రతిష్ఠాం స్థితిం, లేభే-ప్రాప్, ఏతన్నియోగావలంబేన అంతరేక్షేణోఽభూదిత్యర్థః. మహత్తానః కింవాకర్తం నశక్నుంతీతిభావః. ఉపజాతివృత్తమ్.

౧౬౧

తత ఇతి. తతః-త్రిశంకో ర్గగనే ప్రతిష్ఠాపనానంతరం, గీర్వాణ ప్రార్థనయా పురం దరాదిబృందారకబృందయాచ్ఛయా, మిత్యర్థః-విసృప్తం, భువనాంతరనిర్మాణకర్త - స్వర్గాంతరవచనైవ కర్త, యేన తథాతత్ర దక్షిణస్యాంశి, తపఃప్రత్యూహ స్తపోవిఘ్నః. సి. 'విఘ్నోఽంశరాయః ప్రత్యూహ' ఇత్యమరి. ప్రత్యుద్భూత స్సంజాత ఇతి, పశ్యో మాయాందిశి, పుష్కరే-తీర్థవిశేషే, పుష్కలం-సమగ్రం, తవశ్చరంత, మమం విశ్వా మిత్రం, అంబరీషస్య మహారాజస్య, యజ్ఞపశునాశే నిమిత్తే, ప్రాయశ్చిత్తార్థం-ప్రాయ శ్చిత్తం నామ ప్రార్థకర్త తాపజనికమితనిరాకరణార్థం-మిత్యర్థః-కర్తృవిశేషః, తద ర్థం బహ్వభిరనేకభిశ్శతసంఖ్యాకాభిరత్యర్థః, 'పోతోనుణంపనా'దితి జీష్. గోభి ర్మూఢభూతాభిః. క్రీత్యా క్రియద్రవ్యదాన స్వీకృత్య, నరపశుతాం సీయమానః,

దిశి పుష్కరే పుష్కలం తప శ్శరంత మము మంబరీషయజ్జపశునాశ
ప్రాయశ్చిత్తార్థం బహీభి ర్గోభిః క్రిత్వా నరపశుతాం నీయమాన
స్తావదృచికస్య మధ్యమపుత్ర శ్శూరశేఫ శ్శరణ మయాచత. ౧౬౨

అయం భగవాన్నిజతనయవినిమయేన రక్షితు మేన మున్ముఖః
పరాజ్ఞుభేభ్యస్తేభ్యో హవిష్యందాదిభ్య శ్శాపేన వసిష్ఠతనయదశాం

తత్ప్రాయశ్చిత్తస్య నరపశుశ్చ ర్భుక్తేన విధిబోధితత్వాదిభావః, తావత్తదానిం.
ఋషీకస్య ఋషీనామ్నః, కస్యచిద్ద్యుగ్రబ్రహ్మణస్య, శునశ్శేసనామాశున ఇవ శేఫో
యస్యేతి నిగ్రహః 'శేఫుచ్చురంగులేషు శున' ఇత్యుక్తః. మధ్యమపుత్రః, శునఃపుచ్చః
శునోలాంగులః, ఇత్యాద్యత్పతీమపుత్రా పేక్షయా మధ్యమోఽయంపుత్రః మధ్యేభ
వో మధ్యమః, మధ్యాన్న ఇతి మత్రస్యయః 'పితా జ్యేష్ఠ మప్రేయం మాతాచాఽను
కనీయసమ్, నిక్రిశం మధ్యమం మన్యే గాజపుత్ర నమస్వమామితి క్రిరామాయణే
తేనైవోక్తత్వాత్. శరణ మయాచత, ఆవన్నోఽహం మత్స్యాణ సారక్షం కుర్వీతి
ప్రార్థితవానిత్యర్థః, నను ఋషీకోఽయం బ్రాహ్మణః తత్కర్మంశ్చదగ్ధోదరపూరణాయ
వశ్యర్థం స్వపుత్రదానరూపం పాపం కృతవాక్, కించ ఆత్మైవే పుత్రనామానీతి
ప్రతేతి. పుత్ర స్యాత్కరూపత్వాత్ ఆత్మహంశ్చత్వదోషప్రసంగా చేతి చేత్. సత్యం
ఋభుక్షితస్యాస్య తాద్యగ్నివేకహవ్యత్వాత్, తమక్తవ 'త్యజే త్సుధార్తా మహిళాపి
పుత్రం భుక్తౌ త్సుధార్తా భుజగీ న్యుచండమ్, ఋభుక్షితః కిం కరోమి సాపం తీగ్నా
నరా క్షిప్తశ్చ గా భవతి.' అన్యచ్చ 'సృష్ణోదర స్యాథే కిం న కుర్వం శ్యసాంప్రత'
మితి. అతస్తథా కృతవా నిత్యల మతిప్రసంగేన. ౧౬౩

౧. తతః కిం కృతవా మ్మని కి త్యక్త ఆహ-అయ మితి. అయ మితి పురోవ
ర్తినో నిర్దేశః, భగవా 'మచ్ఛుత్రించ వివాశంచ' స్యుక్తలక్షణః విశ్వామిత్రః, నిజతనయ
వినిమయేన - స్వపుత్రప్రత్యర్పణేన, ఏనం శునశ్శేసం, రక్షితుంపాలయితు, మున్ముఖః
'సర్వకామసమృద్ధస్యహ్యశ్వమేధస్య యత్ఫలమ్, కశ్యపం లభతే త్రస్తే రక్షితే శరణా
గతే' ఇతి. శరణాగతరక్షణే మహాఫలశ్రుత్యాత్, నిజతనయార్పణేనాప్యేనం కళుభావ
నిర్గుండా న్నోచయితుం కృతనిశ్చయ స్స నిత్యర్థః. పరాజ్ఞు భేభ్యః వినిమయానంగీకా
రేణ ప్రతికూలేభ్యః హవిష్యందః ఆది ర్యేషాం లేభ్యో హవిష్యందప్రముఖేభ్యః లేభ్యః
నిజతనమేభ్యః శాపేన, వసిష్ఠతనయదశాం శ్వభక్షకావస్థాం, దత్వా వసిష్ఠతనయా
ఇవ శ్వమంసభోజినోభవంత్వితిశస్త్యైత్యర్థః, ని. 'దశా పరావపస్థాయా' మితి విశ్వః.

దత్వా గాధాద్వయప్రీతాభ్యా మింద్రోపేంద్రాభ్యా మంబరీషం శున
శ్శేఫం చ పరిపూర్ణమనోరథౌ కారయామాస. ౧౬౩

తత స్తవస్యంత మేనం మేనకాసంగత స్తపోభంగశ్చిర మంగీ
చకార. ౧౬౪

‘పశ్చాత్పశ్చాత్తాపాభిభూతోఽయ ముత్తరే భూభృతి కాశికీ
తీరే ఘోరం తప శ్చచార. ౧౬౫

తత్ర జంభారిప్రహితాం రంభాం ‘శైలీభవే’తిశప్తాపూర్వస్యాం

గాధాద్వయప్రీతాభ్యాం - గాధయోరింద్రోపేంద్రప్రసాదకసూక్తివిశేషయోర్ద్వయేన
శునశ్శేఫగీలేన ప్రీతాభ్యాం-సంతుష్టాభ్యా మింద్రోపేంద్రాభ్యాం, యాగాధిష్ఠాత్మదేవ
తాభ్యాం, అంబరీషంశునశ్శేఫంచేత్యుభౌ పరిపూర్ణమనోరథౌ-సంపూర్ణాభిలాషా కార
యామాస. ఇంద్రోపేంద్రసంతోషోత్పాదనపూర్వకం యజ్ఞస్య సాంగత్వాపాదనేన
అంబరీషమనోరథం ప్రాణవరిత్రాణేన శునశ్శేఫమనోరథంచ పూరయామానే త్యర్థః. ౧౬౩

తత ఇతి. తతస్తదనంతరం, తవస్యంతం-తవఃపర్యాణం, తపోనిష్ఠ మిక్యర్థః
ఏనం విశ్వామిత్రం మేనకాయాః మేనకాఖ్యాయాః పురస, సంగతః-సంగాత్, పం
చమ్పూస్తసిః. తపోభంగస్తపో విఘ్నః, కర్తా, చిరం-బహుకాలం, అంగీచకార - అనుస
సార, మేనకా సంభోగతాత్పర్యేణ చిరకాల మయం పరిత్యక్తనియమోఽభూ దితి
భావః. తపోభంగస్య గ్రాబల్లం బోధయితుం కర్తృకర్తవ్యత్వానః. ౧౬౪

పశ్చాదితి. పశ్చాత్తదనంతరమయం విశ్రామిత్రః, పశ్చాత్తాపేన క్షేమేత దస
దాచరిక మంగీకృత మిక్యనుతాపే, నాభిభూతః ఆక్రంకస్సన్నుత్తరే ఉత్తరస్త్రిక్,
భూభృతి-హిమవత్పర్వతే, ‘పూర్వాదిభ్యో నసభ్యో వే’తి వికల్పాత్ తస్మి న్నాదేశా
భావః. కాశిక్యాస్తత్రత్యాయాః స్వభగిన్యా, నద్యా, స్తీరే. ఘోరమత్కుగ్రం, తప
శ్చచార, తథాచ శ్రీరామాయణే ‘కాశికీ పరమోదారా ప్రవృత్తా చ మహానదీ, దివ్య
పుణ్యోదకా రమ్యా హిమవంత ముపాశ్రితా. లోకస్య హితకామార్థం ప్రవృత్తా భగి
నీమమే’తి శ్రీరామంప్రతిస్సేవైవోక్తమ్. ౧౬౫

తత్రేతి. తత్ర హిమవత్పర్వతే, జంభారిణా - జంభాఖ్యవైత్యద్వేషితోద్రేణ,
ప్రహితాం-తపోవిఘ్నార్థంప్రేషితాం, రంభా మపురసం, వి. ‘స్త్రీయాం బహువ్య
పురస స్వర్వేక్యా ఊర్వశీ ముఖాః, ఊర్వశీ మేనకా రంభా ఘృతాచీ చ లింగాత్త

దిశి నిరస్తనిశ్వాసం తపశ్చరత్యముష్టి న్నూష్ణణా తపోగ్నే ¹రుద్వి
గ్నామరసఖ స్తామరసాసన సున్నిధాయ జితేంద్రియత్వా ద్భృష్టాన్ని
రసి వసిష్టో² వ్యేవం వ్యాహరతు భవంత మిత్యభావత. ౧౬౬

వ. అసౌ వసిష్ఠ నిర్దేశా ద్భృష్టాన్నిత్వ మవిందత,
యథోపనయసంస్కారా ద్ద్విజన్తా బ్రహ్మవర్చసమ్. ౧౬౭
ఇతి జనకపురోధఃశ్లాఘితో గాధిసూను
సహ నృపతనయాభ్యాం శర్వరీం తత్ర నీత్వా,

మే'త్యమరః. శైలీ-శిలామయా, మయడగ్ధే అజ్, శిలారూపాభవేతి శస్త్రావకాపేన
సామానాపస్థాం దత్వేత్యర్థః; పూర్వస్యాందిశి-ప్రాచ్యం, నిరస్తనిశ్వాసం-నిరుద్ధప్రాణనం
చారం యథాతథా, రేచక పూరకకుంభకలక్షణ ప్రాణాయామసహిత మిత్యర్థః, అముష్టి
న్విశ్వామిత్రే, తపశ్చరతి మహోగ్రతపోనిష్ఠాపరకంలే సతి, తపోగ్నేస్తపోరూపవ
హ్నో రూష్ణణా సంతాపజనకత్వాలయా, ఉద్విగ్నావిహ్వలాః, యే అమరా దేవా
స్తేహం సఖా తత్సఖాః, భయసంభ్రాంతాభిలగీర్వాణసహిత సున్నిత్యర్థః, 'రాజాహస్య
భిభృష్ట'జితి టచ్. తామరసాసనో-బ్రహ్మ, సున్నిధాయ సన్నిహితో భూత్వా, జితే
ంద్రియత్వా ద్విమయప్రవృత్తిప్రతిరోధేన శీతేంద్రియగ్రామత్వా ద్ధేవోః బ్రహ్మ
న్నిరసీతి వ్యాహరతు-పదతు, మదనుగ్రహణేతి శేషః. తత్రైవ తవ మనసి విద్యత ఇతి
భావః. ఇతీత మభావత. ౧౬౬

ఆ. తతః కిం తత్రాహ—అసౌ వితి. అసౌ విశ్వామిత్రః, వసిష్ఠస్య, నిర్దేశాన్నిరూ
పణా, ద్భృష్టాన్నిత్వం-బ్రహ్మణముష్టిత్వం, ద్వేజన్త నీ ఉత్పత్తికర్తృభ్యాం యస్యన ద్విజ
న్తా-బ్రహ్మణః, ఉపనయసంస్కారా దుపనయనరూపసంస్కారా ద్భృష్టవర్చసం
యథా బ్రహ్మలేజ ఇవ, అవిందత-అలభత 'బ్రహ్మసత్త్వాం వర్చస' ఇతి అవప్రీత్య
యః. అత్ర యథాశబ్దః ఇవార్థః. 'ఇవ వద్వా యథా శబ్దా'ఇతి దండ్యాచార్యాను
శాసనాత్-అత ఏవోపమా. ౧౬౭

ఇతీతి. ఇత్యుక్తప్రకారేణ, జనకస్య, పురోధసా-పురోహితేన, శతానందేన,
శ్లాఘితః-ప్రశంసితః, గాధిసూను ద్విశ్వామిత్రః, నృపతనయాభ్యాం సహ-శ్రీరామబ
క్షణాభ్యాం సాకం, తత్ర యజ్ఞకాలాయాం, శర్వరీం-రాత్రిం, నీత్వా-గమయిత్వా,
సరిసిజదమితాయ-వద్దబాంధవాయ, ఛాందసాయ-ధంవోమయాయ, సంధ్యత్రమేనసి

1 ఉద్విగ్నమనసః.

విధివ దదిశ దర్శ్యం పుష్పదర్శాగ్రగర్భం

సరసిజదయితాయ బోధ్యతిషే ఛాందసాయ

౧౬౮

గ. తదను రామలక్ష్మణనిరీక్షణకౌతుకా దనవరత¹పతితేన వికచకువల
యనిచయోపచీయమాచమేచక² మురిచిమలిష్టుచేన³ పౌరనారీజనలోచ
నరోచిషా⁴ కవచితనరపతిపథాం జనకరాజధానీం విశ్వామిత్రః ప్రవిశ్య
దశరథతనయా⁵ నిద మభావత.

౧౬౯

క్రమేణ ఋగాదివేదశ్రయమయత్వా దితి భావః. తథాచ శ్రుతిః. “ఋగ్విశ్వామిత్రా
దివి దేవ ఈయతే. యజుర్వేదేతివృత్తిమధ్యే అహ్నిః, సామవేదేనాస్తమయేమహీయత”
ఇతి బోధ్యతిషే. సూర్యాయ, పుష్పదర్శాగ్రగర్భం-పుష్పదర్శాంకురమిత్రం, తథాభూత
వైశ్యవ శాస్త్రచోదితత్వా దితి భావః. ఉక్తంచ జ్ఞానవాసిషే, ‘దత్వార్థ్యం కీర్ణకు
సుమం ప్రణమ్యాశు ప్రదక్షిణైః, విష్ణు మానా ద్విజో వాక్త్ర్య రంభోదమివ చాతక’
ఇతి. అథార్థం పూజార్థం ద్రవ్య మర్థ్యం జలంజలిః, ‘పాదార్థాభ్యాం చేతి యశ్చ’
త్యయః. ని. ‘మూత్యే త్రాణానిధా వర్ణః, షట్పల్లిష్వర్ణ్యమర్థాథ’ ఇతి చామరః. విధి
వత్-విధ్యర్థం, యథాశాస్త్ర మిశ్యర్థః; ‘తదర్థమితి వతిప్రత్యయః. అదిశత్ దక్ష
వాక్; అత్ర శ్రుతిః. ‘తదను వా ఏతే బ్రహ్మవాదినః పూర్వాభిమతా స్సంధ్యా
యాం గాయత్ర్యాభిమంత్రితా ఆప ఊర్ధ్వం విక్షిపంతి తావతా ఆపో వజ్రీ భూత్వా
తాని రక్షాగంసి ‘మందేహరుణే ద్విపే ప్రక్షిపంతీ’తి మాలినీవృత్తమ్.

౧౭౦

తదన్వతి. తదను అర్హ్యప్రదానానంతరం. విశ్వామిత్రః, రామలక్ష్మణయోః కర్త
ణోః, నిరీక్షణకౌతుకా ద్విలోకనకౌతుకహలాద్యేతోః. ని. ‘కౌతుకహలం కౌతుకం చ
కుతుకం చ కుతూహల’ మిత్యమరః. అనవరతపతితేన-నిరంతరప్రసృతేన, వికచకువల
యానా ముత్ఫుల్లసిహోత్పలానాం, నిచయేన సమూహేన, ఉపదీయమానా - ప్రవర్ధ
మానా, యా మేదకమరీది శ్చ్యవలకాంతిః, ని. ‘కృష్ణే నీలానీతశ్చ్యవకాలశ్చ్యవ
లమేదకా’ ఇత్యమరః. తస్యాః మలిష్టుచేన-పాటచ్చరేణ, తిరస్కారకేణేతి యావత్,
తస్వన్నీలవర్ణేనేత్యర్థః. అత ఏవోపమా. ని. ‘ప్రతిరోధిపరాస్కంది పాటచ్చరమలి
ష్టుచా’ ఇత్యమరః. పౌరనారీణాం-పురసుదరీణాం లోచనరోచిషా-నయనకాంత్యా,
కవచిత్క-నంపలిత్క, నరపతేః, పంథా నరపతిపథః రాజమార్గో యస్యాస్తాం, ‘ఋహున్’
రిత్యాదినా సమాసాంకః; రాజానో ధీయంతేఽస్యా’ మితి రాజధానీ. జనకస్య రాజ

అస్యాం ఖలు నగర్యా మారబ్ధయజ్ఞస్య రాజ్ఞో జనకస్య భాగ
ధేయా తీతానామధేయభాజన మజీజన త్కన్యారత్నం రత్నగర్భా
భగవతీ. ౧౭౦

1 అస్యః 2 పురః 3 మపరం 4 మహాత్మ్యం. 5 కుతః ౧౭౧

ప. 1 దేవ్యా యస్యా వసన ముదధిః వీరికా హాటకాద్రి
రూర సింధు సుగరతనయస్వర్ణమాలైకబంధుః,

ధానీ జనకరాజధానీ మిళితానగరీ, తాం, 'కరణాధికరణయో'శ్చ త్యధికరణార్థే ట్యు
ప్రతిశ్యయః. ప్రవిశ్య, దశరథతనయా-శ్రీరామలక్ష్మణౌ ప్రతీపం వచన మభావత.

ఆ. తదే వాహ. — అస్యా మితి. అస్యాం నగర్యాం మిళితాయాం, ఖలు శబ్దః
ప్రసిద్ధార్థకః, భగవతీ పూజ్యా, రత్నాని మణయోగభేదేనాస్యాస్యా రత్నగర్భా ధూః,
ని. 'జగతీ రత్నగర్భాచే'త్యమరః. ఆరబ్ధయజ్ఞస్మోపక్రాంతసవనస్య, రాజ్ఞః, హలముఖ
కర్తవేన-యజ్ఞభూమిం శోధయత ఇత్యర్థః. భాగధేయా ద్భాగ్యా ద్ధేతోః, ని. 'దైవం
దిప్తం భాగధేయం భాగ్యం శ్రీ నియతి ర్విధి' నిత్యమరః, సీతాలాంగలవద్ధతి స్తజ్జ
న్యత్వా తీతేత్యన్వర్థసంజ్ఞా. ని. 'సీతాలాంగల వద్ధతి' రిత్యమరః. సీతేతి నామధే
యస్య నామ్నా భాజనం పాత్రం, 'నామరూప భాగేభ్యః స్వాధే ధేయో వక్తవ్య'
ఇత్యుభయ త్రాపి ధేయప్రత్యయః. కన్యారత్నం-శ్రేష్ఠం కన్యకామిత్యర్థః, అజీజన
త్-జనయూమాన; రత్నగర్భామీ స్తస్యా రత్నజననం యుక్త మేవేతి భావః. జనే
ర్ణా చ జ్యుష్ఠధాయా హ్రస్వోఽభ్యాసదీర్ఘ శ్చ. ని. 'రత్నం శ్రేష్ఠే మణా వపీ'తివి
శ్వః. జాతౌజాతౌ చ యచ్ఛ్రేష్ఠం తద్రత్న మభిధీయత' ఇత్యభిధానాత్. ౧౭౦

అస్యా ఇతి. అస్యః, పురోమిళితానగర్యః, అపరం-ఇతిోఽన్యవ్రాహత్యం,
మహామభావత్వం కిం వర్జనీయమస్తి; నకించిదస్తీత్యర్థః, కుతః యతః యస్తాత్కార
నాత్. ౧౭౧

దేవ్యా ఇతి. యస్యా దేవ్యా భూదేవ్యాః, ఉదకాని ధీయంతేఽస్తి నిత్య
దధిః-సముద్రః, 'ఉదకస్మోద సుంజ్ఞాయా' మిత్యుదకశబ్దస్య ఉదాదేశః; వసనం-వ
స్త్రం, తథా, హాటకాద్రి స్వస్థాచలః, ని. 'స్వర్ణం సువర్ణం కనకం హిరణ్యం హేమ
హాటక' మిత్యమరః; అల్పం వీరం వీరీ నైవ వీరికా ఉపవేశనవీరం, గౌరాదిత్వాత్
నీన్; తతః స్వాధేకః; 'కేఽణ' ఇతి హ్రస్వః; తథా సగరతనయానాం కపిలహిపానల

క్రీడాశైలః ¹పరమపురుషక్రోడదంష్ట్రచతస్యా

స్వీతామాతు ర్జగతి మిథిలాం సూతికాగేహ మావళిః. ౧౭౨

ప. ²అత్ర సీతావివాహార్థ మమరై రపి దుష్కరమ్,

జనకః కల్పయామాస ధనురారోపణం పణమ్. ఇతి. ౧౭౩

దధానాంస్వర్గమార్గే వికటంధుః-ముఖ్యసుహృత్, స్వర్గోకప్రాపికేత్యర్థః; సింధు స్ఫురిత్, మందాకినీతి యావత్, హరో ముక్తాకలాహః, ని. 'దేశే నదవిశేషేఽపైథౌ సింధు ర్నా సరితి స్త్రియా' మిత్యమరః. తథా, పరమపురుషః-పురుషోత్తమో విష్ణుః, స చాసౌ క్రోడో పరాహ శ్చ తస్య దంష్ట్రా దంతవిశేష శ్చ క్రీడాశైలా-విహారాదలి, సర్వ త్రాభూ దితి శేషః. తస్యా స్వీతామాతు స్వీతాజనన్యాః, భూదేవ్యాః జగతి-జగత్స్వి త్యర్థః. మిథిలాం పరిచ్ఛిన్నతయా వర్తమానాం, మిథిలాసగరిం, సూతికాగేహం-సూతి కాగృహ మావళిః-బ్రువంతి, యత ఏవ మపరిమేయానుభవాదయా భూదేవ్యాః మిథిలాం సూతికాగేహం కథయంత్యతోఽస్యామాహత్త్యం కి మన్య ద్వక్తస్య మస్తీ త్యర్థః; 'బ్రువతి పంచానామిత్యాదినాణలాదేశః. బ్రువ ఆహ దేశశ్చ. అత్రోదధ్యాది మావరంజక లేవనవసత్వాదిరూపగా త్సమస్తవస్తువ ర్తిరూపకాలంకారః. 'ఆరోపణమ యస్య స్యా దతిరోహితరూపిణి, ఉపరంజక మారోప్యమాణం తద్రూపకం మత' మితి లక్షణాత్. అత్ర తథాఽర్పీయస్యాం మిథిలాయాం సాగరాంబరాదిమత్తయా మహీయస్యా భూదేవ్యా ఆధేయత్వకథనా దధిక ప్రభేదోఽలంకారః, తమ క్తవ్. 'ఆధారాధేయయోరానురూప్యాభావోఽధికో మత' ఇతి. అయంచోక్త రూపకాను ప్రాణితఇతి సంకరః. మందాక్రాంతావృత్తమ్. ౧౭౨

అ లేతి. అత్రమిథిలాయాం, సీతోత్పత్తిసమయే, జనకో రాజా పితాచ, ని. 'తాత స్తు జనకః పితేత్యమరః, సీతాయా వివాహార్థ మమరై రింద్రాదిభి రపి కిము తాన్యై రితి భావః, దుష్కరం కర్తవ్యకళ్యం, 'ఈమద్దస్సు'ష్యిత్యాదినా భిత్ ప్రత్య యః. ధనుషః హరోదండస్య, ఆరోపణం అవనమనం పణం మూల్యం కల్పయామాస యోవా కో వా ఇదం ధను రారోపయతి తస్మై ఇయం కన్యా దీయతే నకన్యస్తా ఇతి ప్రతిజ్ఞాకవానిత్యర్థః. ఇతి. ఇదమభావతేతి, పూర్వేణసంబంధః. ని. 'పణో ద్యూ తాదిమాత్స్యప్తే భృతౌ మూల్యే ధనేఽపిచే'త్యమరః. ౧౭౩

తతో మహర్షి ర్జనకస్య రాజ్ఞ
స్సభాం సుధర్మాసదృశీం ప్రపేదే,
తా చాపతు శ్చాపవిలోకలోతా

1 సచాపకా కోసలరాజపుత్ర.

౧౭౪

X తత్ర విధివ దభ్యర్చితః కథితదశరథతనయవృత్తాంతః కాశికః -
“(కాశిక ప్రముఖై)రమరై రస్తత్కులమహత్తరే దేవరాతే నిక్షిప్తం విశే
షత స్సీతాశుల్కార్థం మయా రక్షిత మిద మితి జనకేన ప్రదర్శితస్య

తత ఇతి. తతః. సీతావృత్తాంత కథనానంతరం, మహర్షిశ్వామిత్రః, ఋషి
లక్షణముక్తం, సుధర్మాసదృశీదేవసభాసమాం. ని. ‘స్వాస్థ్యధర్మా దేవసభే’త్యమరః.
జనకరాజస్య సభా మాస్థానం, ప్రపేదేప్రాప తథాచాపవిలోకలోతా ధనుర్దర్శనలాల
సా. ని. ‘లోలుపా లోలుభా లోలు లంపటా లాలస శ్చన’ ఇతి యాదవః. కుతః
చాపాభ్యాం సహసచాపకా ధన్వినా, ఇతి, ధనుర్విద్యావిశారదత్వం సూచ్యతే. తేనన
హేత్యాదినా బహుప్రీహిః. శేషాద్విభాషేతి కవప్రత్యయః, తా కోసలరాజపుత్ర
రామలక్ష్మణౌచ, ఏతేన మహాకులీనత్వాదినకలగుణసంపత్తి స్సూచ్యతే, ఆపతుః ప్రాప్త
వంతః. ఉపజాతిప్రత్యం, లక్షణంతుక్తం. ౧౭౪

తత్రేతి. తత్రసభాయాం, కుశవంశసంభూతత్వాత్, కాశికా విశ్వామిత్రః ‘కుశ
వంశసముద్భూతం కాశికం రఘునందన’ ఇతి, శ్రీరామాయణే, విధివ ద్యభాకాస్త్రమభ్యర్చ
ర్చితః పూజితః, రాజైతిశేషః, తథా కథితః ఉపవర్ణితః, దశరథకనమస్య వృత్తాంతో
వంశవ్రశంసాదిప్రవృత్తిర్యేనన తథోక్తస్సకా, ని. ‘ఎవరై ప్రవృత్తి ర్వృత్తాన్తే’ఇత్య
మరః. తథా కాశిక ప్రముఖై ర్మహేంద్రాదిభి రమరై, ని. ‘మహేంద్రగుల్కలూక
వ్యాళగ్రాహిషు కాశిక’ఇత్యమరః, అస్తత్కులమహత్తరే ఆస్తద్వంశశ్రేష్ఠే, దేవరాతే
రాజ్ఞి, నిక్షిప్తం విన్యస్తం, విశేషతో విశేషా కారణ, సీతాయా శ్చుల్కార్థం వివాహ
మూల్కార్థం, తదారోపణ నైవ సీతాప్రదానమూల్యత్వా దితి భావః, ని. ‘శుల్కాఽ
శ్రీ శ్రీధనేఽపి చేత్యమరః, మయా రక్షితం గుప్త మిదం ధనురితి శేషః ఇత్యు
క్తా, ఇతి సైవగమ్యమానార్థత్వా దప్రయోగః. జనకేన ప్రదర్శితస్య చాపస్యారో
పణాయ అసనమనాయ, రామ ముదిదేశ ఆజ్ఞాపయామాన, నస్వీశ్వరేణ ధనుర్దేవ
రాతే న్యాసభూతకయా నిక్షిప్త మితి రామాయణాదా స్త్రాయతే, అత్రేంద్రాదిభి రితి

చాపస్యారోపణాయ రామ మాదిదేశ.

౧౭౫

ప. తతః.—రామే బాహుబలం వివృణ్వతి ధనుర్వంశే గుణారోపణం
మాఽభూ త్కేవల మాత్తనా తిలకితే వంశేఽపి వైకర్తనే,
ఆకృష్టం నితరాం తదేవ న పరం సీతామనోఽపి ద్రుతం
భంగ స్తస్య న కేవలం ఊతిభుజాం దోస్తంభదంభస్య చ ౧౭౬

కథ మేత త్సంగచ్ఛత ఇతి. చేత్-సదేవేభ్యో ధనుషి నిన్వితే తదానీ మేతై ద్వేవైస్స
న్వికర్తం గత్వా స్వయం గృహీతుం శీతై రస్తదర్థేఽస్య దేవరాశస్య దే హితి ప్రార్థిత
స్య తస్య హస్తే దత్తవా నితి న తోఽపి విరోధః. ౧౭౫

తతః ఆదేశానంతరం, రామఇతి. రామే, బాహుబలం నిజభుజబలం, వివృణ్వతి
ప్రకటయతి సతి, ధనుర్వంశే కేవలం ధనురూప వేణుండం ఏవ, గుణారోపణం మా
ర్గీయోజనం, కౌర్యావ్యర్పణం చ, మా భూత్ నాసీత్, ఆ త్ర మాజ్ఞో నభర్థత్వా
'స్తాజి లు'జితి లుజాశీర్థత్వావకాశః, కిం త్వాత్తనా స్వేన, తిలకితే సంజాతతిలకే,
అలంకృత ఇత్యర్థః. అ త్ర స్వస్యావతీర్ణత్వా దితి భావః, 'తదస్య సంజాతం తారకా
దిభ్య ఇత' జితీతచ్ఛ్రుత్యయః-తారకాది రాకృతిగణః, వైకర్తనే వికర్తనసంబంధిని
వంశే సూర్యకులేఽపి, ని. మతోవేణౌ కులేఽపి చేతి విశ్వః, గుణారోపణమభూ దితి
విరోధస్య కౌర్యాదిగుణమున్నుల మభూ దితి పరిహారా ద్విరోధాభావః, ఇతరవంశజైః
రాజభిః ధనుషోఽనారోపితత్వా త్సూర్యవంశావతంతేన శ్రీ రామేనారోపితత్వా దితి
తస్యంశస్య మహతీ ప్రతిష్ఠా సంపాదితేత్యర్థః, ని. 'మార్వాన్యం ద్రవ్యాశ్రితే సత్త
కౌర్యసంధ్యాదికే గుణ' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః, కిం చ త ద్ధనుశేవ, నితరా మతిశ
యేన, కృష్టం, మాభూత్, కింతు పర మత్యంతం, ద్రుతం శీఘ్రం, సీతామనోఽప్యా
కృష్ట మభూత్, ధనురాకర్షణ స్త్రైవ తన్ననస్సమాకర్షణమేతుత్వా దితిభావః,
తథా, తస్య కేవలం ధనుషవివ, భంగో విభేదో, మా భూత్, కింతు, ఊతిభుజాం
రాజ్ఞాం, దోస్తంభదంభస్య దోర్దండకైతవస్య, బలాడంబరస్య చ, ని. 'దంభ స్తు కైత
వే కల్క' ఇతివిశ్వః, భంగోఽభూత్, భగ్నం ధనుః దృష్ట్వా రాజానో నిర్వాపితనిజ
భుజగర్వా బభూవు రిత్యర్థః, శార్దూలవిక్రీడితం పృతం. ౧౭౬

- ప. రామాకర్షణభగ్ను కార్తుకభువా ధ్వానేన రోదోరుధా
 దృష్టక్షత్రయశస్మితచ్ఛదకులే జీమూతనాదాయితమ్,
 వీరశ్రీప్రభమప్రవేశసమయే పుణ్యాహ ఘోషాయితం
 1 మైథిల్యాః కిల మానసే పరిణయే మాంగల్యతూర్యాయితమ్.
 ప. 2 రవః కశినకర్షణతుటితచాపజన్తా త్తణా

రామేతి. రామాకర్షణేన శ్రీరామకర్తృకాకర్షణేన, భగ్నుం విదళితం, య
 త్కార్తుకం, తస్మా ద్భవ తీతి తథోక్తేన, తథా, రోదసీ ద్యావాభూమీ రుణ ధ్వాపు
 ణోతీతి రోదోరుధా, 'అన్యేభ్యోఽపిదృశ్యత' ఇతి క్లిప్, సర్వవ్యాపి నేతృత్వం. ని.
 'ద్యావాభూమీ చ రోదసీ' ఇ త్యమరః. ధ్వానేన ధ్వనినా కర్తృ, దృప్తా మదోద్రిక్తా
 యే త్తత్రాః త్తత్రియాః ఆత్ర జాతివాదినా త్తత్ర శబ్దేన తజ్జన్యాః త్తత్రియా లక్ష్యం
 లే లేషాం యశ ఏవ సికచ్ఛదకులం హంసశ్రేణీరిరుపకం తస్మి నిష్పయే, ని.హంసా
 న్తు శ్వేతకరుత' ఇత్యమరః, జీవనస్య జుస్య మాతః పుటబంధో జీమూతో మేఘః,
 'మూతబంధనే' పృషోదరాదిత్వా త్సానుః, ని. 'జీమూతే' మేఘవర్షతా' వి త్యమరః,
 జీమూతనాదేన జలసరగర్జితే నే వాచరికం జీమూతనాదాయితం, తస్య తస్మి వారక త్వా
 దితి భావః, 'కర్తుః కృష్ణులూపశస్' -తతః భావేక్షః, 'అకృతాన్వధాతుకయో దీర్ఘ'
 ఇతి దీర్ఘః, ఏవ ముత్తర త్వాపి యోజ్యం, తథా, వీరశ్రీయో వీరలక్ష్యః, ప్రభమప్ర
 వేశ సమయే ప్రభమప్రవేశకాలే. ని. 'సమయా శ్వసథాచారకాలసిద్ధాంత సంవిద'
 ఇ త్యమరః, పుణ్యాహఘోషేణ స్వస్తివాచనరవే శేవాచరితం పుణ్యాహ ఘోషాయ
 తం, పుణ్యంచ త దమా శ్చ పుణ్యాహ మితి విశేషణ సమాసః. 'రాజాస్పభిభ్యష్' జితి
 టచ్, 'పుణ్యసుదినాభ్యా మహ్నః క్లిబ, లేతి క్లిబత్వం, తథా మైథిల్యా స్తీతాయాః,
 మానసే మనసి, ప్రవర్తమాన ఇ త్యర్థః, పరిణయే వివాహవిషయే, మాంగల్యతూర్యేణ
 మాంగల్యార్థతూర్యధ్వని నే వాచరికం మాంగల్యతూర్యాయితం. కిలేతి సంభావనా
 యాం, ని. 'వార్తాసంభాష్యయోః కిలే' త్యమరః, లుప్తోపమాలంకారః, వృత్తంపూర్వవత్.

రవ ఇతి. కశినకర్షణా ద్దృఢాకర్షణా ద్ధేతోః త్రుటితః భగ్నుః య శ్చాపః తస్మా
 జ్జన్మయస్యసః తథోక్త ఇతి, పృథికరణబహువ్రీహిః, 'అవర్జ్యో బహువ్రీహిః పృథికరణో
 జన్తాద్యుత్తరపద' ఇతివామనః, త్తణా దతితైః ఘ్రీణ, దికాం ద్వీరపఃఘీక్రై ద్విగజ
 ఘీక్రై, వైతుభిః, స్వధయజరితై రే వేతి భావః, కృతో విహితః హిత్వవిస్సృగ

ద్విశాం ద్విరద¹ఫీటక్కులైః కృతహరిత్పతిస్వాగతః,
జగద్భ్రమణకాతుకోచ్చలితరామకీర్త్యంగనా

ప్రయాణపటహధ్వనిం ప్రథయతి స్వ²తారాధ్వని. ౧౭౮

గ. ³తత్ర దశరథ స్సీతాపరిణయ విహిత⁴నిర్ణయజనకప్రహిత
దూతహవాతః పురోహితాభ్యుపగమా నిధిలా⁵మగమత్. ౧౭౯

ప. యత్కించి స్థిలకాయతే సురవధూసంగితగోష్ఠీముఖే

యేనాద్యః పితృమా స్పృమా స్వసురుతీ యే నైవ రాజన్వతీ,

తో దిగీశ్వర కర్తృకశోభనాగమన ప్రశో¹యస్య స తపో²క్షః, అతివేగేన దిగం
తవ్యాపీత్యర్థః, రహః ధ్వనిః, తారాధ్వని నక్షత్రమార్గే, అంతరిక్షే, జగద్భ్రమణకాతు
కాత్ తాళసంచారకాతుహలాద్యేతోః ఉచ్చలితా ప్రస్తుతా రామస్య కీర్తికే
వాంగనేతి రూపకం తస్యాః ప్రయాణపటహధ్వనిం యాత్రారమ్భే భేరిభాంకారం,
ప్రథయతి స్వ ప్రకటయతి స్వ, తాద్రూప్య మవాపేత్యర్థః, అత్ర ధమర్భంగజనిత
ధ్వనౌ పటహధ్వనిత్వారోపణా ద్యుపకాలంకారః, తథానన్యసిద్ధేః ఫీటక్కులే వ్య
స్యకర్తృకస్వాగతత్వరూపణా ద్వ్యధికరణరూపక మి త్యనయో రైర్నరపేత్యా శ్చం
సృష్టిః పృథ్వివృత్తం. 'జసౌజనయాలావసుగ్రహయతి శ్చ పృథ్వి నయతి' లక్షణాత్.

తత్రేతి. తత్ర తస్మి³ నమయే, దశరథః, సీతాపరిణయే సీతావివాహే విహి
తనిర్ణయేన కృత నిశ్చయేన, ని. 'సమా నిర్ణయనిశ్చయా' విశ్యమరః, జనకేన ప్రహి
తాః ప్రేషితా యే దూతాః ప్రేమ్యః తై రాహవాత స్సక్, పురోహితాభ్యుపగమా
ద్వసిష్ఠాంగీకారాత్, 'ని. 'అంగీకారోఽభ్యుపగమప్రతిశ్రవసమాధయ' ఇత్యమరః.
మిథిలా మగమత్ ప్రాప. ౧౮౦

అ. తమేవ దశరథం వర్ణయతి.—య దితి. యస్య దశరథస్య కీర్తిః దానతా
త్రోద్భవా సమాఖ్యా, సురవధూనాం దేవతాస్త్రీణాం సంగితగోష్ఠీ సంగిత ప్రస్తావః
తస్యా ముఖం ప్రారంభః స ఏవ ముఖం వక్తృమితి శ్లిష్టరూపకం, తస్మి⁴క్. ని. 'ముఖం
ప్రధానే ప్రారంభే వక్త్ర' ఇతి నానాధరత్నమాలా, తిలకాయతే తిలకా భూషణం
తేషాం స ఇ వాచరతి, సురవధూనామపి గేయాంతరాపేక్షయా ప్రథమత ఏవ వర్ణన
యోగ్యా భవతీత్యర్థః. క'ర్తుః క్య జ్జుల'ప' శ్చేచి క్యజ్. 'అకృతాన్వర్సధాతుకయో
గీర్ణ' ఇతి దీర్ఘః, ని. 'తమాలపత్రనిలకచిత్ర కాణి విశేషకం, ద్వితీయం చ తురీయం
ద్వి

1 సీంకృతైః. 2 తారధ్వనిః; తారాధ్వనిః. 3 తత్రసీతా. 4 నియమ.
౫ ఉపాగమత్; ఉపాగమ ద్దశరథః ఇతిచ.

ఇంద్ర స్సంగరసంకటేషు విజహా వీరస్య యస్యోన్ముఖ
ప్రేఖత్స్యందన కేతనాంబరదళాసందర్శనా ద్దుర్దళామ్. ౧౮౦
'జనక స్వకనీయాంస మాజుహవ కుశధ్వజమ్,

హత్వా యుధి సుధన్వానం సాంకాశ్యే స్థాపితం పురే. ౧౮౧
గ. తదను తాభ్యా మభ్యర్చిత స్సపురోహితో దశరథస్తత్ర పు

చ న స్త్రియా' మిత్యమరః, తథా యేన దశరథేన, ఆర్యః పుమాన్ పురాణపురుషో
విష్ణుః, పితాస్యా స్తీతి పితృమానభూ దితి శేషః, శ్రీరామదూపేణాస్యతద్గర్భసం
భూతత్వా దితి భావః, ఏలేనాస్య మహాభాగ్యసంపత్తి స్సూచ్యతే, యేన దశరథేన
నాన్యేనే త్యేవకారార్థః, వసుమతీ పృథివీ, సురాజాస్యా అ స్తీతి రాజన్యతీ సురాజ్ఞీ,
అభూత్, ని. 'సురాజ్ఞీ దేశే రాజన్వా' నిత్యమరః, 'రాజన్వాం తస్మై' ఇతి నిపా
తనా త్సానుః. 'ఉగ్రతశ్చే'తి జీవ్, తథా యస్య వీరస్య దశరథస్యోన్ముఖం అభిముఖం
యథా తథా ప్రేఖంత్యో వాయువశా చ్చలంత్యః యాః స్యందనకేతనాంబరదళాః
రథసింధుధ్వజవతాకాంచలాని తాసాం సందర్శనా త్సమ్యగ్దర్శనా ద్దేతోః, ని. 'వర్త్య
వస్తాంశుకాంతేషు ద' శేతిరత్నమాలా, ఇందతీతీంద్రః. 'ఇదివరమైశ్వర్యే' వరమైశ్వర్య
సంపన్నః పాకశాసనః, 'ఉపేం' ద్రేత్యాదినా జ్ఞానాదితో రప్రత్యయః, సంగరసం
కటేషు దేవాసురయుద్ధసంమనైషు. ని. 'అగ్ర ప్రతిష్ఠాజినంవిదావత్సు సంగం' ఇత్య
మరః. దుర్దళాం దురవస్థాం విజహా తత్కౌజ, ఇంద్రస్యాప్యాశాస్యపారుష ఇతి
భావః. సోఽయం దశరథః, మిథిలా మగమ దితి ఘోర్యేణ సంబంధః, 'లిలకాయత'
ఇ త్యుక్త లుప్తోపమా. సావోక్తరూపకేణ సంకీర్త్యతే శార్దూలనిక్రీడితం వృక్షం ౧౮౦

జనక ఇతి. జనతో రాజా, స్వస్య కనీయాంసం అనుజ మిత్యర్థః, ని. 'జఘన్యజే
స్యః కనిన్దయవీయోఽపరజానుజా' ఇత్యమరః 'యువాన్యయోః కన్యతరస్యా' మితి
వికల్పా తక్రనాదేశః, తథా యుధి యుద్ధే, సుధన్వానం నామ రాజానం, హత్వా,
సాంకాశ్యే సాంకాశ్యాఖ్య పురే, సుధన్వబత్తనే, స్థాపితం ప్రతిష్ఠితం, కుశధ్వజ మాజు
హవ తత్కుత్రికయో రపి వివాహ మహోత్సవం కర్తు మాకారయామాసేత్యర్థః. ౧౮౧

తదన్వతి. తదను తదనంతరం, తాభ్యాం జనకకుశధ్వజాభ్యాం అర్చితః యథా
ర్థం పూజిత స్సపురోహిత స్సవసిష్ఠో, దశరథః, తత్ర తస్మిన్ త్సమయే, పుత్రాణాం
శ్రీరామదీనాం చతుర్థాం కుమారాణాం, గోదాన మేవ మంగళం, నిర్వర్తయామాన,

త్రాణాం గోదానమంగళం నిర్వర్తయామాస.

౧౮౨

ప. జగ్రహ జనకా త్ప్రీతాం తాతాదేశేన రాఘవః,
అమ్నాయశాసనే నార్ఘ్యం యజమానా దివాసలః.

గ. ఆశ్చర్య మేతత్.

౧౮౩

ప. గుణచునిమిషచాపే కంచిదారోప్య సీతాం
కుశికతనయవాక్యా దగ్రహీ ద్రామభద్రః,

వివాహదీక్షాంగ త్వేన కృతవానిశ్చర్యః. ని. 'గార్వాదిత్యే బలివద్దే క్రతుభేదస్థి భేద
యోః, స్త్రీ తు స్వా ద్విభి భారత్యాం భూమా చ సురభా వః, సృష్ట్రయోః స్వర్గవ
త్రాంబురశ్చిదృశ్యణామ స్వీతి కేశవః. గావోహమని కేశాః దీయంతే ఖండ్యంతే
ఇతి వ్యుత్పత్త్యా గోదానం నామ బ్రాహ్మణాదీనాం షోడశాదిషు వర్షేషు కర్తవ్యం కే
శాంతాఖ్యం కర్తవ్యతే, తదుక్తం మనునా, 'కేశాంతం షోడశే వర్షే బ్రాహ్మణస్య విధి
యతే, రాజన్యబంధో ద్వావింశే వైశ్యస్య ద్వ్యధికే తత' ఇతి, 'వేదా నధీత్య వేదా
వా వేదం వాఽసి యథాక్రమం, అవిప్రుక బ్రహ్మచర్యో గృహస్థాశ్రమ మావసే'దితి.

జగ్రహేతి. రఘో ర్గోలాపత్యం పుమాన్ రాఘవః శ్రీరామః, తాతస్య పిత
ర్దశరథస్య ఆదేశేన ఆజ్ఞయా, ని. 'తాత స్తు జనకః పితే'త్యమరః, జనకా ద్దాతః,
సీతాం. అనలో హుతాశనః. అమ్నాయశాసనేన శ్రుతిచోదనయా, యజమానా ద్యుజ
నశీలా ద్దృశ్యుస్థాత్, యజతేః తాచ్ఛీల్యే శాసన్, 'అనేము' గితి ముగాగమః, అర్ఘ్యం
హోమాదిసంక్రియా మిష, జగ్రహ గృహీతవాన్, పరిణీతవానిశ్చర్యః. బింబప్రతిబిం
బభావేన ఉపమాలంకారః. ఆశ్చర్య మేతత్ ఏత దాశ్చర్య మద్భుతం. ౧౮౩

అ. కిం త ది త్యత ఆహ—గుణమితి. రామభద్రః శ్రీరామః, అశ్ర భద్రశబ్ద
ప్రయోగః సకలకల్యాణస్వరూపత్వాత్ వివాహకర్తృదీక్షితత్వాచ్చ త్వపగంతవ్యం,
ని 'శ్వఃశ్రేయసం శివం భద్రం కల్యాణం మంగళం శుభ' మిత్యమరః. కుశికతనయ
వాక్యా ద్విశ్వామిత్రనియోగవచనాత్, స నిమిషంతీత్యనిమిషా దేవాః, పచాద్యత్,
తేషాం చాపే మూర్తత్వా నిక్షేపణార్హ ఇతి భావః. కంచి దేశం గుణం మార్గం,
విద్యాదిష్వేకతమం గుణం చేతి గమ్యతే, ఆరోప్య నిక్షేప్య, 'సీతా మగ్రహీత్ గృహీ
తవాన్, తదను సీతాగ్రహణానంతరం, తస్య శ్రీరామస్య, అను పశ్చా జన్మ యస్యా
సుజన్మ లక్షణోఽపి, మైథిలేంద్రస్య జనకస్య చిత్రే అమూర్తత్వా నిక్షేపణానర్హేఽపి
భావః. నిహితాః పరయోగం విలైప నిక్షేపాః బహవః అనేకే గుణాః విద్యావినయా
దయో మార్వ్యశ్చ యేన స తథోక్తస్యన్, ఉర్విశాం జనకస్మారసీం, కన్యా, మగ్ర

తదను తదనుజన్తా మైథిలేంద్రస్య చిత్రే

నిహితబహుగుణ స్సన్నూర్మిళాం లక్ష్మణోఽపి.

౧౮౮

తతో భరతశత్రుఘ్నా కుశధ్వజనియోగతః,

మాండవీశ్రుతకీర్తిభ్యా మభూతాం గృహమేధినా.

౧౮౯

గ. అథదశరథ¹ స్తనయైస్సహకృతవివాహైర్విదేహేభ్యఃప్రతినివర్త

హీత్, ఉత్తరిత్యా, శ్రీరామస్య సీతాగ్రహణం యుక్తం, లక్ష్మణస్సోర్మిళాగ్రహణ మేవాశ్చర్య మిత్యర్థః. దురారోపసారచాపారోపనాదమానుషవీర్యవత్తాం నిరీత్య జన కః శ్రీరామాయసీతాం వీర్యశుల్కాం దదా, వీర్యవిసయాదిసకలసద్గుణ సంపన్నతయా యోగ్యతా మాలోచ్య లక్ష్మణాయ ఉర్మిళా మితి పరమార్థః, నాత్ర పృథక్క్రమ వివా హదోషః. 'భిన్నోదరత్వా త్రేషాం, వితృప్యపుత్రసాపత్న్యపరచారీనులేషు చ' వివా హోపనయే యజ్ఞేన భవే త్సా హి దూపణీ, ని. 'గుణోఽప్రధానే రూపాదా మా ర్వాన్యం సూదే పృణీదరే, స్తంభ సత్వాదిసంధ్యాదివిద్యాది వినయాఽప్సి'తి విశ్వః. అత్ర ఉపమానాచ్చీరామా దుపమేయస్య లక్ష్మణస్సాధిక్య ప్రతిలేః వ్యతిరేకాలం కారః. 'ఉపమానా ద్యదన్యస్య వ్యతిరేక స్స ఉచ్యత' ఇతి లక్షణాత్, సచోక్తజ్ఞానసు ప్రాణిత ఇతి సంకరః. మానిసివృత్తమ్.

౧౮౮

తత ఇతి. తతః రామలక్ష్మణవివాహానంతరం, భరతశత్రుఘ్నా, కుశధ్వజస్య జన కానుజస్య, నియోగతః విదేశాత్, పంచమ్యాస్తసి. 'నియోజితా' వితిపాతే కుశస్త్వ జేన నియోజితౌ మదీయం కన్యాద్వయం యథాయోగ్యం ప్రతిగృహ్యతామితి నియు క్తాంతో, మాండవీశ్రుతకీర్తిభ్యాం, గృహమేధినా, గృహస్థావభూతాం, మాండవీ శ్రుతకీర్త్యాభ్యే కుశధ్వజపుత్రేభ్యః క్రమేణ భరతశత్రుఘ్నా పాణితవంతావిత్వర్థః. గృహౌర్ధ్వై ర్దేవేతే సంగచ్ఛేతే ఇతి గృహమేధినా. ని. 'దారే వ్యపి గృహః' ఇత్య మరః. 'జాయాచ గృహిణీ గృహ' ఇతిహాలాయుధశ్చ 'మేఘసంగమ' ఇతి ధాతోర్ణిని.

అథేతి. అథ తనయవివాహానంతరం, దశరథః, కృతవివాహైర్విహితపరిణయై, ర్నవోధాసంగతై రిత్వర్థః. తనయైస్సహ రామాదిభి స్సాకం, విదేహేభ్యః జనపదేభ్యః. అపాదానే పంచమీ, ప్రతినివర్తమానః నిజరాజధానీం ప్రత్యావృత్తస్యక్, సంవర్తన మయే ప్రళయకారే. ని. 'సంచర్తే ప్రలయః కల్ప' ఇత్యమరః. సముజ్జృంభితో జాన్వ ల్యమానో యాహుతపహోఽగ్ని స్తద్వద్ధుస్సహ స్సోఽఘ మశశోయో రోషః లేన

మాన ¹స్సంవర్తసమయసముజ్జృంభిత హుతవహా²దుస్సహరోషభీషణం
దుర్వారపరాక్రమక్షత్రవర్గగర్వసర్వంకవపరశ్వభధారాధీనరుధిర³ధారా
పరికల్పితేతితృతృణం దర్పవతా మగ్రేసర ⁴ముదగ్రప్రతాపం తప
⁵స్సముచితం వల్కలమయం వసనం వసాన మపి వాసనావళా దనలిపరి
ముషితయుద్ధశ్రద్ధం మధ్యేమార్గ మన్విష్టరామభద్రం భార్గవం⁶ముని
మద్రాక్షిత్.

౧౮౬

భీషణం భయంకరం, భీషణేశ్వర 'భీష్మోక్తేతుభయ'ఇతి ఘో. దుర్వారోనివారితు
మశక్యః పరాక్రమః భుజబలం యస్య తస్య త్త్రవర్గస్య త్త్రయనివహస్య గర్వస
ర్వంకవ ఆహంకారసిరాసికా యా పరశ్వభస్య పరశోః ధారా అగ్రభాగః ని.
'ద్వయోః కుతార స్వధితిః పరశుశ్చ పరశ్వభ' ఇత్యమరిః. తదధీనా తదాయత్తా తన్ని
ష్పది తేలియావత్. యా రుధిరధారా రక్తప్రవాహస్తయా ని. 'ధారా పూః
కాఽసి సేనాగ్రం పతదంబ్వాదిసంతతిః, బిడ్డాదినిశితప్రాంత' ఇతి రత్నమాలా, పరిక
ల్పిత మశష్టితం, పితృతర్పణం యేన తం తథోక్తం, సప్రతిజ్ఞం త్రిస్సప్తకృత్వ త్త్ర
యాక్ నిజకుతారేణ నిహత్య తదియరుధిరేణ పితృనివాపాంజలిం కృతవంత మిత్యర్థః.
'సర్వంకవేశ్వర', 'సర్వకూలభ్రకరీషే' ష్టితి బిచ్చిత్యయః. 'అరుద్విష'దిత్యా
దినా ముమాగమః, దర్పశ్చోర్వాదిమదః, తద్వతామగ్రేసర, మలిమదోద్ధత మిత్యర్థః.
ఉదగ్రప్రతాపం. ఆజ్ఞాదండప్రతిజ్ఞాదండాభ్యాం ప్రచండప్రతాప మిత్యర్థః.
యాద్యపి సకర్తధారయాన్తతుప్, ఇతి కర్తధారయాన్తత్వరీయప్రత్యయో నోపప
ద్యతే తథాప్యనుద్వేగకరత్యాత్సర్వభవీ సర్వకేశీత్యాదివన్నత్యర్థీయే ఇనిరోధ్యవ్యః తథా
తస్సముచితం తపశ్చర్యానుకూలం, వల్కలమయం పృత్యత్వశ్చిత్తీతం, వసనం వస్త్రం,
వసాన మాచ్ఛాదయంతం, 'వస ఆచ్ఛాదన' ఇతి ధాతోశ్శానచ్, తథాపి వాసనావ
ళాత్ త్త్రయిత్యేత్రజనన సంస్కారవళా, దనలిపరిమషితా అత్యంతానవన్మృతా
యుద్ధశ్రద్ధా యుద్ధావరో యస్య తం, 'ఇదం బ్రాహ్మ మిదం త్త్రత్రంకాపా దపి శరా
దపీతివచనా దితి భావః, అన్విష్టరామభద్రం అన్వేషిత రామచంద్రం, మునిం మన
నశీలం, భార్గవం భృగువంశోద్భవం, బామదగ్నవ్యం, మధ్యేమార్గం మార్గస్య మధ్యే
'పారే మధ్యే షష్ట్యావేత్యవ్యయాభావః, తత్సన్నియోగా దేకారాంతత్వం చ మధ్య

1 దున్నిమిత్రదూయమానాంతరంగః సంవర్త. 2 దుస్సహరోషం. 3 ధారాకల్పిత.

4 ఉగ్రప్రతాపిని. 5 సముచిత వల్కలవసాన మపి. 6 మునిరామ మద్రాక్షిత్.

గ. అప్రాక్షీ చ్చ. తన్నిరీక్షణక్షణా దేవ ప్రక్షీణహర్షోఽపి మహర్షిభిః¹ స్సమం విధాయ² సవర్యా మార్యశీల కుశల మితి. ౧౮౭

ప. అథదశరథవాణీం తామశృణ్వ స్పృసన్నాం

భృగుపతి రిదమూచే³ ప్రశ్రితం రామభద్రమ్,

అవజిగమిషు రాసం జీర్ణచాపా త్తక్తిరే

రవిదితపరశో స్తే దోర్తదం కార్తుకే⁴ లన్తిక్.

౧౮౮

శబ్దస్య అప్రాక్షీల్ దృప్తవాక్. దృశే ద్దజి'ఇతి' వేదివికల్పా దశభాసవత్తేసిది వృద్ధిః 'సదృశే'రితి క్వాదేశాభావః. ౧౮౭

అప్రాక్షీదితి. తస్య భార్గవస్య, సీరిక్షణక్షణాదేవ, న తు వ్యవహితకాలాది త్యేనకారాఢ్యః. ప్రక్షీణహర్షోఽపి నిహతానందోఽపి, మహర్షిభిస్సహ వస్తిహృదిమహర్షిభిస్సాసం, సవర్యాం పూజాం. ని. 'పూజా నమస్కృపచితి స్సవర్యార్హార్హిణా స్సమా' ఇత్యమరః. విధాయ. కృత్వా, అవశ్యకర్తవ్యత్వా త్కాంతాదితత్వాచ్చేతి భావః, హే ఆర్యశీల సత్త్వభావనమ్మన్నేతి భయభక్తిభ్యా మామంత్రితం, కుశల మితి కాకుః, ఇత్యప్రాక్షీల్ పృప్తవాక్, 'బ్రాహ్మణం కుశలం పృచ్ఛేత్ తక్షత్రబంధుమనామయ'మితిస్తరగాల్, దర్శనసముచ్చయార్థక శ్చశబ్దః. ని. 'ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛాచే'త్యమరః. ౧౮౭

ఆ. తతః కి మి త్యత ఆహ. — అథేతి. అథ కుశలప్రశ్నానంతరం, భృగుపతి భార్గవరామః, ప్రసన్నాం ప్రసాదగుణసంపన్నాం, త్రావ్యామిత్యర్థః. తాం పూర్వోక్తాం, దశరథస్య వాణీంపచన, మశృణ్వత్ అనాదరా దనాకర్ణయత్, ప్రశ్రితం బ్రాహ్మణోఽయ మితి వినయప్రహ్లాదం, రామభద్రం, ప్రతి, ఇదంపచన, మూచే ఉక్తవాక్, కిం తద్వచన మత ఆహ — అవేతి. జీర్ణచాపేనశిథిలహరచాపారోపణేన హేతునా ఆత్మకీర్తే స్సంప్రాప్తయశస, ఇతి సావహేనవచనం, తథా అవిదితపరశో రజ్జాతనిజాయాథ ప్రభావస్మేతి భయోత్పాదనవచనం, యేన వరతునా త్రిస్సప్తకృత్వః త్రిత్రయా విదారితా ఇతి భావః. తే తవ, దోర్తదం భుజదర్ప, మస్మిన్నైష్టవే, కార్తుకే కర్తవ్యే ప్రభవతీతి కార్తుకం, 'కర్తృణ ఉక'ణితి ఉక'ణో ప్రత్యయః, తస్మిన్నవజిగమిషుః జ్ఞాతు మిచ్ఛ్యః, ఆసం అభవం గమే స్సన్నంతా దుప్రత్యయః. శిథిలతరహరచాపస్య కిం నమ నేన భంగేన వా మదీయ చాపారోపణేన త్వదీయభుజబంధ్నాతు మిచ్ఛామిత్యుక్తవా నిత్యర్థః. మాలినీప్వక్తమ్. ౧౮౮

ఆదాయ త త్సగుణ మాశు విధాయ తత్ర

సంధాయ బాణ¹మవధాయ తపోధనత్వం,

²తజ్జీవితస్య దయమానమనా మనీషీ

సంభూత ఘోరసమరా ద్విరరామ రామః.

౧౮౯

³తా వృథౌ చ భృగువంశసంభవౌచాపదండజమదగ్నిసంభవౌ,

ఆ తతః శ్రీరామః కి మకార్షీ ది త్యత ఆహ—ఆదా యేలి. మనస ఈషీ మనీషీ వివేకసంపన్నః శకంధావదిత్వా త్వరయామః. ప్రీత్యుదాత్తాన్త త్వర్థే ఇనిః, రామః, తద్భార్గవకార్తుకం, ఆదాయ గృహీత్వా, ఆశు శీఘ్రం, సగుణం సజ్జం, విధాయ కృత్వా, ని. 'మార్వీ జ్యాలింజినీ గుణ'ఇత్యమరః, తత్ర కార్తుకే, శరం బాణం, సంధాయ యోజయిత్వా, తత, స్తపోధనశ్చ, మవధార్య, ఆయం తపస్వీబ్రాహ్మణః అప ధ్యజతినిర్ధార్యేత్యర్థః, ఆత ఏవ, తజ్జీవితస్య, భార్గవరామప్రాధారణం ప్రతీత్యర్థః. 'కర్తృకర్తృణాః కృ'తీతి కర్తృణి వస్తీ, దయమానం తాప్త్యేన దయాతత్పరం మనో యస్య స తపోక్త స్సత్, సంభూతఘోరసమరాత్ సముపసితదాయణరణా ద్విర రామ విరతోఽభూత్ 'జగుహ్సవిరామే'త్యాదినా సంచయా. 'వృజ్విభిర్విరమ'ఇతి వరస్థైవదం, ఉత్తరీత్యా చాపారోపణాద్వాదంబరమేవ కృతవాత్, న బ్రాహ్మణో హంతవ్య ఇతి న్యామేన, యుద్ధం న కృతవా నిత్యర్థః, న హి యుక్తాయుక్త విచార తత్ప్రవివేకినోనిజఘ్నజల మేవ వశ్యంతీతిభావః. వసంతతిలకావృత్తం. ౧౮౯

తావలి. కిం చేతి చార్థః, భృగువంశౌ భృగుమునివేణా సంభవః కారణం యయో స్తౌ, తజ్జన్యావిశ్యర్థః, యద్వా, భృగువంశే శైల ప్రపాతజవేన భృగుము నికులే చ సంభవః ఉత్పత్తి ర్యయో స్తౌ, ని. 'భృగు రైత్యగురౌ శమ్భా జమదగ్ని ప్ర పాతయౌ' ఇతి నానార్థరత్నమాలా, తౌ పూర్వోక్తౌ, ఉభౌ, చాపదండ జమదగ్ని సం భవౌ ధనుర్మష్టి జామదగ్న్యౌ, కేవల మత్యంతం, ప్రహ్వభావం ఆరోపణప్రయుక్త నవ్రత్వం, వినయాసనతత్వం, చావలంబ్య, రాఘవే అర్పితః గుణః పరాక్రమః సత్వ గుణ శ్చ యాభ్యాం తౌ, బభూవతుః, ఏకత్ర స్వారోపణస్య మహాపరాక్రమసూచ కత్వా దన్యత్ర విష్ణ్వపతారత్వేన తత్ర స్వసత్త్వగుణసమర్పణా చేతి భావః. అత్ర చాపదండ జమదగ్ని సంభవయోః కేవలప్రకృతయౌ రేవ ప్రహ్వభావావలంబనసూచ సమాన భర్తృణామస్య గమ్యమానత్వా త్కేవలప్రకృతగోచరః తుల్యయోగితాలం

ప్రహ్వభావ మవలంబ్య కేవలం రాఘవాద్విత్తగుణౌ బభూవతుః.

ప. యుగపత్న్యాప్తగుణయో శ్వాప¹భార్గవరామయోః,

ఋజుతా వక్రతాం ప్రాప వక్రతా చ తథార్జవమ్. ౧౯౧

గ. తత స్తత్త్వణ మమోఘేన రాఘవ శ్శరేణ భార్గవస్య స్వర్గతిం
రురోధ. స్థానే హి తత్. ౧౯౨

కారః, ప్రస్తుతానాం తథాఽశ్యేషాం కేవలం తుల్యధర్మతః-“ఔషమ్యం గమ్యతే య
త్ర సా మతా తుల్యయోగి”లేతి లక్షణాత్, స చోక్తశ్చేషాం గేన సంకీర్ణతే, రిధోద్ధ
తావృత్తం. ‘రా న్న రా విహ రిధోద్ధతా లగా’వేతి లక్షణాత్. ౧౯౦

యుగపదితి. యుగపదేకదా, ప్రాప్తః గుణో మార్వీ సాధుత్వంచ యయో
స్తయోః, చాపభార్గవరామయోః, చాపభార్గవయోస్తయోరితి చ పాఠః, ఋజుతా
ఆర్జవం, వక్రతాం నప్రుత్వం, ప్రాప, తథా వక్రతాకాటిల్య, మార్జవం, ప్రాప, ఆపాన్
లేన్లిట్, సజ్యత్వా దృఢ శ్వాప¹ న మ్రోఽభూతాద్భగ్ధమగ్న మనదత్త మిమ మహం
కిం కర్తుం శక్నో మిశ్యహంకారం పాత్యజ్య సాధుత్వగ్రహణా ద్యక్తో భార్గవః ఋజు
రాసీవేతి వాక్యార్థః, త్ర ప్రాప్తగుణపదార్థస్య విశేషణగత్వా ఋజుతావక్రతయో
రితరేతరభావప్రాప్తిం ప్రతి హేతుత్వా త్వదార్థ హేతుకం కావ్యలింగ మలంకారి,
‘హేతో ర్వాక్యపదార్థస్యే కావ్యలింగ ముదాహృత’మితి లక్షణాత్. తథా ధనుర్గుణ
ప్రాప్త్యసంకరకాలీనత్వేన, భార్గవగుణప్రాప్తేః యుగప దిర్ల్యేకకాలీనత్వోక్త్యా
తదసంబంధేఽపి సంబంధాభిధానా దసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః. సా చ
స్వకస్సిద్ధకవిప్రాధోక్తసిద్ధకార్యకారణపార్యాదర్యవివర్యయనిబంధ నేతిరహస్యం, తథా
ఋజుతావక్రతాం వక్రతా చార్జవం ప్రాపేతి స్ఫురతో విరోధస్సోక్తరీత్యా సమా
ధానా ద్విరోధాభాస శ్చేతి సంకరః. ౧౯౧

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం, రాఘవ స్తత్త్వణం తస్మిన్నేవక్షణే; ‘లత్యంకసం
యోగే ద్వితీయా’ అమోఘే నావ్యర్థేన శరేణ, భార్గవస్య భృగునందనస్య, రామస్య
స్వర్గతిం స్వర్లోకగమనం, రురోధ, బభంజేత్కర్కః, ని. ‘స్వరవృయం స్వర్గనాకే’త్య
మరః, ‘దేశోపాయగమగతి’ రితివైజయంతీ. స్థానే హి తత్ త ద్దరినిరోధనం, స్థానే
హి యుక్తం ఖలు, ని. ‘యుక్తే ద్వే సాంప్రశం స్థాన’ఇ త్యమరః. ౧౯౨

1 భార్గవయోస్తయోః. 2 స్వర్గ గతిం.

ప నూనం జనేన పురుషే మహతి ప్రయుక్త
 మాగః పరం తదనురూపఫలం ప్రసూతే,
 కృత్వా రఘూద్వహగతో త్షణ మంతరాయం
 యద్భాగవః పరగతే ర్విహతిం ప్రపేదే.

౧౯౩

గ. అథ సంక్రాంతయా జామదగ్న్యశ్శక్తిసంపదా సంపన్నం
 పన్నగపరిబృఢభోగభుజాభిరామం రామ ! మవిరళ మానింగ్య మూర్ధ
 న్యుపాహ్రియ చ దశరథః పరిఖయేవ పరిసరే పరిసరంత్యాసరయూ
 సరితాఽనువిధౌ మయోధ్యాం సదా రాజ దారకాం త్సాదగ మా

క త్కథ మి త్యక ఆహ.-నూన మితి. జనేన, మహతి పురుషే మహానుభావే
 విషయే, ప్రయుక్తం కృతం, ఆగోఽపరాధః, ని. 'ఆగోఽపరాధో' మంతు శ్చే'త్య
 మరః. పర మత్యంతం. తస్మాగనః అనురూపం అనుగుణం ఫలం, ప్రసూతే జనయతి,
 నూన మితి వస్తువిచారత్వాన్వాయ ముత్పేక్షాలంకారః. తుతః యద్యస్తాత్కారణాత్;
 భార్గవః, ఉద్వహతీత్యుద్వహో రఘూనా ముద్వహో గఘనాదనః. ని. 'తస్మాస్తు
 తో'కావస్యంచ ప్రసహద్వహనందనా' ఇత్యమరశేషః. 'సంనిగ్రహిత్యాదినా వచా
 ద్యచ్. తస్య గతో విషయే, త్షణం త్షణమాత్ర, మంతరాయంవిఘ్నం, నిరోధ మితి
 యానత్, కృత్వా, పరగతే స్వర్గోకప్రాప్తే, విహతిం వఃసిం, ప్రపేదే ప్రావ, విహి
 కాముష్మికగతో'ర్విరన్యకరివిచ్ఛేదం వృష్టస్పర్శిహలోకసంచారతాత్పర్యేగా ముష్మికగతి
 నిరోధ మేవాంగీకర భార్గవః. తత్ ప్రన్నిరోధ మేవ శ్రీరామ శృకారేత్వర్థః,
 విశేషేణ సామాన్యసమర్థవరూపి'ర్థాంతరన్యాసాలంకారః. 'సామాన్యనిశేషకార్యకా
 రణభావాభ్యాం నిర్దిష్టప్రకృతసమర్థసమర్థాంతరన్యాస' ఇతి నన్వన్వమాత్రం. ౧౯౩

అథేతి. అథ జామదగ్న్యస్య పరలోకగతివిహిత్యనంతరం, దశరథః, సంక్రాం
 తయా ప్రతిఫలితయా, జమదగ్నే రవత్యం పుమాన్ జామదగ్న్యః, గర్హదిభ్యో యజ్ఞే,
 తస్య భార్గవరామస్య, శక్తిసంపదా సామర్థ్యసంపత్త్యై, సంపన్నం సమృద్ధం, ఆసతారా
 దవతారాంతరసంక్రమణనియమా త్సంప్రదివన్న వైష్టవతేజఃపూర్ణమిశ్చర్థః. పరి
 బృంశాతీరి హిబృఢః ప్రభుః, బృహే స్పృంహే ర్వా కర్తరిక్తప్రత్యయః, 'ప్రభౌ
 పరిబృఢ' ఇతి నకారహకారయో ర్లోపా నిష్ఠితకారస్య ధత్వం చ నివాత్యతే, పన్నగ
 పరిబృఢస్యభుజగేంద్రస్య భోగః కాయః తక్మహృభ్యాం భుజాభ్యా మభిరామంమనో

వలోకయంతీనాం పౌరపురంద్రీణాం 'నీరంద్రితగవాత్మైః కటాత్మై స్సౌం
దర్యవంచితోతాపింధైః' పింఛాతపత్రాయమాణధవళాతపత్రః ప్రవివేశ.

ప. 'లజ్జావశా దవిశదస్థరవిక్రియాభిః

హరం, ని. 'భోగ స్సుఖే స్త్రావిభృతా వహే శ్చ ఫణకాయయో' రిత్యమరః. రామం
శ్రీరామభద్రమ్, ఆవిరళం గాఢ మాలింగ్య ఆశ్రివ్య, తథా మూర్ధవి శిరసి, ఉపాస్మా
యఆస్మాణం చ కృత్వా, కృచ్ఛానిగ్ధకం పుత్రం పితా శిరసి జిహ్వాతీతి కాస్తాచార
ప్రసిద్ధిః, పరిఖయా పత్రనస్య వలయాకారేణ నిఖాతజలాధారదుర్గవిశేషణేన త్యు
త్పేక్షా. పరిసరే పర్యంశభూమి, ని. 'పర్యంశభూమిః పరిసర' ఇత్యమరః. పరిసరంత్యాప్ర
వహంత్యా, సరయాసరితా సరయ్యాఖ్యయా నద్యా, ఆనువిధా మాచేష్టితాం. ఆయో
ధ్యాం నిజరాజధానీం, సదారాం త్వనధూకాన్, దారకాన్ శ్రీరామాదికుమారాన్,
ని. 'దారకాబాలభేదకా' విత్యమరః. సాదరంసన్నేహ మాలోకయంతీనాం, పౌరపురం
ద్రీణాం, సంబంధిభి, తథా నీరంద్రితగవాత్మై న్నిరంతరం గవాక్షమూర్తైః, ని. 'వాతా
యనం గవాక్ష' ఇత్యమరః. సౌందర్యవంచితాపింధైః సౌభాగ్యనిర్జిత తమాలకుసుమై
ప్రకృద్వనై రిత్యర్థః, అత ఏవోపమాలంకారః. ని. 'కాలస్కంధ స్తమాల స్సౌంద్రతా
పింధ' ఇత్యమరః, తాపింధస్య పుష్ప తాపింధం, 'పుష్పమూలేషు బహుళమితి లుక్,
ని. 'ద్విపీనం ప్రసవే సర్వ' మిత్యమరః, కటాత్మై రపాంగాన గోకవైః, యద్వా- 'యద్గ
తాగతవిక్రొంతివైదిత్రేణ విపర్జనం తారకానూః కలాభిశ్చాస్తం కటాక్షం ప్రవక్ష
తే' ఇత్యుక్తలక్షణైః పింఛాతపత్రం-బర్హచయచ్ఛత్రం తద్వదాచరతీతి పింఛాతపత్రా
యమాణం 'పింధబర్హే నపుంసకే' ఇత్యమరః. పింఛాతపత్రశబ్దా దాచారకృజంతా
ల్లటక్యానకాదేశః, 'ఆనేమ, గితి ముగాగమః, తథాభూతం ధవళాతపత్రం శ్వేత
చ్ఛత్రం యస్య సః తథోక్తసృక్, ప్రవివేశప్రవిష్టవాక్, ఆత్రాతపత్రస్య స్వధవళిమ
పరిత్యాగేన కటాక్షరీనిమస్తీకరణోక్తి స్తద్గుణాలంకారః. తేనచోక్త'వమానిరూఢేన
ధవళాతపత్రస్య పింఛాతపత్రత్వ ముత్పేక్షిత్యత ఇతి ప్రయోగాం సంకరః. ౧౯౪

లజ్జేతి. లజ్జావశా లజ్జాయత్తత్వాదేహోః, త్ర పాపారతంత్ర్యా దిత్యర్థః, ని.
'వశ ఆయత్తతాయాం స్వా ద్వశ మిచ్ఛాప్రభుత్వయో' రితి కేశవః, అవిశదాః అస్ప
టాః స్థరనిక్రియా మన్తధవేష్టా యాసాంతాభిః, ఏలేన ముగ్ధావస్థా మూచ్యతే. 'ఉద
యద్యోవనా ముగ్ధా లజ్జావిజిత మస్తథే'తి లక్షణాల్, తాభి ర్వధూభి స్సీతాదిభి ర్న

1 నీరంధృత. 2 తాపివైభి. 3 పిచ్ఛాతపత్ర. 4 తత్ర.—లజ్జా.

తాభి ర్వధూభి రతివేల మవాప్తసౌఖ్యాన్,

ఇత్వౌకునాథతనయా స్పృథమౌ రసానాం

తారుణ్య యోగచతుర శ్చతుర స్సిషేవే.

౧౯౫

విద్యయేవ త్రయీదృష్ట్యా దర్శపత్రాగ్రధీ స్సుధీః,

వోధాభిః, ని. 'వధూ ర్జాయానవోధయో' రితి విశ్వః, అతివేల మత్యర్థ, మవాప్తసౌఖ్యాన్ ప్రాప్తానందాన్, చతుర శ్చతుస్సంఖ్యాకాన్, ఇత్వౌకునాథస్య దశరథస్య తనయాన్ శ్రీరామదీ స్కుమారాన్, తారుణ్యయోగే యౌవనసంగతిదశాయాం చతురోనిపుణః, వినోదకర ఇతియావత్; ని. 'యోగ స్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియంతర్వి'త్యమరః. రసానాం నవానాం, ప్రథమః శృంగారరస, స్సిషేవేనేవితవాన్, నవధూకానాం తరుణానాం చతుర్థాం రాజకుమారాణాం శ్రీరామదీనాం సంభోగ శృంగారః ప్రవృత్త ఇత్యర్థః; నవరసా స్త్వలంకారశాస్త్రే) ఉక్తాః, 'శృంగారవీరకరుణారాద్రహస్యభయనకాః, బీభత్సాద్భుతకాంతాఖ్యా రసాః పూర్వై రుదాహృతా' ఇతి. తత్ర శృంగారోద్వివిధః, 'సంభోగో విప్రలంభశ్చే'తి, తదుక్తం శృంగారలిలకే, 'సమ్మోగోవిప్రలంభ శ్చ ద్విధా శృంగార ఇవ్యతే, సంయుక్తయో స్త సమ్మోగో విప్రలంభో వియుక్తయోః. విప్రలంభ శ్చతుర్థాత్ర వర్ణ్యతే రసతోవిదైః, పూర్వాను రాగమానాఖ్యోప్రవాసకరుణాత్తనా. ప్రాగసంగతయో ర్మునో రాద్య స్సన్య దుత్తరేత్రయః, స్యుః ప్రా శృంగతయో రేవ తత్ర పూర్వానురంజన'మితి, అత్ర చ సమవాయికారణత్వే నాలంబనయో ర్నాయికానాయకయో స్సమాగమజన్తా రతిస్థాయీ సమ్మోగ శృంగారి, రతి ర్నాను సమ్మోగవిషయ ఇచ్ఛావిశేషః, తదుక్తం. 'యూనో రన్యోన్యవిషయా స్థాయీచ్ఛా రతి స్త్వనై'తి. సమ్మోగశ్చ యూనో రన్యోన్యా నందజనకం దర్శనాలింగనాదికం కర్త, తదుక్తమ్. భావప్రకాశే. 'కామోపచారసంభూతకామ శ్రీపుంసయో స్సుఖా, సుఖ మానందసంభేదః పరస్పరవిమర్దజః. ఉపచార ప్రధానందకారకం కర్త కశ్యతే' ఇతి. తద్విషయ ఇచ్ఛావిశేషః స్పృహాపరవర్యాయః ప్రమోదాత్తకమనోపుద్భివిశేషో రతి రిత్యర్థః. తదుక్తమ్. 'సంపన్నైశ్చర్యసుఖయో రశేషగుణియంతయోః, నవయాననయో జ్ఞాన్ముప్రకృతోః జ్ఞప్తరూపయోః. నారీ పురుషయో స్త్యుపరస్పరవిభావనా, స్పృహాహ్వయా చిత్తవృత్తి రతి రిత్యభిధీయతే' ఇత్యల మతిప్రసంగేన వసంతలిలాకావృత్తమ్.

౧౯౬

విద్యయేతి. దర్శపత్రాగ్రధీః, సీతబుద్ధి రిత్యర్థః. మధీవిద్వాన్, కర్తా, విశేషణ ద్వయ మేత ద్రామేఽపి యోజ్యం, త్రయీమ్రపదీ, ని. 'ఇతివేదాన్త్రయన్త్రయా'

రాజపుత్రా తయా రామః ప్రవేదే ప్రీతి ముత్తమామ్.
ఇతి శ్రీవిదర్భరాజవిరచితే చమ్పూరామాయణే బాలకాండః.

త్యమరః. తస్యాః దృష్ట్యై పర్యాలోచనేన, యా విద్యా జ్ఞానా తయేవ, రామః, తయా, రాజపుత్ర్యాజానశ్యా, 'సుతోఽగ్ర రాజభోజమేయభ్యో దుహితుః పుత్ర ప ద్వ క్తవ్య' ఇతి దుహితృశబ్దస్య పుత్ర పదాదేశః, ఉత్తమాం, ప్రీతిం చరమానందం, ప్రవేదే స్రావ. ఉపమాలంకారః.

౧౯౬

అ. అథ కవి కావ్యవర్ణనాఖ్యానపూర్వకం కాండ సమాప్తిం కథయతి—ఇతి త్యాది ఇతిశబ్దః పరిసమాప్తా, విదర్భానాం జనపదానాం రాజా విదర్భరాజో భోజః తేన విరచితే ప్రణీత, ఇతి కవిమహిమ కథనం, 'గద్యపద్యాత్మకం కావ్యం చంపూ రిత్యభిధీయతే' ఇత్యుక్తలక్షణః చంపూః తథాభూతం రామ స్వాయనం చరితం వృత్తం చంపూరామాయణంతస్మిన్నితి కావ్యవర్ణనయోః కథనం, శిష్టం స్పష్టం.

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగీంద్రబృందమాననేందీవరసంహోహమందానన్దలాభాభి నందితరఘునందనచరణారవింద మకరిందాస్వాదన కంఠభిరసారస్వతేనాఖండతటః ప్ర చండమునిప్రకాండమండలేశ్వర శాండిల్య మహామూరిగోత్రాపతంసస్యవచనాన్వయసు ధాపారావారపారిజాతస్య భన్వంతర్యవతారాంతర స్వాయురేంద్రప్రముఖనిఖిలవిద్యా సారసర్వజ్ఞ సార్వభౌమస్య కోదండపండితవర్మస్య తమాజేన గంగాంబికాగర్భ రత్నా కరసుధాకరేణ శ్రీరామచంద్రబుధేంద్రేణ విరచితాయాం చంపూరామాయణవ్యాఖ్యానాయాం సాహిత్యమంజూషికా సమాఖ్యాయాం బాలకాండ స్సమాప్తః.

రామచంద్రార్చరచితా రామచంద్రపదాన్వితా,
బాలకాండస్య సంపూర్ణా వ్యాఖ్యా మంజూషికాభిధా.
శ్రీరామార్పణమస్తు.

అయోధ్యాకాండః.

గచ్ఛణా దశరథేన నిర్వృతిం భూభుజా మసులభాం భుజాబలాత్,
మాతులస్య నగరే యుధాజిత స్థానైః తౌ భరతలక్ష్మణానుజౌ. ౧
అథ దశరథః పుత్రం రామం స్వత స్త్రిజగత్పతిం

అ. అథ శ్రీమదయోధ్యాకాండో వ్యాఖ్యాతే. గచ్ఛతేతి. భుజాబలాత్
నిజభుజశక్తిః ని. 'బలం శక్తౌ బలాఽనురే' ఇతి శాశ్వతః, ఆత్మ భుజాశబ్ద ప్రాబంకిః.
ని. 'దౌష్ట్యపరా ద్వయోః, భుజబాహు' ఇత్యమరః, 'త్రేతాయాం రఘునాయకస్య
మహితఖ్యాతా భుజాయా యథేతి ప్రయోగశ్చ, భూభుజాం రాజ్ఞాం, అసులభాం
దుర్లభాం, అనన్యసాధారణీ మిత్యర్థః. నిర్వృతిం సుఖం, ని- 'నిర్వాణం నిర్వృతి
స్సుఖ'మితి పర్యాయః, గచ్ఛతా ప్రప్తవతా, 'మభవతేతి యావత్, గుణవత్ప్రతి
లాభేన నిజభుజబలస్య సాఫల్యసిద్ధి రితి భావః, దశరథేన భరతలక్ష్మణానుజౌ భరతశ
శ్రుహ్నా, శత్రుఘ్నస్య రామానుజశ్చేష్టిఽపిచై యత్యేన భరతానుజత్వం, శ్రీలక్ష్మణస్య చ
శ్రీరామానుజత్వం, మిత్యుభయ స్యాపి స్వతస్సిద్ధత్వా దితి భావః, యుధాజితః యుధా
జిన్నాముః, మాతులస్య మాతృభ్రాతృః, కయో రేవేతి భావః, 'పితృవ్యమాతుల మా
తామహసితామహ'ఇతి సూత్రేణ మాతృశబ్దా ద్భ్రాతృశ్చే దులచ్ఛేద్యయః. ని.
'మాతృభ్రాతృ మాతుల'ఇ త్యమరః-నగరే కేకయస్య పురే, ఆశ్వమేధపురేవా, స్థా
పితౌ-ప్రతిష్ఠాపితౌ, దౌహిత్రదిదృష్కో ర్వృద్ధస్య కేకయస్యాజ్ఞయా, తదానయ
సార్థ ముపాగతవతి యుధాజితి, రాజా, తనయా ప్రేషితవానిత్యర్థః, శ్రీరామాయ
ణే అయోధ్యాకాండప్రారంభే - 'గచ్ఛతామాతులమల'మిత్యాద్యవద్యే-ప్రథమతః ప్ర
యుక్తం 'గచ్ఛ'తేతి పదం వాల్మీకినా, కదేత ద్వీజే నాత్రాపి మంగళాచరణతయా
చమత్కారకారితయా వా ప్రయుక్త మిక్యనుసంధేయం, ఏవ ముత్తర త్రాపి తత్ర
తాగ్నాదాద్యపదం తత్రతాగ్నాదాదప్రయుక్త మిత్యవగంతవ్యం, రథేధితాపుత్రం,
'రాన్నరా విహరణేధితా లగా'వీతి లక్షణాత్. ౧

అ. తదనంతరం రాజా శ్రీరామాభిషేకంకర్తు ముద్యుక్తవానిత్యాహ—అథతి.
అథ భరతశత్రుఘ్నయౌ త్కౌతులనగరప్రతిష్ఠాపనా నంతరం, దశరథః, స్వతః స్వభావా
దేవ, శ్రయాగాం జగతాం సమాహర శ్రీజగత్, 'తద్ధితాథే'త్యాదినా, ద్విగుః,కస్య,

స్వవిషయమహిమాత్రే కర్తుం పతిం విదధే మతిమ్,

భువనభరణే కల్యం కల్యాణభూధర మాదరా

త్స్వగృహపటలీధుర్యస్తంభం విధాతు మనా ఇవ.

౨

గ. తదనంతర మసౌ సమంత్ర్య మంత్రిభి స్సహ పారవృద్ధా

స్వృద్ధశ్రవః పురోధా¹స్సనూం త్సమాహవాయ సచూదిదేశ.

౩

పతిం త్రిలోకాధీశ్వరం, పుత్రం నిజభాగ్యోదయ త్పుత్రరూపేణావతీర్ణం, రామం శ్రీరామనామాంతం విష్ణుమిత్యర్థః, స్వవిషయా స్వస్య పరిపాల్యత్వేన గోచరా, యా మహీభూ, స్తన్నాత్రేతావత్యాం, మహ్యమిత్యర్థః. ని. 'మాత్రం కాత్రేన్మిన్మిన్మిన్' ఇత్యుచరి, పతిం కర్తుం, మతిం విదధే సిద్ధాంతవా నిత్యర్థః, 'ఆర్థనిర్ధారణం మతి' రితి తజ్ఞః, కథం భూత ఇవ భువనభరణే త్రిలోకాధీశ్వరానే, ని. 'భువనం సరితే లోక ఇ' త్యజయ్య, కల్యం సమర్థం, కల్యాణభూధరం స్వర్ణాచలం, ని 'కల్యాణ మక్షయే స్వర్ణే కల్యాణం ముగళే' పి చే' రివిశ్వః, ఆరరా వ్హృహ్యోఽయ మి త్యాపత్రే, స్వ గృహపటలీ నిజగృహనివహః, గౌరాదిత్వాత్ జీమ్, తస్యాః ధరం సహతీతి ధుర్యః ధురంధరః, 'ధురో యథా కా వి'తి యత్ప్రత్యయః, స చాసౌస్తంభ శ్చ తం విధాతు మనా ఇవ కర్తుకామ, ఇవే త్యుత్పేక్ష, 'తుంకామమనసో రపీ'తి తుమనో మకార లోపః, శ్రీరామస్య పరిమిత మహిపతిత్వకరణనిర్ధారణం సుమేరో ర్గృహధారదారువి శేషత్వకరణ నిర్ధారణప్రాయమిత్యుత్పేక్షార్థః, తయా చ విశిష్ట మతివిధానమేరు స్తంభవిధానయో ర్వాక్యార్థయో ర్విద్వివేకత్వాసంభవా త్యావృశ్య క్షణాయా మసం భవద్వస్తసంబంధవాక్యార్థపుత్తి ర్విదర్శనాభేదో వ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణాల్పకార ధ్వనిః, స చాయం దృష్టాంతః, ధ్వనితో వాక్యభేదేన ప్రతిబింబకరణాక్షేపే తస్యో త్థానాత్, అత్ర తు 'వాక్యార్థే వాక్యార్థ సమారోపాత్ వాక్యైకవాక్యతాయాంతథా భావ' ఇత్యలంకారసర్వస్వకారః, హరిణీపుత్రం, 'భవతి హరిణీ న్నా మాస్తా గో రసాంబుధివిష్టపై' రితి లక్షణాత్.

౩

తదితి. తదనంతరం మతివిధానానంతరం, అసౌ దశరథః, మంత్రిభి స్సమంత్ర ప్రముఖై ర్హమాత్ర్యై స్సహేత్యర్థః. సహార్థవివక్షాయాం తృతీయా, అత ఏవ 'వి నాపి సహశద్దేన భవతీతి కాశికా, సమంత్ర్య సమ్యగాలోచ్య, పృథక్రవఃపురోధాః పుర హాతపురోహితో, బృహస్పతి, స్తత్సమాక్, విద్యాబుద్ధ్యాభి ర్గజై స్తత్కల్యాణవిశ్య

విదిత మేవ హి భవతాం శివతాతి మేవ మతిం దధానా
స్సుపథా సంచరమాణాః ప్రాణినాం దయమానమానసా మానధనా
1 యశస్సమార్జనజాగరూకా జనోపతాపసమ్మార్జనపరాః పరాం నిర్వృ
తి ముపేత్య దేవభూయం గతా స్సర్వే నః పూర్వపురుషా ఇతి. ౪

తస్మా దస్మాభి రపి-లేషా మేవ మనీషా మనుసరమాణై రేతా

ర్థః, ఉపమాలంకారః. పురే భవాః పారాః లే చ లే వృద్ధా శ్చ తా న్నయోవృద్ధా
స్విప్రాం జ్ఞమామూ యామంత్ర్య, సమాదిదేశ ఉక్తవా నిత్యర్థః. 3

ఆ. సమాదేశప్రకార మేవవివృణోతి—నితమితి, శివతాతిం శివంకరిం, కల్యా
ణీ మే వేశ్యర్థః, ని, 'శివతాతి శ్శివం కర' ఇత్యమర్థః. మతిం బుద్ధిం, దధానాః ధార
యంతః, న తు కదాచి ద ప్యాఘాత దుర్బుధిగంధాః, సుపథా నీతిశాస్త్రోక్తమార్గేణ,
సంచరమాణాః ప్రవృత్తిశక్తురూః, సతూక్ష్మధవ గ్నినః, 'సమస్తృతీయాముక్తా'దిత్యాత్మ
నేపదం, 'సుపథ'శ్చ త్ర 'స పూజనా'దితి నిషేధా జ్ఞమాసాంతాభావః తృతీయా
విధానే 'ప్రకృత్యాదిభ్యఉపసంఖ్యాన' మితి తృతీయోపపత్తి రిత్యాద్యుక్తం ప్రాక్,
తథాప్రాణినాం, దయమానమానసాః సకలభూతదయాపూర్ణచిత్తా ఇత్యర్థః నతు
కత్తిసవృద్ధయాః, ప్రాణినా మితి 'అధీగర్భవయేశా'మితి కర్తృణి వక్త్రీ, మానధనా మానైక
చిత్తాః, సతు, యథాకథంచి త్ప్రాణిత్రాణపరాయణాః, యశస్సమార్జనజాగరూకాః
కీర్తిసంపాదన సాధనానాః, న తు కేవలార్థార్జనతత్పరాః, 'జాగరేయాః' ఇత్యాక ప్ర
త్యయః, జనోపతాపసంమార్జనపరాః, సిరుపాభివర్ధనకు ప్రహణేచ్ఛా పరతంత్రాః స
తూపేక్షాతత్పరాః, ఇశ్శంభూతాః, నోఽస్మాకం, ఇదాసీంతనపుత్రాభిప్రాయసంభావనయా
'అస్తదో ర్ద్వయో'శ్చేతి వా న ఇతి బహువచనం, సర్వే నిఖిలాః, పూర్వపురుషాః
ఇత్వాకుప్రభృతయః పురాతననృపాలాః, పరాం నిర్వృతిం పరమసుఖముపేత్య, దేవ
భూయం దేవత్వం, భువోభావేశ్వరీ, గతాః ప్రాప్తాః, ఇత్యేతద్వృత్తం, భవతాం,
విదితమేవభవన్నిర్జాతమేవేశ్వర్థః, న తు మయాజ్ఞాపనీయం, తథాపి, వక్తవ్యార్థ సంగ
త్యర్థం జ్ఞాపిత మిత్యేవకారార్థః, మతిబుద్ధిత్యాదినా వర్తమానార్థేక్షః, 'క్షస్య చ వర్త
మాన' ఇతి వక్త్రీశేషగానా మభిప్రాయ గర్భత్వా త్పరికరాలంకారః, 'సాభిప్రాయవి
శేషణం పరికర'ఇతి లక్షణాల్.

తస్మా దితి. తస్మా త్కారణాత్, లేషా మస్తత్పూర్వపురుషాణాం, సంబంధినీం,

వంతం కాలం పరిపాలితాః కిల సకలాః ప్రజాః ౫

ప్రమాణ మత్ర పరిపాలనక్రియా మిమాం మద్దీయా మనుభ
వంతో నను భవంత ఏవ. ౬

భవతా మభ్యుపగమానాం నిగమానాం వా ప్రతీపగామినీం
పదవీం నప్రత్యేతి ఖలు లోకః త దస్తి కిం చి దభ్యుపగమీయమ్. ౭

ప. మను సురనరగీతఖ్యాతిభి ర్హేతిభి ర్వా

మనీషాం బుద్ధిం, ని. 'బుద్ధి ర్ననీషా ధిషణే' త్యుచరః, సరణి మితి పాతే సరణిం శబ్దం,
మార్గ మిత్యర్థః, ఆనుసరమానై రనునర్తమానైః తావీల్వేకానన్, 'ఆవశ్యం పిశు రా
చార' ఇతి న్యాయేన శివతాతిబుద్ధిధారణాదివైశిష్ట్యేనైవ ప్రవర్తమానై రిత్యర్థః. అత్రా
న్యమనీషాయా అన్యత్రానంభవా తత్కృత్యుకీం మనీషామితి సావృత్త్యాఽపి సా పరాభవస్య
స్తుసంబంధరూపా నిదర్శనాలంకారః, అస్తాభి రపి పితావంశం కాలం, బహుకాల
మిత్యర్థః. 'కాలాప్యనోరత్యంతసంయోగ' ఇతి ద్వివీచయా. సకలాః ప్రజాః, పరిపా
లితాః కిల నీలికాస్త్రానుసారేణనందక్షితాః ఖలు, చి. 'వార్తాసంభాష్యమోః కిలే' త్యుచరః.

ఆ. న తు వార్తామాత్ర మేవ కిం తు భవంతోఽప్యత్ర ప్రమాణ మిత్యాహ,
ప్రమాణ మితి, అత్రాస్తి స్పృశే, ఇమాం ప్రవర్తమానాం, మద్దీయాం, పరిపాలన క్రియాం
ప్రజానందక్షాకృత్యం, ఆనుభవంతః ప్రత్యక్ష మనునందధానాః, భవంతో యూయ
మేవ, ప్రమాణం నను! సాక్షిణః ఖ య్విత్కర్థః. న నివృత్త్యానుంక్రణేవా కిం ప్రమాణాం
తరోపన్యాసేనే లేవకారార్థః. ౬

ఆ. అస్తు తస్మి తతః కిం తత్రాహ. భవతా మితి. భవతా మభ్యుపగమానాం
భవత్కర్తృకాగీకారానా మిత్యర్థః, ని. 'అంగీకారాభ్యుపగమే' త్యుచరః, నిగమానాం
వా నీలికాస్త్రాణామివ అత్ర వాశబ్ద ఇవార్థకః. ప్రతీపగామినీం ప్రతిపాలన ద్వివిం పద
వీం మార్గం లోకోజనః, కల్పి దపీతి శేషః, ని. 'లోకస్తు భవనే జన' ఇత్యుచరః.
న ప్రత్యేతి నానువర్తలేఖలు, యుష్మదుపనిష్టమార్గమే వానుసరతీకర్థః, తస్మా త్కా
రణా త్క్రింది త్ప్రయోజనం, అభ్యుపగమీయం యాచనీయం, ప్రప్టవ్య మితి యాచత్,
అస్తి. ౭

ఆ. కింత దభ్యుపగమీయ మిత్యత్ర ఆహ—మమేతి. సురనరగీతఖ్యాతిభిః జేషమా
నుషాభిష్టజప్రతిష్ఠైః, హేతిభి రాయుధై ర్వా, ని 'హేతిర్వాణాంతురానుధ' మితి

దివి భువి చ సమానప్రకృమై ర్వా,
నియత మపరిహార్యా యా జరా సా మదంగే
వికచకమల'పండే చంద్రికే వావిరాసీత్.

౮

గ. తస్మా త్సను స్తత్త్రవర్గగర్వపాటన పటిష్ఠధార పరశ్వభధరణ
భీషణవేషభార్గవభంగా దపరిచ్ఛిన్నతరశౌర్యశాలినిసౌజన్యభాజనే జనా
నురాగనిలయే నిర్మత్సరే వత్సలే వత్సేన్ద్రి నిశ్వం విశ్వంభరాభారం

వైజయంతీ. 'హేతిశ్చస్త్రైః సన్పూర్ణియో'రితి కేశవ శ్చ. తథా దివి భువి చ స్వర్గమ
ర్వ్యోగయోః సమానప్రకృమైః తుల్నప్రకారైః, లోకద్వయేఽభ్యప్రతిహతప్రసారై
రిశ్యర్థః, విక్రమైః పరాక్రమైర్వా, యా జరా పలితాదిరూపజీర్ణావస్థా, ని. 'పలికం
జరసా శౌక్ల్యం కేశాదావిప్రసాజరే'త్యమరః, నియతంనిశ్చిత మపరిహార్యా పరిహా
ర్తమశక్యా, ఆయుఃకర్త్యా వీర్యేణ వా దుష్పరిహరేత్యర్థః, సాజరా, మదంగే మదీ
యశరీరే, వికచకమలపండే ప్రభుల్లాంబుజకదండే, చంద్రికా కాముదీ వావిరాసీత్
ప్రామరభూత్, యథా చంద్రికా కమలసంఘాతానామహేతుః తథా మదీయాంగ
సంఘాతానామహేతుః సముత్పన్నాఽభూవిశ్యర్థః, ని. 'మృణాల మ్మిస మబ్ధాదికదం
నేపందమస్త్రీయాం, చంద్రికా కాముదీ జ్యోత్స్న'లిచామరః. ఉపమాలాకరః,
మాలినిస్సతమ్.

౯

౧౦. తతః కిమిత్యత ఆహ. — తస్మా దితి. తస్మా జరావిర్భవా దేతోః, సమ
స్తత్త్రవర్గస్య కార్తవీర్యాద్యశేషతత్త్రియ నివహస్య, గర్వపాటనేన అహంకార
విదళనేన, పటిష్ఠా పటుతరా, ద్భుతతరేతి యానత్, పటుశబ్దా దిద్దని 'ఇట్థేమేయ'
స్త్వివిటిగోపః, తాన్పతీ ధారా యస్యస తస్మాక్తః, పరశ్వః కుతారః, తస్య, భర
ణేన ధారణేన, భీషణో భయంకరో వేనో వైషధ్యం యస్య సః తస్మాక్తస్య, భార్గ
వస్య జానుగర్వస్య, భంగేన గర్వనిర్వాపణేన, అపరిచ్ఛిన్నతర మలిగంభీరం యచ్ఛా
ద్యం, లేన కాలలే ఆభీష్ట్యే నేతి తస్మాక్తే. బహుళమాయా సకలప్రాణిలోక ప్రేమా
స్పదేని ర్మత్సరే పరోత్కర్షాసహనమశ్నః, తద్రహితే, అనమాయ ఇశ్యర్థః, వత్సలే
సర్వత్రస్మిన్దే వస్య స్యేహ సోఽస్మాస్తీతి వత్సలం, ని. 'స్మిగ్ధస్తు సత్సల' ఇత్యమ
రః; 'వత్సాసాభ్యాం కామబల' ఇతి లచ్చిర్యయః, అస్మిక్ వత్సే, ఏతాదృశసకల
సన్నిధిసంపన్నే, శ్రీరామే, చిరకాల మాంధ్య, ధార్యమాణ, మూహ్యమానం, విశ్వం

చిర కాల¹ ధార్యమాణ మా రైర్మరనుమత స్సన్నవ తార్యవిశ్రాంతిసుఖ మను
భవితు మభిలషామితి. F

తత స్తే ప్రాప్తవేణ్యపయోవాహన్యూహ స్తనిత²నినదాక్షర్ణనసము
ద్గీర్ణ నిరతిశయాహ్లాదసంస్పర్గనిర్వర్ణనిర్వర్ణ తే కాలాపినః కలాపిన ఇవ జనాః
ప్రమదభవకలకలరవముఖరితదిబ్బుఖా బభూవుః. ౧౦

విభ రీతి విశ్వం భరా, 'సంజ్ఞాయాం భృత్యానృజీత్యాదినా ఖచ్చి'శ్యయే ముమాగ
మః, విశ్వం భరాభార మశేషభూషాపాలనవ్యాపారం, అవతార్య నివేశ్య, ఆరైర్మర
త్రభవద్భి, రనుమతః తపోవనాశ్రయార్థ ముజ్ఞాత స్సక్, విశ్రాంతి సుఖం విశ్రమా
నందం, అపభవిషు మనుసంధాతు, మభిలషా ముచ్చామిత్యేష మాదిదేశేతి. పూర్వేణ
సంబంధః. F

తతః కిం జాత మిత్యత ఆహ. — తత ఇతి. తతః ఆదేశానంతరం, ప్రాప్తపి
భవః ప్రాప్తవేణ్యోవాన్వి కః. ని. 'వాన్వికం ప్రాప్తవేణ్యంస్యాదిత్యమరః, 'ప్రప్తపిణ్య'
ఇతి విణ్యప్రత్యయః, తాదృశో యః పయోవాహ వ్యాహో జలధరపటలం తస్య
స్తనితం గర్జితమేవనినదో ధ్వనిః. ని. 'స్తనితం గర్జితం మేఘనిఘోషో రసితాది' చేత్య
మరః-తస్యాకర్ణణేన శ్రవణేన, సముద్గీర్ణముశ్చన్న ఇత్యర్థః, గౌణార్థత్వా దగ్రామ్యత్వం
ప్రత్యుతోత్కర్షణానా మేన యథాహ చండీ. 'నిఘ్నానోద్గీర్ణ వాంతాదిగాణవృత్తివ్య
పాశ్రయం, అతిసునిదర మన్యత్ర గ్రామ్య కర్ణ్యం విగాహతో' ఇతి, తథాభూతో, యా
నిరతిశయాహ్లాదః పరమానందః, కస్య, సుసర్గేణాపేక్షేన, నిర్వర్ణ మస్మతిబంధం. యథా
తథా, నిర్వర్ణంతోయీ నిర్వర్ణంతోయీ, యాః కేకాః స్వవాణ్య స్తాః, ఆలవంతి, తాచ్ఛీ
త్యేన మాజంతీతి తథోక్తాః, కేమూర్ధ్ని కాయతి ధ్వనతీతి నిగ్రహః, ని. 'కేకా వాణీ
మయూరస్నే'త్యమరః, కలాపిణో బద్ధిణః, మయూరా ఇవేష్యుపమా. జనాః శ్రోతా
రః, ప్రమదభవః హర్షసముత్పన్నః, 'ప్రమదసంమదో హర్ష' ఇత్యప్రత్యయాంతో
నిపాతః, యః కలకలరవః శోలానాంధ్వనిః, ని. 'శోలాపః కలకల' ఇత్యమరః, లేన
ముఖరితాని ముఖరికృతాని, వాచాలీకృతా నీత్యర్థః, తత్క రోరీతి ణ్యంతా త్కర్త
ణీక్తః, తాని నిబ్బుఖాని దిగంతరాశి, తాస్యేవ ముఖాని వసనాని, యేషాం లేతథోక్త,
బభూవు రితి నిష్పరూపక ముక్తోపమయా సంకీర్ణతే, శ్రీరామాభిషేకవార్తాశ్రవణజని
తానందానిశయూల్లాసితకోహాపాలేనాశేషదిగంతరాశాని ప్రతిష్ఠనిం చక్రుర్యర్థః. ౧౦

ప. ఆనందబాష్పవిసరో ¹నయనే ప్రజానా
 మావిర్భభూవ మకరంద ఇ వారవిందే,
 రామస్య కాంతి మభిషేకదినే భవత్రీం
 ప్రత్యక్ష్య చక్షు దివ వీక్షితు మాదరేణ.

౧౧

గ. రాజాఽపి తేహం సంపత్స్యమానమహోత్సవోత్సుకజనసమ్మ
 ర్దజనివ్యమాణరజో రాజిపాతపరిజహీన్న యేవ రోమాంచ ప్రపంచేన కం
 చుకితాం గానాం ప్రమాణాతీతాం ప్రీతిం ప్రపన్నానాం హర్షప్రకర్షణ

ఆనందేతి ఆనందబాష్పవిసరః ఆనందాశ్రుపూరః, ప్రజానా జనానాం, నయ
 నే నేత్రే, అవిందే వద్యే, మకరందః పుష్పరస, ఇవేత్సువమా, ఆవిర్భభూవ ప్రాదురా
 సీత్, ని. 'మకరందః పుష్పరస' ఇత్యమరః, కిం ర్దుమివ, అభిషేకదినే వట్టాభిషేకదినే,
 భవత్రీం భావినీం, రామస్య, కాంతిం శోభావిశేషం, చక్షు ర్మేత్రాణీత్యర్థః, ప్రత్యక్ష్య
 సంశోధ్య, ఆదరేణ ప్రేక్షా, వీక్షితుం ద్రష్టమివేతి ఫలాత్ప్రేక్షా యథా లోకే చక్షుః
 ప్రత్యక్షసమర్థకం ద్రష్టవ్యం వస్తు చక్షంతి, కథాఽత్రాపి జనానిశ్చిత్తశ్రీరామకరీర
 కాంతిం ద్రష్టకామాః చక్షుః ప్రత్యక్షయితు మివానందాశ్రుణి ప్రవర్తయామాను
 రిత్సుప్రేక్షార్థః. ఉక్తాలంకారయోరన్యోన్యవైరపేక్ష్యా త్సంసృష్టిః, వసంతలిలకా
 వృత్తం.

౧౧

రాజాపీతి. రాజా దశరథోఽపి, సంపత్స్యమానః ప్రత్యాసన్నతయా సంభవి
 వ్యక్, యో మహోత్సవః హర్షోత్సవక శ్రీరామవట్టాభిషేకరూపవ్యాపారః, ఉక్తం
 చ భావప్రకాశే. 'ఉత్సాసే నార్నమిత్యేషఉత్సవః పరికీర్తిత' ఇతి తేనోన్యకాః
 కాలాక్షుణ్య లక్షణోత్సవ సుపన్నాః, 'ప్రసీతోత్సవకాభ్యా' మిత్యాదినా తృప్తి
 యాసమానః, యే జనాః, తేహం, సమృద్ధేన సంభ్రమేణ, జనివ్యమాణ ఉత్సవస్యమా
 నో, యో రజోరాజిపాతః, ధూళినికురుంబవకనం, తస్య, పరిజహీన్నయా పరిహరణే
 చ్ఛయే వేతి హేతూత్ప్రేక్షా, 'ఉత్సవస్యప్రతీకారా దనర్థసోక్త్యుత్తిగ్రతిబంధ వివ
 రు' మితి న్యాయేన ప్రాగేవ రజస్సంక్షేపపరిహరణోపాయవిశిష్ట యే వేత్సుప్రే
 త్యార్థః, పరిపూర్వాధరతేషన్నంతాత్ శ్రీయా సుప్రకృయే టాప్, రోమాంచ ప్రపం
 చేన రోమహర్షణవ్యాప్త్యా, ని. 'రోమాంచో రోమహర్షణ' మిత్యమరః. కంచుకితాని
 కంచుకవక్తృతాని, వర్తతా నీక్యర్థః. తాన్యంగాని యేహం తేహం, కంచుకశబ్ద

ద్విగుణీకృత మానంద మంత ర్నియమ్య సుమంత్రప్రముఖా న్తంత్రము
ఖ్యా నేవ మాచఖ్యా. ౧౨

ప. అస్తా ననాశ్రితతపోవసధూమిభాగా
సుస్తుచ్య లోకపరిపాలనజాగరూకాః,
అహ్లాసమాగ్ధ్య మచిరా దవలంబ్య రామ
మేవంవిధః కథ ముదేతి జనానురాగః? ౧౩

త్తక్మరోతీతి జ్యంతా త్కర్తృణితి. శతః ప్రమాణతీతా శ్రీతి మపరిచ్ఛిన్నానం
దం, ప్రపన్నానాం, లేహం, జనానాం, హర్షప్రకర్షణి ఇష్టలాభిజన్యో మనఃప్రసా
దో హర్షః, తస్య ప్రకర్షణానిశయన హేతునా, ద్విగుణావాప్తుతీయస్యస్వస్థిః,
సి. 'గుణస్థావృత్తి శబ్దాదిజ్యేంద్రియా ముఖ్యకంతు'ష్యితి వైజయంతీ, ద్విగుణీకృతః
ద్విరావృత్తః, పూర్వవత్కర్తృణితి. త మానంద మిహ్లానుష్ఠానానుభవస్య సుఖం, రా
జ్యాభిషేకస్య ప్రజాహర్షమూలత్వా త్తదుపబృంహితానందాతిరేక మిశ్యర్థః. అంత
ర్నియ మ్యాంతరంగే నిరుధ్య, సుమంత్రప్రముఖా త్సుమంత్రాదీ, మంత్రముఖ్యా
నమాత్యప్రపరాన్వృతి, ఏవం వక్ష్యమాణప్రకారే, గాచఖ్యా ఉవా చేత్యర్థః, అత్ర
శ్రీతిహర్షానందశబ్దానాం వృత్తిభేదా ద్భేదోఽపసేయః. ౧౨

ఆఖ్యానప్రకారమేవాహ, అస్తానితి. అనాశ్రితః అనధిష్ఠితుః, తపోవసధూమి
భాగః పుణ్యారణ్యభూప్రదేశః, యైస్తాన్ తథోక్తాః, అస్మీకృతవానప్రస్థాశ్రమా
నిత్యర్థః; ౩౦ చ లోకానాం, ప్రజానాం, పరిపాలనే-నిరిమాగ్ధేః సంరక్షణే, జాగరూ
కాన్ సావధానాన్, నిశేషణద్వయేనాప్యచరిత్యాజ్యత్వం సూచ్యతే; ఏవంవిధా న
వ్యస్తాన్ నః, బహువచనమత్రాత్త సంభాషనయా ద్రష్టవ్యం, ఉస్తుచ్య త్యక్త్వా, ఆహ్లా
స మక్షీణం, మాగ్ధ్యం ముగ్ధభావో, యస్య త మనఃప్రకర్ష మిశ్యర్థః. త్రిజగత్పతేః-
సకలకార్యధురంధరస్య, శ్రీరామస్య, తత్త్వతః అత్యంతప్రాధిమసంపన్న భావేఽప్యాద
రాతిశయా దిత్యం నిర్దిష్ట మిశ్యసంసంధేయం. రామ, మదిరాల్-క్షీప్రమే వావలంబ్యా
శ్రిత్య, ఏవంవిధః. ఇత్థంభూతప్రకారోఽనిర్వాచ్య ఇతి యావత్, జనానురాగః
ప్రజాభిలాషవిశేషః, కథం ఖతోవా, ఉదేతి ఉత్పద్యతే, ఏతదత్యంతాశ్చర్య మిశ్యర్థః,
మనః ప్రవృత్తేః పరంత్రాపివ ప్రజా న సంస్తవపరంత్రా ఇతి భావః, ఏత చ్చ
'సర్వతో జయ మన్విచ్ఛే త్పుత్రాదిచ్ఛే త్పరాజయ' మితి న్యాయేన రాజ్ఞోఽభిరుత మే
వేతి రహస్యం, పసంకలకావృత్తమ్. ౧౩

గ. తేఽపి నియమితనిజమనోరథాయ దశరథాయ సవినయమేవం
వ్యజిజ్ఞపత్. ౧౪

ప. దేవే స్థితేఽపి తనయం తవ రామభద్రం

లోక స్వయం భజతు నామ కి మత్ర చిత్రమ్,!

చంద్రం వినా తదుఃఖంభసహేతుభూతం

క్షీరోద మాశ్రయతి కిం తృషిత శ్చకోరః?.

౧౫

గ. తదనంతరం చత్వరే తత్వరే తత్పర సత్త్వవిదాం పరివృత్య వసి

తథితి. తే సుమంత్రప్రమఖ మన్త్రిణోఽపి, నియమితో-నిర్ధారితః, నిజః-స్వ
కీయః, మనోరథః శ్రీ రామాభిషేకరణరూపః, యేన తస్యై, యద్వా, నియమితః శ్ర
జానురాగస్య శ్రీరామే ప్రవృత్తత్వా త్సంకోచితః, నిజమనోరథో రామ్యాభిలాషః,
యేన, యద్వా, నియమితః అంతరాచ్ఛాసితః, నిజమనోరథః రామాభిషేకవిషయక స్వ
కీయాభిలాషః, యేన తస్యై, దశరథాయ, సవినయం సప్రశ్రయం యథా తథా, ఏవం
వత్సమూఠరిత్యా, వ్యజిజ్ఞపత్-విజ్ఞాపయామాసుః. ౧౪

అ. విజ్ఞాపనప్రకారమ్ ఏవం — దేవ ఇతి. దేవే-రాడ్ధి, త్వయి, సి. 'దేవ
స్మరేఘసేరాడ్ధి'తి విశ్వః, స్థితే ప్రజాపనిపాలనదక్షతయా సర్తమానే సత్యపి, లోకో -
జనః, తవి, తనయం, రామభద్రం, స్వయం చోదచాంవివైవ, భజతు-సేవతాం, సమా
శ్రయ త్విశ్వర్థః, నామేతి సంభావనామూం, అస్మిన్నథే కిం చిత్ర మాశ్చర్యం, నకించి
ద పీత్యర్థః. కుత ఏత నిత్యాశంక్య దృష్టాంత మాహ. చంద్రమితి. తృషితః-సిపాసితః,
చకోరః-చంద్రిక పాయీ పక్షి విశేషః, 'చకోర శ్చంద్రికాపాయీ'త్యుక్తత్వాత్.
చంద్రంవినా-చంద్రం విహ యేత్యర్థః, పృథగ్విసేత్యానినా వికల్పా ద్ద్వితీయా, తదు
పలుభనస్య, చంద్రోత్పత్తేః, హేతుభూతం-కారణభూతం, క్షీరాబ్జుదకాని, యస్య
తం, క్షీరోదం-క్షీరసముద్రం, 'ఉదక స్సోదస్సంజ్ఞాయా' మి త్యుచకశబ్దస్సోదాదేశః,
ఆశ్రయతి-సేవతే కిం? నాశ్రయత్యేవేత్యర్థః, అశవివ తన్నచిత్ర మితి వైధర్మ్యేణ
దృష్టాంతాలంకారః, 'బింబానబింబన్యాయేన సిద్ధేకో ధర్మధర్మిణోః, దృష్టాంతాలం
కృతిజ్ఞేయా భిన్నవాక్యార్థ సంశ్రయే'తి, విద్యాచక్రవర్తియతాత్, పుత్రం తు
పూర్వవత్. ౧౫

తదనంతర మితి. తదనంతరం-రాజమంత్రిసంభాషణానంతరకాలే, తత్త్వవిదా
మౌనమహస్య చేత్తవాణాం, పరివృత్య శ్రేష్ఠస్య, పసిష్ఠస్య మహర్షేః, కాననా దాజ్ఞా
వచనాత్, అభిషేకోపరణానాం పుణ్యతీర్థపరిపూరితకలశ భద్రాసనచ్ఛత్ర చామ

ప్రస్య శాసనా దభిషేకోపకరణాహరణాయ సామాత్యః పారవర్తః. ౧౬

ప. ఆహూయ రామం వినయాభి రామ

మావిః ప్రమోదః ప్రభు రేవ మూచే,

త వో త్తమాంగే మకుటం విధాతు

మహ్నయ తిష్ఠ్యే దివసే యతిష్ఠ్యే.

౧౭

౧ అథ దశరథమనోరథం కౌసల్యాయ నివేద్య స్వభవన ముపగ

రాదిరాజ్యాభిషేకసాధనానాం, ఆహరిణాయ తాన్యాహర్తు, మిత్యర్థః. తత్పర ఆసక్తస్య, ని. 'తత్పరే ప్రసీతాసక్తా' విశ్వమరః. సామాన్యః-మంత్రిసహితః, పారవర్తః-నాగరికసమాహుః, చక్షురే-అంగణే, తత్పరే-త్వరాంచకార. ౧౬

అనంతరవృత్తాంత మాహ-ఆహూయేతి. ప్రభుర్దశరథః, పరాపేక్షయా స్వస్తి స్మిక్రృష్టతానుసంధానం స్వాపేక్షయా పస్తి స్మక్రృష్టతానుసంధానం వా వినయః, తేన వినయేన-ప్రశ్రయేణాభిరామం-రమణీయం, రామ, మాహూయ, ఆవిః ప్రమోదః, సమత్పన్నానందస్య, వివం సత్యమాణప్రకారేణ, ఊచే-ఉక్తవాన్, తదేవాహ-ఆహ్నయేనృతం, తిష్ఠ్యే-పుష్కలత్రయైశ్చ ఇత్యర్థః, ని. 'పుష్టే తు సిద్ధ్యతిష్యా'విశ్వమరః. 'పుష్కలస్సర్వార్థసాధక' ఇతి శాస్త్రాత్పకలకార్యసిద్ధిసాధకత్వేన ప్రశస్త్యా దితి భావః. నక్షత్రేణ యుక్తి కాల ఇతి విహితాణః 'లు బవిశేషే' ఇతి లవ్, దివసే శ్వ ఏకేత్యర్థః. తథా రామాయణే దశరథవచనం, 'శ్వ ఏవ పుష్కలభవతా శ్లోకేభిశించతు మేనుత' ఇతి. తవోత్తమాంగే-శిరసి, ని. 'ఉత్తమాంగం శిరశ్శీర్ష' మిత్యమరః. మకుటం మహారాజ్యలక్షణం కనక శోటీరం, విధాతు-నిత్యేషు, యతిష్ఠ్యేయత్నంకరిష్ఠ్యే, స్వాభావిక శాస్త్రభ్యాం జనితభేదేన ద్వివిధస్యాపి వినయస్య త్వయి విద్యమానత్వా ద్రాజానం త్వాంకరిష్యామిత్యర్థః. అత్ర కామందకః 'వినయప్రగ్రహః నృప్త్యై కురీతస్యపతి స్సృతాన్, అవసితమూరం పి కులమాశు విశీర్యతే. వసితమూరసం పుత్రం యావరాజ్యేభిషేచయే' దితి, ఇత్యుచే, ఇతి సంబంధః. ఉపజాతి పుత్రమ్. ౧౭

అథేతి. ఆధూనాతరం, దశరథస్య మనోరథం మూర్ధాభిషేకకరణసంకల్పం, కౌసల్యాయ నిజజనన్యై, నివేద్య-విజ్ఞాప్య, స్వభవనం-నిజమందిర, ముపగతస్య-ప్రవిష్టస్య, రామస్య, భగవాన్మహాత్మ్యే, వసిష్ఠః, సంజాతకాతుకః, ఇదాసిం ఖల్వహం కృతార్థః, యత శ్రీరామాభిషేకప్రక్రియానువర్తనతాత్పర్యేణ సంప్రమామీతి సమత్పన్న హర్షస్య, కాతుకం హస్తమాత్రబంధనరూపం, మంగళం మంగళాచారం, నిర్వర్త

తస్య రామస్య భగవా న్వసిష్ఠ స్సంజాతకౌతుకః కౌతుకమంగళం నిర్వ
ర్తయామాస. ౧౮

ప. ఆపూరయన్తంగళతూర్య ఘోషై రాశావశావల్లభకర్ణ తాళాః,
ఉజ్జ్వంభితః కోఽపి గి రాసుఘూమిరున్త స్తకః పారజనప్రమోదః.

తత్ర. — యామే నాహు ర్నిశిచరకుబోన్మూలనే మూలహేతుం
యస్యా శ్చిత్తం ప్రకృతిమటిలం గాత్రమిత్రం బభూవ,

యామాస-చకారేశ్వర్థః, తోణీక-చిగ్రహోత్పవేఽశ్వకర్తవ్యత్వేన శాస్త్రబోధి
తత్వా దితి భావః, ని. 'కౌతుకం మంగళే హస్తే హస్తసూత్రే కుతూహలే' ఇత్యుభయ
త్రాపి శాశ్వతః. ౧౮

ఆపూరయన్మితి. మంగళతూర్యఘోషై-మంగళార్థవాన్యధ్వసిభిః, ఆశాను-
దిక్కు, యే, పశానా-కరిణీకాం, వల్లభా-స్తేహం దిగ్గజానాం, కర్ణతాళాః-కర్ణసంఘట్ట
నవిఘట్టనజరితధ్వసికాః, ని. 'పశాన్త్రీకరిణీ వంధ్యే' న్యుచ్యతే, ఆపూరయన్-విస్తారయన్,
కోఽప్యభూత పూర్వః, అతనివ గిరా మభూవః వాచానుగోచరః, ఇయత్తయా ఇనం
తయావా వస్తు చక్షుః ఇశ్వర్థః, ఉన్తస్తకః-ఉన్తశశిరాః, మహానిత్యర్థః, అథవా,
ఉన్తస్తకః-ఉల్లంఘితశిరస్యః, అతిప్రభూత ఇశ్వర్థః, పౌరజనానాం, ప్రమోద ఆనం
దః, ఉజ్జ్వమ్భితః, ఉన్మూట-భూ దత్తర్థః, అత్రతూర్యహోమణాం దిగ్గజకర్ణ తాళ
పూరణాసంబంధేఽపి తత్సంబంధాభిధానా దసంబంధే సంబంధయా పాలితయోక్తిః, ఇం
ద్రవద్రావప్రకృష్టమ్. ౧౯

తత్ర తస్మిన్; ప్రమోదోజ్జ్వంభణసమయ ఇశ్వర్థః, యామేవేతి. నూం మం
గరాం, ఏవకారోఽన్యవ్యవచ్చేదార్థకః, నిశిచరాణాం-రావణాదిరాక్షసానాం, కుబో
న్మూలనే-పంకనాశనే, గణవిధ్వంసనేవా, ని. 'సజాతీయగణే గేహే గోత్రేఽపి కథితం
కుల' మితి విశ్వః. మూలహేతు మాద్యకాండణ, మాహుః-బ్రువతే, జనా ఇతి శేషః,
'బ్రువః పంచానా'మిత్యాదివా ణాదేగో బ్రువ ఆహోదేశశ్చ, శద్ధర్పభా ద్వివరితబు
ద్ధ్యా కైకేయా, రామే వశం ప్రవాజితే తత స్సీతావహరాణే సతి శ్రీరామేణ రావ
ణాదినంహంస్య ప్రకృతత్వా దితి భావః, తథా, ప్రకృత్యా కుటిలం స్వభావేన వక్త్రం,
'ప్రకృత్యాదిభ్య స్త్యతీయే'తి త్యతీయా సమాసః. యస్యాః మంథరాయా, శ్చిత్తం
గాత్రమిత్రం తస్యా ఏవ శరీరసన్యశం, బభూవ, యథా తద్గాత్రం స్వభావవక్త్రం

అంభోజిన్యా శ్శిశిర¹సరసం కాసరీ వాచ్చమంభః
 కైకేయ్యా స్స హృదయ మదయం మంథరా నిర్మమంథ. ౨౦
 ప. అలఘుచలితజంఝావాతనిష్పేషదోషా
 దశని రివ కఠోరశ్శీతలాంభోదఃశ్శ్లాఘా,

తథా చిత్త మప్యసీ దిశ్యర్థః, 'ఆకారసదృశీ ప్రజ్ఞే'తి వచనాత్ప్రేమణ ప్రజ్ఞాయా
 ఆకారసదృశత్వనియమా దితి భావః, సా, మంథరా మంథరాభిధానా, కైకేయ్యాగృ
 హవాసీరీ, కాసరీ-సరసమహిషేవ, ని. 'బుభుక్షోమహిషో వాహద్విషత్కా-సరనైరిభా'
 ఇత్యమర్థః. 'జాతేరస్త్రిషయానయోపథా'దితి జీష్ణ, శిశిరం చ త స్య సు సుధురం
 చేతి విశేషణయో రసి మిథోవిశేషణవిశేష్యభావవివక్షాయాం 'విశేషణం విశేష్యేణ
 బహుళే' మితి సమాసః, అన్యం నిర్మలం, వితన్వితేషణత్వయం హృదయే²సి యోజ్యం,
 అంభోజిన్యాః సరస్యాః, అంభ ఇవ, కైకేయ్యా హృదయం, ఆదయం దయాహితం
 యథాతథా, నిర్మలమంథ ఆహారదయామాస, యథా, తన్వనః శ్రీరామాభిషేకవిఘాతప్ర
 వణం స్వాత్మగా-నిజచిత్తగాత్రమిత్రైరేవ వాక్యైః ప్రభోభయామానేత్వర్థః, మనోవా
 క్కాయకర్తసు కుటిలాయా స్తస్యాః కిం కపటం నాటయిసు మశక్యమితి భావః, పూ
 ర్ణోపమాలాకారః, మందాక్రాంతాపృథ్తమ్. ౨౦

అల ఘ్నితి. అలఘు అమందం, చలితః ప్రవృత్తో యో జంఝావాతః ధ్వని
 విశేషః; సుశ్లాఘ్యునర్మమిత్రితో మహామారుతః, లేన, యోనిష్పేషః సంకుర్చణం, స
 వివ దోష, స్తస్మా ధేతోః. ని. 'జంఝాగ్న్యనివిశేషేస్యాసః సుశ్లాంబునన్వణే' ఇతి
 నానార్థకత్వచాలా, శీతలాంభోదఃశ్శ్లాఘా శిశిరజలదపటలే, కఠోర స్తీక్ష్ణః ఆశయః దంభో
 భి రివ, అసన్యాసం విధ్వంసితం, జనారాం సౌఖ్యం శ్రీరామాభిషేక వాహోత్సవజని
 తానుదో, యేన తస్మాత్, మంథరాయా, భేద వాక్యాత్-'రాజా ఇహసి శ్రీరామ
 మభిషేత్త ముగ్ధక ప్రత ప్ర్యం శ్రీరామస్య-ప్రవ్రాజనం భరత స్వాభిషేకాన్ని పూర్వ
 దత్తవద్యయే నాభ్యర్థయ-అన్యథా మహానగర్థ స్సాగ్'దిత్యుపజాపవచనా దిత్వర్థః ని.
 'భేదో-జాపా' విత్యమర్థః, భరతజనన్యాం భరతస్య మాతరి, కైకేయ్యుచి, దార్ద
 న్యం-శ్రీరామాభిషేకవిఘాతకత్వగూఢమసాధుత్వ, మనీశ్-ప్రామరభూదిత్వర్థః. భర
 తజనన్యా విత్యనేన భరతే సౌజన్యం సుప్రసిద్ధమేవ తథాచ. తజ్జనన్యాఅసి తథాత్వ
 ముపపద్యతే, కారణగుణపూర్వకత్వా త్కార్యగుణానాం, అత స్సౌజన్యయుక్తాయా మ

అపహృతజనసౌఖ్యా స్తంభరాభేదవాక్యా

దపి భరతజనన్యాం హంత దార్జన్య మాసీత్.

౨౦

గ. సైషామంభరాభిధాన విశాచికావేశ పరవశ నిజాశయా
పూర్వం దండకే వైజయంతపురవాస్తవ్యశంబరాసురసంగరసంగత
వేదనాపనోదనాగ మాత్తనే వితీర్ణం వరద్వయం వరాయ దశరథా
య స్యవేదయత్.

౨౧

వ్యస్యాం దార్జన్య మాసీ దితి విరోధమాచక్షాఽయ మశిశబ్దః. ఏలేనమంభరామూ వచ
నస్య తాదృక్ప్రియోత్సాహన పాటమ సూచ్యతే, హంతేతివిషాదే. ని. 'హంత హంతే
నుకంపాయాం వాక్యారంభవిషాదయో' రిత్యమరః. ఆలంకార స్తు పూర్వవత్. మాలి
నీవృత్తమ్. తథా శ్రీరామాయణే కైకేయాం ప్రతిమంభరావాక్యమ్. 'తవ జైవాసురే
యుధే సహరాజ్ఞిభిః పతిః, అగచ్ఛ త్వా ముపాదాయ జేవరాజస్య సాహ్య కృది
త్యైరభ్య 'తా వరా యాచ భర్తారం భరతస్యాభిషేచనమ్, ప్రవ్రాజనం చ రామస్య
త్వం పర్షణి చతుర్దశే'త్యంతమ్.

౨౦

ఆ. తతః కైకేయాః కి మఃరో దిత్వాశంకాయామాహ. — నేతి. మంభరేత్వ
భిధానం నామ యస్యా స్సా-తస్మోక్తా, యా శిశాదికా మహాభూత గ్రహాః, 'స్వాధ్దే
కః, కే-ఽః' ఇతి ప్రాప్యః తస్యా, ఆవేశేన ఆవాహనేన, ఆక్రమణేనేతి యావత్.
పరవశః. పరతంత్రః, నివేశకూన్య ఇత్యర్థః. నిజాశయ స్వకీయాంతఃకరణం, యస్యా
స్సా తస్మోక్తా, సా ప్రాప్నుగుణా, ఏషాకైకేయా, పూర్వం-పూర్వకాలే దండకే, ఏనే,
వైజయంత మితి యత్సుగం, తద్వాస్తవ్య స్తత్రపసత్, 'వనేస్తవ్య త్కర్తరిణి'
చ్చేతి కర్తరి తస్యప్రశ్నయో వృద్ధి శ్చ, యశ్శంబరాసుర-శంబరాభ్యో మహావైత్యః,
తస్య, సంగరే-యుధే, సంగతా-ప్రాప్తా, యా, వేదనా, అసురశస్త్రక్షుతిజనితభేదః.
ని. 'భేదే-ఽపి వేదనే' త్యమరశేషః. తదపనోదనం-తన్ని వారణం, అర్థః-ప్రయోజనం,
యస్య తత్, తత్సంభావిత మిత్యర్థః. ని. 'అర్థో-ఽభిధేయైరపస్తప్రయోజనసివృత్తి'
ష్టిత్యమరః. ఆత్తనే-స్వస్త్వే, వితీర్ణం, తాదృగ్రణనంతటా దపసార్థ తత్రత్యబాధా
యా నివర్తితత్వా త్పారితోషికతయా దత్త మిత్యర్థః, పరయోః ద్వయం, ద్వావరా
నిత్యర్థః. ని. 'దేవాద్వృతే పరః శ్రేష్ఠే' ఇత్యమరః. పరాయ భద్రే, దశరథాయ,
'క్రియాగ్రహణ మపి కర్తవ్య' మితి సంప్రదానత్వా చ్చతుర్థి. స్యవేదయత్-విజ్ఞాప

ప. తయో లేకస్య సంరంభో భరతస్యాభిషేచనమ్,

అన్యస్య వన్యవృత్తైవ వనే రామస్య వర్తనమ్.

అ 3

తస్మిన్ ఓజే పరయుగం ¹చిరతప్తతామ్ర

నారాచవేధపరుషం శ్రవసీ విదార్య,

యామాస, తథా రామాయణమ్ 'స్వర రాజన్ పురావృత్తం తస్మిన్ దైవాసురే రణే, తత్ర చాచ్యవయ చ్చత్రు స్తవ జీవిత మంతరా. తత్ర చాపి మయాదేవ యత్త్వం సమభిరక్షితి, జాగ్రత్యా యతమానామా స్తతో మే ప్రావదావరా. తౌ తు దత్తౌ పరా దేవ నిక్షేపం మృగయా మృశామ్, తవైవ పృథివీపాల సకాశే సత్యసంగ' రేతి.

అ. విజ్ఞాపితస్య పరద్వయస్య విరియోగప్రకారమేవాహ. తయో రితి. తయో ర్వరయోర్నాథ్యే, ఏకస్య, వరస్యసంరంభస్సంభ్రమః, ప్రవృత్తి రితి యావత్, సి. 'సంరంభ స్సంభ్రమేకోపే' ఇతి శబ్దార్థమ, భరతస్యాభిషేచనం-రాజ్యాభిషేకః, అన్యస్య, పరస్య, సంరంభః, వన్యవృత్త్యా-ముసిన్వృత్త్యా, జటాపల్కలధారణకందమూలఫలాశనరూపవ్యాపారేణేత్యర్థః, ఊజాపబుద్ధిజనకపుత్ర్యంతరస్యవచ్చేదార్థ మేవకారః. రామస్య, వనే-దండకావనే, వర్తనం వృత్తి, రవస్థానమితి యావత్. పూర్వం సామాన్యేన దత్తౌ పరా విదాసీం భరతాభిషేకరామవివాసనరూపేణ దాతవ్యా విత్యుక్తవ తీత్యర్థః. తథా చ రామాయణమ్. 'నవ పంచ చ పర్వాణి దండకారణ్య మాశ్రితః, చీరాజినజటాధారీ రామో భవతు తావనః, భరతో భజతా మన్య యాపరాజ్య మకంటక' మితి. అ 3

ఆ. తదాసీం కిం జాత మిత్యాహ. తస్మిన్నితి. తస్మిన్ ఓజే తత్కాలే, సి. 'నిర్వాహాంస్థితౌ కాలవిశేషోన్యనయోః ఓజ'ఇత్యుచరః. చిరం-చిరకాలం, తప్తః-అగ్నిసంతప్తః, అక్షవివ, తామ్ర-రక్తస్థో, యో నారాచః శలాకాకారతీక్షణస్త్రవిశేషః, తస్య, వేధస్సూచకర, స్తవ, త్వరుషం తతోరం, దుస్సహ మితి యావత్. పరయుగం కర్తృ, సత్యస్య-సూనృతభాషిత్వస్య, ప్రహేణం-ప్రచ్యుతిః, 'కృత్యచ'ఇతి ణత్వం. తస్మి చ్చుకీతస్య-భమునఃభాంకస్య, నృపస్య-రాజ్ఞో దశరథస్య శ్రవసీ, విదార్య-శ్రోత్రేవిభిద్య, బాహ్యేంద్రియద్వారా ఆంతరింద్రియ స్పార్థగ్రాహకత్వాదితిభావః. ని 'కర్ణశబ్దగ్రహా శ్రోత్రం శ్రుతి స్త్రీ శ్రవణం శ్రవ' ఇత్యుచరః. హృదయే-తస్యైవ మానసే, పుటపాకరీతి-మూషికాసంపుటమధ్యే సుపర్ణాపకం సిగూఢం నిక్షిప్య అగ్నినా సంతాపనం పుటపాకః తస్మరీతి, తస్మస్పృశీ, పరిపాటి మిశ్నర్థః, ఆత వివ నిదర్శనా,

సత్యప్రహేణచకితస్య నృపస్య కామ
మూరిచకార హృదయే పుటపాకరీతిమ్.

౨౪

¹తనయవిరహవార్తానూత్రసంతప్యమానా
దధ దశరథచిత్తా చేప్రితనా నిర్జగామ,
దవహుతవహరోచిర్జ్వాలయా ²లేహ్యమానా

జ్వడితి గహనగుల్తా దుజ్జిహ్వనా మృగీవ.

౨౫

గ. అథ దశరథః కథ మపి లబ్ధసంజ్ఞః కైకేయీ మిద మభాషత. ౨౬

కామ మశ్యంతం, ఊరిచకారాంగీచకార. ప్రతిశ్రుత స్యాశ్రవణే అగ్రహణేనా సత్య
విష్ణవోధవే దిలి శ్రుత్వా గృహీతత్వా చ్చ తత్తనారాదమస్యహం వరయుగం ద్వార
భూత శ్రవణవిదాహపూర్వకం రాజ్ఞోఽంతరంగం ప్రవిశ్య తం నిరుచ్ఛ్వాసం తాప
యామాసేత్యర్థః. ని. 'ఊరికృత మురికృత మంగికృత మాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాత' మిత్య
మరః. 'ఊర్వాది ద్విదాచ'త్వేలి గతిసంజ్ఞాయాం 'కుగతిప్రాదయ' ఇతి సమాసః. వసం
తలిలకావృత్తమ్.

౨౪

తనయేలి. అథ-అనంతరం, తనయవిరహవార్తామాలేణ శ్రీరామవియోగవృత్తాం
తాకర్షణేనైవ, సంకత్యమానా ద్దయమానాత్, విరహవివ సతి కిం భవిష్యతి వా స జ్ఞా
యత ఇతి మాత్రశబ్దార్థః, దశరథస్య చిత్తాద్భదయాత్, 'ధ్రువ మపాయేఽపాదాన'
మిత్యపాదానత్వాత్పంచమీ. చేతనా సంజ్ఞా జీవనశక్తిః, దవహుతవహస్య-వనవహ్నేః,
రోచిర్జ్వాలయా దీప్తఃఖయూ రోచిషా జ్వాలయా వా. ని. 'వనే చ వనవహ్న్నా చ
దవో దావశ్చతీతః'ఇతి కాశ్యతః. లేహ్యమానా దాస్యాద్యమానాత్, దవహుమానాదిలి
యావత్. గహనగుల్తా తాగ్ననసమంజాత్, ఉజ్జిహ్వనానిర్గమనశీలా, 'జిహ్వా గతా'
విలిధాలో క్కానచ్. మృగీవ కురంగీవ, 'జాలే రస్త్రీవిషయాదయోవధా'దిలి జీమ్,
యుడి త్యంజనా. ని. 'ప్రాక్షుడి త్యంజసాఽహ్నియై'త్యమరః, నిర్జగామ-నిరగాత్,
శ్రీరామవిరహవార్తాం శ్రుత్వా అతిమాత్రపుత్రవత్సలో రాజా సదవి మూర్ఖామగచ్ఛ
దిత్యర్థః. పూర్ణోపమాలంకారః, మాలినివృత్తమ్.

౨౫

ఆథేలి. అథ - చేతనానిర్గమనానంతరమ్, దశరథః కథమపి కృచ్ఛేణ, లబ్ధ
సంజ్ఞః - ప్రాప్తచేతనస్య, కైకేయీంబ్రతి. ఇదం వచన, మభాషత - అవోచత. ౨౬

ప. రామః కామ ముపాశ్రయిష్యతి వనం త్యక్త్వా ధృతం శాతుకం
 లోక స్త్యక్త్వతి శాతుకం చిరధృతం తస్యాభిషేకే కథమ్?,
 ధర్తాపాయభయేన వత్సవరహం 'వత్సోమి వత్సోమి కిం
 యావత్కల్ప మక్షీర్తి రార్తిజననీ జాయేత జాయే తవ. ౨౭
 వత్సం కఠోరహృదయే నయనాభి రామం

తత్ప్రకార మేవాహ. రామఇతి. రామః, ధృతం రాజ్యాభిషేకాంగత్వేనా
 ముక్తం, శాతుకం హస్తమాత్రం, త్యక్త్వా లీల యైవ విసృజ్య, కామ మత్యంతం,
 అప్రతిబంధ మి త్యర్థః, వన, ముపాశ్రయిష్యతి - ప్రవేశ్యతి, ధర్తాచారతత్పరత్వా
 దనాయానేనైవ ప్రవజిష్య తీత్యర్థః, తథా, లోకోజనః, తస్య శ్రీరామ స్వాభిషేకే
 విషయే, చిరధృతం - చిరకాలమారభ్య సంభృతం, శాతుకం - మార్గం, కథం-కథంబిత్,
 త్యక్త్వతి, దుస్త్యజ మ వ్యతికృచ్ఛేణ విస్త్రక్త తీత్యర్థః, తథా, ధర్మ స్వాజీకృత పరి
 పాలనరూపకృతస్య, అపాయా ద్వివాదా, దృఢ్యయం, జేన, వత్సవరహం - రామ
 వియోగం, వత్సోమి, ధారయిష్యమి అనామితి శేషః. 'వహ స్రావణే' ఇ త్యస్తా ధాతో
 ర్ద్వైత్, కిం ప్రతివచనం వత్సోమ్యులపిష్యమి, వత్తు మవ శాకాభావా దితి భావః,
 అత్ర. 'వచపరిభాషణే' ఇ త్యస్తా ధాతో ర్ద్వైత్, అథవా, వత్సోమి వత్సోమితి వశనాథో
 ద్విరుక్తోఽయం శబ్దః, పునఃపునః ధారయిష్యమి త్యర్థః, 'చావలేద్యే భవత' ఇతి ద్విరుక్తిః,
 'సంభ్రమేణ ప్రవృత్తి శ్చావల'మితి శాశికా, అతిదుస్సుహుశ్రవరహవేదనాజనితోద్యే
 గాత్సంప్రమః, కింతు, హే జాయే హే భార్యే, తవ, యావత్కల్పం కల్పాంత వర్యంత
 మి త్యర్థః, 'యావదవ ధారణే' ఇత్యప్యయాభావః, ఆర్తిజననీ పీడాకరీ మర్తభేద నీతి
 యావత్, ని. 'ఆర్తిః పీడాధమహ్మతో' రి త్యమః, ఆక్షిర్తి శ్రీరామాభిషేకవిష్ణు
 చరణజన్యాపఖ్యాతిః, జాయేత స్రాదుర్భవేత్, జనే ర్ద్విజితజ్ఞ్, యథాతథావాస్తాకం
 నిర్వాహాభవిష్యతి జాయాల్వేన సంభావితాయాస్తతైవ మహా ననర్థః, 'సంభావితస్య
 చాక్షీర్తి ర్మరణా దతిరిచ్ఛతే' ఇతి గీతాయాం భగవతా ఉక్తత్వా దితి భావః. వృత్త్య
 నుప్రాసః, శార్దులనిశ్రీ డితంసృక్తం. ౨౭

వత్స మితి. హే కఠోరహృదయే కఠినచిత్తే, యతః న్యషేఽపి దుస్సుహం శ్రీ
 రామవిరహం సాక్షాత్త్వం బోధయసి - అత స్త్వద్ధృవయస్య కఠోరత్వం కిం వక్త
 వ్య మి తీత్యేతత్సంబోధనం, నయనాభిరామం నేత్రావంతకరం, వత్సం బాలం, తన

రామం వినా న ఖలు తిష్ఠతి జీవితం మే,
 ధాతు ర్బలా దుపయమస్తస్త్వయి జాతపూర్వః
 కై కేయి మా ముపయమం నయతీతి మన్యే.

౨౮

గ. తదను నిజమనోరథైకపరి^౧పూరణకృతాదరా కై కేయి సాప
 హాస మవాదీత్.

౨౯

ప. సత్యవిప్లవ మపత్యసంగత స్సంగతం భృశ మపత్యత స్తవ,

యం దారకం, విరహానహిష్టత్వద్యోతనార్థ మేకద్విశేషణద్వయం. ని. 'వతో' నా
 కుటజే పక్షే తర్ణకే తనయాదికే' ఇతి వైజయంతీ, రామంవినా రామంవిహాయేత్కర్థః,
 'పృథగ్విసే' త్యాదినా వికల్పా ద్ద్వితీయా, మే మమ, జీవితం జీవనం, నతిష్ఠతి ఖలు,
 సునిశ్చితం మరిష్టా మీ త్యర్థః, అతః, హే కై కేయి, అత్ర యద్యపి భార్యానామ
 గ్రహణం కాస్త్రసిద్ధిం తథాపి భా ర్యేయం చండితి వ్యవహారం యుజ్యత ఇత్యేవ
 మామంత్రిత మిక్యవధేయం, ధాతుర్బలా ద్విధిబలాత్, క్వయి నిషయే, పూర్వంజాతః
 జాతపూర్వః, సుపుషేతి సమసః, ఉపయమో వివాహః, యమమీపా చ భవ్యతీ,
 ని. 'వివాహోపయమా సమా' విత్యమర్థః, మాం యమ స్యాంతకస్య, సమీప ముపయమం,
 'అవ్యయం విభక్తి' త్యాదినా ౨వ్యయాభావః, నయతి ప్రావయ తీత్యేవం, మన్యే
 మిధ్యామి, ఉపయమస్య ఉపయమప్రావకత్వం యుక్త మతో మమా ప్యేవం మరణ
 ముపయజ్యతీ ఇ త్యర్థః, లోకే లక్షణవతీనాం కన్యకాసాం పరిణయో భర్తృజీవనాయ
 భవతి ఈదృగవలక్షణదుర్భగాయం స్తవ పరిణయస్తు మమ మరణాయ భవతీతి భావః,
 వసంతతిలకావృత్తమ్.

౩౦

తదన్వితీ. తదను దశరథభాషణానంతరం, నిజమనోరథస్య, ఏకస్య భరతాభిషేచన
 రామప్రవచనరూపస్వాభిలాషవ్యైవ, పరిపూరణే నిష్పదనే, అత్ర మనోరథైక శబ్దయో
 శ్చివభాగవతవ త్యమాసః, అథా ఏకపరిపూరణే ముఖ్యపరిపూరణే, ని. 'ఏకే ముఖ్యాన్య
 కేవలా' ఇత్యమర్థః, కృతాదరా విహితాస్థా, కై కేయి, సాపహాసం సోల్లంతన, మవా
 దీత్ ఉవాచ, ని. 'సోల్లంతనం తు సోత్పాదం సోపహాసం సమా స్త్రయ' ఇతి
 హలాయుధః.

౩౧

అ. ఉక్తిప్రకార మేవ వివృణోతి. సత్యేతి. అపత్యసంగతః పుత్ర మోహాద్ధేతోః,
 పంచమ్యస్తసి, సంగతం ప్రాప్తం, సత్యవిప్లవం సత్యవాక్యప్రచ్యుతిం, భృశ మత్యంతః

ఆ శ్రుతస్య విఫలత్వమస్తి చే దాశ్శ్రుతిస్యరచితోఽయమంజలిః.
ప. కింనాగతస్తే శ్రవసోస్స కాశమరిందమస్స త్యవతాంపురోగః,

మహశ్యుతః అసాహచయతః, ఈషద వ్యననుసందధత ఇశ్యుర్గః, శవ, ఆ శ్రుతస్య పర
ద్వయం దాస్యా మితి ప్రతిజ్ఞాతవచనస్య, ని. 'అంగీకృత మశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాత' మి
త్యమరః - విఫలత్వం నైష్యు, మస్తిచేత్ త త్సగి శ్రుతం విఫలంధవతి య దీత్యుర్గః
ఆ ఇ త్యవహాసే విస్సాంతో నిపాతః, శ్రుతస్య, 'సత్సం వన ధర్మంచర స్వాధ్యాయా
శ్చాప్రమదః' 'అంగీకృతం హి కృతిరః పరిపాలయం తీ'త్యాది ధర్మకాశ్త్రస్య, ని.
'శ్రుతం శాస్త్రావపుతయో' రిత్యమరః, య, మితి ప్రణామః, ని. 'తే' యుతా
మజలిః పుమః' ని త్యమరః, రచితః విహితః, కాననాచ్ఛాస్త్ర మితి పుష్పత్వా మరస్య
ప్రవృత్తిప్రతిషేధకత్వేన ప్రసిద్ధం శాస్త్రం, ఈశ్వరకృతశ్చస్యాపి భవతో యజ్యే
మ ప్రవృత్తి స్సాస్య త్తర్హితీవిత్కరత్వా త్త న్ననుక్మరో మిత్యుర్గః, 'తస్మా
చ్ఛాస్త్రం ప్రమాణం తే శార్వాకాశ్వల్యవస్థితా' విత్తాదిభగవన్వచనా చ్ఛాస్త్రమను
సరతా త్వయా ప్రతిశ్రుతనిర్వాహోఽవశ్యం కర్తవ్యః, నాన్యథాశ్రేయ, ఇతి తాత్ప
ర్యం, ధర్మీశ్రద్ధాదరబాధురాంతకరణశయా - ఇహి మహనో ననుష్కారః ప్రసిద్ధః,
తథాఽవహాసాదా వసి ననుష్కార స్సంభవతి, తథా ప్ర కుంత్తం పూర్వైః, 'మిదు
ద్వంద్వశంకాతాగ్రసంజః కర్తా శిరోబిందుకం కర్తేతి క్రమశః తాన్వయకలా యే
కేఽపి తేభ్యోఽజలి, యే తు గ్రంథసూత్రకాణికామత్రుట్వత్కంకై ర్నిరా ము
ల్లానైః కవయంతి బిల్వణకవిస్తే శ్వేవ సన్నహ్య' తీతి, రథోద్ధతావృత్తమ్, 'రా
న్నరా విహ రథోద్ధతా లగా' వితి లక్షణాత్.

30

అ. ప్రతిశ్రుత మహశ్యం కర్తవ్య మితి పురాతనరాజవృత్తాంతం దృష్టాంతయతి,
కి మిత్యాదినా, సశ్యవతాం పురోగః సత్యసంగ్రాహగణ్యః, అత నివాసామిషమామిషం
సంపద్యమాన మామిషీభూతం, 'అభూతతద్భావేద్వి, తుగలిప్రాదయ' ఇతి సమాసః,
శ్యేనస్య శ్యేనభూమికాధారిణ ఇంద్రస్య, ఆమిషీభూతః మాంసఖండిభూతః, ని. 'సిశితం
తరసంమాంసం పంలం శ్రవ్య మామిష' మి త్యమరః, యద్వా భోగ్యవస్తభూతః. ని.
'ఆమిషంభోగ్యవస్త సీతి కేశవః, యః కపి తపఃతః కపి తడింధ వేషధారీ యవః. ని.
'పాతః పాతోఽగ్ధోడింధ' ఇ త్యమరః, తస్య, జీవాకవే జీవనాషధార్థం, త
ముపదేవయతు మిత్యుర్గః, 'జీవాతుర్జీవనాషధ'మిత్యమరః. 'తాదర్థ్యే చతుర్థి' శత్రు
నికృతకాత్రః ఖడ్గవిదళకశరీరః, అరీకో దమయ తీ త్యరిందమః, కిచిదక్రవర్త్య

శ్వేనామిషీభూతకపోతపోతజీవాతవేశస్త్రనికృత్తగాత్రః.

కించ. ప. అభ్యర్చ్య కస్తే చి దుపాశ్రితాయ

30

వితీర్య విప్రాయ విలోచనే స్వే,

అపూరయ త్కశ్చి దలర్కసంజ్ఞః

పరనామా త్వద్వంశో మహారాజః 'సంజ్ఞాయాంభుశ్చూపు' జీత్యాదినా భచ్ 'అరు
ద్విష్ట' దిత్వాదినా ముమాగమః. లేకవ, శ్రవసో స్సకాశం శ్రోత్రపథం, నాగతః
కిం త్వయా నశ్రుతః కి మిశ్యర్థః, శ్రుతశ్చే త్కథ మేవం పత్వ సీరిభావః, పురా
కి లేం ద్రయమా శిదినశ్యసాధతాయాం వివరమానా తత్సరితార్థం శ్వేనకపోతా భూత్వా
తత్ర సంకేతపూర్వకం శ్వేనేనోపద్రుతశ్చమాత్తనో నాటయత్ కపోతో యాగ
దీక్షితం శిదించ శరణం జగమ సోఽపి శ్వేనేన మదామిషీభూతోఽనుం దేయ ఇతి
పృష్టశ్శరణాగతపరిత్యాగే దోషస్తరణా తత్సరిమాణస్వశరీరమాంససింహదానేనైవ
విమోచయతుకానుః కపోతం తులాయా మారోప్య స్వమాంసశకలదానే కైకవేన
భారాయసూచకపోతవిప్రలభః ప్రతిజ్ఞాభంగభయూపశ్చేదం శిరించ నికృత్తవా నితి
పూరాణి కథాఽత్రానుసంధేయా, పఠంతిచా త్రేయం ఖ్లోకమ్. 'కర్ణ స్త్వచం శిది
ర్దానం ప్రాణాన్ జీయాతనానాః, దదౌ దధిది రస్థీని కిమదేయం మహాత్మనా' మితి,
పృత్తమవజారికి.

30

నను బహూనా మసుగ్రహో న్యాయ్య ఇతి లోకప్రసిద్ధే రేకేన దృష్టాంతేన
కించితార్థతే త్య త్రాహ, —కించేతి, నైక ఏ వాయం దృష్టాంతః కింతు రాజాంతర
మపి విద్యత ఇ త్యర్థః, తమే వాహ, అభ్యర్చ్యేతి, ప్రజ్ఞ వివ ప్రాజ్ఞః, ని. 'ధీరో మనీషీ
జ్ఞః ప్రాజ్ఞ' ఇ త్యనుః, ప్రజ్ఞావిత్వా త్సాన్విధేఽన్విత్వయః, అథవా ప్రజ్ఞాఽస్యాస్తీతి
ప్రాజ్ఞః, 'ప్రజ్ఞాశ్రద్ధార్వాభ్యోణ' ఇతి జన్మత్యయః, ప్రథితప్రభావః ప్రఖ్యాతలేఖాః,
ని. 'స ప్రతాపః ప్రభావ శ్చ య త్రేజః కోశంధక' మి త్యనుః, అలర్కసంజ్ఞో
అలర్కనామా కశ్చిద్రాజా, ని. 'సంజ్ఞా నామని గాయత్ర్యాం చేతనాయాంరవే
స్త్రియా' మితి విశ్వః, ఉపాశ్రితాయ నేత్రయాచనార్థ మతిభిభావేన సమీప మాశ్రి
తాయేత్యర్థః. కస్తేది దజ్ఞాతమలగోత్రాయ, న తు పరిదితాయ, విశేషం ప్రావయతీతి,
విప్రాయ బ్రహ్మణాయ, వేదవేదాంగపారగామ, 'కర్తవ్యా మభివ్రేతి స సంప్ర
దాన' మితి సంప్రదానత్వా చ్యుతుర్థి, అభ్యర్చ్యై పూజాఽత్వా, స త్వవజ్ఞా
యేత్యర్థః, అన్యథా 'అసత్కృత మవజ్ఞాతం త త్రామనమదాహృత' మితి గీతాయాం
క్రిభగవదుక్తిత్యా అప్రఖ్యాతసీయతాస్యాదితి భావః, స్వే స్వకీమే, ని. 'స్వోజ్ఞాతా

ప్రాజ్ఞః ప్రతిజ్ఞాం ప్రథితప్రభావః.

3.2

అసురసమరవేళాజాతబాధావసానే

వరయుగ మదిత స్త్వం ప్రీతిపూర్వం యయా మే,

అశిథిలగుణబంధా స్సత్యసంధా నరేంద్రా

జలలిపి రితి కామం సంగిరంతాం గిరం తామ్.

3.3

వాత్సనిష్ఠం త్రిహస్తీయై' ఇ త్యమరః, విలాపనే-నేత్రే, ద్వివీమాద్వివచన మేతత్
 నల్పేష మి త్యర్థః. వితీర్ణ దత్వా, ప్రతిజ్ఞా-సత్యసంధతాం, అపూరయ శ్వపూరకూ
 మాన, నమర్థితవా నిత్యర్థః. సత్యసంధతా నిర్వాహేణ కీర్తిసూపావనకృతారాహానో
 నాత్మకేశం గణయం తీతి భావః, తవతు వైవంవిధక్షేకః, తస్మా దాశ్రుతం మాపాల
 నీయ మితి క్షోకద్వయస్య తాత్పర్యం. వృత్తంపూర్వవత్, 'తైబ్యః క్షేపకవీరీయ
 స్వమాంసం వక్షిణే దదా, అలర్క శ్చక్షుషీ దత్వా జగామ గతి ముక్తమామ్. తథా.
 సంశ్రుత్య తైబ్యక్ష్యేనాయ స్వాం తమం జగతీవతిః, ప్రదాయవక్షిణే రాహ జగామ
 గతి ముక్తమామ్. తథా హ్యలర్క నైజస్వీ బ్రహ్మణే నేదపారగే, యాచమానే స్వకే
 నేత్రే ఉద్ధృత్యావిమనాదతా' విల్పేషత్ ఉత్తర్లోకస్వయంశ్యాపి మూలమ్. 3.2

అ. య ద్యేవ మ ప్నాశ్రుతం న పరిపాల్యేత తస్మి సత్యసంధసమానస్కంధ
 గర్హణరూపావర్థ స్సమావలే దిత్వాహ. అనురేతి. అసుర సమరవేళాకూం - శంఖరా
 మరయంధసమయే, జాతా - సముష్పన్నా, యా బాధా అనురత ప్రక్షుతిజనితవేదనా,
 తస్మా, అవసానే అంతే, సుగ్రామా దన్య త్రావసారణేన తద్బాధాయా నివర్తితత్వా
 దితి భావః. త్వం, యయా గిరా వాచా, మే మహ్యం, వరయో, ర్మగం - యుగళం.
 ని. 'యుగ్ధం తు యుగళం యుగ' మిత్యమరః ప్రీతిపూర్వం బాధానివర్తనకరపరితో
 షపూర్వకం యథాతథా, ఆదికః - నిత్యవాసినీ, పానితోషకతయా వరస్వ గుం దాస్యా
 మీతి యాం గిరముక్తవా న సీ శ్యర్థః, తాం గిర, మశిథిలః అనిచ్ఛిన్నః, గుణబంధః
 దానదాక్షిణ్యాదిగణానువృద్ధి, క్యేషం లే, సగ్గుణసంపాదనసృజీకరిణః శ్వరా ఇ త్యర్థః,
 సత్యసంధా విశేషకః సత్యప్రతిజ్ఞాః, శిలాక్షరవిన్యాసతుల్యవచనా ఇ త్యర్థః, సి 'సూధా
 ప్రతిజ్ఞా మర్యాదే' త్యమరః, నరేంద్రాః రాజానః, ని. 'నరేంద్రః పృథ్వీ రాజ్ఞి విష
 వైశ్వేపి చ స్తృక' ఇతి వైజయంతీ. తాం గిరం, జలలిపిరితి జలాక్షర విన్యాసమాపేతి,
 ని. 'లిఖితాక్షరవిన్యాసే లిపి ర్లిఖి రుభేష్ట్రీయా' మిత్యమరః, కామ మత్యంతం, శంగి
 రంతా మాలసంతాం, సంభావనాయాం లోబ్, 'దశరథనవనం జలలి' వదప్రలిప్తకమితి
 సత్యసంధకృతం గర్హణం సంభవిష్య తీ త్యర్థః, సత్యసంధనరేంద్రవరచితా ద్వాక్య

సత్యోద్యాం గిర మిహ నిర్వహస్వ మా వా

సన్తానం భువి న సహేయ రామ మాతుః,

సంస్థానేయ విష ముపభుజ్య పశ్యత స్తే

సన్నాహం త్యజసి నచే త్ప్రివర్తమానమ్.

38

గ. ఏవంవాదినీ మేచాం భూయోఽపి భూపతి రవాదీత్.

39

అయి కఠినహృదయే కి ముక్త మున్దుక్తలోక మర్యాదయా ద

ప్రతిష్ఠాభంగప్రయుక్తగర్హణా దన్యః కో వాఽనన్యసదాకోఽస్తి సంభావితానా మితి
భావః, జలలిపేః కర్తవ్యేఽపి నిపాతే నాభిహితత్వాన్న ద్వితీయే శ్యక్తం. అత్ర గిరో
జలలికిత్వరూపణాద్రూపకాలంకారః, మానీవృత్తమ్.

33

కిం బహునా, మన్తనోరభావగ్రహణే స్వస్య మరణం నిర్విత మి త్యాహ,
సత్యేతి. గిరం వరయగం దాస్యామిత్యేవంరూపాంవాచం, సత్యే నోన్యత ఇతి సత్యో
ద్యాం యథార్థవాచ్యాం, 'వశస్సుకిక్యప్యే'తి వదేః శ్యవ్ 'ఉపపద మతి'జీతి సమాసః'
ఇహేదానీం, నిర్వహస్వ సమర్థయస్వవా, ఉపమావా నూనిర్వహస్వ, సత్యోద్యాం మృహ
ద్యాం వా కురు క్షేత్కర్మక, నాశ్ర మమాభినివేశ ఇతి భావః, కిం తుభువికోకే, రామ
మాతుః కౌస్యాయాం, సన్తానం రాజమాతృశ్చప్రయుక్తసత్కారం, న సహేయ న
తుమిష్యే, సోఘం నశక్తుయం మీ శ్యగ్గః, సహేయో, రామసన్తానస్య సహ్యత్వేఽపి
సవత్సన్తానస్య హైన్యాసహత్వేన మమహత్వా నితి భావః, అతః, ప్రవర్తమానం
సంపన్యచానం, సన్నాహం-రామాభిషేకసంభ్రమం, న త్యజసి చేత్-న విస్మజసియది, తే
తవ, పశ్యత స్మతః, పశ్యంతం త్వాయనాపుత్యేత్కర్మక, 'షష్ఠీ చానావరే'ఇతి షష్ఠీ, విష
ముపభుజ్య గర్భ మభ్యవహృశ్య, ని. 'త్వేళన్త గర్భం విష' మి త్యమగః. సంస్థానేయ
మిష్యే, పీనదీపచార్వరం మరణ మే వేతి భావః, ని. 'సంస్థాఽఽధారేన్ధితా మృతా'
విత్యమరః, 'సమవప్రవిభ్య భ' ఇ త్యాత్త నేరం, ఉపసన్గమా దధాంతం, అత్ర
రామాయణోక్తః, 'తస్మిన్త్రుశ్య భర్తేణ స చే ద్దాస్యసి మే వత్', అద్యైవ హి
ప్రహాస్యామి జీవితం శ్వస్తిమాని తే'తి, 'అహం హి విష మద్యైవ విత్వా షికిత
వార్తకః, పశ్యత స్తే మహ్యామి రామో య ద్యభిషిచ్యత్'ఇతి, ప్రహ్ని జీవృత్తమ్,
'హ్ని జ్ఞా' గ స్త్రిదశపణి ప్రహ్నిజీయ' మితి లతగాత్.

38

ఏవ మితి. ఏవంవాదినీ, మేచాం కైకేయాం, భూయః పునరః, భూపతి ర్దశ
రథః, అవాదీత్ ఉవాచ.

39

కదే వాహ, అయితి. కఠినహృదయే కఠనదిత్తే, పునఃపున రమనయేఽపి మార్ద

యాపేతయా త్వయా.

3౬

పనై వాభవ స్త్వ మిహ శీలవతీషు గణ్యా

నై 'వాభజ త్పితృమతాం గణనాం స రామః,

వాభావా ధృవయస్య ఇదం సంబోధనం, ఉన్ముక్తః పరిత్యక్తా, లోకమర్హాదా సతీపతి
స్వామినూసా, యయా తయా, సమలిక్ష్మితమలపహసమాచారమే త్యర్థః, దయా
పేతయా దయాహీనయా, మారయేతి యావత్, త్వయా, కిం మర్చితపదం, ముక్తం,
బహువర్థములత్వా శ్చతోద్యమిత్వాదికున్పిత వచనంబు మనుచిత మి త్యర్థః, ని
'మత్సాప్రశ్నలితరే- మ్వాతేపే కింకబ్ధ ఇమ్యతే' ఇతి కాశ్యపః. 3౬

అనర్థా నే వాహ—నేతి. హేఅనార్యేదుశ్శీలే, అతఏవ త్వ మిహలాకే, శీలవ
తీషు సద్వృత్తిసంపన్నాను, సాద్విష్టి త్యర్థః, 'శీలం స్వభావే సద్వృత్తా' విత్యమరః,
గణ్యా గణనీయా, నై వాసీ, భువో లజ్, పరోపతాపేఽపౌత్రనశ్చేయోఽభావేన
'భక్షితేఽసి లకునేవ్యాధి ర్న నివృత్తః' 'వ్రతభ్రంశేఽసి సుఖాప్రాప్తి రి'త్యాదిపత్
బ్రహ్మసీత్యర్థః. తథా, స రామః, పితృమతాం జీవన్మితృకాణాం, రాజగణానామధ్యే
గణనాం సూఖ్యాం, నై వాభజత్ నప్రాచీన్, శికాచియవ త్వయా కాంతస్యమయా
కింవిత్కరత్వాత్. పితృకర్తవ్యాభిషేకాదిసత్త్వానానిధే తి భావః, తథాఽహ మప్యా
త్తజై ర్యానిసుఖాని తాని, నైవపం, వద్ధ కే పుత్రకృతోఽచారాదిసనితసోఖ్యాని
నైవ ప్రాప్నువ మిత్యర్థః, రాజప్రవాజనేన మహామగభిపూర్వకమణిసౌవశ్యం
భావిత్వా దితి భావః, సర్వత్రైంకారోఽపధారణార్థః, ఆర్షలేర్థజ్, పుమాది
త్వాన్వేరణాదేశః, తథా భరలేన. మే మహ్యం, నివాపః పితృతర్పణం, ని. 'పితృ
దానం నివాప స్స్వ' దిత్యమరః, తస్య సుబంధి నై వాపం, సంబంధార్థేఽజ్, అంబు
ఉదకం, న ప్రదేయం నదాతవ్యం, భరతస్యాగృహ్యేఽప్యనార్యానూ ద్రువ దుర్భగ
గర్భసంభూతత్వాత్, 'సప్సీనా స్యసి సస్యవి దుష్టేయ్యః క్షేత్ర దోషతః' ఇతి న్యాయేన
అయోగ్యతయా మహార్ధవైహిక క్రియా సకర్తవ్యే త్యర్థః, భవన్తరణభయా ద్రామే
ప్రవ్రజితే ఆత్మనోఽసి మరణం సుచిచ్ఛ మేవేతి భావః, అత్ర పరేశస్యనివాసానక
మిష్ట మేవ తథాపి న దేయ మితి నిషేధితత్వా వనిష్టవిధే రివేష్టనిషేధాభ్యుప
పద్యమానతయా ఆభాసత్వాత్తేన నిజమరణ మాక్షిప్యతే ఇత్యాక్షేపాలంకారః, ఉక్తం
చ విద్యానాథేన, 'సమానాశ్శయాఽనిష్టవిధ్యాభాసోఽపౌత్రాక్షేప' ఇమ్యవగమ్యతే.

నై వాప మాత్తజసుఖా న్యహ మ ప్యనార్యే

నై వాప మంబు భరతేన న మే స్రదేయమ్.

32

కించ. — వాస స్వచాం భవతు కించన తారవీణాం

ఛాయాద్రుమాశ్చ భవనాని భవంతు ధన్యాః,

కైకేయి తస్య శయనాని కథం భవేయుః

యథా చేష్టసిషేసస్యాశ్చ సుఖవద్యమానతయా ఆభాసత్వం తథా అనిష్టవిధే రవ్యసుప
వద్యమానతయా ఆభాసత్వ మితి రామాభిషేకవిషయేఽపి పుత్రస్య రాజ్యభా
స్యా దితి లోభేన శీలవలీషు గణ్యత్వాభా వాద్యసర్థాంగీకారిత్యేఽపి స్వస్య వైధవ్యం
స్వపుత్రస్య వికృతార్థాచారణానర్హత్వం చే త్యైహికాముష్మిక విరుద్ధ మనర్థద్యయం
స్యా దితి నా మత్వా అస్మా దభినవేకా ద్వితీయా భవిష్య తీతి మన్వానేన రాజ్ఞా భరత
నివాసాంబుదానరషేభోపన్యా నేన నిజఃకథనం సూచిత మితి పరమరహస్యం, అత్ర రామా
యణశ్లోకః, 'రామః కారయిశవ్యో మే మృతస్య సలిలక్రియాం. సపుత్రయా త్వయా
నైవ కర్తవ్యా సలిలక్రియేతి: యద్వా భరతేన నై వాప మంబు మే న స్రదేయ మితి
కాటః, స్రదేయ మేవేశ్వర్యః, రామప్రవ్రజనోత్తరక్షణమేవ నిజమరణస్యావశ్యం
భావిత్వాత్తత్సాన్నిధ్యాభావేన భరత విప మహార్థదైహికక్రియా చరణ తత్పరో
భవిష్యతీతి భావః. వసంతలీలకాన్వృతం.

32

వక్తవ్యాంతరం విద్యత ఇత్యాహ—కిం చేతి. హే కైకేయి తస్య రామస్య,
దివ్యాంబరధారిణ ఇతి భావః, తారవీణాం తరుసంబంధినీణాం, సంబంధారేఽన్వే, 'టి
డ్డాణ' ఇతి త్యాదినా జీవ, త్వచాం సంబంధి కించన కించద్వల్కలాదిక మిత్వార్థః, ని, 'త్వ
క్రీన్) వల్కల వల్కల మస్త్రియా' మి త్వమరః, వాసో వస్త్రం, భవతు, తథా, ధన్యాః
శ్రీరామస్య నివాసత్వేన సఫలజ్ఞానః, ఛాయాద్రుమాశ్చ మృత్యుః ఛాయా
ద్రుమా నమేరుతరవః, కాకపార్థి నాదిత్వా నృధ్యమపదలొపీ సమాసః, ని. 'ఛాయావృ
తో నమేరు స్సృగ' దితి శబ్దార్థవః, సీరంద్ర ద్రుమా వా భవనాని గృహాణి, భవంతు,
దివ్యభవసంఘారిణ ఇతి భావః, 'వన్యా' ఇతి పాతాంతరం 'కాననతారవీణాం, కానన
రావీణ' మితి పారద్యయేఽప్యనుశతికాదిత్వా దుభయపదవృద్ధిః, అనుశతికాదే
రాశ్చరిగణత్వాత్, యదు ర్నృగః, ని. 'కృష్ణసారదునన్యంకురంకుశమృరరాహిమ'
ఇత్యనురః, తత్సంబంధినీణాం, త్వచాం ఆజిహానా, కింతు, త్వచ్చేతసఃతవహృదయా
దసి, కశినాని కతోరాణి, త్వచ్చేతవివారికతనం తతోఽన్యలికతనత్యేఽపి లేహం

త్వచ్చేతసోఽపి కఠినాని శిలాతలాని.

3౮

ఏవం భర్తా భర్త్రితా ప్యార్ద్రచిత్తా

¹మాభూ దేమా మంధరాక్రాంతవృత్తిః,

రాకాచంద్రే రాజమానే²వ్యభాధం

వీరుచ్ఛన్నా చంద్రకాంతస్థ లీవ.

3౯

యోగ్యతా కిం వక్తవ్యేతి భావః, శిలాతలాని శిలాప్రదేశాః, శయనాని శయ్యాః, కథం, భవేయః, వల్కలచ్ఛాయాద్రుమై ర్మథాకథంబి ద్వేహయాత్రాభవిష్యతి, కిం తు శరీషపుష్పాధిక సౌకుమార్యసంపన్న శరీరస్య హంసతూలకాతల్పస్వాచీదితస్య కఠినతర శిలాతలాన్యేన శయనాని భవितుం నార్హంతీత్యర్థః, ఏత దేవ మమ మృదయం నికృంత తీతి భావః, పుత్రంతు పూర్వవత్.

3౮

ఏవ మితి. ఏవము క్రిత్యా, భర్తా తాచ్ఛీల్యేన భగణకర్తా, లేన ప్రాశక్యరేణ దశరథేన, 'భృశ స్తాచ్ఛీల్యే తృకా' భర్త్రితా అపవాదితాపి, ని. 'భర్తృసం క్షపవా దన' మిత్యమరః, మంధరయా పికాచకల్పయా క్రాంతా ఛన్నా నిహ్నా లేతి యావత్, పుత్రి సృష్ట్యర్థం యస్యా స్సా, ని. 'పుత్రి ర్వర్తనజీవనే' ఇత్యమరః, ఏహ కైకేయా, రాకాచంద్రే పూర్ణిమాచంద్రే, ని. 'పూర్ణేరాకాసికాకర' ఇత్యమరః, అబాధం మేఘా పరణాది ప్రతిబంధరహితం యథాతథా, రాజమానే ప్రకాశమానేనత్యపి, వీరుచ్ఛన్నా లతాచ్ఛానితా, ని. 'లతాప్రతానినీ వీరు'దిత్యమరః, చంద్రకాంతస్థలీ చంద్రకాంతమణి భూమి రివ, 'జానపదే'త్యానినా అకృత్రిమాగ్ధే జీవ, ఆర్ద్రచిత్తా న్నేహార్ద్రహృదయా, రామాభిషేక విఘాతాభినివేశపరాఙ్ముఖేతి యావత్, మాభూత్ నాసీత్, నహి దుష్టా క్రాంతాః ప్రయత్నే నాసి ప్రకృతిం ప్రతిపద్యంత ఇతి భావః. ఆక్రమాజో నభర్థ కత్వా న్నాజీ లజోనాశీర్థత్వావకాశః, అత్ర సత్యపి భర్త్రితకర్తకారణే చిత్తస్యా ర్ద్రీభావరూపకార్యానుదయాత్ విశేషా క్తిరలంకారః, 'తత్సామగ్ర్యా మనుత్పత్తి ర్వి శేషా క్తిర్నిగద్యతే' ఇతి లటణాల్, తథా మంధరాక్రాంత పుత్రిత్వస్య విశేషణగత్యా చిత్తార్ద్రీభావాభావం ప్రతి హేతుత్వా త్కావ్యలింగ మలంకారః, తథా చ చంద్ర కాంతస్థలీవేత్యత్ర ఉపమేతిత్రయానా మన్యోన్యసాపేక్షత్వాత్సంకరః, కాలినీ పుత్రం, 'కాలియ్యక్తమ్ తగౌ గోఽభ్యుక్తై' రితి లటణాల్.

3౯

గ. తదను ముహూర్తమాత్ర మపి రామముఖావలోకనసుఖ మను
బుభూషుః కుమార మానయేతి దశరథ స్సుమస్త్ర మాదిదేశ. ౮౦

గ. లేన సత్వరం రాజభవనం¹ ప్రవేశితో రామః కృతప్రణామః పిత
ర మయథాభూతముఖ² వికాస మారా దాలక్య చకితమతిః కి మిద
మితి కైకేయీ మన్వయుః జ్ఞు. ౮౧

సాపి పాపాశయా ప్రత్యవాదిత్. ౮౨

వత్స ప్రతిశ్రుతవరద్యయనిర్వహణే ప్రవీణేతరః తాత స్తే

తదస్మితి. తదను కైకేయీచిత్త స్యానాద్ధీభావానంతరం, ముహూర్తమాత్రం,
క్షణమాత్రం, ఘటికాద్యయమపి నా. నమనంతరం శ్రీరామ విరహస్యావశ్యం భావి
త్వాదితి భావః, ఏలేనకైకేయ్యాఽనివార్యనిశ్చయత్వ మధర్మభీరో రాజ్ఞో రామప్ర
వ్రజన వినిశ్చితత్వం చ సూచ్యత ఇత్యసంగంతవ్యం, ని. 'ముహూర్తమల్పకాలే స్యాద్ధుటి
కాద్వితయే³ ఒపిచేతి విశ్వః, రామముఖాలోకనేన యత్సుఖ మానందస్త దనుబుభూషుః
అనుభవితమిద్ముఖే, శ్రీరామం నిదృశ్యున్న నిత్యర్థః, ఖుప స్సన్నంతా 'త్సన్మాశంస
భిక్షుః,' దశరథః, కుమారరామ, మానయ సమీపం ప్రావయేన్; సుమంత్రం నామ,
మంత్రిణ, మాదిదేశ ఆజ్ఞాపయామాస. ౮౦

లేనేతి. లేన సుమంత్రేణ, సత్వర మవిలంబితం, రాజ్ఞోవిలంబాసహజ్ఞత్వా దితి
భావః, ని. 'సత్వరం చపలం తూర్ణ మవిలంబిత మశుచే'త్వర్థః, రాజభవనం దశరథ
గృహం, ప్రవేశిత స్సక్ విశ్లేష్ట్యంతాశ్చర్మజిక్తః, రామః, కృతప్రణామః కృతాభి
వాదన స్సక్, అయథాభూతః పృథగ్ముఖః పూర్వాపేక్షయా విలక్షణః ముఖవికాసో
వక్త్ర శ్రీర్మన్మతం, పితరం, దశరథ, మారా కృమిపే. ని. 'ఆరాధూ సమీపయో'
రిత్యమరః, ఆలక్య దృష్ట్య, చకితమతిః భయనంభాస్తమద్ధి స్సక్ ఇదం రాజ్ఞో ముఖ
వికాసరాహిత్యం, కిం కుతోవాజాత, మితి భీత్యా, ఇత్యేవం, కైకేయీ, మన్వయు
జ్ఞు అపృచ్ఛత్, ని. 'ప్రశ్నోఒమయోగః పృచ్ఛా చే'త్యమరః. ౮౧

నేతి. తతః, పాపాశయా పాపాభిప్రాయా, దుస్సంకల్పేతి యావత్. ని. 'ఆశ
య స్స్యో దభిప్రాయే మానసాధారయారబీ'తి విశ్వః, సా కైకేయ్యపి, ప్రత్యవాదిత్
ప్రత్యువాచ, శ్రీరామప్రశ్నస్మృత్యంతరం దదావిత్యర్థః, వదే ద్దుజి సివి వృద్ధిః. ౮౨

తదేవ విప్రణోతి - వత్సేతి, హేవత్స రామ, లే తవ, తాతా నితా. ని. 'తాత
స్తు జనకః పితే'త్యమరః. సంప్రతీదాసిం, ప్రతిశ్రుతం పూర్వం ప్రతిజ్ఞాతం యద్వరద్య

సంప్రతి సానుశయ స్తనయవాత్సల్యా తస్యత్యవ్యత్యాసత్రాసా వృ గాథ
మగాధే శోకసాగరే నిమజ్జితీ. ౪౩

వరద్వయం తావత్తవ 'మునివృత్తైవ వనే వర్తన మననే
రవనం భరతస్యేతి. ౪౪

రామస్త దాకర్ణ్య ప్రముదితహృదయః కృతాంజలి'రేనాంప్రతి
వ్యజిజ్ఞపత్. ౪౫

యం తస్య నిష్కాణే నమర్థనే, వరద్వయం సమచాకరం స్వయమేవ వివిష్వతి, ప్రవీ
ణో నిపుణః తస్మా దితరః, అనచుర్థ స్స నిష్కర్థః. ని 'ప్రవీణే నిపుణాభిజ్ఞ విజ్ఞనిష్ఠాత
శిక్షితా' ఇత్యనురః, అత ఏవసానుశయ స్సనుస్సంతాపశ్చక్. ని. 'సంధ్యే శబ్దేఽభా
నశయో దీర్ఘ ద్వైహసతావయో' రిష్యురః, తన సే వ్యయ, వాత్సల్యాత్ స్నేహాత్.
వి. 'శ్రీమాన్ స్థిగ్ధస్తు వశ్యల' ఇత్యమరః, తథా న్యాయత్యానః భృతాభిషేకాక
రణ ప్రయుక్తసత్వవివర్ణానః, తత్రాసాత్తత్పర్యాచచ్చ హేమ, రగాధే నిమగ్న, స
స్తరి ఇత్యర్థః, శోకసాగరే దుఃఖార్థవే, గాథం భృశం, అసంభాదితోన్మజ్జన మిత్యర్థః.
సి. 'ప్రగాథం భృశశృచ్చ'యో' రిత్యమరః, మజ్జతి నిమగ్నో భవతీత్యేనం ప్రత్యవా
దీదితి పూర్వోపసంబంధః. ౪౩

కం తద్వరద్వయమిత్యాశంకాయా మాహ—వరేతి వరద్వయం వరయగళం,
తావచ్ఛబ్దోఽపధారణార్థకః. ని. 'యావత్తవన్త సాకల్యేఽపధా మానేఽపధారణే'
ఇత్యనురః, తవ భవతః, మునివృత్త్యై తావసవృత్త్యైవ, ఏవకారో భేదబుద్ధిచక వృ
త్త్యంతరవ్యవస్థాసార్థకః, వనే దండకావన, సర్తనం చతుర్దశన స్పరావస్థానం, తథా,
భృతశ్చ. అవనే రవనం భూతజ్ఞురవ, 'ఆవ రక్షణే' భావేబ్యుత్, తవ వనవాసవిశా
వరః, భరతస్య భూపరిపాలన మవర ఇత్యర్థః. ఇతి ర్వాక్య సమాప్తే, ఆగవా, ఇతి
చ ప్రత్యవాదీ దితి సంబంధః, యద్వా, ఇతి వరద్వయం తావత్ వరద్వయం ఖన్తి
త్యన్వయః. ౪౪

రామ ఇతి. రామస్త ద్వరద్వయ, మాకర్ణ్య సవిశేషం శ్రుత్వా, ప్రముదిత
హృదయః, కీర్తితాత్తతయా వికార మంత స్సంస్తభ్య, సంతుష్టాంశ్చరణ ఇవ సత్,
ధీరోదాత్తలక్షణం తు, 'మహానర్త్యోఽలిగంభీరః కృపావా నలకత్థనః, సుపర్ణాచలవ
ద్ధీరో ధీరోదాత్త స్స సంమత, ఇతి ఏలేన హైర్య ముక్తమ్, 'మనసో నిన్వికారత్వం

ప. భీతో భూభరతః కి మంబ భరతః? కిం వా వనా త్పావనా
త్ర స్తోఽహం? సగరాన్యవాయకకుడ స్తాతః కుత శోచతి?,
దివ్యాయా స్సరితో నివాపకరణా ల్లక్ష్మీం ప్రతిజ్ఞా మిమా

ధైర్యం స త్వసి హేతు'ష్టితి రసికాః. ఆత ఏవ, కృతాంజలిః విరచితకర సంపుటా,
విభక్తినినయనిధేయతాలక్షణ మేతత్. ఏనాం కైకేయాం ప్రతి, వ్యజ్ఞపత్-విజాప
యామాస. ౪౫

త దే వాచా, భీత ఇతి. హేతుంబ మాతః, ని 'అంబా మాతాఽన బాలా
స్యా'దిశ్యమరః, 'అంబార్థనద్యోర్ధ్వ' ఇతి ప్రాస్వరి. ఆత్ర సవత్సీ మాతృత్వేఽసి
సాంప్రతికవిరోధా చరణతత్పరత్వేఽసి భర్తృప్రాలిఖ్యపరాయణత్వేఽసి స్వయం
నిర్వికారత్వా దేవ మామంత్రితవా సత్యవగంకన్యమ్. భరతః త్వత్పుత్రః, భూభరతః
భూభారాత్, న తు పృథాభారాత్, పంచమ్యాస్తసి. 'భీతార్థానాం భయహేతు'
రిత్యపాదనాత్మ త్వంచమా. భీతః భయవిభా)స్తః, కిం, న భీత ఏవేత్యర్థః తథాఽహం
రామః, పాపయతీతి పాపనా త్వవిశ్రుతహేతుః, న తు నైరర్థక్యాపాదకాత్
'పూర్వో వసనే' కర్తరిల్లుటో వనాత్ వసోవనాత్, పూర్వవత్పంచమా, త్రస్తో భీతః,
కిం త్రస్త ఏవేత్యర్థః. ౩. 'చతుర్దశ వరత్రాసా భీతి ర్భీ స్సాధ్వసంభయ' మిత్యమరః.
అత స్సగరస్య శగరచక్రవర్తిః అవ్యయస్మ కులస్య కమః శ్రేష్ఠః, అగ్రవా, సగ
రాన్యవాయానాం రాజ్ఞాం శ్రేష్ఠః, ని 'ఏంకోఽన్యవాయ స్సంతాన' ఇత్యమరః.
'కతుద్వత్కతుదా శ్రేష్ఠే వృషాంగే రాజలక్ష్య'ణీతి విశ్వక్రకాశః. ఆత్ర సగరాన్య
వాయగ్రనాం సర్వేఽసి సగరతుల్యునా భగీంధాదయో రాజానః దుస్తరప్రతిజ్ఞా
పారావారపారిణా ఏన, ఆత ప్రతులశ్రేష్ఠ స్యాస్య ఈదృక్ప్రతిజ్ఞాకారణం కియ
దితి సూచనార్థ మిత్యవగంకన్యమ్, అతోఽస్త త్పితా మాద్వక్రపుత్రవనః, దశరథః,
కుతో హేతుః, శోచతి భవ్యతి, న కుతోఽసి శోచితవ్య మిత్యర్థః. శోకకారణయో
రుభయో రవ్యవ్యతర స్యాభావా దితి భావః, తత్కుత ఇత్యాశంక్యానా, దివి భవా
దివ్యా, తస్యా స్వలోవియద్గంగాయా, నివాపకరణా త్పితృకర్షణాంజలివిధానాత్,
అస్తత్పూర్వమహారాజభగీంధ ౩ ర్వుకా దితి భావః. ౪. 'నివాపః పితృకర్షణ' మిత్య
మరః, లక్ష్మీ మహ్నం, న తత్సమాం న తతోఽప్యుధికాం వేత్యర్థః, 'వోతో గుణవ
చనా' దిలజీవ్. ఇమాం ప్రతిజ్ఞాం వరద్వయరూపాం, అయ మస్తత్రాతః, ఆవాభ్యాం

మావాభ్యా'మభిపూరయిష్యతి సచే త్పుత్రీకథం స్యాదయమ్.
వసభువి తనుమాత్రత్రాణ మాజ్ఞాపితం మే
సకలభువనభార స్థాపితో వత్సమూర్ధ్ని,
తదిహ సుకరతాయా మావయో స్త్ర్రితాయాం
మయి పతతి గరీయా నంబ తే పక్షపాతః.

౪౭

స చ ఆహం చ ఆహం తాభ్యాం, సాధవభూతాభ్యాం, భరతేన మయా చేత్యర్థః, 'త్యదాదీని సర్వై ర్నిత్య'మితి స్వగ్రహణా దశ్యదానిసా భరతేన స హస్తద స్త్యదా దిత్వా దేశ శేషః, 'యవావో ద్విపదస' ఇత్యావాదేశః, యచ్చస్త్వదో రనాదేశ ఇత్యాకారోఽంతాదేశ శ్చ. నాభిపూరయిష్యతి చేత్ స నిర్వహిష్యతి చేత్, కథం కుతః, పుత్రీ ప్రశస్తపుత్రవాత్, ప్రశుసామూమిరిః, స్యాత్ భవేత్, స స్యా దేవ, పున్నా మ్నా నరకా త్రాయత ఇతి వ్యుత్పత్త్య అనన్యసాధారణనిరయోద్ధరణైకమాత్రాణాం పుత్రాణామస్తాకం జననే బహుక్షేత్రభాగనోఽప్య రాజ్యోఽస్త్వత్సర్వరాజస్య నిర్వాహప్రతిజ్ఞాపేక్షయా అప్యకరాయా ఆస్యా నిర్వహణాభావే కుతో వా నః పుత్రశబ్దవాచ్యతా? కుతోఽయం వా పుత్రవాం తస్యోత్తస్తా దావాభ్యా మేత దవశ్య మస్మిన్మయితే తాలే నాని న శోచితవ్య మిత్యర్థః శార్దూలవిక్రీడితం వృక్షమ్. ౪౬

వనేని. హేఅంబ, మేమహ్యం, వసభువికాశ్చారసీమ్ని, తనుమాత్రస్యమామక దేహస్యైకత్వైవ, త్రాణం రక్షణ మల్పభారభరణ విశ్వర్థః, ఆజ్ఞాపిత మాజ్ఞాపం, మ మైత త్సుకరమితభావః, కింశు వతో బాలః, భారోద్వహనానమర్థ ఇతి యావత్, తస్య భర తస్య స్వగర్భసంభూతశ్చ, మున్ది శిరసి, సకలభువనభారః - ఆశేవభూభావః, గురుకర త్వా ద్ద్యహిష్యర్థః, స్థాపితో నిక్షిప్తః. ని 'భువనం విప్రపే లాకే సలిలేఽసి వియత్య' పీతి విత్త్య, త త్తస్మా త్కారణా, దిహ అస్మిన్ కార్యవ్యయవిషయే, ఆవయోః, భర తస్య మమచే త్యర్థః, సుకరతాయాం సౌకర్యే, తస్మింతాయాం ఆశావితాయాంసత్యాం గరీయాత్ గురుతరః, గురుశబ్దాదీయసుని 'ప్రియస్థి రే'త్యాదినా గురోః గరాదేశః, తే తవ, పక్షపాతః ఆవరః, మయి, పతతి-ప్రసరితి, స్వతనయ భరతే సహస్త్రినందనే మయి చావరానావరాభ్యాం సుఖాసుఖసంపాదకరాజ్యాభిషేకవనవాసవిధానార్థం ప్రయత్నః కృతః సోఽయం విచార్యమాణే విపరీతో జాతః. అత స్త దేత ద్ధురూకరప్రవృత్తౌ మర్కటభావవ్యాసుప్రాయం సుఖార్థం చందనలేపే వాతోద్రేకప్రసంగకల్పం చాభూ దిత్యర్థః. అతఏవ నిషమాలంకారః. విరుద్ధకార్య స్యాశ్చత్తి ర్భ్య త్రానర్థస్య వా భవేత్, నిరుపఖటనా సా స్యా ద్విషమాలంకృతి స్త్రిధే'లిత్యణాత్, మాలిసీవృక్షమ్. ౪౭

కించ.—తాత స్వవాచా వ్యవహృత్య హృద్యం
వత్సాభిషేకోత్సవమంగళం మే,

ప్రణామసంజ్ఞస్య మయార్పితస్య

కిం పూర్ణపాత్రస్య న పాత్రనూసీత్.

గ తక్షణ మశనిహత ఇవ పర్వతః సర్వతః పరిశవదహస ఇవ

ఆ. ఆస్తాంతావ ద్యుక్తిరచహసు నిశ్చితా వత్సవాంతర మస్తీత్వానా-కించేతి. తత్ప్రకారమే వాచా—తాత ఇతి. తాతోఽర్చన్వితా' స్వవాచాస్యమభోచ్ఛారిలేన యోగవచనేన, భవవచనే నైవ భరతాభిషేక మభినందయతోమమ స్వవచనేనే త్రిమువత్తస్య మితిభావః. హృద్యం మనోహరం, వత్సస్య ఉభయోరభ్యుపలాంసీయస్య భరతశ్యాభిషేకో మూర్ధాభిషేక స్సవినివోశ్చవః 'ఉన్నులే హర్ష మి త్యేష ఉత్సవః పక్షీర్దిత' ఇ త్యుక్తలక్షణః సవినమంగళం కల్యాణం, మే మహ్యం, వ్యవహృ తోశ్చక్రా, కథయిత్వేతి యానత్. ని. 'వ్యాహర ఉక్తి ర్దపిత' మి త్యుచరః. మయా, అప్రీతస్య దత్తస్య, ప్రణామసంజ్ఞస్య సమస్కారాభ్యుస్య, పూర్ణ పాత్రస్య ఉత్సవాదిషు దేయ వత్సః, పాత్రయోగ్యః. నాసీ త్కించ నభావః కి? మితికావ్యః, తాలేన భరతాభిషేకో క్రియత ఇతి వత్సవ్యం. మయా చాంగీకారపూర్వకం నవస్కర్తవ్యంచే త్యర్థః. సత్య సంభస్య స్వస్య స్వముఖోచ్ఛారణే క స్సంకోచః? తతో నిస్సూకోచా వనగ్నీతి తాత్పర్యమ్ 'ఉత్సవాదిషు యదేయం పూర్ణపాత్రం త దుచ్యత' ఇత్యభిప్రాయాత్. ని. 'యోగ్యభావయోః పాత్ర' మిత్త్యుచరః, అ. త. నాసీ త్కించ మితి కావ్యా రాజ్ఞో యోగ్యతా పాదనద్వారా రామస్య భరతాభిషేకాంగీకరణ మాక్షిప్యత ఇతి గుణీభూత వ్యంగ్యమ్. తదుక్తమ్ 'అరూఢ ముర స్సాంగం వాచ్యసిద్ధ్యంగ మస్ఫుటమ్, సందిగ్ధ తుల్యప్రాధాన్యే కాక్వాక్షిప్త మశుందరమితి వృత్త ముపహతిః. ౪౮

తక్షణమితి. తస్మిన్నేకక్షణే, రామస్య భరతాషేకాంగీకరణసమయ ఇక్షణ్య ఆత్యంతసంయోగే స్థితియా, పక్షిర్దేవో దశరథః. ని. 'పక్షిర్దేశాత్కరచ్ఛందోదశ సంఖ్యాభిషుప్తియా' మితికోశః. ఆశనిహతో వజ్రవిదారికః, పవ్రత ఇవ, హర్వత స్స మంతా, శ్వరీశవవహనోవ్యావదవాగ్నిః, వనస్పతి ర్వృక్షఇవ, ని. 'వనస్పతి ర్వృక్ష మాత్రేవినా పుష్పైః సుద్రుమ' ఇతి నిశ్చయః, దివసర్గరస్య పతి ర్దివస్పతి రింద్రః. ని. 'శత మయ్యు ర్దివస్పతి' రి త్యుచరః పక్ష్యాః 'పరిపుత్రే' త్యానినా ఆలు కి కస్మాదిత్వాత్ వివర్ణనీయస్య సత్వం; తస్య పదా భ్రంశేన ప్రచ్యుత్యా విధురః విజ్ఞిప్తః, ని 'విధురః కత్త్యపేతే' స్యా ద్విప్లవిజ్ఞిప్తయో రపీతివైజయంతీ నహుషాయయాతిపిలేష

ననస్పతి ద్విపస్పతిపదభ్రంశః ధుర ఇవ నహుషః పపాత నిస్సంజ్ఞః పఞ్చీ-
రథః. ౪౯

తత స్సా పితృ'నిదేశ మవిచారనుచి గాదాచరేతి రామ మాదిదేశ
సపషః —

ప. మాతృ రాజ్ఞాం వహ స్త్వాత్థమాలా మివ మహాయశాః,
వనాయ రామో వవ్రాజ జగతా నువనాయ చ. ౫౧

గ. అసౌ సమాసాద్య సద్యః కౌసల్యాసదన మభిషేక్రతిబంధం
కైకేయానిర్బంధ మాత్తన శ్చ వనవాసం ప్రణామానంతరం తస్యై
న్యవేదయత్. ౫౨

నిస్సంజ్ఞో విచేతనస్సకృపపాత, రామనిరహాసహిష్టత్వాత్తు మూర్ఛేష్వర్థకః, పురాణః, నహు
షః, కుతఃపి త్సుహృదయా త్వర్గే ఇంద్రత్వం ప్రాప్య, తత్ర నివాహంకారహుం
కారప్రకోపితేన కుంభసుభవేన భుజంగో భవేతిశ్చ; స్వర్గపదా త్ప్రద్యుతో భువి
పపాతేతి పౌరాణికీకగా. వత్స్య చారణ్యకాండే. ఉపమాలంకారః. ౪౯

తత ఇతి. తత స్తనంతరం, సాకైకేయా, పితృశరగస్య, నిదేశ మాజ్ఞాం, అవి
చార మనాలోచనం, అదిరా జ్ఞాపితి, అచన, విధేహితిరామ మాదిదేశ ఆజ్ఞాపయా
మాన. ౫౦

తతోరామః కిమకాన్తి దిత్వత ఆహ—స ఇతి. యోఽనుం కైకేయాజ్ఞప్త స్స
ఏషః. మాతృని. మహాయశాఃకీగ్నిసంపన్నః, రామః, మాతృ కైకేయ్యాః, ఆజ్ఞాం
వనవాసాయ ప్రజేత్యేనం రూపశాసనం. మాలా పుష్పప్రజమివ, మూర్ధ్నా, వహక్,
శిరసా ధారయన్నిత్యావరోక్తి. వనాయ వండకావనంగంతు మిత్వర్థః. కైకేయార్థోప
పదస్యే'త్యాదివాచకుర్థి. తగా, జగతా నువనాయ జగద్రక్షణాయచ, వవ్రాజ జగామ
వనం ప్రతింకుమైచ్చనిత్వర్థః. వనవాసే దుష్టనిగ్రహశిష్టసరిపాలనాధ్యాయోక్
నిర్వాహస్య జాయమావత్వా 'జగతామవనాయ చే'త్వైక్త మిత్వవగంతవ్యమ్. ఉపమా
లంకారః. ౫౧

అసావితి. అసౌ రామః, సద్యః, అవిలంబేన, కౌసల్యాసదనం నిజమశృగ్గుహం,
అసాద్య ప్రవిశ్య, అభిషేకస్య నిజరాజ్యాభిషేకస్య, ప్రతిబంధ మంతరాయ భూతం,
కైకేయ్యా నిర్బంధం సంకటం, నరద్వయాఖ్యపాశేన రాజానం నిర్బంధ్య భరతస్యాభి

1 సైత దాకర్ణ్యవిదిన్తహృదయా విషదిగ్ధముఖశిలీముఖవిధృశ్ వణ
యుగశేవ సహసా నిపత్య విలలాప. ౫౩

ప రేఖారథాంగసరసీదుహశంఖచిహ్నా
క్షేమంకరే తవకరే జగతాం త్రయాణామ్,

పే. ప్రవర్తనరూపానివేశ మిత్కర్ణ్య. తథా, ఆత్మనో వనవాసంచ ప్రణామనాతరం
ననుష్కారానాతరంలే, తస్మై కాన్తశ్చయై, న్యవేదియత్ కథితవాని త్కర్ణ్య. ౫౨
వైతలి. సాకాస్మ్యా, నిక ద్రామమనవాసవచన మాకర్ణ్య శ్రుత్వా, విద్వి
హృదయా విభితాంశరంగానతీ, తస్య పత్ర ప్పహరస్తాయత్వాదిభావః. శిలీ శల్యం
మఖే యస్య శిలీముఖా విషదిగ్ధం విషరూక్షిం ముఖ మగ్రభాగో యస్యన శ్చోక్తో
య శ్చిలీముఖో బాణః, ని. 'ముఖం స్వాగ్రభాగేఽపి, ఆవిబాహో శిలీముఖా'
విశ్చుభయత్రా వ్యమరః. లేని విధం సంప్రచ్యుతం శ్రవణముగళం కర్ణయుగ్మం
యస్యా స్వా, శ్చోక్తే వేత్త్య త్ప్రేక్షా. అథావైశిష్ట్యవనస్య విశిష్టబాణవదత్వంత
దుస్సహత్వం సూద్యతే. సహసా శీఘ్రం స్వరాది పాతా దవ్యయ మితి కాకటాయనః.
నివశ్య భువి పతిత్వా, స్థాతుమశక్యత్వాదిభావః. విలలాప పరిచేదితమతీ. ని. 'విలాప
పరిచేవన' మిశ్యమరః. ౫౩

అ. తదేవాహ-రేఖేణి. రేఖావిసరథాంగాని చక్రణిచ సరసీదుహశంఖా
శ్చ రథాంగాద్యాకారరేఖా ఇత్కర్ణ్య. లే చిహ్ననియస్య తర్క, సాముద్రికశాస్త్రోక్త
మహాభాగ్య సంపత్తిసూచితయా తాదృగ్గత్యలక్షిత ఇత్కర్ణ్య. త్రయాణాం జగతాం
భూర్భువస్సుర్లోకానాం, స్వర్గచుర్త్యపాతాళానాం వా, ఉపలక్షణ మేతత్; ఆశేష
లోకానామిత్కర్ణ్య. క్షేమంకరో తీతి క్షేమంకరే, శుభకరే, 'క్షేమప్రియమద్రేఽశ్వే'
లిఖన్ 'అమర్షిష్ట' నిత్యేదినా ముమాగమః. తవ, కరేహస్తే, ని. 'బరహస్తాంశః
కరా' ఇ త్యమర్కః. కాంతారే అరణ్యే కందానా మభ్యుపహారో చిహ్నానాం మూలవిశేషా
ణాంభవన మవదారణం, ని. 'కాంతారం పర్వదుర్గమ' మి త్యమరః. రవయ విధేహి, దీపనో
పామూర్థ మితి భావః. ఇతి మత్స్యేలిశేషః, భగవాన్ 'ఉత్పత్తించ వినాశంచ భూతా
నా మూర్తి గతిః, వేత్తి విద్యా మవిద్యాంచ న వాగ్యోభగవా'ని త్యుక్తలక్షణః.
పశిష్టః, ప్రతిసరం హస్తమాత్రం, ఆముక్తవాన్ నిబద్ధవాన్, ఆక్షుప్తిభ్యాం పరస్య
ముచథాతో గ్మంభకార్థఃత్వం. ని, 'ఆముక్తః ప్రతిముక్త క్షేప్ర'త్యమరః. మానం, ఆన్య

కాంతారకందఖననం రచయేతి నూన

1 మాముక్తవా స్మృతిసరం భగవాన్వసిష్ఠః. ౫౪

౫. తత్ర సౌమిత్రి రతి తత్ర ప్రవృద్ధమన్యశ్శతమన్యసమానమగ్ర జన్మానం ప్రత్యేవ మకథయత్. ౫౫

ఆర్ష సకార్యనిదమ్. ౫౬

3 లోకగర్హణార్థాయాః కైకేయాః వచసారజసాజరసా చ సమా క్రాంతస్వాంతతయాకృత్యాకృత్యేనివేకమూఢస్య రాజ్ఞః ప్రజ్ఞాశైధిభ్యా

థా కథమేవం భవేదిభావః. ని. 'వాచయా ఒనునే హస్తసులే స్రజినరోఽస్త్రియా' మిత్యమరః. తత్ర రాజ్యాభిషేకాంగత్యే నామక్త్య ప్రతిపన్య కందఖననార్థ త్యే నోత్పేక్షితత్వా దుత్పేక్షా. సాచ నూనమితి న్యంజనసద్భవా ద్వాచ్య 'యిత్రాన్య ధర్మసంబంధా దన్యత్వే నోపకీర్తితమ్, ప్రకృతం హి భవేత్సాధిస్తా ముత్పేక్షాం ప్రచక్షత్' ఇతి లక్షణాత్. ౫౪

ఆ. అత్రాంతరే రామాభిషేకవిఘాత మనహమానో నిరూఢాభిరానో లక్షణ స్తావ దూచ ఇత్యాహ-తలేతి. తత్ర కాన్యావీలాపనమయే, సుమత్రాయాః అవత్యం సౌమిత్రి ర్గత్యుః, 'బాహ్వఃభ్యశ్చ' తీర్థ ప్రత్యయః. అగిమాత్రప్రవృద్ధమన్యః శ్రీరామవచనకథాయాః శ్రోతుమశ్యత్వా దశ్యంత ప్రవృద్ధకోవపుక్, శతమన్యస నూనం భోగైశ్వర్యాదినంపత్వై ఇన్)శ్యుః, మిక్తివమా. అగ్ర జన్మానంజ్యేష్ఠభా)తరం, శ్రీరామంప్రత్యేవం వక్ష్యమాణిత్వా, అకథయ దవోచత్. ౫౫

అ. తత్ప్ర)కారమేవవిచారిత-ఆర్యేతి. హేత్యై పూజ్యుఇవమేతన్న కార్యం ఆయుక్తం, తవై తన్నో వచ్యత ఇత్యర్థః. ౫౬

ఆ. కిమిద మిత్యలక్షణా. లోకేతి. లోకగర్హణార్థాయాః ఈర్ష్యకార్యకరణ శీలత్వా ల్లోకనిం వ్యాయా, ని. 'కుత్సా సిందా చ గర్హణ' ఇత్యమరః. కై కేయాః వచసావిప్రలాపేన, రజసా రజోగుణేన చ, ని. 'రజోగుణి ధూళి' వరాగార్థయో రపీ'తి శాశ్వతః. జరసావార్ధకావస్థయంచ, 'జరాయాః జర సన్యతృసాన్య' మితి జరాశబ్దస్య జరసాదేశః, సమాక్రాంతస్వాంతతయా సమభిఘాతాంతకరణకయా, హేతునా, ని. 'స్వాంతం హృన్మానసం మన' ఇత్యమరః. కృత్యాకృత్య వివేకమూఢస్య కార్యాకార్య వివేకమాన్యస్య, ఉక్తత్రితయమథ్యే వికై కమవ్యవర్థాయ భవతిమేతన్మే తు కిమి వత్తస్య

న్నిస్సృతేన వచసా సంత్యజ్య రాజ్య మటవీపర్యటనం విధాతుమ్. ౫౭
 కింతు తుభ్య మనర్థయమానాయ ప్రథమ మేవ పిత్రా ప్రదత్తా
 నను పృథ్వీ. ౫౮

క్షత్రధర్మోఽపి¹ ధర్మ్యాత్మభః ప్రమాద్యాపివర్ణాశ్రమరక్షణతః

మితి భావః. రాజ్యం, ప్రజాశైలిల్యా దృష్టిమాంద్యాత్, నిస్సృతేన వచసా నిర్గతే
 నానర్థకవాక్యేన, రాజ్యం ప్రజాపరిపాలనాశ్చకం రాజకృత్యం సంత్యజ్యచిహ్నం, అట
 వీపర్యటన మరణ్యసంచారం విధాతుం కర్తుం, అకార్యమితి పూర్వేణానబంధః. ౫౭

అ. నను భవతు యథాకథావాశ్రేయస్కామేన పుంసా గురునిదేశోఽవశ్యం
 కర్తవ్యః, అన్యథా నివేదస్తరగా దిత్వాశంఖ్య కత్త్ర యుక్తిం వక్తి - కింత్వితి. కింతు,
 కతః కి ముచ్యతే చే దిత్వర్థః. అనభ్యర్థయమానాయ అనూచమానాయ, పునఃపున ర్యాచ్చా
 నిర్బంధేనానువద్రవకారిణ ఇత్యర్థః. అభ్యర్థయమానాయైవ దత్తం పున ర్మగ్రహ్యం
 అనభ్యర్థయమానాయ చే త్క్రిము వక్తవ్య మితి భావః. 'అత్రేమేర్థయలేరగ్రాయానే
 యాచ్ఛావరోధయో'ంటి వచనాత్ తుభ్యంభవతే, 'కర్తవ్యం యమభిప్రేతి స సంప్ర
 దాన' మితి సంప్రదానత్వా చ్చతుర్థి. పిత్రా, పృథ్వీ భూ, ర్దత్తా నను విత్తిగ్రాఖిలః,
 అజః ప్రగృహీతానూః పునరగ్రహణేన తవాపి ప్రతిగ్రహపరత్యాగదోషః కస్యాపి
 నక్వయం దత్తావహరణదోషః; తస్మా దుభయతారక త్వాత్త్వయా పున రవశ్యంపృథ్వీ
 గ్రాహ్యేతి తాత్పర్యమ్. ౫౮

అ. నను తథాపి న వమాయం ధర్మః పురుషార్థవ్యావృత్తి హేతుత్వా దితి న
 మంతవ్యమ్. 'క్షత్రియస్య చరో ధర్మః బ్రజానా మేవపాలన' మితి ముచవచనాత్.
 పశుతః ధర్మమార్గశ్రంశేఽసి సమ్యక్ప్రజాపరిపాలనకత్వరస్య మోక్షసాధకత్వా దిత్వా
 హ-క్షత్రేతి, సమీచీన స్సమర్థః. క్షత్రధర్మః క్షత్రియకులచారోఽసి, వస్తుస్వభావావ
 ధారణార్థకోఽయ మశిశబ్దః ధర్మా దనిపేలోధర్మ్యః 'ధర్మ బభ్యర్థన్మా నూదనపేత'
 ఇతియత్పిత్యయః, కస్తా, తస్మిన్ మార్గాత్, 'జాగుప్సవిరామే' త్యాదినా వంచనా,
 ప్రమాద్యాపిప్రమాదం ప్రాప్యసి, ధర్మమార్గానవహితో భూత్వాపీత్యర్థః. వర్ణా బ్రాహ్మ
 ణాదయః ఆశ్రమాః బ్రహ్మచర్యాదయః లేషాం రక్షణతః పరిపాలనాశ్చోక్తిః, ప్రాయశః
 భూమ్నః, ని. 'ప్రాయో భూమ్నఃకరమన' ఇత్యమరః, పురుషం, నితరాం శ్రేయో
 నిశ్చేయసం ఆచతురాదినా సూత్రేణావృత్తయంతో నిపాలితః. కస్మిన్ సకలపురు

సమీచీనః ప్రాయేణ పురుషం నిశ్రేయసే నియోజయేత్. ౫౯

నియతం నియతిబల మతిలంఘ్య పౌరుష మేవ ¹ధీరస్య పురుషా
ర్థా ²సమర్థయేత్. ౬౦

౧. మాధూత్వత్ప్రదవద్దయో పురుషిమా కాంతారసంచారతః

హర్థాఘ్నేమోక్షే, నియోజయేత్ ప్రవర్తయేత్, మోక్షాభికారిణం కుర్యా దిశ్యర్థః, కుశల్యత్కారణార్థం మార్గప్రసూదేన వైగుణ్యేన స్వధర్మత్వా త్సమ్యక్వివాపరిపాలనాత్మకస్య త్తత్తదర్మస్య మనిసోచితాబద్ధి పర్యటనరూప వర్ణనానుష్ఠానాపేక్షయా శ్రేష్ఠత్వా చేచ్ఛియన్మరణ్యం సంభవతి 'శ్రేయాన్ స్వధర్మో విగుణః పరధర్మా త్స్వమప్తి తాత్, స్వనిర్దేనిసంశ్రేయః పరధర్మోభయవహ' ఇతి భగవద్వచనా దితిభావః. ౫౯

ఆ. అగ్ర దైవబలాల్లంఘన సామి పౌరుషస్య పురుషార్థసమర్థసామర్థ్యసంభవా త్తత్తదర్మనిర్వాహః పురుషకారవిష సమాశ్రయణీయ ఇత్యాహ. నియతమితి - పురుషస్య కర్తృ పౌరుషం పురుషకారవిష, ని. 'పౌరుషపురుషస్యోక్తేభావీ కర్తృణి లేజ సీ'తివిశ్వః. యువాచిత్వానన్, అనధారనాథోఽయ మేనకారః, నియతం నిశ్చికం యథాతథా, నియతిబలం దైవబలం, ని. 'నియతి ర్నియమే దైవ' ఇతి విశ్వః. అతి లంఘ్యాతిక్రమ్య, ధీశ్చ ధైర్యశాలినః, పుంసః, పురుషార్థాన్ ధర్మాన్ కామమోక్షరూప చతుర్విధ పురుషార్థాన్, సమర్థమే స్విర్వహేత్, స్వకక్త్యా పౌరుషనిర్వాహస్యైవ పురుషార్థలాభః న తస్యస్య, అతః పురుషకార విష సమాశ్రయణీయ ఇతి భావః. ౬౦

ఆ. ఇత్యం స్వమత ముపన్యస్య తస్య ఫలిత మాహ - మాభూషితి. హేత్యుత్రాజ్య కొర్యజలధే, అపారికొర్యసంపన్నేత్సర్థః. త్వత్ప్రదవద్దయో ర్భవచ్చరగారవిందయోః, కాంతారసంచారతః అరణ్యసంచారాత్, అరుణిమా అరుణ్యం, లాహిత్య మితి యావత్ 'వర్ణనృధానిభ్యష్ట్యక్షే' తిచకారాదిమిచ్. మాభూన్వాస్తు, 'మాజీయ' జిత్యాశిషి బుజ్. కింతు జ్యాకర్షణాత్ మార్వాక్యోర్నణాత్, ని. 'మార్వీ జ్యాకింజీగుణ' ఇత్యమరః. మే మను, పాణౌ హస్తవిష, పాటలిమా రక్తియా, ని. 'శ్వేతరంక్తస్తు పాటల' ఇత్యమరః, పూర్వవదిమిచ్. మనాగీషత్, ప్రసరతు ప్రవర్తతాం, తథా, భవాన్, కైశేయూహభూతస్య విమోహితస్య తాతస్య పితు ర్వచనే విషయే, నమ్రః ప్రహ్వః, విభేయ ఇతియావత్ మాస్తభూత్. మాభూషిత్యర్థః. ప్రైణవచనస్యారాదరణీయ త్వనితి భావః, 'స్తోతరేలజ్ఞే' తిచకారాదాశీర్థేలుజ్ 'సమాఖ్యోగ' ఇత్యట్పృతి

పాణౌ పాటలినూ మనా కృసరతు జ్యోకర్షణాదేవమే,

కైకేయీఃరిధూతతాతవచనే నమ్రో భవా న్నాస్తభూ

త్రించి న్నాయక మార్క శౌగ్యజలధే నమ్రం ధను ర్వర్తతామ్.

గ. ఏవ మాచక్షోణం లక్ష్మణం రామ స్సాంత్యయ న్నవోచత ౬౨

వత్స సవితృవంశజాతానాం రాజ్ఞాం పితృనిదేశఏవ దేశిక

స్సర్వకర్షసు.

౬౩

పేథః. 'కేషే ప్రథమ' ఇతి ప్రథమపురుషత్వం; కింఞు, కింఞిదీప్తానుకం మదీయం, 'తవకమనుకావేకవచన' ఇతి మనుకాదేశః. ధనుః, నమ్రంసత్, వర్తతాం, శ్రీపరతంత్రస్య పితృర్వచనమియంత్రితతయూ కాంతారసంచారశక్తిరో మభవకింశు మార్వాది కర్షణాహ్వయకం మదీయం ధను రాయస్య బాణప్రయోగేన కార్యాకార్యనిచార నిధు రమమిత్రభూతం పితరం హనిష్యామిన్ద్యః. తథాచరామాయణమ్ 'ప్రత్యాహి లో2నుం కైకేయ్యా సంశుప్తో యచినశ పితా, అమిత్రభూతో సిశ్యంకం వస్యతాం బస్యతా' మితి, తథా స్మరిశ్చ 'గురోరవ్యసంప్తస్య కార్యకార్యమనానశః, ఉత్పదం ప్రతివన్నస్య కార్యం భతతి కానన' మితి. లక్ష్మణస్య భీరోధకత్వా దిత్త ముక్తిరిశ్యమ సంధేయం. లక్షణంతు 'దర్శనూత్సర్యభూయష్ శృణోత్యన్తి నికృత్యనః, మాయావీనుల భక్తిస్స స్థిరోధక ఉచ్యత' ఇతి. ఆప్ర సామయికత్వేన ప్రాప్తయోః శ్రీరామపాద వద్దహస్తారుణినుపాటలి మ్నాః శ్రీరామపాదవద్దారుణిమానం కంతోక్త్యా నిషిగ్ధ పాణౌ నియమనా దేశః పరిసంఖ్యాంకాః తస్మాత్తరాధే శ్రీరామధనుర్వప్తయోః ప్రాప్తయోః శ్రీరామనమ్రత్వం నిషిగ్ధ భుషి నియమనా దపర ఇతి తయోస్సాపేక్షీ తత్వా త్సంకరః. 'ఏకస్య వస్తునః ప్రాప్తా వనేకత్రైకదాయవా, ఏకత్ర నియమ స్సా హి పరిసంఖ్యా నిగద్యత' ఇతి లక్షణాత్,

౬౪

ఏవమితి. ఏవ ముక్తిరిత్యా, ఆచక్షాణం వసంతం, 'చక్షిచ్ఛ్ వ్యక్తానూంవాహీ' త్యస్తాధాతో శ్యానచ్. లక్ష్మణం, రామ, స్సాంత్యయన్ సామవాదై రుపలాలయన్, ని, 'సామ సాంత్య ముధే నమే' ఇత్యనురః, ఆవోచత

౬౫

ఆ, తస్మిన్కార మే వాహ-వల్నేతి. హేవత్స, లక్షణేత్యాదరేణామంత్రణమ్, సవితృవంశజాతానాం సూర్యవంశోద్భవానాం, రాజ్ఞాం, పితృనిదేశః పితృనియోగ ఏవ, సర్వకర్షసు సకలకార్యేషు, దేశికి ఆచార్యః, ఉపదేష్టేతి యావత్, ని. 'గురా దేశ్యే2పి దేశిక' ఇత్యనురః, సూర్యవంశోద్భవా స్సర్వే2పి గుర్వాణ్ణపరిపాలనతత్పరా ఏవేత్యర్థః, అతో నాస్తాక మిదం చిరుద్ధ మితిభావః.

౬౬

బహువిధములు విత్తనిదేశగౌరవాద్గోహత్యా మపి మాతృవధ
మపి తారుణ్యవినియము మపి కండురైలుకేయిపూరుప్రభృతముః కి
ర్వాణా నిర్విచారం తే నాచారవతా మగ్రన్యాతి గణ్యతే. ౬౪
తస్మా దవశ్యం వశ్యవన పితు రవగాహే గహన మితి ౬౫

ఆ, నకేవల మస్తాక మియం మర్యాదా కింతు పూర్వేషా మక్లేషా మసీత్యాహ-
బహువిధి, కండురైన ముచ్చిరి, రేణుకాయాః అవశ్యం రైణుకేయో బామదగ్గ్య
రామః, 'స్త్రిభ్యోః' పూరుషయోః తిసంసనః, ప్రభృతిగ్రహణా త్పరపుత్రాదయః,
కండుశ్చ రైణుకేయశ్చ పూను శ్చేతి ద్వంద్వః, తే ప్రభృతి రాని ర్కేషాం తే తథో-
క్తః, బహుః అనేకే, పూర్వే మహాత్మానః, పితృనిదేశే, పితౄణామం, గౌరవా
దాదరాలిశయా, గోహత్యామసి, నతు యస్యకస్య చిష్టంతోర్హత్యాం, 'మానస్తచే'తి
హంసే ర్భావే కృత్. తకారణంతాదేశః. స్త్రీశ్చం లోకాత్, తథా మాతృవధమపి,
నతు యస్యః కస్యాపిన్ద్రియూ వధుః, తథా, తారుణ్యస్య యౌవనస్య వినియయో
బుద్ధిపూర్వకవర్తిత్యతి శమః, నతు యస్యకస్యచి ద్వయసో వినియయం, అత్యంతా
కృత్యవినియోజితోఽసి పితృనిదేశో న లాభురీయః, ఇయత్కాలవనవాసహుత్రవిని
యోజక స్తు కిం వత్తవ్య ఇశ్యశిబ్దత్రయూగ్ధః, నిర్విచారం విచారరహితం యథాకథా,
ధర్మశాస్త్రనిషిద్ధం గోహత్యాది మహాపాతకం కథంకారం కర్తుం యుక్తం స్వాదితి
శంకాహూయ మిశ్యర్థః, కుర్వాణాః ఆచరితవంతః కరోతేస్తాభీప్యశాన్, తేనాచ
రణేన, ఆచారవతాం సదాచారసంపన్నానాం, అగ్ర ముత్కర్షం నయంతి స్రాష్టు
మంతీ త్పగ్రణ్యః శ్రేష్ఠః, 'సత్కుర్వీషే త్యాదినాన్విప్, 'అగ్రగ్రామాభ్యాం నయతే
'ణ్ణోవత్తవ్య' ఇతి గణ్యం. ఇత్యేవం, గణ్యంలే సంఖ్యాయంతే; ప్రశస్యంతే భవిష్యత్క
పిత్పనిదేశం గురుహుస్వతా మిద్ధృ కాన్యకగణమేవ ప్రశంసాహేతు రథా ల్లిమత
వనవాసాది కాన్యకగణ మితిభావః, 'కుర్వాణా నిర్విచార మచారవతా మగ్రగ్రన్యా'
ఇతిపాతః, 'నిర్విచార' మిత్యస్య గణసక్రియాయాం విశేషణత్వే నాన్వయః ఇతి
కేచిత్. ౬౪

ఆ. ఉత్తమర్థం నిగమయతి—తస్మాదితి. యస్తాత్పితృనియోగోఽవశ్య మను
ష్ఠేయ తస్మా త్కూరణా ది త్యర్థః అవశ్యం నిశ్చితం, పితు ర్వశ్యో వశం గత ఏవ
సఖ, నతు విమత ఇత్యేవకారార్థః, 'వశంగత' ఇతి యత్ప్రశ్నయః, గహన మరణ్య,

తత్ర విస్తృతపుత్రవాత్సల్యా కాసల్యా తేన సహ గంతు మభి
లపంతీ కృతప్రణామేన రామేణ సవినయ మేవ మభిహితా. ౬౬

ప. కాంతారభాజి మయి కేకయరాజపుత్రాః
కార్కశ్యకందలితయా దలితస్య వాచా,
తాతస్య శోకదహనగ్లపితం శరీరం

మవగాహే ప్రవిశామి; ఇత్యవోచతేతి పూర్వేణ సుబంధః, అత్రరామాయణమ్,
'ఋషిణా చ పితౄర్వాక్యం కుర్వతా వ్రతచారిణా, గౌర్వతాంఘ్రానా ధర్మం జాన
తాఽపి విజిహ్వాతా, జాననగ్నేన రామేణ శేషకా జననీ స్వయం, కృత్వా పరశునా
రణ్యే పితౄర్వచనకారణాత్, అస్తాకం తు నుతే పూర్వం సగర్వస్యాజ్ఞయా పితుః, ఖనద్భి
స్సాగరై ర్ముఖి మవాప్తస్య మహా స్వధే' ఇతి, పూరుస్తు న రామాయణే సంగృహీ
తః, కన్యేయం కథా మహా భారతాదా కథితా, పూర్వం శుక్రశాపవశా దసమయ
సంక్రాంతమస్సహజరాభారవిహ్వలేన పిత్రాయ కూతిసా నియుక్తః పూరుః స్వతారుణ్యం
తస్మై దత్వా తజ్జరాం స్వయం గృహీతవా సితి. అత్రగోహత్యాన్యదైష్ట్యక్రమేణ కం
ద్వాదీనా ముద్దేశా త్క్రియాపరనామా యథా సంఖ్యాబంధాః 'ఉద్విష్టానాం పదా
ర్థానాం పూర్వం పశ్చాత్తథాక్రమః, ఉద్దేశస్తుభవేన్యత్ర తస్యభాసంఖ్య ముచ్యత'
ఇతిలక్షణాత్. ౬౫

కత్రేతి. తత్ర కస్మిన్ సమయే, విస్తృతపుత్ర వాత్సల్యా సమధికపుత్రస్నేహః,
కాసల్యా, తేనసహ పుత్రేణసాకం, గంతుం, వసం ప్రతీతికేషః. ఆభిలషంతీ కామయ
మానా సతీ, కృతప్రణామేన విహితవనస్కారేణ, రామేణ, సవినయం సప్రశ్రయం,
ఏనం వత్సవూణిత్వా, ఆభిహితా ఉక్తా. ౬౬

౭. తత్సన్ధికాంమేనాహ. కాంతారేతి హేమాతః, మయి, కాంతారభాజి అర
ణ్యంగచ్ఛే సతి, కేకయరాజపుత్రాః క్షత్రియకనయూనూః, కైకేర్యూః, అతః క్షాత్రం
యుక్త మేవ కరిష్యతీతి భావః. కార్కశ్యేన క్రూర్వేణ చి. 'కర్కశం కఠినం క్రూర'
మిత్యుచరి. కందలితకూ ఉత్పన్నయా వాచా, శస్త్రధారాకల్ప యేశ్వర్థః, దలితస్య
విదారితస్య, పీడితస్యేశ్వర్థః. తాత స్సాన్వత్సరీ, సుబంధి శోకదహనగ్లపితం-మన్వి
రహజనితశోక నలేప పీడితం, సుతప్త మితి యావత్. శరీరం, త్వయా, కదాచిత్,
క్షణ మాత్ర మపీత్యర్థః, నోపేక్షణీయం నానాదరణీయం, తు సవధారణార్థః. కింతు
తత్తత్కాంతా చిత్తోసచారై స్సర్వదా పరితోషణీయ మిశ్వర్థః, వాత్సప్త విదళన మేవ
దుస్సహం కల్రాసి శోకనలసంతాపశ్చేత్కిము వక్తవ్యం. నఖప్రణోపరి ముసలాఘా

మాత స్వయా నతు కదాచి దుపేక్షణీయమ్. ౬౭

గ. తత స్సా తనయస్య స్వప్త్యయనాయ సమస్తదేవతా సంకీర్తన పురస్సరీ మాశిష మాచచక్షే. ౬౮

తదను రామ స్తా మభివంద్య నిష్క్రింతః ప్రక్రాంతనై పథ్యా యా స్సీతాయాః ప్రాసాద మాససాద. ౬౯

ప. కల్యాణవాదసుఖతాం సహనైవ కాంతాం

కాంతారచారకథయా కలుషీచకార,

అంభోదనాదముదితాం విపినే మయూరిం

సంత్రాసయ న్నివ ధనుర్ధ్వనినా పులీందః. ౭౦

తప్తాయత్వా దిలి భావః. మయైకేనైవ వనం ప్రతి గమ్యతే చలిదేవ తయా త్వయాతు తమపచారతాత్పర్యేణ గృహవీవ స్థాకవ్య మిలి భావః. పసంకలకాపుత్రమ్. ౬౭

తతఃప్రతి.తత స్తదనంతరం, సా కాసల్యా, తనయస్య రామస్య, స్వప్త్యయనాయ మాంగల్యసంపాదనార్థ మిత్కర్తః. సమస్తదేవతాసంకీర్తనపురస్సరీం ఇంద్రాదివకల దేవతాస్తుతిపూర్వికాం, 'పురోఽగ్రతోఽగ్రేషు సరే'రితి టప్రత్యయే 'డిడ్డాణ'ఇ త్యాదినాజీవ్. ఆశిష మాచచక్షే ఉవాచ 'యన్తంగళం సహస్రాక్షే సర్వదేవనమ స్మృతే, వృత్రనాశే సమభవత్తత్రేభవతు మంగళ'మిత్యాద్యాశీర్వాదం చకారేత్కర్తః.

తదన్వీతి. తదను ఆశీరుక్త్యనంతరం, రామ స్తాం కాసల్యా మభివంద్య సమ స్మృత్య, నిష్క్రింతః మాతృగృహే ద్వివిర్గత స్సక్, ప్రక్రాంతం సభిరారంభం నైవ ధ్య మభిషేతోదితవేషో యత్యాస్తస్యా, స్సీతాయాః, ప్రాసాదం సదన, మాససాద వివేశ.

అ. తతః శ్రీరామః కి మకరో దిత్వాహ-కల్యాణేతి. కల్యాణ వాదేన రాజ్యా భిషేకమంగళకథనేన సుఖతాం సంజాతసుఖాం, తారకాదిత్వాదికచ్. తాం కాంతాం. ప్రియతమాం సీతాం, కాంతారచారకథయా ఆరణ్యసంచారవార్తయా, విపినే ఆరణ్యే, అంభోదనాదేన జలవగ్ద్వితేన, ముదితా మానందితాం, మహ్యమతిశయేన రాలీతి మయూ రీ తాం మయూరాంగనాం, పృషోదరాదిత్వా త్సానుః. జాలేరస్త్రివిషయాదిలి జీవ్. ధనుర్ధ్వనినా ధనుష్పంకారేణ, పులిందో వ్యాధిష, సంత్రాసయన్ భీషయన్, సహసా సద్యవీవ, కలుషీచకార సంక్షోభయామాస, కై కేయావచనియంత్రితేన రాజ్ఞా నియు క్తోఽహం వనంప్రతి గమిష్యామిత్యేవం రూపవచనేన విమరీచకారేత్కర్తః. ఉపమాలం కారః. నాత్ర నీహోపమాశంకాధర్మప్రాధాన్యకథనే నైవ తథాత్వోపపత్తేః. కిం త్వత్ సంత్రాసనమూత్తవీవ కవినిక్రాంతిః అన్యథాఽలిప్రసంగా దిత్వలం. వృత్తం పూర్వపత్, 20

గ. అయ మేనా ¹మనుగంతు ముపక్రాంతాం కాంతా మకథ
యత్. 20

ప. ప్రియే జనకనందిని ప్రకృతివేశలా మీదృశీం
కథం గ్లవయితుం సహే తవశిరిషమృదీం తనుం?,
గృహీతహరిణీగణత్రికవిసారి నానాసిరా
²క్షతక్షరితశోణితారుణవృకాననే కాననే. 21

గ. తదను నానావిధ ²ప్రయత్నేనాప్యనున్తిషదనుజిగమిషాశైధి

ఆ. తతః కిమతతహ—అయమితి. అయం శ్రీరామః, అనుగంతు మనుసర్వ,
ముపక్రాంతాం కృతాదరాం, కాంతా మేనాం సీతాం, ప్రతి, అకథయదవోచత్.

ఆ. తదేవాహ - ప్రియఇతి శ్రీగాతీలిప్రియా 'ఇనుపథ'లి కప్రత్యయః ఆకా
రాంతత్వాట్టావ. హేప్రియే, జనకనందిని జనకరాజపుత్రి 'కృత్యల్పట్' బహుళిమితి
బహుళగ్రహణసామర్థ్యా ల్లగ్నబృత్ప్రయః. టిత్వాత్ జీవ్. ఏతత్సంబోధనద్వయం కాం
తారసంచారక్షేణానర్హ తాద్యోతనార్థం; ప్రకృత్యా వేశలాం చారుతరాం, ని. 'చారా
దక్షేచపేశల' ఇత్యమరః. అతనివ, శిరిషమృదీం శిరిషపుష్పవన్మలం, ఈదృశీ
మిత్రంభూతాం, సుభూషచారోచితా మిశ్నర్థః. తవ, తనుం శరీరం, గృహీతం దప్తం
యథరిణీగణత్రికం మరంగనికురుంబత్రిక ప్రదేశః. వృకాహిజిఘ్నక్షితజంతోన్మృక ప్రదే
శమేవప్రథమం గృహ్లాంతీతి ప్రసిద్ధిః. ని 'వృషవంశాధరేత్రిక'మిత్యమరః. తత్ర విసా
రిణ్యో నిస్సరంత్యో యాః నానాసిరాః నానావిధనాద్యః. ని. 'నాడీ తు ధమసీ సిరే'
త్యమరః. తాభ్యః అక్షత మవిద్భిన్నం యథాశథా, యన్వా, తాసాం క్షలేభ్యో వ్రణే
భ్యః క్షరితం పరిస్రవం యచ్ఛోణిత మస్యక్ తేనారుణాని వృకాణా మీహామృగా
ణాం ఆననాని యస్మిక్ జస్మిక్, హింస్ర ప్రచురతయాత్వంతథయంకర ఇత్యర్థః. ని.
'ఞోక స్తీహామృగో వృక'ఇత్యమరః. కాననే అటవ్యాం, గ్లవయితుం పుష్లేశయితుం,
కథం సహే తతోవా మృష్యే, న కథంది దపి సహ ఇత్యర్థః. ఏవ మకథయ దితి
పూర్వేణ సంబంధః. పృథ్వీవృక్షమ్. లక్షణంతూక్తమ్. 21

తదన్వలి. తదను తదనంతరం, మైథిల్యాం జానక్యాం, నానావిధేన 'హితఋధ్యా
ఖలు వచోమయైతదభిధీయతే, 'సదా సుఖం సజానామి దుఃఖమేవ సదావస'మిత్యాది
రామాయణోక్త ప్రకారేణాసి యత్నేన బహుప్రకారై రపుష్పామై రిత్యర్థః. అను

1 మనుగంతు. 2 క్షతి. 3 ప్రయత్నశలేన.

ల్యాయాం మైథిల్యాం లక్ష్మణేఽప్యసవసితానుగమనవ్యవసాయే వాసి
ష్టాయ సుయజ్ఞాయ భూషణ మశేషం నాగసహస్రేణ సహ శత్రుంజ
యావ్యాయం¹ మాతులదత్తం మత్తహస్తిం మగ స్త్యకౌశికాభ్యాం చ
వితీర్య మహార్థాణి రత్నాని తదను నిర్దరా రాతీవీర్యముషీ ధనుషీ నిర
పాయత్రాకర్తణీ వర్తణీ నిర్దర్యాదశీలీముఖకృతానుచంగౌ నిషంగౌ

న్దిష దనువయత్ అనుజిగమిషా శైథిల్యమనుగమనేచ్ఛా దౌర్బల్యం యస్యా స్తస్యా,
మనివృత్తానుసరణేచ్ఛానాం సత్యా మిత్యర్థః. తథాలక్ష్మణేఽపి అనవసితానుగమన
వ్యవసాయే అనువర్తితానుయా త్రోద్యోగే సలి, అనవసితేత్యత్ర 'హంతకర్తణీ'లిథాతోః
కర్తక ర్తరిక్తః తతో నప్నమానః. తతః వాసిష్ఠాయ వసిష్ఠపుత్రాయ, 'తస్యావత్య'మిత్యర్థః.
సుయజ్ఞాయ సుయజ్ఞవామ్నే ఆచార్యాయ, అశేషం, భూషణం భూషణజాతం,
కనకరత్నమయకేయూరకంకణకుండూద్యశేషభూషణానీత్యర్థః. శత్రూన్ జయతీతి
శత్రుంజయః సంజ్ఞాయాం 'భృత్రూపు'జీత్యాదినాఖ్యప్రత్యయః. 'అరుద్విష'దిత్యాది
నాముమాగమః. స ఇత్యాహ్వయో యస్య తం, శత్రుంజయనామ్నా ప్రసిద్ధ మిత్యర్థః.
మాతులేన దత్తం మత్తహస్తిం మత్తేభంవ, నాగసహస్రేణ సహ గజసహస్రేణ సాకం,
ని. 'గృహభా'ణిగజానాగా' ఇలివైజయంతీ. వితీర్య దత్వా, తథాగస్త్యకౌశికాభ్యాం
కుంభసంభవవిశ్వామిత్రాభ్యాంవ, మహార్థాణ్యమూర్ఖాని, ని 'మూర్ఖే పూజావిధా
వర్త' ఇత్యమరః. రత్నాని మణికాంచనాదీని, శ్రేష్ఠవస్తునీచ, ని. 'రత్నంశ్రేష్ఠే మణా
వపీ'లి విక్యః. వితీర్య, తదను, నిర్దరా రాతీనా దేవద్విషాం దైత్యానాం వీర్యం ప్రభా
వం సామర్థ్యం వా ముష్టతః అపహరత ఇలి తథోక్తే, ని. 'అమరా నిర్దరా దేవాః'
'వీర్యం శుక్లేప్రభావేన లేజస్సానుర్భవయోరపీ'త్యమరకాశ్వతో. ధనుషీవ, నిరపాయం
నిరాతంకం త్రాణ కర్త రక్షణకృత్యం యయోస్తే, తథోక్తే వర్తణీ కంచుకే, ని. 'తను
త్రం వర్తదంశన'మిత్యమరః. తథా నిర్దర్యాదా అసంఖ్యేయా యే కీలీముఖా బాణాః
తైః కృతః అనుచంగౌ అనుబంధో యయో స్తౌ, అక్షయసాయకా విత్కర్థః, నిషంగౌ
తూణీకౌచ, ని. 'తూణీపాసంగతూణీరనిషంగౌ ఇషుధి ర్ద్వియో' రిక్తయరః. నిర్వ
ర్తితం నిష్పానితం వీరపాణం రణసమాప్త్యనంతరకర్తవ్యమనుభవసం యాభ్యాం తౌ,
శత్రుసంహరకావిత్కర్థః. ని. 'వీరపాణంతు యత్సానం వృత్తే భావిని వారణ'ఇత్యమరః.
కృపాణౌ ఖడ్గౌ, చేల్వీకృతమస్తం, 'నపుంసకమనపుంసకేనే'ల్వీకశేషః. జననదసి

నిర్వర్తితపీరపాణౌ కృపాణౌ వరుణేన జనకసదసి మేదత్త మేతత్సచుస్త
మాయుధజాత మాదాయ మా మనుగచ్ఛేతి సౌమిత్రిమన్వగ్రహీత్.

సీతాపి నిజాభరణ ¹జాతం సుయజ్ఞపత్నై ²స్యదాత్, ³తత
సౌమిత్రి రపి స్వాధీనేన ధనేన కంచిత్కౌసల్యాశ్రితముపాధ్యాయ
మతోపయత్.

28

జనకయజ్ఞసభాయాం, వరుణేన, మే మహ్యం, దత్త మాయుధజాత మస్త్రకలాపం,
ఆదాయ గృహీత్వా, మాం, అనుగచ్ఛ అనుసరేతి, లక్ష్మణ మన్వగ్రహీత్ అనుగృహీ
తవాత్, ఆజ్ఞాపితవా నిత్యర్థః కథా చ శ్రీరామాయణమ్, 'యేచ రాజ్ఞో దదౌ దివ్యే
మహతీ పరుణ స్వయమ్, జనకస్య మహాయజ్ఞే ధృషీ తే ప్రదర్శయ, ఆభేద్యకవచే
దివ్యే తూణి చాక్షయసాయకా, ఆదిత్యా విప తౌ చోభా ఖడ్గౌ హేమపరిష్కృతౌ,
సత్కృత్య విహితం సర్వ మేతదార్యస్య సద్దని, సత్త్వ మాయుధ మాదాయ క్షీప్ర
మావ్రజ లక్ష్మణేతి అత్రైకే వ్యాఖ్యాతారః కిందిదా శంక్య సమాదధః కత్ప్రకారస్తు
నను జనకయజ్ఞే ధను రాదిప్రదానస్యాశ్రవణాత్ కథమప్రసిద్ధస్యామవాదః క్రియతే
సత్య మేతత్ భగవతో వాల్మీకే రియం వైలీ ప్రస్తుతార్థప్రతిపాదనపారవశ్యాత్
యత్రయో వక్తవ్యోర్థః కం తత్రానుక్త్యా ఉత్తరత్ర కేనదిద్వ్యజ్ఞేన ప్రసిద్ధవదను
పవతీతి, యథా బాలకాండేనసభిహితం మణిబంధనమ్, 'మణిరత్న మిదం దత్తం వైదే
హ్యై శ్వశురేణ మే' ఇతి సుందరకాండే అభిహితవాత్ అయోధ్యాకాండే వక్తవ్యం
కాకాసురవృత్తాంతమ్, 'స పిత్రా చ పరిత్యక్త స్సరై శ్చ సమహ్నిభిరిత్యాది సుందర
కాండే ఉక్తవా నితి, అత స్తదనుసారిణా తత్రభవతా భోజేనాసి తథైవోక్తత్వాన్న
విరోధ ఇతి మంతవ్యమ్.

23

అ. తతః 3 మిత్యత ఆహ—సీతాపీతి, చార్థోఽపిశబ్దః. నిజాభరణజాతం రత్న
శేయూరకంకణరశనాదిస్వకీయభూషణకలాపం, సుయజ్ఞస్య పత్నై ²స్య భార్యాయై,
స్యధాత్ దత్తవతీ, మహాప్రభోః శ్రీరామస్యాచార్యసంభావనా కత్ప్రత్నాశ్రిన్వితాయా
స్తత్పత్నీసంభావనం చ యుక్తమితి భావః. తతః, సౌమిత్రి ర్దత్తణోఽసి, స్వాధీనేన
స్వాయత్రేన, ని. 'అధీనో నిఘ్నత్యుత్త' ఇత్యమరః. ధనేన రత్న కాంచనాదిరూపేణ
ద్రవ్యేణ, కాసల్యాశ్రితం కాసల్యాయాః ప్రత్యేకం పురోహిత మి త్యర్థః. కంచి తై
త్తిరీయాచార్యం బ్రాహ్మణ మతోపయత్, స్వకీయద్రవ్యప్రదానేన సంభాషయామా

తత్ర సకుటుంబాయ త్రిజటాభిధానాయ నిర్ధనాయ శమధనాయ ద్విజాతయే స్వహస్తవిక్షిప్తదండపతనదేశావధికం గోధనం చ¹ కపింజలాదిభ్యో ద్విజాతిభ్య శ్చ రఘువతి యత్యాని వివిధాని వితతార.

తతస్తే పౌరనారీణాం² నిశ్వాసజంఝానిలచలదధరకింసలయానా³ మస్రసలిలాసారేణ శోకపావకేన చ వహూంషి మనాంసి చ సిక్త్యా

సేత్యర్థః. ఏతేన సామిత్రే ర్విజనన్యపేక్షయా కాసల్యాయా మేవాత్యంతాదరస్సూచ్యతే. 2౪

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే, రఘువతిః, సకుటుంబాయ కుటుంబసహితాయ, వత్సీపుత్రసమేతాయత్యర్థః. త్రిజట ఇత్యభిధానం నామధేయం యస్య తస్యై, శమధనాయ శాస్తాయ, కన్యైచి ద్విజాతయే, ఇత్యర్థః. స్వహస్తేన త్రిజటహస్తేన విక్షిప్తః పరిక్షిప్తః దండపతనేన యావద్భుశలమూక్రమ్యతే తావద్భుశల పరిమితం గోధన మవాభ్యుసీతి బ్రహ్మణానాం గోగ్రహణచాప్య ప్రసర్గవార్థ ముదీరిత శ్రీరామచరణకావ్యే రితియో దండకస్య పకనం పాతః తదధికరణం యోదేశః ససీవాపధిర్నర్తార్యదా యస్య తథోక్తం, తావద్దేశ్య మిత్యర్థః. గోధనం గోవ్రజంచ. ని. 'గోకులంతు గోధనం స్వాద్ధవాం వ్రజ' ఇత్యమరః. తథా, కపింజలీ నామ బ్రహ్మణ ఆచి ర్యేషాం తే తథోక్తాస్తేభ్యో ద్విజాతిభ్యః కతకలావనండమాణవాదిభ్యో, బ్రహ్మణేభ్య శ్చ వివిధాని నానా రూపాణి, విత్తాని గోరత్నాంబరయానాదీని ద్రవ్యాణి, ని. 'ద్రవ్యం విత్తం స్వావలేషు' మిత్యమరః. వితతార విక్రాశికవాక్ ని. 'విక్రాణనం వితరణ' మిత్యమరః. 2౫

తత ఇతి. తతః విక్రాణనానంతరం, తే సీతారామలక్షణాః, సిక్త్యానైరేవజంఝానిలై స్సద్ధునిమహామాయై శ్చలంతి పలమానాని అధరకింసలయా న్యోష్ఠపల్లవా యాసాం తాస్తథోక్తాస్తాసాం, పౌరనారీణాం, వహూంషి, మనాంసిచ, అస్రసలిలాసారేణ ఆశ్రుజలధారాసంపాతేన, ని. 'అస్ర మశ్రుణి శోణితే' ఇతి విశ్వః. శోకపావకేన శోకదహనేనచ, సిక్త్యా, అర్ద్రీకృత్య, దగ్ధ్యా సుతాప్యచ, వహూం వ్యస్రసలిలాసారేణ సిక్త్యా, మనాంసి శోకపావకేన దగ్ధ్యాచేతి, యథాక్రమమన్వయా ద్యభాసంఖ్యాలంకారః, తథోద్వేలం విషాద ముత్పాద్యేత్యర్థః. నిషిద్ధపరిజనానుగమనకయా వికాంతికత్వాన్నివారికభృత్యామూత్రకయా హేతునా. ప్రకాశితః ప్రకటికృతః ప్రవాససిద్ధాంతో వనవాసరాద్ధాంతో యైస్తే తథోక్తాస్సంకః, శుద్ధాంతా దంకః

1 కామ్యుల్యాదిభ్యో. 2 నిశ్వాసాన్నిశ్వాసజంఝానిల. 3 ఆశ్రు.

దధ్యా చ నిషిద్ధపరిజనానుగమనతయా ప్రకాశితప్రవాససిద్ధాంతా శ్చ
ద్ధాంతా నిశ్చక్రముః తత్ర. 2౬

ప. సీతా పురా గగనచారిభి రవ్యదృష్టా
మాభూ దియం సకలమానవనేత్రపాత్రమ్,

ఇత్యాకలయ్య నియతం విదధే విధాతా

¹బాహ్వదయేన నయనాని శరీరభాజామ్. 22

తతః—రుద్ధాపి యాంత మనుగచ్ఛతి మైథిలీ మాం
వత్సో జహతి న కదాచన లక్ష్మణో ౭పి,

పురాత్, ని. 'సమా సిద్ధాంతరాధాంతా' 'శుద్ధాంత శ్చావరోధశ్చేతి' చామరః. శుద్ధః
కావటికజనహితః, అంతస్సమీపః యస్య సః, ని. 'అంతో' 'స్త్రి' 'వసితే' మృత్యో వ్య
రూపే నిశ్చయే ౭ంతికే' ఇతి విశ్వః. సిద్ధః నిష్పన్నః అంతో నిశ్చయో యస్మిన్ స
సిద్ధాంతః. నిశ్చక్రము నిర్జన్మః, తత్ర నిర్జన్మననమయే. 2౬

సీతేతి. సీతా, పురా-పూర్వం; గగనచారిభిః ఖేచరైరపి, కిమతావైరితిభావః.
అదృష్టా నావలూకితా, మహారాజ పరిగ్రహత్వా దితి భావః. ఇయం సీతా, సకలమానవ
నేత్రపాత్రం సమస్తజనదృష్టిగోచరా, మ భూత్ మాస్తు 'మాజిలు' జిత్యాదివా ఆశీ
ర్థే లుక్ 'సమాహోగ' ఇత్యుత్పత్తిశ్చేతః. ఇత్యేవ, మాకలయ్య విచార్య, కఠిణ కామ
ధేయః, విధత్త ఇతి విధాతా యుక్తాయుక్తసమాధానతత్పరో బ్రహ్మ, బాహ్వదయేన
అశ్రుత్వాదనేన, శరీరభాజాం ప్రాణినాం, నయనాని నేత్రాణి, విదధే ఆచ్ఛాదికవాన్,
నియతం నిశ్చిత మి త్యుత్పేక్షాయాం, 'మన్యే శంకే' ద్రుపం ప్రాయో నూన మిత్యేవ
మాదిభిః, ఉత్పేక్షా వ్యజ్యతే శబ్దై రివశబ్దో ౭పి తాదృశ' ఇత్యాచార్యనండివచనే ఆది
పదేన నియతశబ్దస్యాపి గ్రహణాత్. శ్రీ గామప్ర వాస మసహమానా మానవా స్సోద్యే
గం రురుదుః శ్లోర్థః. ని. 'అసిధానలిరోధానాచ్ఛాననానిచే' త్యమరః. 'వప్తి వాగురి ర
ల్లాప మవాసో రుపసర్గయో' రి త్యపే రకారభావః. 22

తత స్తనంతరం, రుద్ధేతి. మైథిలీ సీతా, రుద్ధా బహుప్రయత్నేన నివారితాపి,
యాంతం వనంబ్రతిగచ్ఛంతం, యాతే శ్శతృప్రత్యయః మాం, అనుగచ్ఛ త్యనుసర
తీతి, తథా, వత్సో ౭నుజః, లక్ష్మణో ౭సి, కదాచన, తదామాత్ర మసీక్యర్థః, మాం న జహతి
సత్యజితి, సో ౭వ్యనుగచ్ఛతీక్యర్థః. ఇ త్యనేన ప్రకారే జైతయో స్సీతాలక్ష్మణయో రను

ఇత్యేతయో రనుగతిం ప్రతిబోధ్య గంతుం

భూయోఽపి రాజభవనం ప్రవివేశ రామః

2౮

గ. తస్మిన్ సుమంత్రేణ విజ్ఞాప్య ¹ప్రదర్శితే భూమతి ర్భూతావిష్ట ఇవ విష్టరా న్నిపత్య సదార స్సదారచిత్తపరిచేవనో వనోత్కంఠాం స్వయ మ వ్యకరోత్.

2౯

తదా సుమంత్రః కైకేయీ మబ్రవీత్.

౩౦

దేవివీరమ రామాభిషేకసమున్మిషితాహ్లాదాంకు రావగ్రహా దాగ్రహాత్.

౩౧

గతి మనునూత్రాం, ప్రతిబోధ్య విజ్ఞాప్య, దశరథాయేతి శేషః. గంతుం వసంప్రతియా తుం, రామః, భూయః పునరపి, రాజభవనం దశరథగృహం, ప్రవివేశ; సర్వశ్ర తదా జ్ఞాయా వివ ప్రాధాన్యాదితి భావః.

2౮

తస్మిన్మితి. తస్మిన్ శ్రీరామే, సుమంత్రేణ మంత్రివృద్ధేన, విజ్ఞాప్య రామోఽ యం భవద్దర్శనార్థం సమాగత ఇతి విజ్ఞాపనం కృత్వా, శ్చంభూతవ్యవహారస్య రాజ ధర్మత్వా దితి భావః. ప్రదర్శితే దృష్టిగోచరీభూతేనచి, భూమతిః రాజా, భూతావిష్టః పిశాచాక్రాంత ఇవ, ని. 'భూతం త్వాదా పిశాచాదా న్నాయే సర్వోపహాసయో'రితి విశ్వః. విష్టరా దాసరూత్ 'వృక్షాసనయోర్విష్టర'ఇతినిపాతితః. 'ద్రువమపాయేపాదాన'. మిత్యపాదానత్వా త్పంచమీ, నిపత్య, శోక వేగస్య సోఘ మశక్యత్వా స్తూర్పయూ భువి పతిత్యేత్వర్థః, సదా అచ్యుత్నం పరిచేవన క్రియావిశేషణ మేకత్ రదితపరిచేవనః కృతవిలాప స్మృత్, సదారః కాన్యూసహితః, స్వయమపి, వనోత్కంఠాం వనవాసోత్సు క్యం, 'వనోత్కంఠమతి' మితిపాతే వనవాసోత్సుకాం బుద్ధి, మకరోత్. 2౯

తనేతి. తదా తస్మిన్ సమయే, సుమంత్రః, కైకేయీ, మబ్రవీత్ అవీచత్.

ఆ. తస్మిన్ కారమేవాహ—దేవీతి. హేదేవి కైకేయీ, రామాభిషేకేణ శ్రీరామ రాజ్యాభిషేకోత్పన్నేన, సముక్త జలనేకేన చ సమున్మిషిత సుముత్సన్నో య ఆహ్లాదాం కురః ఆనందకందళ ఇలి రూపకం తస్మావగ్రహాత్ ప్రతిబంధకాత్, 'అపేగ్రహా' వర్ష ప్రతిబంధ' ఇతి వైకల్పికో బద్ధిత్యయః; ని, 'తస్మిన్మూలే వగ్రహావగ్రహాసమా' విత్యమరః. ఆగ్రహా దభినివేశాత్ 'జుగుప్సావిరామే'త్యాదినా పంచమీ. విరమ విరతా భవ, తాదృగాగ్రహం పరిత్యజేత్వర్థః 'వ్యాఙ్మరిభ్య'ఇతి పరస్మైవదం.

౩౧

పురాఖలు¹ వరప్రసాదా దవగతసకలప్రాణిభాషణతయా చర్యంక
వర్యంతపరిసరత్పిపీలికాలాపే కృతహాసం తవ పితరం హాసనకారణం
పృష్ట్యా తద్వివరణం పత్యుర్తరణ² కారణ మిత్యవేత్వాపి భూయసో³
నిర్బంధా త్కుపితేన రాజ్ఞాఽవజ్ఞాతాయాః మాతుస్తే⁴ విధాం మాను
కుర్వీధాః ఇతి.

౮౨

ప. కృతాసమంజనిర్వాసం సగరం కేకయాత్తజా,

¹నిదర్శనత్వే నిర్దిశ్య నిరబధ్నా నిజం పతిమ్.

౮౩

అ. పునస్తస్యా దౌశ్శీల్యపగత్యాజవార్థం తస్మాత్పుగోచర మితిహాస మాహ. —
పురేతి. పురా పూర్వకాలే, ఖలుశబ్దో వాక్యాలంకారే. వరప్రదాతుఃకస్యది ద్యోగినః
వరరూపా త్వసాదా దనుగ్రహతో, అవగతసకలప్రాణిరాషణతయా విజ్ఞాతసకలజంతువచ
నకయా హేతునా, వ్యంక వర్యంతే శయనసమీపేపరిసరంతీనా ప్రసర్పంతీనా పిపీలి
కానాం భూవివరసంచారి సూక్ష్మజగుపి శేషానాం ఆహాపే భాషణే ఽచ్యయే, కృతహాసం
కేమేలేతజ్ఞానిజంతవః సమాలపంతీతి హాసితవంతం, తవ, పితరం కేకయం, హాసనకారణంహా
సహేతుం, పృష్ట్యా, కేన హేతునా మా మయం పగినాసతీతి జిహ్వాసయాఽచ్యయంత్యేత్యర్థః
తద్వివరణం హాసనకారణాధరం, పత్యుర్భిర్దు, తరణకారణ మి త్యవేత్స జ్ఞాత్వాపి
తద్వచనాదేవేతిభావః. భూయసో బహుశాల్, 'బహో ల్లోహ' భూచ బహో'రితి భూ
రాదేశః. బహోల్లోహశ్చ, నిర్బంధా త్వమాసకరణాదేతోః, కుపితేన క్రుద్ధేన, రాజ్ఞా
కేకయేన, అవజ్ఞాతాయాః అవసానితాయా, స్తే తవ, మాతు, ర్విధాంప్రకారం. ని.
'విధావిధా'ప్రకారేచేత్యమరః 'మార్గ'మితిపాఠాంతరం, మార్గంసరణిం, మానుకుర్వీధాః
నానుకుమప్యేత్యర్థః. భర్తృప్రాతికూల్యాచారేన మాశ్చ్యం ద్విగర్హణీయా మాభూరిత్యర్థః.
కరోలేన్దిజిహాన్. ఇత్యుప్రవీదితి పూర్వేణ సంబంధః.

౮౨

అ. సుమంత్రవచనం శ్రుత్వా సా కిమకార్షీ దిక్ష్యత ఆహ—కృలేతి. కేకయా
త్తజా తైకేయా, కృతః విహితః అసమంజనాముః పుత్రస్య నిర్వాసః పరిత్యాగః యేన
తం, అసమంజాఖ్యపుత్రత్యాగిన మిత్యర్థః. సగరం రాజానం, నిదర్శనత్వే నృప్తంతత్వే,
నిర్దిశ్య, సగరపత్నీ మపి పుత్రం పరిత్యజేతి నిరూప్యేత్యర్థః, నిజం పతిం స్వభర్తారం
నిరబధ్నా నిరుత్తరం చకారేత్యర్థః.

౮౩

1 పురాహావర. 2 హేతుః. 3 మార్గంమానుకుర్వీధాః. 4 నిదర్శన

తత్ర.—సిద్ధార్థకో మహామాత్య స్తత్పరిత్యాగ మబ్రవీత్,
సరయూ! పాతితానేక ప్రజామరణకారణాత్.

౮౮

గ. అథ దశరథేన రామ స్వపరిచ్ఛదవన గచ్ఛేతి నిర్దిష్టః కేవలం
ఖనిత్ర పిటకౌ వల్కులయుగళం చ ప్రార్థయత.

౮౯

ప. సుఖోచితానాం సువ్యక్తదివ్యలావణ్యసంపదామ్,

అ. అత్రాంతరే కైకేయావచన మసహమానః కశ్చి దమాత్యవృద్ధః ప్రత్యవోచ
దిత్యాహ—తత్రేతి. తత్ర కైకేయారిర్బంధవాక్య సమయే, సిద్ధార్థకః సిద్ధార్థకనామా,
మహామాత్య స్సుమంత్రాదన్యోఽమాత్యప్రవరః, అనూ సనా భవతిత్యమాత్యః, శుభా
శుభకార్యేషు సదా సనా వర్తత ఇత్యర్థః. అన్యయాత్మ్యవ్, సరయూపాతితానాం సర
యూనదీనితీప్తానా మనేకప్రజానాం బహుజనానాం మరణమేవ కారణం నిమిత్తం
తస్మాత్, తత్పరిత్యాగం తస్యాసమంజస్య పరిత్యాగం నిర్వాస మబ్రవీత్, అసమంజస
చరిత్రత్వా దసమంజస్యత్యాగ స్సమంజసః. సమంజసస్య సకలసద్గుణాభిరామస్య శ్రీరా
మస్య తు పరిత్యాగః కథం సమంజస ఇతిభావః.

౯౦

అ. ఇత్థం బహూపాలంభేఽచ్యవార్సనిశ్చయం తామవబుధ్య రాజా రామ
మేవ మువాచేత్యాహ—అథేతి. అథామాత్యోక్త్యనంతరం, దశరథేన, రామః, సపరి
చ్ఛదః సపరివార స్సన్నేవ, గచ్ఛప్రజే, త్రేవం, నిర్దిష్టో నియుక్త స్సన్, పరిచ్ఛాద్యతే
అనేనేతి పరిచ్ఛద ఇతి విగ్రహః 'పుంసి సంజ్ఞాయాం ఘోప్రాయ'ణేతి ఘప్రత్యయః.
'ఛాదేఽర్థే ద్వ్యుభవసర్గ'స్యేతిహ్రస్వః, ఖనిత్ర పిటకౌ ఖనిత్ర మవదారణం ఖననపాధ
నం తద్దాలాదికమిత్యర్థః. పిటకః కందమూలఫలాద్యాహరణయోగ్యః కండోః తౌకే
వలం తావేవ, ని. 'ఖనిత్ర మవదారణం, కండోఽపిటకా'వీతి చామరః. కేవలశబ్ద
స్తవధారణార్థకః. తథా వల్కులయుగళం వల్కులవస్త్రయుగ్గంచ, ప్రార్థయత ఆయా
చత, త్యక్తసంగస్య మను పరిచ్ఛదేన కిం కార్యం, అపి తు మునిజనోదితం వల్కుల
ఖనిత్ర పిటక మాత్ర మేవ దాతవ్య మితి ప్రాశితవా నిత్యర్థః.

౯౧

అ. అత్రాంతరే శ్రీరామవివాసనదీక్షితా కైకేయాలంబా సహిష్ణుతయా ద్రుత
తరం వల్కులా న్యాజనః రేత్యాహ—సుఖోచితానామితి. కైకేయా, సుఖోచితానాం
సుఖార్థాదాః, సువ్యక్తే హృదేదివి భవేదివ్యే శ్రేష్ఠే 'తత్ర భవ'ఇతి భవాథే యక్ష్మి
త్యయః. లావణ్యం శరీరసౌందర్యాది, సుహృద్ లక్ష్మీ శ్చ తే యేహం తే తథోక్తః

త్రయాణా మపి కైకేయీ వల్కల¹స్యదపాహరత్. ౮౬
 అథ రఘుకులనాథో మధ్యమాంబానియోగా
 ద్దూణవతి పరిధానే మంగళాస్త్రే నిరాశః,
 అధికుచటటవల్లజానకీబాష్పసేకా
 దపగతఖరభావం వల్కలం పర్యధత్త. ౮౭

స్తేషిం, నకలగుణసంపన్నా నా మిశ్కర్థః. త్రయాణాం సీతారామలక్ష్మణానా మపి, నైక
 నైవ రామస్యేత్యనీకబద్ధార్థః వల్కలం చీరాణి, ఉదపాహరత్, పరివధ్య మితి ప్రాదా
 దిశ్కర్థః. ౮౬

అథేతి. అథ వల్కలసారణానంతరం, రఘుకులనాథో రఘుపాశక్రేష్టః, శ్రీరా
 మః, మధ్యే భవా మధ్యమా 'మధ్యాన్న' ఇతి మప్రత్యయః, సా చ సా అంబా చ
 తస్యా మధ్యమాంబాయః కైకేయ్యా నియోగా దాజ్ఞావశాత్, మంగళాస్త్రే రాజ్యా
 భిషేకకల్యాణోదితే, గుణవతి మార్దవాదిగుణసంపన్నే, తంతునిర్మితే వా, పరిధానే
 అగోంశుకే, ని. 'అంజరియోపసంవ్యానపరిధానాన్యగోంశుక' ఇత్యమరః. నిరాశః
 నిస్పృహస్పృక్, కుచటటే అధికుచటటం విభక్త్యర్థేఽవ్యుభావః, తత్ర వల్లంతః
 వల్లవంతః యే జానకీరామ్నః సీతానేత్రాంబూని తైస్సేకాత్, కఠినకరకుచటటచతనోత్ప
 తనాద్వాచ్చబిందురాం తత్ర సజ్జమణా దితి భావః. ఏతేన జానక్యా భర్త
 రత్యంతసాన్నిధ్యం వల్కలధారణాసహిష్టుత్వం చ సూచ్యతే. ని. 'బాష్పసేత్రాంబు
 ధూమయోరిత్యభిధానాత్, అపగతః ఖరభావః కార్కశ్యం యస్య తత్ సంప్రాప్త
 మార్దవం, సుధారణాశూల మిశ్కర్థః. వల్కలం, పర్యధత్త పశ్యథతవాక్. అత్ర కేచిత్
 రాజ్ఞః కైకేయీ కృతీయైర మహిషీ, మధ్యమాశబ్దప్రయోగ స్తే మధ్యమాభందోపత్
 ప్రసిద్ధిత్వా న్న తు మధ్యేభవత్వాత్ అర్జునే కుంతీసుతమధ్యమశబ్దప్రయోగవ దితి
 వదంతి తేచేత దివిచారరహణీయం బకబంధప్రయాసప్రాయత్వాత్, కిందిజ్జప్రామాదిక
 ప్రయోగాగా మేవ తాదృక్సమాధానత్వాత్, కిం తు స్వర్గపాతాళయోర్నభ్యే భవ
 త్వా ద్భూలోకే యథా మధ్యమలోక ఇతి ప్రయోగః. తథా కాన్యాయమితి ప్రయో
 రన్యాసాం చ మాతృజాం మధ్యేభవత్వా న్నధ్యమేయ మితి యుక్త ముత్పక్యమః
 అమధ్యమేతివాచ్ఛేదః, ఏతదభిప్రాయేణైవ 'సలేంబా మధ్యమా తాత గర్హితవ్యా
 కథంచనేతి ఆరణ్యకాండపోడశస్థ సప్తత్రింశద్వోకానుసారేణ సర్వజ్ఞోభోజోఽపి

గ. ¹త త్రాచిత్రియంత సర్వే నిర్వికారవదనలక్ష్మీక మిత్వాకు
కులాధ్యక్ష మధ్యక్షయంతః తేషా మేవ శోక²శంకులితమానసానామా
ననేషు పారమ్పర్యేణాస్ఫుర ద్వికారః. ౮౮

ప. ³కింతు—సవల్కలై దాశరథౌ విషాదా
దామిలి తాక్షో య దభూ ద్వసిష్ఠః,

‘అథ రఘుకులనాథో మధ్యమంబానియోగా’దితి ప్రయుక్త వా నిత్యం ప్రసక్తాను
ప్రసక్త్యా. మాలిసీవుత్తమ్. ౮౭

త త్రేతి. తస్మిన్ కాతే శ్రీరామవల్కల ధారణసమయే, సర్వే ఆశేషానాః,
నిర్వికారా ధీరోదాత్తత్వా ద్వికారరహితా ప్రసన్నా వదనలక్ష్మీ ర్ముఖోభా యస్య
తం వైషిక్యః కష్ట ప్రత్యయః, ఇత్వాకులాధ్యక్షం ఇత్వాకులులశ్రేష్ఠం, శ్రీరామం,
ఆధ్యక్షం ప్రత్యక్షం కర్షంతః అధ్యక్షయంతః, చక్రం శుంక ఇత్యర్థః, అధ్యక్షశబ్దా
త్తత్కారో తీరిణ్యంతా ల్లట శ్చత్రాదేశః, అచిత్రియంత ఆశ్చర్య మకర్షత్, ఆశ్చర్య
మభే జన్నిత్యర్థః, వికారకారణసత్వేఽపి వికారాదర్శన మాశ్చర్య మితి భాషః, ‘నమో
పరివశ్చిత్ర దుః కృణి’ త్యుక్త ‘చిత్ర దుః ఆశ్చర్య’ ఇతి క్యచ్ చిత్రజో జిత్యా తత్త్వ.
శోకవివశంకుః తేన శోకశత్యేన కీలితమానసానాం విధ్వంసయానాం, తేషామేవ జనా
నా మాననేషు ముఖేషు, ‘మాననే’ష్వिति పాతే మాననేషు కృదయేషు. ని ‘చిత్రం తు
చేతో’హృదయం స్వాంతం హృన్మానసం మన’ ఇత్యుచరి. పారంపర్యేణ అవిచ్ఛేదేన,
వికారః వైపర్యయం, వైకల్యంచ అస్ఫురత్, వల్కలం పనాసం శ్రీరామం దృష్ట్వాసర్వే
జనావివర్ణవదనా వికలమానసా శ్చ బభూవురిత్యర్థః, నిర్వికారదర్శనేన వికారో
త్పత్తే ర్విషమాలంకారః. ౮౮

అ. తదానీం సర్వసాధారణ్యా ద్వసిష్ఠ స్వా పుత్యత్వన్నం వికార మన్యథా యోజ
యతి—కిం త్వితి. తదే వాచా—సవల్కల ఇతి. దాశరథౌ శ్రీరామే, అత ఇష్టో, సవ
ల్కలై, ద్రుమశ్చగ్నికారవాసోధారిణి సతీత్యర్థః. విషదాత్ ఖేదాత్, పసిష్ఠః, ఆమి
లితాక్షః ద్రష్టు మశక్తతయా ఈషన్నిమిలితనయనః, ‘బహువ్రీహా సక్ల్యష్టి’ స్సావం
గాత్తచ్. అభూ దితి యత్, తన్నిమిలితాక్షత్వమేవ మహద్దేః ఋషి శ్రేష్ఠస్య పసి
ష్ఠస్య, మహర్షి లక్షణముక్తమ్. కాకుల్ స్థయాధార్థ్య నిర్లొకితస్య శ్రీరామదత్తదర్శ
నస్య, భావేక్షః, కరణం సాధనం, జాతం, ఆమిలితనయనానామృషీణాం తత్త్వావమ

తదేవ జాతం కరణం మహారేః

కాకుత్ స్థయాథార్థ్యవిలోకితస్య.

౮౯

అస్య పీతాంబరత్యాగే కిం జాతా విక్రియాఽపురా,

ఇతి ప్రత్యగ్దృశాం శ్రేష్ఠో వసిష్ఠో నాతివివృధే.

౯౦

గ. సోఽయం మైథిలీవల్కలధారణ మరుణ దరుణసారథికుల గురుః.

గృహసంభవప్రసిద్ధిః. మహారే రముష్మామాలికనయనత్వం తారక బ్రహ్మణః శ్రీరామస్య తత్త్వావబోధకత్వేనోపకారకమభూదిత్యర్థః. తత్త్వానుసంధానసమయే సంయమినా మర్థోస్థీలికనయనత్వం యోగశాస్త్రసిద్ధం. కేవలనిమిలనే నిద్రాస్యాత్ కేవలాస్థిలనే విషయదర్శనేన చిత్తవిత్తేన స్వాస్య దిలి. ఆత్ర విషాద కృతమాలనస్య తత్త్వానుసంధాన పరత్వే నోత్పేక్షాదా మత్పేక్షా. వ్యంజకాప్రయోగా ద్దమ్య. వృత్త ముపజాతిః.

అ. అత ఏవ నవ్యభీతోఽభూది త్యాహ—అస్మేతి. అస్య శ్రీరామస్య పీతాం బరత్యాగే - కాంచనాంబరవిసర్జనే సలి, పీతాంబరం త్యక్త్వా వల్కలం దధానేన తీత్యర్థః, ఆపురా-ఆపూర్వా, పీతాంబరధారణసమయే ఆనుపలభ్యమానే త్యర్థః, పూర్వార్థవాచినా నిపాలేనపురాశబ్దేన నఖ్యమాసః; విక్రియా-వికారః, జాతా-ఉత్పన్నా కిం? నజాతైవే త్యర్థః, స్వతో నిర్విక్రియాణా మలంకారానలంకారయో రకించి త్కరత్యా దిలిఖావః, ఇత్యాహో చేతి శేషః. ప్రత్యగ్దృశామంకర్తృభావాం, జ్ఞానినా మిత్యర్థః. శ్రేష్ఠః ప్రశస్యః, 'ప్రశస్యస్యత్ర' ఇతి ప్రాదేశిక. వసిష్ఠః, నాతివివృథే అత్యంత వృథాం నపాప, లాకికానుమత్ప్రాకించి ద్వ్యధాం ప్రా ప్రేవే త్యతిశబ్దార్థః, పీతాం బరం త్యక్త్వా వల్కలం ధృకవతః శ్రీరామస్య బాహ్యభ్యంతరవికారరాహిత్యేన విశుద్ధ చిత్స్వభావ మనుసంధాయ న శుశోచే త్యర్థః, ఉక్తంచ జ్ఞానవాసిష్ఠే 'యోనిత్య మధ్యాత్మమయో నిత్య మంతర్ముఖ స్పృహి, నిత్యం చిదనుసంధాన స్స న శోకేన బాధ్యత' ఇతి, కేదిత్తు పురా క్షీరాబ్ధౌ రావణభీతదేవాక్రొశనసమయే తదసహిష్ణుర్భగవత స్త్వరయా పీతాంబరం విస్తృత్యాగమనా పీతాంబరత్యాగోఽజని, తదా కావి క్రియా జాలే త్యర్థ ఇత్యాహుః.

౯౦

స ఇతి. సోఽయం మరుణసారథికులగురుః-ఆరుణోఽమూరు స్సారథి ర్య స్వా రుణసారథి స్సూర్యః. ని. 'మూరచూతోఽరుణోఽమూరు' రిత్యమరః. తస్యకులం-వంశః తస్య గురు రాచార్యో వసిష్ఠః, మైథిలీవల్కలధారణ మరుణత్ - న్యవారయత్, అస్యా స్పృశమూర్యా-రాజమూర్యాః, నేదృగ్నసనధారణం యోగ్య మితి నివారితవా నిత్యర్థః, రుథే ర్దృతి 'రుథాదిభ్యః శ్చ' మితి శ్చవ. 'శృసో ర్జ్జూప' ఇత్యకారణాపే

తత్ర ప్రయాణాయ ప్రణివతంతీం స్సుషామాలింగ్య ప్రస్తుత
పుత్రవాత్సల్యా బాష్పగద్గద మవదత్.

౯౨

ప. ఘర్తే నిదాఘకిరణస్య కరైః కఠోరైః

కాంతారమధ్యపదవీఘ సఖంపచాసు,

త్యాం వీక్ష్య 'సంస్థులపదాం వనదేవతాభి

ర్నిందివ్యతే నియతమేవ నిమేషహానిః.

౯౩

గ. అథ మైథిలీనాథ స్థులక్షణః ప్రదక్షిణం రాజానం జననీజనం

సంయోగాంతలోచనః. రమభ్యామిత్యానినా ణ్వం, లత్రలక్షణం గృలధారణాకర్షణేఽపి
శ్రీరామస్య తద్ధారణకగనా త్సీతాయాశ్చ తస్మి షేధా తోస్థిఽపి ధృతవా నేవేత్యను
సంధేయం.

౯౦

కలేతి తత్రకస్తిక్ సమయే, ప్రస్తుతాను వనవాసయాత్రార్థం, ప్రణివతం
తీం నమస్కర్వాణాం, స్సుషాం శ్రీరామపథాం సీతాం, ని. 'సమస్సుషానసీపథ్య'
ఇత్యుతరః, ఆజ్ఞిప్యాలింగ్య, ప్రస్తుతం-సమత్పన్నం పుత్రే శ్రీరామే ఇవ వాత్సల్యం-
స్నేహో యస్యా స్సా, కథోరైః. స్సుషాయా మపి సుతనిర్విశేషం స్నేహవతీ త్యర్థః,
కాసల్యా, బాష్పే గద్గదం అవిస్ఫుప్తం, వచన, మవదత్ - అహోచత్. ౯౨

అ. తక్షిణికార మేవ విప్రుణోతి - ఘర్త ఇతి. ఘర్తే గ్రీష్మరైః, నిదాఘకిరణ
స్సోష్ణిష్టాంశోః, కఠోరైః తీక్ష్ణైః, కరైః కిరణైః, సఖా న్నచంతి సంతాపయంతీతి సఖంప
చాసు, 'మితనఖే' చేతి ఖళి ముమాగమః కాంతారమధ్యపదవీఘ గహనాంతరాళ
మార్గేఘ, సంస్థులపదాం పరిస్థలితపాదవిన్యాసాం, పరిస్థుటితపాదాం వా, పదవీనా
మత్యంతసంతప్తత్వాత్ పక్షిప్తసంచారా విశ్యర్థః, త్యాం, వీక్ష్య, దృష్ట్వా, వనదేవ
తాభి, ర్వనాభిమానసీభి ర్దేవతాభి ఇత్యర్థః, నిమేషహానిః స్వక్రియ నిర్నిమేషత్వం,
నిందివ్యతే గన్ధివ్యకవిన, నిర్నిమేషత్వా దన్యాభి. రీవృక్కుకుమారీపరీక్షావిచ్ఛిన్న
దర్శనజనికసంతా పోఽనుభూయతే, సనిమేషత్వేతు నైవం స్యాద్ధికప్తం బ్రహ్మణా కి
మేత త్కృతమి త్యుపాలంభివ్యుత ఇత్యర్థః. నియతమి త్యుత్పేక్షాయాం. పసంత
తిలకావృత్తమ్.

౯౩

అథేతి. ఆ థానంతరం, మైథిలీనాథః సీతాపతిః శ్రీరామః, మైథిలీగ్రహణం
తయా చ సహిత స్సన్నితి సూచనార్థం, స్థులక్షణః, లక్ష్యణసహితస్య, సప్రదక్షిణం,

చ ప్రణమ్య ప్రతిషిద్ధప్రతిహారచక్రో నిశ్చక్రామ. ౯౪

రథో¹ ౭పి దశరథాజ్ఞాపరతంత్రేణ సుమంత్రేణ ద్వారి సమానీతః.

ప. ప్రాబ్ధయాత్రస్య రఘూద్వహస్య ప్రాగేవ సీతారథ మారురోహ,
అనీలరథ్యం రథ మారురుహ్యో రహ్నిం ప్రభో రగ్రసరీ ప్రభేవ ౯౬

గ దాశరథీచ తం రథ మారురుహతుః. ౯౭

ప. యథాయథా రాఘవ గౌజధానీం విహాయసీతావివినోత్సుకాభూత్,

ప్రదక్షిణప్రక్రమపూర్వక మిత్యర్థః, రాజానం దశరథం, జనస్య ఏవ జనః తం చ, కాన
ల్యాని జనసేత్సే త్యర్థః. ప్రణమ్య నమస్కృత్య, ప్రతిషిద్ధ ప్రతిహారచక్ర నివారిక
ద్వార్థనివహస్య, అనుసరతో ద్వారపాలకాన్నివారయ న్నిత్యర్థః, నిశ్చక్రామ నిర్జ
గామ, అంతఃపురాదితిశేషః. ని. 'ద్వారిద్వార్థే ప్రతిహార' ఇత్యమర్థః. ౯౪

ఆ. తతః ౩ మిత్యత ఆహ—రథ ఇతి. దశరథాజ్ఞాపరతంత్రేణ, రామప్రయా
ణార్థం రథ మానయేతి దశరథనిరూక్తేనే త్యర్థః, సుమంత్రేణ, రథో¹ ద్వారి ద్వార
ప్రదేశే, సమానీతః సంప్రాప్తితః, ని. 'స్త్రీద్వార్ద్వారం ప్రతిహార' ఇత్యమర్థః. ౯౫

ఆ. కదానీ మాత్యుక్యా త్వగ్రమం సీతైవ రథ మారురోహ త్యాహ—ప్రార
భేతి. సీతా, ప్రాబ్ధయాత్రస్య, ప్రకాంక్షప్రయాణస్య, వనం ప్రతి జిగమిషో రి త్యర్థః,
రఘూద్వహస్యరఘునందనస్య, అగ్రసరీ సతి ఇదం చ వాక్యాంతరస్థ మవ్యవస్థాయసౌ
కర్యార్థమత్రానుమంజనియం, అన్యథా 'అన్యారా దితరర్త' ఇత్యాదినా పంచమీ
స్యాత్. ప్రాక్ ప్రథమ మేవ, రథ, మారురోహ అరూఢవతీ, కథ మిచ, రథం వనం
తీతి రథ్యాః 'తద్వహతి రథయుగప్రాపం' మితి యత్ప్రత్యయః, అనీలా ఈషన్నీలా
హరిద్వర్ణా ఇ త్యర్థః. రథ్యా రథం వోధారః అశ్వా యస్యతం, రథం, ఆరురుహ్యో
రారోఢమిచ్ఛో, రుహే స్పన్నంతా దుప్రత్యయః, అహ్నిం ప్రభో రహర్షతే
స్సూర్యస్య, అగ్రే సరతీ శ్యగ్రసరీ పురస్సరీ, 'పురోఽగ్రతోఽగ్రేషునరే' రితి టప్ర
త్యయః, బాహులకా దనేదంతత్వం. టిత్వాత్ జీవ, ప్రభా దీప్తి రి వేతి క్రాతీ పూర్ణో
పమా. తయా చ సీతారామయోరత్యంతావినాభూతత్వరూపం వస్తు వ్యజ్యత ఇత్యలంకా
రణ వస్తుభ్యుని, ఇంద్రవజ్రావృత్తమ్. ౯౬

దాశరథీఇతి. దాశరథీ రామలక్షణౌచ, తం రథ, మారురుహతుః అరూఢవంతే.

యథేతి. సీతా, యథాయథా యేనయేన ప్రకారేణ, వీప్సాయాం ద్వైర్భావః.
రాఘవరాజధానీ మయోధ్యాం విహాయ త్యక్త్వా, వివినోత్సుకా వనవాసయాత్రోత్సాహం

తథాతథాఽజాయత యాతు కామా లంకాంవినారాక్షసరాజలక్ష్మీః.

అబాలవృద్ధ మనుగచ్ఛతి రామభద్ర
మేషా పురీ తదిహ మాఖలు నిర్గుణాస్యామ్,
ఇత్యాదరా దివ ధరా బహుధా విధాయ
ధూళిచ్ఛలా న్నిజతనుం తమనుప్రతస్థే.

FF

నృపసుఖవిముఖేన స్వేన కాంతేన సాకం

దుహితరి విధిపాకాత్కాననాయ వ్రజంత్యామ్,

తితాఽభూత్, తథాతథా తేనతేనప్రకారేణ, పూర్వవ ద్విరభూత్. రాక్షసరాజస్య
లక్ష్మీ రావణస్యసామ్రాజ్యక్రీ, లంకాం వినా, లంకాం విహాయేత్సర్వః, 'పుష్కరినే'
త్యావినా పాక్షికద్వితీయా. యాతుం కామా యస్యాస్యా యాతుకామా గంతు
మహాః, 'తుంకామమనసోర పీతి తుమునో మకారలోపః. అజాయత జాతా, తద్వన
వాసమూలత్వా త్తదవసరణస్యేతిభావః. వృత్త ముపహతిః.

FO

అబాలేతి. ఏషా, పురీ-అయోధ్యా, బాలాశ్చనృపౌశ్చబాలవృద్ధాస్తానభివ్యావ్య
అబాల వృద్ధా, అభివిధా వస్యయాభావః. రామభద్రం ప్రసూంకం శ్రీరామ మను
గచ్ఛతి-అచనృత్యగచ్ఛతి, త త్తస్మాత్కారణా, దిహ జగతి, అహం, నిర్గుణా అననుసరణా
ద్గుణహీనా, మాస్యాం ఖలు నభవేయం కి మితి కామః, స్వామేవే త్సర్వః. భక్త్యా-
గౌరవేణ, సంకథర్తేణవా, మహదనుసరణస్య కర్తవ్యత్వా దితి భావః. ఇతి మత్స్వేతి.
శేషః, ధరా భూః, ఆదరా తేప్రేమవశాత్, నిజతనుం స్వకీయమూర్తిం, ధూళిచ్ఛలా
ద్రజోవ్యాజాత్, బహుధా, విధాయ-బహుప్రకారం కృత్వా, తమను - శ్రీరామస్య
వశ్యా ది త్సర్వః. ని. 'వశ్యా త్సాద్వశ్యయో' రన్వి త్యమరః 'అనుర్లక్షణ' ఇతి కర్త
ప్రవచనీయయుక్తే ద్వితీయేఽలి ద్వితీయా, పురత ఇతిపాతే తస్య పురస్తా త్వృతస్థే జగా
మేతి క్రియాస్వ రూపోత్పేక్షా వాచ్యా, వ్యంజకసద్భావో సాచ ధూళిచ్ఛలా దితి
ఛలజఙ్ఘేనాసత్యస్వప్రతిపాదనరూపావహ్నవోడ్జ్విలేతి సంకరః, 'సమప్రకేభ్య స్థ'
ఇత్యాత్మ నేపదమ్. వసంతతిలకావృత్తమ్.

FO

నృపేతి. నృపసుఖవిముఖేన-రాజభోగవిరక్తేన, స్వేన స్వకీయేన, కాంతేన సా
కం-ప్రాణనాథేన శ్రీరామేణ సహ, ని. 'జీవితేశః ప్రాణనాథః కాంతో రముణవల్లభా'
వితి ప్రతాపమూర్తాండః. దుహితరి-స్వపుత్రి కాయాం, విధిపాకా శ్చైవపర్యాపాత్,
కాననాయ - వనాయ, 'క్రియాార్థోపపదస్యకర్తృణిసానిన' ఇతి చతుర్థీ. వ్రజంత్యాం-

అకుశల మితి మత్వా నూన మహ్నియ ధాత్రీ
పరిజనముఖబాష్పం పాంసుభిః పర్యహర్షీత్.

౧౦౦

రామానుసార 'రసనిగ్రతపారవర్గా

సంస్థానమాత్ర గృహచత్వరరాజమాన్యా,

నిర్దుక్షభోజభుజగత్వగివ త్తజేన

లగ్నీర్వ బభూవ రఘుపుంగవ రాజధానీ.

౧౦౧

గ. అథ దశరథ స్సాంతగిపురజనః పురా నిర్గత్య గత్యంతరాభా
వాత్త మేవ రామం సుచిర మాలోకియ న్నాలోకపథ మతిక్రాంతే

గచ్ఛాత్సంసత్సాం, ధాత్రీ వసుమతీ జననీ చ 'ధాత్రీ జనన్యామలకీ వసుమత్యుపమాత్ప
ష్వి'తి విశ్వప్రకాశః. అకుశల మమంగళమితి, మత్వా, పరిజనముఖేభ-భృశ్యజనవదనేభు
యో బాష్పః నేత్రాంబు, అహ్నియ ద్రాక్, పాంసుభిః-చరాగైః, పర్యహర్షీత్-పరిహృ
తపతీ, పరిపూర్ణా ద్ధరలే ద్దుజి సిద్ధి వృద్ధిః. నూన మి త్యుత్పేక్షాయాం. నూనీవృత్తమ్.

రామేతి. రామశ్శాసనరణే యో గసో రాగస్తేన నిర్గతః పారవర్గః - పుర
జననివహో యశ్చా స్సా. ని. 'గుణేరాగేన్రచేరస' ఇ త్యుచ్యతే. అత ఏవ సాస్థాన
మాత్రా అవస్థితై వావస్థితై నతు తత్తనమగుణం సంభ్రమోజ్జ్వలభితా ఇ త్యుచ్యతే.
'తే గృహః చత్వరరాజి అంగరాని రాజమాన్యా శ్చ యశ్చా స్సా. ని. 'అంగణం చత్వ
రాజిరే' ఇత్యుచ్యతే. రఘుపుంగవాశాం రాజధానీ - ప్రధాననగరీ. ని. 'ప్రధాననగరీ
రాజ్ఞాం రాజధానీతి కర్మత' ఇతి ప్రతాపమార్తాండః నిర్దుక్షః త్యుక్షభోగః కాయో
యయా సా తథోక్తా, నూ భుజగత్వక్ నిర్దోకపట్టికానేవ, త్తజేన, లగ్నీర్వ నిస్సారా,
శూన్యేతి యావత్. బభూవ ని. 'భోగస్సుభేష్ట్యాదిభృతా వహే శ్చ ఫణికాయయో'
రి త్యుచ్యతే. ఉపమాలంకారః. వసంతలిలకావృత్తమ్.

౧౦౧

అథేతి. అథ-గ్రీరామనిర్గమనానంతరం, దశరథః సాంకష్యపురజన-సావరోధవ
ధూక స్సక్, పురా దయోధ్యానగరాత్, నిర్గత్య, గమ్యత ఇతి గతిః గంకవ్యదేశః
అస్యాగతిః-గత్యంతరం 'సుపు'పేతి సమాసః. తస్యాభావా దసంభవాత్. ని. 'దేశో
పాయగమే గతి' గితి వైజయంతీ, తం రామ మేవ, సుచిరం బహుకాల మాలోక
యక్, తతః, సుమంత్రేణ సాగధివా, ఆక్రాంతోఽభిష్టితః స్వంవనో రథో యస్య
తస్మిన్. ని. 'రథాంగ స్వంవనో రథ' ఇత్యుచ్యతే, రఘువందనే, ఆలోకపథం దర్శన

సుమంత్రాక్రంత స్వందనే రఘునందనేస్వందమానబాష్పప్రవాహా
మోహ ముపగమ్య భూమ్యాం పపాత. ౧౦౨

తతః పరిజనకృతాశ్వాసా ల్లభపంజ్జాయ రాజ్ఞే కాసల్యాసదన
మరోచత. ౧౦౩

²అథ ³దాశరథి రహమహమికయా సంమూర్ఛన్తహజనౌఘదు
రవగాహతయా మందాయమానస్వందనవేగ స్సకలజనవివేకకోకనదం

మార్గం, ని. 'అహా'కా దర్శనోద్యోతా'వి త్యమరః 'ఋక్ష్మా' రిత్యాదినానమాసాంకః
అతిక్రంతే అతీత్యగలేసతి, స్వందమానబాష్పప్రవాహా విగళదశ్రుపూరస్సక్, మోహం
మూర్ఛా, ముపగమ్య, భూమ్యాం, పపాత. ౧౦౨

అ. తతః ౧౦ జాత మిత్యక ఆహ-తత ఇతి. తత స్తదనంతరం పరిజన్తై నేవ
కజన్తై కృతః విహితః య ఆశ్వాస మూర్ఛపగ మోచిత్పచారః కస్తాజ్ఞేతోః, లబ్ధ
సంజ్ఞాయ పునః ప్రాప్తచేతనాయ, రాజ్ఞే దశరథాయ, 'రుచ్ఛర్థానాం ప్రీయమాణ'ఇతి
చతుర్థి. కాసల్యాః సదనం గృహం, ఆరోచత నివాసార్హతయా ఇష్ట మభూత్,
తద్గృహం ప్రవివేకేత్యర్థః, ఏతేన రాజ్ఞః పూర్వ కైకేయాగృహ మేవ నియతనివాస
ఇతి సూచ్యతే. ౧౦౩

అ. తతః శ్రీరామవృత్తాంత మాహ-అథేతి. అథ, దాశరథిః శ్రీరామోఽసి,
అన్యోన్యం ప్రతిక్రేష్టోఽహ మిత్యభిమానోఽహమహమికా. ని. 'అహమహమికాతు
సాస్యాత్పరస్పరం యోభవేదహంకార' ఇత్యమరః, అహ మితి నిభక్తిప్రతిరూపక మవ్య
యం నిపాతితం. తస్య వీష్ణయాం ద్విరుక్తిః సంజ్ఞాయాం కవప్రత్యయః. తయా,
ఆహం ప్రథమిక యేత్యర్థః, సంమూర్ఛన్తస్మిన్ యో మహజనౌఘః బహుజనసంఘః
లేనదురవగాహతయా దుష్ప్రవేశతయా, మందాయమానో మండిభవన్ స్వందనవేగో
యస్య స తథోక్తస్సక్, మోహ స్తమ ఇవ-మోహ ఇవ తమశ్చే త్యుపమికనమానః.
లేన మోహంధకారేణ, సకలజనానా మశేషజనానాం వివేకః కోకనదం రక్తొత్పల మివ
సఇవ చ కోకనదం. ని. 'రక్తొత్పలం కోకనద'మిత్యమరః. ముకుళయో, విశేషణ మేత
త్సూర్యేఽసి యోజ్యం తమసా నామ నదీ తస్మాత్పల ముపాగమత్ ప్రాప్త, తథా, సహ
ప్రదిధితి స్సూర్యోఽసి, చరమగిగితట మస్తాచలహుటమగమ, విధిసంబంధః, అత్ర ప్రస్తుతా
ప్రస్తుతయో దాశరథిసహ ప్రదిధిత్యో ర్ముకుళయ స్మితి సమానధర్మై ర్బోధనస్య గమ్య

ముకుళయ స్తోహతమసా తమసాతట ముపాగమ చ్చరమగిరి ¹తట మపి
సహస్ర దీధితిః. ౧౦౪

ప. ఆవిష్కృతాప మటవీం భజతో జనస్య

కాకుత్స్థపాదవిరహాసహమానసస్య,

ఆ స్తీర్ణపర్ణశయనా న్యభవత్ గృహాణి

మూలస్థలాని తమసాతటభూరుహాణామ్. ౧౦౫

గ. అథ నిశిధే దాశరథి స్సుమంత్రేణ సమంత్ర్య వంచితజన

త్వా దీపకం. 'ప్రస్తుతాప్రస్తుతానాం చ సామాన్యే తుల్యధర్మతః, ఔపమ్యం గమ్య
తే యత్ర దీపకం తన్నిగద్యత' ఇతి లక్షణాత్. తచ్ఛాపమయా సంకీర్త్యతే. ౧౦౪

ఆవిరి. ఆవిః ప్రలాప మావిర్భవ త్పరిజేవనం యస్మిన్ కర్తృణి కద్యథా భవతి
కథా అటవీం భజతః ప్రవిశతః, కాకుత్స్థపాదవిరహస్య శ్రీరామచరణారవిన్దవియో
గస్య నసహక ఇత్యసహ మసహిష్టుపచాద్యచ్, తచ్చానసం యస్య, తస్య, ఆ స్తీర్ణా న్యా
స్తృతాని యాని పర్ణాని తాన్యేవ శయనాని శయ్యాయేషు తాని, తమసాతటభూ
రుహాణాం తమసానదీతీరుహతరూణాం, మూలస్థలాని మూలప్రదేశాః, గృహాణి మంది
రాణ్యభవత్, లేషు విశ్రమ రిత్వర్థః. ‡ యద్యపి. ని. 'గృహాః పుంసి చ భూమ్నో
వే' త్యమరః. కథాసి నపుంసకత్వే కవిలేవ ప్రమాణం. అత్ర మూలస్థలేషు గృహాశ్చ
రూపణా ద్రూపకాలంకారః. ౧౦౫

అథేతి. ఆధానంతరం, దాశరథిః శ్రీరామః, నిశిధే అర్ధరాత్రే, ని. 'అర్ధరాత్ర
నిశిథాద్వా'విత్యమరః, సుమంత్రేణ, సహ, సమంత్ర్య నిద్రాణానిమా న్పారా స్విలో
భ్య గమిష్యామి త్యాలోచ్య, వదింతజనసంహతిః ప్రతారితామగతపూరశ్చిర్త సృజ్
వినతానందన మతిక్రాంతోఽవివినతానందనః లేన, వైనలేయాధికజవేనేత్యర్థః. 'అతా,
దయః క్రాంతాద్యర్థోద్వితీయయే'తి సమాసః, స్యుందనేన రథేన, కరణేన, వేదశ్రుతిశ్చ

1. శిఖరః.

‡ 'యద్యపీ'త్యాది ప్రమాణ' మిత్యంతం వాక్యం చింత్యం. సుధాది వ్యమరవ్యా
ఖ్యానేషు పుంస్త్యేబహువచనాంత ఏవ గృహశబ్దః నపుంసకత్వే సర్వవచనాన్తోఽపీ
త్యుక్తేః. ఉత్తరరామచరితే'నీవారముష్టిపచనా గృహిణో గృహాణీ'తి. యాదవాభ్యుదయే
సత్తమసగ్నే, 'మణిప్రదీపై రకమాంసి గోవ్యః ప్రవిశ్య రమ్యాణి గుహాగృహాణి' ఇత్యాది
ప్రయోగదర్శనా చేృ త్యాహుః,

సంహతి రతివినతానందనేన స్యందనేన వేదశ్రుతిగోమతీ¹ నివ్యందికానా మనదిత్రయపరిష్కృతా మిత్వాకవే మనునా దత్తాం వసుమతీ మతీత్య వివిధవనగహనవీరు త్ప్రణవటలపిహితరథతురగఖురముద్రయా పదవ్యా గంగాతరంగసంగమూలం గగనగంగాలింగితశృంగ శృంగిజేర పురా లంకార మింగుదీపాదప ముపాగమత్. ³తత్ర. ౧౦౬

ప. దృష్ట్వా రామ మనేకజన్తరచితై ర్దృశ్యం శుభైః కర్తభిః

గోమతీ చ నివ్యందికాచేతి నామాని యస్యతత్సంక్షేపం యన్నదీత్రయం తేన పరిష్కృ తాం, వేదశ్రుతిగోమతీనివ్యందికాఖ్యాభి స్తీసృభి ర్నదీభి ర్భూషితా మి త్యర్థః, 'సం పద్యుపేభ్యః కరోతే ర్భూషణే సమువాయేచే'తి సుడాగమః, తథా, ఇత్వాకవే రాజ్ఞే, మనునా పిత్రా వైవస్వతమనునా, దత్తాం, వసుమతీం భూమిం, శోసలదేశ మి త్యర్థః, అతీత్యాదిక్రమ్య, ఏతే నాస్య రాజ్యలక్ష్మ్యం తృణీకార స్సూచ్యతే. వివిధాని నానా ప్రకారాణి వనాని సజ్జారయోగ్యాని గహనాని దుష్ప్రవేశాన్యరణ్యాని చ లేషు వీరుధాం లతానాం తృణానాంచ పటలేన జాలేన పిహితా ఆచ్ఛాదితా అనుపలభ్యమా నేతియావత్, రథతురగఖురముద్రా 'రథాశ్వఖురన్యాచో యస్యాం తయా, పదవ్యా మాగ్లేణ, తృతీయాదిధానే 'ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానా తృతీయోపపత్తిః. గం గాయా భూతలవాహిన్యా మందాశిన్యాః తరంగై ర్భూషితాః సంగతం సంక్లిష్టం మూ లం యస్యతం, గంగాతీరరుహ మి త్యర్థః, ఏతే నాత్యంతపవిత్రతా సూచ్యతే. తథా గగనగంగాయా ఆకాశగంగాయా ఆలింగిత మాక్లిష్టం శృంగ మగ్రభాగో యస్యత, మి త్యేన్నత్యాదికయోక్తిః, శృంగిజేరపురస్య గుహనగరస్యాలంకార మాభరణభూతం, శోభావహ మిత్యర్థః, ఇంగుదీపాదపం తాపసతరు ముపాగమత్, తన్మూలప్రదేశ మశి త్రయది త్యర్థః, ని. 'ఇంగుదీ తాపసతరు'రిత్యమరః, తత్ర తస్మిన్ తరుమూలే. ౧౦౬

దృష్ట్వేతి. నిమదా వనగోచరా జాత్యంతరా నైష మధిపో రాజా గుహః, అనేకజన్తరచితై, జన్తాంతరసహస్రాచరితై రిత్యర్థః, శుభైః, కర్తభిః ప్రతనియమోప వాసాదిసత్కృత్యై ర్దేతుభి, ర్దృశ్యం సాక్షాత్కరణీయం, రామం, దృష్ట్వా, తథా, మాతుః కైకేయ్యాః, పరద్వయా త్పురోవక్తా ద్వరయ్యగ్నాద్దేతోః, ఉపసతాం ప్రాప్తాం, వైఖానసానాం వానప్రస్థానాం సంబంధినీం వైఖానసీం, తస్మేద మిత్యుక్. టిడ్డాణఞ్శి త్యా దినా జీవ. వృత్తిం చ, జటాపల్మలధారణ కందమూలాద్యశనవనవాన వ్యాపారం చేత్యర్థః,

శ్రుత్యా మాతృవరద్వయా దుపసతాం వృత్తిం చ వైఖానసీమ్,
అత్యుజ్జ్వలభిరహర్షశోకజనితై ర్భాషైర్నిషాదాధిప
శ్రీతాశీతగుణాన్వితై రవిరళై స్సంపృక్తవక్త్రోఽభవత్. ౧౦౭

గ. సోఽయం¹ ప్రియసుహృద్భూతా సృమాసాద్య కృతాంజలి రంజ
సా రఘునాథ మనునాథితవాక్. ౧౦౮

దేవ, పితృనియోగ ప్రవణాంతగకరణ మపి భవంతం² విజ్ఞాప

ని. 'వైఖానసో' వనేవాసీవానప్రస్థ శ్చ తాపస' ఇతియాదవః, శ్రుత్వా, అత్యుజ్జ్వలభితా
భ్యాం అత్యుత్కటాభ్యాం హర్షశోకాభ్యామానందవిషాదాభ్యాం జనితైః, శ్రీరామదర్శ
నాల్ హర్షః పనవాసశ్రవణాచోఽభ క ఇలిచ వివేకః. అత ఏవశీతాశీతగుణాభ్యాం శీతో
ష్ణగుణాభ్యాం అన్వితై స్సమవేతైః, హర్షః శత్యా చీతగుణాన్వితత్వం శోకశత్యా దశీతగు
ణాన్వితత్వ మిలి వివేకః, అవిరళై స్సాంద్రై, ర్భాషై ర్శ్రుభిః, సంపృక్తవక్త్రః పరిక్తి
న్నపదనః, 'సంపృగాత్ర' ఇలి పాఠాంతరం. అభవత్. శ్రీరామదర్శనవనవాసశ్రవణజని
తానందవిషాదాభ్యాం శీతాశీతగుణాన్వితాన్యత్రాణ్యవ ర్తయదిత్యర్థః. అతఏవ యథా క్రమ
మన్వయాత్క్రమాపరనామాయథాసంఖ్యాంకారః. కాద్దాలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౦౭

స ఇలి. సోఽయం, ప్రియసుహృత్ ప్రియమిత్రం, 'సుహృద్భూదౌ మిత్రా
మిత్రయౌ' రిలి నిపాతః. గుహ, సృమాసాద్య సమీపమాగత్య, కృతాంజలి ర్విరచితకర
సంపుటస్పృక, వినయలక్షణ మేతల్, అంజసా యాథాశ్చేన, న త్వేవచారికతయేత్య
ర్థః, ని. 'తత్వే త్వద్ధాంజసా ద్వయ' మి త్యమరః. రఘునాథం శ్రీరామ మనునాథిత
వాక్ యాచితవాక్, ప్రార్థితవాని త్యర్థః, 'నాథ్యయాచ్ఛాయా' మిలిధాతోః క్రవతు
ప్రత్యయః. ౧౦౮

అ. తత్ప్రకార మేవ విపరిష్య న్నాదౌ తావ త్వస్వినయ మావిష్కరోలి.
జీవేలి. హేదేవ స్వామిక్, పితృనియోగప్రవణం పితౄజ్ఞాపరతంత్ర మన్తగకరణం
యస్య తం, తథోక్త మపి, అనివార్యనిశ్చయమశీత్యర్థః. భవంతం ప్రలి. విజ్ఞాపయితుం
వక్తవ్యార్థం కథయితుం, అజ్ఞాతా అవిదితా జానపదానాం జనపదవాసినాం పామర
జనానాం రీతిశ్చైరీయస్యాస్యా, తథోక్త, పామరసాధారణీ త్యర్థః, భారతీ సరస్వతీ
మాం, ముఖరయతి ముఖం వా గ స్యా స్తీలి ముఖరో రంతరభాషీ³ సఖముఖమంజే

1 'ప్రియ' ఇలిసాస్తిక్యచిత్. 2 విజ్ఞాపితమ్. 3 రచకరణేనముఖమజ్ఞోభ్య
ఉపసంఖ్యానం, ఇలి, కా.

యితో ¹మజ్జాతజానపదరీతి ర్భారతీ మాం ముఖరయతి. ౧౦౯

అ స్త్యేత దనివార్యవీరోధ్యటభటదుర్గవర్గయు క్తమనుష క్తభో గ్యజాతమంధరం మంధరాహృదయతో దావహ మస్త దీయం రాజ్యమ్.

²త దిద మనిదం ప్రథమప్రవృత్తం పరిగృహ్య కించి దనుగృహ్య ³చ పరిజన⁴యోగ్యభాగ్యభాజన మముం జనం స్వయ మముంచ స్నేవ

భోరోవక్తవ్య' ఇతిరప్రత్యయః. ని. 'దుర్దుభే ముఖరాబద్ధముఖా'విత్యమరః, * తత స్తక్తరో తీతి ణ్యంతా ల్లట్. ముఖరీకరోతి, వ్యాహరయ తీ త్యర్థః. అతోవిజ్ఞాపయా మీతి భావః. ౧౦౯

అ సంప్రతి య ద్విజ్ఞాపనీయం త దాహ-అస్తీతి. అనివార్యవీరోధ్యటా అస త్రిక్తమణీయపరాక్ర మోజ్జృంభితా భటా వీరయోధాయస్త్రి తథోక్తా, యో దుర్గ వర్గః గిరిదుర్గాదిగు ప్తిస్థాననిపహః లేన యుక్తం సంగతం, దుగ్ధే త్యక్త దుఃఖేన గమ్య లే-లేతీతి విగ్రహః. 'నుదురో రధికరణే' ఇతి గమే ర్దః. ఇత్థం భూతస్యైవ రాజ్ఞా మాశ్రయణీయత్వా దితి భావః, తథాహ మనుః. 'ధను ద్దుర్గం మహీదుర్గ మబ్దుర్గం వార్ష మేవ చ, నృదుర్గం గిరిదుర్గం చా సమాశ్రిత్య వనే స్పృహ' ఇతి. తథా అను షక్త మనపాయ యద్యోగ్యభాతం ప్రకృందనాభిగార్హ వస్తువిశేషసమృద్ధిః. లేన మంధరం నిర్భరం, పరిపూర్ణ మిక్కర్థః, ఏవంభూత స్యైవోపాదేయత్వా దితి భావః. తథా మంగరాయాః యుష్మద్రాజ్యాభిషేకవిఘాతకారిణ్యః కై కేయాదాస్యాః, హృద యతోదావహం మనోవ్యధాకరం, ఏతద్విఘటనే తస్యా అసథికారా దితిభావః. అస్త దీయ మస్తత్సంబంధి, 'త్యదాదీని' చేతి వృద్ధసంజ్ఞాయాం 'వృద్ధాచ్చ', ఏతద్రాజ్య, మ యం దేశ ఇక్కర్థః. అస్తి వర్తతే. ౧౧౦

అస్తు ప్రస్తుతే కిం త త్రాహ-తదితి. హే రామ; భవాన్, ఇదం ప్రథమం ప్రవృత్తం ప్రవృత్తిప్రాప్తి ర్యస్య త దిదం ప్రథమప్రవృత్తం త స్పృహవతీ త్మ నిదం ప్రథమప్రవృత్తం. దిరప్రాప్త్యా అనూతన మి త్యర్థః. ప్రవృత్త మితి భావేక్తః. పూర్వం యదాకదాచిదపీదృజ్జహరాజాపరిపాలితత్వా దితి భావః. త త్సూర్వోక్తప్రకార, మి దమేతద్రాజ్యం, పరిగృహ్య స్వీకృత్య, తథా, అముం జనం, మామిక్కర్థః, పరిజనస్య భృత్యవర్గస్య యోగ్య మర్హం య ద్భాగ్యం భాగధేయం తస్య భాజనం పాత్రం; కించి దిషత్, పూర్ణానుగ్రహ స్యాన్వర్త త్వా దితి వినయోక్తిః అనుగృహ్య, భృత్యలేన

1 తాతాదేశం దేశేఽస్మిక్ విస్తయనీయానుభావమునిబృందే మద్దాకినీ
సందర్శనే మందాయమానజననీజనవియోగదుర్దశ శ్చతుర్దశ దశరథ
కథితా స్సనూ స్సమాపయతు భవా నితి. ౧౧౧

ప. తస్మిన్నిత్యం ప్రార్థనాభాజి సఖ్యా
ప్రత్యాచఖ్యా రామభద్రః ప్రియోక్త్యా,
మాతుర్వాక్యా ద్వల్కలేనావృతం మే
గాత్రం ఊతప్రక్రియాం నార్హతీతి. ౧౧౨

నియుజ్యేత్యర్థః. తథా, తాతాదేశం మునివృత్త్యాపనమాశ్రయేత్యేనంహంసీత్యని
యోగ, మిత్యర్థః. స్వయ, మమంచ న్నపరిత్యజన్నేవ, విస్తయనీయః ఆశ్చర్యకరః
అనుభావ ప్రపన్నచుర్ధ్వం యస్య త త్తాదృశం మునిబృందం యస్మిక్ తస్మిక్, గంగా
లీలస్నేహస్యాత్మంతపున్యతైత్రత్వాన్ని రంకరమహాకవీనిష్ఠనివహాభిప్రీత ఇ త్యర్థః.
ఏలేన సహవాసయోగ్యసంపన్నతయా నివాసార్హ తా సూచ్యతే. అస్మిక్, దేశే జన
పదే, మందాకినీసందర్శనేన హేతునా, మందాయమానా మందీభవంతీ జననీజనవిర
హదుర్దశా మాతృవర్గ విశ్లేషజనితఃపాదో యస్య స, తథోక్తస్మిక్ లోకజననీత్వా ద్దంగా
యా ఇతి భావః. లేన మాతృనా మాతృంతపవిత్రతాసూచ్యతే. దశరథేన కథితాః
నిర్దిష్టా, శ్చతుర్దశసంఖ్యాకా, స్సమాః పతృరాన్, సమాపయతు అతిహాపయతు, ఇత్య
నునాభితవా నితిపూర్వేణ సంబంధః సంపూర్వా దాప్నోతేజిది ప్రార్థనాయాం లాభ
శేషే ప్రథమః, ని. 'సంపత్సరో వత్సరోఽట్టో హయనోఽస్త్రీ శర త్యమా'
ఇత్యమరః. ౧౧౧

తస్మిన్నితి. సఖ్యా మిత్రే, తస్మిక్ గుహే, ఇత్త మనేనప్రకారేణ, ప్రార్థనా
భాజి ప్రార్థనాం కర్వంతి సతి, రామభద్రః, ప్రియోక్త్యా ప్రియపదనేన, అన్యథా,
తస్య మనఃక్షేప స్సాన్యి దితి భావః. ప్రత్యాచఖ్యా - ప్రత్యాఖ్యాతవాన్, తత్ప్రార్థ
నాం నిరాకృతవా నిత్యర్థః. కిమితి. మాతుర్వాక్యో కైకేయానియోగపవనాత్,
అత్ర మాతృగ్రహణం పితృ ర్నిర్దోషత్వప్రకాశనార్థం, వల్కలేనావృతం, మునివేష
ధారీ త్యర్థః. మే మమ, గాత్రం శరీరం, ఊత ప్రక్రియాం ఊత్రయోదితప్రకా
రం, రాజవేష మి త్యర్థః, గృహీతు మితిశేషః. నార్హతి, యోగ్యం నభవతీత్యర్థః.
గృహీతం న పరిత్యజే దితి న్యాయా ద్దృహీతపరిత్యాగస్య అనుచితత్వాదితి భావః.
ఇతిప్రత్యాచఖ్యా వితి పూర్వేణ సంబంధః. కాలినీవృత్తమ్. ౧౧౨

గ. తత స్తదనురోధేన రోధస్తరో రధస్తా త్సుమంత్రే నియంత్రిత¹ రథ్యో దాశరథ్యో రాతిభ్యం సమధుపర్కం కర్తు మివ మందమంద మరవింద బృందస్యందమానమకరంబ బిందు సందోహవాహిని వాహి నీతరంగమరుతి వాతి కాననగమనావస్థాం కాకుల్ స్థస్య ప్రేక్షీతు మక్ష మాయా మివ క్షౌభృతి చరమే తిరోహితాయా మహ్ని మధిదేవతా

తత ఇతి. తతః ప్రత్యాఖ్యానానంతరం, తదనురోధేన గుహానువర్తనేన, రోధస్తరో ర్థంగాఽదీతటరుహస్య, కస్యచి ద్వృక్ష స్తే త్యర్థః. అథస్తా దధఃప్రచేతే, సుమంత్రే, నియంత్రితరథ్యో నియమితరథాశ్వసతి, దాశరథ్యోః - రాజులక్షణయోః మధుపర్కః మధుగుడాదిమధురపదార్థమిశ్రితం పూజ్యానాం దేయద్రవ్యం తేన సహ సమధుపర్కం, ఆతిభ్య మతిభిసత్కారం, కర్తు మివేతి ఫలాల్పేక్షా. అరవిందబృందాదబ్జపండాల్ స్యందమానం ప్రసవంతం మకరంబబిందుసందోహం పుష్పరసశీకరనిఖరుంబం వహతీతి తథోక్తే, వాహినీతరంగమరుతి - గంగాతరంగమరుతే, మందమందం మందప్రకారం 'ప్రకాశేగుణవచన'స్యేతి ద్విర్భాషః. కర్తృధారయసద్భావా త్సుపోఽఽఽ. ఏతేన తైత్వమాంశ్యసౌరభ్య సంపత్తి రుక్తా. వాతి ప్రసరతిసతి. వాతే శ్శతృ ప్రత్యయః. 'వహతీ'తి పాతే, వహతి ప్రవర్తమానేసతి, తదా, కాకుల్ స్థస్య శ్రీరామస్య ఆత్రైకవచనగ్రహణం తస్యైవప్రాధాన్యా దిత్వవగంతవ్యమ్. కాననగమనా వస్థా మరణ్యయాత్రాదుర్దశాం, ప్రేక్షీతుం ద్రష్టు, మక్షమాయా మసహమానాయా, మిత్యుల్పేక్షా. అహ్ని మధిదేవతాయా మహాగతౌ, చరమే క్షౌభృతి అస్తాచలే ని. 'అస్తస్తు చరమక్షౌభృ' ది త్యమరః. తిరోహితాయా మంత్ర్వితాయాం సత్యాం, సూర్యేఽస్తు గతే సతీ త్యర్థః. రామ, శ్వరమాం వశ్చిమాం. సంధ్యాం, సమపాస్య. సాయంసంధ్యావందనం శృణ్వే త్యర్థః. తస్యాం పూర్వోక్తాయాం, తదుమ్మాభువి ఇంగుదీ పృథ్వాధగప్రచేతే, లక్ష్యణేన, పరికల్పితం విరచితం, వర్ణకల్పనం పరమశయ్యాం. ని. 'తల్పంశమ్నూట్టదాశేష్య' త్యమరః, ఆభరణ ప్రావల్, తత్ర సంవివేశే త్యర్థః, ఆత్ర సకలలోకవంద్యమానచరణారవిందస్యాపి భగవతః శ్రీరామస్య సంధ్యావందనాచరణం లోకే సంప్రదాయప్రసర్తనార్థ మి త్యవగంతవ్యమ్. తదుక్తం భగవతా గీతాను. 'లోకసంక్రమామేవాఽపి సంవశ్యో కర్తు మర్హసి, యస్య దాచరతి శ్రేష్ఠస్తత్రదేవేశోజనః, స యత్ప్రమాణం కురుతే లోకస్తదనువర్తతే' ఇతి. అథవా, 'అహరహ

యాం సంధ్యాం చరమాం రామ స్సముపాస్య తస్యాం తరుమూలభువి
లక్ష్మణపరికల్పితం పర్ణతల్ప మభజత.

౧౧౩

ప. రామే విదేహసుతయా తరుమూలసంజ్ఞ

మంతగపురం విశతి లక్ష్మణసౌవిదల్లమ్,

నిధ్యాయ తం నియమితామితబాష్పవృష్టి

ర్నిద్రాం నిరస్య నిషసాద నిషాదనాథః.

౧౧౪

వ్యతీతాయాం విభావర్యా ¹మర్యమమరీచిమాలభారిణిపూర్వో

సృంధ్యా ముపాసీతే' త్యాదిసకలకాస్తాభిజ్ఞస్య సమస్తధర్మాచరణతత్పరస్య లీలావిగ్ర
హధారిణః శ్రీరామస్యాయురారోగ్యాదిసకలశ్రేయఃప్రదత్వా త్సంధ్యావందనం
యుక్త మేవేతి ద్రవ్యవ్యక్త. తథాచ మహాభారతే, 'వితామహః శిశూక్ సృష్ట్యా
మూర్తిం తా మత్సనర్థ హ, సా ప్రాత స్సాయ మాగత్య సంధ్యారూపేణ వర్తతే.
ఏతాం సంధ్యాంయతాత్మానో యే తు దీర్ఘ ముపాసతే, దీర్ఘాయుషో భవిష్యంతి సీరుజః
పాండునందనే'తి.

౧౧౩

రామఇతి. రామే, విదేహసుతయా - వైదేహ్య, సహేత్యర్థః, అత్రసహాధకా
ప్రయోగేఽపి తదర్థస్య గమ్యతాయాం 'వృద్ధోయానే'తి సూక్తనిర్దేశా దేవ జ్ఞాన
కా తృహాధకానా మప్రయోగేఽపి 'సహాయుక్తేఽప్రధాన' ఇతి సహాధే తృతీయా.
లక్ష్మణ ఏవ సౌవిదల్లః కంచుకీ దావారిణో యస్య తత్, సౌమిత్రికృతసంరక్షణ మి
త్యర్థః. ని. 'సౌవిదల్లః కంచుకీన' ఇత్యమరః, తరుమూలం వృక్షాధగప్రదేశ ఇతిసంజ్ఞా
యస్యతం, తద్రూప మి త్యర్థః. అంకగపురం శుద్ధాంతం, ప్రవిశతి ప్రవిప్లవతిసతి,
నిషాదనాథో గుహః, తం తథాభూతం భూతలకాయినం, నిధ్యాయ దృష్ట్యా, ని 'ని
ర్వర్ణనం తు నిధ్యానం దర్శనాహికనేక్షణ' మిత్యమరః, నియమితా అంతర్నిరుద్ధా
అమితాఅవిచ్ఛిన్నా, బాష్పవృష్టి రశ్రుసంపాతో యేనసః తథోక్తస్సృక్, శ్రీరామదు
ర్దశాదర్యనేన రోదనప్రవృత్తా వపి అమంగలథియా గళనిరుద్ధరోదన ఇత్యర్థః, నిద్రాం,
నిరస్య - త్యక్త్వా, నిషసాద, లక్ష్మణసల్లాపతాత్పర్యేణ జాగ్రదేవ తత్రోపవిప్లనా ని
త్యర్థః వసంతకలికావృత్తమ్. .

౧౧౪

వ్యతీతాయా మితి. విభావర్యాం - రజశ్యాం, ని. 'విభావరీతమస్మిన్యా రజసి
యామనీ కమి' త్యమరః, వ్యతీతాయాం అవగతాయాం సత్యాం, పూర్వోన్మీధరమూ

ద్విధరమార్గి విరచితజటాబంధా దాశరథీ భాగీరథీకచ్చ మగచ్చ
తామ్. ౧౧౫

తత్ర రామః ప్రహృష్టచేతా స్సీతా మాచష్ట. ౧౧౬
ప. మేధ్యాశ్వమార్గపరిమార్గణ సంభవస్య
దివ్యోషధీం కపిలకోపమహాజ్వరస్య,
తాతానుతర్పణపచేళిమభాగధేయం

ద్వి ఉదయాచలశిఖరే, ని. 'ఉదయః పూర్వపర్వత' ఇత్యమరః, అర్కప్త స్సూర్యస్య
మరీచిమాలా కిరణపక్షిః తాం దిధ త్రితి అర్కమమరీచిమాలభారీ. తథాభూతే, స
లీత్యర్థః, సూర్యకిరణప్రసరణానంతర మితి యావత్. 'ఇష్టకేషీకామానాం చితరూప
భారీ' ష్వితి ప్రాప్యః. దాశరథీ రామలక్ష్మణౌ విరచితః విసితః జటానాం బంధః వట
పృక్షతీచైర్గ్రంథనం యాభ్యాంతా. సీతయా సహ, భాగీరథీకచ్చం గంగాతీర మగచ్చ
తాం ప్రాప్తవంతే, ని. 'జలప్రాయ మనూపం స్యా త్సుంసి కచ్చ స్తథావిధి' ఇ
త్యమరః. ౧౧౫

కలేతి. తత్ర భాగీర థీకచ్చ, రామః ప్రహృష్టచేతాః, తద్దర్శనేనాత్మంకనం
తుష్టాంకశరణ స్పృక్, సీతా, మాచష్టావత్. ౧౧౬

ఆ. తదేవాహ. — మేధ్యేతి. మేధ్యః పవిత్రః, యద్వా 'ప్రజాపతి రశ్వ
మేధ మసృజత. యో మేధాయా లభ్యతే. ఆకాసానా మేధపతిభ్యాం మేధ'
మిత్యాదిశ్రుతౌ దర్శనా ద్వేధశబ్దోయాగవచనః, యథా, 'త్వ మేవ పితృమేధః' ఇతి
వత్, ని. 'మేధః క్రతౌమతే మేధే' రివిశ్వ శ్చ, తథాచ మేధే సాధు ర్వేధ్యః 'తత్ర
సాధు' రితి యత్ప్రకృత్యయః, అసా మేధార్హః మేధ్యః 'తదర్హ' మితి యత్ప్ర
కృత్యయః, స చాసా వశ్య శ్చ అశ్వమేధీయాశ్వ ఇత్యర్థః, తస్య మార్గపరిమార్గణే వర్తా
న్వేషణే సంభవః ఉత్పత్తి ర్యస్య తస్య, కపిలకోపమహాజ్వరస్య కపిలమునిగ్రంథరూపమ
హమయస్య, దివ్యోషధీమసాధారణోషధీభూతాం, తమవశాంతికరీ మి త్యర్థః. తథా
తాతానుతర్పణేనాస్య త్సూర్యసిక్తసూతర్పణేన పచేళిమం పరివత్సం భాగధేయం భా
గ్యంయస్యా స్తాం, పరోపకారాచరణోపయోగిత మైవ జన్మసాఫల్యసంభవాది భావః
పచేళిమేత్యత్ర 'కర్త కర్తరి' 'కేళిమరఉపసంఖ్యాన' మితికేళిమర్పిత్యయః, భగవతీం

'తాతానువర్త' నేతి సాతే తాతస్య పూర్వపురుషస్య భగీరథస్యకర్తృణః ఆనువర్త
నేనానుసరణేన పచేళిమం భాగధేయం భాగ్యం యస్యాస్తాం, భగీరథకర్త కానుసరణే
నగంగాపుణ్యప్రభావః ప్రకటిత ఇతి భావః. 1 దుర్భయస్య.

భాగీరథీం భగవతీం శరణం భజామః.

౧౧౭

గ. తదనంతరం రామస్సాంత్యవచనవారితసుమంత్ర స్ససౌమిత్రి
ర్మంగళాని ప్రార్థయమానయా తయా మైథిల్యా సహ గుహేనానీతాం
నావ మారురోహ.

౧౧౮

స ఏష నిషిధ్య నిషాదాధిపతే రనుగమన మపి తూర్ణ మేవ ¹ని
స్తీర్ణ సురసరిత్పూరసంపూర్ణ సస్యే వత్సాభిధానే జనపదే కృత పద

పూర్ణాం, భాగీరథీం గంగాం, శరణం, భజామః ప్రాప్నుమః, యతోఽస్తత్కులమ
హత్రరేణ భగీరథీనేంద్ర పరిమృషితాశ్వమేధీయాశ్వాన్వేదణసమయే కాపిలతోపానల
దధానాం పితౄణాం స్వర్ణోకప్రాచణాయావతారితా కార్యసిద్ధిం కృతవతీ తతో
భాగీరథీహమ్న ఇయం వ్యవహ్రియతే. తస్మా దస్తాకమపి శరణాగతానాం కార్యసిద్ధిం
కరిష్యమీతి తద్భజనం యుక్త మేవేతి భావః. స్వప్తోఽత్ర రూపకాలంకారః. వసం
తలిలకావృత్తం.

౧౧౭

తదితి. తదనంతరం భాగీరథీభజనానంతరం, రామః, సాంత్వ్యవచనైః ప్రియోక్తి
భి రేవ వారికః త్వం పున రయోధ్యాంప్రతి యాహీతి నివర్తికః సుమంత్రో యేన సః
తథోక్తః. అత్ర సాంత్వ్యగ్రహణంకవత్సనఃఖేదనిరాసార్థ మిత్వవగంతవ్యమ్, ససౌమిత్రి
స్వలత్ప్రేణ స్పృక్, మంగళాని, 'పుత్రో దశరథస్యాయం మహారాజస్య ధీమతః, నిదేశం
పారయి త్వేమం గంకే త్వదభిరక్షిత' ఇత్యాది శ్రీరామాయణోక్తకల్యాణానీక్యర్థః,
ప్రార్థయమానయా యాచమానయా, ని. 'యాచ్ఛాయా మభియానే చ ప్రార్థనా కథ్య
తేజుధై' రిత్యభిధానాత్, తయా అనుస్మృతయా, మైథిల్యా సహ జానక్యా సాకం,
గుహేన, ఆనీతాం, భృత్యద్వారా ప్రాపితా మిత్యర్థః, నావం తరి మారురోహ అధిష్ఠి
తవాక్, ని. 'ప్రియాం నా స్తరణీస్తరి' రిత్యమరః,

౧౧౮

స ఇతి. యో నావ మారురోహ స ఏష రామః, నిషాదాధిపతే ద్రుహస్యాపి,
సుమంత్రసుసరణనిషేధసముచ్చయార్థోఽయ మపిశబ్దః, అనుగమన మనుసరణం, నిషి
ధ్య, త్వయా సమ్యగ్భుక్తిః ప్రదర్శితా ఆత స్త్వ మత్రైవ వనేతి నివార్య తూర్ణంక్షి
ప్ర మేవ, విలంబేఽంతరాయ స్స్యా దితి భ యా దితి భావః, నిస్తీర్ణ సురసరిత్పూరః
విలంబితగంగాప్రవాహ స్పృక్, సంపూర్ణసస్యే, ప్రవృద్ధిసకలసస్యసమృద్ధ ఇత్యర్థః,

¹శ్చలలక్ష్యవేధనచతుర శ్చతురో మృగాన్నిహత్య కుత్రచి ద్వనస్పతి మూలే నిశా మనైషీత్. ౧౧౯

అన్యేద్య ర్వన్యేన పథా ప్రయాతాన్తే ²ప్రయాగే ³ప్రతా యమానహోమధూమప్రాగ్భారం భరద్వాజాశ్రమ 'మాశ్రయంతః పశ్చాదభివాద్య త మమందహర్షం ⁴మహర్షి మనేనాదిప్తవర్తనావైకర్త సీఘ్రోపప్లవం ప్లవేన వైణవేన నిస్తీర్య శమధనజనసన్నిధానశమిత

వత్స ఇ త్యభిధాన మాఖ్యా యస్య తస్మిన్, జనపదే దేశే, ని. 'సీవృజ్జనపదా దేశవిమ యా' వి త్యమరః, కృతపదః ప్రవిప్ల ఇత్యర్థః. చలలక్ష్యవేధనచతుర శ్చంచలశరవ్య ప్రహరనిపుణః, ఆకపివ చతురశ్చతుస్సంఖ్యాకాన్, మృగాన్ పరాహాదీన్, నిహత్య ప్రహృత్య, త్తత్రధర్తత్వేనాసిద్ధత్వా దితి భావః, కుత్రచి త్కస్తింశ్చి ద్వనస్పతి మూలే వృక్షాధః ప్రదేశే, నిశాం రాత్రి మనైషీత్ వ్యగమయత్, మత్స్యాభిధాన ఇతి ప్రామాదికః పాఠః, ఉక్తంచ శ్రీరామాయణే. 'తత స్సమృద్ధాన్ శుభసమకాలి నః త్జనేన వత్సాన్తు దితా సుపాగమత్, తా తత్ర హత్వా చతురో మహీమృగాన్ పరాహ మృశ్యం పృవతం మహాయు' మి త్యాది. ౧౧౯

అన్యేద్య రితి. అన్యేద్య రన్యస్మిన్ దినే 'సవ్యః పరు' దిత్యాదిసా నిపాఠిత మవ్యయం, ని. 'అ ద్యాత్రా మ్నర్విధ త్సార్వేషీ' త్యాదౌ ఘోరోఽక్షరాపరాత్. ని. 'తథాధరాన్యాన్యతరేతరా త్పురేద్యురాదయ' ఇత్యమరః, తే సీతారామలక్షణాః, వనే భవో వన్యస్తేన పథా ఆరణ్యకవర్తనా, ప్రయాతాః ప్రస్థితాస్సంతః, ప్రయాగే ప్రయాగాఖ్యే పుణ్యక్షేత్రే, ప్రతాయమానః స్వయం ప్రతన్యమానో, వ్యాఘ్రువాన ఇతి యావత్, తనోలే కర్తృకర్తరి యః లబ్ధ్యానచిముమాగమః, 'తనోలే ర్య కీరి' అను నాసికస్య వైకర్షిక ఆకారః. హోమధూమప్రాగ్భారో హోమధూమసమూహో యస్మిన్ తం, హవ్యగంధిధూమాను మేయమి త్యర్థః, ప్రాగ్భారశబ్ద సమూహే రూఢః, భరద్వా జాశ్రమం భరద్వాజాఖ్య మహర్షే స్తపావనం, ఆశ్రయంతః ప్రాప్నువంత స్సంతః, అమం

గంగాయమునయో ర్మధ్యే ప్రయాగప్రదేశో వత్సదేశః, తతః పశ్చిమభాగే పాంచాలః, యమునాదక్షిణదేశే హరసేనః, తస్మా త్పశ్చిమలోమత్యుదేశ, ఇతి, ఇత్థం దేశవ్యవస్థాయాదృశ్యమానత్వా స్తత్సాన్నినిలిపాఠః ప్రామాదిక ఇతి శ్రీరామాయణా యోధ్యాకాండప్రపంచాశసర్గ వ్యాఖ్యానే నోపిందరాజేయే.

1 చలలక్ష్య. 2 ప్రభాతే. 3 ప్రతీయమాన. 4 శ్రయస్తః. 5 మహర్షిజనేన.

¹శాత్రవసకలసత్వ ²చరిత్రవిచిత్రం ³చిత్రకూటాచల ⁴మభజన్. ౧౨౦

ప. అనుజరచితపద్మాగారహృద్యాసు మాద్య
త్పరభృత ⁵గళచంచత్పంచమై "రంచితాసు,
జనకదుహితృయోగా జ్ఞాతసాకేతసౌఖ్య
శ్చిర మరమత రామ శ్చిత్రకూటస్థలీఘ.

౧౨౧

దహర్నం నిజాగమనా దమందః ఆనల్పః హర్షః ఆనందో యస్యతం, మహర్నిం ఋషి
శ్రేష్ఠం, తం భరద్వాజం, అభివాద్య నమస్కృత్యచ, రామ స్వయం, తారక బ్రహ్మ౨పి
క్షుత్రియసూపేణావర్జితత్వాత్ 'యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠ' ఇత్యాదిస్తరగాత్ క్షుత్రియ
మర్యాదాం ప్రవర్తితవా నితి సూచితం, అనేన మహర్నిగా, ఆదిష్టంయద్వర్త్య చిత్ర
కూటమార్గస్తేన, వికర్తనస్య సూర్యస్యాపత్యం వైకర్తనీ యమునానదీ 'తస్యాపత్య' మి
త్యర్థః. 'టిడ్గాణ' ఇత్యాదిని జీవ్. తస్యాః పూర్వః ప్రవాహ ఏవ ఉపప్లవ ఆపత్
తం, మార్గనిరోధకత్వా దివిభావః. ని. 'కాళిందీ సూర్యతనయా యమునా శమనస్వ
సే' త్యమరః, వైణవేన వేణుమయేన, ప్లవేనోడుపేన, ని. 'ఉడువం తు ప్లవః కోల'
ఇత్యమరః, నిస్తీర్య తీర్త్వా, శమో వైరాగ్యాదినా నిర్వికారచిత్తత్వం ననివ ధనం
యేహం తే శమధనా మహర్నయస్త ఏవ జనాః తేహం సంనిధానేన సాన్నిధ్యేన
శమితకాత్రవాణి ప్రకాంతవైరాణి యాని సకల సత్త్వాని గోవ్యాహృదిసమస్తజంతవః
తేహం చరిత్రేణాన్యోన్యసాహచర్యరూపేణ విచిత్ర మాశ్చర్యకరం, నిర్వైరదేశత్యా
న్నివాసార్హ మిత్యర్థః. చిత్రకూటం నామ ఆచలం పర్వత మభజన్ ప్రాపుః. ౧౨౦

అనుజేతి. అనుజరచితపద్మాగారహృద్యాసు సౌమిత్రినిర్మితపర్ణకాలామనోహరా
సు, తథా మాద్యత్పరభృతాం మత్తకోకిలీనాం గళేషు కంఠకుహరేషు చంచంకః ప్రస
రంతో యే పంచమః స్వరవిశేషస్తే, ని. 'ఏకః కూజతి పంచమ' మి త్యభిధానాత్.
ని. 'పనప్రియః పరభృతః కోకిలః పిక' ఇత్యమరః, ఆంచితాసు మనోహరాసు, 'ఆంచేః
పూజాయా' మిలీదాగమః, చిత్రకూటస్య స్థలీష్వకృత్రిమభూమిఘ. 'జానపదే' త్యా
దినా అకృత్రిమాథే జీవ్, రామః, జనకదుహితృయోగాత్. జానకీసాంగత్యాద్భేతోః,
ని. యోగ స్సన్ననానోపాయధ్యానసంగతియైక్తిష్యి' త్యమరః, జాత ముత్సన్నం సా
శేతే ఆయోధ్యాయాం య త్సౌఖ్య మానందః. తత్సన్మతం సౌఖ్యం యస్యన, తథో

1 శాత్రవసత్వచారిత్రమ్. 2 చరిత్రం విచిత్రం. 3 చిత్రకూటమచలం. 4 అభ
జన్. 5 కులం. 6 రక్షితాను.

గ. అథ మాం వసవాసవైరస్యా దపి నామ రామ స్సమాహ్వయే
దితి ప్రత్యాశాపరతంత్ర స్సుమంత్రః కానిచి దహాని గుహసకాశే
నీత్వా నిరాశ సతః ప్రతినివృత్తో నివృత్తోత్సవా మయో థ్యామాసాద్య
నిర్దాశరథి స్సారథి రయం సమాగత్యైతి 'శో'కాతిరే కాతురపారజనజనిత
దీనాక్రందమందీభూతో నేమి ఘోషా దవరుహ్యా రథా ద్దశరథం ప్రయా
ణోన్ముఖప్రాణం ప్రాణంసీత్.

౧౨౨

క్షస్య స్థితి నిదర్శనాలంకారః, చిరం బహుకాల, మరణత ఆశ్రితత్, ని. 'సాకేకం
స్యా దయోధ్యాయం కోసలానందినీతథే' తి యాదవః.

౧౨౧

అథేతి. అథ చిత్రకూటభజనానంతరం వసవాసే వైశభూమిష్టేనననంచారే వై
రస్యాత్ ద్వేషా దపినామ, అస్తత్సహవాసానురాగాభావేఽపి త్యశిశద్ధార్థః, నామేతి
సంభావనాయం. ని. 'నాను ప్రకాశ్య సంభావ్యుత్సాహ్యుపగమేషుచే' తి విశ్వః,
రామః, మాం, సమాహ్వయేత్, ఆకారయే ది త్రేమ భూతాయాః, ప్రత్యాశాయాః
ప్రత్యాకాంతాయాః పరతంత్రః పరాధీనః, తాదృగాకాబద్ధ స్స స్థిశ్చరః, సుమం
త్రః, గుహసకాశే గుహనికేతే, కానిచిదహాని, ద్విత్రాణి దినానీత్యర్థః. తథారా
మాయణమ్ 'తతస్సాయాహ్వానమయే తృతీయేఽహని సారథి' రితి, నీత్వా గమ
యిత్వా,తత స్తదనంతరం, నిరాశః దృఢప్రతిజ్ఞస్య కుతో వైరస్యం? కుతః పునరాహ్వాన
మి? త్యాకారహితస్సౌ, ప్రతినివృత్తః ప్రత్యావృత్తః, సేవ్యత్తోత్సవాం - నిరానందా
మిత్యర్థః, అయోధ్యాయం, సమాసాద్య - ప్రాప్య, నిర్దాశరథిః - దాశరథిరహితః, ఆయం
సారథి స్సుమంత్రః సమాగత ఇతి హేతోః య శ్శోకాతిరేకః విషాదాతిశయ స్తేనా
తులైః విహ్వలైః పారజనై ర్దనితః ఉత్పాదితః యో దీనాక్రందః ఆర్తఘోష స్తేన
మందీభూతోఽంతర్హితో నేమిఘోష శ్చక్రధారాధ్వని ర్యస్య తస్మా ది త్యాక్రం
దాతిశయోక్తిః, ని. 'చక్రధారాప్రథి శ్చేమి' రిత్యమరశేషః. రథాదవరుహ్యాప్ర
యాణోన్ముఖా ఉత్క్రమణోద్యుక్తాః ప్రాణా యస్యకం, పుత్రవియోగ వేదనాసహిష్టు
త్వేన ఆసన్న మరణ మి త్యర్థః, దశరథం, ప్రాణంసీత్ప్రణివృణక్వా, నమే ర్దుష్టే. 'యమర
మనమాతాం న' శ్చేతి సగాగమః. చకారా దిడాగమ శ్చ 'ఇటక' టీటి సిచో లక్
'నే' టీటి ప్రతిషేధాద్వృద్ధ్యభావః 'అడభ్యానవ్యవాచ్యుఽపి' తి ణత్వం.

౧౨౩

ఏతద్దర్శనేన విసంజ్ఞో దశరథః కాసల్యాసుమిత్రాభ్యాం సమా
శ్వాసితః కథం ప్రయాతం రామేణ కథం కథితం మైథిల్యా కింపుత్ర
సౌమిత్రి రితి ముహుర్ముహూ రశ్రుకుంతితకంఠ స్సుమంత్ర మన్వ
యుద్భ్రా సోఽపి రాజ్ఞే వ్యజిజ్ఞపత్. ౧౨౩

దేవ కథం బ్రవీమి? కఠినహృదయోఽహం. కుతః? ౧౨౪

ప. సేవారసానుగతపౌరమనోరథస్య

¹దూరే రథస్య చ సుతౌ తవ వర్తమానా,

ఏత దితి. ఏతద్దర్శనేన సుమంత్రస్య కేవలస్యాహికనేతృత్వం. విసంజ్ఞో వి
చేతనః, మూర్ఛిత ఇతి యావత్, అథ, కాసల్యాసుమిత్రాభ్యాం, కై కేయూ అనభి
మతతయా బహిర్ముతత్వా దితి భావః. సమాశ్వాసితః యథా ససంజ్ఞస్సాస్త్రి త్ర ధోప
లాలిత స్స నిత్యర్థః, దశరథః, రామేణ, కథం కేనప్రకారేణ, ప్రయాతం ప్రసీతం,
భావేక్షః. న తు దుఃఖేన ప్రయాతం కి మిత్యర్థః, తథా మైథిల్యా, కథం కయారీ
త్యా, కథిత ముక్తం, న తు నిశ్చేదేన కథితం కి మిత్యర్థః, తథా, సౌమిత్రి, కింపు
త్రః కథంభూతవ్యాపారః, అనువర్తనతత్పరో వా ఉత న వే త్యర్థః, ఇత్యేవం, ము
హుర్ముహూః పునఃపునః, వీప్సాయాం ద్వీరుక్తిః, అశ్రుకుంతితకంఠః బాష్పగద్గదవచన
స్సక్, సుమంత్ర, మన్వయుద్భ్రా అపృచ్ఛత్, ని: 'ప్రశ్నోఽయయోగః పృచ్ఛాచే'
శ్యమరః. సోఽపి సుమంత్రోఽపి, రాజ్ఞే దశరథాయ, వ్యజిజ్ఞపత్ విజ్ఞాపితవాక్. ౧౨౩

తత్ప్రకార మే వాహ—దేవేతి. హేదేవ రాజ్, కథం కుతోవా, బ్రవీమి
కథయామి, ప్రత్యుత్తర మితి శేషః, కుతః, అహం, కఠినహృదయో నిర్దయచిత్తః,
అరణ్యే రామం విహాయ పున రాగతత్వా తస్య తాదృగ్యాత్రాకథనవ్యాలోలరసనత్వా
చ్ఛేతిభావః. ౧౨౪

అ. ఏవ మాత్మానం వినింద్య సంప్రతి ప్రశ్నత్రయస్య క్రమేణోత్తర మాహ-
నేతేతి. హేదేవ, తవసుతౌ త్వత్పుత్ర రామలక్ష్మణౌ, సేవారసేన భజనానురాగేణ
అనుగతాః అనుసృతా యే పౌరాఃపురవాసిनో జనాస్తేషాం మనోరథస్యానువర్తనరూ
పాభిలాషస్య, తథారథస్య స్థందనస్యచ, దూరే విప్రకర్షే, వర్తమానా, తమసాతీరే
నిద్రాణానాం పౌరాణాం విస్మృప్తత్వా ద్వనవాసతత్పరాగా మన్షాకం కిమనేన రథేనే
తి పరిశ్యక్తత్వా చ్ఛేతి భావః, భాగీరథీకటే య ద్వనంతత్ర, విదేహదుహితృ రైవదే

భూత్వా విదేహదుహితు ర్నవసావిదల్లా

భాగీరథీతటవనే పథికా వభూతామ్.

౧౨౫

1కించ — దేవ త్వత్తనయస్య కుంతలభరం ఊరై స్వస్థేనూచ్ఛవై
 స్నేక్తుం నాల మరుంధతీపతి రభూ త్తన్యాభిషేకోత్సవే,
 సిక్తో హంత స ఏష మైథిలసుతాబాహ్యోదకోత్పాదకై
 ర్నన్యగ్రోధక్షరితై ర్జటా రచయితుం ఊరై ర్నిషాదాహృతైః.

హ్యః, నవసావిదల్లా మౌతనకంచుకినా, భూత్వా, తత్పురిరక్షణకత్పరా సంభూయేత్స
 ధః. ఏత త్సావిదల్లస్యేదం ప్రథమత్వా జ్ఞాగరూకత్వద్యోతనార్థత్వా న్న వత్సం ద్రప్త
 వ్యమ్. పంథానం గచ్ఛత ఇతి పథికా పాదచారణా వితి యావత్ 'వధప్త' స్మితి త
 న్పత్రిత్యయః. ఆభూతాం. ఆత్ర పూర్వార్థే మనోరథరథయోః కేవలప్రకృతయో ద్వా
 రీకృతత్వరూపతుల్యధర్మే జౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వా తేవలప్రకృతగోచరా తుల్య
 యోగితా. ఉత్తరాధేతు దాశరథ్యో ర్నవసావిదల్లత్వరూపణా ద్రూపకాలంకారః.
 ఇత్యనయో రచ్యోన్యవైరపేక్ష్యా త్పంసృప్తిః. వసంతలలకావృత్తమ్. ౧౨౫

వక్తవ్యాంతర మప్యస్తీ త్యాహ-కించేతి. తదేవాహ—దేవేతి. హేదేవ, అరుం
 ధతీపతి ర్వసిష్ఠః ఆభిషేకోత్సవే రాజ్యాభిషేకమహోత్సవే, తస్య త్వత్తనయస్య య
 మ్మత్పుత్రస్య రామస్య, కుంతలభరంచీకురసికురుంబం, ని. 'చీకురః కుంతలా వాల'
 ఇత్యమరః, స్వధేనూచ్ఛవైః స్వస్య యాధేయః కామధేయః తదృశవైస్తత్సంభూతైః,
 అత్యంతక్లామైర్వి రిక్త్యర్థః, ఊరై స్నేక్తు మార్ద్రీకర్తుం, తదాసీం గోక్షీరాభిషేకస్య కా
 స్త్రువిహితత్వా దితి భావః. అలం శక్తో నాభూత్, వైవర్ణ్యవర్తిభయాదితి భావః,
 అలంశబ్దయోగే 'పర్యాప్తివచనే వ్యలమథేష్వి' ి. తుమన్, ని, 'అలం భూషణపర్యా
 ప్తిశక్తివారణవాచక' మి త్యమరః, స ఏవ కుంతలభరః, మైథిలసుతాయాః సీతాయాః
 బాహ్యోదకోత్పాదకై రశ్రుజలూత్పత్తిహేతుభిః, నిషాదాహృతైః గుహపరిణాసీతైః,
 న్యగ్రోధక్షరితైర్వృటపృక్షోద్భవైః, ని. 'న్యగ్రోధో బహుపా ద్వల' ఇత్యమరః, ఊరైః,
 జటాః, రచయితుం గ్రంథయితుం, సిక్తః అర్ద్రీకృతః, హంతేతి ఖేదే. అత్రారుంధతీ
 పతేః కామధేయక్షీరాభిషేకశక్త్యైః తదశక్త్యోక్తేః సంబంధే అసంబంధరూపాలిశ
 యోక్తిః, తయాచ కుంతలభరస్య తాదృగ్రామణీయకం వ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణ వస్తు
 భ్వనిః, కాద్దాలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౨౬

తస్యా విదేహదుహితుః పదయో ర్నభేషు
 లాక్షాం వినాఽప్యరుణిమా సహసా బధూవ,
 వన్యే పథి ప్రియతమేన సహ వ్రజంత్యా
 వైవర్ణ్య మావిరభవ స్మ కదాఽపి వక్షే.

౧౨౭

సీతాపతేః కిసలయైః పరికల్ప్య తల్పం
 సంచార్య సత్త్వదమనాయ నిశాసు దృష్టిమ్,
 ధన్వీ తదంఘ్రిభజనా దివ పుణ్యలభ్యా
 దస్వన్న ఏవ వనవర్తని లక్ష్మణోఽభూత్.

౧౨౮

తస్మాత్తరి. వన్యే పథి కాంతారమాగ్నే, ప్రియతమేన భర్తా, శ్రీరామేణ సహ
 వ్రజంత్యా కచ్చంత్యా ద్తస్యాః విదేహదుహితు ర్నైదేహ్యః, పదయో శ్వరణయో
 ర్నభేషు, లాక్షాం వినాఽపి, అలక్షకద్రవ్యాభావేఽపీత్యర్థః, 'వృధస్యినే' త్యాదినా
 ద్వితీయా, అరుణిమా తాపిత్యం, 'వర్ణదృఢాదిభ్యో వ్యభిజ్ఞే' చి చగారా దిమరిచ్,
 సహసా శీఘ్రా, బధూవ ప్రాదుర్భూవ, వల్లవోమలత్వా చ్చరణసఖేష్వరుణ్య మర
 ణ్యసంచారేణావిరభూఃత్యర్థః, వక్షే - ముఖేతు, కదాపి కదాబదసి, వైవర్ణ్యం కాం
 తిహైవ్యం, నావిరభవత్ సప్రాదురభూత్, పూర్వవదేవ వక్ష్య మశోభతేత్యర్థః, ప్రియ
 తమసాహచర్యా దితిభావః. తద్వచనం తు కిరుసి న శ్రుత మితి వాక్యశేషః. ఆశ్ర
 లాక్షారూపకారణం వినాఽప్యరుణిమరూపకార్యోత్పత్తికథనా ద్విభావనాలంకారః.
 తథా కాంతారసంచారరూపకారణసద్భావేఽపి వైవర్ణ్యరూపకార్యానుష్ఠ్ఠికథనా
 ద్విశేషోక్తి రిత్యనయోః పరస్పరనైరపేక్ష్యా త్సంసృష్టిః స్పష్టా, వసంతలీలకావృత్తమ్.

సీతేతి. ధన్వీ ధనుర్ధరః, ప్రియోదిత్యాదినః. లక్ష్మణః, వనవర్తని కాంతారమాగ్నే
 నిశాసు రాత్రిషు, సీతాపతే సీతాసమేతస్య, శ్రీరామన్యే త్యర్థః, కిసలయైః పల్లవైః,
 తల్పం శయ్యాం, పరికల్ప్య సిర్పాయ, సుఖశయనార్థ మితి భావః. తథా, సత్త్వదమ
 నాయ దుష్టజంతూన్ దమయితు మిత్యర్థః, ని 'సక్ష మస్త్రీ తు జంతవ్యే' త్యమరః,
 దృష్టి, సంచార్య దిక్షు ప్రసార్య, పుణ్యలభ్యాత్ పుణ్యైస్త్రిణోపవాసాదిసుకృతవి
 శేషైర్లభ్యా త్సాప్రీప్యాత్, తదంఘ్రిభజనాత్తస్మాశ్రీరామస్యాంఘ్రిభజనా చ్చరణినే
 వనా దివేతి హేతుఃసేత్తా. అస్వచ్ఛా నిశ్చిద్రః, కాశరూక ఏవేతి యావత్,
 దేవశ్చేతిగమ్యతే. ఏవకారః త్విణమాశ్రయద్రాసంబంధ మపి వ్యవచ్ఛిన్నతి, ఆభూత్
 శాతః, మహత్తనః తత్రభవతః శ్రీరామస్యపాదనేవాయా దేవభూయప్రావకత్వా

గ. ఏవంసుమంత్రనివేదితపుత్రచరిత్ర శ్వరమగిరిశిఖరజుషి నిగమ
వపుషి జ్యోతిషి హృదయలగ్నశోకశల్యాం కౌసల్యాం ¹సమాశ్వాస్య
సరపతి రిత్త మకథయత్. ౧౨౯

పురా ఖలు సరయూరోధసి వివిధతరునివహపిహిత ²దివస్పతౌమృ
గయాస్పృహయా క మపి సమయ మగమం, తత్ర. ౧౩౦

ప. తోయాదానోసనాదపుష్కరగజభ్రాంత్యా తపస్వీ మయా
విధగి కశ్వన శబ్దవేదనవిదా పాథ ³సరయూం హరత్,

దితి భావః, అస్వప్న ఇ త్యత్ర అభిధాయాః ప్రస్తుతేకగోచరత్వా ద్వేవిషయశబ్దశక్తి
మూలః ధ్వనిః. స చోత్పేక్షానిర్వాహకత్వా ద్వాచ్యసిద్ధ్యంగం. ౧౨౮

ఏవ మితి. ఏవ ముక్తరీత్యా, సుమంత్రేణ నివేదితం విజ్ఞాపితం పుత్రయోః రా
మలక్షణయోః చరిత్రం వ్యాపారో యస్యసతతోక్తిః, సుమంత్రముఖా దాకర్ణికపుత్ర
స్నుహవృత్తాంత ఇత్యర్థః, సరపతిర్దశరథః, నిగమవపుషి త్రయీకనా, జ్యోతిషి సూ
ర్యే, చరమగిరిశిఖరజుషి అస్తాచలకుటభాజి, అస్తంగతే సతీ త్యర్థః, హృదయలగ్నం
శోకవివ శల్యం శంకుః యస్యా స్తాం, దురంతశోకాక్రాంతాంతకరగామిత్యర్థః, కౌస
ల్యాం, సమాశ్వాస్య తత్కాలాచితై ర్వచనైః ఉపలభ్య, ఇత్యం పక్ష్యమాణరీత్యా, ఆక
థయ దవోచత్. ౧౨౯

అ. తప్తకారమే వాహ—పురేతి. పురా పూర్వకాతే, ఖలుశబ్దో వాక్యాలం
కారే వివిధతరునివహేన నానావిధవృక్షసందోహేన, పిహితదివస్పతౌ ఛాదితసూర్యే,
సూర్యలేజసోఽప్యనరకాశప్రద ఇతితరుగాం సాంద్రత్వాదిశయోక్తిః 'కృతీయాదిషు
భాషితపుంస్కంపుంపద్మాలవస్యే'తి పుంపద్రూపాతిదేశవికల్పా ద్వనస్పతౌ వితి సిద్ధం. సర
యూరోధసి సరయూనదీతీరే, మృగయాస్పృహయా ఆఖేటకేచ్ఛయా, క మపి సమ
యం, కస్తిం శ్చి త్కాల ఇత్యర్థః. ని. 'సమయాశ్వసభాచారకాలసిద్ధాంతసంది' ఇ
త్యమరః 'కాలాధ్వనోరత్యంతసంయోగే' ద్వితీయా. అగమ మగచ్ఛం, తతః కి మత
ఆహ—తత్రేతి. తత్ర సరయూరోధసి. ౧౩౦

తోయేతి. తోయాదానేనోదకగ్రహణేర, సనాదం సబృంహితం పుష్కరం
శుండగ్రం యస్య స తథోక్తో యో గజస్పృశతి భ్రాంత్యా భ్రమేణ, ని. 'పుష్కరం
కరిహస్తాగ్రే వాద్యభాండముఖేజల' ఇత్యమరః, శబ్దవేదనవిదా. శబ్దానుసారేణ లక్ష్య

తత్ప్రేక్ష్యో ర్జరదంధయో రనుమృతిం కర్తుం ¹చితించిన్వతో
 శ్వాపో మయ్యపతే ద్భవా నపి సుతప్రేక్షా ప్రణశ్యే దితి.
 అహం వైశ్యస్య శూద్రాయాం జాత స్తస్మా న్నసంభవేత్,
 బ్రహ్మహత్యేతి మా ముక్త్యా స్వర్గతో దుర్గతో మునిః. ౧౩౨

సంప్రహారాభిక్షేనే త్యర్థః. మయా, సరయూం నద్యాం, పాథః ఉదకం, ని. 'కఙ్కంధ ముదకం పాథ' ఇ త్యమరః, హరక్ పిత్రర్థం కమండలునా సకటం సంగృహ్ణత్. క శ్చస. తదస్మీ మునిపుత్రః, శరణే విధిః సంప్రహృతః, తతః కి మత ఆహ-తదితి. జ రంతో జరాజీర్ణతా చ తా వంధా చ తయోః. ని. 'జరాజీర్ణో జరన్నపీ' త్యమరః. విశేషణయో రపిమిథోవిశేషణవిశేష్యభావవివక్షాయాం 'విశేషణంవిశేష్యేణ బహుళ' మితిసమాసః. అత ఏవానుమృతిం పుత్ర మనుసృత్య మరణం, కర్తుం చితి మగ్నీదీప్త శాప్తసంచయం, చిన్వతోః ప్రార్థయతోః, న చా త్రాత్మఘాతదోషః. 'అనుష్ఠానాసమర్థ స్య వానప్రథస్య జీర్యతః, భృగ్వగ్నిజలసంపాలై ర్నరణం ప్రవిధీయత' ఇతి స్మరణాత్. తస్య తదస్మినః, పిత్రో ర్వాతాపిత్రోః, 'పితామాత్రే' త్యేకశేషః, శావః, మయ్యపత త్వపాత, అగ్నితాశనివ దితి భావః. కిమితి. భవాత్ త్వ మపి, సుతప్రేక్షా పుత్రన్నే హేన, ప్రణశ్యేత్ మ్రియా దితి 'శేషేప్రథమ' ఇతిప్రథమః, శార్దూలవిక్రీడితం పృత్రమ్. ౧౩౧

శరవిద్ధ ప్రవస్వీ కింజాత ఇత్యత ఆహ—ఆహమితి. అహం, వైశ్యస్య వణిజః' శూద్రాయాం శూద్రజాతీయాంగనాయాం, ని. 'శూద్రా తజ్జాలి రంగనే' త్యమరః 'శూద్రా చామహత్సూర్యా జాతి' రిశ్యుక్తత్వా న్న జీవ్, జాతః కరణః, న తావ దైవ్యోఽప్య స్తీత్యర్థః, 'వైశ్యా త్కరణ శూద్రాయా' మితి యాజ్ఞవల్క్యః. ని. 'శూద్రావిశో న్దు కరణ' ఇత్యమర శ్చ. తస్మా త్కరణాత్, బ్రహ్మహత్యా. నసంభవే త్, కుతో బ్రహ్మహత్యేతి భావః. ఇతి, మాంప్ర త్యుక్త్యా, దుర్గతః శరసంప్రహారమర వస్థాక్రాంతః మునిః స్వర్గతః స్వర్లోకం గతః, ని. 'స్వ రవ్యయం స్వర్గనాకలిదివత్రిద శాలయా' ఇత్యమరః' తథా చ శ్రీరామాయణే 'బ్రహ్మహత్యాకృతం పాపం హృద యా దహనీయతామ్, న ద్విజాతి రహం రాజన్ మా ధూత్రేమనసో వ్యథా, శూద్రాయా మస్మి వైశ్యేన జాతో జనపదాధిపే' తి. ౧౩౨

గ. తదవశ్యం వశ్యం వాన్తిమృత్యో రితి ¹స్మృతిపథగతరామ ఏవ విరరామ.. ౧౩౩

²ప. మునిశాపకృతోత్పత్తి ర్విపత్తి ర్నిష్ఠ్యులిక్రియా, తతో దశరథాయాశు దిదేశ దశమిం దశామ్. ౧౩౪

³నాక్రాంత స్త్రీదివః పరై సుమనసాంకాంతా న బందీకృతా నాకీర్ణం పురుహూతశాసనధరైస్సాకేతబాహ్యంగణమ్,

తదితి. తతస్సామనిశాపకారణాత్, అవశ్యం నిశ్చితం, మృత్యో రంతకస్య, వశ్యో వశం గత ఏవాస్మి, నాత్ర సందేహ ఇత్యేవకారణాత్. ఇత్యుక్తేతి శేషః. స్మృతిపథగతః స్వరణగోచరో రామాయస్య స తథోక్త సృష్టేవ రామ మనుశోచ స్మే వే త్యర్థః. విరరామ నిర్వచనోఽభూత్, కంతగతప్రాణోఽభూ ది త్యర్థః 'వాబ్జురి భ్యోరమ' ఇతి పరస్మై పదమ్. ౧౩౩

మునితి. తతో విరామానంతరం, మునిశాపే నోక్తరూపేణకృతా ఉత్పత్తి ర్మ స్యా స్సా తథోక్తా, మునిశాపజనితేత్యర్థః, నిష్ఠ్యులిక్రియా ప్రతిక్రియారహితా, ఉపాయాంకరై రవచిహార్యేత్యర్థః, విపత్తిరాపత్, దశరథాయ దశానాం పూరణేదశమి 'తస్య పూరణేడ' డితిడట్. 'నాంతా దసంఖ్యాదే ర్' డితి డటా మడాగమః. 'టిడ్ధాణ' ఇతిత్యాదినా జీప్, తాం, దశమిం దశాం మరణావస్థాం, దిదేశ - వత్తవతీ, అమోఘ మునిశాపానుసారేణై వాయం మమారేత్యర్థః, మన్తభావస్థాను అస్యా దశమత్వా దిత్తం నిర్దేశః తదుక్తమ్. 'దృష్టనస్సంగ సంకల్పా జాగరః కృతతాఽరతిః, ప్రీత్యాగో న్నాదమూర్ఛాంతా ఇత్యనంగదశా దశే' తి దశరూపకే. ౧౩౪

నేతి. అత్ర యద్య పీతి పదం సర్వ త్రానుబధ్యతే. యద్యపివిచార్యమానే, పరై శృత్రుభిః, స్వర్గోనాక్రాంతః నాస్కందితః, తథా, యద్యపి, సుమనసాం దేవానాం, ని. 'సుమనాః పుష్పమాలతోః స్త్రీదీప్యబుధయోః పుమ' నితి వైజయంతీ, కాంతాః, న బందీ కృతాః, నోవగృహీతాః. శత్రుభి రితి శేషః. ని. 'ప్రగహోప్రగహా బం ద్యా' మి త్యమరః. తథా, యద్యపి, పురుహూతశాసనధరై ఇంద్రాక్షారైర్హులైః, సాకేతబాహ్యంగణం అయోధ్యాపురబహిశ్చత్వరం, ని. 'స్యా త్సాకేత మయోధ్యా యా' మి త్యమరః. నాకీర్ణం నసంకీర్ణం, ఇంద్రాక్షయా నిశాహ్వనార్థ ముగతై ర్దేవ దూతై ర్నసంకులమి త్యర్థః, తథా, యద్యపి భూకలపరిత్రాణాయ భూమండల సంరక్ష

1 దశరథశృతి మార్గగతరామ. 2 కింబహునా. — 3 నాక్రాంతం త్రిదివం.

నాదిష్టా స్పచివా శ్చ భూతలపరిత్రాణాయ యద్యవ్యహా

నాకం శోకవశా దగా ద్దశరథో నాస్థాం వహ న్వాహనే. ౧౩౫

గ. అథ దశరథప్రశంసామాంసలైః కై కేయూనిందా కందలితైః
రామగుణకీర్తన ద్విగుణితై రవరోధవధూజనపరిదేవనరవై ర్ముఖరితేషు
దిబ్బుభేషు ౧౩౬

ప. అభూ దరాజకం మ్లానసర్గణం గగనాంగణమ్,

గార్థం, నదివా మంత్రిణో, నాదిష్టా నాజ్ఞిప్తాః, రాజ్ఞో దేశాంతరగమనేభూభారస్య
నదినేషు నిక్షేప్యత్వా దితి భావః. తథా పీతి శేషః. దశరథః శోకవశా త్సుత్రవిర
హజనితశోకాయత్తత్వా ధేతోః, ని. 'వశాయత్తతాయాం చే' త్యమరః. వాహనే
రథే, ఆస్థా మాదరం, నవహన్న గృహ్లాన్నేవ, వాహనం విహయైవే త్యర్థః. నాకం
స్వర్గం, ని. 'అకాశే త్రిదివే నాక' ఇత్యమరః, అగా త్సాప, అహో, పూర్వం త్రి
దివ్యవరాక్రమగాది నిమిత్తసంభవే తత్ర గచ్ఛతి స్త ఇదానీం తు తాదృశ్చే మిత్రా
భావేఽప్యగా దిత్యాశ్చస్య మిత్యర్థః, ని. 'అహో హి చుస్తయే' ఇత్యమరః, అతఏవ
విభావనాలంకారః. పుత్రశోకాతురతయాస్థూలశరీరంవిహాయ సూక్ష్మశరీరేణ స్వర్లోకం
జగామేతి తాత్పర్యమ్. కాద్దూలవిక్రీడితం పృత్యమ్. ౧౩౫

అథేతి. అథ రాజ్ఞః స్వర్లోకగమనానంతరం, దశరథస్య ప్రశంసయా మహారా
జోఽయం సత్యసంధః స్వర్లోకం గత ఇత్యాద్యుపశ్లోకేన మాంసలైః ప్రచురైస్తదృశ్చ
యిష్టైరిత్యర్థః, సిద్ధాదిత్వాన్వత్సర్గీయో లచ్చిత్యయః, కై కేయూః సిందయా పాపిష్ఠ
యా ఆనయా రామే ప్రవ్రాజితే తద్విరహశోకాతురో రాజా కాలధర్తం గతఇత్యా
దిగర్హణేన కందలితైః కంఠశః కిసలయః తద్వంతఃకృతాః కందలితాః లైః, సంవర్ధితై
రిత్యర్థః 'కందళవచ్చబ్ధా జ్ఞేది చ విష్టవద్భావాల్ విస్తలోద్భూతి లుక్'. రామస్య గుణ
కీర్తనేన గుర్వాజ్ఞాపరతంత్రసత్యధర్తపరాయణోఽయం మునిప్రతచారి వనం గతఇత్యా
ది సగుణవర్ణనేన ద్విగుణితైః ద్విరావర్తితైః, అవరోధవధూజనపరిదేవనరవైరంతఃపుర
స్త్రిజనలిపాక్రందైః, దిబ్బుభేషు - హరిదంతరాశేషు, వదనేషు చేతి గమ్యతే. ముఖ
రితేషు వాచారితేషుప్రతిధ్వనితేషు సప్త్విత్యర్థః. ౧౩౬

తతః కింజాత మిత్యత ఆహ—అభూ దితి. తదాతస్మిన్ సమయేన విద్యతే రాజా
చంద్రో యస్మిన్ తత్తథోక్తం, కృష్ణపక్షరాత్రిత్వాచ్చంద్రరహిత మిత్యర్థః తైషికః
కప్తత్యయః. అతఏవ మ్లానః - లేజోహిన స్సర్గణో నక్షత్రమండలంయస్మిన్ తత్త
థోక్తం, గగనాంగణం - నభఃస్థల, మూలోక్య, దృష్టేవేత్యుచేప్రిజ్ఞా, అశేషం కృ

ఆలోక్ష్యేవ తదా శాంత మశేషం చ మహితలమ్. ౧౩౭

గ. తతః ప్రభాతే వసిష్ఠవచసా ¹సచివాస్తైలద్రోణ్యాం ²నిక్షిప్య
క్షితిపతేస్తనుం క్షిప్ర మేవ భరత మకథితదశరథకథా ఏవానయ
తేతి దూతాః కేకయేషు ప్రేషయామానుః. ౧౩౮

తేఽపి జితవన ³జవనహయసంకోచితపథాః తురగపతిపురే

త్సం, మహితలం - భూమండలంచ, అరాజకం - దశరథరహితం, అతవిషష్టాన స్ప
ద్రణః సాధుజననివహో యస్మిన్ తత్తస్మాత్తంసత్, శాస్తం - స్తిమిత, మభూత్, 'వా
దాస్తకాలే' త్యాదినానిపాతః, చంద్రరాహిత్యేన గగనం యథా లేజోహీననక్షత్ర
కం భవతి తథా దశరథమహారాజరాహిత్యేన భూతల మపి భిన్నసాధుజనమభూ దిశ్య
ర్థః. ని. 'రాజా మృగాంకే క్షత్రియేన్యపే' ఇత్యమః. ని 'సకానత్యే విమషిశ్రే
ష్ఠే సాధా భవతి చ త్రిపు. సత్క్షిబన్ముత్' ఇతి నానార్థరత్నమాలా, ఆత్రోత్సే
క్షాజ్ఞేపయో స్సాపేక్షత్వా త్సంకరః. ౧౩౭

తతఇతి. తతః - పరిదేవనానంతరం ప్రభాతే ప్రాతఃకాలే, సచివాః - మంత్రి
ణః. ని. 'మంత్రిధీనదివోఽచూత్య' ఇ త్యమరః, వసిష్ఠస్యవచసాభరతాగమనపర్యంత
మేతచ్ఛరీరంరక్షంత్వితినియోగవచనేన, క్షితిపతేః పరేతస్య దశరథస్య, తనుం-కలేబరం,
తైలస్రణ్యాం - తైలపూరితకాష్ఠాంబువాహిన్యాం, నిక్షిప్య - ఉచ్చాసత్వాదినా కై
రూప్యాభావార్థ మితి భావః, 'ప్రాణీ కాష్ఠాంబువాహినీ' త్యమరః, అకథితదశరథకథాః
అనివేదితదశరథప్రత్యాస్తా స్సంతవిష, అన్యథా కార్యవిఘాతాపతే రితి భావః. భరతం,
క్షిప్ర మవిలంబితమేవ, ఆరయత - ప్రాపయత, ఇత్యాదిశ్లోతి శేషః. దూతాః -
సందేశహరిణః, కేకయేషు - తన్నామకదేశేషు, ప్రేషయామానుః - ప్రహితపంకజ,
ని. 'స్యా త్సందేశహరో దూత' ఇ త్యమరః. ౧౩౮

తేఽపి. తేఽపి దూతా శ్చ జితవనాః - పవనాధికవేగాః - జవనాః - జవ
శీలాశ్చ 'జుచంక్ర మ్యే' త్యాదినా యచ్, యే హయాఅశ్వాస్తై స్సంకోచిత స్సంకో
చంప్రాపిత ఇవ పంథా యేషాం తే, తథోక్తాస్సంతః, తాదృగశ్వవేగవశా త్సంకుచిత
తయా ప్రతీయమానమార్గదైర్ఘ్య ఇత్యర్థః. తురగపతేరశ్వపతేః కేకయస్య పురే -
పత్తనే, దుస్స్వప్నదర్శనేన స్వపితుద్దురవస్థాశంసిస్వప్నదర్శనేన, దూయమానం - పరిత
వ్యమాన మానసం యస్య తం, తాదృశం, భరత, మభివంద్య - నమస్కృత్య, గురో

¹దుస్స్వప్న దర్శనదూయమానమానసం భరత మభివంద్య గురు²నియో
గం వ్యజ్ఞపత్. ౧౩౯

సోఽయం మాతామహేన మాతులేన యథాజితా చాను
జ్ఞాతః కలిషయైరేవ దినై రినిమిత్తసంపాతసాతంక స్సాకేత మాససాద.

ప. శీతమతిః పురైవ పశ్యత్

పు యథాపురచారపౌరవర్గమ్,

స్యవిశత భరతః పరితదూతః

‘పితృభవనం పితృకాననా దనూనమ్.

౧౪౧

ర్వసిద్ధస్య నియోగం శీఘ్ర మాగంశవ్యమి త్యేవంయాపా మాజ్ఞాం, వ్యజ్ఞపత్ - విజ్ఞా
వయామానుః. ౧౩౯

సోఽయ మితి. సోఽయం భరతః, మాతామహేన - మాతుఃస్త్రి కేకయేన,
మాతులేన - మాతృభ్రాత్ర యథాజితా, చానుజ్ఞాతః, కలిషయైరేవ దినైః కై శ్చిదే
వాహోభిః, మాతులగృహనిర్గమనదిన మారభ్యాప్తమే దిన ఇత్యర్థః. తథా రామాయణే
'అద్యమే సప్తమీ రాత్రి శ్చ్యుత స్సార్వకవేశన' ఇతి కైకేయాం ప్రతిభరతవచన
మ్, అనిమిత్తసంపాతేన - దుర్నిమిత్తపరంపరయా, సాతంకస్సభయసంభ్రమ స్సక్,
సాకేత మయోధ్యా, మాససాద - ప్రాప. ౧౪౦

అతీతి. పరితదూతః - పరివేష్టితదూతో, భరతః, పురా - పురాభావ మనతి
క్రమ్య యథాపురం - యథాపూర్వం, యథార్థే అనతిక్రమణేఽవ్యయాభావః. 'అవ్య
యాభావశ్చే' యి నపుంసకత్వం. 'హ్రస్వోనపుంసకే ప్రాతిపదికస్యే' యి హ్రస్వత్వం, త
న్నభవతీత్యయథాపురం తత శ్చార్థశబ్దేన 'సుపుపే' యి సమాసః, అయథాపురం చారః
ప్రచారః పరిపాటి యస్యస తథోక్తః, పారాణాం వర్గః సమాహాయస్మిక్ తత్తథో
క్తం. శ్రీరామవనవాసరాజవివరిభ్యాం విషణ్ణజనసమూల మిత్యర్థః, పుర మయోధ్యాం.
పురా నికటవివ, వశ్య స్వపలోకయక్, ని. 'స్యా త్ప్రబంధే చిరాతీతే నికటాగామి
కేపురే' త్యమరః, అత ఏవాదిదశితమతి రత్యంకభయసంభ్రాంతాంతగరణస్సక్, పితృ
కాననాత్ - శ్తకావా, దనూన మన్మూనం, భూతాశ్రయభూయవృత్తాత్తత్కల్ప మి
త్యర్థః, పితృ ర్దశరథస్య భవనం - గృహం, స్యవిశత - ప్రవిష్టవాక్, ని. 'శ్తకానం

1 దుఃఖప్రదూయ. 2 నిదేశం. 3 అనిమిత్తభూతసాతక్కు. 4 పితృభవనే పి
తృకాననాదనూనే

సపితర మనవేక్ష్య తత్ర మాతు

స్సదనగతః ప్రణిపత్య తా మపృచ్ఛత్,

క్వ ను మమ గతవాన్ పితేతి సైషా

పరుషతరం భరతాయ వాచ మూచే.

౧౮౨

వనచర ఇవసాకం మైథిలీలక్ష్మణాభ్యాం

పితృవిధి మనురోద్ధం ప్రస్థితో రామధర్మః,

తదను తవ పితాఽభూ త్కాల ధర్మా¹నుకూల

స్తవ్య మనుభవ యథేచ్ఛం నిస్సపత్నాం ధరిత్రీమ్.

౧౮౩

మయూ రీవ మహానాగం కేకయాకేకయాత్తజా,

స్యా త్పితృవన' మి త్యమరః, పుష్పితాగ్రావృత్తమ్ 'అయుజినయుగ రేఫతో' యకారో యుజి చ నజా జరగాశ్చపుష్పితాగ్రే' లిఖణాత్.

౧౮౧

స ఇతి. స భరతః, తత్ర భవనే, పితరందశరథ మనవేక్ష్యా²వృష్ట్యా, మాతుః కైకేయ్యా, స్సదనగతో - గృహం ప్రవిష్ట స్సక్, తాం మాతరం, ప్రణిపత్య గురు జనాదరతత్పరత్వా స్సమస్కృత్య మమ, పితా దశరథః, క్వను మత్ర, గతవా నిత్య పృచ్ఛత్ పృష్టవాన్, ఆధ, సైషా కైకేయీ, భరతాయ, భరతం ప్రతీత్యర్థః, 'క్రి యాగ్రహణ మసి కర్తవ్య' మితి సంప్రదానత్వా చ్చతుర్థీ. పరుషతర మత్యంతకర్ణక తోరం యథా తథా, వాచ, మూచే ఉక్తవతీ, పృతం పూర్వవత్.

౧౮౨

ఆ. తత్ప్రకార మే వాచా—వనచర ఇతి. రామధర్మః, మైథిలీలక్ష్మణాభ్యాం సాకం, పితృవిధిం పితృనియోగం; అనురోద్ధ మనువ ర్తితుం, వనచరో ముని రివ, ప్రస్థి తో గతః, మునివేషధారీ సక్ త్వం గచ్ఛేతి పిత్రాజ్ఞాత స్సక్ అరణ్య గత ఇత్యర్థః, తదను తదనంతరం తవ, పితా దశరథః, కాలధర్తస్య మరణస్య ఆనుకూలః యోగ్యః అభూ జ్ఞాతః, మృత ఇత్యర్థః, ని. 'స్యా త్వంచతా కాలధర్త' ఇత్యమరః, అత స్తవ్యం, నిస్సపత్నాం నిష్కంఠకాం, ధరిత్రీం, యథేచ్ఛం స్వచ్ఛంద మనుభవ, పరి పాలయే త్యర్థః. మాలినీవృత్తమ్.

౧౮౩

మయూరీతి. కేకయాత్తజా కైకేయీ, భారత్యా ఉక్తరూపయా జాచా, భర తం, మయూరీ బర్హిణి, 'జాలే రక్త్రీవిషయా దయోపధా' దిలి జీవ, కేకయా స్వ వాగ్యా, ని. 'కేకా వాణీ మయూరస్యే' త్యమరః, మహానాగం మహాభుజంగ మివ,

భారత్యా భరతం చక్రే పరిక్షుభితమానసమ్.

౧౪౪

గ. తదను భరత శ్చిరతరం విలప్య విలుప్యమానవివేకః కైకేయీ మిత్ర మకథయత్.

౧౪౫

ప. పరిణతిపరుషాణాం పాప్సనాం సన్నిపాతా
న్నహి భవసి చతుర్థాం సా త్వ మస్తాక మంబా,
త దిహ తనయవత్స సుల్లపివ్యంతి కామం
శ్రుతిపుటరచితారై స్త్వాం సవిశ్రీమకీరైః.

౧౪౬

పరిక్షుభితమానసం ఘృణ్యహృదయం, చక్రే, ని. 'మయూరో బర్హిణో బర్హీ నీలకంఠో భుజంగభు' గీత్యభిధానా న్నయూర్యాస్తద్విరోధిత్యా దితి భావః, పూర్ణోపమా లంకారః.

౧౪౪

తదన్వితః. తదను కైకేయీవచనాదనంతరం, భరత, శ్చిరతరం బహుకాలం, విలప్య, పితృభాతృద్వేషేన పరిదేవనం కృత్వే త్యర్థః. విలుప్యమానో లోబం ప్రాప్నువత్ వివేకో యస్య స కథోక్తః, పితృమరణభాతృప్రప్రజనశ్రవణబుద్ధిస్ఫురణకరయా కర్తవ్యాకర్తవ్యచిచార విధుర ఇ త్యర్థః. కైకేయీ, మిత్ర మకథయ దమోచత్. ౧౪౫

ఆ. త దేవ వివృణోతి—పరిణతీత్యాది. హేకైకేయి, పరిణతిపరుషాణాం వర్ణంలే దుర్దశానుసంధాయకానాం, పాప్సనా మేవంవిధపాపానాం, ని. 'అస్త్రీ పుంకం పుమా న్నాప్తే' త్యమరః, సన్నిపాతాత్సంఘాతాద్ధేతో, సా తథాభూతా, త్వం చతుర్థాం శ్రీరామాదీనా, మస్తాకం, అంబా మాతా, స భవసి హి స జాయసే ఖలు, ఈదృశ్వాపిహ త్వ మస్తాక మహ్నా భవతుం నార్హ సీ త్యర్థః, తత్తస్మాత్కారణాత్, ఇహ అస్తిక్ లోకే, తనయవత్సః పుత్రవత్సః, స్త్రీయః, తథాభూతానా మేవ పరిజ్ఞానసంభవా దితిభావః, త్వాం, శ్రుతిపుటయోశ్చోక్తగోళకయోః రదితా విహితా ఆత్మి పీడా యయా సా కథోక్త తస్యా, శ్లోకశ్చానా మత్యంతకఢేదకారిణ్యా ఇ త్యర్థః, అగ్రేష్టప్రీత్యై, సవిశ్రీ మంబాం, కామ మత్యంతం, సుల్లపివ్యంతి, పాపాచారేయం | మేత దకృత్య మకరోత్ యతో దుర్నివారాపకీర్తిమూలమభూ దిత్యన్యోన్యసంభాషణా కరివ్యంతి త్యర్థః, ని. 'సజ్జాపాభాషణం మిథ' ఇ త్యమరః, 'సంభాషితస్య చాకీర్తి ర్మరణా దలినిత్యత' ఇతి భగవద్వచనా దితి భావః, అస్త్ర కైకేయ్యా నిజమాత్మత్వహవహ్నుత్య ఆకీర్తిమాత్మత్వ స్యారోపా దవహ్నువధేదః, ఏకదాది శ్లోకదత్తువ్యయం మాలినీవృక్షమ్.

౧౪౬

గ. తదను తన్నుఖా దాకృష్టదృష్టి రనుజ మిద మవాదీత్. ౧౮౭

ప. 'అవిరళ మినవంశం దగ్ధ మౌశ్రిత్య తాపం
జనమనసి కిరన్త్యాం హంత సత్యాం భవత్యామ్,
అనుసవన మపావై ర్దేవతా పూజ్యమానా
వహతి కథ మిదానీ మాశ్రయాశాభిధానమ్ ? ౧౮౮
అవిరత'కృషితాంతం పత్న మాలోక్య ధేనో

తదితి. తదను తదనంతరం, తన్నుఖా త్రైకేయావచనా, దాకృష్టా అపసారితా దృష్టిర్యేన స తథోక్తిః, ఈదృగవకారకారిణ్యా ముఖం కి మవలొకసియ మితి జుగు ప్న న్ని త్యర్థః, అనుజం శత్రున్నం ప్రతీదం పచన, మవాదీ దవోచత్. ౧౮౭

తదేవ వివృణోతి.-అవిరళమితి. భాతీతి భవత్యాం పూజ్యానాం, 'భాలే ర్దేవ తు' రి త్యేనాదితో దవతుప్రత్యయః. 'ఉగితశ్చే' తి శీవే, సత్యాం సాధ్యాయ, మస్యాం త్రైకేయ్యా, మితి సోల్లంఠనోక్తిః, ని. 'సతీ సాధ్వీ పరివ్రతే' త్యమరః, అవిరళం సాంద్రం, ప్రవృద్ధ మితి యావత్, 'అవికల' మితి పాతే వైకల్పరహిత మక్షత మి త్యర్థః, ఇనవంశం సూర్యవంశం, వేణువనం చ గమ్యతే, దగ్ధం నాశయితం, భస్మీకర్తుం చ, ఆశ్రిత్యాధిష్టాయ, జనానాం మనసి హృదయే, తాపం సంతాపమాప్త్యం, కిరం త్యాం విక్షిప్త్యాం, ప్రవర్తయన్త్యాం సత్యా మిత్యర్థః, పంశవినాశకారిణ్యాస్తస్యా సృజనమనస్సంతాపహేతుత్వా దితి భావః, సవనే ష్వనుసవనం, ప్రాకరాదిసవనత్రయే ౭వీ త్యర్థః, విభక్తిర్థేనవ్యయాభావః, అపావై స్సుకృతిభి ర్యజమానైః, పూజ్యమానా, దేవతా, పావక ఇత్యర్థః, ఇదానీ మస్మి న్నవసరే, ఆశ్రయం కాష్ఠగుల్ఫాదిక మక్షా తీ త్యాశ్రయాశః స ఇ త్యభిధానం నామధేయం, కథం, వహతి ప్రాప్నోతి, నవోధవ్య మి త్యర్థః, సతి ప్రతిపక్షే స్వప్రతిష్ఠాయా అసిర్వాహ్యత్వాదితి భావః, ని. 'ఆశ్ర యాశో బృహద్భానుః కృశానుః పావశోఽనల' ఇత్యమరః. హంత ఆప్రచ్యుత స్వా స్పద్వంశ స్వేయం ప్రచ్యుతిం సంపాదితవ తీతి ఖేద ఇత్యర్థః. అత్రోపమేయ స్వాధి కృతధనాపేక్షయోపమానస్య పావక స్వాశ్రయాశాభిధానవచనాక్షేపా తృప్తిపా లంకారః 'యత్రోపమాన స్వాక్షేపః కైమర్థక్యేనకథ్యతే, యద్వోపమేయభావోఽత్ర ప్రతీత స్వాధి దలంకృతి' రితిలక్షణాత్. ౧౮౮

అ. పుత్రసీదన మతిదుస్సహదుఃఖకారణ మితి దర్శయితు మితిహాస మాహ - అ

1 అవికలమ్. 2 కృషితార్తమ్.

రపి తనుజశతానాం మాతు రస్రం బభూవ,

త దిహ తనయశోకం సంతరే దేకపుత్రా

కథయ కథ మిదానీం కోసలేంద్రస్య పుత్రీ.

౧౪౯

అపిబ దియ మమంత్రే కాలయోగా న్న రేంద్రే

వరయుగరసనాభ్యాం ప్రాణవాయుం తదీయమ్,

విరలేతి. అవిరతా ఆచిచ్ఛిన్నా మధ్యాన్నా పర్యంతేతియావత్. తయా కృష్యా కర్షణేన తాస్తం ఘనం ఖన్నం, వక్రం తనయా, బలీవర్తా వి త్యర్థః, జాతావేకవచనం, స్వపంశ్యత్వా ద్వత్సత్వేననిర్దేశః. ని. 'వతో' నా కుటజే వర్తే తర్జకే తనయాదిక' ఇతివైజయంతీ, అహోకృత దృష్ట్యా, తన్వాం, జాతాస్తవజాః, పుత్రాః లేమం శతానాం, మాతుః, అనేకపుత్రజనన్యా అపీ త్యర్థః, ధేనోః కామధేనోః, గగనస్థాయా ఇతి శేషః. అస్ర మశ్రు, బభూవ, తనయద్వేకజనితశోకవశాన్రుదితవ తీ త్యర్థః, ని. 'రోదనం చాస్ర మశ్రు చే' త్యమరః. తత్రస్తాత్కారణా, దేకః శ్రీరామః పుత్రో యస్యా స్నా తథోక్తా ఏకపుత్రా, కోసలేంద్రస్య పుత్రీ కాసల్యా, ఇహాస్తికాలాకే, ఇదానీం, తనయశోకం పుత్రవిరహజనితశోకం, అతిదుస్తర మితి భావః. కథం కేనోపాయేన, సంతరేత్ తదితం శక్న్యయాత్, నకేనాపి సంతరే దేవే త్యర్థః, కథయ బ్రూహీతి విమదాభినయవచనం. బహుపుత్ర సంపన్నాఽసిన్వర్ణోకనివాసిన్యసి కామధేను రపి సాక్షా దనాత్మజ స్యాపి వత్సస్యజ్ఞేక మసమానానా శోచికవతీ. ఏవంభూతా కాసల్యా శోచివ్యతీతికిము వక్రవ్య మిత్యర్థః, తథాశ్రీరామాయణమ్ 'యస్యాః పుత్రసహస్రాణి సాఽపి శోచతి కామధుక్, కింపున ర్యా వినా రామం కాసల్యా వర్తయిష్యతి, ఏకపుత్రా చ సాధ్వీ చ వివల్సేయం త్వయాకృతే' తి. అత్ర కామధేన్వపేక్షయా అసారాయాః కాసల్యాయాః శోకసంసరణాశక్తత్వస్య కైముత్యన్యామేన కథితత్వా దధావత్తి రలంకారః, 'ఏకస్య వస్తునో భావా ద్యత్ర వస్తవస్యథా వలేత్, కైముత్యన్యాయత స్నా స్యా దధావత్తి రలంక్రియే' తి లక్షణాత్.

౧౪౯

అపిబదితి. ఇయంకై కేయా, భుజగీ చ ప్రతీయతే సరేంద్రే రాజ్ఞి దరశభి, విషవైద్యేచ. ని. 'సరేంద్రః (వార్తికే) పాథివే రాజ్ఞి విషవైద్యేచ కథృత' ఇతి విశ్వః. కాలయోగా త్కాలవశాత్, న విద్యతే మంత్ర ఉపాయచింతనం భుజగస్తంభసమంత్ర శ్చయస్య తస్మిన్ అమంత్రే, పూర్వం మంత్ర సంపన్నత్వేఽపి కాలవశాత్తద్విహీనే సతీ త్యర్థః. వరయుగమేవ రసనే తాభ్యాం, తదీయం సరేంద్ర సంబంధినం, 'త్యదాదీని' చేతి పృథసంజ్ఞాయాం 'పృథాచ్ఛ' ఇతి ఛప్రత్యయః. ప్రాణవాయు. మమిబత్ పీకవతీ,

అపనగర మముష్యా వర్తనం యుక్తరూపం

పితృవనవసుమత్యాం క్వాపి వల్లీకవత్యామ్.

౧౫౦

ఏషా నికృష్టమతి రాత్తగుణోచితేషు

వంశేషు సత్సు బహుధా పిశితాశనానామ్,

మాకందశాలిని వనే విషవల్లరీవ

హా హంత కేకయకులే కథ మావిరాసీత్?.

౧౫౧

జననీతివిహీనా మే జననీతి స ధర్మవిత్,

వరయుగావదేశేన సరేంద్రం నిహతపతీ త్యర్థః, 'పామ్రాధ్యే' త్యాదినా పిబాదేశః. అముష్యాః కైకేయ్యాః, నగరాదవస్థితృ అపనగరం, అయోధ్యానగరం వర్తయిత్వే త్యర్థః, 'అపపతి బహిరంచపః వంచయ్యా' ఇ త్యవ్యయ్యాభావసమాసః. 'అవ్యయ్యాభావ శ్చే' తి నపుంసకత్వం, చల్లీకవత్యాం భుజగీనివాసోదిత వామలూరుప్రచురామాం. ని. 'వామలూరు శ్చ నావ శ్చ చల్లీకం పున్నపుంసక' మిత్యమరః. క్వాపి కన్యాం దిత్, పితృవనవసుమత్యాం శ్చశానభువి, వర్తనమవస్థానా యుక్తరూపం ప్రాశస్త్యేన యుక్తం, ప్రశంసాయాం రూపవ్, ఈవృత్కృంసమాచారేయం నగరాన్నిర్వాసని యేత్యర్థః, అత్ర వరయుగే రసనాత్మరూపణా తైక్రకేయ్యా భుజగీత్వప్రతీతేశ్లేషసంకీర్ణకదేశవర్తినావయవరూపకం యథా పూర్వవాక్యార్థసోపేత్తరవాక్యార్థం ప్రతిహేతు త్వాద్వాక్యార్థ హేతుకం కావ్యలింగ మిత్యనయో రంగాంగభావేన సంకరః. ౧౫౦

ఏషేతి. నికృష్టమతి ర్నీచబుద్ధి రేషా కైకేయా, ఆత్మగుణోచితేషు నిజదుర్గుణానుగుణేషు, పిశితాశనానాం రాక్షసానాం, వంశేషు బహుధా బహుప్రకారేణ, స త్సు విద్యమానేషు, మాకందై శ్చుచ్చతవృక్షైశ్చాలితేఽభీష్ట మితి మాకందశాలిని 'బహుళ మాభీష్ట్య' ఇతిణిసి, తస్మిన్, వనే ఉద్యానే, విషవల్లరీ విషమంజరీవ, ని. 'వల్లరీ మంజరీ సమే' త్యమరః, కేకయస్య రాజ్ఞఃకులే, సకలలోకశ్లాఘ్యే, మహారాజవంశ ఇత్యర్థః. కథం కుతః, ఆవిరాసీత్ ఉదితాఽభూత్, తాదృజ్జహారాజకులే అస్యా ఉత్పత్తి రనుదితేత్యర్థః, ఉచమాలంకారః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౫౧

జననీతి. వీరః దేయదానాదిషు వీర్యశాలీ, ధర్మని ధర్మజ్ఞః, స భరతః, మే మమ, జననీ మాతా, జనానాం సీత్యా మర్యాదయావిహితేత్యుక్తేవై. సాక్షజ సృశక్రుష్ను స్సక్, నిరయాల్ రలయారభేదాన్నిలయాల్ కైకేయాగృహాల్, నిరయా న్నరకాదివ, ని. 'స్యా న్నారక స్తు సరళో నిరయో దుర్గతి స్త్రియా' మిత్యమ.

నిరయాన్నిరయా ద్వీరో నిరయా దివ సానుజః. ౧౫౨

గ. ¹తత్ర సామాత్య ²(స్సముపేత్య) పత్యు శ్చితాధిరోహణ మభి
లమంతీం కౌసల్యాం భరత శ్శపథశతై ర్నివార్య ³వసిష్ఠా దిష్టేన పథా
దశరథాయ ⁴(సదా యాగశీలాయ) యాయజూకాభిప్రేతం ⁵ప్రేత
కృత్య మకరోత్. ౧౫౩

ప. తాతే పితృవనం యాతే యాతుం భ్రాతృవనం తదా,

రిః, నిరయాత్ నిరగాత్, నిర్వూర్వాత్ 'యాప్రాపణే' ఇత్యస్తా ధాతోర్లజ్, ఉప
మానుప్రాసయో స్సంసృష్టిః. ౧౫౨

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే, భరత, సామాత్య స్సముత్రివర్గ స్మక్, స
ముపేత్య సమీప మాగత్య, కౌసల్యాయా ఇతి శేషః. పత్యుః భర్త దశరథస్య, చితా
ధిరోహణ మనుగమన, మభిలమంతీం కామయమానాం 'ఆర్తరై ముదితే హృష్టా ల్రిషి
తే మలిసా కృతా, మృతే మ్రియేత యా నానీ సా స్త్రీజ్ఞేయా పరివ్రతే'తి, స్వత్వా
తస్య పరివ్రతా ధర్మత్వాదితి భావః. కౌసల్యాం, శపథశతైః 'కృతాశాస్త్రామగా బుద్ధి
ర్నాభూత్తస్య కదాచన, నత్యనంధ స్సతాం శ్రేష్ఠో యన్యాయోఽనుమతే గత' ఇత్యా
ది శ్రీరామాయణోక్తానేకశబ్దై రిత్యర్థః, నివార్య చితాధిరోహణాభినివేశకాన్నివర్త్య,
వసిష్ఠేన నిజకులచార్యేణ మహర్షినా ఆదిష్టేన, పథా అంత్యేష్టిమార్గేణ, సదా, యా
గశీలాయ దశరథాయ, యాయజూకః ఆశ్వమేధాదిబహుయజ్ఞ కర్తా. ని. 'ఇత్యా
శీలో యాయజూక' ఇత్యమరః, 'యజజపదశాంయజ' ఇతి యజతే ర్యజంతా దూక
ప్రత్యయః, తస్మాభిప్రేత మభిమతం, ప్రేతకృత్యం దహనాదిమృతసంస్కార మక
రోత్, ని. 'మృతః ప్రేతః పరాసు శ్చే'తి వైజయంతీ. ౧౫౩

అ. తతః కిం జాత మిత్యుత ఆహ-తాత ఇతి. కృత మనేన కృతీకుళం, కృత
కృత్య ఇత్యర్థః, 'ఇష్టాదిధ్య'శ్చేతి ఇనిప్రత్యయః. భరతః, తాతే పితరి దశరథే, పితృ
వనం శ్చతానం, యాతే గతే సతి, పరలోకగామిని సతీత్యర్థః; తదా తస్మిన్ సమయే,
స్వయం, భ్రాతృవనం శ్రీరామాధిష్ఠితం, దండకావన మిత్యర్థః, యాతుం గంతుం, ప్రాంజ
లి కృతాంజలిస్మక్, 'కుగలిప్రాదయః' ఇత్యాదినా ప్రబద్ధోఽంజలి ర్యేనేతి బహు
ప్రీహిః, ప్రకృతీ రమాత్యాదీ, ని. 'ప్రకృతి స్సహజేయోనా పమాత్యే పరమాత్మ

1 తతః. 2 సైతదస్తిక్వచిత్. 3 వసిష్ఠాధిష్ఠితేన. 4 వితన్నాస్తిక్వచిత్. 5 ప్రే
తకృత్యమశేషం.

భరతః ప్రార్థయామాస ప్రాంజలిః ప్రకృతీః కృతీ. ౧౫౪

X. ¹(అథ) తాభ్యాం కాసల్యాసుమిత్రాభ్యామంతఃపురజనేన చ సాక మనునీతో భరతో భవన మభజత. ౧౫౫

అథ యథావిధి విహితార్థద్వైహికం గమితచతుర్దశదివసం దివ

సీ'తిశ్చ, 'సామ్యమాత్యసుహృతోశరాష్ట్రదుర్గబలాని చ, రాజ్యాంగాని ప్రకృతయః పారాగాం శ్రేణయోఽపిచే'త్యమరః, ప్రార్థయామాస యాచితవాక్. ౧౫౪

అ. తదనంతరవృత్తాన మాహ—అథేతి. భరతః, అనునీతః వసిష్ఠసుమంత్రాదిభిః ప్రార్థిత స్సక్, తాభ్యాం మాతృత్వేన ప్రసిద్ధాభ్యాం కాసల్యాసుమిత్రాభ్యాం, కైకేయ్యా అనాదరాభిఘాతత్వా దితి భావః, తథాంతఃపురజనేన, అన్యేన రాజావరోధవఘ్నజనేన చ సాకం, భవనం గృహం, అభజత ప్రవివేక. ౧౫౫

అథేతి. అథ గృహప్రవేశానంతరం, విధి మనఃక్రమ్య యథావిధి యథాశాస్త్రం, 'యథాసాదృశ్య'ఇత్యవ్యయాభావః. †ఊర్ధ్వం దేహే ధృవ మార్ధ్వదై హికం పర లోకక్రియాం, ని. 'మృతార్థం తదహర్దానం త్రిషు స్యా ఊర్ధ్వదేహిక'మిత్యమరః, 'ఊర్ధ్వదేహచ్చే'తి వక్తవ్యా ట్టక్. †అనుశతికాదే రాకృతిగణత్వా దుభయపదవృద్ధిః, విహిత మాచరిత మార్ధ్వదైహికం యేన తం తస్మాత్, గమితా నీతా శ్చతుర్దశసంఖ్యాకా దివసా యేన తం, భరతం, అమా సహ వసంతీత్యమాత్యాః మంత్రిణః, అవ్యయాత్త్యవ్, దివసకరమలహితేన, పురోహితేన వసిష్ఠేన. తథా, నగరే పత్రనే యేవృద్ధాః జ్ఞానవిద్యావయోవృద్ధాః తై శ్చ, సార్థం, సముపేత్య-సమీప మాగత్య, ముకుటస్య రాజచిహ్నస్య కోటిరస్య భరతాయ, భరతం, ప్రార్థయామాసుః యాచితవంతః, మూర్ధాభిషిక్తి భూత్వా భువం పరిపాలయేత్త్యనునీతవంత ఇత్యర్థః, నను 'క్షత్రియస్య పోడశాహః' నీతి పోడశాహశోచనద్బావాల్ కథం చతుర్దశదివసమిత్యుచ్యత ఇతి చేత్యత్వం. 'క్షత్రియస్తు దశాహేన స్వకర్త నిరత శ్శుచి'రిత్యాది విశేషశాస్త్రాను సారేణ దశాహేనాశోచనివృత్తై ద్వాదశేహనిశ్రాద్ధం కృతవాసితి మంతవ్యం. చతుర్దశ దివస మితి తు వాస్తవత్వా దవిరోధః. తథాచ రామాయణమ్. 'తతో దశాహేఽతిగతే కృత

† దేహేమార్ధ్వ మూర్ధ్వదేహః రాజదంతాదిః, ఊర్ధ్వదేహేభవం ఊర్ధ్వదై హికం ఆధ్యాత్మ్యాదిత్వా ట్టక్. అనుశతికాదిత్వా దుభయపద వృద్ధిః, కేచి దుత్తరపద వృద్ధిం నేచ్ఛంతీత్యమరసుధాయాం.

1 ఏతన్నాస్తికవిత.

సకరకులహితేన పురోహితేన నగరవృద్ధైశ్చ సార్థ మమాత్యా స్సము

వేత్య ముకుటభరణాయ భరతం ప్రార్థయామాసుః. ౧౫౬

తతః స్తా నిర్బంధతో భరతః ప్రత్యవాదీత్. ౧౫౭

ప. బహుభి రిహ కీముక్తైస్త్యక్త సౌమిత్రివృత్తి
ర్మకుట "మపి వహేయం యుష్మదాజ్ఞా హి పూజ్యా,
మమ కుర మవకాశః పర్ణశాలానుకూలః

కాచో నృపాత్తజః, ద్వాదశేఽహని సంప్రాప్తే శ్రాధశ్చరాణ్యకారయత్. తథా.
'తతః ప్రభాతసమయే దివసే చ చతుర్దశే, సమేత్య రాజ కర్తారో భరతం వాక్య
మబ్రువ' న్నితి. 'తతః ప్రభాతసమయే దివసేఽథ త్రయోదశే, విలంప మహాబాహు
ర్భరత శ్లోకమూఢిత' ఇతి. త్రయోదశేఽహ్ని భరతస్య శోకవిహ్వలత్వేన ప్రసాద
యితు మయుక్తత్వా 'ద్దివసేచచతుర్దశ'ఇతి శ్రీరామాయణే ఉక్తమ్. అత్ర తు గమిత
చతుర్దశదివస మిత్యనేన చతుర్దశ స్వాప్యహ్నో గమితత్వా త్వంచదశేఽహ్నిత్యాయా
కం. తథా చ శ్రీరామాయణవిరోధ ఇతి చేత్. క్లీ యద్యపి విరోధో దుర్వారః.
తథాఽపి యథాకథంబిదుపాంశ్యన్యాయేన చతుర్దశ దివసవివ పరిణమయితవ్యమ్.
యద్వా గమిత ఇత్యత్ర వర్తమానార్థేఽప్రత్యయ క్రియమాణే గమితోగమ్యమానః
నీయమానఇతి యావత్. చతుర్దశః దివసో యేన త మితి చతుర్దశదివస వినవర్తవన్యతి
తథా నతోఽపి విరోధ ఇత్యల మతిప్రసంగేన. ౧౫౬

తతః ప్రార్థనానంతరం, నిర్బంధతః ముకుటభరణార్థం నిర్బంధం కుర్వతః, తాన
మాత్యాక్, ప్రత్యవాదీత్ ఉవాచ. ౧౫౭

తదే వాహు-బహుభిరితి. ఇహేదానీం, బహుభి రనేకై, రుక్తైః ఉక్తిభిః, భా
వేక్తః. కిం నకిందిదవీశ్యర్థః. వృథా కాలక్షేపావమాత్వా దితి భావః. కిం తు త్యక్తా
విస్మయై సౌమిత్రే ర్నక్షణస్య వృత్తి ర్వర్తనం శ్రీరామకైంకర్యరూపం యేనన తథోక్త
స్సక్, ముకుట మపి, వహేయం ధారయేయం, రాజ్యాధిపస్య మంగీకర్యా మిత్యర్థః,
అపి శబ్ద స్సంభావనాయాం, కుతః, యుష్మాక మాప్తానాం భవతా మాజ్ఞానియోగః,
పూజ్యా హి మానసీయీ ఖలు, అవశ్యక ర్త వ్యేత్యర్థః, కథం చేత్, విపులాయాం విస్తృ
తాయాం ఉండకాయాం, క్వది త్కుత్ర చి దపి, మమ, పర్ణశాలానుకూలః పర్ణశాలా
నిర్వాణానుకూలః, తావన్నాత్ర ఇత్యర్థః. అవకాశోఽగతరం పర మత్యంతం, నాస్తి

1 హితకై ర్నగరవృద్ధైః. 2 వృత్తి. 3 అథ.

కృపి దపి విపులాయాం నాస్తి చే ద్దండకాయామ్. ౧౫౨
 గ. ఇత్యుక్త్వా ¹శ్రీరామసేవోత్సుకమనా నిష్పక్రామ. తత్ర. ౧౫౩
 ప. ²అనుపధి రచయిత్వా సత్పుథే పాంసులత్వం
³సుజననయనసౌఖ్యప్రాతికూల్యం చ కృత్వా,
 సరపతిగృహమధ్యా త్పూర్ణ ముద్ధూర్ణమానా
 కుటిలగతి రుపసా న్తంధరా నామ వాత్యా. ౧౬౦

చేత్, తదా, వహేయ మితి సంబంధః. అతో ఉత్పన్నో శ్రీరామకైంకర్యతత్పరే
 జైవ మయా భూయతే న తు ముకుటభరణాదరేణేతి తాత్పర్యమ్. ౧౫౨

ఇతీతి ఇత్యుక్తేనప్రకారేణోక్త్వా, శ్రీరామసేవోత్సుకం శ్రీరామకైంకర్యో
 క్తంతరితం మనః చిత్తం యస్యసః తథోక్తస్సక్, నిష్పక్రామ నిర్జగామ, గృహం విడి
 శేషః. తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ భరతనిర్గమన సమయే. ౧౫౩

అనుపధితి. అనుపధి అకమటం, అగూఢ మితి యావత్. శ్రీయానిశేషణమే
 తత్. ని. 'కపటోఽస్తి' వ్యాజదంభోపధయ' ఇత్యమరః. సత్పుథే శ్రీరామాభిషేకాచర
 ణరూపసాధుమార్గే, అన్యత్ర, సతాం నక్షత్రాణాం పంథాస్తస్మిన్నాకాశే, 'ఋక్షా' ¹
 రిత్యాదినా సమానాంతః. పాంసుల దోషా అస్యా స్సంతీతి పాంసులా. ని. 'వైవిధీ
 పాంసులా చ స్యా'దిత్యమరః, సిద్ధాదిత్వా ల్లచ్చుత్ప్రయః, తస్మాభావస్తత్త్వంతస్విమా
 తకరణరూపదోషకాంత్య మి త్యర్థః 'త్వతః' ద్దండవచన'స్థేతి పుంసద్భావో వక్తవ్యః,
 అన్యత్ర, పాంసులః పరాగా అన్య సంతీతిపాంసులః తద్భావస్తత్త్వం, రచయిత్వా ప్రక
 టయిత్వా, అసాద్యచ, అతఏవ సుజననయనసౌఖ్యప్రాతికూల్యం సజననేత్రోత్సవని
 ఘాతం, అన్యత్ర సుప్థ జనానాం నయనసౌఖ్యస్య సేత్రసుఖస్థితేః ప్రాతికూల్యం విరో
 ధంచ, కృత్వా, ఉద్ధూర్ణమానా పుష్పహమానా, ఏకత్రోన్మత్తత్వా దన్యత్ర
 స్వాభావ్యాచ్చేతిభావః. కుటిలగతి ర్నక్రూరితి, ఏకత్ర కుట్టత్వా దన్యత్రతాదృ
 క్షక్తచక్రమణశీలత్వాచ్చేతిభావః, మంధరా నామమంధరేతి ప్రసిద్ధా, వాత్యా
 వాతసంహతిః, 'పాశాదిభ్యోయ' ఇతి యప్రత్యయః, సరపతిగృహమధ్యాత్ రాజభవ
 నాంతరాత్, తూర్ణం ఊర్ణ ముదగ్ధా దుగ్ధిభవతీ, నిర్గతపతీత్యర్థః. 'ఉద'ఽనుర్ధ్వ
 కర్తణీ' త్యేతస్య ప్రత్యుదాహరణ మేతత్. అత్ర ప్రకృతాప్రకృతగతః శ్లేషాలం
 కారః. 'ప్రకృతాప్రకృతోభయగత ముక్తం చేచ్ఛన్మమాత్రసాధర్మ్యం. శ్లేషోఽయం
 జ్ఞప్తత్వం స త్వ త్రాద్యద్వయే నాంత్య' ఇతి లక్షణాత్. ౧౬౦

1 రామ. 2 అనుపధి. 3 భువన.

కేశహస్తం స్వహస్తేన గృహీత్వా తద్వధోద్యతమ్,

కౌసల్యా వారయామాస క్రుద్ధం రామానుజానుజమ్. ౧౬౧

గ. తత స్సాంతశ్చపురజన ఏవ పురా నిర్గత్య శిల్పివర్గసమీకృత
సరణిర్భరతః ¹(పురతః) ప్రస్ఫుతనరగజరథతురగచరణక్షుణ్ణాః² జీతలసము
త్క్లిష్టైః రేణునికురుంబేణ జంబాలయ స్తంబరగంగాం గంగాం చ

కేశహస్తమితి. తత స్తదనంతరం, క్రుద్ధం తద్దర్శనా తోషోద్రిక్తం, అతఏవ,
స్వహస్తేన నిజకరేణ, కేశహస్తం మంగరాకేశకలాపం. ని. 'పాశః పక్షశ్చ హస్తశ్చ
కలాపార్థాః కచాత్పర' ఇత్యమరః, గృహీత్వా, తస్యాః మంథరాయాః వధే ఉద్యత
ముద్యుక్తం, ఈష్యక్వాపిష్టియా వధేన శ్రీహత్యాదోషో న ప్రసజ్యే తేతి తద్విధ్యం
సనే నిహితాగ్రహ మిత్యర్థః. రామానుజస్య భరతస్య, లక్ష్మణస్యవా, అనుజం శత్రుఘ్నం,
కౌసల్యా వారయామాస, కి మనేన క్షుద్రదాసీనిగ్రహేణితి తన్నిర్బంధాభివేశా
న్నివారితవ తీత్యర్థః, ఏతే నాస్యాస్సాద్విజనోచితదయాసౌశీల్యాదిగుణసంపత్తి స్సంచి
తేతి మంతవ్యమ్. ౧౬౧

తత ఇతి. తతః తదనంతరమ్, భరత స్సాంతశ్చపురజన ఏవకౌసల్యాద్యంతశ్చపుర
శ్రీనిహిత స్సన్నేవ, శిల్పివర్గేణ భరతవర్ధకి పృథ్వితత్వకప్రముఖశిల్పినీవహేన సమీ
కృతా గర్తపాదాగుల్వాదినిరసనేన ఋజూకృతా సరణిర్దార్ఙ్గో యస్య స, తథోక్తస్సక్,
పురతః పురస్తాత్, ప్రస్ఫుతానాం ప్రవృత్తానాం సరాణాం గజానాం రథానాం తుర
గాణాం చ చరణైః పాదైః క్షుణ్ణ మవదాశితం యత్ జీతీతలం తస్మా త్సముత్క్లిష్టైః
సముత్థితేన, రేణునికురుంబేణ పాంసుభరేణ, అంబరగంగా మాకాశగంగాం, జంబాల
యక్ జంబాలవతీం, కుర్వక్, పంకిలయ నిత్యర్థః, అనంబంధే సంబంధరూపాతిశ
యోక్తిః. ని. 'నిషద్వర స్తు జంబాలః పంక్తిస్తీ' కానకర్దమా' విత్యమరః. జంబాల
శబ్దాత్త త్కూరోతీతి ద్యంతాల్లట శ్శత్రాదేశః. తథా నుమంప్రేణ ఫణిరో వ్యతితః
గుణనివహ స్సౌశీల్యసౌహృదాది సద్గుణసంపత్తి ర్యస్య తథోక్తస్య గుహస్య నిషేధవాద
స్యానుమత్యాంకికారేణ, గంగాం, భూతలవాహినిం చ, నిస్తీర్య తీర్త్వా, అత్రాస్తాభిః
క్రియమాణ మతిథిసత్కారం పరిగృహ్య పునర్గంతవ్య మితి స్థాగ్రయమానం గుహాసాంత్వ
వచనైః ప్రస్యా తదనుమత్యా తేనసహైవగంగాం సంతిర్యేశ్యర్థః. దూరా ద్వారతఏవ
విప్రకృష్టదేశవివ, మహాచై రవరోధధయా దితి భావః 'దూరాంతికాథేభ్యో ద్వితీయా

సుమంత్ర ఫణితగుణనివహగుహానుమత్యా నిస్తీర్య దూరాదేవాశ్రమ
ద్వారి నివేశితబలభారో భరద్వాజాభివందన మకరోత్. ౧౬౨

సోఽయం ప్రీతమనా ముని ర్భరద్వాజో భరతం జననీజన మపి
ప్రత్యేక మాలోక్య సేనా¹మ ప్యాహూయ యథోచిత మాతిథ్య ము
కురుత. ౧౬౩

ప. తథాఽఽతిథ్యం చక్రే భరతబలభాజాం తనుభృతాం
భరద్వాజ సోఽయం భ్రుకుటిఫటకల్పాఖిలసురః,

చే' తివకారా త్వంచమీ, ఆశ్రమద్వారే తపోవనప్రతిహరప్రదేశే, నివేశితబలభార
స్సంస్థాపితసేనానివహ స్సక్, మహర్వాశ్రమవీడాభయా తోక్రికా దేవ విసృష్టనైస్య
ఇత్యర్థః, తథా శ్రీరామాయణమ్. 'భరద్వాజాశ్రమం దృష్ట్వా త్రోకా దేవ సరస్వభః,
బలం సర్వ మవస్థాప్య జగామ సపురోహిత' ఇతి. అథ, భరద్వాజస్య మునే రభివంద
నం పాదపందన మకరోత్. ౧౬౪

స ఇతి. సోఽయం, ముని ర్ననశీలః, భరద్వాజః, ప్రీతమనాస్సంతుష్టాంతకః
రణ స్సక్, భరతం, జననీజన మపి కాసల్యాదిభరతమాతృజనం చ, ప్రత్యేకం వివిక్త
మాలోక్య, దయాదృష్ట్యాఽనుగృహ్యేత్యర్థః, సేనాం, 'భరతచమూమ ప్యాహూయ,
ఆసీయతా మిత స్సేనేతి భరత మాజ్ఞాప్య, తద్భృత్యముఖేనాకారయిత్వేత్యర్థః,
యథోచితం యథార్హ, మాతిథ్య మతిథిసత్కారం, అకురుత కృతవాక్. ౧౬౩

అ. తత్ప్రకార మేవ వర్ణయతి—తథేతి. భ్రుకుట్యా భ్రుభంగమాలేజైవ హే
తునా ఈషదసమాప్తీ భటా భటకల్పాః కింకరప్రాయాఇతి యావత్ 'ఈషదసమాప్తా
కల్ప ద్వైశ్యదేశీయర' ఇతి కల్పన్ ప్రత్యయః, ని. 'కల్పద్వైశ్య శ్చ దేశీయరః ప్రత్యయాః
కిందిమానకే' త్యమరః, తే అఖిలసురా అఖిలదేవా యస్యస తథోక్తః, లోకత్ర
యైఽచ్యస్యాసాధ్యం న కింది ద స్తితి భావః. అత ఏవ సోఽయం భరద్వాజః, భరతస్య
బలభాజాం చమూచరాణాం, భజోఽఙ్గిః, తనుభృతాం శరీరిణాం, తథా లేన ప్రకా
శేణ, ఆతిథ్యం అథ్యంగన్ననవాసోగంధమాల్యాలంకారమృష్టాన్న పానాద్యతిథిసత్కా
రం, చక్రే చకార, 'అతిథేర్ఙ్య' ఇతి తాదర్థ్యే ఖ్యప్రత్యయః కథం చకారకత్యకఆహ—
ఘోరం దుష్కరం. తపః ప్రతోపవాసాదిరూపం. తప్త్యా కృత్వా, సుమనసోదేవా
స్సంకః, అతఏవ దివి స్వర్గే, తత్ఫలభుజః తస్య తపసః ఫలభుజః రంభాసంభోగాది ఫల

తప స్తప్తాః ఘోరం దివి సుమనసస్తత్ఫలభుజో

యథా తేహం తోషం తుణ మభిలషేయు ర్దునికృతమ్. ౧౬౮

గ. ఇతి తద్దినం దినశతకల్పం తత్ర సీత్యా మునే ర్నిదేశేన ¹సర్వే
చిత్రకూటవనోద్దేశ మవిశత్. ౧౬౯

తత్ర సన్యస్తనైన్యస్తత ఇతో గుహేన సహ రామ మన్విష్యత్
హవ్యగంధినా గంధవహేన ²హోమధూమేన చ దూరా దేవ విభావ్య

భోక్తారి, పురుషాః, మునికృతం భరద్వాజేన విహితం. తేహం భరత చమూచరాణాం,
తోష మానందం, తుణ మభిలషేయుః తుణమాత్ర మపీదృక్ష్వరి
తోషోఽస్తాకం సంభవేద్యసి, తస్మి కృతార్థాభవేమేతి యథా వాంఛేయుస్తథాచకా
రే శ్చర్థః. సర్వేఽపి చమూచరా మునికృతాతిథ్యవశా త్వస్విర్గుణాద వృధికం సుఖ
మనుబధూపురిత్యర్థః. అత్ర స్మద్దినాం తత్ప్వరితోషగాభిలషణాసంబంధేఽపి తత్సంబంధో
స్తే రతిశయోక్తిభేదః. శిఖరిణీవృత్తమ్. 'రనై రుద్రై శ్చిన్నా యమనసఫలాగ శ్చిఖ
రిణీ'తి లక్షణాత్. ౧౬౮

ఇతీతి. ఇత్యనేన ప్రకారేణ, తద్దినం మునిదర్శనదినసం, దినశతకల్పం, శ్రీరా
మదర్శనాత్మక్యా దృశ్యమనతుల్య మి త్యర్థః. † తత్ర భరద్వాజాత్రమే సీత్యా గమ
యిత్వా. అథ మునే నిదేశేన భరద్వాజాజ్ఞయా, సర్వే భరతాదయ శ్చిత్రకూటస్య
చర్వతస్య, వనోద్దేశం సనప్రదేశ మవిశత్ ప్రవిప్లవంతః. ౧౬౯

తత్రేతి. భరతః, తత్ర వనోద్దేశ ఏన, సన్యస్తనైన్యస్తకృతానీకస్సత్, శ్రీరామ
మనస్సున్యథా ప్రతీత్యుదయార్థ మితి భావః, తథాగుహేన సహ గహనమార్గవేదినా
నిషాదాధిపేన సాకం, తత ఇతః ప్రదేశే, రామ మన్విష్య స్త్రుగయత్, హూయత
ఇతి హవ్య మాశ్వాది తద్గంధోఽస్త్యాస్తీతి తథోక్తేన హవ్యగన్ధినా, గంధవహేన వాయు
నా. హోమధూమేన ఔపాసనాద్యగ్నిసూచకహోమధూమేన చ, దూరాద్విప్రకృప్త
దేశఏన, విభావ్యమాన మనుమియమానం, అచలా నిర్భయదేశత్వా దవలాయమాన్య
మృగగణాః హరిణాది మృగయూథాని, యస్మిన్ కం, ఆదృశ్యరూపాభి రంతర్హితా
కారాభి ర్వనదేవతాభి ర్వానాభిమానినిభి ర్దేవతాభిః అవతీర్ణమాణాని విక్షిప్యమాణాని

† స్వరుత్తరవదేశ్యమి, నిభసంకాశసికాశ ప్రతీకాశోపమాదయ ఇత్యత్ర ఆదిత
బ్దచరిగృహీతకల్పజ్ఞేన సహస్వప్నసంగ్రహః.

1 సర్వేఽపి. 2 ధూమగంధేన.

మాన ¹మబలమృగగణం అదృశ్యరూపాభి ర్వనదేవతాభి రవశీర్యమాణ బలికుసుమ ²మశేషవిశితాశనవిశాచోచ్చాటనమంత్రాయమాణ లక్ష్మణ చాపఘోషశ్రవణ సముచితసామీప్యదేశం నూతనపరికల్పితపర్ణశాలా వాస్తవ్య వైఖానసకుటుంబినీ ³నిబిరీపభూభాగం అనోకహశాఖావలం బమానవల్కులాజిన ⁴మమరతరుశాఖాపచిత్రై రంబరచరపతి⁵కరకిసలయ విముక్తైః అభినవపల్లవభంగశబ్దై రవిరహైః కుసుమనికరై రభ్యర్చ్య

బలికుసుమాని పూజోపహారపుష్పాణి యస్మిన్ కథం, వనదేవతానా మప్యర్చనీయ మి త్యర్థః. ని. 'కరోపహరయోః పుంసి బలి' రిత్యమర, అశేషస్వమస్తాయే విశితా శనాః, క్రవ్యాదా స్తవివ విశాచా భూతగ్రహవిశేషా స్తేషం సముచ్చాటన మంత్రవదాచర స్మచ్చాటనమంత్రాయమాణో యో లక్ష్మణచాపఘోషః సామిత్రి ధనుష్టంకారః తచ్చృవణస్య తదాకర్ణనస్యసముచితో యోగ్యస్సామీప్యప్రదేశః. ప్రాంతభూమి ర్యుచ్యతం; నిరంతరలక్ష్మణచాపఘోషఘుమఘుమాయమానసమీ ప దేశ మిత్యర్థః. నూతనపరికల్పితాః శ్రీరామసహవాసేన కృతార్థశ్శరంపాదసార్థం ప్రత్యగ్రం నిర్మితా స్తాసు పర్ణశాలాసు వసంతీతి వాస్తవ్యా వసంతః 'వసేస్తవ్యకర్మరతి జీవేతి కర్మరతి తవ్యప్రత్యయో వృద్ధి శ్చ. వైఖానసాస్తవోపశేషలబ్ధసంజ్ఞా స్తావసవిశేషాః, యద్వా, బ్రహ్మణో నఖిళాతా వైఖానసాః. †యేనఖాస్తే వైఖానసాఃఇతి శ్రుతేః, యద్వా, విఖనసమునినా స్తోక్తం మాత్ర మధికృత్య తచ్చార్థానుసారినో వైఖానసాః నూతనపరికల్పితపర్ణశాలావాస్తవ్యా శ్చ తే వైఖానసా శ్చ తేషాం కుటుంబిన్యః పురం ద్ర్యః తాభి ర్నిబిరీసః నిబిడో భూభాగో భూప్రదేశో యస్య తం. ని. 'నిబిడం నిబి రీసం చ దృఢం గాఢం ప్రచక్షత' ఇతి వైజయంతీ 'సేషిడజ్ఞిరీసచా'విరిసిశ్చబ్దా ద్విరీస చ్చృశ్యయః, 'నిబిడితేతిపాతే నిబిడశబ్దా నిరుక్తా తత్కరో తీతి నిది కర్మణి క్తః, సాంద్రికృతే త్యర్థః, అనోకహానాం వృక్షాణాం శాఖాసు లంబమానాని ప్రంసమాన సంస్థానకాని వల్కులాని చీరవసనా న్యటినాని కృష్ణాజినాని చ యస్మిన్ కథం, తథా. ఆమరతరుశాఖాభ్యః కల్పవృక్షశాఖాభ్యః ఆపచిత్రై ర్విలూపైః, అంబరచరపతయః సిద్ధగంధర్వాదిభేదరాధీష్వరా ఇంద్రాదయః తేషాం కరకిసలయవిముక్తైః పాణిపల్లవప కీర్తైః, అభినవపల్లవభంగశబ్దైః బాలప్రవాళశకలమిశ్రణకర్పూరవర్షైః. ని. 'చిత్రకింమీ

† మంత్రవదా చరితీత్యశ్చే 'కర్తుః కృద్బలోప శ్చే'తికృదస్తాల్లట శ్చానచ్.

1 ఆచపలమృగ. 2 అశేషిత. 3 నిబిడిత. 4 అముం తరుశాఖారదితైః. 5 కృత నాగణకర.

మానజానకీ నివాసతరుమూలవేదిక మాలత్యమాణ ఖడ్గకార్తుకని
మంగ మతిభిజనసపర్యా పర్యుత్సుకసౌమిత్రిసమాహృత కందమూలఫల
కలితైకదేశమవినాభూతజనకదుహితృచరణనభినవిన్యాస మపహసిత'సా
కేతరామణీయకం రామాశ్రమం భరత స్ససంభ్రమ మభజత. ౧౬౬

ప. అథావాసం శాంతే రక్తతసుకృతానా మసులభం

నవాంభోదశ్యామం నభినయనం వల్కలధరం,

జటాజూటాపీడం భుజగపతిభోగోపమభుజం

రకల్పపశబదైతాశ్చకర్పర' ఇత్యమరః. అవిరతైస్సాంధ్రైః, కుసుమనికరైః పుష్పనికు
రుంధ్రైః, అభ్యర్చ్యమానా సంపూజ్యమానా జానకీనివాసకరుమూలవేదికా సీతానికేత
నవృక్షాభఃప్రదేశవికర్దికా యస్మిన్ తం, ని. 'స్యాద్విత్తర్దిప్తవేదికే'త్యమరః, ఆలత్య
మాణాః పరిదృశ్యమానాః, ఖడ్గకార్తుకనిషంగా యస్మిన్ తం. అతిభిజనానాం సపర్యా
యాం పర్యుత్సుకేన ప్రోత్సాహవతా సౌమిత్రిణా సమాహృతై రాసీతైః, కందమూల
ఫలైః కలిత స్సమృద్ధః ఏకదేశో యస్యతం కన్దావద్దులమూలపిండాః, మూలాని దీర్ఘా
కారాణీనివేశః. అవినాభూతాః నిరంకరానువృత్తైః జనకదుహితృచరణనభినవిన్యాసాః
జానకీపాదపద్మముద్రాః యస్మిన్ తం. అకవివ ఆపహసితం పరిహసితం ధిక్క్రృతమితి
యావత్. తస్మాకేతరామణీయక మయోధ్యాపుర సౌభాగ్యం యేన తం రమణీయస్య
భావో రామణీయకం యోవధాద్గురూపోత్తమాద్వభో. రామాశ్రమం శ్రీరామనివాస
స్థానం, సంభ్రమేణ సంతోషజనితవేగేన, సహితం యస్మిన్ కర్తవ్యే తద్యథాభవతి
తథానసంభ్రమం అభజత ప్రాప్, అత్ర సాకేతరామణీయకస్యాపహసితత్వాసంబంధేఽపి
తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిభేదః. ౧౬౬

అథతి. అథాశ్రమభజనానంతరం, శాంతే రావాసం శమైకనికేతనం ఆకృత
సుకృతానా మనాచరితపుణ్యకర్తృణాం జనానా మసులభం దుష్ప్రేషం, నవాంభోద
శ్యామం నీలమేఘకోమలాంగం, నభినయనం పుండరీకాక్షం, వల్కలధరం వల్కలప
శ్రుధారిణం, జటాజూట ఏవ ఆపీడః శేఖరో యస్య తం, ని. 'శిఖా స్వాపీడశేఖ
రా'విత్యమరః. భుజగపతేరాదిశేషస్య భోగః కాయః సవివ ఉపమా సదృశః యయో
స్తాతాదృశౌభుజౌ యస్య తం, ఉపమోపమానం స్వాది త్యక్త పతిలోపమాశబ్దస్య
నికృష్టీలింగస్య సదృశ సాదృశ్యోభయార్థకత్వాత్, వృత్తాయతపీవరబాహుమి త్యర్థః.

దదర్శ శ్రీమంతం వివినభువి సీతాసహచరమ్.

౧౬౭

తత స్తస్యోపాంతే జనకయజనాధీనజననాం

వవందే వై దేహీం రజనికరలేఖామివనవామ్,

అరణ్యానాం పుణ్యా త్పదకమలముద్రాపరిచయా

దయోధ్యాసద్గ్రీచీ మవికల మవస్థాం విదధతీమ్.

౧౬౮

† శ్రీమంతం సహజశోభాసంపన్నం నిత్యయోగే మతుష్, సీతాసహచరం జానకీసమేతం, శ్రీరామం, వివినభువి కాంతారసిమ్ని, దదర్శ, వితదాదిక్లోకత్రయం శిఖరితీ పృథం.

౧౬౭

తత ఇతి. తతః శ్రీరామదర్శనానంతరం, తస్య శ్రీరామస్యోపాంతే పార్శ్వ దేశే, నవాం నూతనాం, రజనికరలేఖాం చంద్రకలా మివస్థితా మిత్సులేప్రీతా, భూ లోకగతాయా శ్చంద్రకలాయా ప్రసిద్ధత్వా న్నోపమా, జనకస్య రాజ్ఞో యజనాధీనం యజ్ఞాయత్యం జననం జన్మ యస్యా స్తాం, హలముఖృష్టజనకయజ్ఞక్షేత్రసముత్పన్నా మిత్యర్థః. ని. 'ఆధీనో నిఘ్న ఆయత్ర' ఇత్యమరః, తథాపుణ్యాత్పవిత్రాత్, పదకమల ముద్రాపరిచయాత్ నిజపాదపద్మవిన్యాససంస్థానాద్దేతోః, అరణ్యానాం వివినానాం, ని. 'అటప్యరణ్యం వివిన' మిత్యమరః, అవికలం దృఢంయథాతథా, అయోధ్యాసద్గ్రీచీ మయోధ్యాసహచరిం, తత్సద్భవీ మిత్యర్థః, అకవివోపమాలంకారః, అవస్థాం దశాం, విదధతీం, సంపాదయంతీ మిత్యర్థః, యత్ర నిజసంచారస్త వైయవాయోధ్యాపురసప్రవృత్తచారిత్వాదిలి భావః, దధాతే శ్శత 'య్యగిత శ్చే'తి జీవ 'నాభ్యస్తాచ్చతు'రితి సుమభావః. వై దేహీం జానకీం, 'వవందే నమశ్చకార, శ్రీరామస్య దర్శనం సీతాయా శ్చ వందనం చేతి వైతహోద్ధ్య ముద్భావనీయం. శ్రీరామాపేక్షయాపి తత్పత్న్యాం పరమవతిప్రతాయాం తస్యా మేమాత్యంతాదరసంభవాదిలి భావః 'సద్గ్రీచీ'మిత్యత్ర సహంచతీతి సద్గ్రీచీ అంచలేః 'ఋత్విగిత్యాదినాక్విన్ ప్రత్యయః

† యద్వా, భుజగపతిభోగస్య సదృశో భోగోపమా తాదృశాభుజా యస్యకం, 'వాచ్య లింగా' ఇత్యారంభ్య, 'స్మరుత్తరపదే త్వమీ, నిభసంకాశనీకాశ ప్రతీకాశోపమాదయ' ఇత్యుక్తే, ప్రకృలే విశేష్యనిఘ్నన సదృశార్థోపమశబ్దేనాస్యపదవిగ్రహః.

‡ యదాయ ముపమానాంశోలోసిద్ధి మపేక్షతే, తదోప మేవ యనేవశబ్దస్యా ధర్మవాచకః. యదా పున రయం లోకా దసిద్ధేః కవికల్పితః, తస్మాత్ప్రేక్ష్యైవ యనేవ శబ్దసంభావనావరః' ఇతిహరివచనాల్.

స్వతస్సిద్ధం యస్మిన్ని తరదురవాపం విజయతే
 సుమిత్రాపుత్రత్వా దపి జగతి రామానుజపదమ్,
 యదీయాక్షీద్వంద్వప్రతినిధి భవే దంబుజయుగం
 నిశీథే నిర్మిద్రం యది త మపి సాక్షాదకృత సః.

౧౬౯

‘సహస్యస్థి’గతి సహశబ్దస్య సద్రాశదేశః. ‘అనివితా’మిత్యాదినా నకారలూపః. అచః
 ఇత్యకారలూపే ‘చా’విలిపిర్ఘ్నః. ‘ఉగితశ్చే’లిజీప్, ఉక్తాలంకారయోః పరస్పరనైరపే
 త్యై త్సంసృష్టిః.

౧౭౦

స్వతస్సిద్ధ మితి. ఇతరదురవాపం భాగ్యత్రంకరదుష్పాపం, భిన్నోదరదుర్లభ
 మిత్యర్థః, † రామానుజఇతి పదం శబ్దః యస్మిన్ లక్ష్యణే సుమిత్రాపుత్రత్వాత్ సపత్నీ
 మాతృజన్యత్వేన భిన్నోదరత్వా దపీత్యర్థః, కాసల్యాగర్భసంభూతత్వాభావేఽపీత్యపిక
 ట్టార్థః. తథాల్పే రామానుజత్వస్య స్వతస్సిద్ధత్వే ఆవివాద ఏ వేతి భావః. యద్వా,
 సుమిత్రాయా ఆపుత్రత్వా దీషత్పుత్రత్వాత్ ఆస్య సుమిత్రాగర్భ సముత్పత్త్యమాత్ర
 మేవ పుత్రకాభిఫలస్య తు కాసల్యాగామిత్యా దితిభావః, అత్రాపి రసధారణార్థకః,
 అథవా, సుమిత్ర మకృత్రిమసుష్మాత్ ఆపుత్రమీదత్పుత్రః పుత్రకల్ప ఇత్యర్థః ‘పితృ
 సమో జ్యేష్ఠ’ఇతి న్యాయ స్వాత్రైవ ప్రసిద్ధత్వా దితి భావః; సుమిత్రం చాసా వాపు
 త్రత్వేతి విశేషణసమాస తస్య భావ స్తత్వాత్, అస్య సైత్రితాదృశత్వాభావా దిత్య
 పికట్టార్థః, యద్వా, సుమిత్రాపుత్రత్వాత్ సుమిత్రాపుత్రత్వం విహి యేత్వర్థః ‘ల్యబ్దో
 పేకర్త ఇతికరణే చ’తి పంచమీ, అత్రాపిరేవకారార్థకః, స్వతస్సిద్ధం నిసర్గసిద్ధం సత్,
 జగతి లూకే, విజయతే సర్వోత్కర్షేణ వర్తతే, ‘పుణ్యైర్వశోలభ్యత’ ఇతి న్యాయా
 దితిభావః, ‘వివరాధ్యంజే’రిత్యాత్మ నేపదం. తథా, అంబుజయుగం అరవిపయంగ్మం,
 కర్ప, నిశీథే ఆర్ధరాత్రే, ని. ‘అర్ధరాత్రనిశీథా ద్వా’ విత్యమరః, నిర్మిద్రం యది
 ప్రపుల్లంచేత్, ‡ అస్య లక్ష్యణస్య సంబంధి యదీయం, తచ్చతత్, ఆక్షిద్వంద్వం నేత్ర

† ‘రామానుజ స్త్యాదిశేషే లక్ష్యణేఽపి ధనంజయ’ ఇత్యభిధానా ద్రామానుజ
 శబ్దస్య తత్రైవ రూఢేః స్వతస్సిద్ధం స దితరదురవాపం విజయతే ఇత్యన్వయః. రూఢ్యా
 స్వతస్సిద్ధత్వ మత్ర, అన్యత్ర రూఢ్యభావాత్తయా తదితరదురవాపత్వం చ సిద్ధమ్.

‡ యదీయాక్షీద్వంద్వం ప్రతినిధి ర్భవ్యేతి బహువ్రీహిః పుంసి ప్రతినిధిరి త్యు
 క్త్యా తస్య నిత్యపుంస్తాత్. ఉపమానస్య కమలద్వంద్వసోపమేయత్వ ప్రకల్పనా త్పృ
 తీపాలంకారః * ‘ప్రతిప ముపమాన సోపమేయ త్వప్రకల్పన’ మితి లక్షణాత్.

గ. తదనంతరం మరుపథే 'పృథుతరగ్రీష్టోష్ణణి దైవా త్కృతోప
లంభ మంభోరుహతటాకం సుధాసారపూరితాపం భూరితాపః సత్పష్ట
ఇవ కృష్ణసారో భరత స్సరభసం సముపేత్య రామం పాదయో ర్ని
పత్య చిరం రుద౯ దశరథకథా మపి కథయిత్వా మైథిలీసహితాయ
సలత్క్షణాయ రామాయ శోకమూర్ఛారం ప్రాయచ్ఛత్. '(జననీజనో
ఽపి తత్రనిపత్య సుచిర మరోదీత్). ౧౭౦

యుగళంచ, తస్య ప్రతినిధి ఉపమానం, భవేత్ స్వాత్ నా స్యోపమానాకిందిత్య
శ్యామ ఇతి భావః, ఏలేన లక్ష్యణస్య సర్వదా నిద్రారాహిత్యం సూచ్యతే, తం లక్ష్యణ
మపి, సః భరతః, సాక్షాదకృత ప్రత్యక్షీ చకార, ఆపశ్యదిత్యర్థః. కరోతే ధ్లుజి
సిచః కిత్వా న్న గుణః 'ప్రాప్తాదంగా'దితి సహావః, అత్రాంబుజయుగస్య సీతీథే నిర్ని
ద్రత్వాసంబంధేఽపి తత్సంభావనయాసంబంధకథనా దతిశయోక్తిః; తదేతత్, 'పుష్పం
ప్రవాళోపహితం యది స్యా'దిత్యాద్యుదాహృత్యాలుంకారసర్వస్వకారః సృష్టిచకార.

తదనంతరమితి. తదనంతరం శ్రీరామసీతాలక్ష్యణదర్శనానంతరం, పృథుత
రోఽత్యంతబహుళః గ్రీష్టోష్ణ గ్రీష్మరుజనితసంతాపో యస్మిత్ తస్మిత్, దుస్సహసంతాప
కారిణీత్వం. మరుపథే ఊపరస్థల వర్తనీ, నిర్జలదేశ ఇతి యానత్, 'ఋహ్మ'త్వా
దినా సమాసాంతః, దైవా ద్యాగ్రవశాత్. ని. 'దైవం దిప్తం భాగధేయం భాగ్య'మి
త్యమరః, కృతోపలంభ ముపభంధిం ప్రాప్త మిత్యర్థః, సుధాయా అమృతస్య సార ఇవ
సార ఉత్కృష్టాంశో యాసాంతాః పూరితాః పరిపూర్ణాశ్చ కర్తరిన్, ఆపో యస్మిత్
తం, అమృతప్రాయ పయఃపరిపూర్ణమిత్యర్థః, 'ఋహ్మ'రిత్యాదినాసమాసాంతః, అంభో
రుహతటాకం వద్దసరోవిశేషం, భూరితాపః బహుళసంతాపః, అతఏవ సత్పష్టః
పిసాసాతురః, కృష్ణసారో హరిణవిశేష ఇవేత్యసమా భరతః సరభసం సవేగంయథా
తథా, ని. 'రభసోవేగహర్షయో'రిత్యమరః, రామం, సముపేత్య ప్రాప్య, పాదయో
ర్నిపత్య, చిరం, రుద౯, రోదనం కర్వ౯, దశరథస్య, కథాం పరలోకయాత్రాగూఢాం,
వార్తామపి, కథయిత్వా, మైథిలీసహితాయ, సలత్క్షణాయ, రామాయ, శోకేన యా
మూర్ఛితాం, ప్రాయచ్ఛత్ దత్తవాత్, భరతముఖాత్ దశరథపరలోకయాత్రాం
శ్రుత్వా సీతారామలక్షణాః శోకవశా మూర్ఛారం ప్రాప్తు రి త్యర్థః, 'పాపూర్ణ'త్వా
దినా దాణోయచ్ఛాదేశః (జననీజనోఽపీత్యాదిస్సప్త, తతఃకీమిత్యత ఆనా.) ౧౭౦

ఐ. వేలోల్లంఘన మేతేషాం శోశోదన్వతి తన్వతి,

అగస్త్యాయిత మేతస్మి న్వసిష్ఠే నాత్మ వేదినా.

౧౭౧

గ. తతః ¹ప్రతిపద్య సంజ్ఞా మనుజ్ఞాయా గురో రమరసరితి విరచిత సముచితనివాచకృత్యం ప్రణివత్య ²రామం ప్రతినివర్తయితుం భరతః ³ప్రార్థత.

౧౭౨

విక ర్తనకులస్య యదనుకూలం గుణగణస్య యదనుగుణం యశో

వేతలి. ఏలేషాం శ్రీరామాదీనాం, సంబంధిని, ఏతస్మిన్ పూర్వోక్తే, శోకఉదన్వానివేత్కుచమితిసమాసః, అగస్త్యాయిత మిత్కుచమాలింగాత్ తస్మిన్ శోశోదన్వతి దుఃఖసాగరే, 'ఉదన్వాదుదధౌ' చే'లినిపాతనాత్సాధుః, వేలోల్లంఘనం కూలాతివర్తనం, మర్యాదాచిక్రమణంచ, ని. 'అబ్ధ్యంబువికృతే' వేలాకాలమర్యోదయో రసీ' త్యమరః; తన్వతిత్వరస్వతి, ఉద్వేలేనసీ త్వర్ధః, ఆత్మవేదినా ఆత్మతత్వజ్ఞేన, శోకాపనయశోవిదీనేత్యర్ధః. వసిష్ఠేన మహర్షినా, అగస్త్యేనేవాచరిత మగస్త్యాయితం, కుంభసంభవోఽంభోధిమివ వసిష్ఠస్తదీయశోకసంరంభం స్తంభితవాని త్వర్ధః 'కరుఃకృద్భులో' బచ్చే'తికృజ్. 'అకృత్యాన్వధాతుకయోద్ధీర్ఘ' ఇతి దీర్ఘః, తతో భావేక్షః, ఉపమాలంకారః.

౧౭౧

తత ఇతి. ఇత స్తదనంతరం, సంజ్ఞాం, చేతనాం, ప్రతిపద్య ప్రాప్య, ప్రతిబుద్ధి త్వర్ధః. ని. 'సంజ్ఞా నామని గాయత్ర్యం చేతనాయాం రవిస్త్రియా' మితి విశ్వః, గురో రనుజ్ఞాయా వసిష్ఠనిదేశేన, అమరసరితి గంగాయాం, విరచిత మాచరితం సముచితం న్యాయ్యం తత్కాలోచితం వానివాచకృత్యం పితృతర్పణకర్తయేన తం, 'ఇదం కుంత్వ మహారాజ శ్రీతో యదశనా వయం, యదన్నః పురుషో భవతి తదన్నా 'స్తస్య దేవతాః' ఇతి శ్రీరామాయణోక్తరీత్యా, తదాసీం సంభవద్విః పద్మాశ్చైర్వర్తికపి తృయజ్ఞ మిత్వర్ధః, రామం, ప్రణివత్య నమస్కృత్య, భరతః, ప్రతినివర్తయితుం వనవాసా త్విత్యావర్తయితుం; ప్రార్థత ప్రవృత్తోఽభూత్, శ్రీరామప్రతినివర్తనార్థం విజ్ఞాపయితు ముపాక్రమతేత్వర్ధః.

౧౭౨

తత్ప్రకారమేవ వివృణోతి—వికర్తనేతి. తత్రానుకూలాదికబ్ధానాం ప్రాయశస్తావ దేకార్థకత్వం. తథాపి కించిద్వ్యాఖ్యాయతే. వికర్తనకుల స్వార్కవంశస్య. ని. 'వికర్తనార్కమార్తం దే'త్యమరః, యత్. యాదృ గితి సర్వత్ర యచ్ఛబ్దార్థః, అను

1 ప్రపద్య. 2 రామమనకృత్ప్రవర్తయితుం. 3 ప్రార్థయత్.

రూపస్య యదనురూపం ¹సమాచారస్య యత్సముచితం ప్రాచీనభాగ్యస్య
యద్యోగ్యం లోక²గర్హణాయా యదనర్హం శ్రుతస్య యత్సదృశం
తాదృశ మాశయం ప్రకాశయంతీ భరతోజ్ఞం విజ్ఞాపనా. ౧౭౩

తత్తణం త్షణప్రభాభంగుర లక్ష్మీసమావేశలక్షణే త్షోణీపలిశత
ధృతోజ్ఞ తేముకుటే విఘటితాశం ³సాదరం ప్రణిపత్య మాంసాదుకా
భ్యాం పరిఘ్నయతం యువా మితి రఘువరచరణో స్వయ మేవ

కూలం సమృతం, గుణగణస్య విద్యావినయాదిసంపత్తేః, యదనురూప మనువృత్తం
యోగ్యమిత్యర్థః, యశోరూపస్య ప్రశస్తయశసః, ప్రశంసాయాం రూపప్ 'ప్రశంసా
వచనై శ్చేతి సమాసః. య దనురూప మర్హం, సమాచారస్య సమ్యగాచారస్య, య
త్సముచితం న్యాయ్యం, ప్రాచీనభాగ్యస్య పురాతనపుణ్యస్య, యత్, యోగ్యం యుక్తం,
లోకగర్హణాయా లోకాపవాదస్య, య దనర్హ మయోగ్యం లోకనిందానివర్తకం
యాదృశిత్యర్థః శ్రుతస్య, కాస్త్రుస్య, య త్సదృశం, సమాన మవిరుద్ధ మిత్యర్థః, సి.
'శ్రుతం కాస్త్రావధృతయో' రిత్యమరః. తాదృశం తాదృశాకార మేన, విధేయ ప్రాధా
న్యా త్పుల్లింగనిర్దేశః, ఆశయ మభిప్రాయం, సి. 'ఆశయ స్సాన్యదభిప్రాయమేమానసాధా
రయో రక్షేతివిశ్వః. ప్రకాశయంతీ, ప్రకటయంతీ విజ్ఞాపనాప్రాధాన, ఉపజ్ఞాయతఇ
త్యుపజ్ఞా ఆన్యజ్ఞానవిషయః 'ఆతశోపపన్నే' ఇతి కర్తవ్యత్వీత్యయః, భరితస్యోపజ్ఞాభ
రతోపజ్ఞంభరతేనాదౌజ్ఞాతేత్యర్థః. కర్తరి వప్త్యా సమానే 'ఉపజ్ఞోపక్రమ' మిత్యా
దినా నపుంసకత్వం, సి. 'ఉపజ్ఞోపక్రమాంతా శ్చ తదాదికృప్రకాశన' ఇత్యమరః, మహా
కులీనత్వాదిగుణసంపన్నత్వస్య యథా యుక్తం స్వాత్మభా భరతో విజ్ఞాపితవా నిలి ఫలి
తార్థః, శ్రీరామప్రతిసంహతనాథం అనన్యసాధారణీ విజ్ఞాపనాం కృతవా నిలి
తాత్పర్యమ్. ౧౭౩

తతః కింజాత మిత్యుత ఆహ—తక్షణ మితి. తస్మిన్నేవక్షణే తక్షణం, 'అత్యంత
సంయోగే ద్వితీయా' త్షణం ప్రభా ద్యులిర్యస్యాస్స త్షణప్రభా విద్యుత్ తద్వ
ద్భంగురా భంగశీలా అతిచంచలేత్యర్థః 'భంజభాసమిదోమురదే' తస్యా లక్ష్యైః రాజ్య
శ్రియః సమావేశస్య సంప్రాప్తే లక్షణే బహ్నౌ, తథా, త్షోణీపలిశతై రనేకత్షోణీప
లిభిః ధృతంచ త దుష్టికం త్యక్తం చేతి స్నాతానులిప్తవ 'తూర్వకాలే'త్యాదినా

1 సమయాచారస్యేతిపాఠే సంప్రదాయాచరణస్యేత్యర్థః.

2 గర్హణీయామ. 3 రామంప్రణిపత్యసాదరం. 4 చరణద్వయం,

ప్రార్థన¹ ప్రతిశ్రయితుం స్థండిలకాయ²చరిత మివ బభార భరతస్యోత్త
మాంగమ్. ౧౭౪

ప. ³త్వయా మయా చ⁴కర్తవ్య స్సత్వవాచః పితు⁵ర్విధిః,

ఇతి ప్రత్యాదిశద్రామో భారతీ మసి భారతీం. ౧౭౫

సమాసః, కస్మిన్ విశేషణస్వయే నాసి హేయత్వం సూచ్యతే. ముఖటే కోటిరే, విఘ్న
టితాశం త్యక్త స్పృహం, భరతస్యోత్తమాంగంశిరః, ని. 'ఉత్తమాంగం శిర స్మీర్ష'
మి శ్చమరః. అత ఏవ, సావరం సగౌంవం, ప్రణివత్వ సమస్కృత్య, యువాం పాదు
కాభ్యాం, భవదీయాభ్యాం, పరిష్కరుతం, మా మలంకురుతం, న సి మే తద్వ్యతి
రేకేన ముసుట ముం కారు ఇతి భావః. 'సంపశ్యపేభ్యఃకరోతా భూషణ' ఇతి సుబ్.
కరోతే ర్లోణధ్యమపురుషద్వివచనం, ఇత్యేవం రిభ్యుపరదరణౌ రభ్యుసాయకపాదౌ
స్వయ మే వోత్తమాంగ మేవ, ప్రార్థనా యాచయిత్వా, ప్రతిశ్రయితుం నిజప్రార్థనా
కుంగీకర్తం, ని 'అంగీకారాభ్యుపగమప్రతిశ్రవసమాధు' ఇశ్యమరః. స్థండిలే భూతలే
శేలేవ్రతవశా దితి స్థండిలకాయా ని. 'య స్థండిలే వ్రతవశా చ్ఛేలే స్థండిలకాయా
సావి త్యమరః. 'స్థండిచ్యయితతి వ్రత'ఇతి ణినిః తస్య, యచ్చగిత మాచరణం స్థం
డిలకాయత్వరూపం త ద్భభారే వేత్సుల్పేక్షా. యథా కల్పిస్త్రీణీ స్వేష్టదేవతాయా
యావదనుగ్రహ మధశ్చయశేవ్రతసియమాది తాత్పర్యేణావతిష్ఠతే తథా భరతస్యోత్త
మాంగమసి శ్రీగామచరణనికటే పాదు కాదానయాపాదుగ్రహవ్యంతం నివత్యానిష్ఠ
దిత్యుల్పేక్షార్థః. ౧౭౪

ఆ. తత స్మి)రామః కిమకరో దిత్వత ఆహ-శ్చయేతి. సత్యవాచ స్సత్వవచనస్య,
పితృశరభస్య విధిః, చతుర్దశవత్సరావధికభూపరిపాలనవనవాసనియోగ ఇత్యర్థః,
త్వయా, మయా చ, పుత్రాభ్యా మావాభ్యా మిత్యర్థః, కర్తవ్యం అవశ్యం విధేయః,
అన్యథా దోషస్తరణా దితి భావః. ఇన్యక్తేవీ శేవః. భారతీం భరతసంబాధిని మసి,
భారతీం ప్రార్థనాచా, ప్రత్యాదిశప్రత్యాఖ్యాతవాన్, పుత్రస్య పిత్రాజ్ఞోల్లంఘన
మనుచిత మిదోఽవశ్యంమయా నియతకాలంవసేవస్తవ్యం త్వయాచప్రజాపరిపాలన
తత్పరేభవితవ్యమితినిరాకృతవానిత్యర్థః, తాదృగ్వివయాదిసద్గుణసంపన్నస్యభరతస్యైవ
ప్రార్థనాం ప్రత్యాఖ్యాతవాన్ కిమ తాన్యస్మేతి కింవక్తవ్య మస్య సత్కప్రతిజ్ఞాపరిపా
లకత్వ మపీత్యవిశద్యార్థః. ౧౭౫

1 పరిరచయితుం. 2 చరణమివ. 3 విశత్యూర్వం-'తథాహి'ఇతిక్వదిత్. 4 కర్త
వ్యమ్. 5 వచః.

గ. ¹(తత్ర)జాబాలిప్రార్థనాయామపి వ్యర్థాయామ్. ౧౭౬

ప. భరతస్తదనుప్రార్థ్య లేభే లాభవిదాంవరః,

కాకుత్స్థస్థాదుకాకారం ²మహార్థంముకుటద్వయమ్ ౧౭౭

స ఏష సానుజః ప్రాయా దయోధ్యాం భ్రాతృశాసనాత్,

అథ కిం త త్రాహ—తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే. జాబాలిః. అశ్రరామాయణం. 'అశ్వాసయంతం భరతం జాబాలి ర్ప్రాప్తౌ శోత్రమః (అహిశ్యేతి శేషః) ఉవాచ రామం ధర్మజ్ఞం ధర్మాపేత మిదం వచః. సాధు రాఘవ మాభూ తే బుద్ధిరేవం నిరర్థికా, ప్రాకృతస్య నరన్యేవహ్యర్థబుద్ధే స్తపస్వినః. కశఃస్య పురుషో బంధుః కిమాప్యం కస్య కేనచిత్, యదేహో జాయతే జగతురేక ఏవ విసృజతి, తస్మా త్తాతా పితా చేరి రామ సజ్జత యోనరః, ఉన్నత ఇవ స జ్ఞేయో నాస్తి కశ్చిద్ధి కస్యచిదత్యేవం భూతాయాం జాబాలే ర్మహారే ప్రార్థనాయాం యాచ్ఛామూ మపి, వ్యర్థాయా మనం గీకృతాయాం సత్కాం, జాబాలివచనేఽపి సిరాకృతే స తీక్ష్ణర్థః. మహార్థేరపి వచనం నాంగీకృతం కిముతాస్యస్యేత్యసికబ్ధార్థః, భరత ప్రార్థనానాగీ కారసముచ్చయార్థో వా.

భరతఇతి. తదను జాబాలిప్రార్థనాంతరం, లాభవిదా మధికఫలప్రాప్తివ్యవహార పరిజ్ఞాత్వానాం, విదేర్ భానార్థా త్సంపదాదిత్వా త్ప్రీత్, పరః. శ్రేష్ఠః, ని. 'దైవా ద్వితీ వచః శ్రేష్ఠ' ఇత్యుచరః, భరతః, ప్రార్థ్య, 'అధిరోహర్యపాదాభ్యాం పాదుకే హేమభూషితే, ఏతే హి సర్వభూతస్య యోగక్షేమం విధాన్యత' ఇతి రామాయ శోత్ర రీత్యా, యాచమత్వా, కాకుత్స్థస్య శ్రీరామస్య, పాదుకాభ్యాం, మహార్థ మమూ ల్యం, ని. 'మూల్యే పూజావిధా వస్తు' ఇత్యుచరః, ముకుటద్వయంతోటిరయంగళం, లేభే ప్రాప్త, కి మేతే నాపకర్షావహేర రాజలక్షణకోటిరేణేతి పరివృత్తోక్త్యర్థావహం మస్తకాలంకారోత్తమం పాదుకాద్వయం స్వీకృతవానిత్యర్థః, ధర్మిష్ఠం శ్రేష్ఠం పరి త్యజ్యరాజ్యపరిపాలన వపూజ్యమితి మత్వా తదీయపాదుకాద్వయపురస్కారేణ రాజ్యం కర్తుం త ద్ద్యయం సంగృహీతవా నితి భావః. అశ్రలాభవిద్వరపదార్థస్య విశేషణగ త్యా ముకుటద్వయప్రాప్తి పదార్థహేతుత్వాత్ పదార్థహేతుకం కావ్యలింగ మలంకా రః. 'హేతోర్వాక్యపదార్థస్యే కావ్యలింగ ముదాహృత' మితి లక్షణాత్ ౧౭౭

అనంతరవృత్తాన మాహ. ఇతి. సవిషభరిత స్సానుజ స్తృతృక్కుస్పక్, భా) తృకాసనా ద్భీరామవియోగాత్, అయోధ్యాం, ప్రాయా త్పా)త్. తథా, రామః

అటవీం పితృసందేశా ద్యయా రామ స్ఫులక్షణః. ౧౭౮

విలంఘ్య వివిధాన్ దేశాన్ భరతో ధృతవల్కులః,

విషయం ¹స్వముపాశ్రిత్య విషయే విముఖోఽభవత్. ౧౭౯

గ. తతశ్చాయం యావ దార్యస్య ప్రత్యాగమనం తావ దయో
ధ్యాం నాధ్యాన్యే, తస్మిన్నవధి మతిక్రమ్య చిరాయతి సతి సద్యఏవాశ్ర

సలక్షణస్య, పితృయోగా త్పితృకాసనాత్, అటవీం దండకారణ్యం, యయా.
యథా శ్రీరామస్య పిత్రాజ్ఞా పరపాలనీయత్వేన గరిష్ఠా, తథా భరతస్య భ్రాతృజ్ఞేరి
భావః. ఏలేన భరతస్య పిత్రాజ్ఞాపేక్షయాపి భ్రాతృజ్ఞేన గరియసీతి సూచ్యతే.

విలంఘ్యేతి. భరతః ధృతవల్కుల స్య, జ్యేష్ఠే ధర్మిష్ఠే వల్కుల ధారిణీసతి
మమ సమీచీనవస్త్రధారణమయ్యుక్తమితి పరధృతవల్కుల వసన ఇత్యర్థః. వివిధా న్నా
నావిధాన్, దేశాన్, భరిద్వాతాశ్రమాది ప్రదేశాన్, జనపదాన్వా, విలంఘ్యాతి
క్రమ్య, తతః, స్వం స్వకీయం, విషయం తోసలదేశ, ముపాశ్రిత్య, విషయే రాజాహ్నే
భోగే, విముఖో నిరాస్థోఽభవత్ భ్రాతృపత్నంధమూలపలాహారేణ శరీరయాత్రా
తత్పరోఽథా దిశ్చర్థః అత్రాయం ధ్వనిః, భరతో నామ కశ్యప మునిః వివిధాన్ తిర్య
జ్జనుష్యాదిరూపేణ బహుప్రకారాన్ దిశ్యంత ఇతి దేశాన్ శరీరాణి విలంఘ్య తత్త
త్కర్తానుసారేణ తత్తచ్చరీరోపాన్యవద్భిన్నతయా యావత్కర్తావభవం స్థిత్యా తత్త
త్కర్తృత్వయే తాని సర్వాణ్యితి క్రమేశ్చర్థః. ధృతవల్కులః చరమశరీరావద్భిన్నద
కాయాం వైరాగ్యా ద్వల్కులధారి సన్ స్వం స్వహృదయాకాశాంశసం విషయం
జ్ఞేయతయా నిర్దిష్టం దిదానందాత్మకం బ్రహ్మోపాశ్రిత్య కుశక్వి ద్భాగ్యోదయాధ్యాయ
సగోచరంకృత్వా విషయే కుచ్చే సాంసారికసుఖే విముఖః విరతోఽభవత్, అత్రాభిధా
యాః ప్రకృతార్థనియంత్రగా దప్రకృత మునిగోచరశబ్దమూలాయం ధ్వని రితి
సంక్షేపః. ౧౭౯

తత ఇతి. తతస్తదనంతరం, మయం భరతః, యావత్ యావత్సర్వంకం, ఆర్య
స్య శ్రీరామస్య, ప్రత్యాగమనం ప్రత్యావృత్తిః, తావత్ తావత్సర్వంకం, ఆయో
ధ్యాం నగరిం, 'అధికీజ్ఞస్థాసాంకరే'తి కర్తృత్వం, నాధ్యాన్యే నాధితిష్ఠామి, సతి వస
వాసిని జ్యేష్ఠే తత్ర రాజ్యస్యకర్తృవనర్హత్వాదితి భావః. తథా, తస్మిన్ శ్రీరామే

యాశ మ్మాశ్రిత్యాపి ¹ప్రాణా న్నందయిష్యామితి సందిగ్రామసంజ్ఞా
మాశ్రయ మశ్రిత్యయత్. ౧౮౦

దాశరథి రపి శమధనజనకధితనిశిచరగణ ²(రచిత) కదన పరివార
ణాయ గహనచర మవజగామే. ౧౮౧

ప. విస్తీర్ణాత్మై ర్విపినహరిణై ర్వితభీతిప్రరోహైః

అపథిం చతుర్దశపత్సరాత్త కమర్యాదా, మలిక్ర మ్యోల్లంఘ్య, †దిరాయతినతి, సశీఘ్రం
నాయాతిచే దిత్సర్థః, సద్యపివ-ఆవిలంబేనైవ, ఆశ్రయ మశ్నా తీత్యాశ్రయాశ్రమ
నలం, ఆశ్రిత్యాపి, ప్రాణా, నందయిష్యామి - సంతోషయిష్యామి, తదనంతరవిరహ
స్యాన్నిప్రవేశా ద వ్యత్యంతదుస్సహత్వా దితి భావః, ప్రాణపరితోషకోపాయాంతరా
త్యంతభావసూచకోఽయ మనీశబ్ధః. ఇతి ప్రతిష్ఠా యేతి శేషః. సందిగ్రామ ఇతి సంజ్ఞా
నామధేయం యస్య తం, ఆశ్రమం-తపోఽర్హ నివాసం, అశ్రిత్యయత్ ఆశ్రితవాక్,
కత్రార్థపాదుకయోః రాజ్యాభిషేకం కృత్వా తత్పరతంత్రయా రాజ్యం పరిపాలయ
న్నతిష్ఠ ది త్యర్థః, శ్రయతే ద్దుజి 'జిత్తిద్రుప్రభ్యకర్తరి చజి'తి చక్ష. చజిచేతి
ద్విత్వం, నను 'ఆమార్యా నామ తే లోకా అంధేన కమసా వృతాః, తాం స్తే ప్రే
త్యాభిగచ్ఛంతి యేకేచాత్మహనోజనా' ఇతి శ్రుతే రాత్తహంజ్ఞానాం మహానర్థకృప
గాధర్తకాస్త్రరహస్యాభిజ్ఞోఽయం భరతః కథమాశ్రయాశాశ్రయణరూపప్రతిష్ఠాం
కృతవానితి చే త్వత్వం ఏవం కథయతి భగవతీశ్రుతిః. తథా ప్యాతురన్య భరతస్యా
త్యంతసౌభ్రాతృప్రదర్శనార్థకత్వా దిత్థం ప్రతిష్ఠేతి వేదికవ్యవ. ౧౮౦

దాశరథిరితి. దాశరథిః - శ్రీరామోఽసి, శమధనజనై ర్మహర్షిభిః, కళికం -
నివేదితం, నిశిచరగణరచితం - రాక్షసనివహకృతం, యత్కదన మాశ్ర మోపజ్ఞవరూపం
తస్య పరిహరణాయ - నిరసనార్థం. మహోపద్రవకారిరాక్షససంహరణేన మహర్షీన్
స్వస్థాన్కర్తుమి త్యర్థః, గహనజతరం - కాంతారాంతరాళం, అవజగామే ప్రవేశః.

విస్తీర్ణేతి. రామః, సీతోఽపగతో భీతిప్రరోహో భయావిర్భావోయేషుంఠైః,
ప్రసన్నత్వాది గుణదర్శనజనితవిప్రంభాదనుత్పన్నభయై రిత్సర్థః, అపివ, విస్తీర్ణా
న్యాయక్యా ద్విస్తారితా న్యక్షిణీయేషుం ఠైః 'ఋషావ్రహ్మసంకథ్యజ్ఞోస్సాంస్వంగాత్తచే'

† (భావలక్షణసప్తమ్యః 'గోషుదుహ్యమానాసుగత' ఇత్యాదౌ జ్ఞాప్యజ్ఞాపక
భావః. 'పాథసి పీతే తృష్ణాకామ్యుతీ'త్యాదౌ హేతుహేతుమద్యావః; ప్రకృతే శ్రీరా
మగమనవిలంబస్యాన్నిప్ర వేశహేతుత్వా ద్దేతుహేతుమద్యావోఽర్థః.

1 ప్రాణానపినన్దయిష్యామి. 2 ఏకస్మాస్మి క్వచిత్.

దర్శగ్రానేఽవ్యకృతరుచిభి స్సస్పృహం వీక్ష్యమాణః,

రామః ప్రాప్య ప్రకృతిమహితం స్థాన మత్రే ర్తహర్షే

ర్జగ్ర హాస్య ప్రముచితధియః ప్రేమవర్యాం సపర్యామ్. ౧౮౨

గ. సీతామప్యనసూయాభిధానా తస్య పత్నీ స్వభూషణై

రణోషయత్.

౧౮౩

ప. ఖండనాయ వసుధావధూమనః

తథా దర్శనాం గ్రానే - కబళేఽపి, అకృతరుచిభిరవిహితావరైః, శ్రీ రామదివ్యమూర్తి కృతవ్యాసంగా నిజజేహయాత్రాయా మహ్యసక్తిరహితై రి త్యర్థః, విసినహరిణైః ఏ అరణ్యమృగవిశేషైః, సస్పృహం - సాభిజాపం యథాతథా, వీక్ష్యమాణః - అవగాళ్యమానస్య, శ్రుతిభవచదృభవిప్రముఖానా మహ్యగోచరో భగవాన్ సీతాలక్షణోపేత క్షీరామః పంజూపరిగంగాప్రవాహవ దస్తాకం పురతః ప్రాదురాసీ దితి సకల జగన్తోహనదివ్యమంగళవిగ్రహవర్ణనానన్దవిచ్ఛేదభయేన నిమేషరహితైర్వేత్తై ర్విశిష్టమంగాదిభి రపి సవిష్టుం పరిదృశ్యమాన ఇత్యర్థః, తిరక్చా మమ్యయం విలోకనీయః కిముతాన్యేషా మితి భావః, ప్రకృత్యా - స్వభావేనైవ, మహితం - పూజ్యం, అత్రే రత్రి. నామ్నో, మహర్షేః - ఋషిశ్రేష్ఠస్య, స్థాన మాశ్రమం, ప్రాప్య, ప్రముచితధియః-నిజాగమనాత్సంతృప్తాశ్చకరణస్య, ఆస్మాత్రిమహర్షేస్సంబుధిసిం, ప్రేమవర్యాం - ప్రీతి పూర్వకత్వా దుక్కుప్తాం, సపర్యా మతిభిఃపూజాం, జగ్రాహ - స్వీకృతవాన్, యథా ద్వాతిభిసత్కారాచరిణకత్వరేణ మహర్షిణా యావదుత్సాహం సంభావితాం - పూజాం, గృహీతవా ని త్యర్థః. ని. 'పూజా నమస్కాఽవదితి స్వపర్యార్చార్హణా స్సమాశ్చక్యమరిః. సకలలోకపూజ్య స్వాస్య భగవతో రఘునందనస్య మహర్షి పూజ్యత్వం యుక్తమేవేతి భావః.

౧౮౪

అ. తతఃకిమతతవా—సీతామపీతి. ఆనసూయేత్యభిధాన మాఖ్యా యస్యాస్సా తథోక్తా, తస్య మహర్షే రత్రేః, పత్నీభార్యా, సీతాం శ్రీ రామధర్మపత్నీమపి, స్వభూషణైః స్వకీయాంలంకారైః, అలోషయదమోదయత్, వస్త్రమ్యాదిదానేన సంభావయామానే త్యర్థః. సాధ్వీమణే సాధ్వీమణిలోషణం యుక్త మితి భావః, తథా రామాయణం 'ఇదం దివ్యం వరం మాల్యం వస్త్ర మభరణాని చ, అంగరాగం చ వైదేహీ మహర్షం చ విలేపనమ్ మయా దత్త మిదంసీతే కవ గాత్రాణి శోభయే'దితి.

ఖండనాయేతి. రాఘవః రఘువంశోద్భవః, శ్రీ రామః, ఋష్యావధూమభార్యా తత్తతక తస్య శ్రీ మహాలక్ష్మణేనభూపరిత్వా దితి భావః. తస్యా మన ఏవ పుండరీకం

పుండరీకతుహినత్విహం ద్విహమ్,

దండకావన మవాప రాఘవ

శృండభాను రివ మేఘమండలమ్.

౧౮౮

ఇతి శ్రీవిదగ్ధరాజవిరచితే శ్రీమతిచంపూరామాయణే

అయోధ్యాకాండ స్సమాప్తః.

సీతాంభోజం. సి. 'పుండరీకం సీతాంభోజ'మి త్యనురః. తస్య తుహినత్విహం హిమక రాణాం, చంద్రాణామితి యావత్, చంద్రవ త్తదల్లాసనిరసనహేతుభూతానా మిత్యర్థః, అధర్వాచరణతప్పరశ్చేన మనస్సంతాపకారిత్వా నితి భావః. న చానేకచంద్రగ్రహణం దోషయ, విశేష్యబాహుశ్చేనోపచగితత్వా దిత్యుక్తం విద్యానాశ్చన. 'ప్రాద్యస్తకృతు తారావ్రకరవనిపుశస్వర్వభూవక్త్రచంద్రా'ఇతి. ద్విహం రాక్షసానాం, ఖండనాయ సంహరణార్థం నస్తుకః స్వయం దుష్టరాక్షసశిక్షార్థమవతీర్ణత్వా త్రేహం చావశ్య ముప లాలసియాయా వసుధారూపనిజభార్యాయా మానసోల్లాసనిరాసనకృత్యకారిత్వా చేపితి భావః. చండభాను సూర్యో మేఘమండల మబ్ర బృందమివ, దండకావన, మవాప, తస్యమీహం జగామే త్యర్థః, రూపకోపమయో స్సూసృష్టిః. స్పష్టా. శబ్దాలజ్ఞానర స్త్వనుప్రాసః, చమత్కారకారికయా సంప్రదాయశుద్ధిద్యోతకతయా చ శ్రీరామాయణాయోధ్యాకాండాంతిమశ్లోకతురీయపాదాంతిమోపమామత్రాప్యంతే ప్రయుక్తవా నిత్యనుసంధేయౌ. తథాచ శ్రీరామాయణం 'ఇతీవ తైః ప్రాంజలభి స్తపస్విభి ర్నిజైః కృశస్వస్త్వయనః పరంతపః, వనం సభార్యః ప్రవివేక రాఘవః సత్త్వజస్సు ర్య ఇవాభ్రమండలమితి రథోద్ధతావృత్తమ్. 'గాన్ధరావిహరణోద్ధతాలగ'వీతి లక్షణాత్.

౧౮౮

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగేంద్ర బృందమానసేందిరిరసంజోహంసందానందలాభాభి సందిత రఘునందనచరణారవిందమకరద్వాస్వాదనకందభిశరాస్వతేచాఖండతపఃప్రచం డమునిప్రకాండమండలేశ్వరశాండిల్యమహామనిగోత్రావకంసస్య పదనాన్వయసుధా పారావారపారిజాతస్య ధన్వంతర్యనతారాంతసస్య ఆముర్యేవప్రముఖగణిబిద్యా సారసర్వజ్ఞసార్వభౌమస్య కోంఢోపంశితపర్యస్య తమాజేన గంగాంబికాగర్భరత్నాకర సుధాకరేణ రామచంద్రబుధేంద్రేణ విరచితాయాం చంపూరామాయణవ్యాఖ్యానాయాం సాహిత్యమంజూషికాసమాఖ్యాయాం అయోధ్యాకాండః.

అ రణ్య కాండః.

ప్రవిశ్య విపినం మహాత్మదను మైథిలీవల్లభో
 మహాబలసమన్విత శృలితనీలశైలచ్ఛనిః,
 నిశాచరదవానలప్రళమనం విధాతుం శరైః
 శృచారసశరాసన సురపథే తటిత్వా నివ

౧

అథ శ్రీమదరణ్యకాండో వ్యాఖ్యానము—ప్రవిశ్యేతి. తదనుదండకావనప్రాప్త్య సంకరం, మహాబలసమన్వితః, అప్రమేయసరాక్రమకాలీత్యర్థః. ఏతేన ఆవిసంవాది తయా సకలరాక్షసశిక్షణసక్షత్వం సూచ్యతే. ఆన్యత్ర మహాబలావాయుః లేన నమన్వితః, తల్పేతి ఇత్యర్థః. చలితస్య సంచలతో నీలశైలస్య ఇంద్రనీలాచలస్య ఛవిరివ ఛవిర్యస్య స తథోక్తిః. సమానమేకత్వం. ఏతేనాత్యంతాశ్చర్యకరత్వం మహాత్మన త్వం చ సూచ్యతే. మైథిలీవల్లభః సీతాపతిః, శ్రీరామః, మహాద్విపులం, విపినం దండకారణ్యం, ప్రవిశ్య, శరైర్పాదైర్వీరైశ్చ. ని. 'శరో దధ్యాద్వ్యగ్రసారే బాణే కాండే తృణాంతరే, శరంతుసీర' ఇతి వానార్ధరత్నమాలా. నిశాచరా రాక్షసాః దవానలాః వనవన్నయ ఇవేత్యుపమిసమాసః. తటిత్వా నివేతి స్పష్టోపమానిగాత్. తేషాం ప్రళమనం వినాశముపశమయం చ, నిధాతుం కర్తుం, సశరాసనో ధనుర్ధర స్పృక్, ఆన్యత్ర సేంద్రచాపః, సురపథే ఆకాశే, 'ఋక్సూ' రిత్యాదినా సమాసాంకః. తటితోఽస్య సంఠితి తటిత్వాత్ మేఘుశవ, 'తసా మత్కర్థ' ఇతి భసంజ్ఞాయా మేకసంజ్ఞాధికారే గాఢదత్వాత్పదకార్యం ఇత్త్వం సభవతి. కింతు 'యుయ' ఇతిమతుసో మకారస్యవకారః. చచార విజహారే త్యర్థః. అత్రోత్తరాధ్వేషేషానుప్రాణితోఽయ ముపమాలంకారః స్పష్టః, చలితనీలశైలేత్యత్ర నీలశైలస్య చలనాసంభవాత్. ఇయ మథూతోపమేత్యాచార్యదండిప్రభృతయో బభావః. అశవి వాత్రసిద్ధ స్తోపమానత్వాయోగాదుల్పేక్షిత్యాధునికాలంకారికానుశ్చేద్యయంతి. పక్షచ్ఛేదా త్పుర్వం యదివివక్షా తదోపమైవేత్యలం, వృద్ధీవృత్తమ్. లక్షణంతూత్తమ్. అత్ర శ్రీరామాయణారణ్యకాండాద్యపద్యాద్యపదం ప్రయుక్తమిత్యవశంకవ్యమ్. తచ్చ 'ప్రవిశ్యతు మహారణ్య'మితి.

గ. ¹తదను ²కంఢూలపనశుండాలకపోలకషణవిషమితా ³మిత
విటపసాలపండునిర్యాతనిర్యాసగంధాన ప్యాత్రగంధా నివ్విదధానై
రామాలి ⁴గంధై రనుమీయమానా ననినాధూతజలాశయా నాశ్రమ
భాగా నభిత శ్చరతో రాతిభ్యప్రశమిత మార్గశ్రమయో ⁵రామలక్ష్మ
ణయో రధ్యానం ⁶తరసా రురోధ విరాధాభిధానోయాతుధానః. ౨

తదస్మితి. కంఢూర్నామ నఖాద్యుల్లేఖనాననేయ స్త్వగ్రోగ విశేషః సా విష
మస్తీతి కంఢూలాః సిద్ధాదిత్వాల్లవ్. ని. 'కంఢూఃఖర్జూశ్చ కంఢూయే'త్యమరః.
శుండా స్తుండా విహం సంలీలి శుండాలాః 'స్రాణిస్థా దాతో'లజన్యకరస్యా'మితి మత్స్య
ర్థియో లచ్చిత్యయః, 'రేఫాంకపక్షే'పటికమీ శుండాభ్యోర'ఇతి రప్రత్యయః. కంఢూ
లాః యే వనశుండాలకపోలాః ఆరణ్య మత్రేభగండస్థలాని లేహం కషణేన సంఘర్షణే
న విషమితాః విజకలీకృతాః, అమితా ఆసంఖ్యాతా శ్చవిటపా శ్చాఖాయస్యన తథోక్తః,
ని. 'విటపః పల్లవే షిగ్ధే విస్తారే స్తంభకాఖయో' రితివిశ్వః. తాదృశో య స్సాలపండు
స్పర్షకతరునివహః తస్మాన్నిర్యాతః నిర్గతః నిర్యాసగంధో మజ్జావిశేషమోదో యేహం
లేతథోక్తా నపి, ఆత్తగంధాత్పునః స్వీకృతామోదాత్. అభిభూతామోదా నిలి చ
గమ్యలే,విదధానైః,నిర్యాసగంధవిధురత్వేఽపి పునస్సాన్విభివ్యాప్త్యా బహుళతరగంధసంప
న్నాత్ తర్వాణై రిత్యర్థః. ని, 'సాలే తు సర్వకార్యాశ్చకర్ణకా స్సస్యసంవరః, ఆత్త
గంధోఽభిభూత స్సాన్వీ'దితి చామరః,ఆహుతిగంధైః హూయమానహవిరాద్యామోద్భవైః
తుభిః.ని.'గంధో గంధక ఆమోదే లేశే సంబంధగర్వయో'రితి విశ్వః.అనుమీయమానా
నఖ్యావ్యామానాత్, దూరాదే వేతి శేషః, ఇమే ఋష్యాశ్రమా భవతు మర్తంలి
ఆహుతిగంధవత్త్వా త్సంప్రతిపన్నాశ్రమవత్. ఇత్యనుమితివిషయాక్రియమాణాని త్య
ర్థః. అవివాభూతాః సర్వతః ప్రతిపన్నాః జలాశయాప్రాదా యేషుతాత్, శ్రమహరిణ
ఇత్యర్థః, ఆశ్రమభాగానభితః తపోవనానాం నమంతాత్. 'అభిజగతి' ఇత్యాదినా
ద్వితీయా. చరతో స్సంచారతత్పరయోః, ఆతిభ్యన మునివిరచితాతిథిసత్కారేణ 'అతి
భ్యర్ణ్య'ఇతి ణ్య ప్రత్యయః, ప్రశమితః శాంతిం గమితః, మార్గశ్రమోఽధ్వ
గమనప్రయుక్తభేదో యయోస్తయోః 'శ్రమః భేదోఽధ్వరత్యాదీ'రితి లక్షణం.

1 తతః. 2 కంఢూలాపనయనపటుశుండాం. 3 మితానమితవికటవిటప.
4 గంధైర్భూమస్తోమైః. 5 శ్రమిక ప్రశ్రమిక. 6 దాశరణ్యోః. 7 తరసారురోధ
సహసారురోధ.

స ఏష ¹రోషభీషణవేష స్త్రిశిఖిశిఖావతంసితవివిధమృగశవశత
హృదయ శ్శతప్రదాతనయ స్తీతా మపజహార వ్యాజహారదాశరణీ చ.

కౌ యువాం యువానౌ కుత స్త్ర్యా? వామాచారవ త్ప్రతిభాతి
మేవామాచారః చీరం వపుషి జటా శ్చిరసి కరే చ చండకోదండదండః

రామలక్ష్మణయోః దాశరణ్యోః ఆధ్వనం మార్గం, తరసా వేగేన. ని. 'రంహ స్తంసీ
తు రయ స్యుద' ఇత్యమరః. విరాధ ఇత్యభిధానం నామయస్య స తథోక్తౌ యాతు
ధానోరాక్షసః, రురోధ నిరుద్ధనః, ని. 'యాతుధానః పుణ్యజనోనైర్మలో యాతు
రక్షసే' ఇత్యమరః.

స ఇతి. రోషేణ సహజామక్షేణ భీషణో భయంకరః వేషో యస్య స తథోక్తః,
సంద్యానిత్యాల్లట్ట, త్రిశిఖిశిఖయా త్రిశూలాగ్రేణ అపకంసితాని ప్రోతాని వివిధ
మృగశవశతహృదయాని శతసంఖ్యాక సింహాదివానావిధకృతమృగశరీరవక్షగప్రదేశాః
యస్య స తథోక్తః, భటుణార్థం శూలాగ్రప్రసంహద్యనేకమృగనివహ ఇత్యర్థః,
తథారామాయణమ్ 'త్రీక సింహా చతురో వ్యామృతా ద్వౌ పృకౌ పృషతా' దశ,
స షణ్ణం పసాద్ధిగం గజస్య చ శిరో మహత్, అపసజ్జాయసే శూలే నిననం
తం వహస్సన' మితి. శతప్రదానాస్తనయః స ఏషః సోఽయం విరాధః, స్తీతా,
మపజహార అపహృతవా, దాశరణీ రామలక్ష్మణౌ, ప్రతి, వ్యాజహారోవాచచ, ని.
'వ్యాసార ఉక్తి ర్లపిత' మి త్యమరః.

ఆ. వ్యాసారప్రకారమేవాహ. - కావిత. య. వానౌ తరుణౌ, యువాం భవంతౌ,
కా, కస్తిక్ వంశే జాతా విశ్వర్థః, కుతః కస్తా ద్వేకాదాగతౌకుతస్త్ర్యా, అవ్య
యాత్త్యవ్. వాం యువయోః, 'యన్తదస్త దోష్టష్ఠీ చతుర్థీపీయూథయోర్వామ్న
వా' ఇతి వామాదేశః, ఆచారః ప్రవృత్తిః, వామాచారవ ద్వక్రాచారవ దతిరమ్యాచా
రవ దితి పరమార్థః, ని. 'వామ స్తు వక్త్రే రమ్యే స్యా త్వవ్యే వామస్థితేఽపిచే'తి శబ్దా
ర్థవే 'లేన తుల్యం క్రియా చే ద్యుతి' ఇతి వతిప్రత్యయః, మే మమ, ప్రతిభాతి పరి
స్ఫురతి, పుతః, వపుషి దేహే, చీరం వల్కలం, శిరసి, జటాః, కరేచ, చండః ప్రకా
శమానః కోదండదండః ధనుర్వష్టి శ్చాస్త్రీ, ఆయం పరివృశ్యమానః, ఆకల్పః జటా
వల్కలశరచాపాసిధారణయాహో వేషః, ని. 'ఆకల్పవేషా నైపథ్య' మి త్యమరః. క్వ,
ఈషదసమాప్తా కల్పలతా కల్పలతాకల్పా కల్పవల్లీసప్తశీ, సకలమనోరథత్రాణణీ

క్వాయ మాకల్పః? క్వచన కల్పలతాకల్పేయ మనల్పాభరణాతరుణీతి. ౪

దాశరథి రపి కథితనిజాన్వయోవిరాధాంకే వేషమానాం 1 వి
దేహదుహితరం విలోక్య సఖోప స్సౌమిత్రిణా సాకం రక్షోవత్ససి శిలీ
ముఖా 2 నిచిఖాన. ౫

ప. 3 విశిఖే విశిఖే 4 తస్మి నివృథాత్మవరవర్తణి,

సీతాం 5 నిక్షిప్య చిక్షేప శూలం రక్షో రఘూద్వహే. ౬

తదను శూల మఖండయ దంజసా

ఇత్యర్థః, 'ఈషదసమాప్తా కల్పబ్దేశ్యదేశీయర' ఇతి కల్పవ్రత్యయః, అనల్పాభరణా సక
లాభరణభూషితా, ఇయ మేష తరుణీ సుందరీ, క్వచన, మునివేషధారణ శ్రీసాహ
చర్యయో రత్యంతవిరుద్ధత్వాదితి భావః, ఇతి. వ్యాఖ్యానేరేతి సంబంధః. ౪

దాశరథి రితి. దాశరథిః శ్రీరామోఽపి, కథితః ఉక్తః నిజాన్వయ నిజవంశో
యేన స కథోఽస్మిన్, ఇత్యుక్తు వంశవ్రథవత్వాని నిజకథాం కథయన్వేష్యర్థః,
విరాధస్యాంకే, కటిప్రదేశ ఇతి యావత్. వేషమానాం భయసంభ్రాంతతయా కంప
మానాం, విదేహదుహితరం వై దేహీం, విలోక్య, ఆత ఏవ, సఖోపస్సౌమర్షస్య, సౌ
మిత్రిణా సాకం లక్షణేనససా, రక్షోవత్ససి విరాధోరస్థలే, శిలీ శల్యం ముఖే యేషాం
తే శిలీముఖా బాణాస్తాన్, నిచిఖాన నిఖాతితవాన్, సప్తభి ర్పాతైః రక్షోవతో విదా
రయామానే త్యర్థః, 'ధనుష్యానుజవతా సప్తబాణాన్తు మోచహే'తి శ్రీరామాయణే
సి. 'అభిబాణోశిలీముఖా'వి త్యమరః. ౫

అ. తతః కిం త త్రానా. 6 విశిఖిషతి. విధాన్వయో బ్రహ్మవరవివ వర్త కంచు
కం యస్య తస్మిన్, వరరూపాభ్యేకవచ ఇ త్యర్థః, సి. 'తనుత్రం వర్తదంశన' మి
త్యమరః, ఆత ఏవ తస్మిన్ విరాధే విషయ విశిఖే రామబాణే స్వి త్యర్థః. జాతావేక
వచనం, ఆతఏవ శిలీముఖానితి న బహువచనవిరోధః. విగతా, శిఖాః అగ్రాణి యస్య
తస్మిన్, అకించిత్కరేషు స స్త్వి త్యర్థః. రక్షో విరాధః, సీతాం నిక్షిప్య నిధాయ,
రఘూద్వహే రఘునాయకే విషయ, శూలం, చిక్షేప ప్రయుయోజ. ౬

తదన్వీతి. తదను తదనంతరం, రఘునాయకస్యసాయతోబాణః, శితశిఖా తీక్ష్ణా
గ్రం, శూలం విరాధప్రయుక్తం త్రిశూలం, అంజసా శీఘ్రం, అఖండయ దచ్చిసత్,

1 విదేహరాజ. 2 నిజఘన. 3 ఏ ఏతత్పూర్వం తతః ఇతి క్షచిత్. 4 కత్ర.
5 నిక్షిప్య.

శితశిఖం రఘునాయకసాయకః,

నియత మేవవిరాధవిరోధినాం

హృదయశూల మపిత్రిదివౌకసామ్.

2

గ. విరాధోఽపి శ్రుధా సరభస మభివత్య స్కంధే నిధాయ రామ
లక్ష్మణౌ గతినిరోధాపరాధ¹ పరిహారాయేవ మిహిరహిమకరా ప్రస్థే^౨
వహా నిన్విధ్య ఇవ ప్రతస్థే.

రామస్తత్ర సౌమిత్రిం విరాధవధోద్యుక్త మభిదధే.

F

ప. యా తు సగపదవీ³ నైషా యాతున ఇచ్చిస్య లక్ష్మణ,

కథా, విరాధవిరోధినాం, విరాధోపద్రుతానా మిత్యర్థః. త్రిదివః స్వర్గః, ఓకః స్థానం
యేషాం తేషాం దేవానాం, నియతం నిత్యానుస్యూతం, ఏవకార స్వయోగవ్యవచ్చే
దార్థకః, హృదయశూలం హృచ్చల్య, మవ్యఖండయత్ శ్రీరామబాణఖండితం విరాధ
శూలం నిరీక్ష్య దేవావిశల్యాంతకశరణా బభూవు రి త్యర్థః. అత్ర ద్వయో శూలయోః
ప్రకృతయో రేవ ఖండనక్రియారూపసామ్యదౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్ కేవల
ప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా. ద్రితవిలంబితం. 'ద్రుతవిలంబిత మానా నభౌ భరా'
వితి లక్షణాత్.

2

విరాధ ఇతి. విరాధోఽపి, శ్రుధా శూలఖండనశనితక్రోధేన, సరభసం సవేగం,
ని. 'రభసో వేగవర్షయౌ' రితి విశ్వః. అభివత్యాభ్యుపగమ్య, గతినిరోధాపరాధవలహ
రాయేవ నిజాగమనప్రతిబంధనిరాకరణార్థమివ, రామలక్ష్మణౌ, స్కంధే, అంసయౌ
రి త్యర్థః, నిధాయారోహ్య, మిహిరహిమకరా సూర్యాచంద్రమసౌ, ప్రస్థే సానోష్ఠి,
ని. 'స్ఫులిప్రస్థ స్సాను రశ్మియా' మిత్యమరః, ఉభయత్ర జాత్యేకవచనమ్. వహా
ధారయమాణో, వింధ్యః వింధ్యాచల ఇవ, ప్రతస్థే చచార, 'సమవప్రవిభ్యంభ' ఇత్యా
త్ప్రసేవదమ్. అత్ర వింధ్యస్య మేరుస్పర్శయా సూర్యచంద్రగతి నిరోధ కాన్త్యత్య సం
భవేఽపి ప్రస్థానాసంభవా దుత్పేక్షా.

౪

రామఇతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే, రామః, విరాధస్య వధే, హింసాయా ముద్యు
క్తం సన్నద్ధం, సౌమిత్రిం, అభిదధే ఉవాచ.

F

ఆ. తదేవాహ.- యేరి. హేలక్ష్మణ, యాతు యైవ, తుశబ్ధ స్తవధారణార్థకః,
సః అస్తాకంసంబంధినీ, పదవీ మార్గః, యాఽస్తాభిర్విగమిషితా పదవీ త్యర్థః. సైషైవ,
అస్య, యాతునో రక్షణ శ్చ, పదవీ. ని. 'క్షైర్మతో యాతురక్షసీ' ఇత్యమరః, అస్తైవి

యాతు కామం తయైవేదం యాతుకామం న హన్యతామ్. ౧౦
అయికబళయమామమూవిముంచేత్యతికరుణంరుదతిమవేక్ష్యసీతాం,
అరమరచయతాముభావసిభ్యాంపిశితభుజంభుజభారహీనమేనమ్. ౧౧
గ. తత స్తేన తీక్ష్ణతరప్రహరణ గవాక్షితవక్షసాఽపి రక్షసా న

వం కింకరానా - ఇదం రక్షః, తయా వనవైవ, యాతుకామో యస్య తత్ యా
తుకామం గంతుకామం, 'తుంకామనునసోరపీ'తి తుమునో మకారలోపః, అతః,
కామం యశ్చచ్చం, యాతు గచ్ఛతు, యాతేర్లోట్, నహన్యతాం నవధ్యతాం, మర్గమే
అస్తిక్ కాంతారమగ్నే అప్రస్వహనతాత్పర్యేణోపకారకత్వాత్ అయం నహంత
వ్య ఇ త్యర్థః, న హ్యస్తాభిరస్తాత్ ఘృద్రరక్షః కీటకా ద్యేతవ్యం, కింతు కలివయస్ర
దోహద్వహనేన సుఖం గత్వా అనంతర మమంచివానిమ్యామః, అతో యశ్చచ్చం గచ్ఛ
త్సితి భావః. ఏలేనా స్యాత్యంకచైర్యసంపత్తి స్సూచ్యతే 'మనసోనిర్వికారత్వం చైర్యం
స త్వప్సిహేతుష్వి'తిరసికాః. అత్ర శ్రీరామస్య కాంతాఽనుభవసంచారే కకతాభీయ
న్యామే నాన్యస్సార్థస్య రక్షోపహానస్య కారణత్వకథనా త్పమాధి రలంకారః,
'కారణాంతరయోగాత్కార్యస్య సుకరత్వం నమా'తి సూత్రమ్. ౧౦

అయతి. అయి హేమాక్షస, మాం, కబళయ-భక్షయ, ఆమూ రామలక్ష్మణో,
విముంచ-త్యజ, 'శేముచాదీనా' మితినుష్, ఇత్యుక్త్యేతి శేషః. స్వాపేక్షయాఽపి
తయో రత్యంకప్రేమాతిశయవిషయత్వస్య సంభవా దితి భావః. అతికరుణ మతిదీనం,
రుదతీం రోదనం కుర్వాణాం, సీతా, మవేక్ష్య దృష్ట్వా, ఉభౌ రామలక్ష్మణౌ, అరం
క్షీప్రం, ని. 'లఘు క్షీప్రమరంద్రుత'మిత్యనుటః. అసిభ్యాం ఖడ్గాభ్యాం, ఏనం. పిశి
తభుజం క్రవ్యాదం విరాఘం, భుజా వేప భారః లేన హీనం రహితం, అరచయతా
మకురుతాం, లక్ష్మణ స్సవ్యబాహుం రామో దక్షిణంచ విచ్ఛేదేత్యర్థః, తథా శ్రీరామా
యణమ్. 'తస్యోర్ద్రస్యసౌమిత్రి స్సవ్యం బాహుం బభంజహ, రామోఽపి దక్షిణం
బాహుం తరసా తస్యరక్షస' ఇతి, పుష్పితాగ్రావృత్తమ్. 'అయుజనయంగరేఫతో య
కారోయుజివ నజౌజరగాశ్చ పుష్పితాగ్రే'తి లక్షణాత్. ౧౧

తత ఇతి. తతో భుజచ్ఛేదానంతరం, తీక్ష్ణతర ప్రహరణేన - గాఢతరప్రహరణేన,
గవాక్షవత్క్రూతంగవాక్షితం ఛిద్రితం + 'తత్కరోతి'తి ణ్యంతా త్కర్తృణిక్తః. త
ద్వక్షః ఉరస్థలం యస్య లేన తథోక్తేన వైషికస్య కపోఽపై భాషికత్వాన్న కమ్. లేన
రక్షసా విరాఢేన. ప్రాణేషు న పరిత్యజేషు సత్సు, తస్మిన్నమృతే స తీ త్యర్థః సఖ
ర్థస్య నశబ్దస్య 'సుపుపే'తి సమాసః. ఏతో రామలక్ష్మణౌ, పరాక్రమస్య భుజబలస్యా

పరిత్యక్తేషు ప్రాణేషు పరాక్రమావిషయపరాక్రమాయాం ప్రాక్ర
మేతా మేతౌ తదంగగళితరుధిరథాగానేకేన ఖననక్షమాయాం కా
ననక్షమాయాం రాక్షసశవోచిత ¹మతివిశంకట మవట ముత్పాద
యతుమ్. ౧౨

తత్తణ మేవ తుణదాచరోఽపి సంజాత ²ప్రత్యభిజ్ఞోరామాయ
వ్యజిజ్ఞపత్. ౧౩

ఆత్మనో గంధర్వగులసంభవం రమ్భా ³పరిరమ్భణారమ్భసంరం

విషయః అగోచరః పరాక్రమః కాత్యం యశ్చాస్మాత్ తస్యాం ఖననశక్త్యా
మి త్యర్థః, తథా తస్య విరాధశ్చాంగేభ్యోఽవయవేభ్యో గళితయా పరిస్రవంత్యా
రుధిరధారయా రక్తప్రవాహేణ. య స్సేక ఆప్లవస్తేన ఖననక్షమాయాం కాంతారక్షీ
త్యాం, ని. 'క్షీలితాన్త్యో క్షమాయుక్తే క్షమంశక్తే హితే త్రిప్వి' త్యమరః, రాక్షసశ
వస్య రక్షుకుణదస్య ఉచిత మనురూపం, 'తావృకాం తావృశీలి' రలివచనా ద్రాక్ష
సానాం ప్రేతానాం గర్తప్రక్షేపణస్య ధర్మత్వా దిలి భావః. లేనైవోక్తిం శ్రీరామా
యణే శ్రీరామంబ్రతి 'రక్షసాం గతసత్వానా మేష ధర్మ స్సూతనః, అవతే యే
నిధీయంతే లేమాం లోకాస్సనాతనా' ఇతి, అతివిశంకట మత్యంతవికాలం, ని. 'విశంక
టం పృథుపృథా ద్వికాలం పృథులం మహా' ది త్యమరః, అవటం గర్తం, ని. 'గర్తా
వటా భువి శ్వభ్ర' ఇ త్యమరః. ఉత్పాదయతుం రచయతుం, ప్రాక్రమేతాం ఉప
క్రాంతవంతౌ. ౧౨

తత్తణమేవేతి. తత్తణమేవ తస్మిన్నేవక్షణే, గర్తరచనాసమయవివేత్యర్థః,
'అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా', తుణదాచరః విరాధోఽపి, సంజాతా స్తృప్త్యా రూఢా
ప్రత్యభిజ్ఞా పూర్వానుభూతస్యవృత్తాంతపరామర్శో యస్య స తస్మాత్తస్య, రామా
య, వ్యజిజ్ఞపత్ విజ్ఞాపయామాన, నిజవృత్తాంత మితి శేషః శ్రీయాగ్రహణ మ
పి కర్తవ్య మితి సంప్రదానత్వా చ్చతుర్థీ. ౧౩

ఆ. తత్ప్రకారమేవవివృణోతి. — ఆత్మన ఇతి ఆత్మనః స్వస్థేతి సర్వత్ర సమప
ధ్యతే. గంధర్వాణాం దేవయోనివిశేషణాం దేవగాయకానాం కుల సంశే సంభృ

I వికటమవటమ్. 2 ప్రత్యభిజ్ఞస్య రామం. 3 పరంభ.

† 'పరాక్రమావిషయపరాక్రమా'విద్యివచనాంతపాతే పరేషా మరీణాం ఆ
క్రమస్యావస్కందసస్య అవిషయః అగోచరః పరాక్రమః నిజశక్తిర్యయోస్తావలిరా
దులక్షణౌ.

భంతచ్చృవణకుపితవైశ్రవణదత్తాం రక్షోరూపిణీం శాపవ్యాసదం త
స్యా స్తథావిధ మవసానం చ. ౧౪

ప. రక్షోవధః ప్రకృత ఇ త్యయ మేవ శంసే
త్స్వగ్రాయ గాయకపదం గమితో విరాధః,
నాగాలయాయ వపు రస్య వదే దిలివ
శ్వభే త దక్షిపదిమప్రహతం స రామః.

౧౫

ముత్పత్తిం, తథా రంభాయాః వైశ్రవణమ్మహిమూః పరిరమ్భుగారమ్మసారమ్మౌ ఆలింగ
నోదోగ్గసంభ్రమంచ, తథా తచ్చృవణేన రమ్భు పరిరంభణాంభ సంభా కర్ణ సేతుపి
తః ప్రథో వైశ్రవణః కుదేరః లేనైవ దత్తా మనిశ్చష్టాంశ్రవసోఽపత్యం వైశ్రవణ
ఇలి విగ్రహః, తస్మాదప్యమిశ్యశి 'విశ్రవసో విశ్రవణరవశా' ఇతి ప్రకృతే వైశ్రవణాదే
శః. ని. 'కిన్నరేశో వైశ్రవణ' ఇ త్యమరః, రక్షోరూపిణీం రాక్షసరూపదాయినీ, మిత్య
ర్థః, శాపవ్యాసదం శాపరూపమహావిపత్తిం, తస్యా శ్వాపవ్యాసద, ప్రభావం తాదృ
కృకారం, పనవాససంచారతత్పరేణ శ్రీరామేణ శ్వభే ప్రక్షేపణరూపమి త్యర్థః, అ
వసాన మంతం, వ్యజ్ఞిపదానిసంబంధః - అత్రేనం శ్రీరామాయణవచనం. * 'అభి
శాపా దహంసూగం ప్రోష్టో రాక్షసీంతనం, తుమ్మురు రామ గంధర్వః శప్తో వై
శ్రవణేన హ. ప్రసాద్యనూన శ్చ మనూసోఽబ్రవీ త్తాం మహాయశాః, యదా దా
శరణీ రామస్త్యాం పథిష్యతి సంయుగే, తదాక్రూరి మావన్నీ భవాన్ స్వర్గం గమి
ష్యతి. ఇలి వైశ్రవణో రాజా రమ్భుసక్త మువాచ హే'లి. ౧౪

రక్ష ఇతి. రక్షోవధః రాక్షససంహారః, ప్రకృతః ప్రక్రాంతః, రామేశులేషః,
ఇలి వితదవచన మి త్యర్థః, గాయకపదం గంధర్వస్థానం, గమితః ప్రాపితి, ఆయం వి
రాధవన, స్వగ్రాయ, స్వగ్రాహకావాసిభ్య ఇ త్యర్థః, శంసేత్. స్వగ్రాహకత మముం దృ
ష్ట్య దేవః ప్రక్రాంతో రాక్షసపథ ఇతి జానీయు రి త్యర్థః, తథాఽస్య విరాధస్య వ
పు ర్మృశశరీరం, కర్తృ, నాగాలయాయ పాతాళా 'కవాసిభ్య ఇత్యర్థః. ని. 'అథో
భువనపాతాళబంధరసాతలం, నాగాలక' ఇత్యమరః, రక్షోవధః ప్రవృత్త ఇతి
వదేత్, కథయేత్, భూటాకే 'తు ప్రసిద్ధ మేవేలి భావః, ఇలి మల్లేలికేషః,
స రామః, ఇమభి ర్భాదైః, ప్రహతం ప్రక్షేపణ హతం, తద్విరాధవపుః, శ్వభేగరై,
అక్షిపత్, క్షిప్తవానివేత్యుత్పేక్షా, పాతాళపర్యంతగంభీరే గరై తద్వపుర్ని పాతి
తవా నిత్యర్థః. ౧౫

గ. తదను నాకలోకభజనాయ పురుషలూతేన సమాహూతస్య భగవత శ్శరభంగస్యాశ్రమపదం రఘుపతి రభజత. ౧౬

ఘ. తత్ర దశశతనయనేఽపివీక్ష్యమాణేదశరథపుత్రసిషేవిషైవజాతా, మనసిజశరభంగకారివృత్తేనసి మునే శ్శరభంగనామభాజః. ౧౭
 గ. స ముని రాశ్రమస్థం కాకుత్స్థమాతిథ్యేన సమారాధ్య తత్సా

తదన్విత. తదను విరాధపథానంతరం, రఘుపతిః శ్రీరామః, నాకలోకభజనాయ స్వర్లోకనివాసార్థం, పురుషలూతేనేంద్రేణ, సమాహూతస్య తావకం తపః ఫలితం ఆతః స్వర్లోకం భజే త్యాకారితస్యేత్యర్థః, సమస్తమునిజన సమభిలషణీయసాన్నిధ్యేనేంద్రేణ స్వయం సమాహూతత్వాత్క్రీడ తస్య మాహాత్మ్యం కథనీయ మితి భావః భగవతః పూజ్యస్య, శరభంగస్య, శరభంగనామ్నామునే, రాశ్రమపదం తపోవనస్థాన, మథజత ప్రాచ. తత్ర, తస్మిన్. ౧౬

దశేతి, దశశతాని నయనాని యస్య తస్మిన్ సహస్రాక్షే, వీక్ష్యమాణేదృశ్యమానేనత్యసి, అలభ్యదర్శనే దృష్టే స త్యసి త్యపిశబ్దార్థః, మనసిజశరాణాం మన్తభాణానాం భంగంకరో లీలి కదంగకారిణీవృత్తిర్వర్తనం యస్య తథోక్తస్య, జితేంద్రియస్యేత్యర్థః, భంగకారి త్యత్ర 'స్త్రినూనపుంప'దిత్యాదినా పుంపద్యావః, శరభంగ ఇతి నామ భజలీలి తథోక్తస్య మునేః, 'ఋర్వృత్త స్సర్వకర్తవ్యజ్ఞః కామకో'ధాదివర్జితః, ధ్యానస్థో నిష్క్రియో దాంతః తుల్యమృత్యాంచనోముని' రిత్కులక్షణస్య శరభంగమునే, ర్తనసి, దశరథపుత్ర సిషేవిషైవ శ్రీరామభజనే వైభవ, సేవితే సున్నంతాత్ స్త్రియా మప్రత్యయే టాప్, జాతా సమత్వత్సా, నిరతిశయశీర్షలనిత్యానందస్వరూపస్య భక్తసహపారిజాతస్య భగవత శ్రీరామస్య భజనానందం విహాయ స్వర్లోకే న కిమపి భోక్తవ్య మస్తి. అత సతేనీవాం శృత్వా స్వర్లోక మాగమిష్యామితి ఇంద్రం వాక్య ముల్లంఘ్యాసి శ్రీరామభజన మస్య యుక్త మితిభావః, పుష్పితాగ్రావృత్తం. ౧౭

సఇతి. స ముని శ్శరభంగః, ఆశ్రమే లెవలీ త్యాశ్రమస్థం నిజభాగ్యవశా దాశ్రమం ప్రత్యాగతమిత్యర్థః, 'సుప్తిస్థ' ఇతి కచ్చిత్యయః. కాకుత్స్థం కకుత్స్థాన్వయేఽవతీర్ణం, శ్రీరామ, మాతిథ్యే నాతిథిసత్కారేణ, సమారాధ్య - సమ్యక్పూజయిత్వా, తస్య శ్రీరామస్య, సాన్నిధ్యేన సన్నిధాన, శుద్ధాం పవిత్రా, మాత్రనః స్వస్య, కనుం శరీరం, మంలేణ ఋగ్యజుర్సామాదినా మంత్రవాదేన, పూతాం - పవిత్రా, మాహుతి, మాత్యాహుతి మి వే త్యుచరూ, అతనుః అమందః ఊహ్నాయస్య తస్మిన్, జాజ్వల్యమాన ఇత్యర్థః, తమానపాలి జాతవేదసి; ని. 'జాతవేదా'

న్నిధ్యశుద్ధాం మంత్రపూతా ¹మాహుతి మివాత్తన స్తను మత
నూప్తః సతనూనపాతి పాతయిత్వా శాశ్వతం పద ముక్తితవాత్. ౧౮

తత స్తీక్ష్ణతపస ²స్సుతీక్ష్ణస్య ³నిదేశేన దేశా త్తస్మా దుచ్చలిత
స్ఫులినిధిపానసంభావితజీవనాభావశంకయా శరణాశ్రయణాయ లంబ
మానసీలాంబుదసందోహసం దేహవహేన నానానోకహనివహేన పిహి
తాభోగ మగస్తాశ్రమం ⁴(రామస్ససంభ్రమ) మాససాద అకథయ
చ్చ మైథిలీమ. ౧౯

స్తనూనపాది త్యమరః, పాతయిత్వావిశ్లేప్య, శాశ్వతం పదం బ్రహ్మసాన ముక్తిత
వాత్, ముక్తి-¹భూ దిత్యర్థః, 'అత్తా వా ఆరే ద్రప్తవ్య శ్చోకవ్యో మంతవ్యో నిది
ధ్యాసితవ్య' ఇత్యాదిశ్రుత్యా పరమాత్మ రూపశ్రీరామదర్శనస్య మోక్షహేతుత్వా వ్య
క్తి ర్యుక్తై వేతి భావః, 'వృద్ధశ్శౌచక్రియాలుప్తః ప్రత్యాఖ్యాతఖిషక్రియః, అత్తా
సం ఘాతయేద్యత్తు భృగ్వగ్మనశశనాంబుభి' రితి వచనాత్. శరభంగవ్యన్యాయ్య ఏ
వాగ్నిప్రచేత ఇతిమంతవ్యమ్. ౧౮

తత ఇతి. తత శృరభంగ మోక్షానంతరం, రామః, తీక్ష్ణం నిశితం కపః ప్రతోప
వాసాదిరూపం యస్య తథోక్తస్య సుతీక్ష్ణస్య, మునే నిదేశే నాజ్ఞయా ఏలేన సుతీక్ష్ణ
సందర్శన మసి కృత మితి సూచితం, తస్మాదేకాత్ సుతీక్ష్ణశ్రమప్రదేశాత్, 'అపాదా
నేపంచమి'. ఉచ్చలితః ప్రస్థితస్సక్, సలిలనిధిపానేన - సముద్రాచమనేన సంభావితా
సంప్రతిపన్నా, యా జీవనాభావశంకా జీవనస్యోదకస్య జీవికామూశ్చేరిగవ్యలే
అభావశంకా అభావోత్పేక్షా తయా హేతుశా, ని. 'అనిష్టభ్యాగమోత్పేక్షాం
శంకామాహుర్నసిషిణ' ఇ త్యభిధానాత్. ఉత్పేక్షా ఊహః, శరణాశ్రయణాయ,
శరణం గంతు మిత్యర్థః. లంబమానః స్రంసమానో యో నీలాంబుదసందోహః నీలమేఘ
నిఘరుంబం స ఇతి సందేహవహేనసంశయప్రదేన, నానానోకహనివహేన నానావిధవృ
క్షమాదేన, పిహితాభోగ మాచ్ఛాదిత దేశవిస్తారం, 'వప్తి వాగుని రణ్ణాప మవాప్యో రుప
సర్గయో' గిత్వపే రకారలూపః. ని. 'అసిధానతిరోధానపిధానాచ్ఛాదనానిచే'
త్యమరః. అగస్త్యమనే, రాశ్రమం, ససంభ్రమ, మాససాద ప్రాప, అకథయదితి మైథి
లీంప్రత్యకథయ దుక్తవాంశ్య, మనోఽనోదార్థమాఖ్యాయికాః కథయతు మార్గభవానితి
భావః, అత్రానోకహనివహనిశిష్టనీలాంబుదసందోహసం దేహవతోత్పేక్షగాత్సందేహో

1 అమాహిష్. 2 అత్తతమమ్. 3 సుతీక్ష్ణ, 4 నిదేశాత్, 5 ఏకస్మాన్ని క్వచిత్.

ప. త స్వేద మాశ్రమపదం ¹సరసీరుహాక్షి
 సంఖ్యావిహీనమహిమైకనికేతనస్య,
 భర్తా సమస్తసరితాం కుపితస్య యస్య
 హస్తారవిందమకరందదళా మవాప.
 ఇహసమదగజేంద్రస్య స్తహస్తాతిభారా
 తృణి ²నియమితశాఖ స్ఫుల్లకీవృక్ష ఏషః,

౨౦

జీవీ గుణనిమిత్తా జాతిస్వరూపాత్ప్రేక్షేతి సంకరః, సుదేహశబ్దస్య భ్రాంతిపరత్వేన
 భ్రాంతిమదలంకార ఇతి వివేకః. ౧౯

అ. కనన ప్రకారమేవాహ- త స్వేత్కాదిభి శృతుస్యః. హేసరసీరుహాక్షి పద్మ
 లోచనే, మైథిలి. ఇద మేత త్పరివృశ్యమానం, సంఖ్యావిహీనమహిమైకనికేతనస్య అగ
 ణీయమాహత్త్యుభయనిలయస్య మునే, రాశ్రమపదం ఆశ్రమస్థానం, యత్తదోర్ని
 త్యసంబంధా త్తచ్ఛబ్దస్య యచ్ఛబ్దాకాంతాయా మాహ-సమస్తసరితాంభర్తా సముద్రః
 కుపితస్య ప్రధస్య, యస్య మునే రగస్త్యస్య. హస్తవివ ఆరివిందం తత్ర మకరందద
 కాం పుష్పరసావస్థా మవాప, ఈచ్ఛన్తాహత్త్యుభయసంపన్నోఽయం ముని రితి భావః
 రూపకాలంకారః, శబ్దా పరిచ్ఛిన్నే మునిహస్తే ఆకరిచ్ఛిన్నసముద్ర స్వాభేయశ్చక్షుభ
 నాత్ అధికప్రభేదోఽయంకారః, 'ఆధాంధ్రేయయో రామరూప్యాభావోఽధోమత'
 ఇతిలక్షణాల్. సంకరతలంకారవృత్తమ్. ౨౦

ఇహేతి. ఇహస్మిన్, పథి ఆశ్రమమాగ్నే, సమద గజేంద్రేణ మత్తమహామతం
 గజేన న్యస్తో విశ్రమార్థం, పల్లవభక్షణార్థం వాసిత్ప్రేయోహస్తోనిజతుండః స ఏ వా
 తిభారో భారాదిశయ స్తస్మాద్ధేతోః. వినిమితశాఖో భుగ్నశాఖః, అతఏవ నికామ మ
 త్యంతం, సంగతా ప్రాప్రాశ్చాచ్ఛియహని రాన్యత్యగంగాయస్య సతథోక్తః, ఉత్క్ర
 ష్టక్రాయఃఉచ్ఛ్వాసు ఇతి ఘృణంతేనోపసర్గవ్యసమానోఽస్పష్టా ధృఢోప్రత్యయః.
 'శ్రీజీభువోఽనుపసర్గ' ఇతి నిరుమాల్, ఏషోఽయం పరివృశ్యమానః స్ఫుల్లకీచాసౌవృక్ష
 శ్చేతి వివేచనమానః, గజభక్ష్యాఖ్యవృక్షగిశేషః. అత్ర వృక్షశబ్దస్య సామాన్యవాచక
 త్యాన్న పానమక్త్యంమాతవృక్ష ఇత్యాదిన్. ని. 'గంధివీ గజభక్ష్యాతు సువహా
 నుభీరసా, మహేగా కుండుకీస్ఫుల్లకీ హానినిచ' త్యమరః. 'స్ఫుల్లకీ స్వాద్దగ్ధప్రియ
 తి హలాయుధశ్చ. మునిసర స్వాగ్నస్త్వమహామనేః కరపాతాల్ హస్తేన నియమ

అభినయతి నికామం సంగతోచ్ఛ్వాసహం

ర్షునివరకరపాతా ద్భుగ్నవింధ్యాద్రిముద్రామ్.

౨౧

¹అస్తి వృక్షాపభధియా వదనం విగాహ్యా

నిర్గంతు మక్షమతయా జతరే లుతద్భిః,

వనై ర్గర్గజై రజగరాః విశితాశనేభ్యో

వాతాపిదానవదశా ముపదేశయంతి.

౨౨

నాదేతోః, భుగ్న స్థావరకస్యవింధ్యాదేర్ముద్రాంపాటీ మభినయతి నాటయత్కసు
కరోతి, ప్రకటయతీ క్షుధః. విశస్త్రనియమితవింధ్యాద్రిముద్రామకరణ మేకస్త్వస్యా
శ్రమస్థ పృక్షస్యముక్త మితి భావః, పురాణిల మేయస్పర్ధనా ప్రవర్ధమానం సూర్యమా
ర్షనిరోధినం వింధ్యాచలం త్రిదశాభ్యుక్తో¹గర్గజైః స్యహస్తేన నియమితవా నితి పౌ
రాణిః కథా. అత్రాభినయతే స్వాస్థ్యపర్యవసానాదుపమా. తథా ముద్రా మిత్యత్ర
తత్సద్భూతి ముద్రా మితి సావ్యవస్థాత్కాత్. ఆసంభవవస్తుసంబంధరూపా నిదర్శనా
లంకార ఇత్యనయో స్సంస్కృతిః. మానీశ్చత్రమ్.

౨౦

అస్తి స్థితి. అస్తిన్యా శ్రమే అజగరా స్థితిత్వపరనామానః మహంగా సుర్వ
విశేషాః కర్తారః ని 'తిలిశ్చ స్థావరజగర' ఇత్యుయః. మహాపభధియా మహామార్గ
ఇతి భ్రాంత్యా, అత వివ భ్రాంతిమదలంకారః వదనం నిజీక్రమకరం, విగాహ్యా ప్ర
విశ్య, నిర్గంతుం పునరాగంతు మక్షమతయా అసమర్థకయా, సంకటత్వాదితి భావః,
జతరే మక్షిగోళకే, లుతద్భిః ర్విసర్తనూనైర్వనే భవైర్వస్యైర్గర్గజైః, విశితాశనేభ్యః క్ర
వ్యాదేభ్యః వాతాపిదానవదశాం వాతాపినామకదానవదశాం, ఉపదేశయంత్యుపదేశ
శంకారయంతి. ఉపమా. ఉదపూర్వా ద్విశతే ర్గర్గంతా ల్లట్ ఇన్ద్రో²వక్షితః
పూర్వమమువ్య మహాత్తనో³గర్గజైః ఉదరే వాతాపినామాదానవః వివమేవ పరి
లుతకో⁴ జ్ఞి⁵గో⁶దతో⁷ యుష్టాభిః కైశవాచ⁸జైః నభవికవ్యుమితి బోధయంతీత్య
ర్థః. అతో⁹క్తార్థాసంబంధే¹⁰పి తత్సంబంధకథనా దతిశయోక్తిభేః సచ పూర్వోక్త
భ్రాంతిమతా సాపేక్షత్వా త్సంక్షిప్తతే. అత్ర శ్రీరామాయణం 'అస్మైన తదా దే
వైః ప్రాథితేన మహర్షినా, అనుభూయశ్చి శ్రాద్ధే భక్షిత స్థ మహాసు' ఇతి. వసంత
లిలకావృత్తమ్.

౨౩

నిరహంకారాయ నహుషాయ భుజంగభావదూషితాయ దత్తభుజంగ
భావంఖగగతినిరోధకల్యవై పుల్యయోద్ధరవగాహమహావసయోద్వింధ్య
శైలసింధురాజయోర్గాధతాఽగాధతాతస్కరకరోదర ముదరజాతజాత
వేదో¹ విరచితవాతాపిదానవావలేపలోపం లోపాముద్రావల్లభం సకల
సరిద్వల్లభనిశ్చేషీకరణబాడబం బాడబప్రశస్తమపాస్తమస్తాశ మప్య

సంభవం బ్రహ్మాణమిహస్థిత, మిత్యుపమా, తథా కోపహుంకారేణ నిజరోషజనితహుంకా
రేణ నిర్గతః ఆహంకారో యస్యతస్మై, భుజంగభావేన శబీవిటభావేన దూషితాయా
వలిప్తాయ, నహుషాయ యయాలిజనకాయ, రాష్ట్రే, దత్తః భుజంగభావఃసర్వత్వం యేన
తస్మై 'భుజంగో విటసర్వయో' రిత్యుభయత్రాప్యభిధానాత్, పురా కిల నహుషో రాజా
కుత శ్చి త్పుణ్యవకాత్ సశరీరః స్వర్గం ప్రాప్య త లేంద్ర స్వక్ శబీకారణార్థం యా
న మధియన్యా గచ్ఛక్ సాహంకార స్సర్వ స ర్వేతి భగవంత మాషీప్య కోపహుంకా
రకారిణా తేన సర్వో భవేతి శప్త ఇతి పారాణికాః కథాం కథయంతి. భేగచ్ఛంతీతి
ఖగాః పక్షిణః తేషా మపి గతినిరోధే గమనప్రతిబంధే కల్యం సమర్థం వైపుల్యం వికా
లత్వం యయో స్తయో, ద్ధరవగాహం(దుష్ప్ర)వేకం మహావసం(మహా)కానసం అగాధజలం
యయో స్తయోః, ని. 'వనేసంకాననే' ఇత్యుభయత్రాప్యమః, వింధ్యశైలసింధు
రాజయోః వింధ్యాచలసముద్రయోస్సంబంధిన్యో. యేగాధతాగాధతే జౌన్నత్యగాంభీ
ర్యే, తయోస్తస్కర మవలోపకం కరోదరం కరో హస్తః ఉదరంకుక్షీ శ్చ యస్యతం,
తథోక్తం, కరతలనియమితవింధ్యత్వాత్ కుక్షీనిక్షీ ప్రసముద్రత్వా చేతి భావః, అసా
ధారణసామర్థ్యైక నికేతనమిత్యర్థః, అత్ర వింధ్యస్య గాధతా సముద్రస్య అగాధ తేతి
చ యథాక్రమ మన్వయాత్ వనే త్యత్ర శ్లేషసంస్పృష్టో యథాసంఖ్యాలంకారః, తథా
ఉదరజాతజాతవేదసా జాతరాగ్నినా విరచితో విహితఃవాతాపిదానవావలేపలోపా వా
తాపి నామక దానవ గర్వనిర్వాహణయేన తం తథోక్తమ్, ని. 'అవలేపస్తుగర్వస్యా
ల్లేపనే మాషణేఽపిచే'తి విశ్వః, లోపాముద్రాయాః వల్లభం దయితం, ని. 'మైత్రావరు
ణే ర నైవ లోపాముద్రా సగర్హిణీ' త్యమః, 'వల్లభో దయితేఽధ్యక్ష' ఇతి విశ్వః
సకలానా మశేషానా సంతాం నదీనా వల్లభః పరిః, సముద్రః తస్య నిశ్చేషీకరణే
నిరవశేషతాపాదనే బాడబం బడబాసలం, చూర్వం నిజోదరస్య సామర్థ్యవర్జన మి
దానీం స్వస్యేతి న పానరుక్త్యం, అత్ర మునాబాడబత్వరూపగా న్రూపకం తేనప్ర

పగతదక్షిణాశం వృషేకతానజన్తాన మపి కుంభజన్తానం భగవంత
మగస్త్య మపశ్యత్. ౨౪

ప. ప్రభామి వార్కిం తమసాం నిహంత్రీం
బ్రాహ్మీం దధానం నియమేన లక్ష్మీమ్,
తపోనిధిం శౌర్యనిధిః స్రవన్నః

సిద్ధం బడబానల వైకృతచోచవకత్వ మి త్యపూర్వవ్యరూపం వస్తువ్యజ్యలే, బాడబప్ర
శస్తం బ్రహ్మశాస్త్రమం. ని. 'బాడబో బడబానలః, ఆశ్రమోఽస్త్రీ ద్వివృత్తగ్రజన్త
భూ దేవబాడబా' ఇతి చామరః, అహిస్తనమస్తాశం నిరస్తాశేషత్వమ్ మపి, ఉపగతద
క్షిణాశం ప్రాప్తదక్షిణాదూపద్రవ్యాతిశ్రష్ట మితి విరోధః. అధిష్టితయామ్యుదిశ మితి ప
రిహారాద్విరోధాభాసోఽపి కాః, ని, 'ఆశా దిగతిశ్చష్టశా' రి ఋభయత్రాసి వైజ
యంతీ, ఉక్తంచబ్రహ్మాండపురాణే 'అగస్త్యో దక్షిణా మాశా మాశ్రిత్య నభసి స్థితిః
పరుణస్యాత్తజో యోగీ నింధ్యవాతాపిమర్దన' ఇతి, తథావృషేకతానం సుకృతైకాయ
నం జన్త యస్యతం. సకలధర్మైకనికేతనావతారతయా మహానుభావ మి శ్యర్థః, పృష
భాయత్తజన్తాన మితి చ ప్రతీయతే, తథా కుంభజన్తానం క్షుద్రకుంభోద్భవ మితివి
రోధః, డోర్వశీపృథాత్ ప్రస్కన్నస్య మిత్రపరు లేకనః కుమ్భ నిక్షిప్తత్వాత్
తక్కుంభసిత్యేనాస్య వస్తుగత్యాపరిహారాత్ పూర్వవదలంకారి, మాహాత్మ్యేతావ
న్నోత్పత్తిస్థానం ప్రయోజక మితిభావః, భగవతా పద్మజైశ్వర్యసంపన్నం, అగస్త్య
మపశ్యత్, ని 'సుకృతే వృషభేవృషః' 'ఏకతానోఽనన్యవృత్తిరేకాగ్రైకాయనావప్తీ'
రిచామరః. ౨౪

అ. తతః శ్రీ రామః కిమకర్షీ దిత్యాశంక్యాహ-ప్రభామితి ఆర్కిచర్మ
సంబంధిసిం, ప్రభాం దీప్తి మివ, తమసా మజ్ఞానజనిత మోహానాం అంధకారాణాం చ
నిహంత్రీం విధ్వంసకారిణీం, 'కర్తృకర్తణోః కృతీ' రి కర్తణి వష్టి. బ్రాహ్మీం లక్ష్మీం,
బ్రహ్మలేజః, నియమేన వైయత్యేన, నిహిహితం త్రేణ సమిక్కుకాద్యాగస్తకసాధన
నిష్పాద్య కర్తృవిశేషేణవా హేతునా దధానం ధారయంతం, ని.'నియమ స్తు సయత్క
ర్త నిశ్య మాగంతుకాధన' మిశ్యమరః. తపసః ప్రతోపనాసానిసహితమేధ్యాశన
రూపస్య నిధినిధానం, అగస్త్యం, శౌర్యనిధిర్వహాశౌర్యసంపన్నః, స్రవన్నః నిర్మలాంతః
కరణ, ఇతిచ విశేషణద్వయేన దుష్టనిగ్రహశిష్టసుగ్రహసామర్థ్యోక్తిః. ప్రవన్న ఇతి
పాతే ప్రాప్త ఇ త్యర్థః, రామః, స్వరామ, సంకీర్త్య, ననామ, శ్రీ రామవర్తాహంభో
అభివాదయ ఇతి నిజనామోచ్చారణత్రార్వకం ననుశ్చకారేత్యర్థః. జ్యాయసాం నమ

స్వనామ సంకీర్తననామ రామః.

౨౫

గ. తతః పరమహర్షేణ మహర్షిణా ప్రణీతాభి రాశీర్భి స్సహ ముర
శాసనశరాసనం సరసిజాసనాస్త్రం సౌత్రామణం తూణీరయుగ్మం మక్త
మయకోశం ఖడ్గం చ 'ప్రతిగృహ్య తదాజ్ఞయా గోదావర్యస్తట
నికట ప్రకటితాం పఞ్చవటీ మనేవత.

౨౬

తత్ర విస్తృతపక్షవద్వంద్వప్రతివద్వంద్వమతిశౌర్యావస్థాప్రత్య

స్కారే తథా శాస్త్రాచారా దితిభావః. 'అభివాదపరం విప్రం జ్యాయాంస మభివాద
యేత్, ఆసౌరామానా మస్తీసి స్వనామ సంకీర్తయే దితి మనుష్యరణాత్. అత్ర శ్లేష
సంకీర్ణోపమా. పృత్య ముపజాలిః.

౨౫

తతః ఇతి. తతః నమస్కారానంతరం, రామ ఇత్యధ్యాహారః. పరమహర్షేణ
సాక్షాత్పరబ్రహ్మహువిఽయం శ్రీరామః మద్దగ్ధనావదేశేనాగత్య స్వయం ప్రత్య
క్షోఽభూ తక్రూతనమస్కార శ్చాభూ దిస్మృశ్చన్నావందానందతుందిలాంతకరణే
నేత్యర్థః, మహర్షిణా అగ స్త్యేన ప్రణీతాభిః స్వయం మహర్షిత్వాత్ తస్యచ ప్రతీ
త్యా గాజపుత్రత్వాచ్చ విరచితాభి రాశీర్భి స్సహ ఆశీర్వాదైస్సాగం, మురశాసనశ
రాసనం దైష్ట్యవచాపం, సరసిజాసనాస్త్రం బ్రహ్మాస్త్రం, సుత్రామణం సౌత్రామణం
వింద్రం, తూణీరయుగ్మం అక్ష ససా ముకతూణయగళం, తథా రుక్మమయకోశం హి
రణ్యయసిధానం ఖడ్గం, ప్రతిగృహ్య స్వీకృత్య ని. 'కోశోఽస్త్రీ మట్టతే ఖడ్గధానేఽ
ర్థాఘద్యయో' నిశ్చయః, తదాజ్ఞయా సస్మాగ స్త్యయసిదేశేన, గోదావర్యాః, తటని
కటే రోధస్సమీపే ప్రకటితాం ప్రసిద్ధాం, పంచానాం పటానాం సమాహారః పంచవటీ
తాం, శదుపలక్షిత్యా స్తదాజ్ఞయా ప్రఖ్యాశంకంచి దాశ్రమ మిశ్యర్థః. అనేవత ని
వసాధమభిషత, పంచవటీ త్వశ్ర శద్ధితాశ్చే త్యానినా సమాసః. 'సంఖ్యాపూర్వోద్వి
గు' రితి ద్విగుసంఖ్యా, 'అకారాంతోత్తరపక్షో ద్విగుః శ్రీయాం భావ్యత' ఇతి స్త్రీత్వం
'ద్విగో' రితి శీవ.

౨౬

తత్రేతి. తత్ర పంచపట్యాం, శ్రీరామః, విస్తృతం విశాలం పక్షవద్వంద్వం గరు
ద్యుగ్మం యస్యతం, 'పక్షగ పార్శ్వగరు త్సాధ్య సహాయబలభిక్షి' తి యాదవః.
అప్రతివద్వంద్వ మవిద్యుమానప్రసిద్ధటం. తగ దేశీవీర మి త్యర్థః, అతఃశౌర్యావస్థాయాః
మహాశౌర్యమర్యాదాయాః, ప్రత్యయచ ధీనం, లోకోత్తరశౌర్యసీమాన మిశ్యర్థః, య

1 ప్రగృహ్య. 2 అప్రతివద్వంద్వశౌర్యం. 3 ప్రత్యయాయ.

యం కృతాపరోక్ష్య మివతార్క్ష్యం మహామహీధ్రకల్పం గృధ్రరాజ
మద్రాక్షీత్. ౨౭

ప. పానేన హీనజల మద్ధి మపాస్య నూనం

మైనాక ఏషముని మాశ్రయతీతి జాతామ్,

శంకా మిమాం రఘుపతేః కథితాత్మవంశ

ద్వాకార్యావస్థాయాః ప్రత్యయో నిశ్చయో యస్మిన్నితి బహువ్రీహిః, ని. 'ప్రత్య
యో ఒధీనశబధజ్ఞానవిశ్వాసహేతు' ప్రిత్యమరః, 'అప్రతిద్వంద్వకార్యావస్థాప్రత్యయ'
మితిపాతే అప్రతిద్వంద్వాయా నిరుపమయాకార్యావస్థాయాః, ఇత్యన్వయః ప్రత్య
యంకృతమాపరోక్ష్యం ఆపరోక్షతాయేనకం, ప్రత్యక్ష మి త్యర్థః, తార్క్ష్యం గరుడమివ
స్థితమిత్యుపమా. ని. 'గరుత్మా గరుడ స్తార్క్ష్య' ఇత్యమరః, మహిం ధరతీతి మహీధ్రః
మూలవిభుజాదిత్వా త్కప్రత్యయః. యథాహవామనః. 'మహీధ్రాదయో మూలవిభు
జాదౌ తథాదర్శనా' దితి మహామహీధ్రకల్పం ఈషదసమాప్తమహావర్తకం, ఈషదస
మాప్తౌ కల్పప్రత్యయః, గృధ్రాణాం రాజానం గృధ్రరాజం జటాయుషం, 'రాజాహ
స్పఖిభ్య ప్త' జితి టచ్, ఆద్రాక్షీ దవశ్యత్, దృశే ద్లుజి సిచి ర్పుణ్ణి. ౨౭

పానేనేతి. ఏషోఒయం మైనాకః వర్షకః, సిద్ధవత్కృష్ణ నిర్దేశోఒత్రతథా
ప్రతీయమానత్వా దిత్యవగంతవ్యం. పానేన మునికర్తృకపానక్రియాయాహేతునా,
హీనజలం జలరహితం, ఫలప్రాయ మిత్యర్థః, ఆభిం సముద్ర మపాస్య త్యక్త్వా, పూర్వం
పక్షచ్ఛేదోద్యతపురందరభయూ త్తత్ర నిలీనత్వాదితి భావః. యథాహకాలిదాసః. 'మై
నాకమంభోనిధిబద్ధసఖ్య' మితి. ముని మగస్త్య మాశ్రయ త్యనుసరతి స్వాశ్రయధంగకా
రిణ స్తస్య స్వేశాశ్రయణీయత్వా దితి భావః, నూనమిత్యుత్ప్రేక్షాయామ్. ఇత్యేవం
ప్రకారేణ జాతా ముషన్నా, మిమాం, రఘుపతేః శ్రీరామస్య, శంకాం వితర్కం,
ని. 'శంకావితర్కభయయో' రితి కాశ్యకః, జటాయుః, కథితాత్మవంశః, వినతాయాం
కశ్యపా జ్ఞాత స్వాదుణస్య గరుడాగ్రజస్య తనయోఒహం శ్యేరీగర్భసంభవః సంపాతే
రసుజ ఇత్యాద్యుపపత్తికనిశాన్వయవృత్తాంతస్పక్, అహం, త్వత్తాతస్య దశరథస్య మి
త్రం సుహృత్, ని. 'మిత్రం సుహృదిమిత్రోఒగ్' ఇతివిశ్వః, ఇత్యుచ్చైవీతిశేషః,
అహర త్సురిహృతవాక్, శ్రీరామముక్తసందేహరహిత మకాన్తీ ది త్యర్థః, తథా రా
మాయణమ్ 'ద్వా పుతౌ' వినతాయా స్తు గరుడోఒరుణ ఏవ చ, తస్మా జ్ఞాతోఒహ
మరుగా త్వంపాలి శ్చ మమగ్రజః, జటాయు రితి మాంవిధి శ్యేనీపుత్ర మురింద మే'

స్తవితాతమిత్ర మహా మిత్యహర జటాయుః.

౨౮

గ. రామ స్తు దశరథ మివ తం పశ్య ¹నాశ్యపసమ్భూతం సమ్భూతే రనుజ మనుజరచితపర్ణశాలః పంచవట్యాం కంచి త్సమయం గమయామాస

౨౯

అథ కదాచి దుపచీయమానమనోభవవైభవఃపాకకపిశ ²కలమ మంజరీపుంజరీభూతకేదారప్రపంఖః ³పంచబాణరణప్రయాణోచితవీర పాణవత్పత్రపుటపాత్ర దృశ్యావశ్యాయబిందుసందోహః చంద్రా

లి. అత్ర కవిసమృతసాదృశ్యా న్నహోన్నతే జటాయుషి మైనాకసందేహోదయా త్రస్య చ తేనైవ పరిహృతత్వాత్. నిశ్చయాంత స్సందేహాలంకారః, అత్ర శంకాశబ్దస్య భ్రాంతి పరత్వే భ్రాంతిమదలంకారః, నహోన్నతమంగన సంకీర్ణతే. పసంతతిలకా వృత్తమ్,

౩౦

రామ ఇతి. రామస్తు రామో ^{౨౮}సి, కాశ్యపసంభూతం కశ్యపస్యపాత్ర మిత్యర్థః, సంపాతే రనుజం తం జటాయుషం, దశరథమివ, పశ్యత్, పితౄ రతిసుహృత్త్వాత్తమివ బహుమన్యమాన స్యత్ అనుజరచితపర్ణశాలః లక్ష్మణనిర్మితోటజ స్యత్, పంచవట్యాం, కంచిత్సమయం కియంతంకాలం. గమయామాస యావయామాస.

౩౧

అ. అథ శూర్మణభాగమనం వత్సం శత్రూర్వోద్దివకం హేమంతం వర్ణయతి. అథేత్యాదినా. అథ, పంచవట్యాం, కియత్కాలయావనానంతరం, కదాచి తక్రస్తిం శ్చి త్సమయే, శరత్కాలావసాన ఇత్యర్థః, హేమంతసమయ స్సమవజృంభతే త్యన్వయః, కీదృశోహేమంతసమయ ఇత్యాకాంతాయాం తపేవ విశిష్ట, ఉపచీయమానం స్వయం ప్రవర్ధమానం, చినోలే కర్మకర్తరి శానచ్, మనోభవవైభవం మన్మథప్రభావః కామోత్సవో వా యస్తిత్ స తథోక్తః. ఉద్దివకత్వా దితిభావః. పాశేన పశ్యావశయా, కపికాశిశంగ్యో యాః కలమమంజర్యః శాలివిశేషకణిశగుచ్ఛాః తానాం పుంజైః కదంబైః పింజరీభూతః కేదారిప్రపంచః వ్రీహిక్షేత్రవిస్తారః యస్తిత్ స తథోక్తః. తత్ర తేహంచచేలిమత్స్యసంభవా దితి భావః, ఆసింజరః పింజర స్సంబద్ధమానః పింజరీభూతః 'అభూతతద్భావే' ^౧. 'అస్యచ్ఛా' వితి దీర్ఘః. 'కుగలిప్రావయ' ఇతి సమాసః. ని. 'కాలయః కలమాద్యా శ్చ కణిశం సస్యమంజరీ' లి చామరః, పంచబాణస్య మారమహవీరస్య రణప్రయాణే జైత్రయాత్రా ప్రాకంభే ఉచిత మమరూపం

1 కాశ్యపకులసంభూతం. 2 కమలమంజుమంజరీ. 3 పంచబాణప్రయాణ.

తపే నిరాసప్తతాం చన్దనానులేపే నిర్ణోలుపతాం చన్ద్రశాలాయాం
నిరాశతాం¹ చన్ద్రోపలస్థలే నిరాసతాం వాతాయనసేవనే నిరుత్కుక
తాం వాపీకూపోపకణ్ఠే నిరుత్కుతాం వాసరావసానే నిరాదరతాం
వారివిహారే నిరాకాంక్షతా ముత్పలమాలాయా ముపేక్ష్యతా ముప
వసభజనే² పుష్పిన్ద్రతాం చ జనానాం జనయన్ గమ్భీరాభోగగర్భ
గృహస్య³ ఘనేష్టచితభి⁴ త్తే రశ్మత్సతిరస్కరణీపటలస్య శశోదరలోమ

యద్వీరపాణం వీరాణా మవశ్యక ర్తవ్యం మధుపానం లేమం తథాచారాదితిభావః. ని.
'వీరపాణం తుయత్పానం వృత్తే భావిని వారణే' ఇత్యమరః. 'లేనతుల్యం తద్వది'తి తద్ధి
తగతార్థో ఉపమా 'లేన తుల్యం క్రియా చే ద్వతి' రితి పరివ్రత్యయః. 'తద్ధితకాచరస్వ
విభక్తి' రి తస్యవ్యయసంజ్ఞారు త్రపుటాని తరువలాశసంపుటాని, తాన్యేవ పాత్రాణి చ
షకా ఇతి రూపకం లేషు దృశ్యః సంలక్ష్యమాణః అవశ్యాయబిందుసందోహః నీహార
శీకరనిఘరుంబయన్తిన్ స తథోక్తః. ని. 'అవశ్యాయస్తు నీహార స్తుషార స్తుహినం హిమ'
మి త్యమరః. తథా, చంద్రాతపే చంద్రికాయాం, నిరానందతాం స్తీరిరాహిత్యం, చం
దనానులేపే పటీరచర్పాయాం, నిర్ణోలుపతాం నిరపేక్షతాం⁵ చంద్రశాలాయాంశిరో
గృహే. ని. 'చంద్రశాలా శిరోగృహ' మిత్యమరః, నిరాశతా మభిలాషరాహిత్యం,
చంద్రోపలస్థలే చంద్ర కాంతమణిపట్టిమే, ని. 'ఉపలః ప్రస్తరే మణా' వితి విశ్వః. ని
రాసతా మాసక్తిరహితత్వం, వాతాయనసేవనే గవాక్షమాగ్రానువర్తనే, ని. 'వాతా
యనం గవాక్ష స్సృప్య' దిత్యమరః, నిరుత్కుకతా మవరితోపతాం, వాపీనాం దీర్ఘి కా
ణాం కూపానాం ఉదపానానాం చోపకంఠేఽంఠికసంచారే, నిరుత్కుంతతాం నిరుల్లా
సతాం, వాసరావసానే సాయంకాలే, నిరాదరతా మతత్సరతాం, వారివిహారే జలక్రీడా
యాం నిరాకాంక్షతాం నిస్పృహత్వం, ఉత్పలమాలాయాం కువలయదామ్ని, ఉపేక్ష్య
తా మాదాసీన్యవిషయతాం, ఉపవసభజనే ఉద్యానవససేవనే⁶ పుష్పిన్ద్రతాం భీరు
తాంచ, జనానాం, జనయన్ ఉత్పాదయన్, కాలాంతరోపయోగినాం చంద్రాతపాది
శీతలోపచారాణాం తదాసీమనువయన్ క్తలేష్వ అనపేక్షితత్వా లేషు నిరానందత్వాది
జనక ఇత్యర్థః, అత్రచంద్రాతపనిరానందత్వాదీనాం కేవలప్రకృతానామేవోత్పాదన
క్రియారూపధర్మసంబంధే నౌవమ్యసృగమ్యమానత్వాత్ కేవలప్రకృతగోచరా తుల్య
యోగితా. తదుక్తమ్. 'ప్రస్తుతానాం తథాన్యేషాం కేవలం తుల్యధర్మతః, ఔపమ్యం

1 చంద్రకాంతస్థలే. 2 ఘనేష్టకారచితభిత్తిశ్లక్ష్య.

మృదులకమ్బులస్య కాలాగురుధూమస్య కాశ్చీరాంగరాగస్య నిర్ధూమాం
గారభరితమానన్తి కాయస్త్రస్యచ సుభగంకరణః మదన¹క రేణుకరవికీర్ణ

గమ్యతే యత్ర సాస్త్రతా తుల్యయోగి తే, లి లక్షణాత్, తథా గంభీరః తుషార
వాతాదిదుష్ప్రవేశగంభీర్యయుక్తః అభోగో విస్తారోయస్య త త్తథోక్తం య ద్ధర్మ
గృహ మావాసాగారం. ని. 'గర్భాగారం వాసగృహమి' త్యమరః, తస్య, ఘనం సీ
రంద్రం యథాతథా ఇష్టకాభిశ్చితారచితాభిన్తి మద్యం తస్యా శ్చ శీతబాధానివర్తక
త్వేన తస్యా అపుష్పయోగిత్వా దితి భావః, ని. 'భిత్తి శ్రీన్తి మద్య మేదూకమి త్య'
మరః, 'ఇష్టకేషికామాలానాం చితతూలభాంషి' లి హ్రస్వః. అశ్శక్త్యం అతను సుఖుచిత
మితి యావత్. తస్య, 'విరస్కరిణీ పటలస్య ప్రతిసీరాసీకరస్య, ని 'శ్శక్త్యందభింకృశం
తను' 'ప్రతిసీరా యవనికా స్వాత్తిరస్కరిణీవనే' లి చానురః. 'విరసోఽన్యకరస్యా'
మితి సత్త్వం, శశస్య మృగవిశేషస్య, ఉదరే కుక్షి ప్రదేశే యాని రోమాణి శోమలతనూ
రుహాణి, తస్మిన్నితం యన్మృదులకంబలం అథవా తద్వన్మృదులం యత్కంబలం సుఖ
సంస్పర్శకంబలం తస్య, 'శీతంనైవ వితీర్యతే, ప్రియతమై రాలింగంనం కమ్బుల' మితి
చారు చర్యావచనా దితి భావః. కాలాగురుధూమస్య కృష్ణగురుధూమస్య కాశ్చీరాంగ
రాగస్య కుంకుమవిలేపనస్య 'కాశ్చీరపంకేన కృతప్రలేపో హైమంతికా నాశు నిహం
తిదోమ' నితి. తస్య దోషనివర్తకత్వేన తదాసీ మపేక్షితత్వాదితి భావః. ని. కుంకు
మం ఘుస్పణం పుణ్యం త్తక్తం లోహితచందనమ్, కాశ్చీరశన్త వివస్ఫిః కాలేయం
జాంగలం స్పృత' మితి హతాయుధః. నిర్ధూమాంగారైః ధూమరహితాంగారైః భరితం
పూర్ణం, య ద్ధసంతికాయంత్రం అంగారశకటిరూపయంత్రం తస్యచ, ని. 'అం
గారధానికాంగారశకట్కపి హసంత్య పీ' త్యమరః. నిర్ధూమగ్రహణం నేత్రయో
రనుద్వేషకత్వార్థ మిత్యవగంతవ్యం, అసుభగం సుభగం కున్దంత్యనేతేరి సుభ
గంకరణః సౌభాగ్యకరః, గర్భాగారాదీనాం తైత్త్యక్షేతనివర్తకత్వేనోపయోగిత్వా
త్తజన్త సత్తాసాఫల్యసంపాదక ఇత్యర్థః, 'అప్యసుభగన్థాలవలితనగ్నాంధప్రియేషువ్యర్థిధే
వ్యచ్ఛా కృషాః కరఖో ఖ్యు' స్మితి ఖ్యున్వృత్యయః. 'అర్హ్యిషు' దిత్వాదీనా
ముమాగమః. అత్రాపిపూర్వవ ద్ధర్మగృహదీనాం ప్రకృతానా మేవ సౌభాగ్యలభరూ
పధర్మ సమ్బంధే నావమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్ కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా.
తథా మదన ఏవ క రేణుక గణః తస్యగటో వః. తస్య కరశ్శుండా లేన వికీర్ణః యే

శీకరనికరాయమాణతుమారధూళీధూసరవాసర స్సరసీరుహ¹దావపావక
స్తుహినప్రణితలానికాధరదళదూరీ²భూతదంశకృత్యః ప్రక్షీణతారుణ్యప
ణ్యాజ్జనాజ్జవ త్ప్రియాతసౌభాగ్యప్రపాసన్నివేశ స్తాలవృన్దవిశ్రాంతి
³కాలః కామినీ స్తరభరగిరిదుర్గసీమ్ని నిర్భయనిలీసనిదాఘభావోదివాభీత

శీకరనికరాయమాణతుమారధూళీధూసరవాసర స్సరసీరుహ¹దావపావక
స్తుహినప్రణితలానికాధరదళదూరీ²భూతదంశకృత్యః ప్రక్షీణతారుణ్యప
ణ్యాజ్జనాజ్జవ త్ప్రియాతసౌభాగ్యప్రపాసన్నివేశ స్తాలవృన్దవిశ్రాంతి
³కాలః కామినీ స్తరభరగిరిదుర్గసీమ్ని నిర్భయనిలీసనిదాఘభావోదివాభీత

శీకరనికరాయమాణతుమారధూళీధూసరవాసర స్సరసీరుహ¹దావపావక
స్తుహినప్రణితలానికాధరదళదూరీ²భూతదంశకృత్యః ప్రక్షీణతారుణ్యప
ణ్యాజ్జనాజ్జవ త్ప్రియాతసౌభాగ్యప్రపాసన్నివేశ స్తాలవృన్దవిశ్రాంతి
³కాలః కామినీ స్తరభరగిరిదుర్గసీమ్ని నిర్భయనిలీసనిదాఘభావోదివాభీత

శీకరనికరాయమాణతుమారధూళీధూసరవాసర స్సరసీరుహ¹దావపావక
స్తుహినప్రణితలానికాధరదళదూరీ²భూతదంశకృత్యః ప్రక్షీణతారుణ్యప
ణ్యాజ్జనాజ్జవ త్ప్రియాతసౌభాగ్యప్రపాసన్నివేశ స్తాలవృన్దవిశ్రాంతి
³కాలః కామినీ స్తరభరగిరిదుర్గసీమ్ని నిర్భయనిలీసనిదాఘభావోదివాభీత

వ్రాతస్యావ్యసతిభయంకరదివాకర శృణోరనికరస్యావ్యసతి తేమంకర ¹సు
ధాకరః కాదంబకదంబస్యావ్యసతి ²ప్రియంకరకమలాకర ³కృతకరయు
గళస్వస్తికబంధసతయా నీహారాతంకశంకయా హృదయకమల మివ గో
పాయంత మశ్రాంతదంతవీణావ్యాపారేణ వేపమానాధరపుటతయా శీ

తాంబూలం తరుణీస్తనా, శీతకాలేభవే దుష్ట ముష్టకాలేతు శీతల¹మిత్యుః తదాసీం
కామినీకుచభరేషు ఆత్యంతేష్ట్యస్య వివ్యూహసత్వాత్, ఇయ ముల్పేక్షా గమ్యారూప
కసంకీర్ణా. ఏతేన హేమంకరిదానుయోః జేతృజేతవ్యభావో వ్యజ్యతే. ని. 'నిదాఘో
గ్రీష్మకాలే స్యా దుష్టన్వేదాంబునో రపి', 'భావ స్సత్రాస్యభావాభిప్రాయచేష్టత్వజ
న్వస్తి'తి విశ్వప్రకాశమరా. దివాభీతవ్రాతస్య దివా ఆహని భయశీలస్య, ఘూకనికర
స్యాపి. ని. 'దివాంధ్రకాశికోఘాత' ఇత్యుమరః. ఆనతిభయంకరః మందప్రకాశత్వా
దీపగ్భయంకరః దివాకరః సూర్యః యస్మిన్ సః, 'మేఘుర్విభయేషు కృషా' ఇతి ఖది
అరుర్ద్విపదిత్యాదినా ముమాగమః. చణోరనికరస్యాపి చంద్రికాపాయపక్షివిశేషని
వహస్యాపి. ని. 'చణోర శృంగి కాపాయా'త్యభిధానాత్, అనతి తేమంకరః నీహా
రావరణేన మందరశ్చిత్వా దీపత్వైకరః సుధాకరశృన్వః) యస్మిన్ సః, తేనుప్రియ
మద్రేఽశ్చేతి ఖది ముమాగమః కాదంబకదంబస్యాపి కలహంసనికురుంబ స్యాపి. ని.
'కాదమ్బః కలహంసస్యా'ది త్యుమరః, అనతిప్రియంకరః పక్షోల్లాసహృస్యా దీప
త్వీతిజనకాః కవలాకరా స్సరాంసి యస్మిన్ సః ప్రియంకరేత్యత్ర తూర్వప త్వప్ర
త్యయ ముమాగమా. తథాకరయుగళస్య హస్తయుగ్గస్య స్వస్తికః స్వస్తికాకార స్సన్ని
వేశవిశేషః. వృత్తాసంస్థాపనం స్వస్తిక శబ్దార్థః. తద్ద్రాపం యద్బంధనం తత్ కృతం
శీతబాధానివర్తకవసన కమృణా ద్యాచ్ఛాదనాభావా దురసి పిరచితోయేన సకథోక్తః.
శీతబాధయా వ్యత్యస్తహస్తాచ్ఛాదితోరస్థల ఇత్యర్థః. తస్యభావస్తత్రా తయా హేతునా
నీహారాతంకా తుహినోపద్రవాత్ యా శంకాభీతిః తయా. ని. 'శంకావిత్కర్కభయ
యో'రితి యాదవః. హృదయకమలంహృత్పద్మం, గోపాయంకం రక్షంకమివేత్య
ల్పేక్షా, 'గుత్రాధూపవిచ్చిచణిచనిభ్యాయ'ఇత్యాయత్ర త్యయః. దంతావన వీణా వల్ల
కీనాద్యవిశేషః. శైత్యజనితకంఠవశేన ధ్వననశీలత్వాత్, అక్రాంతం నిరంతరం యో
దంతవీణావ్యాపారః చలనరూపక్రియావిశేషః. లేన, వేపమానాధరపుటతయా కమ్మ
మానాధరోష్ఠతయా హేతునా, శీలికాయాః శైత్యబాధాయా ఏవ పికాచికాయాః

తికాపిశాచికానిర్హరణాయ నిపుణం మంత్రజప మిన కుర్వంతే మవిరళ
పులకపాలీకబళితక శేబరతయా సకరుణవిధివిత్తీర్ణరోమకంబలకృతాంగ
రక్ష మివ భిక్షా మటంతం దుర్గతవర్గం నిర్భ్రాణా కదాచి దపి కమ
లా¹నాలా²కితవతీతి తస్యై సాసూయ ఇవ తదీయవాస³తామరసం
సపత్రకోశం వినాశయ స్సంగజమతంగజకరపుష్కరోత్థిత⁴శీకరనికరా

నిర్హరణాయ, తాం నిరాకర్తు ముచ్చాటయితు మిత్యర్థః, నిపుణం సమర్థం, మంత్ర
జపం మంత్రోచ్ఛారణం, కుర్వంత, మివే వ్యుత్పేక్షా, అవిరళపులకపాల్యా సాస్థ్రో
మాంచ ప్రపంచేన కబళితం గ్రస్తం ఆచ్ఛాదిత మితియావత్. కశేబరం శరీరం, యస్య
తత్తయా హేతునా, సకరుణేన దయాళునా విధినా బ్రహ్మణా విత్తీర్ణం దత్తం య
ద్రోమకమ్బులం తనూరుహరూపకంబలంలేన కృతాంగరక్షం విరచితాంగసంగోపన మివ
సీత మిత్యుత్పేక్షాణాం తిస్సణాం సంస్పృషి. భిక్షా మటంతం భిక్షాచరణతత్పరం,
దుర్గతవర్గం దరిద్ర సమాహం, ని. 'దరిద్రో దుర్గతోఽపి న' ఇత్యమరః, నిర్భ్రాణా నిష్క
రుణా, ని. 'కారుణ్యం కరుణా ఘృణే'త్యమరః, కమలం లీలావద్దం ఆస్యాః ఆస్తీతి
కమలా లక్ష్మీః అర్కాద్యవృత్త్యయః, 'ని. 'లక్ష్మీః పద్మాలయా పద్మా కమలా శీర్
ర్హ రిప్రియే'త్యమరః, నాలా²కితవతీ న దృప్తవతీ, కరుణాకటాక్షవిక్షణేన తస్య ధన్య
తాం నాపాదితవ తీత్యర్థః, నశార్థస్య నశబ్దస్య 'సుపు'పేతి సమాసః, అథవా ఆలా
కితవతీ న భవతీత్యర్థః, 'అస్తి ర్భవంతీవరో ప్రయుజ్యమానోఽప్యస్తీ'తిభాష్యకారవ
చనాత్. భవంతీతి లటః పూర్వాచార్యాణాం సంజ్ఞా, ఇతి మత్స్యేతి శేషః. తస్యై కమ
లాయై, తస్యాం కమలాయా మిత్యర్థః, 'కుధ్రుహేర్హ్యసూయాధానాం యం ప్రతి
కోవ'ఇతి చతుర్థీ, సాసూయ స్పేర్ష్యస, ని వేత్యుత్పేక్షా, సపత్రకోశం సపర్యు
ట్టలం, సవాహనార్థాఘంచ, ని. 'పత్రం వాహన తామరసం నివాసపరీకుహం. ని.
'పంకేరుహం తామరస' మిత్యమరః, త ద్వివాశయనిర్వధ్వంసయక్, తత్రస్థాయాః
కమలాయాః ప్రతీకారస్య దుష్కరత్వేన తదీయవాసతామరసప్రతీకారకథనా త్ప
త్య సీకాలంకారః. తదు క్తమ్ బలినీప్రతిపక్షస్య ప్రతీకారే సుమమ్కరే, య స్తది
యతిరస్కారః ప్రత్యసీకం తదుచ్యత'ఇతి, సచోక్తోత్పేక్షో జ్ఞివిత ఇతి సంకరః. సప
త్రకోశ మితి జ్ఞేషస్తు విశేషః. తథా లుగణః మన్తధ వివచుకంగాః కుంజరః, ని. 'మతం
గజో గజో నాగః కుంజరో వారణః కరీ'త్యమరః, తస్య కరపుష్కరేణ హస్తాగ్రే

కారై రతిపదుషస్తరశర'నిపాతప్రతప్తగగనాజ్ఞనాజ్ఞప్రవ'త్సేవసన్మతై
రక్షీణమహిమహిమప్రసరైరధ్యగాంతరికరణానిసీమస్తయన్ హేమంత
సమయః సముదజృంభత 30

ప యత్ర కాంతా నపశ్యంతి క్లాంతా విరహవహ్నినా,
నిశావసానవేలాం చ వేలాం చ వ్యసనామ్బుధేః. 31

గ. తత్ర పర్ణశాలాధ్యమధ్యాసీనం లక్ష్మణగ్రజ ముపసాద

ణోలితః ఉన్మితః య శ్శీకరనికరో జలబిందునందోహః తదాకారై స్తద్రూపై రితియా
వకసంక్షిప్తతాద్రూపోత్పేక్షాగమ్యా, ని. 'పుష్కరం కనిహస్తాగ్రే వాన్యభాండముఖే
జల'ఇత్యుమరిః, అత్ర పుష్కరశబ్దే వైవ కరాగ్ర ప్రతీతేః పునః కరగ్రచాణం కరికల
భకర్ణావతంసాదివ ద్విప్రవ్యం, అతిపదుషస్తరశరనిపాతేన అత్యంతకఠోరమన్యగబాణని
వతనేన ప్రతప్తం సంతప్తం యద్గగన మేవ అంగనా తస్యాః అంగం శరీరం తస్మా
త్ప్రవక్ స్యందమానః యస్యేదవః ఘర్మాంబుకణకణః తత్సదృశైః తత్సదృశైః, రిక్తు
త్పేక్షా. అభూతోపమా. గగన స్యాంగస్వేదయో రప్రసిద్ధత్వా ది త్యుక్తం స్రాక్
'ద్విజే కృ'ఇతి కృప్రత్యయః, అమూర్తస్య గగన సైవ సర్వశరసంకప్తత్వే కిము
తాన్యన్యేత్యాశ్చర్య మితి భావః, అక్షీణమహిమహిమప్రసరైః ఆవిచ్ఛిన్నవైభవతుషా
రాసారైః అధ్యగాంతరికరణానిపాంగహృదయాని, సీమంతయన్విదారయన్, హేమంత
సమయః హేమంతకాలః, సముదజృంభత విజృంభితోఽభూత్. 30

యత్రేతి. యత్ర యస్మిన్ హేమంతే, విరహవహ్నినా ప్రియవియోగాగ్నినా,
క్లాంతా నిపీడితాః, కాంతాః స్త్రీయః, నిశావసానవేలాం రజసివిరామకాలం, వ్యస
నాంబుధేః దుఃఖసాగరస్య, వేలాం మూలంచ, నపశ్యంతి, దుష్పరచిరకవేదనావశా
త్ తయోస్తథా అనవధికత్వేన ప్రతీయమానత్వా దితి భావః, ని 'అర్థ్యంబువికృతో
వేలా కాల మర్యాదయో రసీ'త్యుమరిః, అత్ర వేలయో రుభయో రసి ప్రకృతయో
రేవాదర్శనక్రియారూపభర్తృసామ్యే నౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్ కేవలప్రకృతగోచ
రా తుల్యయోగితా. 31

తత్రేతి. తత్ర హేమంతే కూర్పం శోణితభాజనం 'నఖవిదూషణ' ఇతి ధా
తోః కః, కూర్పేణ శోణిత భాజనేనయజ్ఞాదిసల్పిక్రమూః నఖమితి దూషయతితి
కూర్పణఖా, యద్వా కూర్పాకారాణి నఖాని యస్యా స్సా కూర్పణఖా నామ రా

శూర్పణఖా.

3-౨

ప. తస్మి న్నుజ్జృంభిత్తోష్ణస్తనతటదయితాహీనసంహారకాలే
కాలే ప్రాలేయధారాకవచితగగనాభోగదిక్పక్వవాలే,
కామాన్ధా రాక్షసీ సా పతిమతి మతనో మైథిలీప్రాణనాథే

క్షసీ రావణస్వసా, పూర్వపదా త్సంజ్ఞాయా మగ' ఇతి జత్వం. 'నఖముఖాత్సంజ్ఞాయా' మితి నజీవ్, పర్ణకాలామధ్యం, తన్నధ్య ఇత్యర్థః, 'అధిశీజ్ స్థానాం కర్తే'తి కర్తృత్వం, అధ్యాసీన మధిష్ఠితం 'ఉదాస' ఇతీకారః, లక్షణాగ్రజం రామ, ముఖస సాదప్రాప, కామాతురత యతి భావః, భావికార్యకరణనక్షత్వా ల్లక్షణగ్రహణం ద్రవ్యమి. 3-౨

తస్మిన్నితి, ప్రలయాదాగతం ప్రాలేయం 'తతఆగత' ఇత్యర్థః 'కేకయమిత్ర యుప్రలయానాం యాదేయ' ఇతి యశబ్దస్య ఇయాదేశః. ప్రాలేయధారాభిన్నహారా సారైః, కవచితః ఆవేష్టితః, గగనాభోగో గగన విస్తారః, దిక్పక్వవాలం దిత్తండలంచ యేనతస్మిక్, తథోక్తే, ని. 'చక్రవాలం తు మండల' మిత్యమరః, ఆకవచోజ్జృంభి తోష్ణం ప్రవృత్తోష్ణస్తనతటం కుచమండలం యాసాం తాభి ర్దయితాభి ర్వధూభిః హీనావిహీనా వియుక్తావిరహిణఇత్యర్థః, లేమం సంహారకాలే, అథవా లేమం సంహారే సంహరణక్రియాయాం, కాలే కృతాంతరూపే, ని. 'కృతాంతానేహసోః కాల' ఇ త్యమరః, 'హసంతీం చహసంతిం చ హసంతీం వామలాచనామ్, హేమంతే య న నేమంతే లేనరాజైవవందితా' ఇతి సచనాత్. విరహిణనమారక ఇత్యర్థః. తస్మిక్ కాలే హేమంతసమయే, కామే నాంధా నివేకదృష్టిహాస్యేత్యర్థః, సా పూర్వోక్తా, రాక్షసీ శూర్పణఖా, 'జాలేరి శ్రీవిషనూదయోపధా' దితిజీవ్, లక్ష్యః లీలారవిందే విహర వద్దే. లీలయా కరగృతకమలేవా, నవసిశితధియ మూతనమాంసబుద్ధిం, తన్వతీ ఘర్వతీ తాదృగ్భ్రాంతిప్రాప్తు నతీత్యర్థః. ని. 'శిశికం తరసం మాంస' మిత్యమరః, నవగ్రహణం జిహ్వుతోత్పాదనార్థ మిత్యవగ నవ్యమి. శ్యేలికేవ శ్యేనాంగనేవ, వర్తమానా సతీతి శేషః. శ్యేనో గృధ్రజాతీయః కపింజలాదిక్షుద్రభాగ్రామీ పక్షివిశేషః 'జాలే రశ్రీ త్యాదినా జీవ్, తతః స్వాధేకః, 'కేణ' ఇతిప్రాన్యః, మైథిలీప్రాణనాథే నీతావల్లభే, శ్రీరామే, ఏలేనాస్య సమ్భాగార్థం శ్రుంతరాత్మవ్యాభావమూచ్యతే. పతిమతిం పతి రయంమేఘాయాదిలిబుద్ధి, మతనోత్ అకరోత్, పతిత్వే నాపుణో దిత్తర్థః, శ్యేనికా లీలారవిందే మాంసబుద్ధి మివ శూర్పణఖాపి శ్రీరామే ప్రియతమబుద్ధిం చకారే త్యర్థః అథవా రాక్షసీ శ్యేనికా లక్షీలీలారవిందే సవసిశితధియ మివ మైథిలీ ప్రాణనాథే పతి

లక్ష్మీలీలారవిందే నవవిశితధియం తన్నతి శ్యేనికేన.

3 3

గ. తత స్తేన జానకీజాని రితి జానీహి¹జన మిమం మమానుజ మతిమనుజభుజబల మబలావియుక్తం యుక్తమాశ్రయితుం తవేలి

మరిం. తన్నతి విదధానాసతీ అతనో ద్వరణ మితి-శేషః. త్వం మే పరిర్పవేలి శ్రీరా మమప్పణో నిత్యర్థః, ఉపమాలహ్కారః. స చారవిందే శ్యేనికాయాఃశిశుకభాస్త్రి దయకథనా ద్భాస్త్రిమితాంగేన సంకీర్త్యతే. స్తగ్ధరావృత్తమ్. లక్షణం తూక్తమ్. 3 3

తత ఇతి. తతః పరిత్యేన వరణాన న్తరం, ఇమమేనం జనం, మా మిత్యర్థః. తస్యా ఖండితమహిమతిశయద్యోతనార్థ మిదంశబ్దేన నిర్దేశః. జానకీ జనకమహారాజ పుత్రీ జాయా యస్య జానకీజానిః సీతాపతిః, 'జాయాయానిజి'నిశాదేశః. ఈదృక్పా భాగ్యశాలినీ మహామల ప్రసూలేయం సన్నిహితా మమ భార్యానినర్గతోఽహం చైక వత్సీ ప్రతశీలః తస్మా న్నమ త్వయా వరణ మయుక్త మితి భావః, ఇతి జానీహి జాన కీపతిమబున్యన్వేతి ప్రాతీలికోఽర్థః పరమాధస్తు దశరథనందనరూపేణ జననా జ్ఞనం దుష్టనిగ్రహశిష్టపరిపాలనార్థం రాజపుత్రత్వే నావతీర్ణ మిత్యర్థః, ఇమం మాం, జానీ హి సీతారూపిణ్యలక్ష్మ్యఃపతిః శ్రీమహావిష్ణుః. తథా చ రాక్షససహదుర్నిష్ఠాః న రాక్షసీవరణం యుక్తమితిభావః. ఇతి జానీహి, తతఃకీమిత్యాశంక్యాహ 'గురుణాఽపి నమం హాస్యం కర్తవ్యం కుటిలం విసే'త్యాది న్యాయేన భాక్త్యవిషయక మపి పరిహాసం ప్రయోజయత్ రామో లక్షణవిషయత్వేన ప్రవృత్త్యాభాసప్రత్యాయకైః తాత్పర్యేణ నివృత్తిప్రతిపాదకైః శ్లిష్టశబ్దైః ప్రలోభనార్థ ముత్తర మనుభావతే. మమేత్యాదినా. మమానుజం సోదరం, నతు యంకభ్రాతృ, సౌశీల్యసాన్దర్యానిభిర్నతుల్యమిత్యర్థః, మనుజా నలిక్రాన్త మతిమనుజమ్, అత్యాదయః క్రైస్తాద్యధే ద్వితీయయేతిసమాసః. తద్భుజబ లం యస్య కం, అమానుషబాహుపరాక్రమశాలిన మిత్యర్థః, ఆబలావియుక్త మనూఢ భార్య, మనన్నికీతభార్యంవా, అతో భార్యాపేక్షిణ మిత్యర్థః. సాదత్వ మేవ భవి వ్యసీలిభావః, ఈదృశం, లక్షణ, మాశ్రయితుం భార్యాత్వే నానువర్తితుం, తవయు క్త మనురూప, మితి పరిహాసానుకూలః ప్రాతీలికార్థః, ఆన్తరాశయ స్తు మమానుజం ధర్మ శీలత్యాదినా మత్సంబ్రవ్తాచారిణ మిత్యర్థః, అలి మనుజః పురుషోత్తమో విష్ణురితి యా వత్. తస్యేవ భుజబలం యస్య కం, విష్ణుతుల్యపరాక్రమ మిత్యర్థః, ఆబలావియుక్తం పరదారపరిగ్రహాదికూన్యం, ఏకపత్నీ ప్రత మిత్యర్థః. ఆశ్రయితుంయోక్త, మితి కాకుః,

1 జనమముం, 2 బలమబాలం.

ప్రత్యాఖ్యాతా రామేణ సా సౌమిత్రి ముపేత్య యథామనీషిత మ
భావత. 38

తేనాపి భద్రే తస్యార్యస్య దాసోఽహం దాసభార్యాపద మ
నార్యం నను నార్యాః కులజాతాయా స్తస్మాత్త మేవభజేథాః. 39

న యుక్త మిత్యర్థః, ఇత్యనేన ప్రకారేణ, రామేణ ప్రత్యాఖ్యాతా ప్రత్యుక్తా, నిరా
కృతావా, కూర్పణా, సౌమిత్రి, ముపేత్య, తాత్పర్యానభిజ్ఞ తనూ శ్రీ రామవచనం
స్వసుకూల మేవ మన్వానా మన్వబుద్ధి రియం లక్షణసమీపం గత్వే త్యర్థః, అభావత
మాం పరిగృహణే త్యవోచత, 'యథాసాదృశ్య' ఇ త్యవ్యయాభావః, ని. 'యథా సా
దృశ్యవీప్సార్థపదార్థానతివృత్తి ప్సి' త్యభిధానాత్. 38

అ. తతః 30 జాత మి త్యత ఆహ. — తేనేతి. భద్రే హేత్యాది, ఆర్యస్య
శ్రేష్ఠస్య, తస్య శ్రీ రామస్య, యస్త్యనూ ప్రథమం పుతస్తస్యే త్యర్థః. అహం, దాసో
భృత్యః. అతః, కులజాతాయా స్వత్కులప్రసూతాయాః, ఆర్యాయా ఇతియావత్.
నార్యాః వధ్వాః, తి. 'నారీ సీమద్వీప వధూ' రి త్యమరః, దాసభార్యాపదం భృత్యభా
ర్యాస్థానం, తథ భూతత్వ మి త్యర్థః, ని. 'పదం వ్యవసితలాంఘ్రాన లక్ష్మోఽఘ్నిస్తుప్సి'
త్యమరః, అనాఽం నను అయుక్తంబలు, దాసభార్యా భూత్వా దాసీభావం గంతు
మసామృత మి త్యర్థః, తస్మా త్కారణా, త్రమాఽం శ్రీ రామమేవ, భజేథాః సా
ఘ్నయాః, ఆర్యాయా ఆర్యభజనం యుక్త మిత్యక్షరార్థః. వాస్తవార్థస్తు విరుద్ధలక్ష
ణయా అపన్న వేన హేభద్రే అమంగళే, కుజవాసరే అమంగళే మంగళశబ్దప్రయోగ
వత్, 'అభద్రేజాతే సర్వం భద్రంజాత' ఇత్యాదిప్రయోగవచ్చ ద్రవ్యవ్యప్, ఆర్యస్య
శ్రేష్ఠస్య, శ్రీ రామస్య భార్యాత్వ మేవ భవిష్య సీతి భావః, ఈదృశం లక్షణ, మాత్ర
యితం భార్యాత్వే నానువర్తితుం, త వాయుక్త మననురూప, మితి పరిహాసానుకూలః
ప్రాతీతికోఽర్థః, సర్వసుపర్వసార్వభౌమస్య తస్య ప్రసిద్ధస్య శ్రీమహావిష్ణురూపిణోఽహం
దాసః భక్తః, శ్రీవిష్ణురూపశ్రీ రామభక్తత్వేన ఆత్మంకవాచన ఇ త్యర్థః, అతః కులజా
తాయాః నార్యాః భవత్యాః దాసస్య శ్రీవిష్ణుభక్తస్య భార్యాయాః యత్పదం తద్వ
రణ మయుక్తం, శున్యాః ఆందోళికారోహణ వాంఛావ ది త్యర్థః, తస్మా త్తం విష్ణు
రూపం రామమేవ, భజేథాః శరణం గచ్ఛే, యత ఈదృగపకారిణీ త్వం ముక్తా భవి
ష్య సీ త్యర్థః. అథ 'గురుణాఽపి నను మాస్య' మిత్యాదిన్యాయేన లక్షణః శ్రీ రామ
సీతాయా మపి పరిహాసం ప్రయుక్తే.

39

1కించ. 2 క్రూరసత్వభయానక కాననసంచారాచతురాం విదేహ రాజపుత్రీం విహాయ తత్రభవతీ భవతీ మేవాసౌ పరిగ్రహీష్య తీతి లక్ష్మణేనాభిహితా వీతమతి స్సా హిత మితి తదీయం 3వచన మమనుత.

3౬

అ. ౧౦ చే త్యాదినా. క్రూరసత్వైర్వాసిస్త్రాభి శ్శ్వాపదైః భయానకే ధ యంకరే కాననే సంచారాచతురాం సంచరగాశక్తాం, భీతామిత్యర్థః, యద్వా సంచారే గాచతురాం నిష్వలాం భిన్నాం, ఉభయథాఽపి వనవాసప్రతిబంధకీభూతా మిత్య ర్థః, వై దేహీంవిదేహరాజపుత్రీం న తు సదేహరాజపుత్రీం ఆతపివ కృశాంగీ మిత్యర్థః, 'అనుదరాకన్యా అలనగా యవాగూ' రిత్యాదిభాష్యకారవచనా దీషదర్థవాచిన్శర్థ కోఽయం విశట్టః, ఆవ్యయానా మనేకార్థత్వాత్. విదేహశబ్దోఽయం రాజవిశేషణం రాజపుత్రీవిశేషణం వా, త్వం తు నోక్తవిశేషణవిశిష్టేతి భావః. ఈదృశీం సీతా, మహాయత్యక్త్వా, తత్రభవతీం పూజ్యాం, భవతీం త్వామే, వేత్సర్థః, 'ఇతరేభ్యోఽపి దృశ్య త' ఇతిప్రాద్దశీయ స్త్రుప్రీత్యయః. 'సుపు' పేతి సమాసః. ఉగితశ్చేచ్ఛిజీవ. ని. 'త్రిషు తత్రభవా మ్నృజ్యస్తదైవాత్రభవానపీ'తి యాదవః, అసౌ శ్రీరామః, పరిగ్రహీష్యతి స్వీకరిష్యతీతి, ప్రాతిభికోఽర్థః. వస్తుతస్తు అతిమష్ట శ్శ్వాపదవిశిష్టకాననసంచారేగాచతు రాం పీడితాం, సుకుమారీ మి త్యర్థః, యద్వా తక్సంచారేభీరు మిత్యర్థః, భీరుత్వనైర్లవ కులస్త్రీధర్తత్వాదితి భావః, విదేహరాజపుత్రీం జనకమహారాజకన్యకాం, మహాకుల ప్రసూతాం విశిష్టదేహరాజపుత్రీంచ, అత పివ, తత్రభవతీం బహుమాననీయాం, సీతా మేతాదృశ్యకలగుణసంపన్న త్వేనాపరిత్యాగార్హామిత్యర్థః. విహాయ, కఠోరహృదయాం కులవధూధర్త పరిత్యాగేన ఆతతాయితయా కానననైర్వరసంచారకత్పరాం, రాక్షసీత్వే నాకులజాతాం, వికృతాకారాం చ, ఆతపివ తత్ర భవతీం విరుద్ధలక్షణయా ఆపూజ్యాం పరిత్యాగార్హాం, త్వాం, పరిగ్రహీష్యతీతికావ్యః, న పరిగ్రహీష్యత్యేవేత్సర్థః, ఇత్యేషంప్రకారేణ, లేన లక్ష్మణే నాభిహితా ప్రత్యుక్తా సతీ, వీతమతిః పరిహాసాశ యానభిజ్ఞతయానష్టబుద్ధి, స్సా కూర్పణభా, తదీయం లక్ష్మణోక్తం వచనం, హిత మను కూలమితి, అమనుత అబుధ్యత, తత్రవీతమతిపదార్థస్య విశేషణగత్యామననశబ్దార్థం ప్రతి హేతుత్వాత్పదార్థ హేతుకం కావ్యలింగ మలంకారః.

3౬

1 వికన్నాస్తీకవచిత. 2 అక్రూరసత్వాం. 3 వచనమనుకుతమమనుత.

ప. దశరథాత్మజయుగ్మనిరీక్షణక్షణసమాకులబుద్ధిరియందధౌ,
ఉభయకూలసమస్థితశాద్వలభ్రమగతాగతఖన్నగవీదశామ్. 32
వృషస్యంతీ వృషస్కంధం రాఘవం రావణానుజా,

అ. తత స్సా నిమకరోదిత్యత ఆహ. — దశరథోఽతి. దశరథాత్మజయుగ్మస్య
రామలక్ష్మణయోః నిరీక్షణక్షణేన దర్శనోత్సవేన దర్శనావ్యవహితకాలేన వా సమాకులా
ససంభ్రమా బుద్ధి ర్యస్యా స్సా, అనయోః కతరం భజామితి దోలాయమానమాన
నే త్యర్థః, ని. 'నిర్వాప్యపారస్థితౌ' కాలనిశేషోత్సవయోః క్షణ' ఇత్యమరః. ఇయం
శూర్పణఖా, ఉభేచలేహాలేద ఉభయకూలే 'అత్రోభాదుదాత్రోనిత్య' మితి పృథ
క్సూత్రకరణా దేవ నిత్యత్వే సిద్ధే పున ర్నిత్యగ్రహణసామర్థ్యాద్వృత్తివిషయే ఉభ
శబ్దస్థానే ఉభయశబ్దప్రయోగ వివ సాధురిత్యనుసంధేయం. యథాహతై యుః. 'అత్రో
భాదుదాత్రో నిత్య'మితి నిత్యగ్రహణ స్వేదం ప్రయోజనం వృత్తివిషయే ఉభశబ్దప్ర
యోగో మాఘాత్. ఉభయశబ్దవైవిధ్యం యథాస్యాదిత్యుభయపుత్రఇత్యాదిభవతీతి. ఏత
ద్వాస్యాఖ్యాతం మదీయశృంగారనాటకే. తయోః పూర్వోక్తసదీతీరయో స్సమం తుల్యం
యథాతథా స్థితౌ కాద్వలా శమ్పశ్యామదేకౌ కాదా శ్శమ్పా ఇన్యయో ద్వేశయో స్సం
తీరి కాద్వలా శమ్పశ్యామదేకౌ కాదాశ్శమ్పా ఇన్యయో ద్వేశయో స్సంతీరి కాద్వలా
వితి విగ్రహః. ని. 'కాద్వలశ్యాదహరిత' ఇత్యమరః. 'కాదశిరద్దమశ్శమ్పయో' రితి విశ్వ
శ్చ 'నడకాదా ద్వల'జితి పలచ్చిత్యయః, తయోర్వ్యభ్రమఃకుత్రవాగచ్ఛామితి చిత్త
సంభ్రమః. తేన హేతునాగతాగతాభ్యాంయతాతాయతాభ్యాం ఖన్నా భేదం ప్రాప్తా
యా గాః భేదః ఖన్నగవీ 'గో రతద్ధి తలుకీ' యి సమాసాంత ప్తచ్. టిత్వాల్ జీవ్,
తస్యా దశా మవస్థాం దధౌ ధృతవతీ, ని. 'దశా వర్తా పవస్థాయా'మితి విశ్వః, రామ
లక్ష్మణయో రన్యతరప్రాప్త్యాకాండోశనేన పర మఖిద్యతే త్యర్థః. అత్రాన్యధర్మస్యాన్య
త్రాసంధవా త్రత్యవృత్తిం దశా మితి సాదృశ్యాక్షేపాదసంధవద్వస్తుసంబంధరూపో నిద
ర్శనాలంకారః. తమ కమ్. 'అసంభవద్వస్తుయోగా దుపమానోపమేయయోః, ప్రతిబిం
బక్రియా గమ్యా యత్ర సాస్యాన్నిదర్శనే'తి లక్షణాల్. 'ఉభయకూలసమస్థితే'తి
పాతే ఉభయకూలయోః సమస్థిత ఉత్పన్నో యశ్శాద్వలభ్రమ ఇత్యన్వయః. 32

వృషస్యంతీ. వృషః పుమాన్, ని. 'వృష స్సాన్యద్వాసవేధర్తే సౌరభేదచ
శుద్ధతే, పుంరాశిభేదయో శ్చృంగ్యాంమూషికశ్రేష్ఠయోరసీ'తి విశ్వః, వృషంపురుష
మాత్తనః ఇచ్చ తీరి వృషస్యంతీ కాముకీ, ని. 'వృషస్యంతీ కాముకీ'త్యమరః. 'నుప
ఆత్తనః క్య' జిరికన్. 'ఆశ్వక్షీరవృషలవణానా మాత్తప్రీతౌ క్యచీ' త్యనుగాగమః,

భూయశ్శూర్పణఖా భేజే శూర్పకారాలిబాధితా. 3౮

గ. తదను జనకదుహితృ రనితర¹యువలియోగ్యభాగ్యం² రామస్య
రూపరామణీయకం చ నిరూప్య పున రియమేవ మచింతయత్. 3౯

ప. లావణ్యాంబునిధే రముష్య దయితామేనా మి వైనం జనం

‘అశ్వవృషయో రైథు సేచ్ఛాయా’మితి వక్తవ్య మిత్యర్థనియమః, తతఃశతృప్రత్యయః
‘ఉగిత’శ్చేతి జీవ. రావణానుజా రావణస్వసా, శూర్పణఖాశూర్పకశ్శంబరావరణామా
కశ్చి దనురః, తస్మాదాలి ర్దదన నైవబాధితా పీఠిశాసతీ, జగన్తోహనవిశ్వమంగళవిగ్ర
హాశ్రీరామదర్శనజనిత మదనాతురా సతీత్యర్థః. పృషస్య సృషభస్య స్కంధా వివ స్కం
ధౌ భుజశీర్షే యస్య తం, స్కంధాన్నత్యస్య మహాపురుషలక్షణత్వాదితి భావః. రాఘ
వం శ్రీరామం, భూయః పునరః, భేజే ప్రేవ. 3౮

తదన్వీతి. తదను భజనానంతర, మియం శూర్పణఖా జనకదుహితృరావణ్యా
స్సంబంధి అనితరయువలియోగ్యం అనన్యవధూసాధారణం భాగ్యం శ్రీరామవత్ప్రీత్య
రూపం భాగధేయం, తథా, రామస్య, రూపరామణీయకం ఆకారసౌందర్యం చ, ని.
‘రూపం స్యభావేసౌందర్యే ఆకారశ్లోకయోర పీఠివిశ్వః ‘యోపధా ద్దురూచి’త్తమా
ద్వ్యక్షో’, యద్వా మండలముక్తాహారనూపురాంగదాది చతుర్విధభూషణభావేఽపి
భూషితవదవభాసమాన ఆకారవిశేషో రూపం, తదుక్తం భావప్రకాశే ‘ఆవేధ్యాం’
వ్యనితేవ్య బంధనీయైరభూషితత్వం, యద్భూషిత మివాభాతి తద్రూపమితికథ్యత’ ఇతి.
‘అంగన్యభూషితాన్యేన ప్రేక్షణీయైర్విభూషణైః, యేన భూషితవ ద్భాంతి తస్మాద
మితికథ్యత’ఇతి భూపాల శ్చ. తస్య రామణీయకం రమణీయత్వం చ, నిరూప్య నిర్వ
ర్ణ్యై, పునశ్చబ్దో వాక్యాలంకారే. ఏవం పక్ష్యమూలప్రకారేణాదింతయత్ చింతి
తవతీ. 3౯

అ. తత్ప్రకారమేవాహ. — లావణ్యేతి, అస్తదన్వయగురో రస్తత్కులశ్రేష్ఠస్య
అస్తత్కులకూటస్థస్యపులస్తస్థిత్యర్థః. ని. ‘గురుస్తు గీష్వతాశ్రేష్ఠ’ఇతి విశ్వః, ఉత్పత్తి
భూర్జస్తస్థానం, సాక్షాజ్జనక ఇతి యావత్, తథాచాస్తత్ప్రీతితామహత్వే నాస్తాకం
హితాచరణతత్పరేణభవితవ్య మితి భావః. పద్మభూర్భువో, లవణవిపలావణ్యం కాంతి
విశేషః. చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వా త్వాన్వరేధ్యేష్యత్వత్యయః. ని. ‘లవణో రసరక్షోబ్ధిభేదేషు
లవణా రుచీ’తివిశ్వః, యద్వా ‘ముక్తాఫలేషుచ్ఛాయాయా స్తరళత్వ మివాంతరా, ప్రతి

కస్తా న్నాస్యజ దస్తదన్వయగురో రుత్వ త్తిభూఃపద్భూః,
 'అస్తా మేతదరణ్యవాసరసికే హః కష్ట మస్మిన్నిమాం
 కాంతిం కాననచంద్రి కాసమదశాం కిం నిర్తమే నిర్తమే. ౪౦
 సీతా మాహర్తుకామా వసులభవిషయప్రార్థనోద్దామకామాం

భాతి యదంగేషు కల్లావణ్యమిహోచ్చతి ఇతి భూపాలః, తస్యాంబునిధేః ఆపరిచ్ఛిన్న
 లావణ్యసంపన్న స్తేత్యర్థః, ఆముష్య శ్రీరావస్య, దయితాం భార్యా, మేనాం సీతా
 మిష, ఏనంజనం, మామిత్యర్థః, కస్తాదేతోః, నాస్యజత్ నస్యప్తవాత్, ప్రతితామహత్వ
 రూపసంబంధా దిత్థమేవ ప్రప్తవ్యా తథా, మామకాంగం న సృష్టవాత్ కుహతో విధా
 లేత్యర్థః. ఏవం చేదియమిహా మామస్య లావణ్యాంభోధేః భార్యాభూత్వా ధన్యతాం
 ప్రాప్నుయా మితి భావః. కిమనయా అకాండచింతయేతి స్వమనసి స్వయమేవ నిషేధితి.
 అస్తా మితి. ఏత త్సర్వవిషయకచింతన, మాస్తాం లెవశు, గతజలనేతు బంధనప్రాయేణా
 నేన మిత్యర్థః, కిం త్వరణ్యవాసఃసీకే వనవాసతత్పరే, రాజ్యస్త్రీసంభోగాదినిస్సృహ
 ఇత్యర్థః. 'అతఃఇనితనా' ఓతి రసశబ్దా వ్యక్త్యర్థీయ వ్యవృత్తయః, కుతః నిర్తమే మమే
 త్యేకద్వితీయ క్రిప్రతిరూపక మవ్యయం. మమత్వా ద్వాంధితా ద్రూపితో నిర్తమః కస్మి
 దైవరాగ్యసంపన్న ఇత్యర్థః, అస్మిన్ శ్రీరామే, కాననచంద్రి కాసమదశామరణ్యచంద్రి
 కాప్రాయా, ముకుభోగానుపయోగితయా నిష్ఫలా మిత్యర్థః. ఇమా మేతాదృశీం
 కాంతిం లావణ్యసంపత్తిం, కిం కిమర్థం, నిర్తమే నిర్తితవాత్, అరణ్యచంద్రి కావర్ణిర
 ర్థకత్వా దీదృక్కాంతి నిర్మాణ మయ్యుక్త మిత్యర్థః, ప్రాయశ ఏతాదృశానుపయ్యుక్త
 నిర్మాతృవాయం విధాతేతి భావః, మేలి ఖేదే. కష్టం. బ్రహ్మణః ఏతాదృశకాంతి
 నిర్మాణ ప్రయాసవైఫల్యా త్రాగ్చృప్తి మిత్యర్థః, అథనా ఈదృక్పురుషాలాభా దాత్మనః
 కష్ట మిత్యర్థః. ఏవమచింతయదితీసంబంధః. ౪౦

ఆ. తతః కింజాతం తత్రాహ—సీతామితి. సీతామాహర్తుం కామో యస్యాస్తాం
 రామలక్ష్మణకృతావమానజనితక్రోధాత్సీతాగ్రహణేచ్ఛయా భృద్దృఢచింతీ మిత్యర్థః, 'తుం
 కామమనసో రసీ'తి తుమునోమకారహావః. అసులభో దుర్లభోయో విషయః. శ్రీరా
 మసంభోగరూపార్థః. తస్య ప్రార్థనాయాంతత్వాప్తియాఛ్ఛానా ముద్దామో బహుళః,
 కామోఽభిలాషో యస్యాస్తాం, మూర్ఖతయా అత్యంతాలభ్యలాభా కాంక్షిణీ మిత్యర్థః,
 సి. 'కామోఽభిలాష స్తన్న శ్చేత్కమరః. అతవి నానార్యాం దుర్బుద్ధిమతీం, తాం పూర్వో

సౌమిత్రిశ్శస్త్రపాణి ర్దశముఖభగినీం తా మనార్యాం నివార్య,
కామక్రోధాత్మకానామహమహమికయాప్రేఖతామాయతానాం
తస్యాశ్శ్వాసానిలానా మకురుత తరసా మార్గవిస్తారకృత్వం. ౮౧
గ. తత స్తస్యా నికృత్తకర్ణనాసికాయాః కనీయస్యాః పరిభవం

కాం, దశముఖభగినీం రావణానుజాం, సౌమిత్రి ర్దక్షిణః, శస్త్రంపాణౌ యస్యసః
శస్త్రపాణిః ఖడ్గహస్తస్య, 'సప్తమ్యుచమానే'త్యాదినా బహువ్రీహిః 'ప్రహర
ణార్థేభ్యః పరేనిష్ఠానప్రత్యాభవత'ఇతి వక్తవ్యా త్పాణిశబ్దస్యోత్తరసిపాతః, నివార్య
నిరుధ్య, అలభ్యవస్తువాంఘావిశేషః కామః తదభావా న్న సఃప్రజ్వలనంక్రోధః కదాత్మ
కానాం తనమూనాం, అహమధిరోహమధిక ఇత్యన్యోన్యం ప్రతియోఽభిమానోఽసా
వహమహమికాని 'అహమహమికా తు సాస్యాత్పరస్పరం యోభవ త్యహంకారః'
ఇత్యమరః, అహ మితి విభక్తిప్రతిరూపక మవ్యయం నిపాతితం. తస్య వీస్పాయాం
ద్విరుక్తిః సంజ్ఞాయాం కన్పిత్యయః, 'పృషోవరాదిత్వా' దితి సుభూతిచంద్రః. తయా
అహమహమికయా హేతునా, ప్రేఖతాం పరిలుతతాం, నాసావివరయౌ స్సంకుచిత
త్వేన సంకటత్వా దితిభావః. ఆయతానాం దీర్ఘాణాం, కస్యః శూర్షభాఘాయాః, శ్వా
సానిలానాం నిశ్వాసమారుతానాం, తరసా బలేన, రంహసా వా, ని. 'తరసీబలరంహసీ'
ఇత్యభిధానాల్, మార్గస్య విస్తారక్రియాం, అకురుత కృతవాన్, సంకుచిత మార్గే కద్వి
స్తారకృత్వస్య యుక్తత్వా దితిభావః, శ్రీరామాజ్ఞయా ఖడ్గేన తన్నాసికాం చిచ్ఛే
దేశ్యర్థః, కస్యా స్తనప్రాసాయశ్చిత్తత్వా దితి భావః ఏలేన కర్ణచ్ఛేదోఽనిలభ్యతే. తథా
చ శ్రీరామాయణమ్. 'ఇత్యుక్త్యా లక్షణ స్తస్యాన్త్రధో రామస్య పశ్యతః, ఉద్భృత్య
ఖడ్గం చిచ్ఛేన కర్ణనాసం మహాబల' ఇతి. ఆశ్రనాసికాచ్ఛేదనరూపకారణేన ప్రస్తుతే
నైవ మార్గవిస్తారరూపస్య కార్యస్య గమ్యతయా పర్యాయోక్తిరలంకారః. 'కారణం
గమ్యతే యత్ర ప్రస్తుతా త్కార్యవర్జనాత్, ప్రస్తుతత్వేన సంబంధం తస్పర్యాయోక్తి
రిష్యత' ఇతిలక్షణాల్.

౮౧

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం, జనస్థానం నామ దండకారణ్య మధ్యభూప్రదేశః
తత్ర వర్తితుం శీల మస్యా స్తీలి జనస్థానవర్తి, తదధిప ఇశ్వర్థః, తాచ్ఛిల్వే జినిప్రత్య
యః సమరముఖే రణాగ్రే ముఖః సింహనాదాదంబరతత్పరః, రణశూర ఇశ్వర్థః,
ఖరో నామ, రాక్షసాధిపతిః, నికృత్తం ఛిన్నం కర్ణనాసికం యస్యాస్తస్యాః, తథాభూ

వచనే వచనే చ దృష్ట్యా శ్రుత్వా చ జనస్థానవర్తి సమరముఖ
ముఖరః ఖర శ్చతుర్దశ¹సహస్రసంఖ్యాకశాఖం చతుర్దశాధ్యక్షరక్షితం
రక్షోబలం రామలక్ష్మణౌ జిఘ్రతుః ప్రేషయామాస. ౪౨

అథ దాశరథిర్నిరీక్ష్య రక్షోగణముపసంపంతమపసర్వ²భూతయా
శూర్పణఖయా³ దర్శితసరణి⁴ మరణివమంథనా⁵ త్పూర్వమనావిష్కృత

తాయాః, కనీయస్యాః. అనుజాయా, ప్రస్థాశూర్పణఖాయాః, పరిభవం కర్ణనాసికా
చేదనరూపం భంగం, వచనే, వచనేచ, దృష్ట్యా, శ్రుత్వాచ, వచనేదృష్ట్యా వచనేశ్రు
త్వా ఇతి యథాక్రమ మన్వయా ద్యథాసంఖ్యాలంకారః. తదనంతర మేవ శూర్పణ
ఖయా తత్సమీపం గత్వా ప్రత్యక్షం స్వముఖభంగం ప్రదర్శ్య శ్రీరామలక్ష్మణకథా
యాః కథితత్వా దిరిభావః. వచన ఇత్యత్ర అపాదానే వక్తవ్యేఽప్యధికరణవివక్షాయాం
సప్తమీ, రామలక్ష్మణౌ, జిఘ్రతుః గ్రహీతు మిచ్ఛన్, గ్రహేస్సన్నతా దుప్రత్య
యాః, చతుర్దశసహస్రసంఖ్యాకాః శాఖాః పూర్వాః విభాగాః యస్య తక్షణోక్తం,
స్వయంచతుర్దశసహస్రసంఖ్యాకరాక్షసాధిపిత్యా దేకైకసహస్రకల్పితైకకపూర్వా
మిశ్కర్థః, ఆతపివ చతుర్దశాధ్యక్షైః చతుర్దశసంఖ్యాకసేనానాయకైః రక్షితం పరిపా
లితం, ఏకైక పూర్వా నైకైకనాయకేన భాష్యత్వా దిరి భావః, రక్షోబలం రాక్షసనై
స్యం, ప్రేషయామాస ప్రహితవాక్.

౪౨

అథేతి. అథానంతరం దాశరథిః శ్రీరామః అపసర్వభూతయా చారసమావృ
తం ప్రాప్తయేశ్కర్థః, ని. 'అపసర్వ శ్చరః స్పృశః, యుక్తే త్వాదావృతే భూతం ప్రాణ్య
తీతే సమేత్రిష్వి' ఇచామరః, శూర్పణఖయా దర్శితా నివేదితా సరణి ర్దార్ద్రో యస్య
తం, అతపివ ఉపసంపంతం సమీపం ప్రత్యాగచ్ఛంతం, రక్షోగణం రాక్షసనైస్యం,
నిరీక్ష్య. మంథనా త్పూర్వ మరణి రన్నినిర్తంథనదాన్వివ, ని. 'యాపాగ్రం తర్క
నిర్తంథ్య దారుణి త్వరణి ర్ద్వయో' నిశ్శమరః, ఆరావిష్కృతః అప్రకటితః లేజప్ర
సరః ప్రభావస్ఫూర్తి రనలప్రకాశశ్చ యస్యసః, నిర్తంథనదారుణ్యస్త్విహిగూఢప్ర
తాప ఇత్యర్థః, క్షేప సంకీర్ణేయ ముపమ. ని. 'తేజోఽనలే ప్రభావేఽహిబోధ్యోతి
వ్యర్చిషిచేతసీ'తి వైశయంతీ, లక్షణం, సీతారక్షణే, ఆదిశ్యాజ్ఞాప్య, స్వయ మనహ
యశూరత్వా త్తాదృక్సంకటే వధూనాం రక్షణీయత్వా చేతిభావః, తథావిధం తా

లేజః! ప్రసరస్సీతారక్షణే లక్ష్మణమాదిశ్య యాతుధానవధం తథావిధ
 2 మకరోత్.

౪౩

3 (యథా) తపోధననిధనకరం కరనికురుంబ మిదం పరుషభాషణ
 స్పృహయాభుతాలుజాత మిదం పరదార! నిరీక్షణనిరపత్రపం నేత్రబృంద
 మిదం 5 (తాపసావసథచారణచతురం చరణయుగళమిద) మితినిశితతర
 నిజశరశకలితనిశిచరశరీరావయవా నాహృత్యాహృత్య ప్రత్యుటజం

దృక్పికారం, యాతుధానవధం రాక్షససంహారం, అకరోత్, ని. 'యాతుధానః పుణ్య
 జన' ఇత్యమరః.

౪౩

అ. కీదృగ్విధం రాక్షసవధ మకరో దిత్వక ఆహ—యథేతి. యథా యేన ప్రకా
 రేణ, ఇద మేతత్, తపోధననిధనం మునిహింసాం కరోతీతి తస్మాత్ కరనికురుంబం
 హస్తకదంబకం, ని. 'నికురుంబకదంబక' మిత్యమరః, ఇదం, పరుషభాషణాయ కతో
 రపచనాయ, స్పృహయాభు స్పృహవత్, స్పృహయతే రదంతా చ్చురాదిగీచి 'స్పృ
 హి గ్రహీ'త్యాదినా ఆభు చ్చక్రయః, అతోలోపస్య స్థానివత్త్వాన్న లఘూవధానంజః.
 తాలుజాతం కాకుదనివహః, ని. 'తాలు తు కాకుద' మిత్యమరః. ఇదం, పరదారాణాం
 పరస్త్రిణాం నిరీక్షణే సస్పృహవలూకనే నిరపత్రపా నిర్లజ్జం, ని. స్థానాపత్ర
 పాపన్యక' ఇత్యమరః. నేత్రబృందం నయరసమూహః, ఇదం, తాపసావసథేషు తపస్వి
 నివాసేషు చారణే సంచారే చతురం నిపుణం, చరణయుగళ, మిత్యేనం ప్రకారేణ, నిశి
 తతరై రతితీక్ష్ణైర్నిజశరై స్వకీయబాణైశ్శకలితాని భంజితాని యాని నిశిచరశరీ
 రాణి రాక్షస కళేబరాణి లేమి మమయవాన్ పూర్వోక్తకర్తృభృతీ న్యంగాన్యాహృ
 త్యాహృత్య వీష్నాయాం ద్వరుక్తిః, ప్రత్యుటజం ప్రతిపర్ణశాలం, 'అప్యయం విభక్తి'
 త్యాదినా వీష్నాయా మవ్యయాభావః, ని. 'పర్ణశాలాలంబజోఽస్త్రియా' మిత్యమరః,
 ప్రదర్శయన్తిః ప్రత్యక్షీ కుర్వన్తిః, లేమి మానంధార్థ మితి భావః. వ్యంజకాభావా
 ద్గమ్యోత్పేక్షా, తపోధనాధ్వశుద్ధిం ఆశ్రమమార్గశోధనం, విదధ్వం రాక్షసశవభక్ష
 ణేన కురుధ్వమిత్యేవంభూతాత్, గృధ్రరాజస్య జటాయుషో నిదేశా దాజ్ఞాపదనా
 దివేతి హేతుత్పేక్షా, అన్యోదేశో దేశాంతరం తస్మాత్, తస్యివయేధ్య ఇత్యర్థః,
 'సుప్ను'పేతి సమాసః. ని. 'సీవృజ్జవదో దేశవిషయా' విత్త్యమరః ఆపతద్భి రాగచ్ఛ

1 ప్రసరం. 2 అకనుక. 3 వితన్నాస్తి క్వచిత్. 4 నికురుంబ. 5 వితన్నాస్తి
 క్వచిత్. 6 శరశకలిక.

ప్రదర్శయద్భి స్తపోధనాభ్యకుంభి విదధ్వ మితిగృధ్ర రాజనిదేశా దివ
దేశాంతరాదాపతద్భిః కంక కాకప్రాచీకప్రాద్భిః పతద్భి రనవకాశమభూ
దాకాశమ్. ౪౪

‘తతో నికృత్తశిరసి త్రిశిరసి విస్రగంధినా శరీరస్తు తవసాస్తోతసా

ద్భిః, కంక కాకప్రాచీకప్రాద్భిః కంకాః లోహపృష్ఠావరనామకాః పక్షివిశేషాః. ని.
‘లోహపృష్ఠ స్తు కంక స్పాన్య’ దిత్యమరః, ‘కంకో గృహో’ లోహపృష్ఠ’ ఇతి వైజయం
తీచ, కాకాః ధ్వాంతాః ప్రాచీకాః మాంసభుజః పక్షివిశేషాః తత్ప్రాద్భిః తద్భూ
యిష్టైః తద్రూపై ర్వా. ని. ‘ప్రాద్యోభూయోమృత్యుతుల్య బాహుభ్యానశనేషు చ’
త్యేకాక్షరః, ప్రాచీకశబ్దః పక్షినాచకో నిఘంట్వంతరేషు మృగ్యః, యద్వా. ని. ప్రాచి
కోల్కా పిషీలికే’తి స్త్రీలింగవిశేషేఽచ్యమరః. తత్ర మధుమక్షికాః ప్రాచికా ఇతి
తద్వ్యాఖ్యాతారః, తదా కంక కాకాః ప్రాచీకా ఇవ నీరంధ్రత్వసామ్యా తత్ప్రాద్భిః
స్తత్ప్రీదురైః, పక్షిభిరండజైః, ని. ‘పతత్రి పత్రపతగపతత్పత్ర రథాండజా’ ఇత్యమరః,
ఆకాశ మంతరిక్షం, ఆనవకాశ మవకాశరహితం, నీరంధ్రమితి యావత్, అభూత్,
తథావిధం దూతుధానవధ మకరో దితి సంబంధః. ౪౪

తతః ౪౫ : రాక్షసబలవధానంతరం, త్రిశిరసి త్రిశిరోనామ రాక్షససేనా
నాయకే, నికృత్తం రామబాణచ్ఛిన్నం, శిరో యస్య తస్మిన్ తథోక్తే సతి, తథా
దూషణే - దూషణాభ్య సేవాధిపతో, ప్రేత్య మృత్యావశి, జీవద్దశాయాం కిం వక్తవ్య
మితిభావః. విస్రగంధోఽస్యాస్త్రీతి విస్రగంధిరా - ఆనగంధినా, ని. ‘విస్రం స్యా
దామగంధియ’ దిత్యమరః, ‘అత ఇని తనా’ వితి మత్స్యరీయ ఇని ప్రత్యయః. అశవా
విస్ర మామగంధి తస్య తస్యేవ గంధో యస్య తత్తథోక్తేనేత్యుపమానపూర్వపదో
బహువ్రీహిః ఉపమానా స్వేతి గంధస్యేకారోఽన్తాదేశః. శరీరాత్ - శరవిదళిత నిజ
గాత్రాత్, స్తుతేన - స్తుతా, ససాస్తోతసా మేనఃప్రవాహేన, ని. ‘హృషేదస్తు వపా

సర్వత్రతో శేష ప్రాచీకప్రాద్భిః చకారోత్తరద్విర్రహస్వాంతపాణోద్భవ్యతే,
స చాసాధు రితి ‘ప్రాచికోల్కాపిషీలి కే’తి స్త్రీలింగవిశేషమరచుధాయాం “ప్రాచి
‘అచగతో’ ణ్వత్, వనమక్షి కేపి మునుటః పక్షిభేద ఇతిస్వామి” ఇతి ప్రక్రియార్థ
యోః ప్రదర్శనాల్ ప్రాచీకప్రాద్భిః చకారోత్తరప్రాస్వకారద్విర్రాంతపాఠ వివ
సాధు రితి భాతి.

1 తత్ర.

ప్రేత్యాపి క్రియమాణాశ్రమదూషణే దూషణే చ రోషభీషణావీక్షణ
ఖరః ఖరో రాఘవ మాహవాయాహ్వయత. ౪౫

తత్ర విపశ్చిష్ఠిరవ్యనిశ్చయమానజయాపజయ 'మనిమిమై రవ్య
ననుసంధీయమానశరసంధానమోక్ష మభూ దభూతపూర్వం జన్మంద్య
యుద్ధమ్. ౪౬

వసే' త్యమరః, క్రియమాణ మశ్రమదూషణం తపోవనభిశత్సంయేన తస్మిన్, తథో
క్తే. తస్మిన్నపి నిహతే స తీత్యర్థః, రోషభీషణాభ్యాం శ్రాధావేశభయంకరాభ్యాం
వీక్షణాభ్యాం నేత్రాభ్యాం ఖర స్తీక్షణ, దుర్దర్శ ఇ త్యర్థః, ని. 'దిగ్తం తీక్షణం ఖరం
తద్వ' దిత్యమరః, ఖరో రాక్షసః, ఆహవాయ ఆహవాధం, యోగమిత్యర్థః, రాఘ
వం - శ్రీరామ మాహ్వయత - స్పర్ధయాహూతవాన్, నిహతై రేభీ రాక్షసైః
కా జ్ఞానా మం జిత్వా ఖలు తవకృతకృత్యలేత్యాత్మనోఽనహయశూరత్వగర్వా
దాకారితవాని త్యర్థః, హ్వయతే ర్దుజీ 'స్పర్ధానూ మాద' ఇత్యాత్మ నేపదమ్, 'లిపి
సిపి హ్వశ్చ' 'ఆత్మ సేవదే వ్యవ్యతరస్యా' మితిచ్ఛే రక్షాదేశః. తత్రాయం పరమార్థః
స్ఫురతి. తత్ప్రకార మే వాచ - శ్రీరామోఽయం సాక్షా ద్విద్వ్యవతారః, తదేతేన
నిహతానాం - నిశ్చితానన పరమపదప్రాప్తిః. విమంచనత్యేతావతో రాక్షసా నిహ
త్య హతశేష మేక మయం కిం హనిష్యామితి యద్యుపేక్షిత తస్మి తదేత వృత్త
నిష్ఠం స్యాత్. తస్మాత్. 'ఆహూతో న నివర్తేత ద్యుతా దపి రణా దపీ'తి క్షు
యధర్మత్వే నాహ్వయే సతి పున ర్న నివర్తేత తథాచ మమేవసిద్ధి స్సాన్య దితి మత్వా
హూతవానితి. ౪౫

తత్రేతి. తత్ర - తస్మిన్ సమయే, విపశ్చితో - విద్వాంసః, సందిగ్ధార్థసిద్ధారకా
ఇతి యావత్. తైరపి, కిముతాన్త్యై రితి భావః. అనిశ్చయమానా వనిధార్మమాణౌ
జయాపజయా అన్యతరవిషయా యస్మిన్ తత్తథోక్తం అన్యోన్యం తుల్యబలతయా
సిద్ధారితు మశక్యత్వానితి భావః, న విద్యతే నిమేషో యేమాంతై రనిమిమైః సురై రితి
యావత్. ని. 'సురమత్స్యసి వనిమిమ' వి త్యమరః. తైరపి కిముతాన్త్యై రునిమిమై రితి
భావః అనను సంధీయమానా వనిభావ్యమానౌ శరాణాం రామఖరబాణానాం సంధాన
మోక్ష మార్గీ యోజనవిషగ్గా యస్మిన్ తత్తథోక్తం తథా క్షీప్ర హస్తత్వాదితి భా
వః. పూర్వం భూతం భూతపూర్వం సుప్నుపేతి సమాసః, తతో నజ్జ సమాసః, నిరు

1 తతః ఖరో గృహీతకోదండః †స్సకృ దనుభూయమాన సమనో
న్నమనాయాస స్సమరసమాపన 2 చతురం చతురాసనాస్త్ర 3 సంధాన
దశార్హం దాశార్హశరాసనం గ్రాహయితుకామ ఇవ రామహస్తా

పమ మిత్యర్థః, ద్వంద్వ స్వాసహాయకారయో ద్యుధం ద్వంద్వయుద్ధమభూత్. శ్రీ రా
మఖరయో రితి భావః. అత్ర జయవరాజయయోర్విశ్వయసంబంధేఽవ్యసంబంధాభి
ధానా త్సంబంధే అసంబంధహృదయపాతిశయోక్తిశ్చ పరస్పరచైరపేక్ష్యా త్సంసృష్టిః.

తత ఇతి. తతః ద్వంద్వ యుద్ధానంతరం, గృహీతకోదండ శ్చాపపాణిః, ఖరః
సకృ దేకవార మను భూయమానః అనుభవగోచరీ క్రియమాణః నమనోన్నమనాయాసః
జ్యోతిర్విప్రయాసః శరసంధానమోక్షప్రయాసో వా యేన స తథోక్తస్యైవ అసకృ
చ్ఛరసంధానమోక్ష ప్రయాసేఽపి క్షీప్రహస్తత్వాత్తథాభూత ఇవ ప్రతీయమాన ఇతి
వేగాతిశయోక్తిః. సమరసమాపనే రణసమాప్తికరణే, చతురం - నిపుణం, క్షీప్రమేవ
రిపుమారకత్వా దితి భావః, చతురాసనాస్త్ర సరిధాన దశార్హం బ్రహ్మాస్త్రసంధానక్రి
యాయోగ్యం, తేనైవ స్వశిరసశ్చే త్స్వయమానత్వా దితి భావః. దశార్హస్య సంబంధి
దాశార్హం వైష్ణవం, పూర్వ మగస్త్య దత్తం శరాసనం చాపం, గ్రాహయితుం గ్రహ
ణం కారయితుం, కామో యస్యసతథోక్త ఇవేతి ఫలాప్యేక్షా, రామణేతి శేషః.
ఉత్తరత్ర తస్యైవ గృహీష్యమాణత్వా దితి భావః. గృహీర్ణ్యస్తా, తుముక్, తతః
'తుంకామనసో రవీ' తితుమనోమకారలూపః, రామహస్తా త్వకాకా త్స్పృక్షనం,
పురాతనం, పూర్వపుత్ర మిత్యర్థః, 'సాయంచర' మిత్యాదినా ట్యుల్పిత్యయ స్తుడా
గమ శ్చ, చాపం, శరై, రవజహర, అవహృతవాక్, నిజహస్తలాభువం ప్రదర్శయత్

† 'అసకృదనుభూయమానసమనోన్నమనాయాస'మితి ద్వివీయాంతపాఠేదాశార్హ
శరాసనస్య విశేషమిదం. 'అనుభూయమానే' త్యత్ర 'వర్తమానసామిష్యే వర్తమాన
వద్యే' త్యనేన వర్తమానసమిషే భవిష్యతి కర్తవ్యే లట శ్చానచ్. అసకృదాశర్హసహ
త్యరూపదార్ధ్యం ద్యోతయ దేవద్విశేషణ ముల్పేక్షాం ద్రఢయతి. కించ 'ఖరగృహీతః
కోదండ దండోఽసకృదనుభూయమానసమనోన్నమనాయాస' ఇతిపాఠే ఖరసమ్మంధి
కోదండదండవైష్ణవ శ్రీరామేణ ధనురంతరస్య గ్రహణేప్రయోజకత్వం. తచ్చ ఝషితి
యుద్ధసమాపన ద్వారా గ్నోయనమనోన్నమనాయాసపరిహారార్థం భవేతితి భావో
వర్ణనీయః.

1 తత్ర 2 చతుర. 3 సంధానార్హ.

త్ప్రిక్తనం చాపం శరై రపజహార. ౪౭

సోఽపి కోపాపావకేన యావకితాననః కుంభసంభవదత్తం ధను
రాదత్త. ౪౮

ప. ఖరపరుషిశరాసనే గృహీతే ఖరకిరణాన్వయశేఖరేణ తేన,
ఖరరఘువరయోరణంసమాప్తంఖరసఖరాయుధయోరివత్తుజేన.

శ్రీరామచాపం ముష్టిప్రదేశే అఖండయ దిత్త్యర్థః, తథాచ శ్రీరామాయణే 'తతోఽ
స్య సశరం చాపం ముష్టిదేశే హవత్తనః, ఖర శ్చిచ్ఛేద రామస్య దర్శయన్ వాస్త
తాఘవ' మితి. ౪౭

సోఽపీతి. సః శ్రీరామోఽపి, కోపపావకేన చాపఖండనజనితకోపాగ్నినా, యా
వకప త్కృతం యావకితం, శోణీకృత మిత్త్యర్థః, తత్రారోహీతి జ్యేష్ఠాత్కర్తృణి క్తః,
తదాననం యస్య సః తథాక్తస్యన్ కుంభసంభవదత్త మగస్త్యమునిగత్తం, ధనుర్వై
ష్ణవం చాపం, ఆదత్తగృహీతవన్. ని. 'అగస్త్యః కుంభసంభవ' ఇత్యమరః. ౪౮

ఖరేతి. ఖరకిరణాన్వయ శేఖరేణ సూర్యవంశావతంసేన, యద్వా, ఖరకిరణా
న్వయానాం సూర్యవంశజన్యరాజన్యానాం, శేఖరేణ శిఖామణినా, ని. 'శిఖా స్వాపీడ
శేఖరా' విత్యమరః, తేన శ్రీరామేణ, ఖరాణి దృఢాని నిబిడాని కరూంషి పర్వాణి
యస్య శస్త్రీన్ దుష్ప్రభర్తణ ఇత్యర్థః. ని. 'గ్రంథిర్నా వర్షపర్షి' ఇత్యమరః. శరా
సనే వైష్ణవధనషి, గృహీతే స్వీకృతేసతి, ఖరరఘువరయోః ఖరాసురశ్రీరామయోః,
ఖర సఖరాయుధయోః రాసభసింహయోరివ, ని. 'రాసభా గర్దభాః కరా' ఇత్యమరః
త్తుజేనాల్పకాలేన, రణం సమరం. ని. 'అస్త్రియాం సమరాసీకరణా' ఇత్యమరః. సమా
ప్తం, ఆఘాదితిశేషః. గర్దభసింహయో ర్యావదంతరం తావదంతరం ఖరరాఘవయో
రపీత్యవమర్థః, శ్రీరామేణ వైష్ణవధను ర్గృహీత్వా క్రేంద్రదత్తవహస్తగంధా
నేన క్షీప్ర మేవ ఖరవధోఽపి కృత ఇత్యర్థః సచక్రకృతః కృత్యతేనైవ స్వకార్యే
ణ గవ్యత ఇతి పర్యాయోక్త మక్రవవయ సఃసృజ్యతే. కంద్రశరేణ ఖరవధేశ్రీరా
మాయణవచనమ్ 'ధనుర్దత్తం వళువతా సుజ్యేష్ఠేన ధీవతా, సందధే చ స ధర్మతా'
ముమోచ చ ఖరం ప్రతి. స వృత్ర ఇవ పత్రేణ ఫేనేన కమచి ర్మథా, బలా కేంద్రా
శశివతో నికపాత వతః ఖరేణ. కేంద్ర 'ఖరనిఖరాయుధయో రవత్కృత, ని.
'కక్కట శ్చ'కాయధ' ఇత్యభిధనాత్, క్షేప్తాకకక్కటయో రివేతి కథయంతి,
తదిత్యంతాదవణీయం. శ్రీరామే పీనోకమాదిదోషక్రగంగాది క్లృం. ౪౯

ఖరవధపరిశుద్ధే దండకారణ్యభాగే
మునిభి రభిహితానా మాశిషాం తాదృశీనామ్,
స్వయమచరమపాత్రం నై వ్విర్లుడై ర్మంథరాఽఘా
త్తదను మనుకులేందు స్సానుజ శ్శౌర్యరాశిః.

౫౦

తథాహి.—ప్రాజ్ఞంధరేతి మహిషీతి వరద్యయీతి
ధర్మవ్యయవ్యధితఘాపతిభారతీతి,

ఖరేతి. దండకారణ్యభాగే దండకావనప్రదేశే, ఖరవధేన ఖరాసురసంహారేణ
పరిశుద్ధే పరిపూరితే, నిర్వాణే స తీ త్యర్థః. అతఏవ మునిభి స్తద్విషయవాసిభిః తావనై,
రభిహితానా నిర్వాణస్థిలీభాషనితానంబాతిరేకేణోక్తానాం, తాదృశీనాం తథావి
ధానా, మమోఘాహ మిత్యర్థః, ఆశిషా స్వస్తీవచసాం. ని. 'స్వస్థాశిః తేమపుణ్యాదా'
విశ్వమరః, మంథరాకై కేయీదాసీ. నై వ్విస్వకీయైర్లుడై, కై కేయీదుర్మంత్తబోధన
శ్రీరామరాజ్యాభిషేకవిఘాతకుతత్వంనవాసప్రేరకత్వాదిభిః స్వయం, మచరమపాత్ర
మాస్యభాషన, మఘాత్ 'దైవాఽమమాల్యే కింనామన శివామప్రవర్తత' ఇతిన్యాయేన
దైవామమాల్యే అగుణ మసి సగుణం భవతి, యతో విరుద్ధాచరణతత్వరాఽసి మంథరా
మున్యాశీర్వాదానా మపాత్రం హాభూత్. కింకు ప్రగమపాత్ర మిత్యేక చ్చిత్త మి
త్యర్థః, తస్యా ఏవోక్తరీత్యానునిరోధిరాక్షసనాశనిదానత్వా దితి భావః. ని. 'యో
గ్యభాషనయోః పాత్ర' మి త్యమరః, తదను తదనంతరం, శౌర్యరాశి రతిశౌర్యశా
లీత్యర్థః, సానుజ స్ఫులత్క్షణః, మనుకులేందుర్లై వ్వవస్తతమమసంతానాఘోషకరః, శ్రీరామః
నై వ్విర్లుడై శ్శౌర్యావార్యమునిజనక్షేమంకరత్వాదిభి శ్చరమపాత్ర మఘా దితి సం
బంధః. మంథరామూలేనాయం సమాగత్యాస్తాకం నిరుపద్రవం చకారేతి సానందం
ముఖయః శ్రీరామ స్యాశిషం ప్రయోజితే స్నేత్యర్థః, అత్ర శౌర్యరాశి రితి శౌర్య
తద్యతో రథేణోక్తే ర్భేదే అభేదరూపాలిశయోక్తిః. తథా మంథరాయా అచరమపా
త్రత్వాసంబంధేఽసి తక్సంబంధోక్తే రసంబంధే సంబంధరూపాలిశయోక్తి రి త్యవ
యో స్సంస్పష్టిః.

౫౦

నమ సాక్షా ద్రాక్షసనంతారం సకలసద్గుణాభిరామం శ్రీరామం విహాయ
అమాన్యాయాః మంథరాయాః కథం మునిజనాశీర్వాదాచరమపాత్ర త్వమితి కవిరా
శంక్యనై తావద్రాక్షససంహార వివేయం మూలం కింకు ప్రాణికంబకరావగాదిసంహారే
ఽసిచేతి మనసి కృత్వాతద్యుక్త మేవేత్యాహ—తథాహితి. త దేవవివృణోతి—ప్రాగితి.

కాకుత్స్థకాననకథేతి చ సంతి సంజ్ఞాః

+ పాలస్త్య హీనభవనత్రయభాగ్యవజ్ఞేః.

౫౧

గ. అథ శూర్పణఖా లంకాపుర మపి జనస్థాన మివ విజనస్థానం
కాకుత్స్థేన కారయితుం దశకంఠోపకంఠే కృత్యేవ నివత్స్య రామ

ప్రాకృష్ఠమం, మంధరేతి, తతః మహీషీకైశ్చ యాతి, తదను వరద్వయా పూర్వదత్త
వరద్వయ మితి, అనంతరం, ధర్మవ్యయవ్యథితస్య ధర్మచ్యుతినిషీడితస్య భూపతే ర్దశరథస్య
భారతీ రామవనవాసప్రేరకవాక్య మితి, కాకుత్స్థకాననకథా శ్రీరామవనవాసవార్తేతి
చ, ఏవం పూర్వపూర్వప్రసృతరోక్షరప్రేరకత్వేన ప్రసిద్ధా మంధరాదయ ఇత్యర్థః.
పాలస్త్యేన లోక కంటకేన రావణేన హీనం రహితం య దభవనత్రయం త్రైలోక్యం
తస్య భాగ్యవజ్ఞేః నిగ్భాషితి హేతుభూతభాగధేయ శ్రేణ్యః, సంజ్ఞాః నామధే
యాని, వర్తంతే, అతో మంధరాయా ఆచరమపాత్రత్వం యుక్త మితి భావః,
వసంతతిలకావృత్తమ్.

౫౧

అ. అథ శూర్పణఖాయా లంకాగమనవృత్తాంత మాహ—అథేతి. అథభరప్ర
ముఖరాక్షససంహారానంతరం, శూర్పణఖా, లంకాపురం రావణరాజధానీమపి, జనస్థా
నం భరాసురదేశ మివ, విజనం జనరహితం స్థానం యస్యతత్తథోక్తం, శూన్యమిత్యర్థః,
కాకుత్స్థేన శ్రీరామేణ, కారయితుం, విధ్వంసయితు మిచేత్యర్థః, అత ఏవ ఫలాత్మే
క్షాగమ్యాపమేయాంగేన సంకీర్తా. సీతాహరణోపదేశాదినా తథా భావయివ్యమాణ
త్వా దితిభావః. తరోతే ర్జ్యోతా త్తముక్, 'హృత్కోరన్యకరస్యా'మిత్యణికర్తుః
కర్తవ్యవికల్పా 'త్యక్తృకరణయో స్తృతీయే'తి తృతీయా. దశకంఠోపకంఠే రావణ
సమాపే, కృత్యేవ మారణాధిదేవతేవ, ని. 'కృత్యా క్రియాదేవతయో స్త్రిపు భే
ద్యే ధనాదిభి' రిత్యమరిః 'కృషాశ్వచే'తిచకారాత్ క్యజ్. నివత్స్య భువిపతిత్వా, రామ
లక్ష్మణయో ర్భాధాతద్యంయథా తథాభావ మనతిక్రమ్య యథాతథం యథాస్వరూప
మితి యావత్. ని. 'యథార్థంతు యథాతథ'మిత్యమరిః. యథార్థేఽవ్యయభావః. 'అవ్య
యభావశ్చేతి నల్పంసకత్వమ్. 'హ్రస్వోనల్పంసకే ప్రాచిపదికన్యే'తిహ్రస్వత్వం, తస్య

+ పాలస్త్యభీతభవనత్రయేతిపాతస్తనాధుః. పాలస్త్యహీనేతిపాతేను తదానం
హైన్యాభావాదాశంసాయాం భూతవచ్చేతిధవిష్యదర్థే భూతవత్ప్రత్యయః కల్పనీయః
యద్వా పాలస్త్యేనసీనంరావణహేతు కావకర్ష పద్యద్భువనత్రయమితిసంబంధః.

1 భీక.

లక్ష్మణయోర్యాథాతక్యం వై దేహ్యోదేహసౌందర్యం ఖరప్రముఖైస్సాక
మనీకస్య చతుర్దశసహస్ర¹ సంఖ్యాకస్య పంచతాకరణకారణభూతా
మాత్తావజ్ఞాంచ విజ్ఞాపయామాస.

౫౭

ప. స దండకాయాం కృతదండకాయాం

స్వసార మేనాం ప్రథితస్వసారః,

నిశామ్య రామస్య నిశమ్య వృత్తం

భావః యాథాతక్యం బ్రాహ్మణాదిత్యా ద్భావే వ్యక్తే ప్రత్యయః. శిత్వా దాదివృద్ధిః,
'దీర్ఘ బాహు ర్వికాలాక్ష శ్చీరకృష్ణాజినాంబరః, కందర్పసమరూప శ్చ రామో దశరథా
త్తత' ఇత్యాదిరామలక్ష్మణతత్వస్వరూప మిత్యర్థః. తథా వై దేహ్యో దేహసౌందర్య
మన్యానానతిరిక్తావయవసన్ని వేశ ప్రయుక్తజగన్తోహన దివ్యమంగళవిగ్రహరామణీయక
మిత్యర్థః. తదుక్తమ్. 'అంగప్రత్యంగకానాం య స్సన్ని వేశో యథోచితమ్, సంజిప్త
సంధింబం య తేంద్ర్య మితి చోద్యత' ఇతి. తథా ఖరప్రముఖైస్సాకం ఖరదూష
ణత్రిశిరః ప్రభృతిభి స్సహ. ని. 'సాకం స త్రాసమంసహ' త్యమరః. చతురధికాః దశ
చతుర్దశ సహస్రాణి యస్యాం సా తథోక్తా సంఖ్యా యస్య త త్తథోక్తస్య అనీకస్య
రాక్షససైన్యస్య. ని. 'అనీకం తు రణే సైన్యే' ఇతి నిశ్చయః, పంచతాకరణే మరణార్హణి
కారణభూతాం కారణత్వేన పర్యవసితాం, ని. 'స్యా త్పంచతా కాలభర్తౌ దిస్తాంతః
ప్రలయోక్తయః, ఆంతో నాశో ద్వయో ర్మృత్యుర్మరణం నిధనోఽస్త్రియా' మి
త్యమరః, ఆత్మావజ్ఞాం కర్ణనాసికాచ్ఛేదనరూపనిజాపమాననాం చ, విజ్ఞాపయామాస
విజ్ఞాపితవతీ. సీతారామ కథాకథనేన రామస్య కామక్రోధావృద్ధిపయామానే త్యర్థః.
ని. 'రీధాఽవమాననాఽవజ్ఞే' త్యమరః.

౫౮

అ. తతో రావణః కిం కృతవా నిత్యత ఆహ—సఇతి. ప్రథితః సకలలూక
ప్రఖ్యాతః స్వసారః స్వకీయభుజబలం యస్య స, తథోక్తః, ని. 'సారో బలే స్థిరాంశే
చే' త్యమరః, రాక్షసచక్రవర్తి రాక్షససార్వభౌమస్య రావణః, దండకాయాం దండ
కారణ్యే, కృతో లక్ష్మణేన విరచితోదండః కర్ణనాసికాచ్ఛేదనరూపశాసనం యస్యసః
తథోక్తః. కాయోదేహో యస్యాస్తా మితి బహువ్రీహిః. ని. 'దండోఽస్త్రీ శాసనే
రాజ్ఞాం హింసాయాం అనుదేఽపి చ, మర్యాదాయాం నైన్యభేద' ఇతి వైజయంతీ.
'కాయోదేహాక్షీ బభుంసో' రిత్యమరః. వినాంస్వసారం భగినీం శూర్పణఖాం, నిశామ్య

చక్రే రుపం రాక్షసచక్రవర్తి.

౫౩

గ. తతః ప్రస్థాప్య జనస్థానే రాక్షసావస్థ¹నష్టసీతి రయం తా
టకేయహాటకమృగం పురస్కృత్య² సీతాహ్వాయాంహరిణీం గ్రహీతుం
తస్యావసథ మాససాద.

౫౪

మారీచోఽప్యాకర్ణితరావణిమతః ప్రయత్నశతైరప్యనివార్య

దృష్ట్వా, 'శమోఽదర్శన' ఇత్యనేన కామ్యతే ద్దర్శనాథే అమిత్యా ధృష్టాదేశభావః.
తథా రామస్యవృత్తం పూర్వోక్త మాచరితం. నిశమ్య శ్రుత్వా, తస్మాద్భాదేవేతిశేషః.
సి. 'నిశామ్యతీతి శ్రవణే తథా నిశమయశ్యపీ'తి భట్టమల్లః, అత్ర నిశామ్యతే రిదం
రూప మన్యథా నిశమయ్యేతిస్యాత్. అతనివాహ వామనః. 'నిశమ్య నిశమయ్యశబ్దౌ
ప్రకృతిభేదా' దితి. రుపంచక్రే, మత్పరాక్రమానభిజ్ఞతయా వనగోచరోఽయం
రామః కియత్కార్యం కృతవాసితి యోపేక్ష్యర్థః. వృత్త ముపకారితి. ౫౩

తతః ఇతి. తతః రోమసంతరం, జనస్థానే ఖలాలయే, అప్తరాక్షసా, స్పృష్టాశ్చ
తత్సరిపాలనార్థం ప్రేమయిత్యా, నష్టసీతి ర్హతనయః, అమర్గవర్తీత్యర్థః. అయంరావ
ణి, తాటకాయాః అపశ్యం తాటకేయోమారీచః 'స్త్రీభ్యోహ'గితి ఘక్యేయాదేశః.
తద్రూపో హాటకమృగః మాయాకల్పితహిరణ్మయహరిణిః. సి. 'హిరణ్మయహేమహాటక'
మిత్యమరః, హాటకస్య హాటకమయో వా మృగో హాటకమృగ ఇతి విగ్రహః పశ్య
వివక్షితార్థలాభే సతి మయడాదిగ్రహణాభావేఽచ్యుతోఽపి. తం, పురస్కృత్య పురో
ధాయ, సీతాహ్వాయాం సీతాభిధానాం, హరిణీం మృగీం, గ్రహీతుం విచార్యేతిశేషః.
యథా లోకే లుబ్ధకః కంచన మృగం పురస్కృత్య వనం గత్వా తద్విప్రలబ్ధం మృగాం
తరం గ్రహీతు మిచ్ఛతి తద్వదిత్యర్థః. తస్య మారీచస్యావసథం స్థానం, ఆససాద
ఆవివేక, సి. 'స్థానావసథవాస్తు చే'త్యమరః, అత్రైవం జనస్థానం ప్రతిరాక్షసప్రేరణం
సీతావహరణా త్సూర్య ముక్తం. శ్రీరామాయణే తు తదసంతర మిత్యేవం పౌర్వావర్త్య
వివర్ణయనిబంధనో నిరోధః పురాణాంతరా త్సమాధేయః, 'తాటకేయహాటక మృగ'
మిత్యత్ర రూపకశంకా నశాన్య. తస్మాలోపహేతుకత్వాత్. మారీచే తు హాటకమృ
గత్వస్యాగమసిద్ధే రనారోప్యమాణత్వా దితి. ౫౪

మారీచఇతి. మారీచోఽప్యాకర్ణితం శ్రుతం, రావణస్య మతం సీతావహరణరూ
పం చిత్తీకరం యేన స తథోక్త స్సక్, తస్మిన్ రావణే ప్రయత్నశతైరిపి 'అపి రామ
న సంక్రద్ధః కర్మాల్లోకా నరాక్షసాన్, అపిలే జీవితాంతాయ నోత్పన్నా జనకా

1 నష్టమయి. 2 సీతాహ్వయం. 3 మతి.

మాణే¹ తస్మిన్ సుబాహుమేవ బహుమన్యమానో గత్యంతరాభావా
త్తదభ్యర్థనా మంగీకృత్య జాతరూపమయ మృగరూపం గృహీత్వా సీ
తాం పంచయితుం పంచవటీ² మగాహత.

౫౫

దశముఖోఽనిజలధరపథస్థాపితరథఃదాశరథివిఘటనేకృతాస్త్రస్తా.

ప. విపిర మవజగాహే రాక్షసానాం కరోటి

రసకృ దసకృదావి ర్భష్ప మాలోక్య శోచక్,

త్వచా' ఇత్యాది శ్రీరామాయణోక్తబహుప్రయత్నై రిత్యర్థః, అనివార్యమాణే నివార
యితు మశక్యే సతి, తద్విశాళకాలస్య ప్రత్యాసన్నత్వా దితి భావః, సుబాహుం సుబా
హునామానం, స్వభాితర మేవయోహి విశ్వామిత్రాధ్వరే శ్రీరామేణనిహత ఇతి భావః,
బహు భూయిష్టం, వన్యమానః, సుబాహువ త్సూర్య మేవ ఆత్మనో మరణే ఇదాని
మేతాదృశ నిర్బంధో న స్యాత్, అతః స వివ ధన్య ఇత్యవముఖ్యమాన స్స నిత్యర్థః,
గత్యంతరాభావాత్తద్విపరీతముద్ధి నివర్తనే ఆత్మవిమోచనే వాడపాయాంతరాభావాత్,
ని. 'దేశోపాయగమే గతి' రితి వైజయంతీ. ఆభ్యర్థనా, మంగీకృత్య, తతః, జాతరూప
మయః కాంచనవికారః వికారార్థేమయత్, యోమృగ స్తద్రూపం తదాకారం, గృహీ
త్వా స్వీకృత్య, రాక్షసానాం కామరూపత్వావ్యాయానకమృగభూమికాం ధృష్ట్వే
త్యర్థః, ని. 'చామికరం జాతరూపం మహారాజకాంచనే' ఇత్యమరః, సీతాం, పంచయి
తుం ప్రలాభయితుం, పంచవటీ, మగాహత అనేవత, ప్రవివేశేత్యర్థః, పంచవటీ
వ్యాఖ్యాతా.

౫౬

దశముఖఇతి. దశముఖో రావణశ్చ, జలధరాణాం మేఘానాం పంథాః జలధ
రపథః ఆంకరితుం 'ఋక్ష్మ' రిత్యాదినా సమాసాంతోఽకారప్రత్యయః. ని. 'తారావ
ఘోఽంతరిక్షంచే' త్యమరశేషః, తత్ర స్థాపితో నిక్షిప్త రథో యేన స తథోక్తః, నిజక
పటాన్రకాకార్థ మితి భావః. దాశరథివిఘటనే రామలక్ష్మణవియోజనే, కృతాస్త్రో విహి
తాదరః, తదేకాగ్రచిత్త సున్నిత్యర్థః, తస్థా స్థితవాక్.

౫౭

ఽపినమితి. ఆఘానంతర, మేష, న్యంతుః కనకమృగరూపోమారీచః, ని. 'న్యంతు
ర్గురుకలస్థాయాం శిష్యే మీనే మునౌమృగ' ఇతి నానార్థ రత్నమాలా, 'కృష్ణసారదురు
న్యంతురంతుశంబరరోహిణి' ఇత్యమరశ్చ, రాక్షసానాం ఖరాదీనాం కరోటిః శిరోస్థీని
కపాలానీలియావత్. ని 'శిరోస్థీని కరోటి స్త్రీ' త్యమరః. అసకృ దసకృత్ పునఃపునః
బహువార మిత్యర్థః, వీస్సాయాం ద్వీర్భావః, అవిర్భావం ప్రాదుర్భవదిశ్రుజలం యథా

కృతరుచి రివ వర్త్య న్యంకుశానాం కుశానాం

పథికచరణలావిన్యంకురే న్యంకురేషుః.

౫౭

తదను జనకపుత్రీయాభ్యాం¹తం జిఘ్రుతు

ర్వస్తీరిణ మనుజగాహే చాప మాదాయ రామః,

సమయ ఇతిచ భేజే²వక్త్ర మాతత్య మృత్యుః

తథా, ని. 'బాహ్వైశ్చ ల్యమ్ముధూమయో' రితి వైజయంతీ ఆహ్వాన్యవృష్ట్యాశోచక్ హాకష్టం జనస్థానవాసినా రామేణాం నిహతా సృశ్వేఽపి బాంధవాస్త దేహమిమాః కరోట్యః పరిలుతంత్యో దృశ్యంతే స్వాత్మనోఽపి అస్తిక్ దేశే మరణం నిశ్చిత మితి మనసి విషీదం తస్మిన్త్యర్థః. తథా వర్త్య ని విసినమాగ్నే, అంకుశానాం వైశిష్ట్యాసామ్య త్సృణీప్రాయాణాం, ని. 'అంకుశోఽస్త్రీ సృణీ ర్వయో' రిత్వమరః. కుశానాం దర్శా నాం, సుబంధీని. ని. అస్త్రీకుశం కుశో దర్శ' ఇత్వమరః. ఆశ్రమపథికానాంపాంథా నాం చరణా న్వాదతలాని లునాతీతి పథికచరణాపి, కర్తవ్యత్, అంకురే అంకురే ష్వీశ్వర్థః, కృతరుచిః కృతాభిరాష ఇవ, పశ్యతాం స్వకపటాప్రకాశనార్థం మృగజాతిధర్మమనువర్తమాన ఇవేత్యర్థః. పస్తుతస్తున తథాభిభాషః. విసినం బంచపటీనిక టారణ్యమ్, అవజగాహే రువివేక, వైదేహ్య విహించనగోచరీభవతు మితిభావః మాలి నీప్వత్తమ్.

౫౮

తదన్వీతి. తదను మృగప్రవేశానంతరం, రామః జనకపుత్ర్యా జానక్యా యాభ యా. 'ఆర్యపుత్రాభిరామోఽసౌ మృగో హరతిమే మరః, ఆన యైనం మహాబాహో శ్రీదార్థం నో భవిష్యతీ'త్యాదిప్రార్థనయా హేతునా తం హరిణం మాయాకనకమృ గం, జిఘ్రుతుః గ్రహీతు మిచ్ఛ సృక్, గ్రహే సృన్నంతా దుష్ప్రీత్యయః. 'సహాకావ్య యే'త్యాదినా పక్షీప్రతిషేధః. చాపమాదా యానుజగాహే అనుసృత్య జగామ, తథా మృత్యు రంతకశ్చ, సమయః ఆయ మేవ కలశనావసర, ఇతి మ త్వేతి శేషః. వక్త్రమాతత్య వ్యాదాయ, కుశికసుత ముఖాజౌ విశ్వామిత్రాధ్వరసమయప్రవృత్తయ్యుద్ధే, ని. 'సమిత్యాజీసమిద్యుధః'ఇత్వమరః. భీష్మం గళితం, శ్రీరామబాణేన సముద్రమధ్యే జీవత ఏవ తస్య ప్రవేశకత్వా దితి భావః. ఏనం మారీచం మాయామృగం జిఘ్రానుః హంతుమిచ్ఛసృక్, హంతేసృన్నంతా దుప్రత్యయః, పూర్వవల్ పక్షీప్రతిషేధః, భేజే,

1 తజ్జిఘ్రుతుః.

2 'పాశమాతల్వే'తి పాశే పాశం రజ్జుం ఆతక్య తద్గ్రహణార్థం విస్తీర్ణేత్యర్థః.

కుశికసుతమఖాజౌ భ్రష్ట మేనం జిఘాంసుః.

౫౮

ఆకృవ్య దూర ముటజా దథ ¹దర్శితాశః

క్రవ్యాశ ఏష రఘునాథశరేణ విధః,

కార్తస్వరైణ తనుతాం విజహౌ హతోఽస్తీ

తదంతికం ప్రాపేత్సర్థః. శ్రీరామజిఘ్రీకస్య తస్యావశ్యం భావిమరణకత్వా దితి భావః. అత్ర పూర్వవాక్యార్థస్యోత్తరవాక్యార్థహేతుత్వాత్కావ్యలింగభేదః. వృత్తం పూర్వవత్.

౫౯

ఆకృష్టేతి. ఆధానంతర మేషః పూర్వోక్తః క్రవ్యం మాంస మక్షాతీలిక్రవ్యాశః మాయామృగరూపో మారీచః కర్తణ్యత్, ని. 'పలలం క్రవ్య మామిష' మిత్యమరః. దర్శితా ఉత్పాదితా ఆశా గ్రహణకాంతాయేన స, తథోక్తస్య, హస్తలభ్యవ త్సునఃపున ర్నాయయా సన్నిహితత్వా దితి భావః. శ్రీరామ, ముటజా త్వర్ణకాలాయా స్పృశాశాత్, దూరం విప్రకృష్టం, ఆకృష్టోత్తరోత్తరాకోత్పాదనేన దూరం నీర్దేశ్యర్థః. 'ప్రలోభయిత్వా వై దేహీం యథేష్టం గంతుమర్హసి'తి. రావణస్య కృతసంకేతస్య తథాభూతత్వా దితి భావః. అథ రఘునాథస్య శ్రీరామస్య శరేణ బాణేన, విధః ప్రలోభనేన దూరాకర్షణనితతోపాత్సంప్రహృత స్సక్, హతోఽస్తీమృతోభవామిత్యేవం రూపేణ రామవచసా సదృశేన రామవచోనిభేన; నిత్యసమానత్వా దస్వపద విగ్రహః, అత ఏవ. ని. 'స్మరుత్తరపదే త్వమి, నిభసంకాశనికాశ ప్రతీకాశోపమాదయ' ఇ త్యమరః. ఆర్తస్వరేణ సహ హసితే హలత్తణేలి దీనాక్రందనేన సాకం, ఏవం చే త్నీతా రామం ప్రతి లక్ష్యణం ప్రేషయే త్తచ్ఛాన్యే పఠ్యకాలాభ్యంతరే నీతాం రావణోఽపహరేదితి కవటోపాయా దితి భావః. కార్తస్వరమయీ హిరణ్మయీ ఏణ తను ర్చృగశరీరం యస్య కార్తస్వరైణతను స్తస్య భావ స్తత్తా తాం, విజహౌతత్యై, ని. 'హిరణ్మయోహేమహాటకం, రుక్తం కార్తస్వరం జాంబూనద మప్తప ఙోఽస్త్రియా' మిత్యమరః. దీనాక్రందనపూర్వకం కృత్రిమమృగశరీరం పరిత్యజ్య పూర్వరూపం ధృతవా ని త్యర్థః. తథాచ రామాయణమ్ 'మియమాణస్తు మారీచో జహౌ తాం కృత్రిమాం తనుమ్' కృత్వా తద్వచనం రక్షోదధౌయేన తు లక్ష్యణమ్. ఇహ ప్రస్థావయే త్నీతా కూన్యే తాం రావణో హరేత్, సంప్రాప్తకాల మాజ్ఞాయ

1 'దర్శితాంగః క్రవ్యాదమిష' ఇతి పాతే దర్శితాంగః ప్రదర్శితమృగదేహః, క్రవ్యం పక్ష్య మాంస మత్రీతి క్రవ్యాదః, కర్తణ్యత్. అనుమాంసార్థకత్వే 'క్రవ్యే థ'తి విడిక్రవ్యా దితి రూపం స్యాత్.

త్యాగ్రస్తవరేణ సహ రామవచోనిభేన.

౫౯

గ. ఏత దాకర్ణ్య విదీర్ణహృదయా హృదయదయితప్రేక్షా కర్త
వ్యాకర్తవ్యమజానానాజానకీజానీహితరమితిసామిత్రిమాదిదేశ. ౬౦
తత శ్చార్థే న కార్య మిద ముదిష్టం దిష్టదోషా నిధ్యా
ప్రతీతిః పరం 'పరిభవతి భవతీమ్.

౬౦

త్రిభువనైక ధనుర్ధరస్య శౌర్యరాశే' రార్యస్యక శ్రుద్ధధీతకోణప
చకార చ తత స్వరమ్. సవృశం రామవ నైవ హా సీలే లక్ష్మణేతి చ, మృగరూపం
తు త త్యక్త్యా రాక్షసం రూప మాత్మనః. చక్రే స సుమహాకాయా మారీచో జీవితం
త్యజ' న్నితి. ఆత్మార్తస్వరేణ సహ దేహత్యాగకథనా త్వహోక్తి రలంకారః తదుక్తం
కావ్యప్రకాశే. 'సహోక్తి స్తు సహార్థస్య బలా దేకార్థవాచక' ఇతి.

౫౯

ఏతదితి. ఏతచ్ఛ్రీరామవచనసదృశ మార్తవచనం, జానకీ, ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా,
హృదయదయితే మనోవల్లభే ప్రాణేశ్వర ఇతి యోగత్. శ్రీరామ ప్రేక్షా న్నేహేన
హేతునా, ని. 'ప్రేక్షా న ప్రియతా హర్దం ప్రేమన్నేహ' ఇత్యమరః. విదీర్ణహృద
యా విదళితాంతరంగా, అతఏవ కర్తవ్యాకర్తవ్యం విధేయావిధేయం కృత్యాకృత్య,
మజానానా అనపబుద్ధ్యమానా, ఇతికర్తవ్యతామన్యా స తీత్యర్థః. 'జ్ఞాతపబోధనే'
ఇత్యస్తా చ్చానన్, 'జ్ఞాతనో' ద్దేతి జాదేశః, భాితరం శ్రీరామం, జానీహి పరామృ
తేత్యేవం ప్రకారేణ, సామిత్రి, మాదిదేశ. రాక్షసేభ్యో రామస్య విపత్తిమాశం క్షేప్త
మాజ్ఞాపయామా నేత్యర్థః. తథా రామాయణమ్ ఆర్తస్వరం తు తం భర్తు ర్విజ్ఞాయ
సదృశం వనే, ఉవాచ పవనం సీతా గన్ధ జానీహి రామవ'మిత్యాది.

౬౦

తత ఇతి. తత శ్చ నిదేశానంతరంచ, హే ఆర్థే పూజ్యే, జానకీ, ఇద
మాదిష్ట మయమాదేశః, భావేక్తిః, నకార్యం నకర్తవ్యం భాతరం జానీహి త్యేవ
మాజ్ఞాప్తం న యుక్త మి త్యర్థః, ఋతః దిష్టదోషా త్కాలవిపర్యాసాత్, ని.
'కాలా దిష్టోఽప్యనేహాపీ' త్యమరః, అథవా దిష్టదోషాద్దైవప్రాతిహ్యాలాత్, ని.
'దైవం దిష్టం భాగధేయ' మి త్యమరః, మిథ్యాప్రతీతి ర్విపర్యయజ్ఞానం, ఆరామసం
బంధి న్యార్తస్వరే తక్సంబంధిత్యేన భాగితి రిత్యర్థః, భవతీం త్వాం పర మధికం, పరి
భవతి తిరస్కరోతి. లోకే చాక చక్యదోషా చ్ఛక్తౌ రణత ప్రతిపత్తివ త్తవాపి అతస్మిం
స్తద్విహణ మత్పన్న మభూత్ అతః పరం భాగితా సీ త్యర్థః.

౬౦

అ. నను త్వయా వ్యయ మార్తస్వరః ప్రత్యక్ష మనుభూతః స చ రామస్య
విపత్తి మంతరా నోపపద్యతే అతః కథం మమ భాగితత్వ మి త్యాశంక్య నైత ద్వి

ఘుణనిమిత్తాం విసత్తి మితి ప్రణిపత్య ప్రత్యాచక్షాణం (1)లక్షణం) హృదయతోదకారిణ్యా వాణ్యామోహవిహ్వలా సాబహ్వతర్జయత్.

భూయోఽపి లక్షణః 2 ప్రజావతీం పరుషభాషిణీ మేవ

శ్వసితం యోగ్య మి త్యాహ. త్రిభువనేతి. శ్రయాణాం భువనానాం సమాహార స్త్రిభువనం 'తద్ధితార్థే' త్యాదినా సమాహారసమాసః 'పాత్రాదిభ్యః ప్రతిషేధో వక్తవ్య' ఇతి స్త్రీలింగతాప్రతిషేధః. ని 'పాత్రాద్యదంతై రేకార్థో ద్విగుర్లక్ష్యమసారత' ఇత్యమరః. తత్రైక ధనుర్ధరస్య జగదేక ధానుష్క స్యేత్యప్రబలసంపన్నత్వోక్తిః, శార్దూరాశే ర్మహాశార్దూపంచన్న స్యేతి శారీరబలసంపన్నత్వోక్తిః, ఏవంవిధ స్వార్యస్య మహాత్మన స్త్రిరామస్య, కోణపా రాక్షసాస్తే ఘుణాః కీటవిశేషా ఇవ తన్ని మిత్రాం కన్తులం, యద్యా, మృగభూమికయూ ప్రచ్ఛన్నమప్యముం నిజబుద్ధ్యా రాక్షసం నిశ్చిత్వాహ, కోణపా రాక్షసో మారీచః సః ఘుణ ఇవ తన్నిమిత్రాం కన్తులం, ని. 'రాక్షసః కోణపః క్రన్యా'దిత్యమరః. విపత్తిం ప్రాణసంకటం, కః విపేక్ష, శ్రద్ధాధీత విశ్వసేత్, న శ్రద్ధాధీతై వేత్సర్థః, 'పన్నగాసురగంధర్వదేవదానవరాక్షసైః, అశక్యస్తవవైదేహీ భర్తాజేయం నసంశయ' ఇతి స్త్రీరామాయణేఽపున్యక్తత్వా దితి భావః. 'శ్రదంతో' రుపసర్గవ ద్వృత్తిర్వాచ్యే'తి శ్రచ్ఛబ్దస్య పూర్వనిపాతః, ఇత్యేవం ప్రకారేణ, ప్రణిపత్య నమస్కృత్య, ప్రత్యాచక్షాణం ప్రత్యాచలంతం, లక్షణం, హృదయతోదకారిణ్యామనోవృథోత్పాదికయా, వాణ్యా వాచా 'అనార్యాకరుణారంభ నృశంస కలపాంసన, అహం తవ ప్రియం మమ్యే రామస్య వ్యసనం చుహ'ది త్యారభ్య 'న త్వహం రాఘవా దన్యం పదాఽపి పురుషం స్పృశే'ఇత్యంతేన స్త్రీరామాయణోక్తప్రకార యేత్సర్థః. మోహేన ప్రియవిపత్త్యా శంకాజనితచిత్తవైకల్యేన విహ్వలా విక్లబాసతీ, సా జానకీ. బహుభూయిష్ఠం, అతర్జయ దభర్తయత్. అని దయ దితియావత్, తర్జయతే వరస్తేపదం కవిప్రయోగా ల్లిప్తం. తరయతే రనుదాత్తత్వేఽపి తస్యానుదాత్తేక పృక్షిణో జిక్కిరణేన అనుదాత్తనిమిత్త స్వాత్మనేపద స్వానిత్యత్వజ్ఞాపనా త్వరస్తేపద మితి. అకవివ 'తర్జయతి భర్తస్య కులిచేత్యసి దృశ్యక' ఇతి భట్టమల్లః.

౬౨

అ. తామేతాం సీతావణీ మసహమానో లక్షణః పునరువాచేత్యాహ—భూయ ఇతి. భూయః పున రసి, లక్షణః, పరుషభాషిణీ కర్ణకతోరాలాపినిం, ప్రజావ

మభాషత.

౬౩

ప. సుముఖ మమ సుమిత్రా సత్య మంబాయ 'దాసీ'
స్త దభజ మవితర్కం మాతృసంపర్కసౌఖ్యమ్,
సమతి విధివిసాకా ద్వాన్యహరంతీ దురుక్తిం

త్య మసి విపినమధ్యే మధ్యమాంబాఽపి జాతా.

౬౪

గ. ఇ త్యుక్త్వా 'భ్రాతృసమీపగామిని లక్ష్మణే తత్త్వణ మేవ రంధ్రా'
న్వేషీ దశకంధర స్వంధనం విహాయ విహాయస్థలా దవతీర్య నిజాం

తీం భ్రాతృభార్యాం సీతా, మేవ పశ్యమాణరీత్యా అభాషత ఆహావక. ని. 'ప్రజా
వతీ భ్రాతృజాయే' త్యమరః.

౬౩

ఆ. లక్ష్మణవాక్య మేవ వివృణోతి. సుముఖుః. హే సుముఖ మధురభాషిణి
జానశి, 'స్వాం గా'దిత్యాదినా జీవ. యద్యచ్ఛా త్కారణా, త్వం, మమ, సత్యం య
ధార్థం, ఆకపట మితి యావత్, సుమిత్రా సుమిత్రానుపి జ్యంబా మాతా, ఆసీః
అభూః, సువచనోపలాలనాదినా నిజజననీ జాతా ఆసీ రిశ్యర్థః, తత్త్వ శాస్త్రా, ద
వికర్మం. నిశ్చంకం, మాతృసంపర్కేణ మాతృసాన్నిధ్యేన యత్యేస్థి మానవస్త మభ
జం ప్రాప్నునం, అన్వభూవ మిశ్యర్థః, ఏతావత్పర్యంత మితిశేషః, మాతృత్వేకవకత్వ
హవాససౌఖ్యానుభవస్య యుక్తత్వాదితిభావః. సపదీదానం తు, విధివిసాకా దైవప్రా
కూర్కాదేతోః, ని 'విధి ర్విధానే దైవేఽపి' త్యమరః విపినమధ్యే, అరణ్యమధ్యే, త్వం,
దురుక్తిం కర్ణకకోరవచనం, వ్యాహరంతీ ఆలవంతీ సతీ, ని. 'వ్యాహర ఉక్తిర్లసిక' మి
శ్యమరః మధ్యమాంబా కైకేయ్యసి జాతాఽసి, నకేవలం సువచనేన సుమిత్రైవ, కిం తు
దుర్వచనేన కైకేయ్యసి జాతేతి కృత్వా ఉభయభాదసి త్వం మ మాంబైవ భవసి,
అశః పుత్రే మమ కాఽన్యశంకాకార్యేణి. భావః మధ్యమాంబా వ్యాఖ్యాతా. మాతీనీ
పుత్రం.

౬౪

ఇతీతి. ఇ త్యేవమక్త్వా, లక్ష్మణే, భ్రాతృసమీపం శ్రీరామనికటం ప్రతిగచ్ఛ
తీతి తద్గామిని సగి కష్టణమేవ తస్మిన్నేవ త్షణే, నిలంబే కార్యః పూతా దితి భావః.
'అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా, రంధ్రమపహరణోచితసమయ మన్విష్య త్యాకాంతక
ఇతి రంధ్రాన్వేషీ, దశకంధరో రావణః, స్వంధనం శతాంగం. ని. 'శతాంగ స్వం
ధనో రథ' ఇ త్యమరః, విహాయ త్యక్త్వా, విహాయస్థలా దాకాశసంధలా, దవతీర్య
అవరుహ్య, ని. 'పుంశ్చాకాశవిహాయసీ' ఇ త్యమరః. నిజాంతఃకరణే నిజమానసేఽప్య

1 ఆసీత్. 2 సాన్నిధ్య. 3 భ్రాతృసమీపం భ్రాతృ.

తక్షకరణేఽప్యమాంత రాగం బహిః ప్రకటయన్నివ ¹(ధృతకాషాయపటః) కపటసన్యాసివేషః ²పర్ణశాలాభ్యర్ణ మాససాద. ౬౫

ప. రామాశ్రమా ద్విగతలక్షణసన్నిధానా

తీతాం జహగ చపలః విశితాశనేంద్రః,

మాంతం, ఆత్యుక్తకృత్వా దృహిర్నిర్గచ్ఛంత మిత్కర్థః. రాగ మనురాగం, లాహిత్వం చ, ని. 'రాగోఽచరంతే మాత్యయే క్షేకాదా లాహితాది'వ్యతి విశ్వః. బహి ర్భ్యాంపి ప్రకటయన్ ప్రకాశయన్నివస్థిత, ఇత్యుత్పేక్ష. తస్యా శ్చ రాగయోః క్షేపభిత్రికాభేదాధ్యవసాయ మూఃకాతిశయోక్త్యనుప్రాణితత్వాత్సంకరః, కపటసన్యాసివేషః మాయాభిక్షువేషధారి సత్, సద్యవివ తస్యా అనుద్వేగార్థ మితి భావః. పర్ణశాలాభ్యర్ణం సీతానివాసపర్ణశాలాపకంఠం, ఆససాద ప్రాప, సదేర్హిటి ద్విత్వం, ని. 'ఉపకంఠాంతికాభ్యర్ణాభ్యర్ణా ఆప్యభితోఽవ్యయ'మి త్యనురః. ౬౫

రామేతి. చపలశ్చంచలః, అనియతచిత్త ఇ త్యర్థః. విశితాశనేంద్రః రాక్షసచక్రవర్తి రావణః, విగతం లక్షణగ్న్య సన్నిధానం సాన్నిధ్యం యస్య తస్మాత్, లక్షణరహితా ది త్యర్థః, రామాశ్రమాత్ శ్రీరామనివాసాత్, 'ధృవ మపాయేఽపాదాన' మిత్యపాదానత్వాత్సంచమి. సీతాం. జహగరాపహృకవాత్, సాధారణవధూభాగిం త్యేతిభావః. కథ మివ నిరస్తజనాత్ ఆర్పకాదిజనకూన్యాత్, దేవాలయాత్ దేవాయతనాత్, పూర్వవ త్వంచమి, నవోత్పలమయీం నూతనేందీవరికారాం, తద్గ్రీభితా

1 'ధృతకాషాయపటః' ఇతి క్వాచిత్కృతాతేతు కషాయేణ రక్తః కాషాయః 'లేన రక్తం రాగా' దిక్ష్ణో. తాదృశః పటః ధృతో యేన సః కాషాయవస్త్రధారి త్యర్థః, భట్టికావ్యే పంచమసర్గే 'కమండులుకపాలే' నేతి ద్వివష్టికమన్లోకే దండవాక్ త్రిదండీత్యర్థః, అత ఏవ పూర్వశ్లోకే శిఖి త్యుక్తం. 'ఏకదండిన శ్విఖాభానా' దితి మల్లికార్జునూరివ్యాఖ్యానం. కించ శ్రీరామాయణారణ్యకాండే పట్నత్వారింశే సర్గే 'శ్లక్షకాషాయసంవీతశ్శిఖి ఛత్రీ ఉపానహీ, వామేచాంసేఽవస జ్యాగ్రతుభే యష్టికమండులూ' ఇతిశ్లోకవ్యాఖ్యానే 'యష్టిస్త్రీ దండం శిఖి త్యనేన సాపాచర్యా' దితి విలెఖ్యి. 'యతేర్లింగం ప్రవక్ష్యామియేనాసౌ లక్ష్యతే యతిః, బ్రహ్మసూత్రం త్రిదండంచ వస్త్రం జంతుని వారణం శిశ్యంపాత్రం బృసీ చైవ కాశీనం కటివేష్టనమ్, య నైతిక ద్విద్యతే లింగం స యతి శ్చేతరోయతి' రిశ్యంగిరస్త్యుతి ర ప్యుదాహృతా. తస్మా త్త్రిదండసన్యాసివేష వివాతేతి నిష్ణయః.

2 పర్ణశాలా మాససాద,

మాలాం ¹సహోత్పలమయీం పలలక్ర మేణ

దేవాలయా దివ నిర స్తజనా దలర్కః.

౬౬

హా నాథ క్వ చిరాయసీతి బహుశో వ్యాక్రశ్య బాష్పావిలం

మి త్యర్థః. సవగ్రహణ మహ్వానతాద్యోతనార్థం, వికారాథే మయటి జీవ, మాలాం స్రజం, పలలభిమేణ సకాలఖండాంతభ్రాంత్యా, అన్యథా పలలశబ్దస్య కేవలమాం సవరత్వే తస్య రక్తవర్ణత్వేన సీహోత్పలమాలాయాం తద్భ్రాంత్యనుదయూత్. అలర్కః సాపస్తారశునక ఇ వే త్యుపమా, అలర్కస్య మాలాపహరణే యో లాభ స్స ఏవ సీతా పహర్తుః రావణస్యాపీ త్యుపమార్థః, ని. 'మనో' భవక శ్వాస్యా స్యా దలర్కస్తు స యోగిత' ఇత్యమర్థః. ఆత్ర కల్పి ద్రహస్యోపదేశః కథితః శ్రీరామాయణవ్యాఖ్యా త్పభిః. యద్యపి లక్ష్మీరూపా సీతా విష్ణురూపరామస్య మృగాన్వేషణసమయే రామ ఏవ తిరోహితా తథాఽపి కస్తిక్ సమయే దేవైః స్వకార్యార్థం శ్రీరామాయణమత్యా మాయయా నిర్మితా సీతా తత్రస్థితా, తాం రావణో జహా రేతి. అన్యథా రామస్య సీతా వియోగాంగీకారేక్షణమాత్ర మపి విద్యేషభావప్రతిపాదకం 'విష్ణురేవానపాయ సీ' తి వాక్య ముప్రమాణం స్యాత్. నను క్షణమాత్రవిశ్లేష స్థానంగీకారే వివాహ త్సూర్యం సంబంధాభావః కథ మితి చెన్న. సర్వదా స్వస్తిక్విద్యమానాయా ఏవ సీతాయాః లోకవ్యవహార మనుసంజ్ఞ జనకస్యగృహే ఆవిర్భావం పరికల్ప్య వివాహదివిలాకరణాత్. అన్వేషణవిలపనాది అనుకరణమాత్రం, తచ్చస్త్రీసంగినా మియ మవస్థేతి ప్రఖ్యాపనార్థం అత ఏవోక్తం శ్రీభాగవతే. 'స్త్రీసంగినా మితిగతిం ప్రథయంశ్చ చారే' తి, రావణమంభకర్ణయోః పూర్వం పరప్రదానా దేవ స్వవధ్యత్వే సిద్ధేయ ద్యపి ప్రకారాంతరేణాపి తయో ర్వధ స్సంభవతి తథాపి మాయారూపసీతాం కల్పయిత్వా తదపహానాపరాధేన రావణహననాదికథాప్రపర్తనేన లోకం పవిత్రీకర్తం పరదారాపహర్తురేవం వినాశ ఇతి జ్ఞాపనార్థం చేత్యల మతికథయా. వసంతతిలకా వృక్షమ్.

౬౭

ఆ. తతఃసంజాత మి త్యత ఆహ.—హానాథేతి. హేలి ఖేదే, నాథప్రాణేశ్వర, శ్రీరామ, క్వ కుత్ర, చిరాయసి విలం బసే? యే వైతాదృ శ్యవస్థా సంప్రాప్తేతి భావః, ఇత్యనేన ప్రకారేణ, బహుశః బహువారం, 'బహుల్పార్థా చ్ఛస్సారకా దన్యతరస్యా' మితి శస్పిశ్యయః. వ్యాక్రశ్య ఉచ్చై రాక్రంద్య, బాష్పావిల మశ్రుక

చతుర్దితు విముంచతీం దశరథస్యాద్యా మవేక్ష్య స్మహమ్,
 రే¹రాక్షస మావధూం² ప్రరుదతీం ముంచేతి గృథాధిపో
 రుద్ధ్వాఽధ్వాన మనల్పకోప మకరో దగ్రేవణం రావణమ్. ౬౭
 సమభూ త్సమయే తస్మిం త్సమరం సమరంహసోః,
 మిథోమథనసంక్రుద్ధ గృథ రాక్షసరాజయోః. ౬౮

లుషం, చతుః, దిక్షు దిగంతరేషు, విముంచతీం ప్రసారయంతీం, శ్రీరామాగమనాశ
 యేతి భావః. దశరథ స్యాద్యాం స్మహా జ్యేష్ఠపుత్రకళత్రత్యాత్ జ్యేష్ఠస్మహం, అ
 వేక్ష్య దృష్ట్వా, రే ఇతి ప్రకృతే ర్భర్తృనేచాపలా ద్విరుక్తోఽయం శబ్దో హీనసం
 బోధనవాచీ, ని. 'హీనసంబోధనే తు రే' ఇ త్యమరః, 'చాపలే ద్వేభవక' ఇతి ద్విరు
 క్తిః, 'సంప్రమేణ ప్రవృత్తి శ్చాపల' మితి కాశికోపదేశా చ్చ సంప్రమః. అత్ర
 'స్వరిత మాప్రేడితే' ఇత్యాదినా ప్రాప్తస్య ప్లుతస్య, 'స్వరః ప్లుకః సాహస మనిచ్ఛతా
 విభాషా వక్తవ్య' ఇతిపాక్షికః ప్రతిషేధః. 'కాస్త్రుత్యాగ సాహస' మితి హరదత్తః,
 రాక్షసేతి తస్య నా మావ్యుచ్చరితు మనుచిత మిత్యామంత్రిత మితి మంతవ్యం. మా,
 సీతావహరణసాహసం మా కు ర్విత్కర్థః, మేతి వారణే, ని. 'మాన్య మాలా చవారణే'
 ఇ త్యమరః. ప్రరుదతీం ప్రకర్షేణ క్రోశంతీం, వధూం స్మహం, ముంచ త్యజ, + 'మాప్ర
 తిరుధ' ఇతి వా పాఠః. తత్పక్షే సిరోధం మాకు ర్విత్కర్థః. ని. 'సమా స్ముహ జనీవ
 ధ్వ' ఇ త్యమరః. అత్ర దశరథస్యాత్మప్రియసుహృద్భావేన భ్రాతృత్వా తత్స్మహ
 యా అపి స్వస్మహత్వా ద్వధూగ్రహణం ద్రష్టవ్యమ్. ఇత్యుక్తేతి శేషః. గృథా
 ధిపో జటాయుః, అగ్రేవణం వనపురోభాగ ఇ త్యర్థః, 'వనంపురగామిత్ర కా సిధ్ర కా
 సారికా కోటరాగ్రేభ్య' ఇతి వనకారస్య ణత్వం. అధ్వానం మార్గం, రుద్ధ్వా నిరు
 ధ్య, రావణంప్ర త్యనల్పకోప మధికక్రోధ మకరోత్, అనుచితకారిణం రావణం
 విజిత్య సీతాం మోచయితు ముద్యుక్తవా ని త్యర్థః. శార్దూలవిక్రీడికం వృత్తమ్. ౬౭
 సమభూ దితి. తస్మిం త్సమయే సీతావహరణకాలే, సమరంహసో స్తుల్యవేగ
 యోః, అతఏవ మిథోమథనేన పరస్పరప్రహారేణ సంక్రుద్ధౌ సమ్యక్కుపితౌ యౌ
 గృథరాక్షసరాజౌ జటాయూరావణౌతయౌ, సమరం యుద్ధం, సమభూత్ సమ్య
 కృపృత మి త్యర్థః. ౬౮

+ 'రుధిరావరణే' ఇతిధాతోః 'మాజిలుజి' తి లుజి సిపి 'ఇరితో' వేతి ష్టే రజా
 దేశే. 'స మాచ్యోగే' ఇత్యడాగమప్రతిషేధే 'మాప్రతిరుధ' ఇతియాపం.

1 రావణ. 2 ప్రతిరుధః.

దశముఖరథ మాశు ధ్వస్తరథ్యం విసూతం
 శిథిలతరవరూథం శీర్ణచక్రం స చక్రే,
 గరుదభిహతశక్తిప్రాస'బాణాసఖద్ధ
 త్రిశిఖవిశిఖతూణీపాశకుంత శ్శకుంతః.
 రాక్షసాసిక్షతః క్షీప్రం పపాత పతతాం వరః,

౬౯

అ. తతః కిం త త్రాహ—దశముఖేతి. 'స, శకుంతః పక్షి జటాయుః, ని. 'శకుం
 తిపక్షిశకునిశకుంతశకునద్విజా' ఇత్యమరః, శక్తయః ఆయుధవిశేషః ప్రాన్యంత ఇతి
 ప్రాసాః కుంతాపరపర్యాయాః క్షేపణీయా ఆయుధవిశేషః తదుక్తం వృత్తికారేణ
 'అకర్తరిచ కారకేసంజ్ఞాయా' మి త్యుక్త 'ప్రాన్యంత ఇతి ప్రాసా' ఇతి, బాణా ఇవవః
 అన్యంతే అనేనేతి బాణాః కార్తుకం 'హలశ్చే'తి కరణే ఘణ్. ని. 'ధనుశ్చాపా
 ధన్వశరాససకోదండ కార్తుకం ఇష్యావ' ఇ త్యమరః. ఖడ్గశ్చంద్రహాసః ని. 'ఖడ్గేతు
 నిష్క్రింశచంద్రహాసాసిద్ధయ' ఇ త్యమరః. త్రిశిఖా త్రిశూలం విశిఖా బాణాః. ని.
 'పుషత్కబాణవిశిఖా' ఇ త్యమరః తూణ్యో తూణీరా, ని. 'తూణోపాసంగతూణీరని
 పంగా ఇఫుధి ర్ద్వయోః, తూణ్యా' మి త్యమరః. పాశాః రజ్జ్వపరపర్యాయా ఆకర్ష
 ణసాధనాయుధవిశేషః కుంతాః ప్రాసాః ప్రసిద్ధాః. ని. 'ప్రాసస్తు కుంత' ఇ త్యమరః.
 తే రావణప్రయుక్తా ఆయుధవిశేషాః. గరుద్భ్యాం పక్షాభ్యామభిహతాః పరాహతా
 యేన స తథోక్తస్య, ని. 'గరు త్పక్షచ్ఛదాః పత్ర' మి త్యమరః. దశముఖరథం
 రావణస్యందనం, ఆశ క్షీప్రం, ధ్వస్తావినాశితా రథ్యా రథవోధారోఽశ్వా యస్య
 తం, ని. 'రథో వోధారథస్య య' ఇ త్యమరః. 'తద్వహతి రథయంగప్రాసంగ' మితి
 యత్ప్రత్యయః, విగత స్సుతః సారథి ర్యస్య విసూతం, ని. 'సూతః క్షత్తా చసారథి' రి
 త్యమరః, శిథిలతరోఽశ్యంతవిజ్ఞప్తౌఽవరూఢో రథగుప్తి ర్యస్యతం, ని. 'రథగుప్తి ర్యరూ
 ఢో నే' త్యమరః. శీర్ణే విచ్ఛిన్నే చక్రే రథాంగే యస్య తం, తథోక్తం, చక్రే కృత
 వాక్, సీతావిమోచనాభినివేశపత్రయా యావచ్ఛక్తి బిభత్సం చకారే త్యర్థః, మా
 లిన్వత్రమ్.

౬౯

అ. తతః కిం తత్రాహ—రాక్షసేతి. సః, పతతాంవరః అండజమండలేశ్వరో
 జటాయుః, మైథిల్యాం, పక్షపాలేన ఆసక్తివిశేషేణ హేతునా, రాక్షసాసిక్షతః రావ
 ణచంద్రహాసవిదళిత స్సక్, పక్షపాతం గరుద్భంగ, మామస్య, క్షీప్రం, పపాత, పక్ష

మైథిలీపక్షపాతేన పక్షపాత¹ మవాప్య సః.

20

గ. తత్త్వణమన్యరథాధిరూఢేన రావణేన భూయోఽపి నీయమానా జానకీ² శృంగసంగతప్లవంగపంచకే³ పంచమాడ ఇవ⁴ త్ప్రధరకుమార కే కన్తింశ్చిత్ త్ప్రధరే సుగ్రీవసాత్కృతదశగ్రీవప్రతాపానలసదృశం

పాతకత్పరాణాం పక్షపాతప్రాప్తియైకై వేతి భావః. అసినిగ్నిన్నపక్షో భువి న్యపత దిత్కర్థః, ని. 'పక్షపాత్యగదుత్సాధ్యసహాయబలభిత్తిష్వి'తి వైజయంతీ. తథా రామాయణమ్ 'స చ్చిన్నపక్ష సుహసా రక్షసా చాద్రకర్తృణా, నిపపాత హతోగృహో' ధరన్యా మల్పజీవిత' ఇతి. 20

తత్త్వణ మితి. తత్త్వణం తస్మిన్నేవ త్తణే, జటాయునిపాతానంతరక్షణ ఇత్కర్థః. అన్యరథాధిరూఢేన రథాంతరాధిష్టితేన, పూర్వరథస్య జటాయుషా విధ్వస్తత్వా దితి భావః, రావణేన. భూయఃపున రపి, నీయమానా అపప్రియమానా, జానకీ, శృంగసంగతం శిఖరోపవిష్టం ప్లవంగానాం సుగ్రీవాదికపీఠం పంచకం యస్య తస్మిన్ తథోక్తే, ని. 'కస్తిప్లవంగప్లవగళాఖ్యామృగవలీముఖా' ఇ త్యుమరి. అత ఏవ పంచమాడాః శిఖాః యస్య తస్మిన్, ని. 'శిఖా చూడాకేశ పాళ' ఇత్యుమరి. త్ప్రధరకుమారి రాజకుమర ఇవ స్థిత, ఇన్యుల్లేఖా. రాజకుమరస్య పంచమాడత్సాసంభవాత్. యద్యుజనయనకాలీనత్వ నిపత్తా తదా ఉపమై వేతి వివేకః. కన్తిచ్ఛిత్, త్ప్రధరే పర్వతే, ఋశ్యమూక ఇత్కర్థః. సుగ్రీవసాత్కృతః బ్రహ్మణా సుగ్రీవాధీనః కృతః, 'దేయేత్రాచే'త్యుత్తర చకారా త్సాత్కృత్యయః, తథాభూతో యోదశగ్రీవప్రతాపానలః రావణ ప్రతాపాన్నిస్తత్సదృశం తత్తుల్యం, అత రావణప్రతాపానలస్య సుగ్రీవసాత్కృత త్వేన స్వతస్సిద్ధత్వసందేహ దుపమోల్లేఖయోగ్యం దేహసంకరః, వాలివిశాకస్య పితున సూచకో యో మహోల్కాపాతః తత్ప్రతిమం తత్సదృశ, మితి పూర్వవత్సం దేహసంకరః. ఉత్తరత్ర ఏకత్విత్యక్షీకరణతత్పర సుగ్రీవప్రత్యాయితేన శ్రీరామేణ తథాకరిష్యమాణత్వా దితి భావః. ని. 'కర్ణేజవహ్నుచకస్సాన్యిత్పిశున' ఇ త్యుమరి. రామస్య యత్సాహాయ్యకం సహాయకర్త, 'యోవథా ధురూపోత్తమా ద్విష్ణో' తత్ర ప్రోత్సాహనాయ ప్రేరణార్థం, పుత్రం సుగ్రీవం, ప్రత్యభివతతః అభ్యాగచ్ఛతః, పతంగస్య యస్మింబం మండలం, ని. 'పతంగౌ పక్షిమార్యచే' త్యుమరి. తచ్ఛంకావహం తక్సందేహజనకం, తద్భృంబిజనకం వా ఆకస్తా వేనాలంకారా తథా

వాలినాశపిశునమహోల్కా పాతప్రతిమం రామసాహాయ్యకప్రోత్సాహ
నాయ పుత్ర మభివతత్పతంగబింబశంకావహం కనక 'కవిశకాశేయోత్త
రీయాంతరిత మాభరణజాల మపాతయత్. 20

తత్పతన మపి స్వతేజసిపతన మివ 'నాలక్షయక్' లంకాలంకార
భూతా మశోకవనికాం మైథిలీ వనయ 'దనయాభిజ్ఞో దశగ్రీవః. 21

వతంగబింబస్య పతనాసంభవాత్ అభూతోపమోత్ప్రేక్షా వా మకభేదా ది త్యుక్తం
తదేతదుద్భవిత ముక్తాలంకారద్వయమితి సంకరః. కనకేన కనకవ ద్వా కసిశం పిశంగం
యత్కేశేయం, సి. 'కాశేయం క్రిమికోశోత్'మి త్యుచ్యుః. తన్వయ త ద్రూపం య
దుత్తరీయం సంవ్యానం లేనాంతరితం నిబద్ధం, సి. 'సంవ్యాన ముత్తరీయంచే' త్యమ
రః. ఆభరణజాలం హరనూపురాద్భాభరణకలాపం, ఆపాతయత్, రావణేన నీయమా
నాం మా మిమే వాసరాః శ్రీరామాయ కథయన్తు రితి మత్వా పాతయామాసే
త్యర్థః. 20

తదితి. తత్పతన మపి తస్మాభరణజాలస్య పతన మపి, స్వతేజసి పతన మివ నిజ
ప్రతాపనిపాత మివ, నాలక్షయక్ న ప్రత్యక్షయక్, 'న కలయ'న్నితిపాతే వ్యయ
మే వార్థక. కామాంధత్వా దితి భావః. సజ్జర్జస్యనశబ్దస్య 'సుస్పృ' పేతి సమాసః. నయా
భిజ్ఞో నీలనిపుణః, సి. 'ప్రవీణే నిపుణాభిజ్ఞవిజ్ఞనిష్ఠాతశ్చేతా' ఇత్యమరః. స న భవ
తీత్యనయాభిజ్ఞః దుర్విసిత ఇ త్యర్థః. 'లనయజ్ఞ' ఇతి పాతే నయం జానాతీతి న
యజ్ఞః సనభవతీత్యనయజ్ఞః ఆత్ర 'అతోఽనుపసగ్నే' ఇతి కత్రస్యయః న 'ద్విగు
వథే'త్యాదినా కత్రస్యయః. ఆత ఏ వాహ భగవా న్కాత్మాయనః 'అకారా దను
పసర్గా త్కర్తోపపదో భవతి విప్రతిషేధే' నేతి, వార్తిక వ్యాఖ్యానే భావ్యకారే
గార్భజశబ్ద ముదాహృత్యైర్థస్య సమర్థనాత్తతోనశ్చమాసః, అనయజ్ఞః, నీలకాస్త్రాచార
కూన్యఇ త్యర్థః. దశగ్రీవో రావణః, మైథిలీ సీతాం, లంకాయాః ఆలంకారభూ
తాం అలంకారోపమితాం, తత్ప్రాయా మి త్యర్థః, సి. 'భూతం త్వాదో పికాచాదా
న్యాయ్యేనతోపమానయో'రితి విశ్వః. అశోకవనికాం నిజవిహారోఽతోద్భావనవనికాం,
అనయత్, తత్ర నిశీప్తవా ని త్యర్థః. దువదిత్వా న్నయలే ద్వివిర్నకత్వం, ఆత్ర రా
మాయణమ్ 'హియమాగాతువై దేహీ కం చి న్నాథ మవశ్యతీ, దదన్మ గిరిశృంగస్థాన్
పంచ వాసరయూధపాన్. లేహం మధ్యే విహలాక్షీ కాశేయం కనక ప్రభమ్. ఉత్త

ప. ఆశోకవనికా లేభే రాక్షసీపరివేష్టితాం,
 సీతాం మారుతివాలాగ్ని స్తంభనార్హా మి వాషధీమ్. 23
 కాకుత్స్థోఽప్యథ రక్షసా మధిపతే ర్వాగ్వాసురావేష్టితే
 కృత్వా హాటకతాటకేయహరిణే శార్దూలవిక్రీడితమ్,
 ఆగచ్ఛన్ననుజేన తత్ర గదితా మాకర్ణ్య వార్తాం తత

రీయం వరారోహ శుభా న్యాభరణానిచ. ముమోచ యది రామాయ శంసేయు రిరి
 భామినీ, వస్త్ర ముత్పృష్ఠ తన్వభ్యే వినిత్యై ప్రసుభాపణమ్, సంభాంత స్తు దశగ్రీవ
 స్తక్కర్షచ నబుద్ధవా' నిత్యాది. 23

అశోకేతి. ఆశోక వనికా కర్త్రీ, రాక్షసీభిః నిగూఢసంగోపనార్థం రావణ
 నియుక్తరాక్షసశ్రీభిః పరివేష్టితాం పరివృతాం, సీతాం మారుత స్సౌవత్యం పుమాన్
 మారుతిః హనుమాన్ 'అత ఇ' ఇతిభిః, తస్యవాలే లాంగూలే యోఽగ్ని స్సంధర
 కాండే వత్సమాణరూపః తస్య స్తంభనే నిరోధనే ఆర్హాం యోగ్యం, శక్తా మిత్యర్థః.
 ఓషధీం లతావిశేష మివ, లేభే ప్రాప్తే, వేత్సుప్తేతి. సీతాన్వేషణసమయే లంకాం
 ప్రవిష్టో హనుమాన్ సీతా మాహాత్మ్య నిజాగమనజ్ఞాపనార్థ మశోకవనికాం భద్రాహ్వ
 పితృనియుక్తే నేంద్రజితా నిబధ్యాసీతః వాలే వస్త్రైస్సంవేష్ట్యగ్నినా ప్రజ్వాలితో
 వైదేహీనివాసక యైకామశోకవనికా మస్తరేణ కృత్వాన్మం లంకాం దదాహేతి సుందర
 కాండే వత్సరి. 23

అ. అనంతరవృత్తాంత మాహ—కాకుత్స్థ ఇతి. కాకుత్స్థో రఘునాయ
 శోఽపి. రక్షసా మధిపతే రావణస్య, వాక్ ప్రేరణవచనం వైవ వాగురా మృగబంధినీ
 రజ్జునిర్మితజాలవిశేష ఇతి యావత్. తయా ఆవేష్టితే ఆవృతే, నియమిత ఇ త్యర్థః. ని.
 'వాగురా మృగబంధినీ' త్యమరః. హాటకస్య వికారో హాటకమయో య స్తాటకేయో
 మారితస్తస్మిన్నేవ హరిణి మృగే, శార్దూలవిక్రీడితం శార్దూలా వ్యాఘ్రః. ని. 'శా
 ర్దూల ద్వీపినో వ్యాఘ్ర' ఇత్యమరః. తస్యవిక్రీడితవ ద్వీకీడితం, కృత్వా, శార్దూలప
 త్తం నివాల్యే త్యర్థః. అథానంతర, మాగచ్ఛన్, త లాగమన సమయే, అనుజేన
 లక్ష్యజేన, గదితా ముక్తాం, వార్తాం దీనాక్రందశ్రవణవిషణ్ణసీతానిష్ఠురవచనప్రేరితో
 23 మాగతోఽస్తీ త్యేవంరూపవృత్తాంత మిత్యర్థః. ని. 'వార్తా ప్రవృత్తి ర్వృత్తాంత'
 ఇ త్యమరః. ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా, తత ప్రదనంతరం, సీతాయాస్సంగమే లాలసోఽత్యన్తా
 భిలాషీ సత్, విజనే వనే తద్విపత్తే రవశ్యంభావిత్వా దితి భావః. తదుటణం తస్యా
 స్సీతాయాః ఉటణం వర్ణకాలాం ప్రతి, త దితి వాచ్ఛదః. ని. 'వర్ణకాలాటజోఽశ్రీ

స్నేతాసంగమలాలస స్తదుటజం రామః ప్రతప్తే ద్రుతమ్. 2౪

అయం కథం స్యా దితి బాష్ప గర్భ

మాలోక్యమానో వనదేవతాభిః,

విలోకయ స్కేవలపర్ణశాలాం

1విసప్తచేతా విలలాప రామః.

2౫

హా కష్ట మత్ర న హి సా కి మిదం ప్రవృత్త

యా' మి త్యమరః. రామో, ద్రుతం శీఘ్రం, ప్రకప్తే వచాల, ఆత్ర భిన్నవాక్య
 పథ్యాత్కాకుత్స్థరామశబ్దయో ర్న పానరుక్త్యం. యద్వా కాకుత్స్థః కకుత్స్థవంశో
 ద్భవ ఇతి విశేషణత్వేన వా యోజనా, ఆత్ర వాక్తాటకేయయో ర్వాగురాహరిణి
 రూపణేన కాకుత్స్థే మృగయుక్త్యప్రతీతేః ఏకదేశవర్తిరూపకం. తచ్చ 'కాద్దూలవిక్రీ
 డిత' మి త్యత్ర తత్సప్తశం విక్రీడిత మితి సావ్యక్యాజ్ఞేపా దసంభవద్వస్తుసంబంధరూప
 నిదర్శనయా సాపేక్షితత్వా త్సంకీర్త్యతే. 'కాద్దూలవిక్రీడిత' మి త్యత్ర ఆ స్యాపి
 వృత్తస్య కాద్దూలవిక్రీడితత్వాత్ కవే శ్చాతుర్య మనుసంధేయమ్. 'సూర్యాశ్చైర్వ
 సజా స్తతా స్సగురవ శ్చాద్దూలవిక్రీడిత' మితి లక్షణాత్. 2౪

అయమితి. అయం శ్రీరామః, కథం కథంభూతః, స్యాత్ భవేత్, ప్రియ
 తమరూపితపర్ణశాలాం దృష్ట్వేతిశేషః. ఇతి మ త్వే త్వర్థః. బాష్ప ఆశ్రూణి గర్భే
 యస్మిన్ కర్తృణి త ద్యథా భవతి తథా, వనదేవతాభి, రామోక్యమానో దృశ్యమాన
 స్సౌ, తాసా మపి శోచనీయ ఇతి భావః. రామః, కేవలాం సీతారాహిత్యేన శూ
 న్యాం, పర్ణశాలా ముటజం, విలోకయన్, ఆక ఏవ విసప్తచేతాః భగవీత్సహ స్సౌ
 విలలాప జరిదేవయామాన. ని. 'విలాపః పరిదేవన' మిత్యమరః. 'మహాత్మగురుదేవానా
 మశ్రుపాకః క్షీతో యసి, దేశభ్రంశో మహద్దశఖం మరణం చ భవేద్భవ' మితి.
 క్షీతో దేవతాశ్రుపాకనిషేధ దర్శనాత్ శ్రీరామస్య క్షీప్ర మేవ మహద్దశఖస్రాప్తి
 సూచనార్థం బాష్ప గర్భ మి త్యుక్తమ్. వృత్త ముపశాంతి. 2౫

అ. విలాపప్రకారమే వాహ—పంచభిః. హాకష్ట మితి. హేతి భేదే, కష్టం
 కృచ్ఛం ప్రాప్త మితి శేషః. కుతః? ఆ త్రాస్యాం పర్ణశాలామాం సా సీతా, నహి
 నాస్తి ఖలు, 'ఆస్తి ర్భవతిపరోఽప్రయుజ్యమానోఽప్యస్తీ'తి బాప్యకారవచనాత్.
 భవంతీతి లబః పూర్వాచార్యాణాం సంజ్ఞా, ఇద మేతత్సీతాఽభావరూపం కార్యం,

మాలోకయామి చటులా మిహ పాదముద్రామ్,
మాం వీక్ష్య నూన మగృహీతమృగం ముహూర్త
మంతర్హితా తరుషు రోషవతీవ సీతా.

2౬

త్వదభిషితపూర్త్యా పంచితగి పంచవట్యా
మచరమచరమోఽహం మోహభాజాం ప్రజానామ్,

కిం ప్రవృత్తం, కేన కారణేన సంజాత మిత్థర్థః. తథా ఇహాస్మిక్ ప్రదేశే చటు
లాం పాదముద్రాం, విశలితాన్ పాదవిన్యాసా నిశ్చర్థః. ఆలోకయామిపశ్యామి,
కి మేత దిత్థర్థః. ఇత్యేవ ముక్త్యా స్వయం కథంచి దన్యతోత్పేక్షతే. మామిలి.
అగృహీతమృగ మనాహృషీరణ్ణయహునిణ, మాం, వీక్ష్య, సీతా, రోషవతీ
కుపితేవ, వస్తుతస్తు న తథా పరమప్రేమాస్పదే మయి రోషభావా విలిభావః. తరుషు
పృక్షేషు, ముహూర్తం తుణమాత్రం, ఘటికాద్వికయం వా. ని. 'ముహూర్తమల్పకాలే
స్యాద్ధటికాద్వికయేఽపిచేతి విశ్వః. అంతర్హితా అంతర్గానం గతా, నూన మిత్థ్య
తేప్రిక్షా, 'అ'కే హి కాంతాః కాంతే స్వాభిమతాగ్గానంగ్రహీతరి సలి రోషవిదమృగ
యా కుత్రచిన్నిగూఢతయా కందిత్కాలం గమయంతి తస్య దిత్థర్థః. పసంతలికా
వృత్తమ్.

2౭

ఆ. వీపం సామాన్యకారేణ విలక్ష్య సంప్రతి సీతా మామంత్ర్యలిపతి. త్వదిలి
హేసరళబుద్ధే ఋణబుద్ధే, నుమభి సువరాననే. 'జానకీ'తి సంబోధనద్వయేన నైవం
విప్రలంభ స్వయా కర్తు ముచిత ఇతి సూచ్యతే, త్వదభిషితపూర్త్యా తవ అభిషితం
అరణ్యేఽసి సహసంచారరూపమనోరథః చిత్రమృగాహరణరూపమనోరథోవా తస్య
పూర్త్యాపూరణేన హేతునా, పంచితః విప్రలంభః ప్రతాపితః, వ్యామోహితః విప్రలంభః
ప్రతాపితః, వ్యామోహిత ఇతి యూనన్. అహం, మోహభాజాం, స్త్రైణస్త్రియాణా
మి త్థర్థః. ప్రజానాం జనానాం. ని. 'ప్రజాస్యా త్సంతతౌ జన' ఇశ్యమరః, చర
మోఽంతిమో న భవతీ త్వచరమః ఆన్యః అగ్రేసర స్సన్ని త్థర్థః, పంచవట్యామచ
రం సంచరితవా నస్తి, ఏతావత్పర్యంతం త్వత్సాహచర్యాత్తస్మాత్కారణా, దిహ మహా
రణ్యే రోషస్యైషకాలో న, రోషం కర్తు మయం సమయోన భవ తీ త్థర్థః. నక్యపి
రోషహేతా వీద్యగ్ననవాససంకటే మన స్సమాధా యానుకూల్యేనైవ వర్తతవ్యత్వా
దిలి భావః. అస్తు వాఽయం రోషకాలః. మమ విరహసహిష్టుత్వా ద్వా త్వయైవం

1 'పూర్త్యా'ఇతి చతుర్థంతపాతే తదర్థం పూరణోద్దేశేనే త్థర్థః.

తదిహ సరళబుద్ధే నైష రోషస్య కాల

స్సుముఖ మమ ముఖం కిం సోఢసీతావియోగమ్.

౭౭

యద్యస్తి కాతుక మపూర్వమృగే మృగాక్షి

చాంద్రం హరామి హరిణం మమ సన్నిధేహి,

యావన్న ముంచసి మయా హృత మేణ మేనం

తావద్దధాతు తవ వక్త్రతులాం మృగాంకః.

౭౮

కర్తుమయుక్త మి త్యాహ—హేచముఖమముఖం యత్తత్సహవాసేనైష సోల్లాస మితి భావః. సోఢః త్కాంతః సీతాయాస్తవ వియోగః విరహో యేనతత్తథోక్తం కిం నభవత్యేవేత్యర్థః. అత స్సర్వధారోపం పరిత్యజ్య సన్నిధేయ మితి భావః. అత్ర సీతే త్యన్యాపదేశ గ్రహణమఖండితప్రేమాస్పదత్వద్యోతనార్థం మాలినివృత్తమ్. ౭౭

ఆ. తథాప్యపూర్వమృగాహరణే యది తవాభిలాషస్తదాసేన తుచ్ఛేన మాయామృగేణ కిం ఇతిోఽప్యత్యంతకల్లాఘ్రమానేష్యమిత్యాహ—యదీతి. హే మృగాక్షి కురంగనయనే, జానకి, అపూర్వమృగే, అసాధారణమృగే, కాతుకం కుతూహలం, అభిలాష ఇతి యావత్. ని. 'కూతూహలం కాతుకం చ కుతుకం చ కుతూహల'మి త్యమరః, అస్తియదివర్తతే చేత్, తవేతి శేషః, తస్మి చంద్ర స్థాయం చాంద్రః చంద్రనిష్ఠ ఇత్యర్థః 'తస్యేద' మి త్యబ్ తం, హరిణం, హరా మ్యానయామి, య ద్వా హరిష్యామిత్యర్థః. వర్తమానసామిష్యే వర్తమానప్రత్యయః, అతః మమ, సన్నిధేహి సన్నిహితాభవ, మత్సమీపం ప్రత్యాగచ్ఛేత్యర్థః. అతః మయా, హృత మనీతం, వినం చాంద్రమేణం హరిణం యావత్ యావత్సర్వవ్రంతం, న విముంచసి న త్యజసి, కాతుకాదితి భావః. తావత్, మృగః అంక శ్చిహ్నం యస్య మృగాంక శ్చంద్రః. తవవక్త్రేణ నిష్కలంకేన త్వదీయపదసేన, తులాం సాదృశ్యం, దధాతు ధారయతు, సంభావనాయాం లాట్. తదంతర మిదాసిం వా పక్తసాదృశ్య ధారణక శ్చైవ నాస్తీ త్యర్థః. అత్ర 'తులాం దధా'త్వితి సంభావితా ఆర్థి ఉపమా తయాచోపమానా దుపమేయస్యాధిక్య ప్రతిపాదనరూపా వ్యతిరేకోవ్యత్యత ఇ త్యలంకారేనాలంకారధ్వనిః. అతోత్తరలావణ్యసంపన్న భవస్తుభావలోకనాభావే మమ కథం నిర్వాహ ఇతి ఫలితార్థః 'పక్త తులా' మిత్యత్ర 'తుల్యాధే రతులాపమాభ్యా'మి త్యత్ర అసాదృశ్యవర్తాయవ్యైవ తులాశబ్దస్య ప్రతిషేధా దత్ర సాదృశ్యవాచిత్యాత్తద్యోగేఽపి తృతీయాసమాసః. వసంతలిలకావృత్తమ్.

౭౮

సప్రాణా చే జ్ఞనకతనయా కిం న తిష్ఠేత మహ్యం
 హింస్రై స్సత్యై ర్న ¹ఖలు నిహతా రక్తసిక్తా న ²పుఖ్యే
³గోదావర్యాం పులిసవిహృతిం రామశూన్యా న కుర్యా
 ద్యుక్తం న క్తంచరకబళనా త్వర్వథా సంస్థితా సా. 2౯
 లోకాంతరప్రణయినం శ్వశురం ప్రణంతు
 మాజ్ఞప్తకాల మతిలంఘ్య యది ప్రయాసి,

అ. ఇథం విలాపేఽప్యుపగ్నిహితాయా ప్రస్యా మృతిం నిశ్చినోతి—సప్రాణేతి. జనకస్య తనయా జానకీ, విశిష్టపితృజన్యత్వా క్షురమసాధ్వీత్యర్థః. సప్రాణా చేత్ సజీ వితా యది, మహ్య మత్యంతవిరహానహిష్టవ ఇతిభావః. న తిష్ఠేత కిం ఆత్మానం ప్ర కా శయంత్యేవ న వర్తేత కిం, వర్తేతైవే త్యర్థః. అతో న ప్రాణసహితేతి చిత్తతే ర్లిజి 'ప్రకాశసంస్థేయాఖ్యయోశ్చే' త్యాత్త నేపదం. తస్మిన్ వ్యాఘ్రాదిభిః భక్షితా కిం, నే త్యాహ. —హింస్రైః సత్యై ర్నాస్మాదీహితాభిః, ని, 'శరారుద్ధాతకోహిం స్ర' ఇత్యమరః. న నిహతా ఖలు న హింసితాఖలు, కుతః. పుఖ్యే భూః, రక్తసిక్తా రుధి రక్తిన్నా న భవతీ త్యర్థః. తథాచే ర్నక్తసిక్తా భవేదే వేతిశేషః. తస్మిన్ గోదావరీతే విహర్తం గతవతీ కిం? తథాభూతానాం నభవతీత్యాహ. గోదావర్యాం, లక్షణయా గోదా వరీతీర ఇత్యర్థః. 'గోదావర్యా' ఇతి వ్యవ్యంకపాతే తస్యాః, పులిసేష నైకలేషు విహృ తిం విహరేతి, ని. 'లోయోగ్ధితం తత్పులిసం నైకకం సికతామయ' మిత్యమరః, రా మేణ ప్రియకమేన మయా, శూన్యా విరహితా సతీ, న కుర్యాత్ న విదధ్యాత్, యుక్తం, ప్రియకమవిరహితవిహరస్య పరివ్రతానామధర్మత్వాదితి భావః. కిం తు సా జానకీ సర్వథా సర్వప్రకారేణ, ప్రకారపవనే ధాత్, న క్తంచరకబళనా ద్రాక్ష సకర్తృకభక్షణా డేలోః, సంస్థితా నష్టా, యుక్త మేత ద్విచారణం సంగత మి త్యర్థః. ని 'సంస్థా శ్చితౌ వ్యవస్థాయాం నాశ' ఇతి విశ్వః. 'వ్యక్త' మితి పాతే స్ఫుట మి త్యర్థః. ఆత్మైవం బహుధా సందిహ్య నిశ్చయపర్యవసానకథనా నిశ్చయాయంత స్సందేహాలంకారః. మందాక్రాంతావృత్తమ్. 2౯

లోకాంతరేతి. హేజానకీ, లోకాంతరప్రణయినం స్వర్గస్థం, శ్వశురం పత్యుః వితరం దశరథం, ప్రణంతుం నమస్కర్తుం, 'ఉపసర్గా ససమాసేనపి లోపదేశస్యే' తి ణత్వం, ఆజ్ఞప్త శ్చతుర్దశవత్సరాత్తకతయానియుక్తః యః కాలస్త, మతిలంఘ్యో జ్ఞంఘ్య, తావంతం కాల మయావయితైవే త్యర్థః. ఇ దాసీం సాగ్రైకవత్సరస్యావ

విజ్ఞాప్య మా మపి సమాహ్వయ సాధ్యి తస్మై
సామిత్రి రేవ భరతే నిదధాతు రాజ్యమ్.

౮౦

ఇథం విలప్య విపినే దయితాం విచిన్వత్
రామో న తత్ర ధృతిమా న్నహి లక్ష్యణ శ్చ,
తాదృగ్విధా మపి 'కథాం కథయత్ స్వవాచా
వల్లీకజన్తముని రేవ కఠోరచేతాః.

౮౧

శిష్టత్వా దితి భావః. 'అవిలం' ఘృతి పాతే సుప్తోఽర్థః. ప్రయాసి యది
గచ్ఛసి చేత్, యద్యపి పరమపతివ్రతాయా స్తవ మాం పతి ముత్సృజ్య పురస్తా ద్దమ
నమనుచితంకథాఽపి శ్వశురప్రణామాత్సుక్తేన గచ్ఛసి చేదిత్యర్థః. తస్మి హే సాధ్యి
పతివ్రతే, అతో మద్విరహం న సహిష్యసే ఇతి భావః. ని. 'సతీ సాధ్యి పతివ్రతే'
త్యమరః. తస్మై శ్వశురాయ, విజ్ఞాప్య ప్రియవియుక్తాఽనం స్థాతుం నశక్నో మితి
నివేద్య, మా మపి, సమాహ్వయ ఆకారయ, ప్రవేశయేత్యర్థః. ని. 'హూతి రాకార
ణాహ్వసే' ఇ త్యమరః. తద్విసాకాదాత్తనోఽపి వినాశో నిశ్చిత ఇతి భావః. తస్మి
రాజ్యస్య కాగతి రి త్య త్రవా—సామిత్రిదగ్ధం ఏవ భరతేరాజ్యంనిదధాతు నిక్షిపతు
స్వర్లోకయాత్రాతత్పరేణ శ్రీరామేణాహం ఇతికర్తవ్యతాయాం నియుక్త ఇతిభరతం
మదాజ్ఞాపరిపాలనతత్పరం సామ్రాజ్యే ఆభిషేక్యతీతి భావః. వసంతతిలకావృక్షమ్.

కచే ర్వాక్యం. ఇథ మితి. ఇథ మనేన ప్రకారేణ, విలప్య పరిదేవనం కృత్వా,
రామ, స్తత్ర తస్మి, నివిపినే, అరణ్యే, దయితాం ప్రేయసిం సీతాం, విచిన్వత్ స్వగయత్,
ధృతిమాన్ ధైర్యవాన్, నాభూత్, కిం తు సీతావరహచేదనయా విషణ్ణ హృదయోఽ
భూదిత్యర్థః. కథా లక్ష్యణ శ్చ, ధృతిమా న్నహి, నాభూదే వే త్యర్థః. తద్దూషిస్తైవ
తద్దూషిత్యాదితి భావః. కిం తు తాదృశీ విధాప్రకారో యస్యా స్తం, ఇథ మితి వత్తుం
శ్రోతుంవా ఆశక్య మిత్యర్థః, కథాభూతా మపి, కథాం శ్రీరామవిలాపప్రకారవాక్య
ప్రబంధం, స్వవాచా నిజకంఠోక్త్యా, కథయత్ పునః పున ర్వర్ణయత్, కఠోరచేతాః
కఠినహృదయః, నిర్దయ హృదయ ఇతి యావత్. వల్లీకాజన్త యస్య న కఠోక్త స్స
చాసౌ ముని శ్చ న ఏవ వాల్మీకి రేవ ధృతిమా నభూత్. నకలలోకానందకరమస్త
సద్గుణాభిరామస్య తత్ర భవతః శ్రీరామస్య తాదృగ్విషద వైక్ల బ్యాభివ్యంజకవిలాప
కథాకథనానిర్విణ్ణదిత్రతయా న ఏ వాచిధైర్యసంపన్నోఽభూది త్యర్థః. పేలవదిత్రానా
మస్తాకం కథం ధృతి మత్త్వ మితి భావః. వృత్తం పూర్వవత్.

౮౧

గ. ¹తతః ప్రారభ్యమాణప్రయాణాన్ ప్రాణా నవప్తభ్య జటాయు
²(స్తతః) క్రియమాణసీతాన్వేషణం రామం సలక్షణ మాలతుయ
 న్నవోచత. రా ౨

ఆయుష్ష వ్రాం ఖడ్గవిక్షతపక్షుతిం క్షీతితలే నిక్షిప్య³క్షీప్ర మప
 జహార జానకీం రావణ ఇతి. రా 3

ప. స్వయ మపి శరభంగస్వీకృతాం భంగహీనాం

తతః ఇతి. తత స్తనంతరం, ప్రారభ్యమాణ ముపక్రమ్యమాణం ప్రయాణం పర
 లోకయాత్రా యై స్తా సుక్రమణశీలాని త్యర్థః. ప్రాణాన్, జటాయు, రవప్తభ్య
 సంప్తభ్య, నిరుధ్యే త్యర్థః. క్రియమాణ వారాకథనార్థ మితి భావః. తత ఇతః
 ప్రదేశేషు క్రియమాణసీతాన్వేషణం, సీతామన్వేష్యంత మి త్యర్థః, సలక్షణం సౌమి
 త్రిసహితం, రామ, మాలతుయ్ పశ్య, న్నేవ, మవోచత ఉక్తవాన్, 'బ్రూహో
 వచేర్వా లుజివచ ఉ'మి త్యుమాగమే గుణః. రా ౨

ఆ. ౩ మి త్యవోచ లేత్యత ఆహ—ఆయుష్ష నిలి. హే ఆయుష్ష్, ప్ర
 శంసాయాం మత్స్వ, సకలలోకహితాచరణతత్పరతయా సఫలజీవనే త్యర్థః, ఖడ్గవిక్ష
 తపక్షుతిం చంద్రహాసవిదళితపక్షుమాలం, సి. 'క్షీప్ర పక్షుతిః పక్షుమాల' మి త్యమరః.
 మాంక్షీతితలే నిక్షిప్య పరిక్రాంతం మాం పక్షువిచ్ఛేదపూర్వకం భూమా పాతయిత్వేత్యర్థః,
 రావణి, క్షీప్రం ద్రుతం, జానకీం మైథిలీ, మపజహారావహృతవా, నిత్యవోచ లేతి
 పూర్వేణ సంబంధః, తథా చ రామాయణమ్. 'పరిక్రాంతస్య మే పక్షే చిత్వా ఖడ్గేన
 రావణి, సీతా మాదాయ వైదేహీ ముత్సపాత విహాయస' మితి. రా 3

అ. తతః కింజాతం తత్రాహ—స్వయమితి. జటాయుః, సపది సద్య ఏవ, క్రిరా
 మస్యసీతావహరణవారాకథనసమయ ఏవే త్యర్థః. సంహృతాయు స్వ క్షజీవిత స్సన్,
 స్వయ మపి. శరభంగేన మునినా స్వీకృతాం ప్రాప్తా, భంగహీనా మక్షతాం, కా
 శ్వలీ మి త్యర్థః. గతిం వైకుంఠస్థాన, మవాప్తః ప్రాప్త స్సన్, నిజభాగ్యోదయేన పరబ్ర
 హ్మరూప్య క్రిరామస్య దివ్యమంగళవిగ్రహసాక్షాత్కారాత్ శరభంగవ స్తుక్త స్స ని
 త్యర్థః. నయనసలిమిత్రం బాహ్వాదకమిత్రం, పితృసఖత్వేన తస్య పితృవ ద్రోదనా
 ర్హత్వా దితి భావః, రామహస్తేన దత్తం, దశరథేన దురవాపం దుర్లభం, అసాన్ని
 ధ్యా దితి భావః. నైవాపం పితృతర్పణసంబంధి, సి. 'పితృదానం నివాచస్సాన్నిది' త్య

సపది గతి మవాప్త స్సంహృతాయుః †ర్జటాయుః,

నయనసలిలమిశ్రం రామహస్తేన దత్తం

దశరథదురవాపం ప్రాప నైవాప మంభః.

౮౪

గ. అథ దక్షిణారణ్యానిం ప్రతి ప్రస్థితే కాకుత్స్థే రాక్షసీకాచి
దయోముఖీ నామ సౌమిత్రి మభిధూయ తదీ మశస్త్రేణ శూర్పణఖా
సిద్ధి మలభత.

౮౫

మరిః. అంభః, ప్రాప, పితృసంపదేషం తస్మాద్ధ్వజైహికం రామ శ్చకారేత్యర్థః,
ఉక్తం చ రామాయణే. 'తతో గోదావరీం గత్వా నదీం సరవరాత్తజౌ, ఉదకం చ
క్రతుః సస్త్వై గృధ్రరాజాయ తా వృభా' వితి. నను తిరశ్చాం కర్తానధికారా దగ్నిసం
స్కారానర్హత్వా చ్చ ఉత్తమలోకాభావేన కథ మస్య ముక్తియుక్తత్వ మితి చే న్న
'మయా త్వం సమమజ్ఞాత శ్చాశ్వతీం ముక్తి మాప్ను సీ'తి శ్రీరామాయణోక్తత్వాద
స్త్రే వాస్య ముక్తిః. తదుక్తం నృసింహపురాణే. 'మత్క్రూలే మరణం యస్తా త్వ
యా ప్రాప్తం ద్విజోత్తమ, తస్మా న్నమ ప్రసాదేన విష్ణులోక మవాప్స్య సీ'తి. 'సుగ్రీ
వో హనుమా నృతో గజో గృహ్లోపణిక్ష్వభ' ఇతి ముక్తమధ్యపరిగణనా చ్చ జటా
యుషో ముక్తిప్రాప్తి సిద్ధి ధే త్యవగమ్యత ఇ త్యుపరమ్యతే. మాలినీవృత్తం.

౮౬

అథేతి అథ జటాయుర్దుక్తనంతరం, కాకుత్స్థే శ్రీరామే, మహాదరణ్య మర
ణ్యానీ, 'మహాదరణ్య మరణ్యానీ'త్యమరిః. 'ఇంద్రవయ' శ్చేత్యాదినా మహత్వేన జీవ. ఆను
గాగమ శ్చ. దక్షిణాదక్షిణదిగవస్థితాసాచసా ఆరణ్యానీ చతాం ప్రతి, ప్రస్థితే చలితే
సతి, జటాయుషాతద్దిగవస్థితేన రావణేన సీతాహరణ సోక్తత్వా దితి భావః. అయో
ముఖీనామ అయోముఖీతి నామ్నా ప్రసిద్ధా, కాచి ద్రాక్షసీ, సౌమిత్రిం లక్షణం, అభి
ధూయ 'ఏహి రంస్యావ హే త్యుక్త్వా సమాంబత లక్షణ'మిత్యాద్యుక్తప్రకారేగాక్షీ
వ్య, తదీయేన సౌమిత్రిసంబంధినా, శస్త్రేణ ఖడ్గేన, శూర్పణఖాయాః రావణభగిన్యాః
యాసిద్ధిః ముఖ్యగంధర్వాపనిష్పత్తిః తత్సదృశీం సిద్ధి. మితి నిదర్శనా, అలభత ప్రాప,
శూర్పణఖేన లక్షణఖడ్గసక్యత్కర్తనాసికా బభూవే త్యర్థః. ఉపలక్షణ మేతల్
నికృత్తస్తనా చ బభూవ. తథా చోక్తం శ్రీరామాయణే 'ఏవ ముక్తస్తు తుపితి ఖడ్గ
మద్యమ్య లక్షణః, కర్ణనానే స్తనౌ తస్యాః విచక్త్రానిసూదన'ఇతి.

౮౭

† 'జటాయు' రితి సకారాంతః, ఉకారాంతోఽపి 'జటాయో మావమంస్థాస్తవ'
మితి భట్టిప్రయోగాత్.

¹ తతః కౌంచారణ్యసరణ్యా ప్రయాతా వేతామహర్షేః స్థూల శిరశ శ్వాపా తోగ్రణపతాం ప్రపన్నః పన్నగపతిభోగభీషణాభ్యాం భుజాభ్యాం బబంధ యథార్థనామా కబంధః. ౮౬

తదనంతర మనశ్రుపాత్రేషు రాక్షసీనేత్రేషు స దో త్పాదితతర

తత ఇతి. తతః అయోముఖకర్ణనాసికా స్తనచ్ఛేదనానంతరం, కౌంచారణ్యస్య సరణ్యా మార్గేణ, ని. 'అయనం పర్త మార్గాధ్వపంథానః పదవీ సృలిః, సరణి' రిత్య మరః, అత్ర తృతీయోపపత్తి ర్వాక్యభ్యాతా. ప్రయాతా ప్రసక్తిః, వితా రామలక్షణా, కర్త, స్థూలశిరస్తన్నా మ్నా, మహర్షేః ఋషి శ్రేష్ఠస్య, కాపాత్యోగపతాం రాక్షస త్వం, ప్రపన్నః ప్రాప్తః, యథార్థనామా అన్వర్థాభిధానః, కబంధః రాక్షసః, పన్నగ పతేః కుండలీశ్వరస్యభోగః కామస్తవస్థిషణాభ్యాం, భయంకరాభ్యాం భుజాభ్యాం బబంధ రురోధే త్యర్థః. పస్తుతస్తు శ్రీరామస్య సాక్షాద్విష్ణోః శేషాంకకాయిత్యా ల్లక్షణస్య శేషవతారత్వా చ్చ తయోర్నాయం బంధో న దుఃఖ హేతు శ్చేతి జ్ఞాప యితుం 'పన్నగపతి భోగభీషణాభ్యా మితి భుజవిశేషణ ముక్త మిత్యనుసంధేయం, 'క బంధ' ఇత్యత్ర నిరుద్ధలక్షణయా కస్య శిరసో బంధోఽస్యాస్తీతి కబంధ ఇతివిగ్రహః. ఆపమూర్ధకశేబర మిత్యర్థః. ని, 'కబంధం సలిలే ప్రోక్త మపమూర్ధకశేబరమ్, కబం ధోఽస్తీ క్రియాయుక్త మపమూర్ధకశేబర' మితి విశ్వామరా ప్రకృతీసేంద్రనజ్రా భిషాతా ద్వ్యక్షోవిభుగ్నశిరస్కతయూ కబంధత్వా ద్యథార్థనామత్వ మస్మేతి భావః. తథా చ శ్రీరామాయణే లక్షణం వ్రతి కబంధవాక్యమ్ 'పురా రామ మహాబాహో మహాబలపరాక్రమ, రూప మాసే న్న మాచింత్యం త్రిషు లోకేషు విశ్రుతమ్. తత స్థూలశిరా నామ మహర్షిః కుషితో మయా, విచిన్వక్ వివిధం పన్యం రూపే గానేన ధర్మితః. తే నానా ముక్తః ప్రేక్ష్యైవం ఘోరకాపాభిధాయినా, వికచేపన్య శంసం తే రూప మస్త్వీతి గర్హితమ్. ఇంద్రకోపా దిదం రూపం ప్రాప్త మేవ రణాజిత' ఇతి. ౮౭

తదనంతర మితి. తదనంతరం నిరోధానంతరం, అనశ్రుపాత్రేష్వబాష్పయో గ్యేషు. నిజభర్తృమహిమ్నకదాఽసికోకామ్యపహత్యభావా దనాఘ్రితాశ్రగంధే ష్చిత్త్యర్థః, ని. 'యోగ్యభాజనయోః పాత్ర' మిత్యమరః. రాక్షసీనేత్రేషు రాక్షసాంగ నానయనేషు. సదా సర్వదా, ఉత్పాదితతరాణ్యతిశయేనోత్పాదితాని. 'ద్వివచనవిభజ్యే' త్యాదినా, తరప్యిత్యయః. తాని వారీణి బాహ్వాదకాని యాభ్యాంతో తాభ్యాం,

వారిభ్యాం రామ లక్షణయో స్తరవారిభ్యాం కబంధబాహుయుగళం
కదళీలావ మలూయత

౮౭

ప. తదను దనుకబంధేనాదరా దర్శితౌ తౌ
గిరితటభువి దేహం దేహతు స్తస్య భీమమ్,

రాక్షస ఖండనేన శోశోత్పాదకత్వాన్నిరంతరరాక్షసీనేత్రజహోత్పాదకాభ్యామి త్యర్థః
రామలక్షణయో, స్తరవారిభ్యాం ఖడ్గాభ్యాం, ని. 'తరవారి ర్నండలగ్రః ఖడ్గకా
క్షేయకా సమా' ఇత్యమరశేషః, కబంధబాహుయుగళం, కదళీ మివ లూత్వా కదళీ
లావ, మలూయత అచ్చిద్యత, కదళీకాండ మివా నాయనే నాఖండలేత్యర్థః, కదళీలా
వవది త్యపపాఠః 'ఉచమానే కర్తృణిచేతి ఇముత్ ప్రత్యయః. 'శమదిభ యథా
విధ్యుసప్రయోగ' ఇతి లూఞోఽనుప్రయోగః, నిర్బంధకుపితౌ శ్రీరామలక్షణౌ నిజా
సిభ్యాం కబంధస్య దక్షిణసవ్యబాహూ చిచ్చినతు రి త్యర్థః, అత్ర కరణయో రసి తర
వారోఽః కర్తృత్వవ్యవదేశస్తయో రఖండితలీక్షిత్యద్వ్యోకనార్థం తథా రామాయణమ్
'దక్షిణో దక్షిణం బాహు మసక్త మసినా తతః, చిచ్ఛేద రామోవేగేన సవ్యంవీర
స్తు లక్షణ' ఇతి.

౮౭

తదన్వితః. తదను బాహుచ్ఛేదానంతరం, దనువంశోద్భవత్వాద్దనుః స చాసౌ
కబంధ శ్చేతి విశేషణసమాసః, యద్వా దనురి త్యన్యత్రార్వనామ, తథా శ్రీరామాయ
ణే అరణ్యకాండే 'ఏవముక్త స్తు రామేణ నాక్యం దను రనుక్తమ'మితి, 'దనోన్యకాశా
క్షత్రేన్వ సప్రభావం లే మహాత్మన'ఇతి. శబరీం ప్రతి శ్రీరామవాక్యంచతథా'దనుర్నా
మస్త్రీయః పుత్ర శ్చాపా ద్రాక్షసతాంగత' ఇతి క్షిప్రీధాకాండేవోక్తమ్. తథా చ,
దనునామా చాసౌ కబంధ శ్చ దనుకబంధ ఇతి శాకపార్థివాదిత్వాచ్ఛద్యమవదా'పీ
సమాసః. శాకపార్థివాది రాకృతిగణః. లేన దనుకబంధే నాదరాద్గరవాత్ అర్థితౌ
'మిత్రం చైవోపదేక్ష్యామి యువాభ్యాం సంస్కృతోఽగ్నినే' తియాఽతౌ, తౌగామ
లక్షణౌ, గిరితటభువి గిరి ప్రదరసీమ్ని, 'గిరి ప్రదర మాపాద్య పావకం విససర్జతు'రితి
శ్రీరామాయణాత్. భీమం భయంకరం, తస్య కబంధస్య, దేహం కలేబరం, దేహ
తు ర్భస్త్రిచక్రతుః 'దహభస్త్రికరణ' ఇతి ధాతో ర్దిట్. 'అశవికహల్పధ్యేనా
దేశాద్దేర్దిట్'ఇ త్యేత్యాభ్యాసహాపా, అథ దహనానంతరం, శాపాపాయేన ముని
ప్రయుక్తశాపాలేన, తుప్తస్తోషం గత స్సౌ, కబంధః, రామం ప్రత్యకథయత్ ఆవో
చత్. కిమితి, తపనతనయమైత్ర్యా సుగ్రీవస్నేహేన మైథిలీం సీతాం, ప్రాప్నుహి లభ

అకథయ దథ శాపాపాయతుష్ట స్స రామం

తపసతసయమైత్ర్యా మైథిలీం ప్రాప్నుహీతి.

౮౮

గ. తస్మి నృశ్యమూకమూర్ఖ ముపదిశ్య స్వర్గం గతే మతంగాశ్రమ
వాసిన్యా (¹తపస్విన్యా) శబర్యా కృతాం సపర్యాం ప్రతిగృహ్య రామ
స్తదనుజ్ఞయా² మనోజ్ఞా వివిధవిహాగకూజితం మృగగణ³ విహరణమనోహ
రంగహసపదమవగాహ్య¹ వ్యాకోచకు శేశయపరిచయకషామైర్వినదేవతా

స్వేతి ఉక్తంచ శ్రీరామాయణే. 'క్రూయతాం రామవక్ష్యామి సుగ్రీవో నామ వానర' ఇత్యారభ్య 'సతే సహాయో మిత్రం చ సీతాయాఃపరిమార్గణ' ఇత్యంతేన. మైత్రేరి క్యత్ర బ్రహ్మణాదిత్వా 'ద్వజపవనే' త్యాదినావ్యుత్పత్తయః. 'షిద్యే' రాధిభ్యచ్చేతి జీష్మ స చ 'మాతరిషిచ్చే'తి షిత్వాదేవసిద్ధే మాతామహశబ్దస్య గౌరాదిషుపాతేనాని త్యక్తజ్ఞాపనాద్వైకత్వికః. అతని వాహ వామనః² వ్యఞ్ఞో షిత్కరణాదీకారో³ బహుల² మితి. ని. 'శ్రీనపుంసకయో ర్భావక్రియోః వ్యజ్జీ క్వది చ్చ పుణ్, 'జౌచిత్వ మా చీతి మైత్ర్యం మైత్రీ పుణ్నిగుదాహృశ' ఇత్యుచరః. మాలినీప్వత్తమ్. ౮౮

తస్మిన్నితి. తస్మిన్ కబంధే, ఋశ్యమూకమూర్ఖం సుగ్రీవాధిష్ఠిత ఋశ్యమూకాఖ్యవృత్తపర్ణ, ఉపదిశ్య నివేశ్య. స్వర్గం గతే సతి, మతంగాశ్రమ మహా² రాశ్రమే వసతి తాచ్ఛీత్యే నేతి మతంగాశ్రమవాసిన్యా తాచ్ఛీత్యే ణినిః. తపస్విన్యా ప్రతోపవాసాదితపోనిష్ఠయా 'అస్థాయామేధానజో విని' నితి వినిప్రత్యయః శబర్యా శబరశ్రీయా, మతంగాశ్రమ్యయా కయాచి ద్వీరక్తరమన్యా. కృతాం విహితాం, సపర్యా మర్ఘ్య పాద్యాదిరూపపూజాం, ని. 'పూజా నమస్కాపదితి స్పవర్యా ర్చార్చణా సమా' ఇత్యుచరః. రామః, ప్రతిగృహ్య స్వీకృత్య, నిరంతరభక్తివరకం తత్త్వా చ్ఛబర్యాస్తద్విరితతాయా అసి పూజాయా మహాత్మనా భక్తవత్సలేన శ్రీరామేణ గ్రాహ్యత్వా దితి భావః. ఇతః. తదనుజ్ఞయా తస్యా శబర్యాః అనుజ్ఞయా నియోగేన, మనోజ్ఞాని మనోహరాణి వివిధాని అనేకప్రకారాణి విహాగకూజితాని ఘకళారికాదిపక్షిరుతాని యస్మిన్ తత్తతోక్తం, మృగగణానాం హరిణచతురుర్వార మృగయూథానాం విహరణేన స్వైరసంచారేణ. మనోహరం హృదయీసందకరం, గహనపద మరణ్యస్థాన, మవగాహ్య ప్రవిశ్య, అథ వ్యాకోశకు శేశయపరిచయేన సంపుల్లకమల పరిశీలనేన కషామై స్సౌరభ్యసంపన్నైః, ని. 'ప్రపుణ్ణోత్పుల్ల వ్యాకోచవికచ స్ఫుటాః' 'సహస్రపత్రం కమలం శతపత్రం కుశేశయ' మితి చామరః. రాగద్రవ్యే

1 ఏకన్నాస్తిక్యచిత్. 2 మనోజ్ఞాకూజితవిహంగమృగ. 3 విహర. 4 వ్యాకోశ.

లతాదోలానుకూలైః కూలాయతలీలాపరవశవశావల్లభమదాంబు చుం
బిభిః శంబరారాతిశరధిసదృశ¹ తటరుహసహకారశిఖరవిసరదాసవాసార
శీకరశేఖరై ర్వివిధలతాలాసికాలాస్యోపదేశదేశికాయమానైః కాయ
మానసమానాభోగలతాగృహ కేళీలుబ్ధలుబ్ధకపురంధ్రీశిథిలధమ్నిల్లముల్లి

కషాయోఽస్త్రీ నిర్మానే సారభే రస²ఇతి యాదవః. వనదేవతానాం యాలతా
దోలాః లతారూపప్రేంభోభికాః తాసా మనుకూలై రనుగుణై, స్వప్రయత్నంవిసేవ
తతస్తత క్షాలనహేతుత్వా దితి భావః, కూలే పంపారోధసి, ఆయుశలీలాపరవశాః
ఆవిద్ధిన్నక్రీడావశంత్రాః, తిర్యగ్దంతప్రహారరూపవ్యాపారకత్పరాః ఇత్యర్థః
యేవశానాం కరిణీనాం వల్లభా మత్తమతంగజాస్తేషాంశుదాంబు దానోదకం చుంబ
త్యవబంధంతీతి తథోక్తైః, మదగంధసంబంధబంధురైరిత్యర్థః. ని. 'వశా స్త్రీ కరిణీ
పంథ్యే' త్యమరః. శంబరారాతిశరధిసదృశాని పంచబాణతూణీరసరూపాణీత్యుపమా.
యాని తటరుహసహకారశిఖరాణితిరుహానిసారభరసాశ్చాగ్రమంజర్యఃఆత్రశిఖరశబ్దేన
తద్గతమంజర్యో లక్ష్యంతే. ని. 'శిఖరం తైలవృక్షాగ్రశిఖాఫలకాటిష్ఠి'తి విశ్వః. తే
భ్యో విసరకాన్తంసమానో య ఆనవాసారో మకరందధారాసంపాతః తస్య శీకరాః
కగా ఏవ శేఖరా ఆవశంసాః యేషాం తైస్సప్రోక్తైః, మాకందమకరందబిందుసంధో
హసుందరై రిత్యర్థః. ని. 'ఆప్ర శ్చూతోరసాశ్చాస్తా సహకారోఽతిసారథః,' శీక
రోఽంబుకణః స్పృత³ఇతి చామరః. వివిధానానాప్రకారాః లతాఃమల్లికామలత్యాది
వల్లర్యస్తా ఏవ లాసికాః సర్వత్ర ఇతి రూపకం తాసాం లాస్యోపదేశే నాట్యక్రియా
సంశితజే దేశికాః గురవ ఇవాచరంతో దేశికాయమానా స్తైః నాట్యవిద్యాచారైర్వి
రివ, తాసాం సర్తనప్రవర్తకై రి త్యర్థః. ఆచారక్యజుతాల్లట శ్యానశాదేశః, ఆత్ర
విచిత్రలతాచలనేన మారుతానాం దేశికాయమానత్వోప్రేక్షగా త్క్రియానిమిత్తా
జాతిస్సూరూపోప్రేక్షా. ని. 'సర్తకీలాసికే సమే, తాండవం నటనం నాట్యం లాస్యం
నృత్యం చ సర్తన' మితి చామరః. కాయమితం మానం ప్రమాణం యస్య కాయమానః
ఆంగగాదౌ స్తంభాదినిర్మిత పురుషప్రమాణోన్నతో మండపవిశేషః తత్సమానస్తత్స
దృశః ఆభోగోవిస్తారో యేషాం లేఘ లతాగృహేషులతానితానయనికేతనేషు కేళీ
ఋభానాం క్రీడాగృహ్మూనాం లుబ్ధకపురంధ్రీణాం పుభిందసుందరీణాం యే శిథిలధమ్ని
ల్లాః విశ్లథకచభరాః లేఘ యోగమల్లికాః తృణశూల్యకుసుమాని తాసాం గంధేన సార

1 తటరుహకార.

† మల్లికాయాః కుసుమాని మల్లికాః 'పుష్పమూలేషు బహుల'మితి లుపి 'లుపి

కాగస్తమాంసలైర్నల్లి కాక్షపక్షవిక్షోభక్షోదీభూతపాథఃపాథేయైస్తటవన
పవనై రనుకంఘమానః పంపా మభజత. ౮౯

ఇతిశ్రీవిదర్భరాజవిరచితే శ్రీమలిచంపూరామాయణే
అరణ్యకాండః.

శ్లోణ మాంసలైః పరిత్రాక్షైః, ని. 'కబరీ కేశవో'డన ధమ్మిల్ల స్సంయతాః కచా' ఇ
త్యమరః, 'మల్లితు మృత్యావ్రతృణకూల్యయో'రితి రత్నమాలాయాం, మల్లికాక్షా మ
లిసంచుచరణా మాంసవిశేషః. ని. 'రాజహంసా స్తు లేచంచుచరణై ర్హోహితై స్సితాః,
మలిన్తై ర్నల్లికాక్షా నై'ఇ త్యమరః. లేహం పక్షవిక్షోభేన గరుడభిఘాతేన క్షోదీభూ
తం మాణ్ణిభూతం నీహారాకారేణ శకలీకృత మి త్యర్థః. తాదృశం యత్సాధ ఉదకం
క దేవ పాథేయం సంబరం యేహం తై, సత్సకృతృతై రిత్యర్థః. ని. 'కబంధ ముద
కంపాథ' ఇత్యమరః. 'క్షోదీభూత' మిత్యత్ర ఆక్షోదః క్షోదః సంపద్యమానం క్షోదీ
భూత మితి విగ్రహః. అభూతతద్భావే చ్ఛ్విః. 'కుగతిప్రావయ' ఇతిసమాసః. పాథేయ
మిత్యత్ర పథి సాధు పాథేయం 'పథ్యథితి వసతిస్వపతేర్' జిరిడఖే ప్రత్యయః. ఏవం
తైత్యమాంద్య సౌరభ్యసంపన్నై, స్టటవనపవనైస్తీరకాంతారమారుతైః, అనుకంఘ
మానో దోఘాయమాన స్సక్, వింహిగాం వేదనోద్ధీపకత్వా దితి భావః. పంపాంసామ
పుష్కరిణీం అభజత క త్తీరం ప్రాపే త్యర్థః. ౮౯

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగీంద్రబృందమానసేందీవరసందోహమందానస్తలాభాభిసం
దితరఘునందినచరణారవిందమకరందాస్వాదనకన్దభిక్షసారస్వలేనాఖండతపఃప్రచండముని
ప్రకాండమండలేశ్వర కాండీల్యమహామునిగోత్రావతంసస్య వంచనాన్వయసుధాపారా
వారపారిశాతస్య ధన్వంతర్యవతారాంతర స్యాయురేద్వదప్రముఖనిఖిలవిద్యాసారసర్వజ్ఞ
సార్వభౌమస్య కొండపండితవర్యస్య తమాజేన గంగాంబికాగర్భరత్నాకర సుధాకరేణ
రామచంద్రబుధేంద్రేణ విరచితాయాం చంపూరామాయణవ్యాఖ్యాయాం సాహిత్య
మంజూషికాఖ్యాయాం అరణ్యకాండ స్సమాప్తః.

రామచంద్రార్చరచితా రామచంద్రపదార్పితా,

ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానసౌ పూర్ణా మంజూషికాభిధా.

యైవద్య్యక్తిసవనే' ఇతి స్త్రీ త్వం, రి. 'పుష్పే చాలిప్రభృతయ స్సవలింగా'ఇ త్యమ
ర శ్చ 'గంధా స్సురభయో వాతాస్తరవః కుచుమాంబితాః, భ్రమరాః కో'లిలా మార్త్వా
మృద్వీ శయ్యా సురానవః, ఇత్యాదయో విభావా స్స్ఫు ర్వసంతే రాగదీపకాః' ఇతి
లేహం విరహవేదనోద్ధీపకత్వేనాభియుక్తైః.

కీర్తి స్మిద్ధా కాండము.

ప. స తాం సతాం బుద్ధి మివ ప్రసన్నాం
 పంపాం వియోగజ్వరజాతకంపః,
 విలోకయన్ లోకనివిష్టకీర్తి
 రాత్రిం రఘూణాం ప్రవరః ప్రపేదే.

౧

గ. తత స్తస్యా స్తటపనేనానానోకహ నివహపరిష్కృతేనిభృతేతర

అథ కీర్తిస్మిద్ధాకాండో వ్యాఖ్యానతే—సతామితి. స విరాధప్రికరోదూషణ
 భరకటంధాదీనా మయత్నసంహరణేన ప్రసిద్ధపరాక్రమయుక్తః, అత ఏవ లోకనివిష్ట
 కీర్తి ర్జగద్విఖ్యాతయశస్సంపన్నః, రఘూణాం ప్రవరో రఘునాయకః, సతాం సాధూ
 నాం, బుద్ధిం చిత్తవృత్తిమివ, ప్రసన్నాం నిర్మలాం, ఏకత్ర స్వాభావ్యా దన్యత్ర
 రాగాద్యనుపహతత్వా చేపి భావః, తాం చీర్నితరావణవధోపయోగినుగ్రీవాధిష్ఠి
 తఋశ్యమూకసమీపవర్తిసిం, పంపాం, విలోకయన్ కళ్యాణ, అతఏవ వియోగేన సీతా
 విరహశోకాతిశయేన, యోజ్వరః సంతాపః ఇంద్రియక్షోభ ఇతి యావత్. తేన జాతః
 ఉత్పన్నః కంఠో గాత్రవేషఘ ర్యశ్చ సతథోక్త స్పృక్, ఆత్రిం మదనపీడాం, ప్రపేదే
 ప్రాప, తస్యాః ప్రసన్నత్వేన విరహిణా ముద్దీపకత్వా త్వర మయం వ్యథా మనుష
 ఘావేత్కర్థః. ని. 'ఆత్రిః పీడాధనుష్కట్యా' యి త్యమరః. అత్ర 'బుద్ధిమితే'త్యేకం
 పదం 'ఇతేన సహ నిత్యసమాసో విభక్త్యలొపః పూర్వపదప్రకృతివ్యవర్తనంచేతి వక్త
 వ్యాత్, అత ఏవ సమాసగా శ్రావీ పూర్ణోపమా. వృత్త ముపకారి. అలాదౌ 'స
 తాం పుష్కరిణీం గత్వా వహ్నిత్వలఘుపాకులామ్, రామ స్సౌమిత్రిసహితో విలలాపా
 కులేంద్రియ' ఇతి. శ్రీరామాయణకీర్తిస్మిద్ధాకాండాద్యవద్యాదిమపదప్రయోగేణ
 చాతుర్థం దర్శితం కవినే త్యనుసంధేయమ్.

౧

తత ఇతి. తతస్తదనంతరం నానావిధానా మనోకహనాం చూతచాంపేయాది
 తరుచితేషాణాం నివహేన నివహంచేణ, పరిష్కృతే భూషితే 'సంపద్యుపేభ్యః కరోతా
 భూషణ'ఇతి సుడాగమః. తస్యాః పంపాయా, స్తటపనే పరిసరవర్తికాననే, నిభృతే
 తర మనిభృత మతిదలం ప్రమణ మాత్మక్యప్రయుక్తసంభ్ర మో యశ్చ తథోక్తః

¹ ప్రమణపరభృతవ్రాతచంచూమయవిపంచీసముదంచితపంచమాంచితా, సస్తతాకుంచిత పంచశరశ రాసనశ రాసారపంచితపథిక జనసంచార ప్రపంచా ప్రమదభరభరిత చంచరీకకులకంచుకితమాధవీ మాధవీవిభూతి రుదజృమ్భత. ౨

ప. యత్ర కాంతై ర్వియుక్తానాం యుక్తానా మపి సుభ్రువామ్,

యశపరభృతవ్రాతః పికనికరః. ని. 'వనప్రియః పరభృతః కోకిలః పికఇత్యపీ'త్యమరః. తస్య చంచూమయా త్రోటిగూపా. ఆత్ర చంచూశబ్దేన కంఠో వివక్ష్యతే, తత్రైవ స్వరావిర్భావత్. ని. 'చంచుస్త్రోటి రుభేష్ట్రీయా' మిత్యమరః. తాద్రూప్యే మయత్ 'ష్ట్రీయాఃపుంప'దిత్యాదినా పుంపద్మావః, తాదృశీయావిపంచీవీగా. ని. 'విపంచీవల్ల కీపీణే' రివైజయంతీ 'వీగాతు వల్లకీ, విపంచీ'త్యమరశ్చ. తస్మాస్య కాశాశ్చముదంచితా స్సముత్పన్నాః య పంచమాః పంచమాఖ్యాః స్వరవిశేషాః ని. 'పికః కూషలి పంచమ' మిత్యభిధానాత్. తైరందితా మనోజ్ఞా, అంచే 'పూశాయా మితీడాగమః. తథా సంతతం ఆకుండితం కరసంధానార్థ మవసమితం పంచశరశరాసనం మస్తథకార్తుకం తస్మాన్నిర్గతాయ శ్వరాసారః అవిచ్ఛిన్న బాణవృష్టిః, తేన వందితో నివారితః పథికజనానాం విరహిణాం సంచారప్రపంచః యాతాయాతప్రచారో యస్యాం సా, తథా ప్రమదభరేణ మకరందలాభజనితసంతోషావశయేన, భరితం పూర్ణం యచ్ఛంచరీకకులం రోలంబనికురుంబం తేన కంచుకితాః కంచుకవత్సః కృతాః ఆవేష్టితా ఇత్యర్థః. కంచుకవచ్చబ్దా తత్కరో తీరిణ్యంతా త్కర్తృణిక్తః. తా మాధవ్యోఽతిముక్తలతాః యస్యాం సా, ని. 'ఇందిరి శ్చంచరీకో రోలందో బంధర శ్చ సః, అతిముక్తః పుండ్రక స్వా ద్వాసంతీ మాధవీ'తే' చామరః. మధోర్వసంతస్య ఇయం మాధవీ, ని. 'మధు ర్వసంతే చైత్రేచే'రి విశ్వః 'తస్యేద' మి త్యజ్ 'టిడ్గాణ' ఇత్యాదినాజ్ఞప్త. విభూతి స్సంపత్, ఉదజృంభత ఉజ్జృంభితవతీ. ని. 'భూతి ర్భస్త్వని సంపదీ'త్యమరః. ౨

యత్రేతి. యత్ర యస్మిన్ వసుతసమయే, కాంతై స్త్రీయతమై, ర్వియుక్తానాం, కాంతై, ర్యుక్తానా మపి, సుభ్రు)వాం సుందరీణాం, మనాంసి హృదయాని చ, వపూంషి శరీరాణిచ, దోలాకర్ష దోలాల్పాం, వికన్వంతి కున్వంతి, విరహిణాం మనాంసి ప్రియవియోగ వేదనయా దోలాయమానాని భవంతి ప్రియసంగతానాంపపూంషి తు వసంతోత్పన్నే ప్రియై స్సాకం దోలాఖేలనలాభా తాదృశఖేలనజనితసుఖమను

దోలాకర్త వితన్వంతి మనాంసి చ వపూంషి చ. 3

కరతలై ¹రపచాయ మధేక్షణై రపచయం చ వనేషు జనేషు చ,
సుమనసాం మనసా మపి యద్దినే విరచయంతి విలోలివిలోచనాః.

గ. తస్మిన్న సమశరసమరసమయే పంపాం² సమయా వర్యటక్ పర్యా
కులహృదయో హృదయదయితాం హృది లక్షయక్ లక్షణ మిత్థ
మభావత. ౫

భవం తీ త్యర్థః. అతఏవ యథాక్రమ మన్వయా త్కృహపరనామా యథాసంఖ్యా
లంకారః. తథా మనసాం వపుషాం వర్ణ్యతయా ప్రకృతానా మేత దోలాకర్తవితన్వ
నక్రియాదూషపర్తసంబంధేనాశమ్యస్య గమ్యమానత్వా తేకలప్రకృతగోచరా
తుల్యయోగితా ఇయం చోక్తాలంకారేణాంగేన సత్కీర్త్యతే. 3

కరతలై రితి యద్దినే, యస్య పసంతస్య దినే ప్రిత్యర్థః. విలోలివిలోచనా
శృంధలూక్ష్యః, కరతలైర్నిజహస్తప్రదేశై ర్యనే షూద్యానవనేషు, సుమనసాం పుష్ప
గాం, ని. 'స్త్రీయ స్సమనసః పుష్ప' మిత్యుచరః. అదపి మతః[†] ఇత్యవచాయః లవనం,
'ఉపసృష్టా ధ్వాజ్' అథేతి వాక్యారంభే, ఈక్షణై ర్ద్వైప్తిభిః, జనేషు, మనసాం, ఆప
చీయత ఇత్యవచయః ఆపహరః ఆకర్షణ మితి యావత్. ని. 'ఆపహరస్తవచయ' ఇత్యుచరః. తం, విరచయంతి, వికన్వంతి, అలంకారా పూర్వపదున్నేయా. ద్రుకవిలం
బితవృత్తమ్. 'ద్రుకవిలంబిత మానా నభాభరా' ఇతి లక్షణాత్. ౪

తస్మిన్నితి. తస్మిన్న సమశరసమరసమయే పంచబాణరణకాలే, శసంతసమయ
ఇత్యర్థః. పంపాం సమయా పంపాయా స్సమీపే, ని. 'సమయానికషాశబ్దో సామీ
ప్యేకవ్యస్యయే మతా' వితి హాలాయధః, 'అభితిః పరిత స్సమయానికషాహప్రతియో
గేఽపి' ద్వితీయా. వర్యటక్ సంసరక్, పర్యాకులహృదయః వ్యాకులాంతరికరణః,
శ్రీరామః, హృదయదయితాం సీతాం, హృది, లక్షయక్ నిరంతరభావనయా హృదయే
విలోకయక్, లక్షణం ప్రతి, ఇత్థ మనేన ప్రకారేణాభావతావోచత. ౫

† అవచాయఇత్యుక్త 'హస్తాదాశేచేర స్తేయే' ఇతి ఘణ్, 'ఆపచయ' ఇత్యుక్త
'విర' జిత్యచ్, 'ఈక్షణైరుపచయ' మితి పాతే జనేషు మనసాం ఉపచయః వృద్ధిః
ఉల్లాస ఇతియావత్ తం విరచయంతీత్యర్థో బోధ్యః.

1 ఉపచారమ్. 2 సమస్తాత్.

ప. ఆధా సిద్ధాపధి రివ హితా కేలికాలే వయస్యా
పత్నీ శ్రేతా యజనసమయే క్షత్రియాణ్యేవ యుద్ధే,
శిష్యా దేవద్విజపితృసమారాధనే బంధు రాత్తౌ

ఆ. తత్ప్రకారమే వాచ—ఆధా విలి. అత్రయత్తదోపిత్వసంబంధాదుత్తర
వాక్యే తచ్ఛబ్దస్య విద్యమానత్వా ద్యచ్ఛబ్దోఽధ్యాహార్యః. యా సీతా, మే మమ,
ఆధా మానసప్యథాయాం సత్యాం, ని. 'పుంస్యాధి ర్వాసేష్యథ' త్యమరః. ఆధిగ్ర
హణేన తజ్జన్యకారీరామయో లక్ష్యతే. సిద్ధాపధి రివ సంజీవన్యాద్యోపధివిశేష ఇవ
హితా పథ్యా, ఆరోగ్యకరీ కృర్థః, తాదాత్మ్యోపచారాచరణహితోపదేశాదినా ఆధిం
నిరస్య తజ్జనితవ్యాధే రసి నివర్తకత్వాదిలి భావః. తదుక్తం జ్ఞానవాసిష్ఠే 'ఆధిజాన్యాధ
యస్తత్ర ప్రవ్యయం త్ర శుభ క్రమైః, చికిత్సనాదికాస్త్రోక్తైర్నశ్యంతి త్వం చ వేల్పిత'
దిలి. కేలికాలే శ్రీదానమయే, వయస్యా సఖి, ఆనపాయసి త్యర్థః. ని. 'ఆలి సుఖ
వయస్యాచే' త్యమరః. తథా శ్రేతాయజనసమయే శ్రేతాయాః ఆహవనీయాద్యన్ని
త్రయస్య, యజనసమయే హవిరాదిద్రవ్యదాన పూజాకాలే, ని. 'శ్రేతా త్యన్నిత్ర
యే యుగ' ఇ త్యమరః. శ్రేతాశబ్దో వ్యాఖ్యాతో బాలకాండే 'త్రయ ప్రేతాన్నితే
జన' ఇత్యత్ర. పత్నీ సహధర్మిణీ, †పత్యురసయా యజ్ఞ సుంపవ్యత ఇలి పత్నీలి
విగ్రహః, ని. 'పత్నీ పాణిగృహీతీ చ ద్వితీయాసహధర్మిణీ' త్యమరః. యుద్ధేక్షత్రి
యా శ్యేవ క్షత్రియకులూద్భవైవ, ఔత్తయుక్తధర్మోపదేశతత్పరైవేత్యర్థః. పలాయ
నాద్యుపదేశప్యవచ్చేదకోఽయ మేవకారః. 'అర్యక్షత్రియాభ్యాంవే' తిస్వాశ్లేషీ. ఆనుగాగమ శ్చ, తథా దేవానా మిష్టదేవానాం ద్విజానాం వసిష్ఠాదిబ్రాహ్మణానాం పితౄ
ణాం దశరథకౌసల్యాదీనాం చ సమారాధనే పూజాయాం విషయే, శిష్యాఅంటేవాసినిభ
యభక్తిశ్రద్ధాపూర్వక ముచితోపచారకరణతత్పరేత్యర్థః. ని. 'ఛాత్రాక్షేవాసిన్ శిష్య'
ఇత్యమరః. తథా ఆర్తఆగంతుకపీడాయాం సత్యాం, బంధుః ప్రియమహ్నో, హితో
పాయోపదేశాదినా తన్నిరసనిపుణేత్యర్థః, జాలేలి సర్వ త్రానుషక్యతే. సాసీతా, మేమమ
శిశిరితం స్వసాహచర్యేణ పూర్వం శిశిరీకృతం, య స్తహాకాననం మహారణ్యం తస్మిన్
కా న జాతా కాపి నాభూత్. ఆధ్యాదిపు పూర్వం తత్తదానుగుణ్యేన తథా తథా
జాతా ఇదానీం తస్మిన్ నహరణ్యే నకాఽపి జాలేలి మహాకృష్ట మాపన్న మి త్యర్థః.

† 'పత్యుర్నో యజ్ఞ సంయోగ' ఇలి జీపి నకారాదేశే చ పత్నీలి రూపణ.

సీతా సా మే శిశిరితమహాకాననే కాన జాతా.

౬

మలయగిరిచరోఽయం మన్మథాధోరణాజ్ఞా-

మధితక్షణికవర్గో మారుత'వ్యాళహస్తీ,

విరచయతి మదీయే శైత్యసారభ్యమాంద్యైః

త్రివిధమదసమృద్ధో మానసే వప్రలీలామ్,

౭

X ఏవం దుస్సహవిరహకృతాను(3)భావ)కృతానుభావం భావసంధు

ఈవృద్ధుణగణకాలిన్యా స్థితాయాః విరహే కథం మమ నిర్వాహ ఇతి భావః. సిద్ధా
మధి రి వేత్త్యవమా స్పష్టా, అన్యత్ర రూపక మిత్యనయో స్సంస్పృష్టిః. మందాగ్రంతా
వృత్తమ్.

౬

మలయేతి. మలయగిరిచరో మలయాచలవర్తీ, ఏకత్ర దాక్షిణాత్యత్వా దన్య
త్ర తద్భవత్వా చేతి భావః. తదుక్తమ్ 'హిమశద్వింశ్యమలయా గతానాం ప్రభవా
నగా'ఇతి. తథా మన్మథ వివాధోరణోహస్తిపకః తస్మాజ్ఞయా నియోగేన, మధితో
వ్యాకులితో వర్దితశ్చ పథికవర్గః పాంథనివహో యేన తపోత్తః. ఏకప్రోద్ధి పకత్వా
దన్యత్ర సిరంకుశత్వా చేతి భావః. ని. 'ఆగోరగా హస్తిపకా హస్తారోహనిమిదిన'ఇత్య
మరః. ఆయం ప్రవర్తమానః, మారుత ఏవ వ్యాళహస్తీ మత్తగణః, ని, 'వ్యాళో దుష్టగణే
సన్' ఇత్యభిధానాత్. వ్యాళశబ్దేనైవ హస్తిప్రలీతో పునర్హస్తిగ్రహణం కరికలభకర్ణా
వశంసాదివద్విప్లవం. శైత్య సారభ్యమాంద్యరూపః త్రివిధ శ్రీప్రకారో యో మదో
దానోదకం పరప్రహరణహేతుభూతదర్శోవా లేన సమృద్ధ స్సంపూర్ణస్థుక్, శైత్యాది
గుణత్రితయరూపమదోస్తత్ర ఇత్యర్థః. మదీయే మానసే, వప్రలీలాముఖాతకేళిం, విరచ
యతి తనోలి, అత్యంతవైకల్యాపాదకవేదనోత్పాదనేన మన్మథోవిదారణం కరోతి
త్యర్థః. ని. ఉత్థాతకేళి శృంంగాద్యైర్వప్రక్రీడా నిగద్యత'ఇతి శబ్దార్థః. హస్తిమా
త్రన్యైవ వప్రక్రీడా దుస్సహ తస్య తు పునరాధోరణాజ్ఞావృత్త్యందుష్టత్వం త్రివిధమ
దసమృద్ధత్వం చ యది తదా కిముపక్రమ్య మితి భావః. మారుతే శైత్యాదిగుణవర్ణ
నస్య కవిసమయసిద్ధత్వా దితి ద్రష్టవ్యం. అత్ర మారుతే వ్యాళహస్తిత్వరూపణా వృ
న్మథసాధోరణరూపణం గమ్యత ఇత్యేక దేశవర్తిసావయవరూపకం. మాలినీవృత్తం. ౭

ఏవ మితి. ఏవ ముక్తరీత్యా, దుస్సహ సోస్థు మళక్యః యో విరహకృతానో
ర్విరహానలస్య భావ శ్చేష్టావ్యాపార ఇతి యావత్. లేన కృతః ఊహః అమభావ స్సామ

1 వ్యాజహస్తీ. 2 తకః. 3 ఏతన్నాస్తికవిత.

క్షణనిచక్షణలక్షణవచనధార్యమాణదైర్యం రాఘవ మగ్రత స్సుగ్రీ
వో విలోక్య వాలిప్రహితాపసర్పధిమా సుమార మసపరర్ప. ౮

స తు సమ్మంత్రియ మంత్రిభి స్తయో రాశయ మవజిగమిషుః
ప్రభంజనాత్మజం ప్రాహిణోత్. ౯

ర్థ్యం చిత్తస్వాస్థ్యం యస్య తం తథోక్తం, ని 'కృకామః పాపతోఽచల' ఇ త్యమరః. ఆను
గతోభావోఽనుభావ ఇతి సుఖంలేన ప్రాప్తిసమాసః న తూచస్పృహన్లబ్ధే ప్రత్యయః.
'శ్రీశిఖవోఽనుపసగ్ధే' ఇత్యనుపసగ్ధా ధృవతేర్థ్యజ్ఞోధానాత్. అతః ఏవ కాశికాయాం.
'కథం ప్రభావో రాక్షాం ప్రకృష్టో భావఇతి ప్రాప్తిసమాస' ఇతి బోధ్యపరిహారా, భావసంధు
క్షణం స్వభావానుసంధానం పునః ప్రకృతిప్రాపణమితి యావత్ ధుక్షేర్థ్యుత్. కత్ర విచక్ష
ణాని నిపుణాని లక్షణవచనాని తైర్ధార్యమాణం భారణవిషయాక్రియమాణం దైర్యం
చిత్తస్థైర్యం యేన తం తథోక్తం, 'సంస్తంభ రామభద్రం లే మా శుచః పురుషర్షభ,
నేకృకానాం మతి ర్నందా భవ త్యకలుషాత్తనా' మితి శ్రీరామాయణస్థలత్వజోక్తవచ
నాసంబిత్తత్యైవి త్యర్థః ని. 'భావ స్సత్తా స్వభావాభిప్రాయచేష్టాత్త జన్వస్త్వి' త్య
మరః. రాఘవం శ్రీరామ, మగ్రతః పురోభాగే, సుగ్రీవో, విలోక్య దృష్ట్వా, వాలినా
ప్రహితః పృత్యాకపజ్ఞానార్థం ప్రేషితః యోఽచసరోపి గూఢచార స్స ఇతి ధియా,
తద్భాంత్యే త్యర్థః, ని. 'ఆపసర్ప శ్చరస్వశః, చార శ్చ గూఢపురుష' ఇత్యమరః.
సుమార మతిప్రకృష్ట మవసరర్ప ఆపస్పృతవాక్, పూర్వాభిషిత్ స్థం పరిత్యజ్య
స్థలంకరం జగామ త్యర్థః. ౮

స ఇతి. స తుసోఽసి, సుగ్రీవః పాదుణ్యవిచారం మంత్రః స విహమస్తీతి మం
త్రిణః తై రమాత్యై స్సహ. ని. 'మంత్రి ధీసచివోఽమాత్య' ఇత్యమరః. కత్ర సహాది
శబ్దప్రయోగేఽసి తదర్థస్య గమ్యతాయాం 'వృద్ధో యూనే'తి జ్ఞాపకాత్ప్రతీయా,
సమ్మంత్రియ సమ్యుక్తిచార్య, తయోః రామలక్షణయో రాశయ మభిప్రాయం, అవజిగ
మిషు రవగంతు మిచ్ఛు, నిజ్ఞాను స్స నిత్యర్థః ఆపపూర్వాగ్ధమేవృత్తంతా దుప్ర
త్యయః. ప్రభంజనాత్మజం పవమానతనయం హమామంకం, ప్రాహిణో ప్రేషితవాక్
తత్సమీప మితి శేషః. కన్యైవ మహాబుద్ధిసంపన్న త్వేన దూర్త్యే ప్రేషణీయత్వా దితి
భావః. ౯

ప. తపనపవనయో ర్యః ప్రాప్తవాన్ పుత్రభావం

శతమఖకృత¹పాలి ర్విద్యయా జన్తనా చ,

స తు దశముఖకీర్తి స్తోమ సోమస్య పక్ష

అ. సోఽపి శ్రీ రామం ప్రతి జగామ త్యాహ. — తపనేతి. యః హనుమాన్, విద్యయా సకలకాస్తా భ్యానేన, జన్తనా ఉత్పత్త్యా చ హేతునా, తపనపవనయో స్సూర్యపవనయోః, పుత్రభావం పుత్రత్వం, ప్రాప్తవాన్ గతవాన్, 'మార్తండు స్వబ్రహ్మతత్వ భగవాన్' తిమిరావహః, లేజసోఽస్య మదీయస్య దదామి శతకాం కలామ్. యదా చ కాస్తా జ్యోత్యేతుం శక్తి రస్య భవిష్యతి, తదాఽస్యకాస్తం దాస్య మి యేన వాగ్వి భవిష్యతి. భవితా త్రిషు లోకేషు న కశ్చిచ్చాప్తదర్శన² ఇతి ఉత్తర కాండేభగవత స్సూర్యా బ్రహ్మపరత్వకథనాత్తత్సకాకాత్సకలకాస్తాభ్యయనేన సూర్య పుత్రత్వం ప్రాప్తవాన్, శిష్య స్సోపాధ్యాయపుత్రత్వం చోక్తమ్. శ్రీ రామాయణే వాలి నం ప్రతి శ్రీ రామవాక్యం, 'జ్యేష్ఠభాితా పితా వాఽపి య శ్చ విద్యాం ప్రయచ్ఛతి, త్రయ స్తే పితరో జ్ఞేయా భర్త్యే చ పథి వర్తిన' ఇతి 'ధర్మశ్చ దత్తకారణ' మితి పాఠాంతరమ్. 'జనితా చోపనేతాచ య శ్చ విద్యాం ప్రయచ్ఛతి, అన్నదాతా భయ త్రాతా పంచైతే పితరః స్వృతా' ఇతి. తథా 'తత్ర రాజా ప్రకాశ్యస్య కేసరీ నామ వై పితా, యస్య భార్యా బభూవేష్ట హ్యంజనేతి పరిశ్రుతా. జనయామాన తస్యాం వై వాయురాత్మజ ముత్తమ' మితి. త త్రైవోక్తత్వా జన్తనా వాయుపుత్ర త్వం చ ప్రాప్తవా ని త్యనసంధేయమ్. అత ఏవ యథాక్రమ మన్వయా ద్యథాసం ఖ్యాలంకారః. తథా శతమఖేనేంద్రేణ, కృతావరచితా, పాలి రంకః వామహనుభంగ రూపో యస్య స తథోక్తః, బాల్యే షుభార్తస్య ఫలమోహో త్సూర్యం గ్రహీతుకామ స్యా స్యేంద్రవజ్రాభిమానేన గిరిపతనే వామహనుభంగస్య జాతత్వాదిలిభావః. సి. 'పాలి ప్ర్యుక్త్యంకపక్షి-ష్వి' త్యుచరః. ఏతేన బాల్య ఏవేంద్రవజ్రప్రహరణహన శక్త స్యాస్య కిం వక్తవ్యం శక్తిగంపన్నత్వ మితి సూచ్యతే, తథాచోక్తగుణవిశిష్టత యాఽనైవ దూతత్వం యుక్త మి త్యవగమ్యతే, యథాహ కామందకః. 'ప్రగల్భ స్సన్నిలిమా న్వాగ్నీ శస్త్రే కాస్తే చ నిష్ఠికః, ఆభ్యున్నతర్తా నృపలేద్దూతో భవతు మర్హ తీ'తి. దశముఖస్య రావణస్య కీర్తిస్తోమో యశోమండలం స ఏవ సోమ శ్చంద్రః తస్య.

1 'శతమఖకృతవాణీ విద్యయే' తిపాతే శతమఖకృతా వాణీ విద్యావింద్రం వ్యాకరణం. వాణీ.

శృరమ ఇవ తనూమాఁ ప్రాప రామం హనూమాఁ. ౧౦

గ. స ఏవ స్వీకృత భిక్షువేష స్సవినయ మేతా వాబభాషే. ౧౧

భవంతా కతరౌ కాంతాకారౌ కాంతారం కథ మిద మవత
రతామ్. ౧౨

విచిత్రతరజిహ్వుకోదండమండితా వపి దినస్యాస్య సుదినత్వా
ద్భవంతౌ స జిమూతౌ. ౧౩

తనూమాఁ మూర్తిమాఁ, ని. 'త్రియాం మూర్తి స్తస్తనూ' రిత్యమరః. చరమః
పక్షః కృష్ణపక్ష ఇవ స్థిత, ఇత్యు లేప్రికా, కాలక్రమే దాస్య తత్త యకరత్వా దితి
భావః. స తు సోఽపి హనూమాఁ, 'శరాదీనాం చే'తి దీర్ఘః, రామం ప్రాప, ఉక్తా
లంకారయౌ స్సంస్పృష్టిః. మాలినీవృక్షమ్. ౧౦

స ఇతి. స్వీకృతభిక్షు వేషఃస్వీకృతసన్యాసివేషః, స ఏవః హనూమాఁ, చారా
ణాం తత్ర వాచారాదితి భావః 'భిక్షురూపం తతో భేజే శతబుద్ధితయాకపి' రితి శ్రీమ
ద్రామాయణే సవినయం సర్వశ్రయం, ఏతే రామలక్షణా, వాబభాషే ఉవాచ, అత్ర
మహాపుణ్యస్య పరమభాగవతాగ్రగణ్యస్య హనూమతోఽపి రూపాంతరస్వీకరణే కిము
తాతిక్రూరస్య దుర్విసీతస్య రావణస్య సీతాపహరణసమనయ ఇత్యనుసంధేయమ్. ౧౧

అ. భాషణప్రకార మేవాహ. — భవంతావిత్యాదినా. కాంతాకారౌ
మనోహరరూపా, ని. 'కాంతం మనోహరం రుచ్య' మిత్యమరః. భవంతౌ, ఇద మేత,
ద్భవంతౌవేష మిత్యర్థః, కాంతారంకానసం, ని. 'గహనం కానసం వసం, కాంతార'మి
త్యమరః. కథం కేన హేతునా, అవతరతా మవతీర్ణవంతౌ, ప్రవిప్లవంతావిత్యర్థః.

విచిత్రత రేతి. కిం చ విచిత్రతరాభ్యా మత్యంతాశ్చర్యకరాభ్యాం, జిహ్వుకో
దండాభ్యాం. జైత్రచాపాభ్యాం, తథా విచిత్రతరేణ నానావర్ణసంపూర్ణత్వా దితి
చిత్రేణ జిహ్వుకోదండేనేంద్రధనుషా చ మండితౌ, 'మండిభూషణ' ఇతి భార్యోః కర్తృణి
త్తః ని. 'జిహ్వుశ్చక్రే ధనుఃకపి, జైత్రేచే'తి విశ్వః, తథా ప్యస్య దినస్య సుదినత్వాల్
యుద్ధద్వర్జనా నైఘచ్చన్నత్వాభావేన చ సుదినత్వా ధేలోః, భవంతౌ యువాం,
జీమూతౌ మేఘా, నభవత, ఇత్యర్థః. తథా చే'నైఘచ్చన్నేఽహ్ని దుర్దిన' మిత్యభి
ధానా ద్దర్శితత్వ మేవ స్యాదితి భావః ని. 'జీమూతౌ' మేఘవర్షతా'విత్యమరః.
జీమూతకబ్ధో వ్యాఖ్యాతః ౧౩

జటావల్కులయుతావపిజంగమత్వాద్భవంతౌ న కల్పవృక్షౌ. ౧౪
తమోపహాలోక కలితావపియాగపద్య భాస్వర తేజస్సన్నిధ్యా
ద్భవంతౌ న పుష్పవంతౌ† ౧౫

ప. కుశస్తంబేఽపి సంభూతం సౌరభ్య మివ భాసతే,

జటేతి. కిం చ జటావల్కులై ర్నితకవచవల్కులవసనైః శిషాత్వస్థిశ్చ యతో
సహితా వపి, ని. 'కాఖాణాలే శిషాజటే' 'త్వక్ శ్రీ వల్కుల వల్కుల మశ్రీయా'
మి త్యమరః, జంగమత్వా త్సంచారశీలత్వా ద్భవంతౌ, కల్పవృక్షౌ, న భవతః, తథా
త్వే స్థావరత్వం స్యా దితి భావః. ౧౪

తమోపహేతి. కిం చ తమోపహాలోకేన అజ్ఞాననిరాసకదర్శనేన తద్వద్భావం
తవిధ్వంసకద్యోతనేన కలితో యుక్తౌ, ని. 'రాహా ధ్యాంతే గుణే తమః' 'అలోకా
దర్శనద్యోతా'వితి చామరః, తథాపి యోగపద్యభాస్వరయోః యోగపత్ప్రకాశనశీల
యోః, యువయో, సన్నిధ్యా త్సన్నిధానా ధేతోః, భవంతౌ, పుష్పవంతౌ దివా
కరనిశాఃశాన భవతః. తథాత్వే యోగపద్యభాస్వరసాన్నిధ్య మేవ న స్యా దితిభావః,
అతః 'కాయానా' మితి వాక్యశేషః 'స్థేశభాసపిసకసో వరచ' ఇతి వరచ, పుష్పం
వికాసః అనయో ర స్తీతి పుష్పవంతౌ వితి విగ్రహః. ని. 'ఏకయోక్త్యా పుష్పవంతౌ
దివాకరనిశాకరా'వి త్యమరః. అత్ర స్థానత్రయేఽపి జ్ఞేషభంగ్యా జీమూత త్వాదివా సం
దివ్యా సుదినత్వాదిహేతుభి ర్నిషేధేఽపి నిశ్చయవర్తవసానాథానా స్థిషసమహిత
విరోధానుప్రాణితశుద్ధవిషయ స్సందేహలంకారః 'విషయో విషయాయత్ర సాదృశ్యా
త్కవినస్తుతౌ, సందేహగోచరా స్యాతాం సందేహలంకృతీస్తీ ధే'తిలక్షణాత్. ౧౫

కుశేతి. కుశస్తంబే దర్శకాండే, అపిశబ్దో విరోధసూచకః, తత్ర యదా
కదాఽపి సౌరభ్యానుదయా దితి భావః. సంభూతం సముత్పన్నం, సౌరభ్య మామోద
ఇవ, తపోవేషే, జటావల్కులధారణరూపతవస్వీసముచితవేషేఽపి త్యర్థః, యువానౌ
చ తౌ యోగినౌ చ తయో ర్యువయోగినోః తరుణతవస్వీనోః, యువయో ర్భవతో,

† అత్ర మతుప్రవృత్తయప్రదర్శనాంతరత్వం, అకవివ 'క్రమేదితాభ్యా
మివపుష్పవద్భ్యా' మిత్యాది ప్రయుక్తం ఆకారాంతత్వ ముచ్యతే, 'రవిశశినౌ పుష్ప
వంతాభ్యా' విత్యమరమాలాయాం వ్రయోగదర్శనాత్, 'ప్రాప్తీత్యగ్గరణీధరశిఖరస్థిత
పుష్పవంతాభ్యా' మిత్యాదివ్రయోగదర్శనా చ్చ, అమరసింహ స్తు పక్షద్వయం మనః
నిధాయ 'ఏకయోక్త్యా పుష్పవంతౌ' వితి సామాన్యతో నిర్దిష్టవాక్,

1 లలితౌ. 2 భాస్వరసాన్నిధ్యాత్.

తపోవేషేఽపి సౌందర్యం యువయో ర్యువయోగినోః. ౧౬
 యుష్మద్వారాసుఖాస్వాద లుబ్ధయో శ్శ్రోత్రయో స్సుఖమ్,
 స్వయ మేవ గ్రహీతుం మే జిహ్వ ప్రహ్వ ప్రవర్తతే. ౧౭

గ. కశ్చి దస్తి సమస్తవానరపతి స్సుగ్రీవ ఇతి. ౧౮

తేన భ్రాతృభయా దృశ్యమూక ముపాశ్రి తేన యువాభ్యాం
 'సమం సఖ్య మిచ్ఛతా ప్రేషితం హనూమదభిధానంభిక్షురూపప్రతిచ్ఛ
 న్నం వానర మిమం జన మాంజనేయం ప్రభంజనసంజాతం జానీతమితి.

సౌందర్యం రామణీయకం, భాసలే ప్రకాశలే, భవతో రివ తపస్విషు సౌందర్యావ
 భాసనం న కుత్రాపి దృష్టవరం అతో యువా మపూర్వతపస్విసా విత్యాశయః. అత్ర
 టక స్తంబస్య పవిత్రత్వాదిభక్తైః ప్రశస్తత్వేఽపిహేమ్న ఇవ కదాఽపి సౌరభ్యా
 సంభవా దభూతోపమేయం, తయా చ పరమపవిత్రత్వనిరుపమసౌందర్యసంపన్న
 త్యాదిపస్తవ్యజ్యలే. ౧౬

ఆ. అథ మహతాం నికటే కచట మనుచిత మితి మత్వా స్వాశయం ప్రకాశ
 యన్నాహ. — యుష్మదితి. యుష్మద్వారాయుష్మద్వృత్తానః నైవసుఖా అమృతం
 తస్యా అస్వాదే లుబ్ధయో గృహ్స్త్వే, యుష్మత్సఖ్యావసీయవారాకర్ణనలోలుపయో
 రిక్త్యర్థః, శ్రోత్రయోర్మదీయకర్ణయో, స్సుఖ మానందం, కర్మ. మే మమ, జిహ్వ రసనా
 ని. 'రసజ్ఞా రసనా జిహ్వ' త్యమరః, స్వయ మేవ గ్రహీతు మనుభవితం ప్రహ్వ
 నమ్రా సతీ, ప్రవర్తతే యుష్మచ్ఛ్రీమఖాల్ భవదీయవారా మనాక ర్ణైవ మహత్సం
 దర్శనజనితప్రభావవశా దహ మేవ నాం వత్తం ప్రవృత్తోఽస్మీ త్యర్థః. ౧౭

కశ్చి దితి. సుగ్రీవ ఇతి నామ్నా ప్రసిద్ధః, కశ్చి, త్నమస్తవానరపతిః సర్వక
 పీశ్వరః. అస్తి వర్తతే. ౧౮

ఆ. అస్తు తతః కిం కత్రాహ, — లేనేతి. భ్రాతృ ర్వాల్సినో భయాఢ్ఢేతోః,
 ఋశ్యమూక మృశ్యమూకాఖ్యంగిరి, ముపాశ్రితేనాధిష్ఠితేన, మతంగకాపాద్వా
 నస్తత్రాగంతు మకశ్యత్వా దితి భావః, అత ఏవ యువాభ్యాం సమం భవద్భ్యాం
 సాకం. సఖ్యం మైత్రీ మిచ్ఛతా కాంక్షతా, తేన సుగ్రీవేణ, ప్రేషితం వృత్తానమ
 జ్ఞానార్థం ప్రహితం, అత ఏవ భిక్షురూపేణ సన్యాసివేషేణ ప్రతిచ్ఛన్నం గుప్తమిమం
 జనం మాం, ఆంజనేయ మంజనాగర్భసంభూతం, 'స్త్రీభ్యో ఢక' ప్రభంజనాద్భిజని

తత స్తదీయం వచన మాకర్ణ్య కర్ణయుగళసుధావర్షి దేవర్షి
ప్రతిమోదాశరథి స్తముపాశ్రిప్య¹ తద్దర్శితేన పథా విరచితభువనసౌఖ్యం
సఖ్యం తపనతనయేన సాక మగ్నిసాక్షిక మకరోత్. ౨౦

ప. యోగం వితన్వతి హనూమతి రాఘవస్య
వైవస్వతేన హరిణా సమవర్తినా చ,

షేతుః పవమానా, కృంజాతం సమత్పన్నం, ని. 'నభస్వద్వాతపవనపవమానప్రభం
జనా' ఇ త్యమరః. హనూమా నిత్యభిధానం యస్య తంత్రోక్తం, హనూమదభిధానం,
వానరం, జాసిత మవధారయత, మిత్యాబభాషే ఇతి సంబంధః. ౧౯

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం, కర్ణయుగళసుధావర్షి, స్వాభిలషి తార్థావేదకత్వా
చ్చ)పగానందకర మిత్కర్థః. తదీయం హనూమత్సంబంధి, వచన, మాకర్ణ్య, దేవర్షి
ప్రతిమః స్వమాహత్వాద్దేవర్షిసదృశః. మహాసుభాష ఇత్కర్థః, దాశరథిః శ్రీరామః.
సానుజ ఇతిశేషః, తం హనూమంత, ముపాశ్రి మ్మయమేత్కర్థః 'పృష్ఠమారోఽప్య
తౌ వీరా జగామ కషిటంజర' ఇతి శ్రీరామాయణవచనా దితి భావః, తద్దర్శితేన
హనూమన్నిర్దిష్టేన, పథా మార్గేణ, గత్వేతి శేషః, తపనతనయేన సాకం సుగ్రీవేణ
సహ, విరచితభువనసౌఖ్య ముత్పాదితనిభిలలోకానందం, తస్య సకలలోకకంటకరావ
ణసంహరమూలత్వా దితిభావః, సఖ్యం మైత్రీం, 'సఖ్య ర్య'ఇతి యప్రత్యయః,
అగ్నిసాక్షీసాక్షా ద్విష్టే యస్మి న్మర్త్యే తద్యథా తథా అగ్నిసాక్షిక, మకరోత్,
'సాక్షా ద్విష్టరి సంజ్ఞాయా'మితి సాక్షాచ్ఛబ్దా దిని ప్రత్యయః, తత శ్చైషిః కప్ ప్ర
త్యయః, 'స్వరక్షణేఽవ్యతక్తస్య కోహేతుః పరరక్షణ'ఇతి న్యాయేనాన్యోన్యాయది
ర్న జాతా ఆవశ్యం భావినః కార్యస్య బ్రహ్మణాఽపి నివర్తయతు మశక్యత్వా దితి
భావః. తథాచ శ్రీరామాయణమ్ 'తతోఽగ్నిం దీప్యమానం తౌచక్రతు శ్చ ప్రదక్షి
ణమ్, సుగ్రీవో రాఘవ శ్చైవ పయస్వత్వ ముపాగతా'వలి. ౨౦

యోగ మితి. హనూమతి ఆంజనేయే, రాఘవస్య, వివస్వతః సూర్యస్యాపత్యేన
వైవస్వతేన, 'తస్యాపత్య'మి త్యుత్. సమం వర్తితుం శీల మస్యాస్తీతి సమవర్తినా స
ర్వదాఽపి స్థామ్యే నైవ, వర్తన శీలే నే త్యర్థః, తాభీత్యే ణినిః. హరిణా కషినా.
సుగ్రీవేణ, యోగం సంఘం, వితన్వతి ఘర్వతి సతి. ని. 'యోగ స్సన్నహనోపా

1 'దాశరథిస్తద్దర్శితేనపథా తముపాశ్రిత్యే'తి పాతే తం నిజకృచ్ఛా)పనోదకం
సుగ్రీవ ముపాశ్రిత్య ఆశ్రయణీయత్వేన ప్రాప్యేత్కర్థః.

మేనే విధి ర్న టయ్యతుం 'హరి మింద్రపుత్రం

వైవస్వతేన హరిణా సమవర్తినా చ.

౨౧

గ. తత స్తత్తణసంభూతవిస్రంభాయ ప్రతిశ్రుతవాలివధాయ 'కథిత నిజమన్తధదశాయ దాశరథయే సుగ్రీవో దశగ్రీవనీయమానసీతాపాతి తాని కానిచి దాభరణాని న్యదర్శయత్.

౨౨

ప. ప్రత్యర్పితానాం కపిపుంగవేన

య ధ్యానసంగతియు క్త ప్తి' త్యమరః. విధి ర్నమ చ ని. 'విధి ర్విధానే వైవేదికీ' త్యమరః. ఇంద్రపుత్రం హరిః కపిం, వాలిన మిత్యర్థః, వైవస్వతేన సూర్యతనయేన సమవర్తినా, ప్రాణేనాం కర్పాయూపసంధప్రవర్తనలేనే త్యర్థః. హరిణా యమేన ఘటయతుం, మేనే, శ్రీరామసుగ్రీవసఖ్యాత్ మృత్యుః ప్రత్యాసన్నోవాలిన ఇతి ఫలితార్థః, ని. 'త్రాధదేవో వైవస్వతోఽంతఃః సమవర్తీ పరేతరాట్', 'యమానిలేంద్ర చంద్రార్కవిష్టుసింహంశువాజిఘ, శుకః హికపిభేకేషు హరి ర్నా కపిలేర్విప్రీతి చామ రః. అత్ర విధే రీపుద్గననాసంబంధేఽపి తత్సంబంధకథనా దతితయోక్తిభేదః. తథా ద్విలీయపాదస్య చతుర్థే సంయమనాత్సంపప్తయమక శ్మబ్దాలంకారః. పసంతలలకా పృక్షమ్.

౨౩

తత ఇతి. తతస్తవనంతరం. తత్తణసంభూత స్సఖ్యకరణక్షణ ఏవ సంజాతః విస్రంభో విశ్వాసో యస్య తస్యై, తత్సమాగమస్య నద్యపివ ప్రత్యయజనకత్వా దితిభా విః. ని. 'సమా విస్రంభవిశ్వాసా'వి త్యమరః, ప్రతిశ్రుతః ప్రతిజ్ఞాతో వాలివధోయేన తస్యైభవద్వేషిణం వాలినం హత్వా తారయా సహతత్సామ్రజ్యం తుభ్యం దాస్యామితి కృతప్రతిజ్ఞాయే త్యర్థః. ని. 'అంగీకృత మాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాత' మి త్యమరః, కథితా ఉక్తా. నిజా స్వీయూ మన్తధదశా సీతావిరహ ప్రయుక్తమన్తధావస్థాయేన తస్యై ప్రియతమామితోగే నాహ మేవం వివణ్ణో జాత స్తత్త్వయాఽపశ్యం తదన్వేష గార్థం ప్రయత్నః కర్తవ్యః ఇత్యాచేదిత్యాత్మీయచేదనాయేత్యర్థః, ని. 'దశావరా వపఘాయా' మితివిశ్వే, దాశరథయే శ్రీరామాయ, సుగ్రీవః, దశగ్రీవేణ రావణేన నీయమానయా హ్రియమాణయా, సీతయా, పాతితాని త్యక్తాని, కాని చి త్క్రయ, న్త్యాభరణాని, భూషణాని, న్యదర్శయ ద్దర్శయూమాన.

౨౪

ప్రత్యర్పితానామితి రామః, కపిపుంగవేన కపిత్రేష్టేన, సుగ్రీవేణ, ప్రత్యర్పి

రామ స్వకాంతాధృతభూషణానామ్,
సంస్కార¹హైన్యా త్పరిధూసరాణాం
ప్రత్యక్షనం బాష్పజలై శ్చకార.

౨౩

గ. తత సౌమిత్రి ఫణితినిర్బంధసంధుతీతద్దై ర్యేణ రామేణానుయ
క్తో వాలివైరకారణం భానుసూను రిత్థ మకథయత్.

౨౪

పురా ఖలు నిఖలరిపుకులతిమిరనిచయష రీచిమాలినం వాలినం
మాయావీ నామ దానవః క శ్చన దుందుభే రాభితా యుద్ధాయ రుద్ధావ్
తద్బల²చలితధృతి రురగనగరకుమార³మగాహత.

౨౫

తానాం, కథా సంస్కారహైన్యాత్ ష్టాశనశోధనాద్యభానా, త్పరిధూసరాణాం
పరితో మలినానాం, స్వకాంతాధృతభూషణానాం, బాష్పజలై స్త్రిజనేత్రాంబుభిః.
ప్రత్యక్షనం పరిశోధనం, నిర్మలభావ మితి యావత్, చకార, తా నీనూని ఖలు తపీ
యాని భూషణా నీతి పునఃపునః పశ్య న్నశూణి ముమో చే త్యర్థః, అత్ర ష్టాశనకర
దాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః, తయా చ తస్య తావ్యక్తి ప్రియతమా
విషయప్రేమాతిభూమి రితి వ్యజ్యతే. ఇంద్ర వజ్రావృత్తమ్.

౨౩

తత ఇతి. తతో భూషణదర్శనజనితశోకానంతరం, సౌమిత్రి ఫణితిభిః మహత్తన
స్తవ నైవం శోకలాలసత్వం యుక్త మిత్యాద్యుపాలన వాక్యై ర్యో నిర్బంధ స్తేన
సంధుతీతం సందానికం, హ్యం యస్య లేన, అక్షణవాక్యవశా త్పునః ప్రకృతి మాప
స్తే నేత్యర్థః, రామేణ, భానుసూను స్సుగ్రీవః, వాలివైరకారణ, మయయుక్తః పృష్ఠ
స్పృక్, అనుపూర్వా ద్యుజ్జేః కర్తృణి క్తః. ని 'ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛాసే' త్య
మరః. అత ఏవ దుహదిత్వా ద్వికర్తృకత్వం, ఇత్థ మకథయత్ కథనమానః.

౨౪

అ. తత్ప్రకార మేన వివృణోతి. - పురా ఖ వ్యుత్పాదినా. పురా పూర్వకాలే,
ఖలుశబ్దో వాక్యాలంకారే, నిఖలరిపుకుల మశేషశత్రుమండల మేవ విమిరసిచయోఽంధ
కారపటలం తస్య మరీచిమాలినం సూర్యం సకలశత్రుకులసంహారిణ మి త్యర్థః, వాలినం
దుందుభే, రాభితా జేష్ఠః, మానూ వీతి యథార్థనామ్నా ప్రసిద్ధః, 'అస్తాయా మేధా
ప్రజోవిసి' రితి మత్స్యధీయో విసిప్రత్యయః, కశ్చన కోఽపి, దానవః, యుద్ధాయ
యుద్ధం కర్తం, రుద్ధావ్ నిరుధ్య, తస్య వాలినోబలేన పరాక్రమేణ చ తా భ్రష్టా
ధృతి ర్దైర్యం యస్య స తథోక్త స్పృక్, ఉరగనగరకుమారం పాతాళగుహం, అగాహత
ప్రావిశత్.

౨౫

తదను గుహం గాహమానేన మానశాలినా హేమమాలినా
వాలినా బిలముఖపాలనాయ నిహిత స్తస్యోత్థానవేశాం ¹ప్రతిపాలయన్
సన్ చిరకాలేవ్యతీతే ఘనస్త్వానమాంసవి స్తృత మస్పృక్పూరమవేక్ష్య
భ్రాతా మే నిహత ఇతి నిరచినవమ్. ౨౬

తదను విపులోపలఫలకవిహిత ¹బిలముఖస్తస్మై దత్వా స్వయం
ముదశ్రురుదకం నై వాప మాపం శోకాన్ధగి కిష్కింధామ్. ౨౭

తదన్వితః. తదను తదనంతరం, గుహం దానవప్రవిష్టమహరం, గాహమానేన
ప్రవిశతా, కుకః మానశాలినా పరవిదారణాభిమానధనేన, న తు యథాకథంచి స్థివన
తత్సరేణేత్యర్థః, హేమమాలా ఇంద్రదత్త కనకమాలికాఽస్యాస్తీలి హేమమాలినా,
ప్రీహ్యదిత్వా దినిః, వాలినా బిలముఖపాలనాయ గుహద్వారసంరక్షణాయ, దాన
వాంతరాప్రవేశార్థమిత్యర్థః, నిహితః నియుక్తః, అహ మితి శేషః, తస్య వాలినః.
ఉత్థానవేశాం పునరాగమనసమయం, పరిపాలయన్, తదా చిరకాలేవ్యతీతే సాగ్ర
సంవత్సరే ఆతీతేనతీ త్యర్థః, 'తస్య ప్రవిష్టస్య బిలం సాగ్ర సుంవత్సరో గత' ఇతి
శ్రీరామాయణాత్. తతః ఘనేన సూక్ష్మతరముద్బుదమండలేనస్త్వానం ఘనీభూతం య
న్దాంసం విశితం లేన విస్తృతం పర్యాప్తం, అస్పృక్పూరం రక్తప్రవాహం, అవేక్ష్యదృ
ష్ట్వా, మే మమ, భ్రాతా వాలీ, నిహత ఇతి, నిరచినవం నిరధారయం, తాదృగస్పృగ్దర్శ
నేన తథా భ్రాన్తోఽస్మీ త్యర్థః. ౨౬

తదన్వితః. తదను నిర్ధారణానంతరం, విపులోపలఫలకేన [†]విస్తృతశిలాఫలకేనసి
హిత మాచ్ఛాదితం బిలముఖం గుహద్వారం, యేనన తథోక్త స్పృక్, దానవస్య పున
ర్విర్గమనాభావార్థ మితి భాషః, ని. 'అసి ధానతిరో ధానసిధానాచ్ఛాదనానిచే'త్యమరః,
'వప్తి వాగురి రహ్నిప మవాచ్యో రుపసర్గయో' రిత్యపే రకారణాపః, స్వయం ముదశ్రు
రుదతబాష్ప స్పృక్, తస్మై వాలినే, నైవాప ముదకం విత్పతర్పణజలం, దత్వా, శోకేన
భ్రాతృనిధనజనితవిషాదేన, ఆంధః ఇతికర్తవ్యతామూఢ స్పృక్, కిష్కింధాం వాలిపాలి
తనగరీం, అవాపం ప్రాప్నువం, ప్రవిష్టవా నిత్యర్థః. ౨౭

† 'విపులోపలపటలే' లిపాతే మహత్తరశిలానికరేణేత్యర్థః.

1 ప్రతిపాలయన్. 2 అప్యతీతే. 3 నిస్సృత. 4 బిలముఖస్పృవలీముఖజలః
ఇత్యర్థికం క్యుచిత్.

అథ విదితవృత్తాంతై రమాత్యై రభిషేచితే మయి స వాలీ
మాయావినం నిహత్య ఖరతరభుజపరిఘవిఘటితబిలవదనపిఢాన స్తరసా
రసాతలాన్నిర్గత్య పురం ప్రవిష్టోఽతీవ రుష్టః ప్రభ్రష్టాశయం బహుశః
ప్రణిపతంతం ప్రతిపాదితయాథాతథ్య మముం జనం నిరాగస మపి
నగరాన్నిరకాసయత్.

౨౮

తదను తదనుధావనా త్కాండిశీకస్య మమ పర్వతేఽస్మిన్న
కుతోభయసఙ్ఖారకారణ మాకర్ణ్యతామ్.

౨౯

అథేతి. అథానంతరం, విదితో విజ్ఞాతో వృత్తాంతః వాలినాశరూపవారూ
యై స్తై రమాత్యై ర్నంత్రిభిః, మయి, అభిషేచితే రాజ్యాభిషిక్తే సతి, స వాలీ, మా
యాయావినం దానవం, నిహత్య సంహృత్య, ఖరతరాభ్యా మతిశయేన కఠినాభ్యాం భుజ
పరిఘాభ్యాం నిజభుజార్గళాభ్యాంవిఘటితం విదారితం బిలవదనపిఢానం గుహద్వారా
చ్ఛాదనశిలాఫలకం యేన స తథోక్తస్సౌ, తరసా రంహసా, రసాతలాత్పాతాశకుహ
రాత్, నిర్గత్య బహిరంగత్య, పురం కిష్కింధానగరీం, ప్రవిష్టః, బిలమధ్యేఽయం
దానవేన నిహత స్సృగిదితి తన్మఖమాచ్ఛాద్య స్వయమజానన్నివాగత్య రాజ్యసుఖ
మనుభవత్వేష ద్రోహీ త్యత్యంతరోహక్రాంతచిత్త స్స నిత్యర్థః, ప్రభ్రష్టాశయ మేత
ద్దర్శనా ద్విసప్తబద్ధి, మితేక ర్తవ్యతాశాన్య మిత్యర్థః, ఆకవివ బహుశో బహువారం,
ప్రణిపతంత మజ్ఞానాదేవ కృత మతోమదపరాధం యమస్యేతి పునః పునః పాద
యోర్నిపతంత మిత్యర్థః, తథా ప్రతిపాదితం సమ్యక్కఙ్గితం యాథార్థ్యం యేన
తం తథోక్తం, రక్తప్రవాహదర్శనేన త్వదీయనిధన మాశంక్య దానవోఽయం పునర్ని
ర్గమనాక్షమకయా బిలమధ్యే మ్రియతా మితి తన్మఖ మాచ్ఛాద్యాగతోఽస్మి న తు
ద్రోహేజేతి కథితవస్తుగతి మిత్యర్థః, యాథాతథ్య మరణ్యకాండే వ్యాఖ్యాతం
'రామలక్ష్మణయో ర్యాథాతథ్య' మిత్యత్ర. నిరాగసం వస్తుతోనిరపరాధమపి, ని.
'అగోఽపరాగో మంతుశ్చే' త్యమరః. అముం జనం, మా మిత్యర్థః, నగరా క్కిష్కిం
ధానగరాత్, నిరకాసయత్ నిష్కాసితవాక్, 'నిరాసయ' దితి పాతేఽత్యయ
మేవార్థః.

౩౦

తదన్వీతి. తదను నిష్కాసనానంతరం, తదనుధావనాల్ తస్య వాలినః కర్తుః
అనుధావనా వసుత్య ధావనాల్, 'భీత్రాధానాం భయపేతు' రిత్తపాదానత్వా
త్వంచమి, కాండిశీకస్య భయద్రుతస్య. ని. 'కాండిశీకో భయద్రుత' ఇత్యమరః, మ
మాస్మిన్ పర్వతే ఋశ్యమూకే నాస్తి ఖతో భయ మత్రే త్యఖతో భయః వాలి

పురైకదా వాలిన ¹ మతనుభుజబల మఖిలకులాచలచాలన
చతురం చతురర్ణవలంఘనజంఘాలం దుందుభి ర్నామ బృందారకారి
ర్లులాయకాయః పరిభూయ సమరే సమతిష్ఠత. 30

గ. తదను నిహతస్య తస్య శరీరం వాలీ బలావలేపేన సకలలోక
విలయ²విలోలలితాతులబలపవనచలితలఘుతూలలీలయా మతంగాశ్ర
మక్షితౌ క్షిప్ర మక్షిపత్. 30

భయశంకాకూన్య ఇత్యర్థః, మయూరవృంసకాది 'వ్యచోచ్చనీచోచ్చ పరా
చోచ్చావచాచించనాకుతోభయా' దితి తత్పూర్వే నిపాతసాత్పాదుః, స చాసౌ
సంచార శ్చ తస్య కారణం హేతు రాకర్ణ్యతాం శ్రూయతాం. 30

అ. తదేవ వివృణోతి - పురే రే. పురా పూర్వకాలే, ఏకదా ఏకస్మిన్ దినే,
అతనుభుజబల మనల్పబాహుపరాక్రమకాలినం, అతవివహఖిలకులాచలనాం మహేం
ద్రాదిన ప్రకులపర్వతానాం, చాలనేవిలోలతాపాదనే, చతురం, శక్త మి త్యర్థః, 'మ
హేంద్రోమలయ స్సహ్య శ్చక్తిమా నృక్షపర్వతః, వింధ్య శ్చ పానియాత్ర శ్చ స
ప్తైలే కులపర్వతా' ఇత్యాది విష్ణుపురాణవచనం, తథా చతుర్థా మర్ణవానాం లంఘన
మరిక్రమణ మిత్యుత్తరపదసమాసః, తత్ర జంఘాలం జంఘావేగవంతం, అతిజవ మిత్య
ర్థః. ని. 'జంఘాలోఽతిజవ స్తుల్యో' విత్యమరః, 'ప్రాణిస్థా దాతోలజన్యతరస్యో'
మితి మత్స్యరీయో లచ్చిత్యయః, వాఙ్మనం, బలాయకాయో మహిమకృతిః 'బలాయో
మహిమో వాహద్విచ'దిత్యమరః, దుందుభిర్నామ దుందుభి రితి ప్రసిద్ధః, బృందారకారిః
సురరిపుః, కశ్చిద్దానవ ఇత్యర్థః, పరిభూయ తిరస్కృత్య, ని. 'అనాదరిః పరిభవః పరి
భావస్తిరస్మియే' త్యమరః, సమరే యుధి, సమతిష్ఠత సంస్థితః మృతః, వాలినానిహ
తోఽభూదిత్యర్థః, ని. 'సంస్థాచారే స్థితౌ మృతౌ' వి త్యమరః, సంపూర్వా త్తిష్ఠతే
ర్తరగాథా ల్లక్ష. 'సమవప్రవిభ్యంభ' ఇత్యాత్మనేపదం. 30

తదన్విత. తదను, నిహతస్య, తస్య దుందుభే, శరీరం, వాలీ, బలావలేపేన
నిజభుజబలగర్వేణ హేతునా, ని. 'అవలేప స్తు గర్వే స్యాల్లేపనే దూషణేఽపి చే' తి
విశ్వః, సకలలోకవిలయే జగత్ప్రళయే విఘోటః విశేషేణ చంచలః. ని. 'లోఽశ్వల
సత్పష్టయో' తిత్యమరః, లలితో వికసితః వ్యాపనశీల ఇతి యావత్. 'లలవికాస' ఇతి

1 ఆతుల.

2 'విలోలదకులబలపవనచలితలఘుతూలకులలీలయే' తి పాతే విలోల విశేషేణ
చలత్. ని. 'చల ల్లోలం చలాచల'మిత్యమరః, తూలకులంకార్యాన సమాహ ఇత్యర్థః.

ప. తత్ర వాలికరనున్న నిష్పతద్దందుభి ¹ప్రభవర క్తబిందుభిః,

పాటలంతదభవన్తు నేర్వనంతస్యవక్త్రమపి ²రోషరూపితమ్. 3౨

గ. తతో మతంగశాపబలా దవాలివశ్య మృశ్యమూకం విమృశ్యాస్త్రీ విస్తృతపురనివాససుఖే మయి సుచిరం నివసతి సతి. 3౩

ప. ఆయ మసుఖయ దేవం దేవ ధీమా హనూమా

ధాతోః కర్తరి క్తః, అతులబలః నిరుపమశక్తి శ్చ యః పవనః ప్రలయకాలప్రచండ మారుత ఇత్యర్థః, లేన చలిత ముద్ధాతం యల్లఘటూలం, తస్య లీలయా తత్సదృశ లీలయేతి నిదర్శనా, మతంగస్యమహాదే రాశ్రమక్షితౌ తపోఽనసీమ్ని, క్షీప్రం ద్రుతం, ఆక్షిప త్వేగనూమాన, నిపాతయామానే త్యర్థః. 3౧

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ ఊహణసమయే, వాలినః కరాభ్యాం నున్నః ప్రేరితః 'సుదవిదే'త్యాదినా నిష్ఠాతకారస్య నకారః, అతవివ నిష్పతస్నిర్గచ్ఛన్ యోదందుభి కాయః తత్ప్రభవైస్తదవస్తవైః రక్తబిందుభి శ్శీఠీకపృష్ఠతైః, మునే ర్నతంగస్య సంబంధి, తత్ప్రసిద్ధం. పనం తపోఽవనం, పాటలం రక్తవర్ణ, మభవత్, తథా తస్య మునేః వక్త్రం పదన మపి, రోషేణ నిజతపోఽవన మలీనికరణజనితకోపేన రూపితం ఆలిప్తం సత్, పాటల, మభవత్, కోఽయం 'మదీయతపోఽవనస్య కాలుష్య మాపాది తవానితి మునిర్భృత మౌగ్రహావిప్రోఽభూ దిత్యర్థః. అత్ర మునివననరక్తయోః ప్రకృతయో రేవ పాటలితత్వ సంబంధా దౌషమ్యస్య గమ్యత్వాచ్చ కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా. రధోద్ధతావృత్తమ్. 3౨

తత ఇతి. తతస్తదనంతరం, మతంగస్య వాలినైవ తత్కృత మితి నిజతపోఽవ లేన విజ్ఞాతవతో మతంగమహామునేః శాపబలాత్, ఇహనే నాన్రవేష్టవ్యం ప్రవిష్టస్య వధోభవే దిల్వేపంరూపశ్రీరామాయణోక్త శాపవశాదిత్యర్థః. ఋశ్యమూక మవాలి వశ్యం, వాలినః ప్రవేష్టమశక్య మిత్యర్థః. విమృశ్యాస్త్రీచ్య, అస్తి త్ ఋశ్యమూకే, మయిపురవాసేన పత్తనవాసేన యత్సుఖం జాతం తద్విస్తృతం యేన తస్మిన్, తథోక్త ఇతి విధేయవిశేషణం, రాజ్యసుఖా దప్యధిక సుఖ మనుభవితరీత్యర్థః. సుచిరం బహు కాలం, నివసతి పర్వమానే సతి. 3౩

ఆయమితి. హేదేవ స్వామి, ఊహాపోహార్థవిజ్ఞానేన తత్త్వనిర్ధారణంధీ సానిత్యమస్యాస్త్రీతి ధీమా, నిత్యయోగే మత్తవ్, ఆయ మితి హస్తనిర్దేశః, హనూ మా, రిపుః వాలిప్రహితోఽయం యః కశ్చన శత్రు రితి, మత్వేవిశేషః, భవతస్తస్య

రిపు రితి భవతోఽపి త్రస్త మస్తాజసం మామ్,

దవహుతవహధూమస్తోమ ఇ త్వంబువాహః

చ్చకిత మివ మయూరం మారుతో వారిశీతః.

38

గ. శ్రుత్వా తు రామ శ్శోకోదగ్రాం సుగ్రీవగిర మథ యద్యేవం
మహాభాగ మాభైషీ ర్మమ శిలీముఖ ఏవ వలీముఖస్య త స్యాసూకా
కాలక్షేప మహస్య పాస్య తీత్యుక్త్వా తత్ప్రీత్యయార్థం పాదాంగుష్ఠేన
ప్రేరితదుందుభిశ్శేబరభరస్తత్కర్తృణాఽప్యత్ప్రప్తస్య తస్య సుగ్రీవస్య
ద్రోపి, మత్సఖ్యార్థం సమాగతా దపీ త్యవిశబ్ధార్థః. త్రస్తం భీత, మస్తాజసం నవ్వతే
జన్మం, మాం, ఏవ మనేన ప్రకారేణ, యుష్మత్ప్రవృత్తిపరామర్శపూర్వకసఖ్యానుసం
ధానరూపేణేత్యర్థః. ఆసుఖయత్ ఆలోచయత్, కథ మివ వారిశీతః సలిలసంప
ర్కశీతలః మారుతః వాయుః, దవహుతవహస్య దవానలస్య ధూమస్తోమో ధూమ
కుటల, మిలి, మత్వా, అంబువాహః జలధరాత్, ఆత్మోల్లాసకరాదేవేతి భావః.
చకితం భయసంభ్రాంతం, మహ్యమరిశయేన కాలీతి మయూరం బద్ధిణమివ, ని.
'మయూరో బద్ధిణో బద్ధి' త్యమరః. పృషోదరాదిత్వా త్యాధుః, ఆత్ర క్రాంతీత్రాణ్డోప
మా. సా చాంబువాహే ధూమస్తోమప్రమా ద్భ్రాంతిమతాంగేన సుకీర్త్యతే. మాలిసీ
వృత్తమ్.

38

శ్రు త్వేతి. అథానంతరంరామః, శోకోదగ్రాం శోక బహుళాం, సుగ్రీవగిరం,
శ్రుత్వా, అథానంతరం, హే సుహాభాగప్లవగమండలసార్వభౌమ, యద్యేవం, త్వదుక్త
ప్రకారవిష నిశ్చిత శ్వేది త్యర్థః, మాభైషీ భయపరవశో మాఘాః, కుతః మమ శిలీ
ముఖవిష, ని. 'అలిఖాణో శిలీముఖా' విత్యమరః. తస్య, వలీముఖస్య కపేః వాఃనః, ని.
'కపిష్టవంగప్లవగకాఘామృగవలీముఖా' ఇత్యమరః. అసూ న్నానాక, ని. 'పుంసీ ఘా
న్మృగసహ స్రాణా' ఇత్యమరః. కాలక్షేపం కాలవిలంబనం, అహస్య త్యక్త్వా, క్షీప్ర
మేవేత్యర్థః. పాస్యతి, హరిష్యతి, ఇత్యేవ, ముక్త్వా, తప్తిత్యయార్థం విశ్వాసోత్పాద
నార్థం, ని. 'ప్రత్యయోఽధీనశబ్దజ్ఞానవిశ్వాసహేతుష్యి' త్యమరః. పాదాంగుష్ఠేన
ప్రేరితో దశయోజన పర్యంతం క్షీప్రా దుందుభిశ్శేబర మేవ భరో యేన సత సోక్త
స్య, పూర్వం వాలీ నిజభుజాభ్యాం యావ ద్ధృల ముద్భాసి మ్యేదం కశేబర ముత్తి
త్రవాక్ తదేత త్వాదాంగుష్ఠేన వినిశ్చిత్తంచేత్తస్మా దవ్యధికబలౌఽయ మిలి మయి
విశ్వాసోఽస్య భవేదిత్యాశయేన తథా కృతవా నిత్యర్థః. తతః తత్కర్తృణా పాదాం
గుష్ఠేన దుందుభిశ్శేబరప్రేరణరూపకృత్యేనా వ్యతృప్తస్య, పూర్వం మేదోహంసాది

ప్రార్థనయా సప్తభువనస్తంభసంభావనయా కిల సప్తధా ¹ధాత్రా ప్ర
వర్ధమానపరిణాహారోహాన్ సప్తసాలా నవిధేయయాతుధాన²కులవధ
విధాయకేన సాయకేన వివాదధ. 3౫

సోఽయం సాయకో నికటగిరికటక మపి పాటయామాస. 3౬

స. నిర్భిన్నసాలకటకోఽస్తి యథా తథా త్వం
పాలస్త్యసాలకటకం యుధి పాటయేతి,

నా అతిభారవ దిదమిదాసింతు కేవలాస్థిప్రాయ మత ఏవ తత్ప్రేరణేన కథం మమ విశ్వా
సో భవేది త్యవరితుప్త స్తే త్యర్థః. సుగ్రీవస్య, ప్రార్థనయా యాజ్ఞయా, హేతునా,
సప్తసాలా భువనానాం లోకానాం స్తంభసంభావనయా ఆధారస్తంభకరణేచ్ఛయా,
కిలేత్యభీకే, ఐస్తుతస్తస్తభావత ఏవేతి భావః, ఆతవిహోత్పేక్షా సప్తధా సప్తప్ర
కారైః, ప్రకారవచనే ధాత్, ధాత్రా బ్రహ్మణా, ప్రవర్ధమానా వుపబీయమానా
పరిణాహారోహా వికాలతోచ్చాయా యేషం తాత్. అతివికాలా నభ్రంకషం
శ్చేతిభావః. ని. 'పరిణాహో వికాలతా' 'నగాద్యారోహ ఉచ్చాయ' ఇతి చామరః.
సప్తసప్తసంఖ్యాకాత్, సాలాత్ సర్జకతరూత్. అవిధేయయాతుధాన కులవధవిధాయ
కేన దుర్విసీతరాక్షసవంశవినాశకేన, సాయకేన బాణేన, విశ్వధ బిభేదే త్యర్థః. 3౫

స ఇతి. సోఽయం, సాయకః, యేన సాలాత్ బిభేద సోఽయ మిత్యర్థః. సికట
గిరికటకం సమీపస్థవర్ధతనితంబ మపి పాటయామాస, ని. 'కటకోఽస్త్రి నికంబోఽ
జే' రి త్యమరః. దుందుభికాయ ప్రేరణమాలే గాయం మాం న విశ్వసితవాత్,
కింతు నిజవానరస్వాభావ్యేన మత్ప్రభావం జ్ఞాతు మశక్తువ స్నేవ సప్తసాలనిర్భేదనం
యాచితవాత్ తథా చ తావన్నాత్ర భేదనే మమ కియద్ధస్తలాఘవ మిత్యభినివేశవతా
శ్రీరామేణ తస్య తథాప్రముక్తత్వా దితి భావః. తథా చ శ్రీరామాయణం, 'స
విన్యస్తో బలవతా బాణస్త్వర్ణ పరిష్కృతః, భిత్వా సాలాత్ గిరిప్రస్థం సప్త
ఘామిం వివేశహే'తి. 3౬

నిర్భిన్నేతి. యథా యేనప్రకారే గాహం, నిర్భిన్నాః విదారితాః సాలకటకా
స్సప్తసాలగిరినితంబా యేన స తథోక్తోఽస్తి, తథా లేన ప్రకారేణ త్వం, పాలస్త్య
రావణస్య సాలకటకం పురస్తాకారనితంబప్రదేశం, ని. 'ప్రాకారవృక్షయా స్సౌ
స్సౌ స్సర్జతరు స్సృతః' 'కటకం వలయే నానా రాజధానీ నితంబయా' రిత్యుధయ
త్రాపి విశ్వః, యుధి యుద్ధే పాటయ విదారయ, ఇ లేవంప్రకారేణ, స శిలీము

ఊచే శిలాదళనజాతరవేణ నూనం

తస్మై వలీముఖవరాయ శిలీముఖ స్మః.

32

గ. తత 1 స్తత్ప్రత్యయా దాహచాలేన పురుహూతతనయేన సార్థం తస్య తలాతలియుద్ధే ప్రవృత్తే సుజనదుర్జనయో ర్భేదం యావతో వివేక్తు మక్షమతయా సదసి వాచయసుతా ముపేత ఇవ వాగ్మీ తయో రవిశేషవేషకర్తృణో ర్భేద మనవగచ్ఛ న్నముక్తశరో 2 భూదాశరథిః.

3౮

భూ రామబాణః, శిలాదళనజాతరవేణ పాహణవిదారణజనికథ్యవినా, తస్మై వలీముఖ వరాయ సుగ్రీవాయ, ఊచే ఉక్తవాక్, నూన మిత్యుప్రేక్షాయాం, తాదృగ్రామబాణ సామర్థ్యం సిరిశ్చ సుగ్రీవో వాలినం నిహనిష్యత్యయ మితి విశ్వసికవా ని త్యర్థః, వసంతతిలకాచృత్తమ్.

32

తత ఇతి. తత స్సాలవిదారణానంతరం, తత్ప్రత్యయా త్సాలవిదళన రూపవిశ్వాసా, దాహచాలేన యుద్ధార్థ మాకారి లేన, పురుహూతతనయేన సార్థం వాలినా సహ, తస్య సుగ్రీవస్య, తలై శ్చ తలై శ్చ ప్రవృత్తేదం యుద్ధం ప్రవృత్త మితి తలా తం 'తత్రలే నేద మితి స ర్క' ఇతి సమాసః, 'అన్యేషా మపి దృశ్యత' ఇతి దీర్ఘః 'ఇచ్ఛార్థవ్యతిహాసే' ఇతీత్వం తచ్చ త ద్యుద్ధంచ కన్తిక, ముప్తియుద్ధ ఇత్యర్థః, ప్రవృత్తే జాలే సలి, సుజనదుర్జనయో, ర్భేద మంతరం, రూపతః ఆకృతిపశాద్వివేక్షం వివిచ్య వక్త, మక్షమతయా అనమర్కతయా హేతునా, సదసి సభాయాం, వాచం యచ్చ తితి వాచయమః జూసి, ని. 'తపస్వీ తాపసః పారికాంతీ వాచయమో ముని' ని త్యమరః, 'వాచి యమోవ్రత' ఇతి భిచ్చిత్యయః 'వాచం యమపురందరా' చేతి నిపాతనా న్దుమాగమః, తస్య భావస్తతా తాం, నిర్విచస్త్య మిత్యర్థః, ఉపేతః ప్రాప్తః, వాచోఽస్య సం తీతి వాగ్మీ వాపదూకః, ని. 'వాచోయుక్తిపటు ర్వాగ్మీ వాపదూకోఽలిశక్తరీ' త్యమరః 'వాచోగ్నిసిరిలిగ్నిని క్రత్యయః, స ఇ వే త్యుపమా, దాశరథిః శ్రీరామః, అపశేష కర్తృణో అభిన్నహారాద్యాభరణజనితకోభాచేష్టికయోః, తయో ర్వాలిసుగ్రీవయోః, భేద మంతర, మనవగచ్ఛ న్నజాన, న్నముక్తశరః అప్రయుక్తబాణోఽభూత్, యథా వాగ్మీ టుల్యరూపత్వా త్పుజన దుర్జనయోర్భేద మజాన న్నయ మేష ఇతి పక్షం స శక్నోతి తథా శ్రీరామోఽసి తయో స్తుల్యవేషకర్తృత్వా

1 ప్రత్యాహూతేన. 2 మనసిచారయ న్నదసి.

సుగ్రీవ స్తు వాలిబలా¹సహతయా లబ్ధదైన్యో వదాన్య ఇవ రామమార్గణాపాతమార్గే చక్షు ర్విక్షిప స్తపగతధృతి స్సుదూర మపాసరత్.

3F

గ త మేన మృశ్యమూకే మూకవత్ప్రపయా నివణ్ణం వివణ్ణ హృదయం ²దయాభు రాలోక్య త్రైలోక్యైకధన్వీ రామ స్తద్భేద మవగస్తుకామః కా మ ప్యభిజ్ఞానమాలాం సుగ్రీవగ్రీవాయాం బాణాని

త్తత్సర్వరూపభేద మజానానో మూలఘాతభయా చ్ఛరం ప్రయోక్తు మశక్నువం స్తూ ప్తీ ముదా స్తస్తే త్యర్థః.

3G

అ. తతః కి మి త్యక్త ఆహ—సుగ్రీవ ఇతి. సుగ్రీవస్తుతుశబ్దో²వ్యర్థకః, ననహ క ఇత్యసహః పచాద్యచ్. వాలిబలస్య వాలిపరాక్రమస్య అసహతయా అక్షమతయా, లబ్ధదైన్యో ప్రాప్తదీనభావః, వివాదస్యన్ని త్యర్థః, వదాన్యో బహుప్రద ఇవ, ని. 'స్య ర్వదాన్యమూలక్షదానకౌండా బహుప్రద' ఇత్యమరః, మార్గణాపాతమార్గే గ్రీరామ సాయకాగమనమార్గే, అర్థిజనాగమనమార్గే, చేతి శ్లేషసంకీర్ణేయ ముపమా. ని. 'మార్గణా సాయకార్థిసా' వితి నిఘంటుః. చక్షు ర్విక్షిపదృష్టిం ప్రసారయత్, తదా గమనాశయేనేతి భావః. తతః, అవగత ధృతిః నిరస్తపైర్వ సృక్, సుగూర మతివిప్ర కృష్టదేశ, మపాసర దపసృతవాక్, పలాయితవా ని త్యర్థః.

3F

అ. తతః కి మత ఆహ—తమితి. ప్రపయా పరాజయలజ్జయా³హేతునా, ఋ శ్యమూకే ఋశ్యమూకగిరా, భాషణప్రవణాశీతో⁴ మూకః లేన తుల్యం శద్వత్, నిర్వచ ఇనేత్యర్థః. ని. 'మూక స్తు పత్రం శ్రోతు మశిషిత' ఇ త్యమరః 'లేన తుల్యం క్రియా చేద్వతి'రితి పతిప్రత్యయః, నివణ్ణ ముపవిప్రు, వివణ్ణహృదయం విషాదాక్రాంత చిత్తమ్. 'విషాద శ్చేకసో భంగ ఉపాయాభావచింతనై'రితి లక్షణం, త మేనం సు గ్రీవం, విలోక్య. దయాభుః, కారుణికః, పరమశుభప్రహణేచ్ఛ రిత్యర్థః. ని. 'స్య ర్దయాభుః కారుణిక' ఇత్యమరః, తథా త్రయో లోకా స్త్రైలోక్యం, చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వా త్స్వార్థేవ్యభిప్రీత్యయః, తత్రైకధన్వీ, జగదేకధానుష్కు ఇ త్యర్థః. ని. 'ధన్వీ ధనుస్తై ధానుష్కు' ఇ త్యమరః. వ్రీహ్యదిత్వా దితి, విశేషణద్వయే నావ్యవ్య కార్య నిర్వహణదక్షత్వం సూచ్యతే, సరామ, స్తద్భేదం తయో ర్వా⁵సుగ్రీవయో ర్భేద మం తరం, అవగంతు కామో జ్ఞాతు మిచ్ఛ సృక్, 'తుంకామనసో రపీ'తి తుమునోమ కారలొపః, కా మపికాంచిత, అభిజ్ఞాయతే⁶నేనే త్యభిజ్ఞానం లక్షణం తథాభూతా

వారణనిపుణాం సిద్ధావధీ మివ బద్ధ్యా భూయోఽపి వాలిన మాహవా
యాహ్వాయేతి త మాదిదేశః. ౪౦

పునరవ్యవాప్య క్షిప్తాం పర్జన్యభవ గర్జతి తస్మిన్ సుత్రామ
పుత్రస్తారాభిహితాం హితోక్తి మతిక్రమ్య దురతిక్రమతయా నియతే
స్సమారబ్ధసమరో ¹దాశరథినిశితతరశరశకలితవక్షఃస్థలః క్షీతితలే ²నిప
పాత. ౪౧

అథ విదితవృత్తాంతా సంతతాశ్రునివ్యంధకలుషతర తారా³తా
రా నగరాన్నిర్గత్య వారివారిత మివ వారణయాధవతిం ⁴నిర్భయనిరీక్ష

చ సామాలాచ తా మభిజ్ఞానమూం. భేదప్రత్యాయకగజపుష్పిమాలా మిత్యర్థః, గజ
పుష్పి నాగపుష్పినామ లతా, ఉక్తంచ శ్రీరామాయణే 'తతో గరితపే జాతా ము
త్సాట్య కుసుమాయితామ్, లక్ష్మణో గజపుష్పిం తాం తస్య కంఠే వ్యవర్జయ' దితి, న
వైవం శ్రీరామ స్సాత్ర కర్తుత్వనిరోధః. ప్రయోజకకర్తరి తథాత్వోపచారా దితి,
సుగ్రీవగ్రీవాయాం, బాణనివాగణే శరనిపాతనివర్తనే నిపుణాం సమర్థాం, సిద్ధావధీమి
వేత్యుత్సేఖా. బద్ధ్యా ఆవస్య, భూయః పున రసి, వాసినం, ఆహవాయ ఆహవం
కర్తుం, ఆహ్వాయ ఆకారయేతి, తం సుగ్రీవ, మాదిదేశ ఆశ్చప్తవాత్. ౪౦

పున రితి. తస్మిన్ సుగ్రీవే, పునః భూయోఽపి, క్షిప్తంధా, మవాప్య, పర్జన్యే
మేఘు ఇవ, గర్జతి గర్జనం కుర్వతి సతి, సుత్రామపుత్రో వాలీ, తారయా నిజభార్యయా,
అభిహితా ముక్తాం, హితోక్తిం హితవచనమ్. 'సవహాయ మహం మన్యే సుగ్రీవం త
ముపాగతం, అవప్తభ సహాయ శ్చయ మ్మతిత్య స గర్జతీ'త్యాది శ్రీరామాయణోక్త
రూపా మిత్యర్థః. అతిక్ర మ్యోల్లంఘ్య, నియతేః వైవస్య, ని. 'నియతి ర్నియమేదైవ'
ఇతి కాశ్వతః, దురతిక్ర మతయా దుర్విలంఘ్యతయా హేతునా, అతిక్రమణస్య కర్తు
మశక్యతయే త్యర్థః, సమారబ్ధసమరః ప్రకాంత యుద్ధ స్సక్, తథా దాశరథేః శ్రీ
రామస్య నిశితతరోఽతితీక్షణః స చాసౌ శర శ్చ లేన శకలితం విదళితం వక్షఃస్థల మురః
ప్రదేశో యస్య స తథోక్త స్సక్, క్షీతితలే భువి, నిపపాత న్యవతది త్యర్థః. ౪౧

అథతి. అథ పతనానంతరం, విదితో విజ్ఞాతః వృత్తాంతో వాలి వధదూషవార్తా
యయా సా తథోక్త, అతఏవ సంతతాశ్రునివ్యంధేన నిరంకరబాష్పసంపాతే కలుష

1 దాశరథే ర్నిశితతరశరశకలితనిజవికాలవక్షస్థలః. 2 సహసాపపాత. 3 తారా
వ్రతాత్. 4 సుగ్రీవనిర్భయనిరీక్ష్యమాణమ్.

మాణసుగ్రీవ ముగ్ధతగ్రీవ ముగ్ధాతు మక్షుడు క్షమాతలార్పితకూర్పర
యుగళం¹ దళదప్పకృష్ణరశారశరీరం శరాసరశిఖరవ్యస్తహస్తేన సన్ని
కర్షస్థితేన కాకుత్స్థేన కృతసల్లాపమపేతాడంబరమివా²మ్మునిధి మస్తో
న్ముఖమివ మయూఖమాలినం వాలిన మాలింగ్యస్వాజోత్తంసితతదు
త్తమాంగా రఘునాథ మిత్ర మకథయత్.

౪౨

తరే అత్యంతదూషితే తారే కనీనికే యస్యా స్నా. ని. 'తారకాఽక్షః కనీనికే'
త్యమరః. తారా వాలి పత్నీ, నగరాత్ పురా, స్మిర్గత్య, వార్యాం గజబంధకస్థానే, ని.
'వారీ తు గజబంధనీ' త్యమరః. వారికం నిరుద్ధం, వారణయూధపతిం గజయూధనాథ
మివ స్థిత మిత్యర్థః. ఉపమాలంకారః. ని. 'యూధనాథ స్తు యూధప' ఇత్యమరః. అత
ఏవ నిర్భయం భయరహితం యథా నిరీక్షమాణః అవహాకమరః సుగ్రీవో యం తం,
ఉద్గతగ్రీవమాత్మప్రకార్యప్రతీక్షణార్థ మున్నమితకంధరం, తథావ్యుత్థాతు, మక్షమ
మనమర్థం, దృఢప్రహారవేదనయా ఇంద్రియపాటవాభావాదితి భావః. అతఏవ క్షమా
తరే ఆర్పితం నిక్షిప్తం కూర్పరయుగళం కథోశిప్రదేశయుగ్మం యేన తం, తథోక్తం,
తదవష్టంభేన స్థిత మిత్యర్థః, ని. 'స్యా త్కథోశిప్ర మూర్పర' ఇ త్యమరః. గళదప్ప
కృష్ణరేణ స్వందమానశోణితాభివ్యాప్త్యా శారం కృష్ణరక్తసికపర్ణయుక్తం శరీరం యస్య
తమ్, ని. 'కృష్ణరక్తసిలే శార' ఇతి యావవః. అథవా శారం సంపృక్తం శరీరం యస్య
తమ్, ని. 'కరంభః కరభ క్షార సంపృక్తః ఖదిత స్సమా' ఇతి హలాయుధః. తథా
శరాసరశిఖరే చాపశోట్యాం న్యస్తో నిక్షిప్తః హస్తో యేన తేన, తథోక్తేన, ధాను
మ్మణాం తథా ఆచారానితి భావః. సన్నికర్షస్థితేన సమీపవర్తినా, కాకుత్స్థేన
శ్రీరామేణసహ కృతసల్లాపం విహితసంభాషణమ్, 'పరాజ్ఞుఖవధం కృత్వా శోనుప్రాప్త
స్తవయా గుణః, యదహం యుద్ధసంరంభస్తత్క్రమే నిధనం గత' ఇత్యాదిరామా
యణోక్తసంభాషణతత్పర మిత్యర్థః, ని. 'సల్లాపోభాషణం మిథ' ఇత్యమరః. తథా
అపేతాడంబరం అపగతసంరంభం, కల్లాలాద్యభావేన స్తిమిత మిత్యర్థః, ని. 'ఆడంబ
రోఽస్త్రీ సంరంభ' ఇ త్యమరః. ఆడంబరశబ్దోవ్యాఖ్యాతః. 'ఆంబరుహడంబరచౌర్యే'
త్యత్ర, అంబునిధిం సముద్ర మివ, తథా అస్తోన్ముఖ, మస్తం గచ్ఛంత మిత్యర్థః.
మయూఖమాలినం సూర్య మివ స్థిత, మిత్యుపమాదవ్యయం, వాలిన, మాలింగాజ్ఞివ్య,
స్వాంశోత్తంసితం నిజోత్సంక్షిప్తం తస్యవాలినఉత్తమాంగం శిరో యయా సా,

1 గళగళదప్పకూర్పర. 2 అమ్మునిధిం.

ప. కారుణ్యం నిరవధి య త్వ ప్రసిద్ధం
 శీతాంశో స్సహజ మి వార్తిహరి శైత్యమ్,
 తత్సర్వం మనుకులనాథ రమ్యకీర్తే
 మత్పాపా త్కథయ కథం త్వయా నిరస్తమ్.

౪౩

ప. ఏవంవిధే ప్రియతమేఽన్యనవేతజీవాం
 మాం రాక్షసీతి రఘుపుంగవ సాధు బుద్ధా,
 బాణం విముఖ్య మయి సంప్రతి తాటకారే

తథోక్తా సతీ, ని. 'ఉత్సంగవిన్నయో రంకః', 'ఉత్తమాంగం శిర శ్శీర్ష' మితి చామ
 రః. రఘునాథం శ్రీరామం ప్రతి, ఇత్థం వక్ష్యమాణప్రకారేణ, ఆకథయ దవోచత్.

౧. తత్ప్రకార మేవాహ—కారుణ్యమిత్యాదినా శ్లోకపట్కేన. హే మనుకుల
 నాథ మనువంశనాయక, మహామలీనే త్యర్థః. తాదృశస్యాసి మనుమశస్య త్వయైవ
 సరాధత్వ మత స్తవ్యాహత్వ్యం కిం వర్జనీయ మితి భావః. తథా హేరమ్యకీర్తే రమ
 ణీయకీర్తిసంపన్న శ్రీరామశీతాంశో శృంగరస్య, సహజం వైసర్గిక, మార్తిహరి పరోప
 తాపకాంతికరం, విశేషణవ్యయ మేతత్కారుణ్యేఽసి యోజ్యం, శైత్యం శిశిరత్వ
 మివ, తవ, నిరవధి నిర్వర్త్యన మియత్తానవద్భిన్నం, పరిమాణకూల్య మి త్యర్థః, యత్కా
 రుణ్యం కరుణా, స్వాధే వ్యవ్, ప్రసిద్ధం లోకవిఖ్యాత, మథూదిలిశేషః. ని. 'కారు
 ణ్యం కరుణాఘృణే' త్యమరః. సర్వం, సమగ్రం, తత్కారుణ్యం, మత్పాపా న్నదీయ
 దుష్కృతా ర్థేతోః, పరివిపత్తేః పత్నీదురదృష్ట హేతుకత్వా దితి భావః. త్వయా,
 కథం కుతః, నిరస్తం త్యక్తం, కథయ ఆభిధేహి, నిరవరాణోఽయం మత్ప్రేక్ష్యర
 స్తవయా అకారుణికేనేవ కథం నిష్కరణం నిహత ఇతి భావః, ప్రహ్లాణీవృత్తం.

౨. ఏవం సాధారణ్యోపాలభ్య సంప్రతి స్వస్యా పుష్పహరిం ప్రార్థయతే,
 ఏవంవిధ ఇతి. హేతాటకారే తాటకాంతక, రఘుపుంగవ రఘుశ్రేష్ఠ శ్రీరామ, ప్రియ
 తమే ప్రాణేశ్వరే, ఏవంవిధే ఈవృక్ష్వికారే, మృతేసత్యసీ త్యర్థః, అనపేక్షజీవా మని
 ర్గతప్రాణం, మాం, రాక్షసీతి రాక్షసీప్రాయేతి, సాధు సమ్యక్, బుద్ధ్యా జ్ఞాత్వా,
 ప్రియతమ విపత్తిసహనశ్చ రాక్షసీలక్షణత్వా దితి భావః. మయి ఉత్తప్రకారేణ
 రాక్షస్యాం, సంప్ర తీహసిం బాణం, ఏముంచ, మాంప్రహ రేత్యర్థః, తాటకాంతకస్య
 తవ రాక్షసీసంహరణ ముచిత మేవేతి భావః. నను తాటకానంహననేన పరోపద్రవ
 కాంతిరూపం ఫలం లబ్ధం త్వత్ప్రహరణా ల్గింఫల మిత్యతః, శ్రేయఇతి. దయితేన
 భవా సంగమం కరోతీతి దయకసంగమకారిణః, ప్రాణేశ్వరేణ మాం యోజయత ఇ

శ్రేయో మహా ద్దయితసంగమకారిణ స్తే. ౪౪
 ప. సాధారణీ ¹క్షితిభృతాం మృగయేతి పూర్వ
²ముక్తం త్వయైవ జనసంసది సత్యవాదిన్,
 శాఖామృగీం తదిహ మారయ మాం శరేణ
 కో నామ రామ మృగయు ర్దయతే మృగీణామ్. ౪౫

త్యర్థః. తే తవ, మహచ్ఛ్రేయః మహానభ్యుదయః, పుణ్యం వా, భవిష్యతీతి శేషః. 'మృతే మ్రియేకయా సారీ సా విజ్ఞేయా పరిప్ర' తేతి స్మరణాత్, మమాయం ధర్మ ఏవ తథా చ తాదృశధర్మప్రవర్తకస్య తవ సుకృతం కి వర్జనీయమితి భావః. ని. 'సాధ్యధర్మ మస్త్రీయాం పుణ్యశ్రేయసీ సుకృతం పృష' ఇత్యమరః, ఏతదారభ్య శ్లోక చతుష్టయ వర్గంకం వసంతలికావృత్తమ్. ౪౪

ఆ. నను తథాఽపి హింసామహ్యంనరోచత ఇత్యాశక్యకల్పోపపత్తి మాహ—
 సాధారణీతి. హే సత్యవాదిన్ యథార్థభాషణశీల, ఆతస్త్వయా సత్య మేవ సర్వథా పరిపాలనీయ మితి భావః, తాచ్ఛ్రేణి జినిః, క్షితిభృతాం రాజ్ఞాం, మృగయా ఆఖేటః, ని. 'ఆచ్యోదనం మృగవ్యం స్యా దాఖేటో మృగయా స్త్రీయా' మి త్యమరః. సాధారణీ సకలసమ్మతా, 'మృగయాఽఘాయ న భూభృతాం ఘ్నతా' మితి కస్యః స్యాయ్యత్వా దితి భావః, 'ఆగ్నిధ్రసాధారణా దహ్వక్తవ్య' ఇతి వికల్పా తత్పక్షే జీవ్, ఇ త్యేవం, పూర్వం పునా, త్వయైవ త్వస్తుభేచైవ, జనసంసది జనసమాజే, న త్వసాక్షిక మిత్యర్థః. ఉక్తం, 'యాన్తి రాజన్వయ శ్చాత్ర మృగయాం ధర్మశావిదా' ఇతి కథిత మిత్యర్థః. తత్తస్మా త్కారణా, దిహేదానీం, శాఖామృగీం వానరీం, 'జాలే రస్త్రీ విషయా దయోపధా'దితి జీవ్, మాం, శరేణ బాణేన, మారయ వినాశయ, ప్రాజ్ఞేవ్యయోజ యే త్యర్థః. యుక్తం చైతది త్యర్థాంతరం న్యసృతి. హే రామ, కో నామ కోవా, మృగా స్యాతీతి మృగయః మృగసంహరణశీలః, 'మృగ' య్వాదయ, శ్చేత్యేణాదికః కుప్రత్యయాంతో నిపాలితః, మృగీణాం మృగాంగనానాం, దయతే దయాం కురుతే, దయయా మృగాంగనాః కోవామృగయు రుపేక్షిత ఇత్యర్థః. అత స్త్వం సత్యవచనానుసారే నావశ్యం మాం ప్రహరేతి భావః. 'దయాక్రియాం ప్రతి కర్తవ్యేఽపి ఆనుకరోతి భగవతో నారాయణస్య' 'తస్య వానుకరోతి' త్యాదివ త్సం బంధమాత్ర వివక్షాయాం, 'మృగీణా' మితి షష్ఠీ చ న విరుధ్యతే, యథాహ భారవిః, 'సాలక్ష్యిరుపకురుతే యయాపరేషా' మితి, తథా శ్రీమహ్నై చ, 'సాధూనా ముప

సంత్రస్య పూర్వ మముత స్తవ బంధు రేష
 భేజే యథాఽద్రి మకుతో భయ మృశ్యమూకమ్,
 భర్తా మమాయ మపి రామశరై రభేద్యం
 ప్రాప్తో మదీయహృదయః¹ చ్చల మద్రి దుర్గమ్.
 నాహం సుకేతుతనయా న చ సత్తపాలీ
 వాలీ న చ త్రి భువన ప్రథిత ప్రభావః,

౪౬

కర్తం యోగీంద్రం విచారయన్ గతుమ్, సకుటుహం తస్య మన శ్చరితం చ మహా
 త్తనాం శ్రోతు[†] మితి. †

౪౭

ఆ. సంప్రతి వాచిప్రహరణ ప్రయుక్తాభిమానోఽపి న కార్య ఇ త్యాహ—
 సంత్రస్యేతి. హేగామ, ఏషోఽయం, తవ, బంధు స్సహృత్, సుగ్రీవః, పూర్వ,
 మముతోఽనుష్ఠా ద్వాంసః, 'భీత్రాధానాం భయహేతు' రిత్యపాదానత్వా త్వంచ
 మ్యూత్ససి, సంత్రస్య సంత్రాసం ప్రాప్య, యథా యేన ప్రకారేణ, నాస్తి కుతోఽపి
 భయ మత్రేత్యకుతోభయం, వాలిభయశంకాశూన్య మి త్యర్థః. మయూరవ్యంసకా
 దిషు నిపాతనా త్సాధు రి త్యుక్తం, ఋశ్యమూక, మద్రిం, గిరిదుర్గ మిత్యర్థః. భేజే
 ప్రాప, తథా ఆయం, మమ, భర్తా ప్రాణేశ్వరో వాల్మీకి, ఆముతోఽనుష్ఠాత్త్యక్త,
 సుగ్రీవాద్వా, సంత్రస్య, శరై స్తాపకబాణై, రభేద్యం భేత్తు మశక్య, మితి కాలిన్యా
 తిశయోక్తిః, ఆకుతోభయ మి త్యర్థః, మదీయహృదయం మామకమానస మితి ఛలం
 కవటం యస్యత త్రశోక్త, మద్రిదుర్గం, ప్రాప్తః ప్రవిష్టః, అతో మద్భదయప్రహ
 రణే తద్గతస్యాపి ప్రహరణసంభవాత్తవాయ మభిమానో యుజ్యేతేతి భావః, మృతో
 ఽపి మద్భదయా దినపేతో మత్ప్రాణేశ్వర ఇతి ఫలితార్థః. అత్ర ఛలశబ్దేన హృద
 య మవహ్నుత్యాదిదుర్గత్వే నాసత్యత్వ ప్రతిపాదనా దవహ్నువాంకారః 'ఛలాది
 శబ్దై రసత్యత్వ ప్రతిపాదన మవహ్నుచ' ఇతి సర్వస్వసూత్రమ్.

౪౮

ఆ. కించ మత్ప్రహరణాభావే తవ ధన్విత్వప్రసిద్ధి రపి న సిద్ధ్యేదిత్యాహ.—
 నేతి. అహం, సుకేతుతనయాతాటకా, న, నభవామిత్యర్థః. 'యక్ష సుకేతు ద్దుహిణ
 ప్రసాదా త్తేభే సుతాం కామపి తాటకాఖ్యా' మి త్యుక్తం బాలకాండే, కథా,
 సప్తానాం సమాహార స్పక్షసాలీ సాక్షర్యత్రేణి శ్చ, న, నభవామి, అత్ర పంచపటిప
 త్పక్రియా, తథా త్రిభువన ప్రథిత ప్రభావః, సకలలూకవిఖ్యాత ప్రతాపకాలీత్యర్థః.

† ఎనుజు 'అధీగర్భయే కాం కర్త' ఇతి కర్తృణ్యేదత్వ : సత్తాయాం పట్టి. 1 ఖండ.

తారాఽస్మి వజ్రహృదయా విశిఖై రభేద్యా
ధన్వీ కథం భవసి రాఘవ మా మవిధ్యా.

౪౭

క్షీరిపతితనయానాం హంత గర్భేశ్వరాణాం
కిము నిరవధి మాగ్ధ్యం శౌర్యవ జ్ఞస్తసిద్ధమ్,
మమ హృది నిరపాయే వర్తమానే కపింద్రే
రఘువర యదముష్టై తిష్ఠనే చాపపాణి.

౪౮

వాలీద, న సభవామి, యజ్ఞేవం తస్మి త్వయాఽనుక మసి ప్రహృతా స్యామితి భావః. అత్ర వాలినో విశేషేణోపాదానా స్నాయుక్తగుణగ్రహణదోషః తస్య మహ త్వ ప్రతిపాదనాయ స్వభావోక్త్యర్థత్వాత్, తదుక్తంరసాకరే. 'ధన్వన్త్యాదే రసోక్తాస్తే భావోక్తాదోషవారణే, విశేషణం విశేష్యస్య నాస్యాయుక్తగుణ' ఇతి గుణోవిశేషణమ్, కింతు, వజ్రహృదయా వజ్రవ క్కతోరహృదయా, అతఏవ విశిఖై ర్భాజైరభేద్యాభేత్తు మశక్యా, తారాఽస్మి, అతః, హే రాఘవ, మా మేతాదృశీ, మవిధ్యా అనంహృత్య. ధన్వీ ధానుష్కః, కథం, భవసిభవస్యేవేత్యర్థః. వేధ్యవేధనే క సమర్థో భవే దతో మా మవేధ్యాం విధ్యా అత్తనో ధన్వీత్ప్రథాం దృఢీభురు ష్టేత్యర్థః.

ఇథ ముపాలంభే ఽపి తూష్టిం లిప్తంత ముద్వీ త్యోప్యేక్షలే—క్షీరిపతితి. గర్భేశ్వరాణాం గర్భమారభ్యేశ్వరాణాం, జన్మప్రభృతైశ్వర్యసంపన్నానా మిత్యర్థః. క్షీరిపతితనయానాం రాజకుమారాణాం, నిరవధి నిర్వర్తమాం, మహత్తర మిత్యర్థః. మాగ్ధ్యం విచారమూఢత్వం, ని. 'ముగ్ధ స్సందరమూఢయో' రితి నిశ్చయః. శౌర్యేణ తుల్యం శౌర్యపదిత్యుపమా. 'లేనతుల్యం క్రియా చే ద్వలి' రితి పరిప్రకర్యయః, జన్మసిద్ధం కిము స్వభావసిద్ధం కిం, హంతేతి విషాదే, ని. 'హంకమాక్షేఽనుకంపాయాం వాక్యారంభ విషాదయో' రిత్యుపరీతి. కుతః యద్యస్తాత్కారణాత్, హే, రఘువర రఘునాయక, నిరపాయే నిరాకంకే, ఇతి హృదయవిశేషణం కపింద్రేవిశేషణం వా, మమ, హృది హృదయదేశే, కపింద్రే వాలిని, వర్తమానే లిప్తతి సతి, అముష్టై కపింద్రాయ, చాపం పాణి యస్యస చాపపాణి సృక్, పునః పునః ప్రహర్తు మితిభావః. 'సప్రమ్యుపమా నే'త్యాదినా ఐహుప్రీహిః. 'ప్రహరణార్థేభ్యః పరేనిష్ఠాసప్రహృత భవత' ఇతి పత్తవ్యాత్ పాణిశబ్దసోఽక్షర నిపాతః. లిప్తనే, అత్తానం ప్రకాశయ్ వర్తన ఇత్యర్థః, తస్మా దసాధ్యసాధనే ప్రవృత్తత్వాత్తవాపి రాజపుత్రస్య శౌర్యవ శ్తాగ్ధ్య మజన్మసిద్ధ మితిభావః. సర్వథా మదీయహృదయవిదారణం కర్తవ్య మితి ప్రలాకవక్యకముదాయార్థః. లిప్తలే క్లబ్ 'ప్రకాశనస్థేయాభ్య

గ. ఏవం విలపంత్యా హోరాయితాశ్రుధారాయా స్తారాయాః పరి
దేవనరవై ర్బాష్పాంబుకణాభ్యుత్తై¹ రక్షితై ర్నిశ్వాసానిలై శ్చ
కృతాశ్వాస ఇవ లబ్ధసంజ్ఞో వాలీ నిజనందనం² రఘునందనే సమర్పయ్య
జ్ఞద మంగసంగినీం కాశ్చన కాశ్చన³ స్రజం శోకావనతగ్రీవాయ
సుగ్రీవాయ దత్వా నిజభుజబలప్రళాంతాసురో⁴ యం ప్రశాంతాసు
రభూత్.

౪౯

యో శ్చైత్యుత్తనేవదం ఆత్ర స్వాభావిక శ్రీరామావస్థానస్య నిజహృదయస్థవాలి
ప్రహరణకారణత్వే నోల్లేప్యతా దుల్లేప్యా లంకారః, మాలినీవృత్తం. ౪౮

ఏవ మితి. ఏవం ఉత్తప్రకారేణ, విలపంత్యాః పరిదేవయంత్యాః హోరాశ్చివా
చరంత్యోహారాయితాః అశ్రుధారాబాష్పసంపాతా యస్యాస్తస్యాః, సప్రలాపం రు
దంత్యా ఇత్యర్థః. తారాయా స్సంబంధిభి, రక్షితై రవిచ్ఛిన్నై, రితి సర్వత్ర సంబ
ధ్యతే, పరిదేవనరవై యిలా పాక్రందై, ర్బాష్పాంబుకణాభ్యుత్తై రశ్రుబిందునైతైః,
నిశ్వాసానిలై ర్నిశ్వాసమారుతై శ్చ, మూర్ఛితో⁵ ఛ్వివకోఽచారప్రాయై రితి భావః. కృతా
శ్వాసః పున రుజ్జివిత ఇవే త్యుల్లేప్యా. లబ్ధసంజ్ఞః ఉత్పన్నవివేకాలీ, వాలీ, నిజనంద
నం ఆత్మజ మంగదం, రఘునందనే శ్రీరామాయ, అధికరణవివక్షాయాం సప్రమీ,
సమర్పయ, బాలా⁶యం త్వయా రక్షణీయ ఇతి తదధీనం కృత్వే త్యర్థః, తథా శ్రీరా
మాయణమ్. 'బాల శ్చాకృతఋద్ధి శ్చ హ్యేకపుత్ర శ్చ మే ప్రియః, తాతేయో రామ
భవతా రక్షణీయో వహఃబలః, సుగ్రీవే చాంగదే చైవ విధత్స్వ మలి ముత్తమా'
మితి తథాంగసంగినీం కంఠప్రాలంబినీం, కాంచన కామసి, కాంచన స్రజం హేమ
మాలా, వింద్రదత్తా మిత్యర్థః. శోకావనతగ్రీవాయ భ్రాతృవధనకారిత్వప్రయుక్త
శోకావనవ్రకంధాయ, సుగ్రీవాయ, దత్వా తత్కంఠరాయా మాసజ్యే త్యర్థః.
'ఇమాం చ మాలా మాధత్స్వద్వివ్యాం సుగ్రీవ కాంచినీ' మిత్యాదిరామాయణే, నిజ
భుజబలేన స్వకీయ బాహురక్తమేణ ప్రళాంతాః వినిహతాః అసురా యేన స
తథోక్తః వహవీర ఇత్యర్థః. అయం వాలీ, ప్రళాంతాసు రుత్కాంతప్రాణో⁷ యభూత్,
మృతో⁸ భవది త్యర్థః.

౪౯

తత్రహా సకలభువనబహుమతబాహుబలశాలిన్ గోలభగంధర్వ
గంధసింధురమృతాకరణమృతానన దశముఖభుజభుజంగ భోగ²నిరోధా
హితుండికాయితవాలవలయ వాలిన్ కథం విలయం గతో²సీతి
బాహ్మ విలముఖా వలీముఖా స్తస్య రామాజ్ఞయా యథాభిప్రేతం
ప్రేతకృత్యం సర్వం నిర్వర్తయామాసుః.

గం

(తతోజాంబవత్ప్రముఖవలీముఖగణాదాశరథినిదేశాత్సుగ్రీవం
కాంచనకలశోదృక్తై రభ్యషించన్.)

గం

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్వానిమరణసమయే, హేతి ఖేదే. ని. 'హేమిషాదశుగార్తి
స్వి'త్యమరః. సకలభువనబహుమతబాహుబలశాలిన్, అశేషబాహుశునీయ భుజ
శక్తిసంపన్న, తథా గోలభనామా యో గంధర్వో దేవయోనిశేష స్స ఏవ
గంధసింధురః మత్తగజస్తస్య పంచతా కరణే సింధునిధానే పంచానన సింహే, తి జ్ఞప్త
పరంపరితరూపకమ్, తద్వివాశ కేత్సర్థః. ని. 'సింహో మృగేంద్రః పంచాస్య' ఇత్య
మరః. తథా దశముఖభుకా రామాజ్ఞాప ఏవ భుజంగభోగా స్సర్వకాయాః. ని.
'సింహో మృగేంద్రః పంచాస్య' ఇత్యమరః. 'భోగ స్సుఖే స్త్రాదిభృతావహే శ్చపణ
కాయయోః' ఇత్యమరః. లేహం నిరోధే నియంత్రణే ఆహితుండికా వ్యాధిగ్రాహీ తద్వ
దాచరిత మాహితుండికాయితం వాలవలయం లాంగూలమండలం యస్య స, తథోక్తేతి
సంబోధనత్రయం, అత్రరూపకోపమయో స్సంకరః. ని. 'విషవైద్యో జాంగలికోవ్యాధి
గ్రాహ్యహితుండిక' ఇత్యమరః. కథం విలయం గతో²సీ ఏతాదృశవీర్యసంపన్నుతో
మృతో²సీ, తి బాహ్మవిలముఖాః ఆశ్రుపరివృతాననాః, వలీముఖా వానరాః, రామా
జ్ఞయా, తస్య వాలిన, అభిప్రేత మనలిక్రమ్య యథాభిప్రేతం, యథార్హ మి త్యర్థః.
ప్రేతకృత్యం దహనాది ప్రేతసంస్కారం, సర్వం, నిర్వర్తయామాసు, శ్చక్ర రిత్సర్థః.

తత ఇతి. తత ప్రదనంతరం, జాంబవత్ప్రముఖాః జాంబవత్ప్రధానాః వలీము
ఖగణా వానరసంఘాః, దాశరథినిదేశా స్థిరామాజ్ఞాపవనాల్, సుగ్రీవం, కాంచనకల
శోదృక్తై శ్చాతకుంధకుంభసంభృతతీర్థజలై రభ్యషించన్, వానరసామ్రాజ్యాభిషిక్తం
చక్ర రి త్యర్థః.

గం

1 బలానలశలభాయితాహితబలలితగంధర్వ. 2 నిరోధాయాహితుండిక. 3 సర్వే.
4 ఏకస్మాన్తి క్యదిత్.

- బ. అభిషిక్తే తు సుగ్రీవే రామశ్యామపయోముచా,
అభిషేక్తుం స్థితా మేఘా స్తన్నహీం మహిషీ మివ. ౫౨
- ఆర్యార్యాన్వేషణా కార్యా శరదీ త్యుక్తసంవిదా,
కపీంద్రేణాథితో రామః కిష్కిన్ధావర్తనం ప్రతి. ౫౩
- న యోగ్యా నగరస్థాస్థి రి త్యుక్తవతి రాఘవే,
సుగ్రీవప్రార్థనా ప్యాసీ భృరతప్రార్థనాసమా. ౫౪
- దత్తార్జునవికాసేన ధార్తరాష్ట్రాన్నిరస్యతా,

అభిషిక్త ఇతి. సుగ్రీవే, తుశబ్దోఽవధారణార్థకః సుగ్రీవ ఏవేత్వార్థః. ని. 'తు
స్యా ద్భేదేఽవధారణ' ఇ త్యుచరః రామ ఏవ శ్యామపయోముక్ నిలమేఘస్తే నా
భిషిక్తే నతి, మేఘా జలదాః, తన్నహీం తస్య సుగ్రీవస్య మహింభువ, మహిషీ రాక్ష
మివ, అభిషేక్తుం, స్థితాః ప్రవృత్తాః, శ్రీ రామజలదేన కేవలసుగ్రీవాభిషేకే కృతే జల
దానాం తన్నహివ్యభిషేక ప్రవృత్తి ర్యుక్తైవేతిభావః. వర్తనమయ స్సంప్రాప్త ఇతి
ఫలితార్థః. దూషణోద్వేగయో స్సంకరః. ౫౨

ఆర్యేతి. హే ఆర్యస్వామిక్ శ్రీరామ, శరదీ శరత్కాలే, ఆర్యాయా స్సీ
తాయాః అన్వేషణా గమేషణా కార్యా కర్తవ్యా, తదానీం కార్యసౌకర్యా దితి
భావః, ఇత్యేవ, ముక్తసంవిదా విజ్ఞప్త ప్రతిజ్ఞానేన, ని 'సంవి దాగూః ప్రతిజ్ఞాన' మి
త్యుచరః. కపీంద్రేణ సుగ్రీవేణ, కారుణికః, శ్రీరామః, కిష్కింధావర్తనం ప్రతి
కిష్కింధాప్రవేశముద్దిశ్యాథితో యాచితః. ౫౩

అ. తతః కిం కల్పన—నేతి. నగరస్థాస్థిః పత్తన ప్రవేశః, యోగ్యా అర్హా, న
భవతి, పితృనిదేశవరిపాలనార్థం వనవాసిनో మమ పత్తనప్రవేశానర్హ త్వా దితి భావః.
తథా చ శ్రీరామాయణమ్, 'చ తుర్దశ నమా స్సౌమ్య గ్రామం వా యివి వా పురం, న
ప్రవేశ్యమి హుమన్ పితు ర్నిర్దేశపాలక' ఇతి. ఇతి ఏవం, రాఘవే, ఉక్తవతి నతి,
సుగ్రీవప్రార్థనాఽసి, భరతప్రార్థనయాసమా సృశీ, అథూత్, యథా భరతప్రార్థనయా
శ్రీరామః ఆయోధ్యాం న ప్రవిష్టవాక్ తథా సుగ్రీవప్రార్థనయా కిష్కింధా మపి
న ప్రవిష్టవా ని త్యర్థః. ఉపమాలంకారః, తథాచ భరతస్య సుగ్రీవోపమ్యం శ్రీరా
మస్య దృఢప్రతకన్తం చ గమ్యతే. ౫౪

అ. అథ వర్తనం వర్ణయతి—దత్తేత్యాదినా. దత్తః అర్జునవికాసః పార్థమన
సోజ్ఞానః అన్యత్ర కమభకరపుష్ప వికసనా చ యేన, కథోక్తేన, ని. 'అర్జునః కమభే
పాశే కార్తవీర్యమయూరయో' రి త్యుచరశేషః. ధార్తరాష్ట్రాన్నిలచండుచరణహంస

తేన జీమాతకాలేన దేవకీనందనాయితమ్.

౫౫

1 అస్తాకం రూపలక్ష్మీ మసకృ దవహస త్యాత్మ కాన్త్యా త దాస్తాం
భర్తారం న స్ఫురేద్ద్రం కిమపి న గణయన్ వాలినం ద్రా గ్జఘాన,
ఇత్థం మత్సేవ వైరం యుజితి ఘనఘటా రాఘవ స్యాహవోత్థా
మాశామాశాశ్చరుద్ధ్వాస్తనితమిషమహాసింహా² నాదాన్నితేనుః.

తత్ర.—

౫౬

విశేషాన్, అన్యత్ర భృతరాష్ట్రాపత్యారి దుర్యోధనాదీన్, నిరస్యతా నిరాకర్షతా,
ని. 'రాజహంసా స్తు తే చంచువరజై ర్లోహితై స్సితాః, మసినైర్బల్లికాః సై ధార్త
రాష్ట్రా స్సిలేకరై' రిత్యుచ్యతే. తేన ప్రక్రమేన, ప్రసిద్ధేన వా జీమాతకాలేన పరీ
సమయేన, దేవకీనందనేన శ్రీకృష్ణేన వాచరితం దేవకీనందనాయితమ్. ఉక్తరీత్యా
శ్రీకృష్ణకల్యాణ వర్ణనమయః ప్రపృత ఇత్యర్థః. 'కర్తుః కృ జ్వల'ప శ్చ' 'అకృత్సా
ర్థధాతుకయోద్ధీర్ఘ' ఇతి దీర్ఘః, అతో భావేత్తః. జీమాతకజ్ఞో వ్యాఖ్యాతః. జిప్త
విశేషణేయ ముపమా జ్ఞేహి వా మకభేదాత్.

౫౫

అస్తాకమితి. అస్తాకం, రూపలక్ష్మీ మాకారశోభాం, ఆత్మకాన్త్యా నిజదేహ
భాసా, ఇంద్రసీలసచ్చాయ యేతి భావః. అసకృత్ బహువారం అపహసతి అపహాసం
కరోతి, త దవహసన మాస్తాం తిష్ఠతు, కింతు నోఽస్తాకం, భర్తారం స్వామినం, సురే
ంద్రం దేవరాజం, కి మపి కించి దపి, న గణయన్, న లక్ష్మీకుర్వన్మి త్యర్థః. నభర్థస్య
నశబ్దస్య 'సుప్ను పే'తి సమాసః. వాలినం, తత్పుత్ర మితి భావః. ద్రాక్ ద్రుత, మవి
చార్యే త్యర్థః. జఘాన హింసితవాన్. ని. 'ద్రా జ్ఞంక్షు సవది ద్రుత' ఇత్యుచ్యతే.
ఇత్థమనేన ప్రకారేణ, వైరం విరోధం, మత్సా జ్ఞాత్వేవ, యుజితి శిస్త్రి, ఘనఘటాః
మేఘబృందా, న్యాహవోత్థాం యుద్ధసముత్థితాం, రాఘవ, స్యాశాం వాంఛా, మత్సా
హ మితి యావత్, ఆకా దిశ శ్చ, ని. 'ఆకా దిగతిశ్చష్టయో' రితి రత్నమాలా.
రుద్ధ్వా నిరుధ్య, పరీసమయే జైత్రయాత్రాయా అనుబంధ కత్వా దితి భావః.
స్తనితమిషేణ గర్జితవ్యాజేన మహాసింహనాదా, నిన్దితేను శ్చక్ర, రితి సావన్నవోత్సే
జ్ఞ, స్రగ్ధరావృత్తమ్, లక్షణం తూక్తమ్.

౫౬

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే.

1 తత్ర,—అస్తాకిం. 2 నానం తతాన.

ప. ఉపదితజీవనధారా సృష్ట్యథభాజో నిరస్తసంతాపాః,

భూపా ఇవ నవమేఘాః పారస్త్యమహాబలాకులితాః. ౫౭

గ. తేన కిల రఘుపతి రతిమాత్రప్రవృద్ధమన్యు శృతమన్యుశరాసన
శారతరతారాపథాం 'ఘనరవముఖరితహరిస్తుఖాభోగాం కదమ్బవనపవ

ఉపదితేతి. ఉపదితజీవనధారాః ప్రవృద్ధోదకసంపాతాః, అన్యత్రోపదితాః
జీవనధారాః దానోదకధారాః యైస్తే, తథోక్తాః. నిరంతరదానశీలా ఇ త్యర్థః. 'సర్వా
ణ్యుదకపూర్వ్యాణి దానా నీ' త్యుదకధారాపూర్వకత్వా త్పర్యేషాం దానానా మితి
భావః. అథవా ఉపదితా ధర్మాచరణాదినా వర్ధితా జీవనధారా ఆయుర్దైర్ఘ్యం యైస్తే,
తథోక్తాః, †తథా సత్సధభాజః ఆకాశమార్గసంచారిణః, అన్యత్ర సప్తార్ద్రస్థినిః, నిరస్త
సంతాపాః నిర్వాపితపరితాపాః, అన్యత్ర నిరస్తాశ్రితజనమునఃపరితాపాః, తథా పార
స్త్యమహాబలాకులితాః, పారస్త్యః పూర్వదిగ్భవః ప్రాచ్యః అగ్రత ఉత్పన్న ఇ త్యర్థః.
'దక్షిణావశ్చాత్పూర్వస్త్య' గితి త్యక్ష్ణిత్యయః. తాదృశో యో బహుబలా వాయుస్తే
నాకులితాః ఉద్ధూతాః, † అన్యత్ర రలయో రభేదాల్ పాలస్త్యస్య రావణస్య మహా
బలేన ప్రభూతబాహుపరాక్రమేణ ఆశులితాః విహ్వలీకృతాః, నవమేఘా నూతనజల
ధరాః, ది వ్యాకాశే, భూపా రాజాన ఇవ, జాతా ఇతి శేషః. శ్లేషసంక్షిప్తేయ ముప
మా. ఆర్యావృత్తమ్. ౫౭

తేనేతి. తేన జీమాతకాలేన హేతునా, కిలేతి సంభావనాయాం. సంభావితేన
జీమాతకాలేనే త్యర్థః. ని. 'వార్తాసంభాష్యయోః కిలే' త్యమరః. రఘుపతిః శ్రీరామః
ఆతిమాత్రం నిర్భరం ప్రవృద్ధో వృద్ధిం గతః మన్యుః శ్రోతోయస్య తథోక్తస్సృక్, ఉద్దీ
పకత్వాజ్జైత్రయాత్రాప్రతిబంధకత్వాచ్చ కృద్ధస్య నిత్యర్థః. ని. 'మన్యురైస్యే క్రతౌ
క్రుధీ' త్యమరః. శతమన్యుశరాసనే సేంద్రధనుష, శారకరోఽత్యంతశబలవర్జః.
తారాపథః ఆకాశం యస్యాం తాం తథోక్తామ్, ఘనరవైర్ఘ్నగర్జితైర్ముఖరితాః ప్రతి

† వృతేనేనే నేతి జీవనమ్ జీవికాసాధనం దేయద్రవ్యం, సంబల మిత్యర్థః.
తస్య ధారా ఆవిచ్ఛేదః ఉపదితా వృద్ధింప్రాప్తితా జీవనధారాయైస్తేఇతివా, †'లఘయో
ర్దక్షయో స్తద్వజ్జడయో ర్వజయో స్తథా, రలయో ర్మణయో శ్చాస్తే సవిసర్గావిసర్గ
యోః, సదీందుకాదీందుకయో స్స్య దభేదేన కల్పనం' ఇత్యభియుక్తాః. అంతే
చిత్రకాశ్యే పాదాంత ఇ త్యర్థః.

1 ఘనరవఘనరవ.

నా ¹కమ్మనిరాడమ్మర కాదమ్మకదమ్మా మమ్ముదకదమ్మకబలితామ్మ
రాం శిలీంధ్ర సంబంధస్థురవసుంధరాం వికచకుటజనిచయకవచిత మ
హారణ్యాం ప్రాప్తపక్ష్యాం ప్రక్రియాం ప్రేక్షమాణో లక్ష్యణ మిద
మభావత.

గౌర

ప. ఆయం కాలగి కాలప్రమథనగళాభై రభినవై

రహంయూనాం యూనా మపహరతి ధైర్యం జలధరైః,

ధ్వనితాః హరిస్తుభాభోగా దిగంతకుహరాణి యస్యాం తాం, తథోక్తాం, కదంబవన
పవనాకమ్పేన సీతపనవాయుసంచారేణ నిరాదంబరాణి విహారాదంబర విధురాణి
కాదంబకదంబాని కలహంసనమూహా యస్యాం తాం. ని. 'తూలంచ సీపస్త్రియకకదం
బాశ్చ హలిప్రియే' 'కాదంబకలహంస స్సాస్య' దితి చామరః. అమ్ముదకదమ్పేన మేఘ
బృందేన కటశితం నిగీర్ణ మాచ్ఛాదిక మితి యావత్, అంబర మాకాశం యస్యాంతాం
శిలీంధ్ర సంబంధేన కందశీకుసుమసంగత్యా బంధురా మనోహరా వసుంధరా భూః
యస్యాం తాం, పమాని ధారయ తీతి వసుంధరా. 'సంజ్ఞాయాం భృత్యూవృషీ' త్యాది
నా ఖిశ్నోత్సయే ముమాగమః. ని. 'కందళ్యాం చ శిలీంధ్ర స్సాస్య' దితి శబ్దార్థవే. విక
చకుటజనిచయైర్వికసికగిరిమల్లికాకుసుమనికురుంబైః కవచితా న్యాచ్ఛాదితాని మహార
ణ్యాని యస్యాం తామ్, ని. 'కుటజో గిరిమల్లికే'తిహాలాయుధః. ప్రాప్తపక్షి భవాంప్రాప్త
షేణ్యామ్. 'ప్రాప్తవ ఏణ్య' ఇతి ఏణ్యప్రత్యయః, ప్రక్రియాం పరిపాటిం, ప్రేక్షమాణ
స్సక్, లక్ష్యణ, మిదం వక్ష్యమాణ వచన, మభావ తావోచత.

గౌర

అ. తత్ప్రకార మేవ వివృణోతి—ఆయ మిత్యాదిశ్లోకవర్జేన. అయం వర్త
మానః, కాలో వర్తానమయః, కాలప్రమథనగళాభైః మృత్యుంజయకంఠసచ్ఛాయై
ర్వారిపూరితత్వా దతిసీతై రి త్యర్థః. ని. 'కాలో మృత్యో మహాకాయే సమయే యమ
కృష్ణయో' రితి విశ్వః. కుతః అభినవై ర్ముతనై ర్జలధరైః, కరణైః, అహంయూనా మ
హంకారిణాం, తారుణ్యమదగర్వేణాజేయం మన్యానా మి త్యర్థః. ని. 'అహంయూ
స్సాస్యి దహంకారీ' త్యమరః. 'అహం శుభయోర్య' సితి యుస్మత్ప్రత్యయః, యూనాం
తరుణానాం, ధైర్యం ధీరత్వం, నిర్వికారచిత్తత్వ మితి యావత్, అపహరతి విలీన
యతి, తరుణీప్రవరాంకశఃరణా న్కరో తీత్యర్థః. 'మనసో నిర్వికారత్వం ధైర్యం
సత్వస్విహేతు ష్టి'తి గసికాః. తథా స్వరాధారా మన్మథోద్ధిపకా ఇత్యర్థః. ధారా
పరిచయజడా వారిసంపర్కశీతలా నభస్వంతకః ప్రాప్తద్వాతాః. ని. 'సభస్వద్వాతవవన

స్వరాధారా ధారా¹పరిచయజడా వాన్తి సహసా
 సభస్వస్త స్పృష్టా కథ మివ వియోగః పరిణమేత్. ౫౯
 మహాసమరసూచకః ప్రతిదిశం మనోజన్తనో
 మయూరగళకాహళీకలకల సముజ్జ్వలభలే,
 పయోదమలినే దినే పరుషవిప్రయోగవ్యథాం
 సరేషు వనితాసు వా దధతి హంత కేకా ఇతి. ౬౦

పవమానప్రభంజనా' ఇత్యమరః. సహసా అకస్మా దతివేగేనే త్యర్థః. 'సహనేత్యాకస్మి
 కామిమర్మయో'రితి గణవ్యాఖ్యానే. 'స్వరాదిపాతా దవ్యయ'మితి కాకటాయనః. వాంతి
 ప్రసరంతి, అతః స్వంతః సుస్వరూపః, అతిదృఢ ఇతి యావత్. ని. 'అన్తోఽస్త్ర్యం
 సిలే మృత్యో స్వరూపే నిశ్చయేఽన్తి' ఇతి వైజయంతీ. అథవా స్వంతః శుభాపనానః
 దేవానాశరహిత ఇతి యావత్, వియోగో విరహాభేదః, కథమివ కుతో వా, ఇవ శబ్దో
 వాక్యాలంకారే.† పరిణమే కృతిపాకంగచ్ఛేత్, అతిక్రాంతో భవేదితి యావత్, స పరి
 ణమే దే వే త్యర్థః. సత్యా ముద్దివకసామగ్ర్యాం తస్య దుస్తరత్వా దితి భావః. ఛేకా
 నుప్రాసోఽలంకారః. 'భవే దవ్యవధానేన ద్వయో ర్వ్యంజనయుగ్మయోః, ఆవృత్తి
 ర్యత్ర సముచై శ్చేకానుప్రాస ఇవ్యత' ఇతి లక్షణాత్. శిఖరిణీవృత్తం. ౫౯

మహాసమరేతి. ప్రతిదిశం దిశిని, మనోజన్తనో మన్తధన్య. జగదేక వీర స్థైరి
 భావః. మహాసమరసూచకో మహారణభావకః, మయూరగళకాహళీకలకలః మయూర
 గళాః నీలకంఠకంతా వివ కాహళీ వాద్యవిశేషా స్తాసాం కలకలః శోలాహలః, కే
 కారవాడంబర ఇతి యావత్. సముజ్జ్వలభలేతి విజృంభితో భవతి. ని. 'కాహళం
 భృశశుష్కయోః, వాద్య భాండవిశేషేషు కాహళిః కాహళిః కళ' ఇతి విశ్వః. ని.
 'శోలాహలః కలకల' ఇత్యమరశ్చ. కి మితి సముజ్జ్వలభత ఇ త్యత ఆహ—పయోద
 మలినే, వాన్తికవాసరే స్వి త్యర్థః. పరుషవిప్రయోగవ్యథాం దుస్సహవిరహభేదనాం,
 సరేషు పురుషేషు మధ్యే, పనితానుస్త్రీషువా మధ్యే, కేనరాః కావా పనితాః, దధతి
 ధారయంతి? హంతేతి విషదే, లేహం తాసాం చ సహారకాలస్య సంప్రాప్తత్వా ద్వి
 షద ఇత్యర్థః. ఇ త్యేషా సముజ్జ్వలభత ఇతి సంబంధః. కేమాద్ధిక్ కాయతి హుజతి
 కేకా పయూరవాణి, యథాహమరసింహః. ని. 'కేకా వాణీ మయూరస్థే'తి. తా
 దృశీం వాణీం పదతో విభజ్య నరపనితా వాచకత్వే నోత్ప్రేక్షగా దుత్ప్రేక్షాలంకా

† అత్ర కథమితి హేత్యర్థో నిపాతః. ని. 'కారణేఽపి కథంతర్కే విస్తయ
 సంబదుద్భవే' ఇత్యభిధానాత్. 1 పరిచయ.

అమ్మోధరోదరవినిగ్గతవారిధారా
సంమర్దమాంసలసమీరసమీర్యమాణైః,
ఆమోదవీచినిచయైః కుటజప్రసూనై
రాకాశ మేత దవకాశవిహీన మాసీత్.

౬౦

ప. ఘనశ్యామలపత్రస్య వ్యోమన్యగ్రోధశాఖనః,

ప్రరోహః ఇవ లక్ష్మ్యంతే వారిధారా ధరాం గతాః.

౬౧

రః. స చ నరేషు కేవలితాను కా ఇతి చ యథాక్రమ మన్వయా ద్యథాసంఖ్యాలఙ్కా
రేణాంగేన సంకీర్యతే. పృథ్వీవృత్తమ్.

౬౦

అంభోధరేతి అంభోధరోదరేభ్యో జలధరగర్భగవ్వాతేభ్యో వినిగ్గతా వినిస్సృ
తాః యా వారిధారాస్తాభి స్సహ సంమద్దేసంగ్రామకరణే మాంసలో బలవాన్ వారిధా
రావిభేదకతయా ప్రవృత్త ఇత్యర్థః. మాంసం బల మస్యా స్తీరి మాంసల ఇతి విగ్రహః.
సిద్ధాదిత్వా న్న క్షర్థీయో లచ్చీకృయః. 'బలవా స్తాంసలోఽంసల' ఇతి వృత్తికారః.
సి. 'బలవా స్తాంసలోఽంసల' ఇ త్యమరశ్చ. లేన సమీరేణ వాయునా సమీర్యమా
ణైః, ఆమోదవీచీనాం గంధవరంపరాణాం నిచయ స్సముదాయో యేహం తై, రవి
చ్చిన్న గంధబంధురై రి త్యర్థః. సి. 'ఆమోదో గంధహర్షయో' రితి విశ్లేషః. కుటజప్ర
సూనై ర్గిరిమల్లికాకుసుమైః. సి. 'జయాఽథ కుటజ శృంగోవత్సగో గిరిమల్లికే' త్యమరః.
ఏక త్పరిదృశ్యమాన మివ స్థిత మాకాశం నభః, అవకాశవిహీనం నీరంధ్ర మాసీత్.
అత్రాకాశస్యావకాశవిహీనత్వాసంబంధేఽపి కత్సంబంధకథనా దతిశయోక్తిభేదః.
పసంకలలకాపృత్తమ్.

౬౦

ఘనేతి. ధరాం ఘన, గతా స్తాప్తాః వారిధారాః రోదోంకరాళే దండా
మానకయా ప్రవృత్తా ఉదకధారాః, ఘనా మేఘా నివ శ్యామలపత్రాణి నీలవలా
కాని యస్య తస్య, అన్యత్ర ఘనవత్ శ్యామలాని అథవా ఘనాని సాంద్రాణి శ్యామ
లానిచ పత్రాణియస్యత క్త్రణోక్తస్య, వ్యోమ్న ఆకాశస్యైవ, న్యగ్రోధశాఖనోపలవృత్తస్య,
సి. 'న్యగ్రోధో బహుపా ద్దట్ట' ఇత్యమరః. ప్రరోహః జలా ఇవ, లక్ష్మ్యంతే దృశ్యంతే,
తథా వారిధారాణాం ప్రవృత్తత్వా త్పరోహరోవ్యోప్నేక్షా రూపకానుప్రాణి లేతి
సంకరః. ఆత్ర ఇవశబ్ద ఉత్పేక్షాయాం. 'ఇ కేరీషదగ్ధోపమోత్పేక్షావాక్యాలఙ్కారే
ష్యి'తి గణవ్యాఖ్యానే.

౬౧

¹(అంభగపూరసుసంపూర్ణా స్తటస్తతరుపుష్పిణీః,

నదీః పశ్యేహ సౌమిత్రే ప్రవృద్ధా శ్చ దినే దినే.)

౬౩

ప. అమ్బోధిపానే సలిలేన సాక మాపీత మార్వాన్విశిఖాకలాపమ్,
తప్తోదరా వారిధరా వసున్తి విద్యుల్లతోన్నేషమిషేణ నూనమ్.

గ. ఇత్థం ప్రవృత్తేషు ఘనదినేషు దాశరథినా కథ మపి నీతేషు తదా

అంభఇతి. హే సౌమిత్రే లక్షణ, ఇహ ప్రావృట్కాలే, అంభఃపూరేణ
చయఃప్రవాహేణ సుప్త సంపూర్ణాః, సుసంపూర్ణాః, కటే తిప్తం తీలి తటస్థానాం
తీరదుహానాం కదంబగుటకాదివృక్షాణాం పుష్పాన్యాసు సంతీతి తటస్థకరుపుష్పిణీః, వా
యువకా న్నికరితపుష్పవ్యాప్తా ఇత్యర్థః. కథా దినేదినే ప్రతిదినం. వీఘ్నాయాం ద్వి
ర్భాసః. ప్రవృద్ధాః ప్రవృద్ధిం గతా, నదీ శ్చ, చక్ర్య. అత్రాయం ధ్వనిః అంభఃపూర
సుసంపూర్ణాః మదనరసాతిరేకవతీ రి త్యర్థః. తటశ్చద్దే నాత్ర నికటం ప్రతీయతే తట
స్థా నికటస్థా ఆనపాయిన ఇతి యావత్ తే కరవః తరువత్ స్థితాః ప్రియా యా
సాం తాప్తథోక్తాః అతవివ పుష్పిణీ ర్వికానవతీరితి బహువ్రీహిగర్భితవిశేషణసమాసః.
అతః ప్రవృద్ధాః కేలిలాభా ద్వృద్ధిం గతాః నదీః స్త్రియః పశ్యేతి. ౬౩

అమ్బోధితి. అంభోధిపానే సముద్రజలపాన సమయే. సలిలేన సాక, మాపీతం
నిశీయమాన, మార్వాన్విశిఖాకలాపం బడబానలక్వాలాజాలం, కర్క, ని. 'జౌర్వస్తు
బాడతో బడబానల' ఇత్యమరః. వారిధరా మేఘా, స్తప్తోదరా సుంతప్తమక్షిణహరా
స్సంతః, విద్యుల్లతోన్నేషమిషేణ తటిల్లతాస్ఫురణవ్యాజేన, వసుం త్యుద్గిరంతి, బహి
ర్నిర్గమయం తీ త్యర్థః. అత్ర లాలాదినిరసనవాచినా వసునశ్చద్దే నోపచారా న్నిర్గమన
మాత్ర ముచ్యత ఇతి చారు త్వాతిశయః. తదుక్తం దండినా—ని. 'స్వప్త్యాతోర్గిర్ణవాం
తాదిగాణవృత్తివ్యపాత్రయం, ఆతిసుందర మన్యత్ర గ్రామ్యకక్ష్యాం విగాహక' ఇతి.
నూన మిత్యుచ్చేక్షాయాం సా చ మిషశబ్దేన విద్యుల్లతోన్నేష మవహ్నుత్యావత్యత్వ
ప్రతిపాదనా త్సావహ్నువోచ్చేక్షేతి సంకరః. ౬౪

అ. అథ జైత్రయాత్రోపయోగిశరత్కాల సుంప్రాప్త ఇతి వస్తుం పరీక్షాగమం
వర్ణయతి.—ఇథ మితి. ఇథ ముక్తప్రకారేణ ప్రవృత్తేషు, ఘనదినేషు మేఘాకులితది
నీషు, వార్షికవాసరే ప్సి త్యర్థః. దాశరథినా శ్రీరామేణ, కథ మపి గరియనా ప్ర
యత్నే, నాత్యంతప్రయాసే నే త్యర్థః. వీలేషు గమిలేషు సత్సు, అత వివ, తదాకార
కాంతిం తస్య శ్రీరామస్యాకారకాంతిం శరీరశోభాం, విరహజనితపాంశుప్రభా మి

1 ఆస్య పద్యస్య బహుభు శోకే వ్యసుకులంధా త్పక్షిప్త మివ భాతి.

కారకాంతిం గమిత మివ శనై శనై ర్దేఘుమండలం పాండుర మభూత్.

తస్య ¹చాపవ్యాపారవేళాయాం న సన్ని ధాతవ్య మిత్త్యంతరితా దన్తర్హితం కిల పాకశాసనరాసనమ్.

౬౬

ప. రఘుపతిచాప ఘోషసమయో భవి తేతి కిల

ప్రవరత ముద్భటం ఘనఘటాజనితం స్తనితమ్,

శ్వసితమరుద్భిరస్య విజితః కిల శాన్తి మగా

ప్రరిచిత కేతకీకుటజనీపవనః పవనః.

౬౭

త్యర్థః. గమితం ప్రాపిత, మి వే త్యుత్పేక్ష, + 'సంసర్గజాదోమగుణా భవంతీ'తి న్యా యాదితి భావః. శనైశ్చనై ర్గినక్రమేణ, సీఘ్రాయాం ద్వైర్యావః. మేఘమండలం పాం డురం ధవళవర్ణ మభూత్. ని. 'నభక్షో ధవళోఽర్జునః, హరిణః పాండురః పాండు'

౩ త్యమరః.

౬౮

తస్యేతి. తథా తస్య శ్రీరామస్య, చాపవ్యాపారవేళాయాం శరాసనోద్యోగ కాలే, న సన్నిధాతవ్యం సన్నిధాన స్థాతవ్యం, న ప్రత్యక్షే భవికవ్య మితి యావత్, మహద్వ్యాపారకాలే స్వవ్యాపార స్థాయీ కత్వా దితి భావః. ఇతి కిల, ఇతిమత్స్వే త్యర్థః. కిలే త్యభిశే వస్తుకస్తు న తథేతి భావః. ఏవ ముత్తర ప్రాప్తి వ్యాఖ్యేయం, అత ఏ వోత్పేక్ష. అంతరితా దాకాశా తత్సకాశాత్, పాకశాసనశరాసన మింద్రస్య ధనుః, అంతర్హిత మవగతం, ఆదృశ్యతాం గత మిత్యర్థః.

౬౯

రఘుపతీతి. రఘుపతిచాపఘోషస్య శ్రీరామధనువంతకారస్య సమయః కాలః, భవితా భవిష్యతి, ప్రత్యాసన్న ఇ త్యర్థః. భువోలుట్, ఇతి కిల ఏవం మత్స్వేత్యుత్పే క్ష. ఉద్భట ముజ్జ్వలితం, ఘనఘటాజనితం మేఘబృందసముద్భూతం, స్తనితం గర్జి తం, వ్యవరతం వినివృత్తం. ప్రకాంత మభూ దిత్యర్థః. తథాస్య విరహిణః శ్రీరామస్య, శ్వసితమరుద్భి ర్నిశ్వాసమరుద్రైః, ఆవిచ్చిన్నకయా ప్రవర్తమానై రితి శేషః. విజితః కిల, నిర్జిత ఇవేత్యుత్పేక్ష. పరిచితాని పరిశీలతాని కేతకీకుటజనీపవనాని కేతకీనాం కుటజానాం గిరిమల్లికానాం నీపానాం కదంబానాం చ పనాని యేన స, తథోక్తః, పవనోవాయు శ్చ, శాంతి మగాదుపరతోఽభూత్. వృత్త మున్నేయమ్.

౭౦

+ 'తదాకారకాంతివిజితమి వేతిపాతే శ్రీరామకృతి క్యామలకాంత్యా నిర్జి తత్వాత్తద్దశభేన శుభ్ర మభూ ది వేత్యుత్పేక్ష.

1 చాపస్య. 2 అన్తరితాన్తరాత్. 3 భియా. 4 అర్థ.

ప. తాపోపశాంతిసటనా త్కృతలోకహర్షా
 వర్షాసతీ గగనరంగతలా త్ప్రియూతా,
 అమ్బోదవాద్య మచిరేణ శశామ సర్వం
 నిర్వాపితా శ్చ సహ నైవ తటిత్ప్రదీపాః.

౬౮

గ. క్రమేణ వాహినీజాతం సకలం భావినీం వానరవాహినీపూర్తి
 మసహమాన మివ తనిమాన మభజత.

౬౯

(తథా)దుర్దినాపాయేలజ్గా యామపి రాజహంసనిశ్శబ్దసజ్ఞారో

తాపేతి. వర్షాః ప్రావృడేవ సతీ నర్తకీ. ని. 'స్త్రియాం ప్రావృట్ స్త్రియాం
 భూమ్నివర్షా' ఇ త్యమరః. తాపోపశాంతి స్సంతాపోపశమన మేవ నటనం నాట్యం
 తస్మాద్దేహోః, ని. 'తాండవం నటనం నాట్యమి' త్యమరః. కృకః, ఉత్పాదితః
 లోకానాం జనానాం ప్రేక్షకాణాం చ హర్ష ఆనందో యయా సా, కథోక్తా సతీ,
 రజ్యంతేఽస్మిన్నటా ఇతి రంగో నాట్యస్థానమ్. ని. 'రంగౌ తు స్థానరాగాచేతి వైజ
 యంతీ. తస్య తలం ప్రదేశః గగన మేవ రంగతలం తస్మాత్ప్రియూతా అపగతాఽభూ
 దితిశేషః. తథా సర్వ మశేష, మంభోద ఏవ వాద్యం వీణావేణుమృదంగాదీని సర్వా
 ణ్య భృంభోదవాద్యానీ త్యర్థః. అచిరేణ సహసా, శశామ శాంతింజగామ, తథా తటితః
 విద్యుత ఏవ ప్రదీపా దీపత్వాలాశ్చ, సహసా క్షీప్ర మేవ, నిర్వాపితాః, ప్రళమితా
 ఇ త్యర్థః. ఏవం సమస్తవస్తుసావయవరూపకమ్, వస్తుక స్తు రూపకోపమయో స్సాధక
 తాధకప్రమాణాభావా త్సందేహలబ్ధార్థః. వసంతతిలకావృత్తమ్.

౬౮

క్రమేణేతి. సకల మశేషం, వాహినీజాతం నదీప్యూహః, కర్తృ. ని 'జాతం
 జనిసమూహయో' రి త్యభిధానాత్, సర్వా అపి నద్య ఇత్యర్థః. భావినీం భవిష్యంతీమ్,
 'భవిష్యతిగమ్యాదయ' ఇతి భవిష్యవర్థే జీనిః, వానరవాహినీపూర్తిం కపినేనానదీపూర
 ణం, అసహమాన మమృచ్ఛమాణమి, వేర్వర్త్యేత్. వాహినీజాతస్య వాహిన్యస్తదపూ
 ర్తపూర్త్యసహనం యుక్త మే వేతి భావః. క్రమేణ దినక్రమేణ, తనిమానం తనుక్త్య,
 మభజత, ని. 'నేనానద్యో శ్చ వాహినీ' రి వైజయంతీ.

౬౯

తథేతి. తథా దుర్దినానాం మేఘచ్ఛన్ననివసానాం రావణవభావధిక దుష్టనివ
 సానాం చ ఆపాయే ఆపగమే సతి, ఏకత్ర శరదాగమసకా దన్యత్రక్రీరామవిక్రాంతి
 వకా చేృతి భావః. ని 'మేఘచ్ఛన్నేఽన్న దుష్టిన' మిత్యమరః. లజ్జాయాం రావ
 ణ పుర్యా మపి, సాకంకసంచారయోగ్యాయామపీతి భావః. రాజహంసయో శ్చంద్ర

1 వితన్నాస్తి క్యదిత్.

¹భవిష్య తీతి మత్వా కిల భూమ్యా మపి సమజని రాజహంసనిశ్చయః సజ్జారః.

20

ఏవం ప్రోషితాయా మపి ప్రోషితజనశేముషీముషి ప్రావృషి.
ప. కామక్షి ప్రపృషత్కభిన్నహృదయచ్చిద్రప్రణాళీగళ
నైత్రీసారలఘా ²ప్రతిశ్రవభరం నిరోద్విధుమ ప్యక్షమే,

సూర్యయో స్తథా రాజహంసానాం శ్రీరామాదిరాజశ్రేష్ఠానాం కలహంసానాం చేతి గమ్యతే నిశ్శంకసంచారః నిర్భయప్రవృత్తిః, నిరాశంకవిహారశ్చ, ని. 'రాజాప్రథో నృపే చంద్రే యక్షే క్షత్రియశక్రయోః' 'భానుర్లంస సృహస్తాంతు' రితి విశ్వ ప్రకాశామర, ని. 'రాజహంసో నృపశ్రేష్ఠే కాదంబకలహంసయో'రి త్యన్యత్ర విశ్వః, భవిష్యతీతిమత్వాః¹లేఖ్యతే²ప్రేక్ష; భూమ్యా మపి రాజహంస నిశ్శంకసంచారః కల హంసనిరాశంకవిహారః, రాజశ్రేష్ఠనిరాఘాటతై త్రయాత్రా చ, సమజని సంజాతః, జనేః కర్తరిలున్. 'దీపజనే' త్యాదినా ³జ్ఞేచ్ఛినాదేశః.

20

ఏవ మితి. ఏవ ముక్త ప్రకారేణ, ప్రోషితజనానాం ప్రవసితనరానాం విర హిణా మితి యావత్. శేముషీ ప్రజ్ఞాం హైర్యం ముష్టాని విశోపయతీతి ప్రోషితజన శేముషీముషి. 'ముషస్తేయేన్విష్'. ని. 'బుద్ధి ర్నసిమా ధిషణా ధీః ప్రజ్ఞా శేముషీ మతి' త్యమరః, ప్రావృషి పర్వరా, ప్రోషితాయా మపి గతాయాం సత్యా మపి.

20

అ. తతః కిం త లాహ కామేతి. కామక్షిప్తా మన్నభప్రయుక్తా యే కృప త్కా బాణాః'పృషత్క-బాణవిశిఖా ఆజిహ్వాగభాగుగా'ఇ త్యమరః, తై ర్నిన్నం విదారి తం య ద్ధృవయంచిత్రం వక్షశ్చ ని. 'హృదయం జీవితే చిత్రే వక్షస్యాజీవ భావయో' రితి శబ్దార్థః, తస్య చిద్రం రంధ్ర మేవ ప్రణాళీ జలనిర్గమనమార్గః. ని. 'ద్వయో! ప్రణాళీ పయసఃపదవ్యా' మి త్యమరః, తయాగళ నిర్గచ్ఛక్ మైత్రీసారస్సఖ్యస్థిరాంశో యస్య సతతోక్తః అత ఏవ లఘూనిస్సారేక్షుద్రే చ అవిద్భిన్న కామకేళిపరతంత్రత యోఽస్తృతసఖ్యసంబంధ, ఇత్యర్థః, మైత్రీ వ్యాఖ్యాతా, ని. 'సారోబలే స్థిరాంశేచే' త్యమరః, అత శ్చ ప్రతిశ్రవః సీతాన్వేషణాంగీకారః స ఏవ భర స్త మపి, కిము తాన్య దితి భావః. ని. 'అంగీకారాభ్యుపగమప్రతిశ్రవసమాధయ' ఇత్యమరః, నిరోద్విధుం సమ ర్థయితు మక్షమే అశక్తే సుగ్రీవేచిరసంస్థితాం చిరకాలమారభ్య వర్తమానాం, తాదృశీ

1 సంభవిష్యతి. 2 ప్రతిశ్రవగిరమ్.

సుగ్రీవే చిర 'సంశ్రితాం శమయితుం రాగాన్ధతాం తాదృశీం
కిష్కింధాం ద్రుత మాప కోపకలుషో రామాజ్ఞయా లక్ష్యణః. 2౨
(తావకం భ్రాతరం వా త్వం మామకం వానుగచ్ఛసి,
కింవా వానర మే తూర్ణం దీయతా ముత్తరం వచః.)

గ. 'తత సౌమిత్రి రతీవ దుష్టః ప్రవిష్ట ఇత్యంగదేన విజ్ఞాపితో
౭వ్యసంగసంగరసంగతపరిశ్రమా దజాతజాగర సుగ్రీవస్తద్దర్శన 'తా
ససంచలితసకల్స్థవగబలకిలకీలాయితేన ప్రబుద్ధ సుచివయోః ప్లక్ష
ప్రభావనామ్నోః ప్రభావేన ప్రకృతిం ప్రపేదే. 2౩

మనిర్యాచ్యాం. రాగేణ స్త్రీసంభోగాసక్త్యా యాత్రంశతా ఆవివేకితా తాం, శమయితుం
నిర్వాసయితుం, స్త్రీలంపటతాం నిర్వర్త్య ప్రస్తుతకార్యే ప్రవర్తయితుమి త్యర్థః, కోప
కలుషః రోషాక్రాంతవిత్తిప్రహృదయః, లక్ష్యణః, రామాజ్ఞయా, కిష్కింధాం, ద్రుత,
మాప ప్రాప, శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్. † 2౨

తత ఇతి. తతః తదనంతరం. సౌమిత్రి ర్లక్ష్యణః, అతీవ, దుష్టః త్యంకరోషా
విష్ట స్సౌ. ప్రవిష్టః కిష్కింధాం ప్రత్యాగత, ఇత్యంగదేన, విజ్ఞాపితో౭సి,
అసంగసంగరసంగతపరిశ్రమా ద్రుతిరమణరణసంప్రాప్తభేదాద్ధేతోః, 'శ్రమః ఖే
దో౭ధ్వరత్యాదే' రితి లక్ష్యణం, అజాతజాగరో౭సుత్పన్న ప్రబోధః, సుగ్రీవః, తస్య రోషా
వేషవతో లక్ష్యణస్య దర్శనా ద్య స్తాసః సాధ్వసః తేన సంచలితానాం సంభ్రాం
తానాం సకలానాం సమస్తానాం ప్లవగబలానాం వానరసేనానాం కిలకీలాయితేన
కిలకీల ధ్వన్యాచరణేన హేతునా, కిలకీలేత్యంకరణశబ్దః, ప్రబుద్ధో బోధం ప్రాప్త
స్సౌ, ప్లక్షః ప్రభావశేపి నామసీ యయో స్తయో సుచివయో ర్మంత్రిణోః
ప్రభావేన ఉద్వేగనివర్తకవచసామధ్యేన ప్రకృతిం పూర్వావస్థాం ప్రపేదే ప్రాప,
తథా చక్రిరామాయణమ్. ఖ. 'సో౭యం రోషపరితాక్షో ద్వారి లిప్తలి వీర్యవాణ్',
వానరా న్వానరపతే చక్షుషి ప్రదహన్మివ, తస్యమూర్ధ్నా ప్రణమ్య త్వం సపుత్ర
స్సహ బంధుభిః, గచ్ఛ శీఘ్రం మహాభాగ రోషో హ్యస్య నివర్తతా' మితి. 2౩

1 సంస్థితామ్. 2 ఏకత్వవ్యం ప్రక్షిప్తమితి మన్వలే. 3 తత్ర. 4 జాతత్రాస.

† ద్రుతిశ్రుతిగరమితిపాతే 'ఆర్యార్యాన్వేషణే'త్యాదిగర మి త్యర్థః.

తత స్తస్మిక్ సుగ్రీవే రాఘవరోషస్య కారణం నిరూపయతి సతి
(1) సద్యవవ) ముఖరితేదిబ్బుఖోఽభూ ల్లక్షణస్య 3 బ్యాఘామః. 2౪

ప. తత్రాసనం ద్రుత మపాస్య పతిగ కపీనాం
తత్రాస నమ్రవనో ఘనచాపఘోషాత్,
సంతోష¹మోష మివ భూరి భజక్ భుజంగః
సంతాపనాశవిశునా త్తరుణాభ్రఘోషాత్. 2౫

గ. తత్ర ప్రతిశ్రుతకార్యప్రోత్సాహనాయ 7 కుపితేన భ్రాత్ర

తత ఇతి. తతః, తస్మిక్ తథా ప్రకృతి మావన్నే, సుగ్రీవే, రాఘవస్య ప్రాణ
ప్రియసఖిర్యాసి లక్షణస్య, శ్రీ రామస్యచ, రోష స్తస్య కారణం, నిరూపయతి, 'న మే
దుర్వాన్యహృతం కించి న్నాసి మేదురమద్వితమ్, లక్షణో రాఘవభ్రాతా శ్రద్ధః కి
మితి చింతయే' ఇత్యాది శ్రీ రామాయణోక్తి రీత్యా వర్ణనాలోచయతి సతీ శృంగే, ముఖ
రితవానిస్తుఖః ప్రతిసాదితదిగంతరాఖో, లక్షణస్య బ్యాఘామో గుణధ్వని రభూత్,
నిజాగమనజ్ఞాపనార్థం లక్షణో ధనవృంతం చ కాచే శృంగే. 2౪

తత్రేతి. తత్ర తస్మిక్ సమయే, కపీనాం పతి సుగ్రీవః, ద్రుతం శీఘ్రం, మాస
నం సింహాసనం, అపాస్యశృక్వా, ఆసనా దుత్థాయేత్శృంగే, ఘనచాపఘోషా న్న హాకా
ర్షకధ్వనే, నమ్రవనః ఆవనతానన స్పృక్, తత్రాస విభాయ కథ మివ సంతాపనాశవి
శునాత్ గ్రీష్టాది జనికనంబ్వరోషకాలిమాచకాదితి విశేషణం చాపఘోషేఽపి
యోజ్యం, తరుణాభ్రఘోషా మ్నాతనమేఘగర్జితాత్, భూరి భూయిష్ఠం యథాకథా,
సంతోష మోష మానందవిఘాతం, భజక్ ప్రాప్నువ, నితి విశేషణమ్ సుగ్రీవేఽపి
యోజ్యం, భుజంగ స్సృష్ట ఇవ. ని. 'సర్వకృదామ యుజగో భుజంగ' ఇత్యమరః, అత్ర
తరుణాభ్రఘోషస్య సీల కంతోల్లాసకత్వాత్ లేమం చ 'సీలకంతో భుజంగభు' గిత్యభి
ధానాత్ భుజంగభుక్త్వా చ్చ భుజంగత్రాసహేతుత్వ మవగంతవ్యం ఉపమాలజ్ఞానం,
వసంతలిలకావృత్తమ్. 2౫

తత్రేతి. తత్ర విత్రాసనసమయే, ప్రతిశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతం యత్కార్యం, సీతా
న్వేషణరూపకృత్యం తస్య. ని. 'అంగీకృత మాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాత' మిత్యమరః, ప్రో
త్సాహనాయ ప్రవర్తనార్థం, కుపితేన విలంబా మ్రుచ్చేనభ్రాతా రామేణ, ఏషః
లక్షణః ప్రేషితః ప్రహితః, ఇత్యుక్తేర్వి విశేషః, మారులికా వానూమతా, ధార్యమాణం

1 ఏకన్నాస్తికవిత్. 2 హరిస్తుఖః. 3 లక్షణవ్యాఘామః. 4 పోషమ్.
5 సంతోష. 6 తతః. 7 ప్రణయకుపితేన.

¹ప్రేషిత ఇతి మారుతినా ధార్యమాణఞ్చైర్య సుగ్రీవ స్సౌమిత్రిం సా
స్త్యయితుం తారాం ప్రేషితవాక్. 2౬

ప. ద్రాగ్వారుణీభజననిహ్నుతరాజతేజో
నిష్కాంతతార ముపశాస్త్రమోవికారమ్,
పూర్వాశయా విశతి సత్పథభాజి మిత్రే
సత్యం నిశాంతసమయస్య నిశాస్త మాసీత్.

2౭

గ. సా తు రామా రామానుజ మాసాద్యై చైవ మవోచత్. ౨౮

ధారణవిషయాక్రియమాణం ధైర్యం యస్యస, తథోక్తః, మారుతివచనా త్వునర్లభ్య
ధైర్యే సుస్మిత్యర్థః, సుగ్రీవ, స్సౌమిత్రిం, సాంత్యయితుం సామవచనై రుపహాయితుమ్
ని. 'సామ సాంత్య ముథే సమే' ఇత్యమరః, తారాం నిజవధూం, ప్రేషితవాక్, ప్రభ
మం స్వవైయవ దర్శనే పునః కోపాద్యోగో భవిష్యతి శ్రీదర్శనే తు నైవ మితి మత్వా
తాం ప్రహితవా నిత్యర్థః, తథా చ శ్రీరామాయణమ్. 'శ్చద్ధర్మవిముక్తాత్వా నస్తకో
పం కరిష్యతి, న హి శ్రీఘ మహాత్మానః క్వచిత్కుర్వంతి దారుణ'మిత్యాది. 2౬

ద్రాగితి. ద్రాక్ అంజసా వారుణీభజనేన సురాసేవనేన నిహ్నుత మాచ్ఛాదితం
రాజ్ఞః ప్రభో సుగ్రీవస్య తేజః ప్రతాపో యస్మిన్ తత్తథోక్తం, అన్యత్ర వారుణీ
భజనేన ప్రతీబీసంగత్యా నిహ్నుత మంతర్హితం రాజతేజ శ్చంద్రప్రకాశో యస్మిన్
తత్, ని. 'సురాప్రత్య క్షవారుణీ'శ్చమరః 'రాజాప్రభో నృపే చంద్ర'ఇతి విశ్వప్ర
కాశః, నిష్కాంతా నిర్గతా తారా సుగ్రీవపత్నీ యస్తా తత్తథోక్తం, అన్య త్రాటగ
తనక్షత్రం, ఉపకాంతో నివృత్తస్తమోవికారో మోహవిక్రియా అన్యత్రాంధకార
వ్యాప్తి ర్యస్మిన్ తత్తథోక్తమ్, అన్య సుగ్రీవస్యనిశాంతంగృహం, కర్తృ, ని. 'నిశాం
తం భవనోపసో'రితి విశ్వః, సత్పథభాజి సత్పథవర్తిసి, ఆకాశమార్గసంచారిణి చ.మిత్రే
గుహ్యుది లక్ష్యతే, ఆర్కేచ, ని. 'మిత్రం సుహృది మిత్రోఽర్క' ఇతి విశ్వః. పూర్వా
శయా పూర్వప్రతిజ్ఞాతార్థకాంతరూపేతునా, పూర్వదిశా చ, విశతి ప్రవిశతి నతి,
సత్యం యథార్థమతపివోచ్చేత్ నిశాయా రషన్యా అంతోఽవసానం తత్సమం తత్తు
ల్యం, ప్రభాతకల్ప మిత్యర్థః, ఆసీత్, శ్లిప్తవిశేషణేయ ముపమా. 2౭

నేతి. సా తు నైవ, రామా సుందరీ, ని. 'సుందరీ రమణీ రామే'త్యమరః, 'య
త్రాకృతిస్తత్ర గుహ'ఇతిన్యాయా నిజగుణసంపదా లక్ష్యణప్రసాదనపాటవాలిశయ
ద్యోతకార్థం రామేత్కుక్త మిత్యవగంతవ్యం, రామానుజం లక్ష్యణం, రామవ ద్గుణగ్రా

ప. ప్రాచీనం వ్యసనం సురేంద్రతనయా జ్ఞాతం వనే భాగ్యతః
 సుగ్రీవస్య నిరాకృతం ఖరరిపో ర్భాణేన సాలబ్ధిదా,
 ఆ ద్యావ్య వ్యసనం తు పశ్చాద్విశిఖా దాసీ దుపేంద్రాత్తజా
 త్సామిత్రే తదపి ప్రశాంత మభవ జ్ఞాన ఘోషమాత్రేణ తే. ౭౯
 గ. తదనంతరం తారా సాంత్యవచన ప్రశాంతకోపేన సామి

హిత్వప్రకటనార్థ మిత్థం నిర్దేశః, ఆసాద్య ప్రాప్య, ఏవం వత్సమాణరీత్యా. అవోచక ఉక్తపదీచ. ౭౯

అ. తత్ప్రకారమేవాహ. — ప్రాచీనమితి. సురేంద్రతనయా ద్వాలినః, జాత ముత్పన్నం, ఆతపివ పనే ఆరణ్యే, భాగ్యత స్సంచరతః, 'వాభాశే'త్యాదిసా శ్యన్వృత్యయః, సుగ్రీవస్య ప్రాచీనం పురాతనం, వ్యసనం విపత్, ని. 'వ్యసనం విపదీ భృంశే దోషే కామజకోపక' ఇత్యుయరః, ఖరరిపోః ఖరాసురాంతకస్య శ్రీరామస్య, సంబంధి నా, సాలబ్ధిదా సప్తసాలవిదారిణా, బాణేన, నిరాకృతం నిరస్తమ్, వాలినం నిహత్య తద్వ్యసనం నిరాకృత మిత్యర్థః, అద్యేదాసీం తు ఇంద్ర ముపగతః ఉపేంద్ర ఇంద్రా నుజో విష్ణుః తస్య తనయాత్, ప్రద్యుమ్నరూపే గావతీర్ణత్యాది భావః, పంచ ఆరవిందాదయో విశిఖాబాగా యస్య తస్మా న్నన్తథాత్, మహావీరా దితి భావః, అస్య త్సార్వవిలక్షణం వ్యసనం స్త్రీవ్యసనమిత్యర్థః, ఆసీత్, మే సామిత్రే తద్వ్యసన మపి తే తప, జ్యాఘోషమాత్రేణ గుణధ్వనిమాత్రేణ, ప్రశాంతం నివృత్త, మభవత్, ఇంద్రపుత్రకృతవ్యసనం త్వద్భాగ్నితా నిరస్తం ఇంద్రామజపుత్రకృతవ్యసనం తు త్వయా నిరస్తమితి క్రమోఽయం యుక్త ఇతి భావః, భవదీయచాపఘోష శ్రవణోత్తరక్షణ ఏవ నివృత్తకామకంత్ర స్సుగ్రీవోరుష్మత్కార్య నిర్వాహకతన్త్రయా పర్తతే అతన్త్రయా మహారాజపుత్రేణ న కోపకవ్యమితి ఫలితార్థః. అత్ర శ్రీరామస్య శరేణ వ్యసననిరాసకత్వ మస్య తు చాపఘోషమాత్రేణై వేతి వ్యతిరేకో వ్యజ్యతే కార్దూల విక్రీడితం పృత్తమ్. ౭౯

తదనంతర మితి. తదనంతరం, తారాయా సాంత్యవచనేన ఉక్తరూపసామ వాక్యేన హేతునా ప్రశాంతకోపేన నివృత్తకోపేణ, సామిత్రీణా సాకం లక్షణేన సహ తపనతనయ స్సుగ్రీవః, నవినయం భయభక్తిప్రయుక్తవినయసహితం యథా తథా

త్రిణా సాకం తపనతనయ స్సవినయ మాశ్రిత్య దాశరథిం ప్రాంజలి
ర్వ్యజ్ఞపత్. ౮౦

గ. దేవ కపిబల ¹మఖలకులాచలనిలయ మనిలతనయేనాహూతం.
పురుహూత ఇవ పులోమజాప²హారిణ మనుష్ఠోదం రావణం రణే³నిహ
నివ్యసీతి. ౮౧

తతః — ప. కకుభి కులిశపాణే రైథిలీం తాం విచేతుం
వినత మథ దిశాయాం మారుతిం ప్రేతభర్తుః,

దాశరథిం శ్రీరామం, ఆశ్రిత్యాధిగమ్య, ప్రాంజలిః కృతాంజలి స్సక్, వ్యజ్ఞపత్
విజ్ఞాపయామాస. ౮౦

దేవేతి. హేదేవ స్వామిక్ శ్రీరామ, అఖలకులాచలనిలయం మహేంద్రాద్య
శేషకులవర్జితనికేతనం, కపిబల, మనిలమతేన హనూమతా, ఆహూతం, ఆరణ్య పులో
మజాం శబీం ఆవహరీతి పులోమజాపహారిణమ్, ని. 'పులోమజాపహారిణీ' క్లమరః,
అనుష్ఠోదం నామ దానవం, పురుహూత ఇంద్రవేత్యువమా, రావణం సీతాపహారిణ
మితిశేషః, రణే, నిహనివ్యసి వివాశయిష్య, సీతివ్యజ్ఞప దితి సంబంధః, మహేంద్రేణ
ప్రీతాం పౌలోమీం తత్ప్రీతుః పులోమనామ్నోఽనుమత్యా అనుష్ఠోదో జహర ఇంద్ర
వ్యుమంతురం పులోమాన మచహర్తార మనుష్ఠోదంద నిహత్య తత స్తాం ప్రత్యా
నీకవానితి పౌరాణికీ కథాంత్రానుసంధేయా. తత్ప్రదనంకరమ్. ౮౧

కకుభీతి. వానరేంద్ర స్సుగ్రీవః, తా మపహృతాం, మైథిలీం సీతాం, విచేతు
మస్తేష్టుం, కులిశపాణే రింద్రస్య, కకుభి కేనసూర్యేణస్కుభూతి ద్యౌతయతీతి కకు
తస్యాం, ప్రాచ్యా మి క్లర్థః, వినతం వినతాఖ్యం, వానరసేనాధిపతిం, ఆథేతి వాక్యా
రమ్పే, అనన్తరం వా, ప్రేతభర్తృమస్య దిశాయాం, దక్షిణస్యాం దిశీత్యర్థః, 'అపం
చైవవాలంతానాం యథా వాచా నిశా దిశే'తి పచనాట్టాప్, మారుతిం హనూమన్తంచ,
అత్ర యవరాజ స్యాంగదస్య ప్రాధాన్యేఽపి కార్యసాధకత్వాత్ మారుతిగ్రహణ
మితి మన్తవ్యమ్, తథా పురుషస్య దిశిప్రణీచ్యాంసుషేణం స్వస్యశ్వశురం, తథాచ శ్రీ
రామాయణమ్. 'అథప్రస్థాప్య చ హరీక్ సుగ్రీవో దక్షిణాం దిశం, ఆబ్రవీ న్నేఘసం
శాశం సుషేణం నామ వానరమ్, తారాయాగి పితరం రాజా శ్వశురం భీమవిక్రమ'
మితి, తథా యక్షరాజాంబితాయాం కుబేరాధిష్ఠితాయాం, హరితి. ఉత్తరస్యాం దిశీ

1 అఖలమఖల. 2 హారిణం వాలాభిధానం. 3 నిహనివ్యసీతిపాతే భవానిత్య
కూర్తవ్యమ్.

వరుణదిశి సుషేణం యక్ష రాజాశ్చితాయాం

హరితి శతవలిం చ ప్రాహిణో ద్వానరేంద్రః.

౮౨

గ. తదను దినేషు కేషుచి ద్ధతేషు మాసాలిపాతనాసహా నియత ముదగ్రదండ సుగ్రీవ ఇతి సత్వర 'మితరదిగస్తరప్రేషితేషు చ ప్లవంగ బలేషు ప్రతినివృత్తేషు పితృపతిహరితి ప్రేషితా మారుతిజాంబవదంగద నలనీల ప్రభృతయోఽప్యలబ్ధ సీతోపలబ్ధయ స్తనయవినాశకుపితకండు శాపనిశ్శేషితచ రాచర 'మసరిచితచార ప్రాస్తరం కాస్తారం కాస్తాస్తి

త్యర్థః, శతవలిం శతవలినామానం, వానర నాయకంచ, ప్రాహిణో త్వేషయామాన, మాలినీవృత్తమ్.

౮౩

తదన్వీతి. తదను వానరప్రేషణానస్తరం, కేషుచి, దినేషు, గతేష్యతిక్రాంతేషు సత్పు, మాసాలిపాతస్య మాసాలిక్రమణ స్యానహోఽనసహిష్టుః, ప్రేషణసమయే శ్రీ రామాయణశ్లోకః. 'దండ్యం మాసాన్నవప్రవృం వస స్వధ్యో భవే న్దమే' త్యేకమాసమా త్రస్యావధేః కృతత్వాదితిభావః, సహతేః పచాద్యచ్, కుతః నియతం నిశ్చితం, ఉదగ్ర దండశ్చండశాసనః, ని. 'దండోఽశ్రీ శాసనే రాజ్ఞా'మితి వైజయంతీ, సుగ్రీవ ఇతి మత్వా, ఇతరదిగ స్తరప్రేషితేషు దక్షిణదిగ్ద్యుతిక్ర దిక్రయప్రహితేషు, ప్లవంగబలేషు, వినత ప్రముఖవానరసై న్యేషు, సత్వరం తూర్ణం, ప్రతినివృత్తేషు అనధికతసీతావృత్తానతయా ప్రత్యాగతేషు సత్పు, సితృపతిహరితి దక్షిణాస్యాం దిశి, ప్రేషితాః మారుతిజాంబ వదంగదనఃసహిః ప్రభృతి ర్దేహం లే త్సోక్తాః. ప్రభృతిగ్రహణాద్దశగవాక్షగవయా దయోఽసి గృహ్యంతే లేఽసి వానరోత్తమః అలబ్ధసీతోపలబ్ధయః అస్రాప్త మైథిలీలా భాస్పస్తః, తనయవినయవిశాశేన నిజపుత్రనిధనేనకుపితస్య క్రుద్ధస్యకంఠ నామ్నో మహా ర్షే శ్శాపేన నిశ్శేషితా విధ్వంసితాశ్చరాచరా జంగమస్థావరాః మృగపక్షివృక్షగుల్మద యో యస్మిం స్తత్సోక్తమ్. తథా చ శ్రీరామాయణమ్. 'కండు ర్నామ మహాభాగ సృత్యవాదీ తపోధనః, మహర్షిః పరమామర్షీ నియమై ర్దృఢపుగర్హణః. తస్య తస్మి న్ననే పుత్రో బాలతో దశ వార్షికః, ప్రణప్తో జీవితాంతాయ క్రుద్ధస్త్రో మహామనిః. తేన ధర్మాశ్చ నా శఙ్కం కృత్స్నం తత్ర మహద్వనమ్, ఆశరణ్యం దురాధర్మం మృగపక్షి వివర్జితమితిపరితచారం ప్రవృత్తప్రాణిసంచారం తచ్చుతలోప్రాంతరం సికటప్రదేశ శ్చుత న్నవిన్యతే యస్మిం స్తథోక్త మత్యంతదుర్గమ మి త్యర్థః. ని. 'ప్రాంతరం దూరకూన్యోఽ

కస్తింశ్చి త్కాంతారే అసుర మేకం నిరీక్ష్య రక్షఃపతిరితి బుద్ధ్వా యుద్ధ
సన్నద్ధా బహువుః. ౮౩

ప. నిశిచరపతి రి'త్యవేత్య రోషా

దశనినిపాతనిభేదన తాడనేన,

అసురహితముం ప్రహృత్యదైత్యం

సురహితమేవ చకార వాలి'సూనుః.

౮౪

గ. తత స్తారేయపచనాత్తత ఇతో విచిత్ర్య నికటగిరిసానుశయా
స్సానుశయా స్ఫులిలాశయా జలచరపతంగపతనోత్పతనానుమీయమాన

ధ్వే'త్యమరః. తత్కాంతారం పినినా, క్రాంత్యా తిక్రమ్య, కస్తింశ్చితాంతారే కుత్ర
చిదరణ్యే, ఏక మసురం, నిరీక్ష్య. రక్షఃపతీ రావణఇతి బుద్ధ్వా జ్ఞాత్వా, యుద్ధసన్న
ద్ధా స్సమరసన్నాహవంతో బహువుః. ౮౩

నిశిచరేతి. వాలిసూను రంగదః, నిశిచరపతీ రావణఇ త్యవేత్యజ్ఞాత్వా, తమితి
శేషః, రోషాత్ సీతాపహరణపాపకృత్యకరణజనిత రోషా ద్ధేతోః, అశనినిపాతని
భేదన దమ్పాశ్చిప్రహరసప్రశేన తాడనేన ముష్టిసూతేన, అసురేభ్యోహితం అసురహి
తమ్, 'చక్షుర్థిశదర్శ'త్యానినా సమాసః, సురాణా మహితం చాముం దైత్యం, ప్రహృ
త్య నిగృహ్య, సుహిత మేవ, చకా రేతి విరోధః, స చ అసురహిత మచేతనం ప్ర
హృత్యసురాణాం హితం సుఖా చకారేతి పరిహారా వ్యేషానుప్రాణితో విరోధాభా
సోఽలంకారః. 'ఆభాసత్వే విరోధస్య విరోధాభాస ఇవ్యత' ఇతి లక్షణాల్, పుష్పి
తాగ్రావృత్తమ్. ౮౪

తత ఇతి. తత ప్రదనస్తరం, తారాయా ఆవత్యం తారేయః అంగదః. స్త్రీభ్యో
ఞక్ తస్య పదవా న్నియోగవాక్యాధేతోః, తత ఇతస్తత్రతత్రవిది త్యాన్విష్య, నికట
గిరిసానుషు సమాపస్థగిప్రస్థేషుశేరతఇతి తస్మాక్తాః, గహనసంచారజనితశ్రమాలిరేకా
త్తత్రతత్ర సువిశంత ఇత్యర్థః 'ఆధికరణేశేలే' రి త్యచ్చ)శ్యయః, అశవిష సానుశయా
స్సంతాపాః, ని. 'భవే దమశయో ద్వేషే పశ్చాత్తాపానుబాధయో' రిలివిశ్వో, వాన
రాః, సగిలేష్విశయా వాంఛయా, పిపాస యే త్యర్థః, జలచరపతంగానాం హంసకా
రండవాదిజలపత్రి పక్షివిశేషాణాం పరిచోత్పతనైః ప్రక్షి నోడ్డినాది గతివిశేషైః అను
మీయమాన మభ్యూహ్యమానం య త్వల్పం సర స్తస్మాదపశయ మాశ్రయ మంతస్థం

¹పల్వలోపశయం కి మపి ²కుహర మవగాహ్య తత్ర కంచనకాఞ్ఘ్ర సమయం మయమాయానిర్మితం ³విహితతపోభంగాయై సురాంగనాయై హేమాయై ద్రుహితేన వితీర్ణం మేరుసావర్ణిదుహిత్రా స్వయం ప్రభ యాకృతావనం వనోద్దేశ మవిశేష.

౮౫

తతఃకృతాలిథ్యాయా స్వయంప్రభాయాః ప్రభావేన బిలా దుత్తీర్ణానాం సమయాతి ⁴పాతా దాపతివ్యతి సుగ్రీవదండ ఇతి వికృతి

కాసార మి త్యర్థః. కిమపి కింది త్కుహరం భూమివివరగర్భమవగాహ్య ప్రవిశ్య, కంచన కమపి కాంచనమయం హిరణ్మయం మయ స్యాసురశిల్పినో మాయయా విచిత్ర శక్త్యా నిర్మితం రచితం, తథావిహితతపోభంగాయై కృతతపోవిఘ్నాయై తస్మి శ్శేవ పనే పూర్వం హేమయా మయకపోభంగస్య విహితత్వా దితి భావః, హేమాయై హేమాభ్యామై, సురాంగనాయై, అపసరనే, ద్రుహితేన సృతగీతసంతోషితేన విధా త్రా వితీర్ణం దత్తం స్వయం ప్రభయా తదాభ్యయా, మేరుసావర్ణేః దుహిత్రా పుత్రి కయా కృతావనం విహితరక్షణం, వనోద్దేశం 'వనప్రదేశం, అవిశ స్పృవిష్టవస్త్రః, హే మాయాః ప్రియసఖీత్వాస్త్రేరు సావర్ణిదుహిత్రే సా వనం దత్తవతీత్యనుసంధేయం ఉక్తం చ శ్రీరామాయణే. 'దుహితా మేరుసావర్ణేరహం తస్యా స్వయం ప్రభా, ఇదం రక్షామి భవనం హేమాయా వానరోత్తమాః, మమ ప్రియసఖీహేమా సృత గీతవికారదా, తయాదత్తవరా చాస్మి రక్షామి భవనోత్తమ' మితి.

౮౬

తత ఇతి. తతః ప్రవేశానంతరం, కృతాలిథ్యాయాః, అతిథిసత్కారేణోపచరి తవత్వా ఇత్యర్థః, స్వయంప్రభాయాః, ప్రభావేన సామర్థ్యేన, బిలా దుత్తీర్ణానాం నిర్గతానాం, సమయాలిపాతా దవధికాలాతిక్రమణాద్ధేవోః, దండ్యంతే నిగృహ్యం లేఽనేనేతి దండః శిక్షా, సుగ్రీవస్యకర్తుః దండః, ఆపతివ్యతి కాలాతిక్రమణేన అస్తాక్ చండకాసనస్సుగ్రీవో దండయివ్య తీత్యర్థః, ఇతి మత్వా, వికృతిం వికారం, ప్రకృతివైకల్య మితి యావత్, ఉపేత్య, సంగతచునోగదేన సంజాతమనో వ్యాధినా, ని. 'రోగవ్యాధిగదామయా' ఇత్యమర్థః, అథ వచనతనయస్య హనూ మతః వచనం తత్కాలాదితవక్యం తత్ప్రత్యయేన తద్విశ్వాసేన ప్రత్యాసీతా పున స్సమాన్యతా ప్రకృతిః పూర్వావస్థాయేన స తథోక్తేన, అంగదేన సహ, స్రాయా

1 'పల్వలోపశయ' మితిపాతే అచశల్యంసమావప్రదేశ మిత్యర్థః. 2 బిలకుహరం.

3 విహితాశాసఖీభాగం విహిత. 4 పాలేనపతివ్యతి.

ముపేత్య సంగతమనోగదేనాంగదేన పవనతనయవచన ¹ప్రత్యయప్ర
త్యాసితప్రకృతినా సహ ప్రాయోపవేశ ముపేయుషాం ప్లవంగపుంగ
వానాం పరిదేవనకథా²ప్రసంగే జటాయుషో నిధననిశమ్యవింధ్యరస్థా
ద్విహితసంపాత స్సంపాతి ర్నామ ³గృధ్రరాజస్తా నేవ మవాదీత్. ౮౬

ప. కే యూయ ⁴మక్షతబలే²ప్యభిధాయ పాపం

వత్సే జటాయుషి మమ శ్రవసీ దహస్తాః,

కస్తా త్పురా కిరణదాహిత పక్షయుగ్మం

ఐవేళో నామ దక్షిణాగ్రేషు దర్శేషు స్థండిలే మరణార్థం సంకల్పింపవేశనమ్. ని.
'ప్రాయోభూమ్న్యంతగమన' ఇత్యమరః, త ముపేయుషాం ప్రాప్తవతాం, 'ఉపేయవా
ననాశ్వానమాచాన శ్చే'తి క్త్వసుప్రత్యయాంతోనిపాతః, ఉదగ్రసుగ్రీవదండాపేక్షయా
మరణ మేవ వర మితి ముమూర్షతా మిత్యర్థః, ఉక్తం చ శ్రీరామాయణే. 'ఉపస్పృ
శ్యోదకం వింధ్యే ప్రాప్తుఖా న్ముపావిత్', దక్షిణాగ్రేషు దర్శేషు ఉదత్తీరం సమా
శ్రితాః, ముమూర్షవో హరి శ్రేష్ఠా ఏతత్ క్షమ మితః స్వ 'పే' తి, ప్లవంగపుంగ
వానాం జాంబవదాదివానరశ్రేష్ఠానాం, పరిదేవనకథాప్రసంగే. 'రామస్య వనవాసంచ
క్షయం దశరథస్యచ, జనస్థానవధం చైవ పథంచైవ జటాయుష' ఇత్యాదివిలాపగోష్ఠీ
ప్రస్తావే, జటాయుషో, నిధన మరణం, నిశమ్య శ్రుత్వా, వింధ్యరంధ్రా ద్వింధ్యపర్వ
తకందరాల్, విహితసంపాతః కృతనిర్గమః. తత్పురామర్నార్థం వినిష్కాంత ఇత్యర్థః,
సంపాతిర్నామ, గృధ్రరాజః, జటాయుర్భృతా తాన్వాసరా, నేవం పక్షమాణ
ప్రకారే గావాదీ దహితల్, తథా చ శ్రీరామాయణమ్. 'సంపాతి ర్నామ రామ్నా
తు చిరంజీవీ విహంగమః, భృతా జటాయుష శ్చీమా న్సృఖ్యాతబలపారుషః. కంద
రాదభినిష్క్రమ్య సవింధ్యస్య మహాగిరేః, ఉపవిష్టా హరీకదృష్ట్యా హృష్టాత్తా గిర
మబ్రవీ' దితి. ౮౬

అ. తదేవాహ—కఇతి. అక్షరబలే అప్రతిపాతపరాక్రమే²సి, వత్సే అనుజే
జటాయుషి, పాపం నిధన, మభిధాయోక్త్యా, మమ, శ్రవసీకర్ణా, ని. 'కర్ణశబ్ద
గ్రహాశ్రోత్రం శ్రుతి స్త్రీని శ్రవణం శ్రవ' ఇత్యమరః, దహంతః భస్మీకుర్వంతః,
యూయం, కే, కస్తా చ్ఛ్వివోదహనాధేరోః, పురా పూర్వం, సూర్యమండలంప్రత్యుద్గ
మనకాల ఇ త్యర్థః, కిరణైః నిజగభస్మిభిః దాహితం దగ్ధంపక్షయుగ్మం గరుద్యుగళం
యేనతం, లిక్తాంశుం చండభాను, ముష్టపవనా, తరో³అపరితీక్ష్యవచనేనేత్యర్థః, శిశిరికు

తిగ్దాంశు ముష్ణవచసా శిశిరీకురుధ్వే.

౮౭

గ. తత స్తైః¹ ప్రస్తావితప్రవృత్తి స్సంపాతిః ప్రోషితాయుషే జటాయుషే నివాపాంజలిం నిర్వర్త్య పురా కదాచిదామిషాన్వేషణాయప్రేషితేన నిజసుతేన సుపార్శ్వనామ్నా సమామ్నాతం మహేంద్ర మహీధ్రరంధ్ర నిర్గతదశవదననీయమానజానకీరిదేవనం జానాన స్సూక్ష్మచక్షుః పునరప్యవోచత.

౮౮

అలం కాతర్యేణ లజ్కాభిధానాం యాతుధాన రాజధానీ మధి వసతి సీతా దశవదననీతా తత్ర గచ్ఛంతు భవంతః.

౮౯

రుధ్వే, శిశిరీకురుధ వక్షదహనజనితదశఖా దత్యుతిరిచ్ఛతే, యుష్మద్వచన జనితదుఃఖ మితి భావః, సంపాలే స్సూర్య కిరణదగ్ధపక్షతయా వింధ్యపతనాదికథా శ్రీరామాయణే ౭వ సంధేయ, ఆత్ర తిగ్దాంశోశ్శిశిరీకరణాసంబంధేఽపి తత్సంబంధాభిధానాదతిశయోక్తిభేదః, వసంతలిలకావృత్తమ్.

౯౦

తత ఇతి. తతస్తదనంతరం, తైర్వానరైః ప్రస్తావిత ప్రవృత్తిరాదిత ఆరభ్య కథితవృత్తాంతః, ని. 'వారా ప్రవృత్తి ర్వృత్తాంత' ఇత్యమరః, సంపాతిః, ప్రోషితాయుషే మృతాయజటాయుషే నివాపాంజలిం తర్పణాంజలిం, నిర్వర్త్య, కృత్యే త్యర్థః, ని. 'నివాహక పితృతర్పణ' మి త్యమరః, పురా పూర్వం, కదాచి క్కస్మిం శ్చి త్వమయే, ఆమిషాన్వేషణాయ క్రవ్యవిచయనాయ, ఆహారానయనార్థ మి త్యర్థః. ప్రేషితేన ప్రహితేన, సుపార్శ్వనామ్నా, నిజసుతేన స్వతనయేన, సమామ్నాతం కథితం, మహేంద్ర మహీధ్రస్య మహేష్వాఖ్యకులపర్వతస్య, మహీధ్రశబ్దో వ్యాఖ్యాత ఆరణ్యకాండే మహీధ్రకల్పం గృహ్రరాజమిత్యత్ర, రంధ్రా ద్విలాలో వినిర్గతేన దశవదనేన రావణేన నీయమానాయాః ఆపహ్రియమానాయాః జానక్యాః పరిదేవనం విలాపం, జానానోఽవబుధ్యమానః, మనస్యనుసంధాన ఇత్యర్థః 'జ్ఞాతవబోధన' ఇత్యస్తాచ్చానన్, సూక్ష్మచక్షుః సూక్ష్మ దృష్టిః త్రూర్వోక్తగానసంధానకుశల ఇత్యర్థః, సంపాతిః, పునరప్యవోచత. ౮౮

అ. తదేవాహ. అలమితి. కాతర్యేణభయవిహ్వలత్వేన, అలం, కాతర్యం న కర్తవ్య మి త్యర్థః. ని. 'అలం భూషణపర్యాప్తక క్షిపారణ వాచక' మి త్యమరః, కుతః, దశవదననీతారావణావహృతా, సీతా, లంకాభిధానాం, యాతుధాన రాజధానీం రాక్షసనగరీం, అభివసతి ఆధిపివృతి, త త్రాస్త ఇత్యర్థః 'ఉపాన్వధ్యా జ్వస' ఇతి కర్తవ్యం

1 ప్రస్తావితవృత్తాంతః; ప్రస్తాపితవృత్తాంతః.

కిచ్చి.— ప. దివాకరస్తోషభవాం ¹మ మార్తిం
 నిశాకరో నామ ముని ర్నిరస్యః,
 జగాద వః కార్య మహార్యధైర్యాః
 త్షణేన తాం ద్రక్ష్యథ ²రామపత్నీమ్.
 ఇతి బ్రువాణం కృతః † సౌహృదం తం

౯౦

తత స్తత్ర, లఙ్కాం ప్ర తీ త్యర్థః, భవంతో గచ్ఛంతు, 'శేషే వ్రథమ్' ఇతి
 వ్రథమః.

అ. తస్మి న్మథే ప్రత్యయాంతరం విద్యత ఇ త్యాహ.—కిం చేతి. అ. తదేవ
 విప్రోలి—దివాకరేణ సూర్యేణ యః స్తోమః పక్షదాహః తస్మాద్భవ తీతి తథోక్తం,
 మమ ఆర్తిం మత్పీడాం, సంతాప మితి యావత్, నిశాకరో నామ నిశాకర ఇతినా
 మ్న ప్రసిద్ధః, చంద్ర శ్చ ప్రతీయతే, మునిః ఆతీతానాగకదస్మి, నిరస్యాయదా
 సీతాన్వేషణార్థం వానరా ఆగచ్ఛేయుస్తదా తప పక్షద్వయం పునః ప్రరూఢం భవే
 దిత్యాదిపచనప్రత్యయై ర్నిరాకుర్వత్, దివాకరకృతసంతాపస్య నిశాకరేణ నివర్తనం
 యుక్త మేవేతి భావః, హేఅహార్యధైర్యాః. అపరిహార్యధైర్యసంపన్నా, వానరాః,
 అతో ధైర్యత్యాగో యుష్మాకం న యుక్త ఇతి భావః, వః యుష్మాకం, కార్యం, జగా
 ద ఉవాచ. తథా చ శ్రీరామాయణమ్. 'విష్కంభి ప్రేషితా స్తత్ర రామదూతాః ప్లవం
 గమాః, ఆఖ్యేయా రామమహిషీ త్వయా తేభ్యో విహంగమే'తి. తత్తస్మాత్కార
 ణాత్, రామపత్నీం సీతాం, త్షణే నాల్పకాలేన, ద్రక్ష్యథప్రేక్ష్యథ, సత్యవచసో, మునే
 ర్వచనం నాన్యకం భవిష్యతీతి భావః. ఉపేంద్ర వలాపుత్రమ్.

౯౦

ఇతీతి. ఇత్యనేనప్రకారేణ, బ్రువాణం కథయంతం, కృతసౌహృదం విరచిత
 సఖ్యం, పరావరజ్ఞంపూర్వోత్తర పర్యాలోచనచతుర మి త్యర్థః, తం ప్రసిద్ధం, సం

† సుహృదయశబ్దస్య యువాదిత్వా ద్భావే అబ్బిక్తయే హృదయస్య 'హృదే
 భయదణ్లాసే' వ్యితి హృద్భావే ఆదిపుష్టౌ చ సౌహృదశబ్దః. నను కథం 'హృద్భ
 గసింధ్వంతే పూర్వపదస్యచే' తినోభయపదవృద్ధిః ఇక్షమ్, అణి పరకః హృదాదేశ
 వృద్ధికాస్త్రయో రన్యత్ర సాపకాశయోః పరత్వా ద్వృద్ధికాస్త్రం ప్రథమం ప్రవర్తతే,
 తత్ప్రవృత్తికాలే హృదంకత్వాభావా న్నోభయపదవృద్ధి రిత్యాదివృద్ధిః, తతో హృదా
 దేశః, తదనంతరంతు హృదంకత్వోపజీవనేన నోభయపదవృద్ధిః, ఆకృతిపదార్థపక్షే
 వృద్ధి రేకత్వా తస్యై త్సక్తి పదే సకృత్ప్రవృత్తాయా స్తత్రైవ పునః ప్రవృ
 త్తమదార్తిం. 2 రాజపత్నీమ్.

సంపాతి మాపుచ్చ్య ¹పరావరజ్జమ్,

ప్రవృద్ధహర్షాః ప్రథితప్రభావాః

ప్రతస్థితే వానరయూధనాథాః.

౯౧

²పర్యాప్తప్రమద ముపేయుషాం కపీనాం

³పంథానం దశముఖమార్గమార్గణాయ,

పాథేయీకృతకపిరాజశాసనానాం

పాతి, మాపుచ్చ్యవయం సాధనూమ ఇతిసృష్ట్యా, ప్రథిత ప్రభావాః ప్రఖ్యాతబల
పౌరుషాః, వానరయూధనాథాః అంగదాదివానరశ్రేష్ఠాః, ప్రవృద్ధహర్షాః జానకీ
పుత్రాంతశ్రవణలాభాదమందానందభరితా స్సంతః, ప్రతస్థితే ప్రస్థితాః 'సమవప్రవి
భ్యుత్థ' ఇత్యాత్మ నేపదమ్. పుత్త ముపజాతిః.

౯౧

పర్యాప్తే. పర్యాప్తః పరిపూర్ణః ప్రమదో హర్షో యస్తాత్తం, పరిపూర్ణానం
దశర మిత్యర్థః, 'ప్రమదసంమదో హర్ష' ఇతి నిపాతనా త్సంధుః, పంథానం సంపాతి
కథితమార్గ ముపేయుషాం ప్రాప్తవతాం, లబ్ధప్రవృత్తికయా సంతుష్టాంతఃకరణానా
మిత్యర్థః. తథా దశముఖ మార్గమార్గణాయ రావణచదవ్య స్వేషార్థం, పాథేయీ
కృతం సంబలీకృతం కపిరాజశాసనం సుగ్రీవాజ్ఞాయై నేపదం, తీక్షణంఁడోఽయం
సుగ్రీవ ఇతి తదాజ్ఞాదీపనేన రావణగత్య స్వేషినా మిత్యర్థః, ని. 'పాథేయం సంబ

త్వభావాత్, యద్వా 'హద్భగసింధ్వంత' ఇత్యుక్త అంతగ్రహణసామర్థ్యా దిదం
విజ్ఞాయతే హృదంతా దేవానాదయో యే విహితాః తేషు పరత ఉభయపదవృద్ధిః న
తు హృదయాంతా దగాన్యుత్పత్త్యంతరం హృదాదేశే భవతీతి. తేన శోభన
హృదయార్థక సుహృదయశబ్దప్రకృతికం సౌహృద మితి భవతి, సౌహృద్ మితితు మిత్ర
నాచి సుహృచ్చబ్దప్రకృతిక మితి న కచ్చి ద్దోషః కేచి దాచూః, 'యువాదిషు సుహృ
త్సు హృదయశబ్దా ద్వాపః పత్యేతే; తత్రసుహృచ్చబ్ద స్వాపి సుహృదయశబ్దప్రకృతి
కస్య ఏకదేశ వికృతస్యాయేన సుహృదయశబ్దపాఠా దేవాణిసిద్ధే ఘన పాఠోఽన్యత్ర
సుహృదయశబ్దే యన్భవతి తత్సుహృచ్చబ్దే నాస్తీతి జ్ఞాపనార్థమ్. తేన సుహృదియశబ్దా
దణి హృదాదేశే భవ త్యుభయపదవృద్ధిః సుహృచ్చబ్దా దణి తు నోభయపదవృద్ధి రితి,
అచతే తు 'సంజ్ఞాపూర్వకో విధిరనిత్య' ఇతి క్వుచి దుత్తరపదవృద్ధ్యభావ మాచూః, ఇతి
శ్రీకూరనాథవిరచితం యమకర్తాకర వ్యాఖ్యానోక్తం యాదవాభ్యుదయ వ్యాఖ్యా
నే అనూదితమ్.

1 పరావరజ్జమ్. 2 పర్యాప్తం. 3 పంథానం.

పాథోధి ర్నయనపథాఽతిధి స్థభూవ.

౯౨

సుత్రామపుత్రారిశిలీముఖానాం

స్త్రాత్వా గణ స్తత్ర వలీముఖానామ్,

అపా మపారస్య నిధే శ్చ¹పశ్చా

దవాఙ్ముఖో వక్తుమవాఙ్ముఖోఽభూత్.

౯౩

గ. తదను వానరసేనా మేనా మవార్యమాణకాతర్యా మిథ్య²మదద
దంగదః.

౯౪

శం మత' మితి యాదవః, కపీనాం వానరాణాం, పాథోధి స్సముద్రః నయనపథాతిధి
ర్నేత్రమార్గగోచరో, బభూవ, అత్ర కపిరాజశాసనే పాథేయత్వరూపణా స్త్రావ
కాలజ్కారః, ప్రహర్షిణీవృత్తమ్.†

౯౨

సుత్రామేతి. వలీముఖానాం గణః వానరయూధవః, సుత్రామ పుత్రారే ర్వాతి
మధనస్య శ్రీరామస్య శిలీముఖానాం బాణానాం, అమోఘానా మితి భావః, అపా
రస్యదు స్తరస్య, అపాం నిధే స్సముద్రస్యచ, స్త్రాత్వా, అమోఘాన్ శ్రీరామబాణాన్
దు స్తరం వారిధిం చ మనస్యమసంధా యే త్యర్థః. ఉభయత్రాపి, 'అగ్ధిగర్భదయేకాం కర్త
ణీ'తి వక్త్రీ, సా చ శేషాధికారా చ్ఛేపత్వవివక్షాయామేవ కర్తత్వవివక్షాయాం తు ద్వితీ
యాభవ తీతి వేదితవ్యం, పశ్చాత్ స్తరణానంతరం, అవాఙ్ముఖోఽవసతవదన స్స, వక్తు
మాశయం కథయితుం, న విద్యంతే వాచో ముఖేషు యస్య సోఽవాఙ్ముఖోఽభూత్
మూఠోఽభూత్ శ్రీరామబాణానా మమోఘత్వం పాథోనిధే ర్దు స్తరత్వం చానుసం
ధాయ కి మత్ర కర్తవ్య మస్థాభి రితి ఇతిక ర్తవ్యతామాధ్యేన నిరుత్తరోఽభూ దిత్వ
ర్థః. వృత్త ముపకారిః.

౯౩

తదన్వితి. తదను తదనంతరం, అవార్యమాణం అపరిహార్యమాణం కాతర్యం
భయవిభ్రాంతకత్వం యస్యాసాం, వినాం పూర్వోక్తాం, వానరసేనాం, ప్రత్యంగదః
ఇత్యం వక్ష్యమాణరీత్యా, అవదత్ అవోచత్.

౯౪

† 'పర్యాప్తం ప్రమద' మితి పాంథానా మితి చ పాతే సంపాదివచనా త్పీతా
స్థితి పరిజ్ఞానేన సంపూర్ణమానందం ప్రాప్తవతాం అత ఏవ దశముఖమార్గమార్గణాయ
పాంథానాం గమనశీలానా మితి కపీనాం విశేషణమ్, అన్య త్వర్వం సమాహ్, అయ
మేవ పాతస్సాధు రితి భాతి.

1 వశ్యన్. 2 ఆకథయత్.

ప. కిమితి భజన మానం వానరం మానహీనా

స్వగరరచితకుల్యోల్లంఘనే కుంతితాళాః,

అకలశభవలేహ్యం దుశ్శమం బాడబాద్యై

రనవధి మయశోఽభిం కిం సమర్థా స్తరీతుమ్

F ౫

గ. తతః పారావారస్య పారీణతాయా మాత్మశక్తేరియత్తాంప్ర

అ. తత్ప్రకార మేవాహ—కిమితి. హే మానహీనా అభిమాన శూన్యా, వానరాః, ప్రాణసంకటేఽపి మానో న పరిత్యాజ్య ఇతి బోధయితు మేవ మామంత్రిత మితి ద్రవ్యవ్యం, సగరరచితకుల్యోల్లంఘనే సగరనిభాతకుల్యాప్రాయసాగరతః, కుంతితాళాః భగ్నోత్సాహో స్సంకః, కిమితి కస్తాదేవోః, మానం నిరుత్తరతాం, భజన ప్రాప్తుః, నచైత ద్యుక్త మితి భావః, కుతః కలశభవలేహ్యమగస్త్యాస్వాద్యం న భవతిత్వకలశ భవలేహ్యం, కిం చ బాడబాద్యై స్వదబానలప్రభృతిభిః, ఆద్యశబ్దా ద్దరళానిలాదయ శ్చ గృహ్యంతే, ని. 'బాడబాదబానల' ఇత్యమరః, దుశ్శమం శమయితు మశక్యమ్ 'ఈషద్దు' రిత్యాదినాఖిప్రకృత్యయః, అనవధి మమర్యాదం, శతసహస్రాదియోజనపరి మాణరహిత మిత్యర్థః, ప్రసిద్ధసాగర స్తు చైవం భూత ఇతి భావః, అయశోఽభి మవకీర్తి సాగరం, తరీతు ముల్లంఘయితుం, 'నృతో' వేతి దీర్ఘః, సమర్థా శక్తాః కిం, న సమర్థా వివేకార్థః, సాగర మిమం సుతరం యది నలంఘయేయం దుస్తరి దుష్ప్రీతిసా గరః ప్రసక్తో భవేత్, తథాచ గీతాయామ్. 'సంభావిశస్య చాకీర్తి ర్దరణా దతిరిచ్యత' ఇతి న్యాసా న్నహా ననర్థ స్సృజ్, తస్మా త్సర్వదైవ సాగరోల్లంఘన వివ పున రు త్సాహా కర్తవ్య ఇతి భావః, ఆత్ర ప్రసిద్ధసాగరా దుపమానా దుపమేయ స్థాయ శసాగర స్వాధిక్యకగనా ద్వ్యతిరేకాలంకారః, మునిసిప్పత్తమ్

F ౫

తతః. తతః అంగదవచనానంతరం, వానరయూథపేష గజగవయగవాత్సాది వానరయూథనాథేషు, ని. 'యూథనాగస్త యూథః' ఇత్యమరః, పారావారస్య సము ద్రస్య పారీణతాయాం పారంగత లేవ, సముద్ర పారోల్లంఘన ఇత్యర్థః, 'సముద్రోఽభి రమాపారః పారావార' ఇత్యమరః, ప్రత్యేక, మేకై కస్తిన్నిత్యర్థః, విభక్తిర్థేఽవ్య యాభావః, ఆత్మశక్తేః స్వసామర్థ్య స్వేయత్తా మేతావత్తాం, దశవింశతి త్రింశదాది యోజనోల్లంఘన విషయాం స్వస్వప్రపనశక్తి మిత్యర్థః. తథాచ శ్రీరామాయణే. 'అట భాషే గజస్త్రప్రప్రవేయం దశయోజన' మిత్యాది. కథయత్సు సత్సు, జాంబవాక్, ప్ర భంజనసంజాతంపవనతనయో, పితృవదిత్య న్నవనత్వద్యోతనార్థ మేకద్యిశేషణమ్, ఆంజ

1 మాసోల్లంఘన. 2 బాడబాద్యై. 3 పారావారపారీణతాయామ్.

త్యేకం కథయత్సు (1)వానర) యూధవేషు నిర్దిశ్యాంజనేయం ప్రభంజ
నోసంజాతం జాంబవా నిష్ఠ మభిహితవాః. F౬

ప హే వీరా యూధనాథాః పరిణతిపరుషః + 3 కార్య ఆసీ ద్విషాదః
కస్తా దస్తాక మేతజ్జలనిధితరణే శక్తి రేతావ తీతి,
స్తృత్యా రాజ్ఞః ప్రతిజ్ఞా మయ మనిలసుతో లంఘనా యోన్ముఖ శ్చే

నేయం అంజనాగర్భసంభూతం హనుమంతం, క్షేత్రాతిశయద్యోతనార్థమేతత్, నిర్ది
శ్యాభిహితవాః, నను 'భూతలే సాగరే వాఽపి తైలే మాపవనేషు చ, పాతాళ స్యాపి
వా మధ్యే స మమాచ్ఛిద్యతేగతి' రితి పూర్వం కుగ్రీవసన్నిధౌ గణాదివానరయూధ
ప్రైః స్వస్వకక్షే ప్రఖ్యాపితత్వా దిదానం 'ప్రవేయం దశయోజన' మిత్యాదినా పునః
కిమర్థం స్వస్వప్రవసకక్షిమ్యానతా ముక్తవస్త ఇతి చేత్సత్యం, అధికశక్తియుక్తా ఆప్యే
తే రామగాధిష్ఠితలఙ్కాం ప్రవిశ్య సీతాస్వేషణం దుష్కర మితి మత్వా తాదృ
శ కార్యసాధకస్య మహాధీరస్య హనుమతః ప్రోత్సాహనార్థం తథోక్తవస్త ఇతి సర్వం
సమంజసమ్. F౬

ఆ. ఉక్తప్రకారమేవాహ. — హేవీరా ఇతి. హేవీరా! కూరారి, యూధనా
థాః యూధశ్రేష్ఠాః యూయం చాహం చ వయం తేషా మస్తాః, 'త్యదాదీని సర్వే
ర్నిత్య'మిత్యేక శేషః, ఏతస్య జలనిధేస్తరణేలంఘనే, శక్తిస్సామర్థ్యం, ఏతావతీ ఇయతీ,
దశయోజనాది మాత్రవిమయశ్శర్కః, ఇత్యేవం ప్రకారేణ, పరిణతిపరుషః ఫలకాలవరసః,
విషాద శ్చేతోభక్తః, ఖేద ఇతి యావత్ 'విషాది శ్చేతసో భంగ ఉపాయాభావదిం
తస్తే' రితి లక్షణాత్, కస్తాదేతోః, కార్యః కర్తవ్యః, ఆసీత్, నాయం కార్య ఇత్యర్థః,
అథవా కార్యే శృతిసమస్తవిషయే, పరిణతిపరుష ఇత్యాదియోజనా, కుతః అయ మేష,
ఇతి హస్తనిర్దేశః, అనిలసుతః హనుమాత్, అనిలవదేవ తరస్వీతి భావః, రాజ్ఞ స్సుగ్రీ
వస్య, ప్రతిజ్ఞామ్. 'ఉద్ధర్షం మాసాన్న వస్తవ్యం వసన్వభ్యో భవిష్య'తీత్యేవంరూపాం,
అథవా 'యశ్చమాసాన్నిపుస్తోఽగ్రేదృష్టా సీతేతి వక్ష్యతి, మత్తుల్యవిభవో భోగై
స్సుఖం స విహరిష్య'తీత్యేవం రూపాం వా. ప్రతిజ్ఞాం వాచం, స్తృత్యా, లంఘనా
య సముద్రతరణా యోన్ముఖోఽభిముఖశ్చే,దుద్యుక్తస్సాన్యద్య దీత్యర్థః, తస్మాదయ

1 ఏతన్నాస్తీకవిత్. 2 సంభవం. 3 కోయమ్.

† 'కార్యమభివిషాద' ఇతి పాఠే కార్యం మధ్వాతీతి నాశయతీతి కార్య మాధీ
విషాదః కస్తా దితి యోజనా.

దేవుడః ప్రాదుర్భవే త్కిం కథయత పయసామాస్పదే గోష్పదేవా.

ఉదపత దుపభోక్తుం మండలం చండభానోః

పరిణతఫలబుద్ధ్యా బాలభావేఽపి సోఽయమ్,

తదను కులిశపాతక్షుణ్ణగండాయ తస్మై

వర మదిశ దమేయం వాయుత్పవైస్య విధాతా.

౯౮

ఇతం జాన్మువతా 'పరాపరవిదా సంధుక్షి తప్రాభవః

సా మాస్పదే సాగరే, 'ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాయా'మితి నిపాతనాత్సుడాగమః, గోష్పదే గోపాదన్యాసేవా, భేదోఽంతరం, ప్రాదుర్భవే దుత్పద్యేత కిం, న ప్రాదుర్భవేదే వేత్త్యర్థః, కథయత, యద్యత్ర ప్రత్యక్షీ ర్విద్యేత తస్మి కథయతేత్త్యర్థః, మహాత్మనోఽస్య యది తిత్తిర్వాస్యాత్తదా గోష్పద మివ సాగరోఽపి సుతర ఇతి భావః, ఆత్ర సాగర గోష్పదయో ర్భేదసంబంధేఽవ్యభేదసంబంధాభిధానా దసంబంధే సంబంధ రూపాంతికయోగీః, (3) ప్రగరూపుత్తమ్.

ఉదపత దితి. సః ప్రసిద్ధోఽయం, హనూమాత్, బాలభావేఽపి బాల్యేఽపి, పరిణతఫలబుద్ధ్యా పరివక్తవ్యఫలభావోన్మూల్య, చండభానో స్ఫూర్త్యస్య, మండల, ముపభోక్తు మధ్యవహర్తు, ముదపత దుత్పతికవాత్, తదనూత్పకనాన్తరం, కులిశపాతేన ఇంద్ర ప్రయుక్తవజ్రాభిఘాతేన, క్షుణ్ణగండాయ భుగ్నహనుప్రదేశాయ, తస్మై హనుమతే, వి ధాతాబ్రహ్మో, వాయో శేతస్మితు స్తృప్త్యై పరితోషార్థం, తదానీం తనయ రహరణ తోపా ద్వాయునా స్వసంచారసంకోచేన త్రైలోక్యసంతాపస్య విహితత్వాదితిభావః, అమేయ మనదృశం, వరం కాంక్షితం కల్పాయురక్షయ్యుత్వ మజయ్యుత్వం బ్రహ్మత్రు నారాయణాశ్రుపాశుపతాశ్రు ప్రభృతిభి రభేద్యత్వంచ. అదిశ ద్దత్తవాత్, ని. 'దే వాద్వైతే వర శ్చేష్ఠ'ఇత్యమరః, బాల్య ఏన బహుయోజనోత్పకనదక్షిణాముష్మ వీరస్యేదానీం కియ దేకచ్ఛతయోజనవిస్తీర్ణార్ణవలంఘన మితి భావః, తథాచ శ్రీరామా యణమ్. 'ప్రసాదితే చ పవనే బ్రహ్మ తుభ్యం వరం దదా', అశశ్రువధ్యతాం తాత సమరే సత్త్వికప్రమే'తి. ఆత్ర బాల్యేనభోల్లంఘనజంఘాలస్యా స్యేదానీం సాగరతర ణం కియ దితి దండాపూషికయాఽర్థాంతరస్యాపాదనా దధాపత్రిలస్కారః, 'దండా పూషికయాఽర్థాన్తరావతన మధాపత్తి'రితి సర్వస్వసూత్రమ్, మాలినీవృత్తమ్. ౯౮

ఇత మితి. ఇత ముక్తప్రకారేణ, పరాపరవిదా, పూర్వోక్తర కార్యపర్యాలో చనచతురేణేత్త్యర్థః, జాంబవతా, సంధుక్షికం సముపాద్యోధితమ్, ప్రాభవం సామర్థ్యం

కృత్వా వృద్ధి మువేయుషా స్వవపుషాత్రై విక్రమం ప్రక్రమమ్,
ఆరుహ్యదితటం యథోచిత మసౌ సమ్మాస్య ¹నేన్యాధిపా
నాసన్నా నథ సన్ననాహ తరితుం వారానిధిం మారుతిః. ౯౯

ఇతి శ్రీవిదర్భరాజవిరచితే శ్రీమతి చమ్పూరామాయణే
కిష్కిన్ధాకాణ్డ స్సమాప్తః.

యస్య స, తథోక్తః, అసౌ మారుతిః, త్రయోవిక్రమా యస్య త్రివిక్రమః బలిమథన
వామనరూపా విష్ణుః తన్యేమంత్రైవిక్రమం ప్రక్రమం ప్రతాపం తాదృగభివృద్ధి మి
త్యర్థః, అతవివ నిదర్శనాలంకారః, ఉపేయుషా ప్రాప్తవతా, స్వవపుషా నిజశరీరేణ,
వృద్ధిం, కృత్వా, ప్రవృద్ధశరీర స్సన్నిత్యర్థః, ఆదితటం మహేష్వరై లసాను మారు
హ్యః. ని. 'తటం త్రి'ష్టిత్యమరః, ఆసన్నాన్ స్వసమాపథాన్, నైన్యాధిపా నంగద
జాంబవదాదినేనాధిపతీన్, యథోచితం యథార్హం, సమ్మాస్య బహుకృత్య, ఆధానం
తరం, వారానిధింసముద్రం, తరితుం లంఘితుం, వికల్పాన్నదీర్ఘః, సన్ననాహ సన్నా
హం కృతవాన్, కాద్దూలవిక్రీడితం పృతమ్. ౯౯

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగీంద్ర బృహ్మన సేందిద్ధిరసంకోహమన్తానన్దకాభివందిత
రఘునన్దన చరణారవిద్దమకరందాస్వాదనకందభిత సారస్వతే నాఖండతపఃప్రచండముని
త్రకాండమండలేశ్వరకాండీల్య మహాముని గోత్రాపతంసస్య వంచనాన్వయసుధాపారవార
పారిజాతస్య ధన్వంతర్యన తారా నైరస్యాయు ర్చేదప్రముఖనిఖిలవిద్యాపార సర్వజ్ఞ సార్వ
భౌమస్య కోండపండితవర్యస్య తనూజేన గంగామృతాగర్భరత్నాకరసుధాకరేణ రామ
చన్ద్రబుధేంద్రేణ విరచితాయాం చమ్పూరామాయణవ్యాఖ్యానాయాం సాహిత్యమంజూషి
తానమాఖ్యానాయాం కిష్కిన్ధాకాణ్డ స్సమాప్తః.

రామచంద్రార్చరచితా రామచన్ద్రపదార్పితా,
కిష్కిన్ధాకాణ్డసద్వ్యాఖ్యా చూర్ణా మంజూషి కాభిధా.

సు న్ద ర కా ణ్డః.

ప. తతో హనూమాన్ దశకంఠసీతాం

సీతాం విచేతుం పథి చారణానామ్,

మహేంద్రశైలస్య ఖగేంద్రవేగః

ప్రస్థా దుదస్థా త్వృణమానవేగః.

౧

గ. తదానీ ముదన్వదుల్లంఘనదృఢతరనిహిత చరణతలనిష్ఠీడనం
సోఢు మక్షమః క్షౌభృ దేష నిశ్చేషనిస్సరన్నిర్ఘరా ఘతయా

అవ. అథ శ్రీమత్సుందరకాండో వ్యాఖ్యానతే—తత ఇతి. తతస్సన్నాహ
నన్తరం, ఖగేంద్రస్య గరుడస్య వేగో జవోయస్య స, తథోక్త ఇత్యుపమా, అతఏవ
ప్రథమానః పృథుతరో వేగో యస్య స, తథోక్తః. ని. 'ప్రథమానం పృథు ప్రథ' మిత్యభి
ధానాత్, హనూమాన్, దశకంఠసీతాం రావణేన హృతాం, సీతాం, విచేతు మన్వేష్టుం,
చారణానాం సిద్ధచారణగంధర్వాదీనాం పథి సురవర్జ్మసి, గంతు మితి శేషః, మహేంద్ర
శైలస్య, ప్రస్థా త్సనుప్రదేశాత్. ని. 'స్మః ప్రస్థస్సను రశ్మియా' మిత్యమరః, ఉద
స్థా దుర్ధితవాన్. ఉత్సుర్వాత్ 'హగతినివరితా' వితి ధాతో ధ్లుజ్, 'ఉదోఽనుర్ధ్వ
కర్తణి' ఇత్యస్య ప్రత్యుదాహరణ మేతత్. 'తతో రావణసీతాయా స్సీతాయా
శృత్రుకర్మనః, ఇయేషపద మన్వేష్టుం చారణాచరితేపథీతి శ్రీరామాయణసుందరకాండా
ద్యపద్యాదిమపద మత్రాసంధాయ కవినా చమత్కృత మిత్యనుసంధేయం, పృత
ముపకారితి.

౧

తదానీ మితి. తదానీ ముత్థానసమయే, ఉదక మస్మాస్తీ త్యుదన్వా సుదధిః. ని.
'ఉదన్వా సుదధి స్సింధు' రిత్యమరః. 'ఉదన్వా సుదధా' చేతి నిపాతనాత్సాధుః, త
సోల్లంఘనోక్తమణి విషయే, దృఢతర మతిగాఢం యథాతథా నిహితాభ్యాం
నిక్షిప్తాభ్యాం చరణతలాభ్యాం య స్నిష్ఠీడనం తతోస్సింధు మక్షమః అసమర్థః, ఏషః
క్షౌభృత్ మహేంద్రపర్వతః, ని. 'మహిద్రశిఖరిక్షౌభృదహర్మధరపర్వతా' ఇత్యమరః,
నిశ్చేషం నిరవశేషం యథా తథా నిస్సరన్నిర్గచ్ఛన్నిర్ఘరాఘః ప్రవాసనివహో

† ప్రథమానమాన' ఇతిపాతే ప్రథమానం ప్రవర్ధమానం మానం సముద్రలంఘ
నోచితదేహపరిమాణం యస్యే త్యర్థః.

నిరంతరనిష్పతద్భాష్ప¹వర్ష ఇవ తత ఇతో వితతజీమూత²బృన్దతయా
పారిష్లవశిథిలధమ్మిల్ల ఇవ³ సన్త్రాస్యమానకుంజరయూథతయా సంజాత
శ్వయంభు రివ⁴ సాధ్వసథావమానో⁵హరిణగణచరణో⁶ (ఖరతరఖుర) కోటి
పాటనో⁷ద్ధూతథాతు⁸ధూళీపాలీపాటలితవికటకటకతయా క్షురితశో⁹జిత
ఇవ తత్త్వబ్రుధ్ధకంఠీరవకంఠారవముఖరితకందరతయాకృతాక్రంద ఇవ
పరిసరగవ్వారనిబిరీస¹⁰నిస్సరత్సరీస్పృశతయా నిర్గళితాస్త్రమాల ఇవఘూ

యస్య స తథోక్తః తత్తయా, హేతౌ తృతీయా, ఏవ ముత్తర త్రాపి. ని. 'ప్రవాహో
నిర్ఘ్నరో యుర' ఇత్యమరః, నిరంతర మవిచ్ఛిన్నం విరామరహితం వా నిష్పత నిర్గళ
ద్భాష్పవర్ష మశ్రువృష్టి ర్యస్య స, తథోక్త ఇవ, తథా తత ఇత స్తత్రతత్ర, వికత
జీమూతబృందతయా విస్తృతమేఘబృందతయా, ని. 'ఘనజీమూతముదిరే' త్యమరః,
పారిష్లవ స్తరళః ఆతఏవ శిథిలో విశ్లిష్టః ధమ్మిల్లః కచనిచయోయస్య స, తథోక్తః, ఇవ
విశ్లధశిఖాబంధ ఇత్యర్థః, ని. 'చంచలం తరళం లోలం ధమ్మిల్ల స్సంయతాః కచ' ఇత్య
మరః, సం. త్రస్యమానః సంత్రాసంప్రాప్తువానః కుంజరయూథః గజనివహో యస్మిన్ స
తథోక్తః తత్తయా, సంజాత స్సముత్పన్నః శ్వయంభు శ్శోపగుణో⁵ యస్య స తథోక్త
ఇవ, ని. 'శోఫ స్తు శ్వయంభు శ్శోప' ఇత్యమరః, సాధ్వసేన భియా ధావమానానాం
వలాయమానానాం హరిణగణానాం మృగయూధానాం యే చరణాః పాదా నైషాం
ఖరతరఖురకోటిభి రలినిశితకథానైః. ని. 'శఘంక్షీ జే ఖురః పుమా' నిత్యమరః, పాటనేన
విదారణేన ఉద్ధూతా యా ధాతుధూళీపాళ్య స్సిందూరాదిధాతురజఃపుంజా స్తాభిః పాట
లితా న్యరుణితాని వికటకటకాని నిమ్నోన్నత నికంబజేశా యస్య స తథోక్తః తత్త
యా, ని. 'కటకో¹క్ష్రీ నికంబో²క్ష్రీ' రిత్యమరః, క్షురితశో⁹జితః నిస్రతరక్తఇవ, తత్
క్షణేతస్మిన్నుత్పతనసమయే ప్రబుధ్ధా బోధం ప్రాప్తాయే కంఠీరవా స్సింహః. ని. 'కంఠీ
రవో గజరిపు' రిత్యమరః, లేషాం కంఠారవైః కంఠధ్వనిభిః ముఖరితాః వాచాలితాః కం
దరా నువో యస్మిన్ స తథోక్తః తత్తయా, ని. 'దరీ తు కందరో వా క్ష్రీ' త్య
మరః, కృతాక్రందో విహితాక్రోశ ఇవ, ముఖరితకథో¹⁰ వ్యాఖ్యాతః, పరిసరగవ్వారేభ్యః
ఙర్యస్తకందరేభ్యః నిబిరీసం నిబిడం నిస్సృతాః నిర్గతాః ప్రాణప్రయానేన నిస్సృతా
ఇలి యావత్, సరీస్పృశాః వ్యాళాః యస్మిన్ స తథోక్తః తత్తయా, నిర్గళితాంత్ర

1 పూర. 2 బృన్దస్యన్దతయా. 3 సం. త్రస్యమాన. 4 ససాధ్వసతయా. 5 హరిణీ.
6 వికత్వాన్వికృచిత్. 7 ధూళీపటలిక. 8 నిస్సరత్. 9 నికటేలిపాతే నికటాని సమీ
భస్మితాని.

ర్ణమానతరువిటపకోటి ¹ పాటితజలదబ్బుందస్యందితశీకరకోరకితాకారత
యా సముపజాతస్వేద ఇవ స్ఫుటికతటోపలవతనదలితకీచకసుమీరసంమూ
ర్భత్వవనఘాత్కూరితగగనతయా ప్రవర్ధమానోర్ధ్వశ్వాస ఇవ
వచసా మవిషయం దౌఢ్య మభజత. ౨

౪. కృత్వా మారులంఘనోత్థితరయా త్రత్రానుయాత్రాం తతః
పర్యాయా త్పతితా మహేంద్ర గహనక్షోణీరుహాణాం తతిః,

మాలః బహిర్నిర్గతనాడిసంతతి రివ, ని. 'నిబిడం నిబిరీసం చ దృఢం గాఢం ప్రచక్షత'
ఇతి వైజయంతీ, 'నేష్పిడజ్వరీసచా'వతి నిశబ్దా ద్విరీసచ్చక్రయః, ని. 'చక్రీ వ్యాళ
స్ఫరీసృప'ఇత్యమరః, ఘూర్ణమానానాం ఘర్భప్రమాణానాం తరూణాం విటపకోటిభి
శ్చాఖానై) ప్రాడితా ద్విదళితా జ్వలదబ్బుందా త్స్యందితైః ప్రసృతైః శీకరనికరై ర్జల
బిందునందోహైః, ని. 'శీకరోఽంబుకణఃస్పృత' ఇత్యమరః, కోరకిత స్సంజాతకోరకః
ఆకారో మూర్తిర్యస్య స తథోక్తః తత్తయా, ని. 'విటపక పల్లవే ప్షిద్యే విస్తారే స్తం
బకాఖయో'రితి విశ్వః, సముపజాతస్వేద స్సంజాతఘర్భోదకఇవ, స్ఫుటికతటేషు స్ఫుటిక
మయసానుషు యే ఉపలాస్త ఏవ ప్రస్తరాః కాంత్యాతిశయ ద్యోతకసార్థం స్ఫుటిక
గ్రహణమ్. ని. 'ఉపలః ప్రస్తరే మణా'వి త్యమరశేషః, తేషు పతనేన దళితానాం
విదీర్ఘానాం కీచకానాం వేణువిశేషాణాం సుషిరేషు రంభేషు సంమూర్ఛంతః ప్రవి
శంతః యే వచనాస్తై రేవ పూత్కారైః పరిపూరితం గగనం యస్మిన్ తథోక్తః
తత్తయా, ని. 'వేణవః కీచకాస్త్రయ్య ర్యే స్వనం త్వనిలా'ధతా'ఇత్యమరః, ప్రవర్ధమానః
సమేధమానః ఊర్ధ్వశ్వాసో యస్య స తథోక్త ఇవేతి సర్వత్రోత్పేక్షా, వచసామవిష
యం వత్తు మశక్యం, దౌఢ్యం దురవస్థత్వమ్. ని. 'దురవస్థా తు దౌఢ్యంస్యా' దిత్య
మరశేషః, అభజత స్రావ. ౩

కృత్వేతి. తక్ర తస్మిం త్వమయే, మారుతేః హనుమతః లంఘనేన ఉత్తరణేనో
త్థిత ఉత్సన్నో యో రయో వేగ స్తస్మాద్ధేవో, రను యాత్రాం, కృత్వా, అనుసృత్య
గల్వేత్యర్థః, తతః అనుయాత్రానంతరం, పర్యాయా త్క్రమాత్, మధ్యేవారినిధి సము
ద్రమధ్యే, 'పారే మధ్యేపస్త్వా'వేశ్యవ్యయాభావః, పతితా, మహేంద్రస్య మహేంద్ర
పర్వతస్య గహనే బ్రహ్మరణ్యే పర్వమానానాం క్షోణీరుహాణాం వృక్షాణాం తతిః
వజ్రైః, ప్రకాశితాః ప్రకటికృతాః శిఖా అగ్రాణి యస్యా స్సా తథాఘాతా నతీ,

మధ్యేవారినిధి ప్రకాశితశిఖా సేతోః కృతేభావిన
సూత్రన్యాసనిఖాత శబ్దునివహభాగ్రితిపయోధా దధా. 3
పత్యభిఘాత రయరేచితపీచి¹మాలా

త్వాఢోనిధేః పవననందనవిశ్రమాయ,
ఉత్తుంగశృంగకులకీలితనాకలోః

మైనాకభూభృదుదజ్జుమ్భత సంప్రమేణ. ౪

గ. తత్ర యాత్రాప్రత్యూహః ప్రత్యుద్భూత ఇతి వక్షసా త మధః
పాతయిత్వా ప్రయాంత మేనం సాన్తవ్యయన్ స ఏవ హిరణ్య
నాభో బభాషే. ౫

ప. సాగరేణ కృతజ్ఞేన తవాధ్వశాంతిశాన్తయే,

భావినః కరిష్యమాణస్య, సేతోః కృతే తన్నిమిత్రం + సూత్రన్యాసేన నిఖాతానాం
శబ్దునాం నివహస్య భాగ్రితి, పయోధా సింధౌ, దధా ధృతవతీ, ని. 'స్థాణు
రశ్రీ ద్రువ శృంఖ'రిత్యమరః, ఉత్ప్రేక్షాలజ్కారః, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. 3

చక్షేరి. చక్షయో రభిఘాతరయేణాభిఘాతవేగేన రేచితా నిరస్తా పృథక్క్రూ
తా పీచిమాలా యస్య తస్మాత్వాఢోనిధే నృముద్రాత్స కాళాల్ పవననందనస్య హనూ
మతః విశ్రమాయ, ఉత్తుంగశృంగకులకీలితనాకలోకఉన్న చశిఖరనివహవ్యాప్తస్వర్గలోః,
మైనాకానామభూభృత్ మైనాకాద్రిః, సంప్రమేణ వేగేనోదబ్బంభత. పసన్తరి
లకావృత్తమ్. ౪

అ. తతఃకిమిత్యతహ. — తలేరి. తత్ర తస్మిన్ త్వమయే, యాత్రాయాః సము
ద్రలంఘనప్రయాణస్య ప్రత్యూహో విఘ్నః. ప్రత్యుద్భూతః ప్రత్యుద్గత, ఇతి పర్యా
లోచ్య, తం మైనాకం, వక్షసా వక్షస్థలే నాభిః, పాతయిత్వా, ప్రయాన్తం వేగేన
గచ్ఛన్త, మేనం హనూమన్తం, సాంతవ్యయన్ సామవచనై రుపలాలయన్, స ఏషః.
సోఽయం హిరణ్యనాభో హిరణ్యప్రధానో, మైనాకో బభాషే ఉవాచ, ని. 'నాభిః
ప్రధానే' ఇతి విశ్వః, 'అచ్చిత్వన్వపహార్యా తస్మిన్మలామ్న' ఇత్యత్ర 'అజి'తియోగ
విభాగా త్వమాసాంతోఽచ్చిత్వయః. ౫

ఆ. ఉక్తప్రకార మేవ విశదయతి. — సాగరేణేరి. హే మారుతే కృతం జానా
తీరి కృతజ్ఞేన. 'ఆలోఽనుపనగ్గేక' ఇతి కప్రత్యయః 'అహ మిత్వైకునాథేన సగరేణ

+ సేతోః కృతే త దధ్ధమ్. ని. 'అథే కృతే చ శబ్దాద్వా తాదర్శ్యేఽవ్యయ
నంజ్ఞాకా'వితి విశ్వప్రకాశః. 1 మాలి.

మారుతే ప్రేరితోఽస్త్యద్య సౌమ్య విశ్రమ్య గమ్యతామ్. ౬

¹త్వత్ప్రిత్రాఽహం పరిత్రాతః పూర్వం పర్వతభేదినః,

తస్మా ²న్నాస్తి విపశితోఽద్య సపక్ష ఇతి మాం భజ. ౭

గ. ఏవం ప్రార్థయమాన మేనం సమ్మాన్య కార్యగత్యా గతవతి హనూమతి. ౮

ప. అవలోక్య హిరణ్యనాభ మబ్ధౌ వలమానంవలమానమాధివజ్రః,

విపశితః, ఇత్స్వతుసదీవ శ్చాయం తన్నార్హత్యవసాదితు' మితి శ్రీ రామాయణోక్తరీ త్యా ఉపకారజ్ఞేత్యర్థః, అతః సాగరేణ సగరనిర్మితేన సముద్రేణ, తవ, అస్యక్రాంతి శాస్త్రయే ఆధ్వశ్రమపనోదనార్థం, అజ్యేదాసిం, ప్రేరితః ప్రచోదితః, 'ప్రేషిత' ఇతి పాతే ప్రహితః, అస్తి, అతః హేసౌమ్య సాధో, విశ్రమ్యధ్వశ్రమ మపసీయ, మయితిశేషః, గమ్యతామ్. ౬

అ. న హి సముద్రప్రేషణమేవాత్ర నిమిత్తం కిం తు సుహృత్సంబంధాదసి మదాగమన ముపపద్యత ఇత్యాహ. — త్వదితి. హేమారుతే, త్వత్ప్రిత్రా మారుతేన, పూర్వ, మహం, పర్వత భేదినః పర్వతపక్షచ్యేదినః, ఇంద్రా, త్వరిత్రాతః పరిరక్షితః, త్వత్ప్రిత్యసహాయే నానాం నిర్బంధవిముక్తోఽస్మీత్యర్థః, 'భీతాథానాం భయహేతు'రిత్య పాదానే పంచమీ, తస్మా త్కారణా, ద్విపక్ష శృత్రుః, పక్షరహితశ్చ, నాస్తి, అద్యాస్తిన్నవసరే, సపక్షః సుహృత్, పక్షసహిత, శ్చేతి, మత్వా, మాం, భజ, విశ్రమార్థం మయి నివసే త్యర్థః. ౭

ఏవ మితి. ఏవ ముక్తరీత్యా, ప్రార్థయమానం, యాచమాన, మేనం మైనాకం, సంమాన్య మానయిత్వా, 'యథా రాఘవనిర్దుక్తశ్శరః శ్వసనవిక్రమః, గచ్ఛే త్తద్వద్గమిష్యామి లంకాం రావణపాలితా'మితి శ్రీ రామాయణోక్తరీత్యా ప్రతిజ్ఞాయా విహితత్వాత్ కార్యకాలస్యాకృత్యైకత్వా చ్చ ఇహోస్తరే మయా న స్థాకన్యమితి సమాధాయేత్యర్థః, కార్యగత్యా స్వామికార్యవశేన, హనూమతిగతవతి సతి. ౮

అ. తతః కింజాతం త త్రాహ. — ఆహూశ్యేతి. వలమానాన్ చలనశీలాన్ మథ్నాతి విదారయతీతి తథోక్తం వజ్రం దమ్భాభి ర్యస్య స తథోక్తః. యద్వా వలయో రేకశ్వస్తరణాత్ బలస్యబలాభ్యా సురస్య మానం గర్వమ్, ని. 'గర్వోఽభి మానోఽహంకార'ఇ త్యమరః, మథ్నాతి నాశయ తీతి తథోక్తః, శతమన్యుశ్శతక్రతు రబ్ధౌ, వలమానం, హిరణ్యనాభ, మవలోక్య, అత్యంత లఘ్వా పీత్యర్థః పవమానాత్పజ

శతమన్యు రపేతమన్యు రాసీ త్వవమానాత్మజసేవనా దముష్టిః.

గ. తదను యథాపురం లజ్జాపురం ప్రతి ప్రధావతో హనూమత
స్సరణి మరుణ దరుణసారథేః పదవీం విధ్య ఇవ వదనం వ్యాదాయ
ద్విరసనజననీ రంహసా సురసా. ౧౦

ప. ఉజ్జ్వమ్భితస్య తరసా సురసాం విజేతుం
పాదౌ పయోధికలితౌ పవమానసూనోః,
అ సోస్తమాంగ మభవ ద్గగనస్రవంతీ
వీచీచయస్ఫులికశీకరమాలభారి. ౧౧

సేవనాదేతో, రముష్టి నైనాకేవిషయే, ఆపేత మన్యుః విగతమన్యు, రాసీత్, శ్రీ రామ
కార్యార్థం ప్రవృత్తస్య సేవనాయ ప్రవృత్తత్వాదైవర మవిగతయ్యోపకాంతో
పాదభూదిత్యర్థః. F

తద స్థితి. తదను మైనాకనిర్గమనానంతరం, పురా పురాభావమనతిక్రమ్య
యథాపురం, పూర్వపదిత్యర్థః, 'యథాఽసాదృశ్య' ఇత్యనతిక్రమణే ఆవ్యయాభావే,
'హస్తో నపుంసకే ప్రాతిపదిక' స్థేతి ప్రాస్తవ్యం, లజ్జాపురం రావణరాజధానీంప్రతి,
ప్రధావతో వేగేన గచ్ఛతో, హనూమత, స్సరణింమార్గం, అరుణసారథే రమారుసా
రథే స్సూర్యస్య. ని. 'సురసూతోఽరుణోఽనూరు రి'త్యమరః, పదవీం. వింధ్య ఇవ,
సురసా నామ, ద్విరసనజననీ సర్వమాతా, రంహసా తరసా, ని. 'రంహస్తరసే తు రయ
స్సృద' ఇత్యమరః పదనం వ్యాదాయ శతయోజనపరిమితం వ్యాత్రం కృత్వా, అరు
ణత్, దురోధేత్యర్థః 'దుధిరావరణ' ఇతి ధాతో ర్లట్. ౧౦

అ. తతఃకిమత ఆహ. — ఉజ్జ్వమ్భితస్థేతి, తరసా వేగేన, సురసాం, విజేతు
ముజ్జ్వమ్భితస్య ప్రవృత్తస్య ఆస్య పవమానసూనోః హనూమతః, పాదౌ, పయోధికలి
తౌ నముద్రసంస్థితౌ, అభూతాం, తథోత్తమాంగం శిరస్తు, ని. 'ఉత్తమాంగం శిర శ్శీర్ష
మి'త్యమరః, గగనస్రవంత్యాః గగనాపగాయాః మందాకిన్యాః వీచీచయేభ్యస్తరగం
పరంపరాభ్యః స్థలితానాం విగళితానాం శీకరాణా మంబుకణానాం మాటాః స్రజౌ
విభర్తీతి తథోత్త, మభవత్. సురసా పత్రాధికం నిజపపుర్యధాన్యాత్తథా అయం నిజ
సామధ్యాయ ద్వయవర్ధ తే త్యర్థః, ని. 'స్రవంతీనిమ్నగాపగా' 'శీకరోఽంబుకణఃస్త్రుత'
ఇతి చామరః 'ఇవ్రక్షేషీకామాలానాం చితతూలభాం'వ్యీతి మాటాశబ్దస్య ప్రాస్తవ్యం
అత్ర హనూమదుత్తమాంగస్య గగనస్రవంతీశీకరమాలభారిత్వాసంబంధేఽపి తత్సంబంధో
క్తేరసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః, వసంతలిలకావృత్తమ్. ౧౧

తనుం తనూకృత్య తదా హనూమాన్

కృత్వా¹ఽవగాహం జతరే తదీయే,

తతో వినిష్క్రమ్య స చక్రపాణే

²ప్రివిక్రమస్య క్రమ మేవ చక్రే.

౧౨

భూయోఽపి సోఽయం రఘునాథదూత

శ్చిచ్ఛేద గచ్ఛ న్నఖరైః ఖరాగ్రైః,

నృసింహరంహాః పథి సింహికాంగం

తను మిలి. తదాకస్మిం త్వమయే, సః తాదృశ్రూపధారణేన ప్రసిద్ధప్రభావః. హనూమాన్. తనుం నిజశరీరం, తనూకృత్య అంగుష్ఠమాత్రం కృత్వా, శిశుప్రవేశ నిర్గమనసౌకర్యార్థమిలిభావః, తదీయే సురసాసంబద్ధిని, జతరే టుషీమహరే, అవగాహం, కృత్వా ప్రవిశ్య, తతః పదన స్తరం వినిష్క్రమ్య పదనసిద్ధాంతాత్ పూర్వమేవ నిర్గత్యః త్రయో విక్రమాః పాదన్యాసాః యస్య, బలిబంధనోద్భుక్తస్యే త్యర్థః, చక్రం సుద ర్శనం పాణో యస్య స చక్రపాణే ర్వామనావతారస్య విష్ణోః 'సప్తమ్యుపమానే త్యాదినా బహుప్రీహిః, 'ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్పానప్రమ్యా భవతి' ఇతి సప్తమ్యా, పరనిపాతః, క్రమం, తత్సద్భవకార మిత్యర్థః, ఆతపివ నిదర్శనా, చక్రీబలిబంధనో ద్యుక్తో, వామనః యథాప్రవృద్ధో భూత్వా పునః ప్రకృతిస్థోఽభూత్తథా ఆయ మ్న తాదృశ్రూపో బభూవేత్యర్థః, తథా చ శ్రీరామాయణమ్, 'తద్బ్రహ్మ వ్యాదితం త్వాస్యం వాయుపుత్ర స్సుబుద్ధిమాన్, సుసంక్షిప్తాత్మనః కాయం బభూవాంగుష్ఠ మాత్రకః, సోఽభిపత్యాథ తద్వక్త్రం నిష్పత్య చ మహాజవః, అంతరిక్షే స్థితః శ్రీమా నిదం పదన మబ్రవీ' దితి. వృత్త ముచజాలః.

౧౩

అ. అన స్తరవృత్తాస్తమాహ. — భూయ ఇతి. సోఽయం సురసా విజయప్రసిద్ధ పరాక్రమసంపన్నః, రఘునాథదూతో హనుమాన్, భూయః పున రపి, గచ్ఛత్, పథి మార్గే, చ్చాయానిరోధా దనాతపనిగ్రహః క్షేతోః, ని. 'ఛాయా త్వనాకపే కాంతా' వితి వైజయంతీ, ఉపపన్నమన్యుః ప్రాప్తశ్రోధః, ఆతపివ నృసింహస్య రంహఇవ రంహో వేగో యస్య స, తథోక్తస్య, నిత్యుపమా, సింహికాయా సింహికాఖ్యాయాః ఛాయాగ్రహస్య రాహుమాతు రంగం కశేబరం, ఖరాగ్రైః సిశితముఖైః, నఖరై నిజనఖైః, ని. 'నభోఽశ్రీ నఖరోఽశ్రీయా'మిత్యమరః, విచ్ఛేద విదదార, యథా నృసింహో

1 ప్రవేశం. 2 త్రివిక్రమ ప్రక్రమమ్.

ఛామూనిరోధా దుపపన్నమన్యుః.

౧౩

గ. తదను పారావారస్య పారే¹లమ్బుశిఖరిణి లంబమానః ప్రతను తరతను ర్లజ్జాపురోత్తరగోపురద్వారమాసాద్య నితాన్తచింతితంతు సంతానసందానితాన్తగిరణో²భూత్.

౧౪

గ. వానరసేనా కథం తరేషిమ మన్తరాయం వితన్వన్తము

హిరణ్యకశిపుగ్రాత్రం తథాఽయ మపి సింహికాంగం చిచ్ఛే దేత్యర్థః, 'తతస్తస్యా నఖై స్తీక్ష్ణైర్లజ్జా ణ్యుత్కృత్య వానరః, ఉత్సపా తాథ వేగేన మనస్సంపాతవిక్రమ' ఇతి శ్రీరామాయణసచనమ్, వృత్తం తు పూర్వవత్.

౧౩

తదన్వతి. తదను సింహికాంగభేదచానన్తరం, + అపారం : పారమస్య దుస్తర త్వాత్పారావార స్సముద్రః పవయో రభేదః. ని. 'సముద్రో¹ద్భి రహపారః పారా వార' ఇత్యమరః, తస్య, పారే పరతీతే, ని. 'పారావారే పరారాదీ తీతే పాత్రం తదన్తర' మిత్యమరః, లంబశిఖరిణి, 'లంబగిరా లంబమానశిఖరి'ణీత్యపిపాఠః. 'సలంబ శిఖరే లమ్బే లంబమానపయోధర' ఇతి శ్రీరామాయణే ఉక్తత్వాత్, యద్వా లంబ మానః ప్రవిప్లవ్, ప్రతనుతరతను రత్యన్తమాత్మకరీరస్పక్, పరేషా మప్రకాశార్థ మితి భావః, లజ్జాపుర స్యోత్తరగోపురద్వార ముత్తరపురద్వారం, యద్యపి, ని. 'పుర ద్వారం తు గోపుర' మిత్యమరః, తథాఽపి కరికలభకర్ణావకంసాదివదపానరుక్త్యం ద్రవ్యవ్యవ్, ఆపాద్య ప్రాప్య, లక్ష్మీయం కేన మాగ్నేణ సుప్రవేషేతి జ్ఞాతు మితి భావః, నితాన్త మత్యన్తం చింతా ఏవ తంతు సంతానాని సూత్రసంతతయ సైస్సం దానితం బద్ధం అంశగకరణం యస్య స తథో²భూత్, దురన్తచింతాక్రాంతాంతరంగో బభూవేత్యర్థః. ని. 'బద్ధే సందానితం మూత' మిత్యమరః.

౧౪

అ. చింతాప్రకారమేవాహ—వానరేతి. వానరసేనా, అంతరాయం సురసా గ్రహణాదిరూపం విఘ్నం, వితన్వన్తం పుర్వాణం, దుస్తర మిత్యర్థః, ఇమ మేన మతి విస్తీర్ణ, ముదన్వన్తం సముద్రం, కథం కుతో³వా, తరేత్ లంఘయేత్, తరితు మశక్యో⁴ఽ

+ 'పారం పరీర మావృణోతీతి పారావారః, పారావారే పరాపరతీతే ఆస్యస్త ఇతి వాపారావారః ఆర్కాద్యత్' సుధాయాం తు పకారమధ్యో²ఽవ్యస్తీతి కశ్చి దిత్యు క్తమ్, న తు పవయో రభేద ఇతి, తదభేదస్య పుత్రావ్యదృష్టచరత్వాత్.

1 లంబమానశిఖరిణి లంబమానతను ర్లజ్జాపురద్వారమాసాద్య నితాన్తచింతా తన్వనన్తానితాన్తగిరణి.

దన్వస్తమ్ తరతు నామ కథ ముపయాతు యాతుథానరాజధానీ మి
మామ్ సర్వథాఽపి వితథమనోరథో దాశరథిః మోక్షీకృతార్ణవ
లంఘనః కేవల మహా మథవం ¹జీవతి వాన వేతి న జానామి² జానకీ
మితి ³తత్ర తత్ర భగవతీం సీతా మవజిగమిషు రాంజనేయః ప్రచ్ఛ
న్నసజ్ఞార్హహేతో రస్తమయం గభ స్తిమాల్నిసః కేవలమభిలలాష. ౧౫

గ. తదను ⁴కాతమఖ స్యాగస్త్యసన్నిధౌ నిక్షిప్తచాపస్య ప్రత్యా
సీదతి ప్రయోజనవేళేతి ప్రచేతనేకథయితుమివం ప్రతీచీం దిశం ప్రవిశతి
భగవతి భాస్వతి. ౧౬

(౧౬) గ. గగనతల మిద మపరమహీధరకటక కాంతారసముద్భవదావ

య ముదధి రితి భావః, యథా కథం చిత్సాగరం తరతు నామ, యాతుథానానాం రక్ష
సాం రాజధానీం, త్రికూటస్థితా మిమాం లఙ్కాం, కథ ముపయాతు కథం ప్రాప్ను
యాత్, సర్వథా ప్రాప్తుమశక్యేత్యర్థః, సర్వథా స్వప్రయత్నేన పర్యాలోచనా
యాం క్రియమాణాయాం సత్యాం, దాశరథిః, శ్రీరామః, వితథమనోరథః వ్యర్థసంక
ల్ప ఏవ, ఆహ మపి, కేవల మత్యంతం, మోక్షీకృతం విభీకృతం అర్హవలంఘనం యేన
న తాదృశోఽభవ మభూవం, జానకీసందర్శనార్థమాగతోఽస్మి బహుప్రయత్నేన,
జానకీ, జీవతి వా, న వేతి, జానకీం, నజానా మిత్యేవం, బహుధాసంచిన్త్య వృథా
చిన్తయా కిం ప్రయోజన మిలిసిశ్చిత్త్య ధైర్య మవష్టభ్య, తత్రతత్ర పురే వనేషు చ,
భగవతీం మహానుభావాం, సీతాం, అంజనేయో హనుమా నవజిగమిషుః అవగంతు
మిచ్ఛు స్మృ, ప్రచ్ఛన్నం రహస్యం యథాతథా సంచారహేతోః సంచారిమిత్తం¹
గభ స్తిమాల్నిసః సూర్యస్యాస్తమయం కేవల మస్తమయమేవ, అభిలలాషచకమే, 'లష
కాంతా' వితి ధాతో డ్లిట్.

౧౫

తదన్విత. తదను హనుమచ్చింతానంకరం, కాతమఖస్య శతమఖసంబంధినః,
'తన్వేద' మిత్యుచ్ఛ, అగస్త్యస్య సన్నిధౌ, నిక్షిప్తస్య చాపస్య కైష్టవస్య ధనుషః,
ప్రయోజనవేళాకార్యావసరః, ప్రత్యాసీదతి సమాగతేతి, ప్రచేతనే పరుణాయ, కథ
యితు మివ, భగవతి మహాత్మని, భాస్వతి వివస్వతి సూర్యే, ప్రతీచీం దిశం, ప్రవిశతి
ప్రాస్తవతి సతి. ౧౬

౧౬

గగనతల మితి. ఇదం గగనతల మాకాశమండలం, అపరమహీధరకటకే వ్యస్తా
చలనికంచేషు యాని కాంతారాణి అరణ్యాని తత్సముద్భవస్య తత్సంజాతస్య దావపా

1 జీవితా. 2 జానకీతి. 3 తత్ర తత్ర భగవతీం. 4 కాతమఖస్యనిక్షిప్తచాపస్య ప్రత్యాసీదతి

పావకశిఖాశ్రేణీభిః¹ కిముళోణితం ఆథవా సమీపసమాపతత్పతంగర
శ్చిదృథతర పేష్టననిష్ఠ్యాతానలతటతపనోపలజాలసముల్లసజ్జ్వాలాపటలైః
కి² మాపాటలితం ఆహోస్వి దభ్యాగతాయ మిత్రాయమహో ర్ఘ్ను
మర్ఘ్యం ప్రదాతుం ప్రముదితచేతసా ప్రచేతసా తూర్ణ³ పిమర్ణ వోదరోద్ధీర్య
మాణమాణక్యకిరణైః⁴ కి మరుణితం ఆహోస్వి త్రారాపథతరంగిణీసలి
మపి⁵ రసయితు ముజ్జుప్పిభృతస్య చరమసాగరా⁶ ర్వాగ్నే రర్చికిపుంజేన

వకస్య దవాగ్నే శ్విఖాశ్రేణీభి ర్జ్వాలాజాలైః, శోణితం కిము అరుణీకృతం కిం, ఆథవా
సమీపం నికటం ప్రతి సమాపత న్నాగచ్ఛన్యః పతంగ మ్సార్యః. ని. 'పతంగౌ పక్షి
సూర్యా' చేత్యమరః, తస్య రక్తీనాం కిరణానాం ప్రగ్రహణా మితి చ గమ్యతే, దృథ
తరపేష్టనేన అతిగాఢసంపలనేన నిష్ఠ్యాతో నిర్గతోఽనలోఽస్మి ర్భేషం తాని యాని
తటతపనోపలజాలాని తటవర్తిహార్యకాంతమణినికరాస్తేధ్య స్సముల్లసద్ధి స్సంస్ఫు
రద్ధి ర్జ్వాలాపటలై రర్చికిపుంజై, రాపాటలిత మాసమంతా దరుణితం కిం, ఆహోస్విత్
యద్వా, ని. 'ఆహో ఉతాహో కిముత వికల్పే కిం కిమూత చ, స్విత్పృశ్చే చ వికల్పే
చేతు్యథయత్రావ్యమరః, ఆగతాయ నిజనివాసం ప్రాప్తాయ, మిత్రాయ సూర్యాయ,
సుహృదే చ, ని. 'మిత్రం సుహృది మిత్రోఽర్క' ఇతి విశ్వః, మహర్ఘ్న మమూల్యం,
అర్హార్థం పూజార్థం ద్రవ్య మర్ఘ్యం, 'పాదార్హభ్యాం' చేతి యత్ప్రీత్యయః. ని. 'మూ
లేభ్యే త్రాణా విధా వర్ణః,' 'పట్న త్రివర్ణ్యమర్హార్థ' ఇతి చామరః, ప్రదాతుం. ప్ర
ముదితచేతసా సంతుష్టాన్తకరణేన, ప్రచేతసా పరుణేన, తూర్ణం మిత్రాగమనజనిత
సంభిమా తృత్వరం, అర్ణవోదరా తృమద్రమధ్యా దుద్ధీర్యమాణా న్యుద్ధీయమాణాని
యాని మాణిక్యాని లేషాం కిరణై రరుణితం కిం, అత్రనిష్ఠ్యాతోద్ధీర్యమాణశబ్దయోః
గాఢార్థ త్యాన్న గ్రామ్యత్వం కింతు సౌందర్యావహక్వ మేచేత్సుక్తం ప్రాక్ ఆహో
స్వి త్రారాపథతరంగిణీసలిమకాశగంగాదక మపి, ని. 'తారాపథోఽంతరిక్షం' చేత్య
మరచేషః, రసయితు మాస్వాదయితుం, పాతుమితి యావత్, ని. 'రసో గంధరసే స్వాద'
ఇతి వైషయంతీ, ఉజ్జుప్పిత సోర్ధగతస్య చరమసాగరా⁶ ర్వాగ్నేః పశ్చిమసముద్రవర్తి
బడబాసలస్య, ని. 'కౌర్వస్తు బాడబో బడబాసల' ఇత్యమరః, అర్చికిపుంజేన జ్వాలా
జాలేన, ఇహేదాసిం, రంజితం అరుణీకృతం కి, మిత్యనేన ప్రకారేణ, సకలజనస్య,
సర్వేషాం జనానా మిత్యర్థః, సందేహాసందోహం సంశయాతిశయం, సందధానే సము
త్పాదయతి, సంధ్యారాగే, సముదంబితే సముజ్జుప్పిభృతే సతి, అత్రగగనతలస్య నిర్ధా

కి మనురంజిత మితి సకలజనస్య సందేహసంహారం సందధానే సన్ధ్యా
రాగే సముదభిషేతే సరసిరుహశ్రేణిషు పత్రపుటకవాటపిథానాసుప్రతి
ముదభవనం మకరందభిక్షా మటత్సు మధువ్రతద్విజేషు వికచకువలయక
లికాకర్షణకషాయేషు¹ సాయ స్తవ వాయుషు తతఇత స్సంచరత్సు తిమిరే
షు కాలాగురుధూమస్తోమశ్యామలితేషు దిక్పాలపురగోపురవ్యూహేషు
ప్రతికమలాకరం ప్రేక్షితే విశ్లేష వేదనాపూర్వరంగేరథాంగ² విహంగదీనక్రే

రితానేకహేతునిమిత్తారుణితతోష్ఠేక్షణా దుల్పేక్షా, తదుజ్జీవిత శ్చాయం సందేహ
ఇతిసంక్షేపః, తథా సరసిరుహశ్రేణిషు అమృతరాజిషు, గృహస్థాంతర్గృహశ్రేణిద్వితి
చ గమ్యతే, పత్రపుటానేషు కవాటా న్యరరాశి తానిసిథానా న్యాచ్ఛాదనాని యా
సాం తాను, ముఖభితాను సత్పిత్వత్కర్మ, ని. 'కవాటమరంతుల్పే,' 'అసిథానతోధా
నసిథానాచ్ఛాదనాని' చేరిచామరి, 'పప్టివాగురి రల్లా'వ మవాచ్యో రుపసర్గయో' రిక్య
పేరకారణావః, అత ఏవ మధువ్రతా భృంగా ఏవ ద్విశాః బ్రహ్మచారిణ ఇతి రూప
కం లేషు, ప్రతికుముదభవనం, కుముదరూపభవనే ప్విత్వత్కర్మ, వీష్ణాయా మవ్యయా
భావః, మకరందభిక్షాముద్దిశ్యాటత్సుపుష్పరసరూపభిక్షాటనకత్వరేషు, సత్పిత్వత్కర్మ,
'అప్రత్యాఖ్యాయిన మక్రేభిక్షే' తేత్సుపదేకా త్కవాటపిన్దగృహా నిహా యాన్యత్ర
భిక్షాటనస్య యుక్తత్వా దితి భావః, సూర్యాస్తమయే మధువ్రతానాం ముఖభిత సర
సిరుహపరిత్యాగేన వికసితకైరసంపంచారసంభవా దియ ముల్పేక్షా గమ్యమానా రూపక
సంకీర్ణా, తథా సాయంతనా స్సాయంభవః. 'సాయంచరి' మిత్యానినా ట్పుప్రత్యయ
స్తుడాగమశ్చ, లేచ లే వాయవ శ్చ లేషు, వికచకువలయః లికాకర్షణేన వికసితతోరక
సంఘర్షణేన కషాయేషు సురభిషు సత్సు. ని. 'కలికా తోరకః పుమాన్, రాగద్రవ్యే
కషాయోఽశ్రీ నిర్మానే సారభే రస' ఇత్యమరయూదవౌ, తిమిరేష్వంధకారేషు, తత
ఇత, స్సంచరత్సు వ్యాప్రియమాణేషు సత్సు, తథా దిక్పాలపురాణా మింద్రాద్యష్టదిక్పాలి
పత్రసానాం గోపురవ్యూహేషు పురద్వార సన్నివేశేషు, కాలాగురుధూమస్తోమేన
అధివాసనార్థం పరికల్పితకృష్ణగురుధూమపటలేన శ్యామలితేషు మేచకీకృతేషు సత్సు,
తథా ప్రతికమలాకరం, కమలాకరే ప్విత్వత్కర్మ, రథాంగవిహంగానాం చక్రవాకపక్షి
గామ్. ని. 'తోక శ్చక్ర శ్చక్రవాకో రథాంగావ్యయ నామక' ఇత్యమరి, విశ్లేషవేద
నాయా విరహవేదనాయాః పూర్వరంగే ప్రారంభభూతే, దీనక్రంతికారే దీనాక్రందితే

జ్ఞారే నక్షత్రమాలాలంకృతే గగనమతంగజే.

౧౭

ప. ఆవిర్భూవ పూర్వాదే శృంగే శృజారజీవితమ్,

తమస్తమాలకాంతారకురార శృశలాఞ్ఘనః.

౧౮

ప. తత్కరాస్తమసా రుద్ధా రేజిరే గగనాజిరే,

శైవాలచయసంచ్చన్నా స్ఫురసీవ బిసాంకురాః.

౧౯

తస్మిన్ ప్రదోషసమయే సహసా హనూమాన్

శ్రేమిత్వముగరణశబ్దః, ప్రేఖలే సముత్పన్నేనతి, తథా గగనమతంగజే, ఆకాశ ఏవ గజ ఇతి రూపకం నక్షత్రమాలయా తారకాశ్రేణ్యా నప్రపంచలిమాత్రికహారావభ్యాచ అలంకృతే భూషితే సతి, ని. 'నైవ నక్షత్రమాలా న్యాత్మప్రపంచలిమాత్రికే'త్యమరః.

ఆ. తత శృన్వో)వయోఽభూదిత్యాహ. —ఆవిర్భూవేతి. తమోఽంధకార ఏవ తమాలకాంతారం తాపింధకాననం తస్య తుతారం వరశు, రితి పరంపరితరూపకం. ధ్వంతవిప్లవసక ఇత్యర్థః, ని. 'కాలస్కంధస్తమాల స్సాన్యతాపింధః' 'ద్వయోగతుతారః స్వధితిః వరశు శృవరశ్వధ' ఇతి చామరః, శృంగారస్య శృంగారాఖ్యస్య రసస్యజీవితం జీవనభూతః, తాటస్థేనోద్దితకత్వా తదుజ్జీవక ఇత్యర్థః, తదుక్తమ్. 'మలయానిల చంద్రద్వ్యా ప్రబస్థాః పరిక్షీర్తితా' ఇతి † శశలాంధనశృంగరః, పూర్వాదే రుదయ వర్తకస్య, ని. 'ఉదయః పూర్వవర్తక' ఇత్యమరః, శృంగే శిఖరే, ఆవిర్భూవ ఉదజ్జంభక. ౧౮

తదితి. గగనాజిరే గగనాంగజే, ని. 'అంగణం చత్వరాజిరే' ఇత్యమరః, తమ సా అంధకారేణ, రుద్ధా శృన్నా, ప్రకరా శృంగరకీరణా, స్ఫురసీ కాసారే, ని. 'కా సార స్ఫురసీ సర' ఇత్యమరః, శైవాలచయసంచ్చన్నా శ్వేవలజాలాచ్చాదితాః బిసాం కురా మృగాళానా మభిరవోద్భిద ఇవ, ని. 'జలనీలి తు శైవాలం శైవలేఽథ కుము ద్వతీ, మృగాళంబిస' మితి చామరః, రేజిరే చకాశిరే, 'రాజ్యదీప్తా' వితి ధాతో ర్లిట్. ౧౯

తస్మిన్నితి. తస్మి ప్రదోషసమయే రజనీముఖవేళాయాం, ని. 'ప్రదోషో రజనీ ముఖ' మిత్వమరః. లంకాప్రవేశ ఏవ నవం నవీనం నాటకం తత్ర సూత్రధారో నాటకప్రవర్తకః ప్రగల్భనతో, హనూమాన్, అత్ర నవశబ్దగ్రహణం లంకాపురస్య పురు

† 'శృంగారజీవిత' ఇతి పుల్లింగపాతే జీవితః ప్రాణితః శృంగారోయేనేతిబహు వ్రీహా ఆహితాగ్నాదిత్వా స్మిప్తాయాః వరనిపాతః.

కీర్తిచ్ఛటాయవనికా మహనీయ శత్రోః,

ఆవిర్భూతావ సుమనఃపరితోషణాయ

లజ్జాప్రవేశనవనాటకసూత్రధారః.

.౨౦

గ. తత్కాలే లజ్జాధిదేవతా మాత్తనా సహవిగ్రహం విధాతుం
గృహీతయువతివిగ్రహం ¹మార్గప్రసార స్వార్థభూయ భూయసా
తర్జయంతీం నిజిత్య తత స్తయా వానరరచితావజ్ఞోజ్ఞం ²నిజనిల

హంకరాప్రవిష్టచరత్వసూచనార్థ మిత్యవగస్తవ్యమ్. శత్రోః రావణస్య సుబంధినీం,
కీర్తిచ్ఛటాం యశోబృంద మేవ యవనికాం ప్రతిసీరా, మహనీయాపసార్వ, తత్కి-
ర్త్యవసయ నైతికస్తూలకత్వా దితి భావః. ని. 'బృందం జాలం చక్రవాలం జాలకం
పేటికాచ్చ పేరి వైజయంతీ. ని. 'ప్రతిసీరాయవని కే'త్యమరః, సుమనఃం దేవానాం
సామాజికవిముఖానాం చ పరితోషణాయ, హృదయరంజనార్థ మిత్యర్థః, ని. 'సుమనః
పుష్పమాలతోష్ఠీ దేవమధయోః పుహ' నితి వైజయంతీ. సహసా శీఘ్ర, మావిర్భ
భూన, లంకాపురమధ్యదేశప్రవేశాయ ప్రవృత్త ఇత్యర్థః, సూత్రం చతుర్విధాభినయా
త్మకనాటకసూచనాం ధారయతీతి సూత్రధారః, ని. 'సూత్రంతు సూచకే గ్రంథ
భేదే తంతువ్యవస్థయో' రితి నానార్థరత్నమాలా. సూత్రధారలక్షణం తు 'ఆసూత్రయ
స్థగాన్వేతుః కవేరిసి చ వస్తునః, రంగప్రసాధనస్రావ స్సూత్రధార ఇహోదిత' ఇతి
అయం తు ద్విప్రకారః ఏకః పూర్వరంగవిధాయకః ఇతరస్తు నటాపరపర్యాయ స్సూ-
త్రధారసదృశగుణాకృతిః ప్రస్తావనాప్రయోజక ఇతి కేచిత్. తదుక్తమ్. 'ప్రయుజ్య
రంగం నిష్క్రమితే సూత్రధారే సహానుగే, స్తావకః ప్రవిశేదన్య స్సూత్రధారగుణా
కృతి' రితి ఆత్రసమస్త వస్తువర్తిసావయవరూపకాలంకారః, వసన్తలిలకావృత్తమ్. ౨౦

తత్కాల ఇతి. తత్కాలే పురప్రవేశసమయే, మారుతి ర్హనుమాకౌ, ఆత్మనా
సహ స్వేన సాకం, విగ్రహం కలహం, విధాతుం కర్తుం, గృహీతో యువతివిగ్రహో
యయా తాం, స్త్రీరూపధారిణీత్యర్థః, అత ఏవ మార్గప్రసారస్య మార్గసంచారస్య,
అర్థభీభూయ విష్కంభతాంప్రాప్య, గమన ప్రతిబంధినీం భూల్వేత్త్యర్థః. ని. 'తద్వి
ష్కంభేదర్థంన నే'త్యమరః, భూయసా దాహుశ్చేన, తర్జయంతీం భర్తృయంతీం
తర్జయతేః పరస్వైపదిశ్వం 'తర్జయన్నివకేతుభి' రిత్యాది కాళిదాసాది ప్రయోగదర్శనా
ల్పిధం తర్జయతే రమదాత్తల్వేపిచక్షిణో జిక్కిరజే నానుదాత్తే త్వ ప్రయుక్తాత్త

యవిలయం సరసిజాసనశాసనా దావేదయన్త్యా విహితానుమతి
ర్హరుతి ర్లజ్జాయా మవికల మేవ మైథిలీం విచిన్వ 'నైర్మలతచక్రవ
ర్తినః ప్రాసాద మాససాద. తత్ర. ౨౦

ప. ఏషా రాక్షససార్వభౌమనగరీ రక్షశ్చమూరక్షితా
తస్యేదం సదనం సువర్ణశిఖరం బిభ్రాణ మభ్రావళిమ్,

నేపథ స్వానిత్యక్ష్యజ్ఞాపనాత్పరస్థైపవ మితి ఆకవివ 'తర్జయతి భర్తయతి చేత్యపి
దృశ్యత' ఇతి భట్టమల్లః, లక్ష్మణాధిదేవతాం లక్ష్మణాధిష్ఠానదేవతాం, సిద్ధిత్యుపైష్ఠా
లేన జిత్యా, 'ముష్టివాఽభిజ్ఞానైనాం హనూమానోగ్రసమూర్ఛిత' ఇతి శ్రీరామా
యణవచనాత్, అథ సరసిజాసన శాసనాత్ బ్రహ్మనియోగవశాత్ ఉపజ్ఞాయత ఇత్యు
పజ్ఞా ఆన్యజ్ఞానమ్, ని. 'ఉపజ్ఞా జ్ఞాన మాద్యం స్యా'దిత్యమరః, భావే ఆప్నోత్యయః,
వానరేణ రచితా విహితా యాఆపజ్ఞావధీరదా సా ఉపజ్ఞా ఆన్యజ్ఞానం యస్య తం,
తథోక్తం, వానరకృతావధీరణం తవ యదా స్యాత్తదాలంకారా వివాశ ఇత్యాదౌ
జ్ఞాత మిత్కర్థః. † సిజరిలయవిలయం సినికేతనవాశం ఆ వేదయంత్యా. 'ఇదంచతర్థ్యం
కృణుమే బ్రువంత్యావైహరీష్వర, స్వయం స్వయంభువాదతం వరదానం యథామయ,
యదాత్వా వానరకశ్చిన్విక్రమా ద్వళ మానయేత్, తదా త్వయాహి విక్షేయం రక్ష
సాం భయమాగత'మిత్యాది శ్రీరామాయణోక్తరీత్యాకథయంత్యేత్కర్థః, తయా లక్ష్మ
ణాధిదేవతయా, విహితానుమతిః కృతాంగీకారస్సౌ, లంకాయా మవికల మేవాప్రతిహత
మేన, మైథిలీం, విచిన్వ న్నృగయన్, నైర్మలతచక్రవర్తినో రాక్షస సార్వభౌమస్య రా
వణస్య, ప్రాసాదం హర్ష్యం, ఆససాద ప్రాస, తత్ర తస్మిన్వాసాదాసాదనసమయే.

ఏషేతి. ఏషేయం రక్షశ్చమూరక్షితా రాక్షససేనాభిగుప్తా, రాక్షససార్వభౌమ
నగరీ రావణరాజధానీ, తథా ఇద మేత త్రస్య రావణస్యసంబంధి సువర్ణశిఖరం
హిరణ్యశృంగం, అభ్రావళిం, బిభ్రాణం బిభ్రత్, మేఘవర్ణంతోన్నత మి త్కర్థః.

† కేచిత్ ఉపజ్ఞాయత ఇత్యుపజ్ఞాకర్తృణ్యజ్ఞో ఆన్యజ్ఞానవిషయ ఇత్కర్థః, అపజ్ఞా
యా ఉపజ్ఞా ఆపజ్ఞోపజ్ఞమ్ 'ఆపజ్ఞోపక్రమం తదా ద్యాచిఖ్యాసాయా' మితి నల్పంస
కత్వం, అపజ్ఞయా ఆదౌ జ్ఞాత మిత్కర్థః. 'ఉపజ్ఞా జ్ఞానమాద్యంస్యా'దితి కోశోఽపిజ్ఞాన
మిత్కర్థస్య జ్ఞానవిషయాభూత మిత్కర్థః, దామలకాశ్చర్చణిబ్యుడిత్యాహుః.

1 నైర్మలి. 2 విమానశిఖరైః.

ఏతత్పుష్పక మాహృతం ధనపతే రిత్యాదరా న్నాదుతే
స్తస్యాదర్శయ దిందుదీపకిరణప్రద్యోతితాశా నిశా.

౨౨

అపి చ.—

ఆదిత్యగ కృతకృత్య ఏవ భవితా సీతాపతే రిదృశం సౌమ్యం
సాహాయ్యం విరచయ్య కీర్తి 'మతులా మాదిత్సునా సూనునా,
ఇత్యాలోచ్య తదా కిల స్వయ మపి ఖ్యాతిం గృహీతుంపరాం

భృగ శానచ్, సదనం గృహం, † తథా ఏతద్ధనపతే ర్ధనపతిం విజిల్లేత్కర్థః. 'ల్యజ్ఞో
పేకర్త' ణ్యధికరణోచేతి వచ్చమి. అహృత మవహృతం, పుష్పకం పుష్పకాఖ్యం
నిమానం, ఇతి అనేన ప్రకారేణ, ఆదరాత్, శ్రీరామకార్యప్రవృత్తిజనితస్థితివ
శాత్, మారుతే ర్హనుమకః, ఇందురేవ దీపస్త్య కిరణైః ప్రద్యోతితాః ప్రకాశితాః
ఆకా దిశో యయా సా తథోక్తా, నిశా రాత్రిః, అదర్శయత్ దర్శయామాస, యథా
కాచిత్కన్యైవిదభ్యాగతాయ రాత్రే దీపప్రభయా సర్వం ద్రష్టవ్యం ప్రదర్శయతి
తద్వదప్రాపీ త్యర్థః, చంద్రోదయవశా ద్వికృతాశే సతి మారుతి స్సర్వం నిర్దర్శయ
మాసేతి ఫలితోద్యోగః. అత్ర నిశాయాః ప్రదర్శకత్వాసంబంధేఽపి తత్సంబంధాభిధా
నాదలితయోక్తిభేదః, స చైకదేశ వర్తిరూపకేణ సంకీర్త్యతే, శార్దూలవిక్రీడితం వృక్షమ్.

ఆ. అథ సాక్షా చంద్ర ఏవ మారుతే స్సాహాయకతత్పరోఽభూదిత్యుల్లే
క్షతే—అపి చేతి. కించేత్కర్థః.

ఆ. తత్ప్రకారమేవాహ—ఆదిత్య ఇతి. ఆదిత్యస్సూర్యః, కర్తా, సీతాపతేః శ్రీ
రామస్య, ఏతేన క్షణమాత్రమపి తద్విరహాసహిష్టుత్వం సూచ్యతే, ఈదృశమిత్థం భూతం,
సీతాన్వేషణ రూపమిత్కర్థః, సాహాయ్యం సహాయకర్త, సహాయకారిత్వ మితి యావత్
బ్రహ్మణాదిత్వాత్ వ్యుత్థో, విరచయ్య కృత్వా, 'ల్యసిలఘుత్రార్యా'దిత్యయాదేశః,
అతులాం నిరుపమాం, కీర్తింఖ్యాతిం, ఆదిత్సునా ఆదాతు మిచ్ఛనా, సంజిఘ్ముత్సుజే
త్యర్థః, తదాతే సున్నంతా దుప్రత్యయః, మానునా పుత్రేణ, సుగ్రీవేణ, కృతకృత్యః
కృతార్థో, భవితాభవిష్యత్కేవ, భవలేద్దుత్, ఇతీకృ, మాలాచ్య కిల, మత్వాః మిత్యర్థః,
తదా తస్మిం శ్చమయే, స్వయ మపి, పరాం, ఖ్యాతిం, గృహీతుం సంపాదయతుం, లక్ష్మణ
యాం, రఘునాథదూతస్య హనుమతస్సరణౌ మార్గే, చంద్రేణ, దీపాయితం దీపేనే

† 'సువర్ణశిఖరైర్విభాణ' మితి పాతే శిఖరాణాం భరణే కరణత్వం.

1 అమితామ్.

లజ్జాయాం రఘునాథదూతసరణౌ చంద్రేణ దీపాయితమ్. ౨౩

గ. ఏవ మేవ పర్యట స్మస్వన్నసుందరీసౌందర్యముద్రాం¹ నిద్రయా
వ్యతిశయ్యశయ్యాగృహేకృతసంవేశంవేశ²యువతిజనపరివృతమవరోధ
వధూజన మనన్యవిరోధేన నిరీత్య తత్ర వితథమనోరథో మారుతిర్విరచిత
బహువిధబహుచింతాప్రకారః³ ప్రాకారా దవప్లుత స్స స్మశోకవనికా
యానుపి మైథిలీ మన్వేష్టు¹ మిష్టదేవతాప్రణతి మతనుత. ౨౪

వాచరికం, తద్వ త్సర్వం హనూమలే ప్రద్యుత మిత్యర్థః. అహోరాత్రప్రకాశకత్వేన
తుల్యయో రావయోరన్యకరస్య ఖ్యాతినంభవే మయాతూష్టిం స్థాతుం నోపయుజ్యత
ఇతి మత్వా చంద్రే గాప్యేవ మాచరిత మిత్యుత్పేక్షితత్వా దుత్పేక్షా లజ్జాః.
దీపకాదా దాచారకృతంతాద్భావేక్షః, పృతంతు పూర్వవత్. ౨౩

ఏవమితి. ఏవ మేవోక్తప్రకారేణైవ, మారుతిః, పర్యట¹ సంచర² సీతా
నిరీతగార్థ మితి భావః, న విద్యతే స్వప్నా నిద్రాయేషాం తే అన్వప్నాః దేవాః. ని.
'ఆదిత్యా ఋభవోఽన్వప్నా' ఇత్యమరః. తేషాం యా సుందర్య తాసాం సౌందర్య
ముద్రాం, రామణీయకస్య పరాం కాష్టాం, నిద్రయా నిద్రావస్థయా^౨సి, అతిశయ్య
ఆతిక్రమ్య, జాగ్రద్దశయా తు కిం వక్తవ్య మితి భావః, శయ్యాగృహే శయనమం
జితే, కృతసంవేశం విహితస్వాపం, నిద్రాణ మి త్యర్థః. ని. 'స్యా నిద్రాశయనం స్వాప
స్వప్నస్సంవేశ ఇత్యపి'త్యమరః. వేశయువతిజనపరివృతం వేశ్యాజనపరివేష్టితమ్.
'తచ్ఛాఖ్యానగరం వేశో వేశ్యాజనసమాశ్రయ' ఇ త్యమరః. అవరోధవధూజనం మండో
దర్యాద్యంతఃపురస్త్రిజనంచ, ని. 'శుద్ధానశ్చావరోధ శ్చే'త్యమరః. అవరోధేన
ఆప్రతిబంధేన నిరీత్య దృష్ట్వా, తత్ర అంశభిరుచే వితథమనోరథః సీతాసందర్శనాలాభా
ద్వ్యర్థమనోరథః, అతఏవ విరచితాః బహువిధాః నానాయాపా శ్చ చింతాప్రకారాః
విచారపరిపాట్యో యేన స తథోక్తః. 'కిన్ను సీతా^౩గ వైదేహీ మైథిలీ జనకాత్మ
జా, ఉపలిప్తేత వివకా రావణం దుష్టచారిణ' మిత్యాది శ్రీరామాయణోక్తనానావిధ
చింతాకాంతాన్తఃకరణ ఇత్యర్థః. అత ఏవ ప్రాకారా దవప్లుతస్సక్, లంఘితప్రా
కార స్స నిత్యర్థః. అశోకవనికాయా మపి రావణాంతఃపురోచితప్రమదవశే^౪సి,
మైథిలీం సీతా మన్వేష్టుం విచేతుం, ఇష్టదేవతానాం పమరుద్రాద్యభీష్టదేవతానాం,
ప్రణతిం నమస్కార మతనుత అకాన్తీత్, ప్రార్థకార్యసిద్ధ్యర్థ మిష్టదేవతానమ

1 నిద్రయాఽ 2 యువతిజనపరివృతమ్. 3 ప్రాసాదాత్. 4 అభీష్టదేవతాప్రణామమ్.

ప. అసౌ జనకనందినీం తత ఇతో విచిన్వత్ ఊణా
దశోకవనికా మగా దపగతాన్యమార్గభ్రమః,
పరా మభిలష న్గతిం శమధనో యథా నిర్నమ
స్త్రయీ మఖిలీల్బిష ప్రశమనై కదివ్యాపధీమ్. ౨౫

గ. తత స్తస్యాం నాగపున్నా గతాలహింతాలతమాలకృతమాలస
రళేవకుళేవంజుళేల కామలకకుటజలికుచకతకతకో లాంకోలలవంగవికం
క త కే త కీ కద మోద్బుదుంబరకపిత్తాశ్వత్థకురవకమరువకమాకందకుంద

స్కారం చకారే త్యర్థః. తథా చ శ్రీరామాయణమ్. 'వసూర్దుద్రాంతస్తథాదిత్యా నశ్వి
సౌ మరుతోఽసి చ, నమస్కృత్వా గమిష్యామి రక్షసాం శోకవృద్ధయ' ఇతి. ౨౪

అసౌ వితి. అసౌ హనూమాత్, జనకనందినీం జానకీం, తత ఇతో, విచిన్వత్
మృగయత్, అపగతః అన్యమార్గభ్రమో మార్గాంతరసంచారః సంసారమార్గవిభ్రాంతి
శ్చ యన్య స తథోక్త స్సక్, విశేషణమేత చ్చమననేఽసి యోజ్యమ్, ఊణాల్ ఊణ
మాత్రేణ, అశోకవనికామగాల్ ప్రావల్, కథ మివ మమే త్యేత దవ్యయం. మమ
త్వా ద్వాంభితా ద్రహితో నిర్తమో నిస్పృహః, శమో వైరాగ్యాదినా నిర్వికారది
తత్త్వం స నివ ధనం యన్య సః శమధనో వైరాగ్యసంపన్న మునిరిత్యర్థః. పరాం
గతిం ముక్తి, మభిలషత్ వాఙ్మక్, అఖిలీల్బిష ప్రశమనే సకలపాపసారానే ఏకది
వ్యాపధీం, సమస్తపాపక్షయకరీ మిత్యర్థః. స్త్రయీం యథా వేదక్రయ మివ, 'సా
మాన్యం విశేషే పర్యవస్య తీతి న్యామేన ప్రకృతోపయోగిత్వా ద్భిష్టప్రతిపాదతో
పనివద్విద్యా మివేత్యర్థః, ని. 'ఇతి వేదాస్త్రయస్త్రయీ' త్యమః. 'ఇనపద్వాయథా
శబ్దా' ఇతి దండ్యాచార్యానుశాసనా దుపమాలస్కారః. స చ త్రయోమోషధిత్య
రూపదా ద్రుపకాలంకారేణాంగేన సంకీర్త్యతే. పృథ్వివృత్తమ్. ౨౫

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం, నాగాః నాగవంశకాః పున్నాగా దేవవల్లభాః
తాలాస్తృణరాజాహ్వయాః హింతాళాః శ్రీతాళాః దేవదారువిశేషాః షట్రుభాః
కేసరాః వంజుళా అశోకాః తిలకాః ఘోరకాః ఆమలకాః తివ్యఫలాః. కుటజాః గిరిమ
ల్లికాః లిమచాః లఘుచాః కతకాః జలపంకజోధకనీజవృక్షవిశేషాః తక్కిలాని కోశఫలాని
గంధద్రుమవిశేషాః అంకోలా నికోచకాః లవంగాని దేసకుసుమాని వికంకతాః ప్రచాం
వృక్షాః కేతక్యాః తృణద్రుమవిశేషాః ప్రసిద్ధాః కదంబాః నీపాః ఉదుంబరాః జస్త
ఫలాః కపిత్థా దధిఫలాః ఆశ్వత్థా శ్చలదళాః కురవకారక్తకురంబకాః మరువకాః
పిండితకాః సమీరనావా మాకందా శ్చూషవిశేషాః కుందాని మాఘ్యాని తిందుకాః

తిందుకచందనస్యందనచంపకచాంపేయపనస వేతసపలాశపాటలముష్కక
¹ప్రియాభుస్సాయై రనేకై రనోకహనివహైః పరివృతాయాం పరిభ్రమ
³న్నభ్రంకమనిటపనిబిడితగగనప్రవహ్వాం కాంచన కాఞ్చనమయీం
 శింశుపా మారురోహ. ౨౬

ప. తత్ర తత్పత్ర సంభన్న గాత్రగి పుత్రో సభస్వతః,
 న్యగ్రోధదళసంలీనజనాద్దనదళాం దధౌ. ౨౭
 మల్లీం చూతవనా దివ స్నుహివనే మ్లేచ్ఛేన సంస్థాపితాం

మూర్ధ్వాకాః చందనాః మలయజాః స్యందనాస్తనికాః చంపకా హేమపుష్పకాః చాం
 పేయాః నాగకేసరాః పనసాః కంటకఫలాః వేకసాః వాసిరాః పలాశాః శింశుకాః
 పాటలాః ఫలేరుహాః ముష్కకా వా రసాలా శ్చూతాః ప్రియాళవో రాజావహని
 చేత్యేలేహం వృక్షవిశేషవాచకానాం ద్వంద్వః, ఏలేహ మభిధాన మమరతోకాదా
 ద్రవ్యవృష్ట, ఏతత్ప్రియై రేతత్ప్రియై, రనేకైర్వసుభి రనోకహనివహైః వృక్ష
 వంద్యైః, పరివృతాయాం పరివృతాయాం, తస్మాదుపాకవికాయాం, పరిభ్రమన్
 సీతాదర్శవార్థ మిత ద్దక స్సంచరన్, అభ్రంకమంతీ శృభ్రంకమః. ఆత్మస్మృతాః.
 'సర్వమాలాధ్రుకరీషేషు కష' ఇతి ముమాగమః, తై ర్విటవై శ్యాఖా విస్తారై ర్విబిడిత
 గగనప్రవహ్వాం ఆచ్ఛాదితగగనాభోగా మిత్యుచితయోక్తిః, కాంచనమయీం హిరణ్మ
 యీం, తాన్త్రాప్యే మయటి జీవో, శింశుపా మగురుతరు, మారురోహ ఆరూఢవాన్,
 య దధాః ప్రదేశవివ జానకీనివాసస్థాన మితి భావః. ని. 'విచ్ఛిలా గురుశింశుపా'
 ఇత్యమరీ. ౨౮

తత్రేతి. తత్ర తస్యాం శింశుపాయాం, సభస్వతః పుత్రః పవనస్య తనయో
 హనుమన్, తస్మిన్ సంభన్నం తస్యాః శింశుపాయాః పత్రసంభన్నం పలాశాచ్ఛాది
 తం గాత్రం యస్య స, తస్మాక్త స్మక్, న్యగ్రోధదళసంలీనస్య వటపత్రకాయినో జనా
 ద్దనస్య శ్రీచహాన్వితో దళాం, దధౌ, ఆన్యేషా మప్రకాశార్థం తత్ర తథా నిలీయాతి
 వృద్ధిశ్శర్థః. త త్రాన్యనకాయా ఆస్య స్యాసంభవా తత్సద్భవీం దళా మితి సాదృశ్యా
 షేషా దసంభవద్వస్తుసంబంధరూపా నిదర్శనాలంకారః. ౨౯

౨. కత ద్దనధస్తా త్సీతా మపశ్య దిత్యాహ. — మల్లీమితి. మ్లేచ్ఛేన యవనేన,
 చూతవనా శ్చహకారోద్వయా దుద్భృత్యేతి శేషః, స్నుహివనే సింహుండికానన,

మాలాం దేవకులా దివామిషధియా క్షిప్తాం శ్మశానే శునా,
దేవీ మాశ్రమతస్తదా ¹స్వభవనం సక్తంచరేణ చ్ఛూ
దానీతా మపనీతవేషరచనా మాలోకయ న్తారుతిః

౨౮

గ. పున రయ (¹మేనా మాలోకైవ్య)వం చింతాం తతాన.

౨౯

ప. జ్యోత్స్నాం వినాఽపి ²నివసేత్ నిశి శీతభాను
శ్చాయాం వినాఽపి ³నివసేత్ ద్వివసేత్వరోఽపి,
ఏనాం వినా రఘుపతిః పరిగృహ్య ధైర్యం
సప్రాణ ఏవ వసతీతి విచిత్ర మేతత్.

30

సంస్థాపితాం నిక్షిప్తాం, మల్లీం విచిలాలతామివ, ని. 'మల్లీ విచిలీ శీతభీరు స్సాస్త్రి
దప్తపత్రి కే'త్యభిధానరత్నమాలా. తథా శునా శునకేన, ఆమిషధియా మాంసభాం
త్యా, దేవకులా దేవాలయాత్, ఆశ్రమ్యేతిశేషః, ని. 'సజాతీయగణే గోత్రేగృహేఽ
పి కథితం కుల' మితి విశ్వః, శ్మశానే పితృవసే, క్షిప్తాం, మాలాం ప్రజ మివ. శోచ్యా
మి త్యర్థః. సక్తంచరేణ రావణేన, భూలాత్. ఆశ్రమత స్తదాచనాత్, ఆపహృత్యేతి
శేషః. స్వభవన మాసీతాం ప్రాసీతాం, అత ఏవాపనీతవేషరచనాం అపగతవైషమ్య
కలనాం దేవీం సీతాం, తదా తస్మిం త్వమశే, మారుతి రాలోకయ దవశ్యత్, అనేకై
వేయ ముపమా, శార్దూలవిక్రీడితం పృత్రమ్.

౩౦

పున రితి. పునర్భూయోఽపి, అయం హనూమాక్, ఏనా మాలోక్య, ఏవం
వక్ష్యమాణప్రకారం, చింతాం విచారం, తతాన చకార.

౩౧

ఆ. తస్మింకారమేవాహ. — జ్యోత్స్నామితి. నిశి రాత్రే, శీతభాను శ్శంద్రః,
జ్యోత్స్నాం వినా చంద్రికాం విహాయాసి, అత్యస్తాదినాభూతానుపీతిభావః. నివ
సేత్ నివాసం స్థితిం ప్రాప్నుయాత్, తథా నివసేత్వరోఽపి సూర్యోఽపి, ఛాయాం
వినా, ఛాయానామ్నీం నిశభార్యాం కాంతిం విహాయేత్వర్థః. నివసేత్. నైకచిత్ర
మితి భావః. ని. 'ఛాయా త్వనాతపే కాంతౌ ప్రతిబింబార్కజాయయౌ' రితి వైజ
యంతీ. కింతు ఏనాం వినా ఇత్థంభూతయా సీతయా విముక్త స్సక్, రఘుపతిః శ్రీ
రామః, ధైర్యం మనస్థైర్యం, పరిగృహ్య ఆవలంబ్య, 'మనసోనిర్వికారత్వం ధైర్యంసకన్య
విహేతు ష్వి'తిసికాః, సప్రాణ స్సజీవ ఏవ, వసతీతి యత్, ఏతత్ప్రాణనం, విచిత్ర
మాశ్చర్యం, ఏతాదృశరూపలావణ్యసంపన్నాః, విహాయ క్షణమాత్ర మపి ప్రాణాన్
ధారయితు మశక్యత్వాదితి భావః. అత్ర శీతభానుదివసేత్వరయో జ్యోత్స్నాఛాయావి

1 స్వభవన. 2 ఏకస్మాన్తి క్వదిత్. 3 నివసేత్.

గ. ఏవం చింతయతా హనూమతా కథ మపి¹ నీలే నిశీఘ్రమయే
నిశీఘినీనాథే²సి చరమగిరిశిఖరోపకంఠ³నేవా ముత్కంఠమానే దశకంఠ
స్తునిద్రాశేషేణ స్తరశరప్రహారేణ చ కలుషీకృతాక్షః సరసహరిదందన
చర్మయా జానకీవర్మనేచ్ఛయా చ ప్రకటితరాగః పరివర్తిత⁴వైకృ
కమాలయా⁵ముకుటరత్నప్రభయాచ తిరస్కృతసక్షత్రమాల శ్శనై
శ్శనై⁶రవిశ దశోకవనికామ్.

30

నాథావేన నివసనాసంబంధే²సి తత్సంబంధాభిధానా దసంబంధరూపాతిశయోక్తిః. వ
స స్తలిలకావృత్తమ్.

30

ఏవ మిలి. ఏవ ముత్కరీత్యా, చింతయతా, హనూమతా, నిశీఘ్రమయే అర్ధరా
త్రకాలే, నీలే గమితే సలి, ని. 'అర్ధరాత్రనిశీథాద్వా' వి త్యమరః. తథా నిశీఘినీనా
థా చంద్రే²సి, చరమగిరిశిఖరోపకంఠనేవా మస్తాచలశృంగసమీపాయవృత్తిం, ఉత్కం
ఠమానే ఆభిలషమాణే, అస్తోన్ముఖే సతీశ్శర్ధః, దశకంఠ స్తు రావణో²సి, నిద్రాశేషేణ
స్వాపావశిష్టాంచేన, స్తరశరప్రహారేణ మన్వల్బాలాచేధేన చ, కలుషీకృతాని అరుణీకృ
తాని అక్షీణి లోచనాని యస్యస, తథో²క్తిః, 'బహుగ్రీవశా సఖ్యిష్టో స్సాంఘాత్' ³
జలిషచప్రీత్యయః. తథా కలుషీకృతాని వికలితాని అక్షాణి ఇంద్రియాణి యస్యస
తథో²క్తిః, తదా సరసహరిచందనచర్మయా సద్రవరక్తచందనలేపనేన చ. ని. 'గుణే
రాగే ద్రవేరస' ఇత్యమరః. జానకీవర్మనేచ్ఛయాచ, ప్రకటితః ప్రకాశితః రాగో తా
హిశ్య మనురాగ శ్చయేన స, తథో²క్తిః, 'రాగో²చురక్తా మాత్సర్యే జ్ఞేకాదా లోహితా
ది' ష్వి త్యమరశేషః. తథా పరివర్తితా ఉపరి సన్నివేశేన ఆముక్తా యా వైకృత్త
మాలా ఉరిసి తిర్యక్పీసారికపుష్పమాలా తయా చ, ని. 'వైకృత్త్యం తు తత్ యత్తి
ర్యక్తక్షిప్త మురసీ' త్యమరః. ముకుట రత్నప్రభయా తిరీలనస్సణిదీప్త్యా చ, తిరస్కృ
తా న్యకృతానక్షత్రమాలా సప్తవింశతిమాక్షికమాలా తారకాశ్రేణిశ్చ యేన స తథో
క్త స్సృక్, వికత్ర ప్రకృత్యా అపరత్ర కాంతిప్రసాగా చేతి భావః. ని. 'నైవ న
క్షత్రమాలా స్వా త్నప్తవింశతిమాక్షికే' త్యమరః. శ్శనైశ్శనై ర్దంపప్రకారం, మదమద
నావేశవశా దలిమంధర మిత్యర్ధః. అశోకవనికా, మదిశత్ ప్రవిష్టవాక్.

30

1 నిలేనిశీఘ్రమయే నిశీఘినీనాథే చరమ. 2 నేరావముత్కంఠమానే. 3 వైకృత్త్య.

4 ముకుటకట,

ప. రజనిచరమభాగే వారసీమంఠినీనాం

కరతలకలికాభి ధృతికామూర్జనీభిః,

దిశిదిశి పరిమృష్టం య త్ర మ స్త్య త్సమ స్తం

హృదయ మవజగాహే కేవలం రావణస్య.

3౨

సోఽయం మదానృహృదయో ర్ఘనువీరవత్త్విం

సీమంఠినీతి హతినీతి రవాప పాహః,

అమూలపల్ల వితకోమలసల్లకీతి

రజనీతి. రజనిచరమభాగే రాత్రినిపంపుత్రిసమయే, అవరరాత్ర ఇ త్యర్థః. వార సీమంఠినీనాం వారనారీణాం, ని. 'వారశ్రీ' గణికా వే శ్యే'త్యమరః. కరతలకలితా భి ర్హృదస్తలభృతాభిః దీపికాభిరేవ మార్జనీభిః శోభనీభిః, దిశిదిశి ప్రతిదిశం, వీష్ణాయాం ద్విర్భావః, యత్ర మోఽంధకారో మోహ శ్చ, పరిమృష్టం పరిశోధితం, కాత మితి శేషః. తత్సమ స్తం కృత్సమం, తమః, కర్తృ, రావణస్య, హృదయం కేవలం హృద యమే వావజగాహే ప్రవివేక, యథా లోకే శ్రీ కరభృతమార్జన్యా పరిమృష్టా భూ వరాగః కుత్ర చి న్తం విరాంతరం, యథా వా దినకరకరాభిమృష్టం సర్వతోదిక్కుం శార్దూర మంధకారం గిరిగహ్వరం ప్రవిశతి, తద్వదిత్యర్థః. దీపికాధారవారనారీపరివేష్టి తో గావణః వరమమోహవిష్టహృదయ స్తదానీ మశోకవనికాం ప్రవిష్ట ఇతి ఫలితోఽ ర్థః. అత్ర జానకీసంగతిహేతుక త్వేన ప్రసిద్ధస్య రావణహృదయతమః ప్రవేశస్య దీపికా మార్జనీపరిశోధనహేతుకత్వే నోత్పేక్షగా దుత్పేక్షా వ్యంజకాప్రయోగా ద్దమ్య, సాచతమసః జ్వేషభిత్తికాభేదాధ్యవసాయమూలాదిశయోక్త్యా రూపకానుప్రాణితయా ని ర్భూయధేతి సంకరః.

3౩

అ. తక్షణ కింతత్రాహ. — సోఽయ మితి. మదేన దర్శనాంశం వివేకకూన్యం హృదయం యస్య. తస్మాత్కః, అత ఏవ హతినీతి ర్నవ్వనయః, దుర్బినిత ఇతి యావత్, తథా సాసాని పరదారాభిమర్యాదిరూపకల్పప్రాణ్యస్య సంతీతి పాహః, దురాచార ఇత్యర్థః అర్హత్యుచ్చిత్యయః, సోఽయం రావణః, సీమంఠినీ సాధారణయోషిదితి మత్వేతి శేషః. సతు నిజకులనిర్మూలనమూలభూతాం జానాతీతిభావః. రఘువీరవత్త్వింశ్రీ రామధర్మ భార్యాంవారణేంద్రో మత్తగజః, మూలా దారభ్య ఆమూలమ. 'అజ్ఞర్యాదాభివిధ్యో'రి త్యవ్యయాభావః. తతః పల్ల వితకజ్ఞేన 'సుపువే'తి సమాసః, అమూలంపల్లవితా సంజా తపల్లవా తారకాదిత్వాదితత్వః; క'మలా అభినవా చ సల్లకీ గజప్రియపుష్పశేషః సేతి, మత్వేతి శేషః. ని. 'సల్లకీ స్యా ద్దజప్రియ'తి హలాయుధః. వితానస్యాయం వైతానో

వైతానపావకశిఖామివ వారణేంద్రసి

33

గ. ఏతద్ధర్మనేన వేషమానతనులతా మైథిలీ కాపురుషవిషయవచన
పారంపర్యేణ విదీర్యమాణహృదయా హృదయదయితాశయప్రత్య
యాదముమేవ తృణ మస్తరతగీకృత్వా స్థితా ప్రత్యభాషత. 34

యజ్ఞీయః. ని. 'కరువిస్తారయోగస్త్రీనితాన' మిత్యుచ్యతే. సచాసౌ పావక శృ తస్య
శిఖాం జ్వాలా మివ, ఇవ ప్రాచ, ఉపమాంకారః. అత్ర రఘువీరశబ్దేన శ్రీరామవీర్యా
భీతాపాతిప్రత్యాగ్నిజదుర్నయాచ్యాప్యాసన్నమృత్యుత్వం సూచిత మిత్యవగంతవ్యమ్.

ఏత దితి. ఏతద్ధర్మనేన ఏకస్య రావణస్య కర్తవ్యం దర్శనేనావహాకనేన, వేష
మానా కంపమానా తను తా గాత్రవల్లి యస్యా స్సృతా, మైథిలీ, కుత్సికః పు
రుషః, కాపురుషః. 'భావా పురుష' ఇతి వికల్పా తుకబ్ధస్య కాదేశః, తస్య విషయాని
గోచరాని దుర్దనోచితానీతి యావత్, తాదృశాని యాని పరుషభావగాని కర్ణకతోర
దుర్భాషగాని తేషాం పారంపర్యేణ పరంపరయా, 'మాం దృష్ట్వా నాగనాసోరు
గూహమానాస్తనోదరమ్, అనర్హన మివాత్మానం భయా న్నేతుం త్వమిచ్చసి, కామయే
త్వాం వికాలాక్షి బహుమన్యస్య మాం ప్రియే' ఇత్యాదిశ్రీరామాయణోక్తరీత్యా
అవాచ్యవచనప్రహేళికయేత్కర్థః. విదీర్యమాణహృదయా విదీర్యమాణాంకగకరణా
సతీ, హృదయదయితస్య ప్రాణేశ్వరస్య శ్రీరామస్యాశమే సర్వదా 'స్వజీఘ్రితూరూ
పాభిప్రాయే ప్రత్యయాద్విత్వాసా ద్ధేతోః. † ఆముం రావణం ప్రత్యేవ నతు వ్యక్త్యం
తరంప్రతీ త్యర్థః, తృణ మంతరతః మధ్యే, కృత్వా స్థాపయిత్వా, స్థితా వర్తమానా
సతీ, ప్రత్యభాషత, ప్రత్యువాచ. రావణస్య సాక్షాత్సంభాషణానర్హత్వా తృణవృష
ధానకరణం ద్రష్టవ్యమ్. యద్వా యథాశ్రీరామస్తృణే నైవ కాకాసురం నిరసితవాన్
కథాననైవ తృణేన త్వా మపి నిరసిష్యతీతి జ్ఞాపనార్థం వా. పశుసమానస్య కపే
దం తృణ మేవ భోజ్య మితి బుద్ధ్యా వా, తృణదంకనేన శ్రీరామపాదయోః పతేతి
బుద్ధ్యా వా, ఆత్మప్రశంసాపరస్య తవైశ్వర్య మేత తృణసదృశ మితి బుద్ధ్యా వా,
జగదేశవీరస్య శ్రీరామ స్యాపరాధాచరణేన భవాన్ సానుబంధో వినశిష్య తీతి తృ
ణం భిత్వా నివేదనార్థం వా తృణ మంతరతః కృత్వా ప్రత్యుత్తరం దత్తవ తీత్యర్థః. ‡

1 దర్శనవేషమాన.

† 'హృదయదయితకాండీర్య ప్రత్యయా'దితి పాతీ కాండీర్యం సామర్థ్యం.

‡ 'ఆము మేవ తృణాయ మత్వాస్థితాపిత్వణ మంతరతః కృత్వా ప్రత్యభా
షతే'తి పాతీ ఆముం రావణ మేవ తృణాయ మత్వాకృణవదనాదృత్య 'మన్యకర్తవ్య

¹అయి సకలసమాచారప్రతిష్ఠానిష్ఠః పరమేష్ఠీ నను కులగురు ర్భవతః పరకళత్ర ²రతి రపత్రపాం జనయతి హి గోత్రజానామ్. 3౫

భూయోఽపి పంచవటిపరిసర మముం జనం ³ప్రభంజన ఇవా నుకూలః కూలోపకంఠ పరిశ్రమ్యేం నావ మివ యది నయేథా స్తస్మిన్

అ. తత్ప్రకారమేవాహ. — అయిత్యాదిహ. అయిత్యామంత్రజేన తస్య నామా పుష్పరితు మన్త మితీకం నిర్దేశ ఇత్యవగంతవ్యం, సకలాః సమస్తాః యే సమాచారాః తత్తద్వర్ణాశ్రమేదితా స్సమ్యగాచారాః తేషాం ప్రతిష్ఠాయాం స్థావరే నిష్ఠా తాత్పర్యం యస్య స, తథోక్తః, సమస్తసదాచారనిర్వహణధురీణ ఇత్యర్థః, పరమేష్ఠానే తిష్ఠతీతి పరమేష్ఠీ బ్రహ్మ 'పరమేష్ఠః' దితి ఇనిప్రత్యయః ఔగాదిక' స్తత్పు రుషే కృతిబహుళ'మిత్యుక్ 'స్థాస్థి' స్థూణా'మితి వక్తవ్యాత్ షత్వం, భవత స్తవ, కులగురు ర్నను కులస్వామీ నను, పంశప్రవర్తకః ఖస్య త్యర్థః, బ్రహ్మణో నస్త్య త్యాత్ త్వం మహాబల ప్రమాత ఏవ జాతోఽస్మితి భావః, అస్తు తతః ౩౦ తత్రాహ. చరేతి. చరకళత్రేణ రతి రనురాగో యస్యస, తథోక్తః, భవానితిశేషః, ని. 'రతిః స్వరప్రియాయాం చ రాగేఽపి సురతేఽపి' చేతి విశ్వః, గోత్రజానాం త్వద్వంశో ద్భవానాం, ని. 'గోత్రం పంచే పుమాన్ శైల' ఇతి భాగురి, ఆపత్రపాం లజ్ఞాం, జనయతి ఉత్పాదయతి, హి రవధారణే, శేషేప్రథమః, త్వదీయజగుప్సిత కర్తవ్యా త్ త్వద్వంశ్యా లజ్జితా భవతీత్యర్థః, సదాచారప్రతిష్ఠానిష్ఠపరమేష్ఠిపంశజేన త్వయా తన్నిష్ఠే నైవ వర్తికవ్యం న త్యేవంభూతదురాచారేణ సదాచారానాం త్వన్గోత్రజా తానాం లజ్జాజనకేన భవితవ్య మితి భావః, ని. 'కళత్రం శ్రోణిభార్యయోః' 'లజ్జా సాపత్రపాన్యత' ఇతి చామరః. 3౫

అ. తథాదేవ త్రేలికర్తవ్య మిత్యాశంక్య మయోపనిష్యమాన మేతద్దిశం తవా పశ్యం కర్తవ్యం తథాద శ్రేయోభవిష్యతీ త్యాహ—భూయ ఇతి. అముంజన మి త్యాత్త నిర్దేశః. మా మిత్యర్థః, పురుషబుద్ధి రేవ మయి కర్తవ్యా నతు స్త్రీబుద్ధి రితి జ్ఞాపనార్థ మిక్తం నిర్దేశః, పంచవటిపరిసరం పశుపట్నాశ్రమపర్యంతభువన్. ని. 'పర్యం తథూః పరిసర' ఇ త్యమరః, అనుకూలః ప్రభంజనః అనుకూలవాయు రివ పరిశ్రమ్యేం

నాదరే' ఇతి చతుర్థీ, తస్యైవత్యుత్పేదిన భావనయా త్పూనిసానానుపయోగేఽపి భావనాయా మానసికత్వేన బహిర్లోకాచారానుసరణార్థ ముతరా త్పూనిధాన మితి మంతవ్యమ్.

1 అయిభోః. 2 కళత్రగాత్రనేత్రప్రసక్తి రభ్యవీరపత్రపాం. 3 అనుకూలప్రభంజనఇవ,

తవాపి దయతే నియతం మదీయో జీవితేశ స్యాత్కాజ్జీవితేశోఽపి త్వ
యదయాభు ర్భవేత్. 3౬

¹దాశరథేర జయ్యా యామైత్ర్యాః పాత్రమపి భవితాఽసీకింతు
ఖరప్రముఖనిశిచర బలమథనసమయరుచిరలగ్నసాంద్ర²వసాపంకిలముఖ

ప్రతిహల వాయవశా దమార్గతాం, నావం, మాహాపకంఠం తీరప్రాంతమివేత్త్య
నోకేవేయ ముదమా, భూయః పునరపి, నయేథా యది ప్రావమేథాశ్చేత్, నయతి
ద్వికర్తకః. తస్మి మదీయో జీవితేశో మత్ప్రాణేశ్వరః, శ్రీరామః పరమదయాభు రితి
భావః. ని. 'జీవితేశో యమే కాంత' ఇతి విశ్వః. తవాపి దారాపహరణరూపాపరాధ
కర్తురపి, సంబంధసామాన్యేషష్ఠీ త్యుక్తం ప్రాక్, †నియతం నిశ్చితం, దయతే దయాం
కరిష్యతి, మహాపరాధీ దురాచారోఽయం హస్తగత ఇతి న మారయిష్యతీత్యర్థః, వర్త
మానసామిష్యే వర్తమానప్రత్యయః, ఇత్థం శరణాగతే త్వయి కాకాసురపద్ధయాం
కరిష్యతి తాదాత్మికగుణగణనావరతంత్రా వివ దయాభవో నతు పూర్వాపరాధవరతంత్రా
ఇతి భావః, అతస్యాత్కాజ్జీవితేశః ప్రత్యక్షాంతకోఽపి, త్వయి విషయే, దయాభు
ర్దయావా స్ఫుచే, స్మ మారయే దిత్వర్థః, శ్రీరామదయాపాత్రస్య కథం మరణ మితి
భావః. 3౬

ఆ. నచైవం మత్ప్రీత్యర్పణే న ప్రాణత్రాణమాత్రమేవ ఫల మపి తు సకలతాక
క్షాఘనీయశ్రీరామమైత్రీపాత్ర మపి భవిష్యతీత్యాహ. —దాశరథే రితి, దాశరథేః
శ్రీరామస్యసంబంధిన్యాః ఆజయ్యా యా జేతు మశక్యా యా ఆపరిహార్యా యా యావ
ద్జీవన భావిన్యా ఇతి యావత్. ని. 'జయ్యో య శ్శక్యతే జేతుం జేతవ్యమాత్ర' ఇత్య
మరః. 'క్షయ్యో జయ్యో శ శ్శక్యర్థ' ఇతి నిపాతనా తాన్ధుః, మైత్ర్యో స్సఖ్యస్య, మైత్రీ
వ్యాఖ్యాతా, పాత్రం యోగ్యో, భవితాఽపి భవిష్యసి, అభ్యుచ్చయ శ్చాయం లాభ
ప్రప భవితేతి భావః, ని. 'యోగ్యభాజనయోః పాత్ర' మిత్యమరః, విపక్షే దండ
మాన. కింత్వితి. కిం తు మదుక్తానన్యధాకరణ ఇత్యర్థః, ఖరప్రముఖనిశిచరబలస్య
కోపయుక్తఖరాసురప్రభృతిరాక్షససేనాయాః మథనసమయే విధ్వంసనకాలే రుదిరం
యథాతథా 'సుదిరే' తిపాతే అతిదిరకాల మారభ్య లగ్నయా సుసంక్రయా సాంద్ర

† తవాపి దయతేత్వామపి దయావిషయం కరోతీత్యర్థః 'అధీగర్థదయేశాంకర్త'
జీతి కర్తృణ శ్వేదశ్చ వివక్షయా పక్షీతి యుక్తమ్.

1 దాశరథే రజయ్యస్య. 2 కింత్విత్యస్య స్థానే అన్యథేతి నోచేదితి వా పా
తాంతరంసాధు. 3 వసాపంక్కుచక్రిలిత.

మూర్యపుత్రస్య శిలీముఖం భవన్త మన్తరేణ కశ్చిద్దగ్ధిత నిజహృదయ
గళితదుధిరధారయా ప్రక్షాళయితుమ్. 32

గ. అథవా జనస్థానసమరా దారభ్య సమారాభావావగ్రహ
తృషితానాం సౌమిత్రిప్రతిచాతకానాం శోణితామ్బుపారణాం తవా
పనయ శ్చే త్కస్యమర్థో నివారయితుమ్. 3౮

వసయా మేదుర మేదోవిశేషేణ పంకిలం చంకవత్, పిచ్ఛానిత్వా దిలత్, ముఖ మ
గ్రం వదనం చ యస్య తం, తథోక్త, మూర్యపుత్రస్యశ్రీ రామస్య, శిలీముఖం బాణం,
భవన్త మంతరేణ త్వాం వినా, 'అంతరాన్త రేణ యుక్త' ఇతి ద్వితీయా, నిజహృద
యాత్ స్వకీయపక్షస్థలూత్ గళితా నిమ్న)తాయా రుధిరధారా తయా ప్రక్షాళ
యితు శోధయితుం. క శ్చిద్దగ్ధిత శ్రద్ధాం కుర్యాత్, తాదృక్ఫిలీముఖక్షాళనే త్వమేవ
శ్రద్ధావాక్, నాన్య ఇత్యర్థః; మనుక్తాన్యధాకరణే శ్రీరామః ఖరవిదారణబాణేన
త్వదీయపక్షోవిదారయిష్యతీతి భావః, 'శ్రదంతరో రుపస్సగ్ధవద్వృత్తి ర్వా'చ్యేతిశ్ర
చ్ఛబ్దస్యపూర్వనిపాతః. 32

అ. ఆస్తాం తావ ద్రామబాణవార్తా లక్ష్యణబాణానాం త్వయినిపకతాం శో వా
నివారియేత్యాహ. — అథవేత్యాది. అథ వేతిపక్షాంతరే, జనస్థానే యత్సమరం
ఖరాదిరాక్షసమూఢరణం కన్తా, దారభ్య, తతః ప్రభృతీ త్యర్థః, 'అన్యారాపికరర్త'
ఇత్యుత్తరభార్గవయోగేఽపీతి పదకా త్వక్షే పంచమీ, అత ఏవ 'తథా కార్తిక్యాః
ప్రభృ త్యాగ్రహాయ' ణితి భాష్యకారప్రయోగా దేవప్రభృతికట్టయోగా త్వంచ
మితి కై ముటః, సమరాభావ ఏనావగ్రహో వృష్టిప్రతిబాధ ఇతి రూపకమ్, ని.
'వృష్టి ర్వర్షం తద్విఘాతేఽనగ్రహవగ్రహా సమా' విత్యుచరః, లేన తృప్తితానాం,
సౌమిత్రిప్రతిగాం లక్ష్యణబాణానా మేవ చాతకానాం పక్షివిశేషాగామ్, ని. 'పత్రీ
రోప ఇథు ర్ద్వయో' రి త్యుచరః, శోణితాంబుపారణాం త్వద్రక్తాంబుపానం, త
వాపనయ శ్చేత్ప్రత్యగ్భావపరూపదుర్నయో యది, తర్హి, నివారియితుం, క, స్సమ
ర్థః. అ మోఘానాం లక్ష్యణబాణానాం గతిం బ్రహ్మేఽసి వారియితుం న శక్తః, అత
స్తద్బాణా ఏవ త్వదుధిరం పాస్యంతీతి భావః. † 3౮

† 'పారణా త వాపఘనఘనత శ్చే' దితి పాతే అకఘనోఽంగం నవీప ఘనో
మేఘ స్తస్మాత్ లభేలేతి శేషః, లభేత చేత్ తర్హి తాం పారణాం నివర్తయితు మి
త్యాద్యవ్యయః ప్రాగ్వత్, 'పారణాం తవాపఘనఘనత' ఇతి పాతే పూర్వవ ద్రూప
కం, ప్రాస్తా మిత్యధ్యాహార్యమ్. 1 త్వదంగంకశోణిత.

ప. అథ నిశిచరనాథం ¹పంచబాణీవిభిన్నం

న హి జనకసుతాయాః ప్రాస దేకాఽపి వాణీ,

జన ముపనతమృత్యుం పంచవక్త్రాహిదప్తం

విశతి ²హృతవిషాధే రోషధేః కిన్ను శక్తిః.

3F

గ. ఏవం జనకదుహితృ రవధీరణాఫణితి మాకర్ణ్య కోధపరాజ్ఞుభో
దశముఖ స్తా మభితో నివసంతీ రారక్షికరాక్షసీ, ³రుద్ధిశ్య భవత్యః

అథతి. అథ జానకీభావణానంతరం, పంచానాం ఆరవిందాదీనాం బాణానాం
సమాహారః పంచబాణీ త్రిలాశీవ దత్తప్రక్రియా, తయా విభిన్నం విచారించు
అత్యంతకామో భవాతమిత్యర్థః. ఏకబాణ భిన్నస్యైవాస్థా వస్తుం న శక్యతే పంచబాణీ
భిన్నస్య తు కిం వత్తవ్య మితి భావః, నిశిచరనాథం రావణం, జనకసుతాయాః,
ఏకాఽపి, ఉక్తానాం వాచాం మధ్యే కాచిదపి, వాణీ వాక్, న ప్రావల్, కామాంధ
హృదయోఽయం న కా మపి వాణీ మశ్యజో దిత్యర్థః, ఆహ్వానేర్లుజ్, హిరవధా
రణే. ని. 'హి హేతా పవధారణ' ఇ త్యమరః. తత్రదృష్టానమాహ—జన మితి. ఉప
నతమృత్యు మానస్సమరణం, అతఏవ పంచవక్త్రేణ పంచముఖేన ఆహినా సర్వేణ దప్తం,
జనం, హృతవిషాధేః, విషదోషపరిహరణశక్తాయా అపీత్యర్థః, ఓషధే, శక్తి స్సామ
ర్థ్యం, విశతి కిం ను, న ప్రవిశత్యేవేత్యర్థః, దృష్టాంతాలంకారః, 'యత్ర వాక్యద్వయే
దిన్ముప్రతిదిన్ముతయోచ్యతే, సామాన్యధర్మోవాక్యజ్ఞే స్య దృష్టాన్తో నిగద్యత' ఇతి
లక్షణాత్.

3F

ఏవ మితి. ఏవ ముక్తరూపాం, జనకదుహితృ స్తీతాయాః, అవధీరణాఫణితి
మవమాననావచన మాకర్ణ్య, కోపపరాజ్ఞుభిః కోపవినివృత్తముఖిః, దశముఖిః, తా
మభిత, సస్యా స్తీతాయా స్సమంతా దిత్యర్థః, 'అభితః పరిత' ఇత్యాదినా ద్వితీయా
నివసంతీ ర్వర్తమానాః, ఆసమంతాత్ రక్షా సంరక్షణం తత్ప్రయోజన మాసామిత్యా
రక్షిక్యః, † 'ప్రయోజన' మితి తః జీవ తతః 'క్రియాఃపుంవ' దిత్యాదినా పుంవద్యా
వః, తాశ్చతాః రాక్షస్య శ్చ తా ఉద్దిశ్య, భాంతీతి భవత్యః అనుజితఘటనానైపుణ్య

‡ 'పంచవక్త్రాహిదప్త' మితి దృష్టాన్తవాక్యానురోధా 'త్వంచబాణీప్రభిన్న'
మితి పాత ఏవ సాధుః, పంచబాణో మన్తధః. † ఆరక్షికరాక్షసీ' రితిపాతే ఆసమంతా
ద్రక్షంతీ త్యా రక్షకాః కర్తరి జ్వలితావ పుంవద్యావాదినం ప్రాగ్వత్.

1 పంచబాణావభిన్నం. 2 హృతవిషాధే. 3 ఆహూయ.

చతుర్థి రవ్యపాయై ¹రేనా మవశ్యం వశ్యాం కురుభ్య మియ మన
నుకూలా చే దిమాం హతాశాం²ప్రాతరాశాయ మహానసం నయతే
త్యాదిశ్య నిశాంతే ప్రత్యాసన్నే నిశాంత మేవ ప్రవివేత. రం

గ. †తదను తుణదాచరీణాం భీషణవీక్షణవాగ్దోషోన్నేషణముకు
లితహృదయపుండరీకా పుండరీకయూధపరివృతసారంగాంగనాభజీమజ్జీ

సంపన్నత్వేన ప్రశస్తాః హేరాక్షస్యః, 'భాతేద్దవతు' రిత్యేణాదిశో డవతుప్రత్యయః,
'ఉగిత' శ్చేతి జీవ్, యూయం చతుర్థి రవ్యపాయై స్సామదానభేదవంశరూపైశ్చ
తుర్థి రుపాయై రప్యేనాం సీతా, మవశ్యం నియతం, వశ్యాం వశం గతాం. 'వశం
గత' ఇతి యత్ప్రత్యయః, కురుభ్యం, యేనకేనావ్యుపాయేన వశీకరుభ్య మిత్యర్థః, ఆ
భ్యం సీతా అననుకూలా అవశగా చే, త్తర్హి హతాశాం నప్తబుద్ధి, మిమాం సీతాం,
ప్రాతరాశాయ ప్రాతఃకాలభోజనార్థం, మహానసం పాకస్థానం, ని. 'సమానౌ రసవ
త్యాం తు పాకస్థానం మహానస' మిత్యమరః, నయత ప్రాప్తయత, విశస్య పచనార్థ మితి
భావః, నయతి ర్వికర్తృః, ఇత్యేవమాదిశ్యాజ్ఞాప్య, నిశాంతే నిశావసానే, ప్రభాత
ఇత్యర్థః, ప్రత్యాసన్నే సమీపవర్తిని సతి, నిశాంతం గృహ మేవ, ప్రవివేత ప్రవిష్ట
వాక్, ని. నిశాంతం భవనోపసో' రితి శ్లః. రం

తద నివిలి. తదను రావణగృహప్రవేశానంతరం, తుణదాచరీణాం లిజటాప్ర
భృత్యారక్షకరాక్షసీనాం, విశాచీనాంచ, భీషణానిభయం కరాణి వీక్షణాని విలంకనాని
యస్మింస్తత్తథోక్తం తస్మాద్వాగ్దోషోన్నేషణాత్. 'తస్య త్వం రాక్షసేంద్రస్య భా
ర్యా భవ యశస్వీసీ' త్యాదిదుర్వచనోచ్చారణాత్ తథావాగేవ దోష రాత్రి స్తస్యా
ఉన్నేషణ దావిర్భావా డ్ధేతోః, ని. 'దోష రాత్రిముఖే రాలావత్రానవ్యయ మివ్య
త' ఇత్యభిధానాత్, ముకుళితం సంకుచితం హృదయ మేవ పుండరీకం సీతాంభోజం
యస్యా స్సా తథోక్తా, రాక్షసీకరుపభాషణవశాన్నిర్భిన్నహృదయే త్యర్థః, ని. 'పుండ
రీకం సీతాంభోజ' మిత్యమరః, శ్లేషసంకీర్ణోఽత్ర రూపకాలంకరః. 30 చ పుండరీక
యూధం వ్యాఘ్రసమూహః, ని, వ్యాఘ్రేఽపి పుండరీకోనే' త్యమరః, లేన పరివృతా
యా ఉపనిరుద్ధాయా స్సారంగాంగనాయాహరిణాంగానాయాః యా భంగీ పరిపాటిః
తా మంగీకుర్వాణా అనువర్తమానా, ప్రాణప్రయాసపర్యంతావస్థాం ప్రాప్నువానేత్యర్థః,

† 'తదను రోపభీషణవీక్షణానాం తుణదాచరీణాంవాగ్దోషే'తి పాతే రోషేత్యా
ది హేతుగర్భవిశేషణం.

1 ఏనామహవశ్యం. 2 ప్రాతరశనాయ.

కుర్వాణా గీర్వాణతరుణీవ శాపబలా ¹ద్వసుధాం ప్రవన్నా జనకనందినీ
చింతా మేవ మకరోత్. ౪౧

ప. నూనం విదితవృత్తాంతే జటాయుషి గతాయుషి,

²మా మిహస్థా మూర్యపుత్రః కిం నాధిగతవాక్ ప్రభుః. ౪౨

గ. ఆహాస్వి తక్రీవ్యాదమాయయా విపర్యస్తప్రశృతేః కా
కుత్స్థస్య కి మనాస్థా సంజాయతే. అథవా. ౪౩

ప. న కేవలం మా మహారద్దురాత్మా

కృపాం చ రామస్య నిసర్గసిద్ధామ్,

ఉపమా కరోలే స్తాబ్ధీ ల్యే శానచ్, తథా శాపబలా ద్వసుధాం ప్రవన్నాభూతా
కం ప్రాప్తా, గీర్వాణ తరుణీ సురసుందరీవ స్థితా, జనకనందినీ, ఏవం వత్సమాణరూ
పాం, చింతా, మకరోత్. ౪౧

అ. తత్ప్రకారమేవాహ—నూన మితి. వివిధః జ్ఞానః వృత్తాంతోమదవహరవా
ర్తాయేన తస్మిన్, జటాయుషి మృతే సతి, ఆర్యపుత్రః శ్రీరామః, ఇహ తిష్ఠతీతి ఇ
హస్థాం ఆక్రలక్ష్మాయాం స్థితాం, ఇహేత్యవ్యయే ఉపపదే 'సుపిథ' ఇతి స్థాధాతోః
కప్రత్యయః, మాంనాధిగతవాక్ కిం అనధిగతవా నిఘ్నం. అజ్ఞాతవానిఘ్నం, నూనం,
అన్యథా కథ మయం నాత్రాగచ్ఛే దితి భావః. ౪౨.

ఆహాస్విదితి. ఆహాస్విత్ యద్వా, క్రవ్యాదమాయయా రాక్షస వంచనాశ
క్త్యా, విపర్యస్తప్రశృతే ర్వివరీతభావస్య, పూర్వవిలక్షణామవస్థాం ప్రాపితన్యైక్యర్థః,
కాకుత్ స్థస్య శ్రీరామస్య, అనాస్థా అనాదర, సంజాయతే కిం సముత్పద్యతే కిం,
మయితీశేష. † అథవేతి పక్షాంతరే. ౪౩

అ. తదేవాహ.—నేతి. దురాత్మా దుర్బుద్ధయః రావణః, మాం కేవలం మా
మేవ, నాహరత్ నహృతవాక్, కింతు నిసర్గసిద్ధాం స్వభావసిద్ధాం, రామస్య, కృపాం
పరదూషప్రహాణేచ్ఛాపాం దయాం, చాహరత్. కయాఽపి నా మాయయాఽప
హృతవాని త్యర్థః, నను కథమేత స్మిర్ణీయత ఇత్యాశంక్య తత్ర య క్తిం వక్తి, ఇద
మేతత్కృపాహరణం, నచ, తస్మిన్సంక్రితేష్వాక్రితేషు వత్సలస్సిద్ధః, సిరుతరాక్రిత
రక్షణతత్పర ఇత్యర్థః, ని. 'శ్రీమాక్ సిద్ధస్తు వత్సల' ఇత్యమరః, 'వత్సాంనాభ్యాం

† 'సంజాలే' తి ప్రాచీనపాత స్తు సాధుః పర్తమాననిర్దేశాన్వారస్యాత్.

1 వసుంధరామ్. 2 మామిహావస్థితామూర్యపుత్రః కిం నావబుధ్యతే.

¹ఇదం నచే త్సంత్రితవత్సలః కిం

భవే త్స తూష్ణీం జగ దేకవీరః.

౪౪

గ. ఇత్థం విలప్య రఘుపుంగవ (మేవ సంతతం) చింతయం కృచ్ఛాన్
మూర్ఖా మగమత్.

౪౫

ప. నిశాచరీ స్తాం నిరవద్యశీలాం నిర్భర్త్యయంతీ ద్విభృతం నివార్య,
అస్వప్నలోకోత్సవ మాత్మదృష్టం దుస్స్వప్న మేకం త్రిజటాజగాద.

కిం చ:— ఉపఘ్నవృక్షస్య పరోక్షభావా

కామబల' ఇతి లచ్చిత్యయః, జగదేకవీరః, నిగ్రహానుగ్రహసమర్థ ఇ త్యర్థః. శ్రీరామః,
తూష్ణీం భవే త్కిం ఉపేక్షాపరశస్త్రో జాయేక కిం, న భవే దే వేత్యర్థః, కృపాహర
ణాభావే కథ మిథం సమర్థ స్వాప్య స్వాశ్రితేషు తూష్ణీం భావ ఇతి భావః, ఆత్మకృ
పాహరణాసంబంధేన తత్సంబంధోక్తే రతికయోక్తిః, ఉపేంద్రవజ్రావృత్తమ్. ౪౪

ఇత్థ మితి. ఇత్థ మనేన ప్రకారేణ, విలప్య పరిదేవనం కృత్వా, రఘుపుంగవం
శ్రీరామ మేవ, సంతతం నిరంతరం, చింతయంతీ మనసిభావయంతీ, సతీ, కృచ్ఛాన్
త్పాణసంకటాత్, మూర్ఖా మోహ, మగమత్, శ్రీరామసంపేదనేన రావణభర్తృ
నానుసంధానేన చ విసంజ్ఞాఽభూ ది త్యర్థః.

౪౫

అ. తతః కిం తత్రాహ—నిశాచరీ రితి. నిరవద్యశీలాం నిర్దుష్టస్వభావాం, 'అవ
ద్యవశ్యే' త్యాదినా నిపాతితః తా సీతాం, నిర్భర్త్యయంతీః పుతరజ్జయంతీః, భర్తృ
యతేః పరస్తైపదిశ్యం వ్యాఖ్యాతం, నిశాచరీః రాక్షసీః, నిభృతం నిశ్చలం, నివార్య
నిషిగ్ధ, త్రిజటానామ కాది ద్వైధరాక్షసీ సీతాపక్షపాతినీ, అస్వప్నలోకస్య దేవని
పహస్య ఉత్సవం హర్షజనకమ్, శ్రీరామాభ్యుదయసూచకత్వా దితిభావః, 'ఉత్సాహే
హర్ష మిత్యేష ఉత్సవః పరికీర్తిత' ఇతి రసాకరే, ఆత్మదృష్టం ఆత్మనాఽనుభూతం,
ఏకం దుస్వప్నం రావణనివాససూచకత్వా ద్దృష్టం స్వప్నం, జగాద ఉక్తవతీ, తథాచ
శ్రీరామాయణమ్. 'స్వప్నోహ్యస్య మయా దృష్టో దారుణో రోమహర్షణః, రాక్షసా
నామభావాయ భర్తృరస్యా జయాయ' చేత్యాది. పృథ్త ముచజాతిః, న కేవలం స్వప్న
మేవ కథితవతీ త్రిజటా కింతు సీతాయా ఆలంబనభూతాఽప్యభూ ది త్యాహ—కించే
తి చే త్యర్థః.

౪౬

అ. తత్ప్రకార మేవాహ—ఉపఘ్నీతి. ఉపఘ్నవృక్షస్య అంతికాశ్రయవృ
క్షస్య, తద్రూపస్య శ్రీరామస్యే త్యర్థః, ని. 'స్వా దుపఘ్నోఽంతికాశ్రయ' ఇ

1 ఇత్థమ్. 2 ఏకస్మాన్తీ క్యదీత్.

దుపేత్య పృథ్వీం సుచిరం లుఠంత్యాః,

న క్తంచరస్త్రీముఖకర్మితాయా

స్త్రీతాలతాయా స్త్రీజటా జటాఽభూత్.

౪౭

గ. తదనంతర మాత్మత్యాగాయ స్పృహయంత్యాం మైథిల్యాం
మారుతి రిను మనుజేక్షణీయా తపస్వినీతి మముఞ్చంతీం చింతాం
పరిగృహ్య నేదీయా నస్యా బధూవ తతః.

౪౮

ప. దేవ్యా దశాననవచో మయవజ్రదీర్ఘ
కణ్ఠాంతరవ్రణవిరోపణభేషజాని,

త్యమరః, 'ఉపఘ్నత్రయ' ఇతి నిపాతః, పరోక్షభావా దసాన్నిధ్యాద్ధేతోః, పృథ్వీం
భువ, ముపేత్య సుదిరం, ఆదిదిరకాల మారభ్యే త్యర్థః. లుఠంత్యా వివర్తమానాయాః,
కించ న క్తంచరస్త్రీణాం రాక్షసీనాం ముఖైః, పరుషవచనైః కర్మితాయాః కార్యం
ప్రాపితాయాః, నిపీడితాయా ఇతి యావత్, కథానక్తంచరస్త్రీణాం శిథిల్యాఖ్యకీటక
విశేషణం ముఖైః వదనైఃకర్మితాయాః అర్థితాయాః, న క్తంచరస్త్రీ శబ్దః శిథిలీవాచ
క తేషాం నిఘంట్వంతకరేషు మృగ్యః, సీతాయా ఏవ లతాయాః, త్రిజటా, జటా శిఫా,
పునరుత్థానాలంబనే త్యర్థః, అభూత్ ఆసీత్, ని. 'స్కంధశాఖాకాలే శిఫాజటే' ఇత్య
మరః, స్త్రీ రామవిజయసూచకశుభనిమిత్తకథనేన సీతామాన్యానయామానేత్యర్థః, క్షేష
సంకీర్ణోఽయం రూపకాలఙ్కారః, ఉపజాతిస్పృతం.

౪౯

తదనంతర మితి. తదనంతరం త్రిజటాస్వప్నకథనానంతరం, మైథిల్యాం సీతాయా
మాత్మత్యాగాయ దేహత్యాగాయ, ని. 'ఆత్మాజీవే ధృతౌ దేహ' ఇత్యభిధానాత్,
'స్పృహేరీక్సక' ఇతి సంప్రదానత్వా చ్చతుర్థీ, స్పృహయంత్యా మభిలషంత్యాం,
రాక్షసీనిరదితోఽప్రదానపాష్టత్వా దితి భావః, మారుతి ర్హనుమాన్, తపస్వినీతో
చ్యా, ని. 'మునిదీనా తపస్వినా' విత్యమరః, అనుపేక్షణీయా అనాదరణీయా, విలంబ
కరణేన న హింసనీయేతి యావత్, ఇతి మత్స్వేలిశేషః, నీలిమముంచలీం, నీలియుక్తా మి
త్యర్థః, 'శేషుమాదీనా' మితి ముమాగమః, చింతా మేతత్సంఘభావవిచారం, పరి
గృహ్య కృత్వా, అస్యా మైథిల్యాః, నేదీయా నంలికవర్తి, బధూవ, 'అంలికబాధయో
ర్నేదసాధా' వితి నేదాదేశః, తతో నేదివృత్వానంతరమ్.

౫౦

దేవ్యా ఇతి. అయం హనుమాన్, దశాననవ్య రావణస్వప్నవచోమయం వాగ్రూ
పం య ద్వైజ మాయుధం లేన దీర్ఘయోః విదారితయోః కర్ణయో రంతరే యాని
వ్రణాని క్షతాని లేనం విరోపణేదితిత్యానాం భేషజాని బొంధాని, ని. 'భేషజౌష

విప్రసంభజార్థ మయ మన్వయసంగతాని

రామాభిక్షీర్తనమధూని శనై ర్మృషించత్.

౪౯

గ. తదనంతరం సమంతా త్ప్రసారితనయనా జనకతనయా తస్యాం
శాఖాయాం శాఖామృగ ముద్వీక్ష్య దుస్వప్నబుద్ధ్యా చకితహృదయా
సలక్షణాయ ¹(రామాయ) భద్రై భద్ర మాశంసమానా జన మిమం
దురాపస్వాపం స్వప్నః కథ మాఘ్నయా దితి ²విచింత్య మాయాస

ధత్తైషజ్యో' సీత్యమరః, తథా ఆన్వయేన వంశేన సంగతాని, 'రాజా దశరథో నామ
రథకుంజరవాజిమ' నిత్యాదివంశప్రశంసాపూర్వకా జీవ్యర్థః, రామాభిక్షీర్తనాని శ్రీరా
మనామసంక్షీర్తనా స్తేవమధూన్యమృతాని, దేవ్యాస్మితాయా, విప్రసంభజార్థం, విశ్వాసో
త్పాదనార్థ మి త్యర్థః, ని. 'సమావిప్రసంభవిశ్వాసా' విత్యమరః, 'అర్థేన సమా నిత్యస
మాసస్పర్శలింగతా చ వక్తవ్యా' శనై రవ్యగ్రం, న్యషించత్, క్రాంతిమా ని త్యర్థః, రూప
కాలజ్కరః, వసుకలలికావృత్తమ్. ౪౯

తదనంతర మితి. తదనంతరం శ్రీరామనామసంక్షీర్తనానంతరం, జనకతనయా
సీతా, సమంతా ద్దిక్షు విదిక్షు చేత్యర్థః, ప్రసారితనయనా, కుకవిక త్ప్రియుక్త మితి
ప్రవర్తితవృత్తి స్ఫుటీ తస్యాం నేదిహియా మిత్యర్థః. శాఖాయాం శింశుపావిటపే,
సీత మితిశేషః. శాఖామృగం వానర, ముద్వీక్ష్య, దుస్వప్నబుద్ధ్యా దుష్టస్వప్నీయ
మితిభ్రాంత్యా, స్వప్నే వానరదర్శన స్వాశుభసూచకత్వేన శాస్త్రసिద్ధత్వా దితి భావః,
తథా శ్రీరామాయణే 'స్వప్నీ మయాఽయం విశ్వతోఽన్య దృష్టశ్శాఖామృగ శ్చ
స్త్రుగజై ర్నిషిధ' ఇతి, చకితహృదయా భయసంభా)స్తానకరణా, అక వివ సలక్ష
ణాయ లక్షణసమేతాయ 'తేన సహేతి తుల్యయోగ'ఇతి బహుప్రసాః 'నో'వసర్జన'
స్మృతి సహశబ్దస్య సత్వం, భద్రై) ప్రాణేశ్వరాయ, శ్రీరామాయ. 'సతుర్థీ చాశిష్ట
యఃప్యే' త్యాదిరా చతుర్థీ, భద్రం కుశల, మాశంసమానా, 'స్వప్నస్తు రామాయ
సలక్షణా' యేతి కల్యాణాశంసనా కుర్వాణే త్యర్థః, ని. 'శ్వప్నీ'యసం శిమా భద్రం
కల్యాణం మంగళం శుభ'మి త్యమరః, ఆజ్ఞూర్వా వృంసతే శ్వాసన్, తతో దురా
పస్వాపం దుష్ప్రికనిద్రమ్, ని. 'స్మాన్నిద్రాశయం స్యాప' ఇత్యమరః, ఏతేన జాగ
రాఖ్యా చతుర్థీ మదనావస్థా సూచ్యతే, తదుక్తమ్. 'దృష్టనస్సంగసాకల్పజాగరః
కృశతాఽరతిః, ప్రీత్యాగోస్తాదమూర్ఛాంతా ఇత్యనంగదకాదశే'తి, ఇమ మిచ్చగవ

1 ఏకస్మాన్ ప్రీత్యచిత్. 2 విచింతయనానా మాయాసమాయాతః,

మాయాతనై రృత¹పతిబుద్ధ్యా తస్మా న్నారుతపుత్రా తత్రాస. ౫౦

గ. సోఽపి సమవతీర్య వచనవైచిత్ర్యా జ్ఞనకపుత్రీం ప్రత్యాయయ
న్నాంజనేయః కృతాంజలి ర్వ్యజ్ఞపత్.

ప. కల్యాణి త్వద్వియోగేన తీవ్ర వేగేన తామ్యతః,

రాఘవేంద్రస్య దూతం మా మన్యథా మాస్త మన్యథాః. ౫౧

సౌఖ్యం, జన మిత్యాత్మ నిర్దేశః, స్వప్నః స్వప్నదశా, పథం కుతో వా, ఆఘ్నియా
త్సంగచ్ఛేత్, నాఘ్నియాదేవేత్యర్థః, తస్మాంకరియకత్వాత్తస్యేతిభావః, తథా చ శ్రీ
రామాయణమ్. 'స్వచ్ఛోఽపి నాయం నహి మేఽస్తి నిద్రాశోకేన దుఃఖేన చ పీడితా
యాః' ఇత్యనేన ప్రకారేణ, విచింత్యాలోచ్య, మాయయా వానరభూమికయా,
సమాయాకః పునరాగతోఽయం చైర్వకవలీ రావణ ఇతి, బుద్ధ్యా, తద్గోచరభాగిం
త్యేత్యర్థః, తస్మాత్తథాభూతా న్నారుత పుత్రా, తత్రాస దిభాయ, 'భీతార్థానాం భయ
హేతు' రిత్యపాదానత్వా త్సంబంధాత్.

అ. తతః కిం తత్రాహ. — స ఇతి. సః ఆంజనేయోఽపి, సమవతీర్య కాఖాయా

స్సకాకా దవరుహ్య, వచనవైచిత్ర్యాత్తత్కాగ్రాచిక నిజవచనరచనావిశేషచాతుర్యా,
జ్ఞనకపుత్రీం జానకిం, ప్రత్యాయయ, నిత్యాంజనేయవిశేషణం, సమాశ్వాసయన్ని
త్యర్థః, † ని. 'ప్రత్యయోఽధీనశబ్ద జ్ఞానవిశ్వాసహేతు' ప్రియతమరః, కృతాంజలి
ర్విరదిత కరసంపుటస్సక్, వినయలక్షణ మేకత్, వ్యజ్ఞపత్ విజ్ఞాపితవత్.

ఆ. విజ్ఞాపనప్రకారమే వాహ. — కల్యాణితి. హేకల్యాణి శోభనే జానకి, విలేన
సౌభాగ్యాభిధాయకేన సంబోధనేన శ్రీ రామస్య కుశలం సూచ్యతే. గౌరాదిత్వాత్ జీమ్,
తీవ్ర వేగేన చందరమేణ, దుగ్నిరోధే నే త్యర్థః. ని. 'లింగం తీక్షణం ఖరం తీవ్రం చండ
ముష్ణం పటుస్త్రుక'మితి హలాయుధః, త్వద్వియోగేన త్వద్విరహేణ, హేతునా,
తామ్యతో ద్దాయతః, క్లిశ్యత ఇత్యర్థః, విలేన వ్యాపారాంతరాసక్తత్వశక్త్యాన
కార్యేణి సూచ్యతే, రాఘవేంద్రస్య రఘునాయకస్య, దూతం సందేశహరమ్. ని. 'స్వా
త్సందేశహరో దూత' ఇత్యమరః, మాం, అన్యథా ప్రకారాంతరేణ, మాస్త మన్యథాః,
నవిజానీయా ఇత్యర్థః, 'స్తోతరేల' తేస్మిలి చకారా దాశీరిక్తే లుక్. 'న మాప్యోగ'
ఇత్యదాగమాభావః.

† 'ప్రత్యాయయితు' మితి తుమున్నన్తపాతే సమాశ్వాసయితు మిత్యర్థః.

1 ఇతి.

త్వయా సహ ప్రస్థితచిత్తవృత్తిర్విభావరీకోకసమానధర్మా,
వచోఽబ్రవీన్నైథిలి మన్తుభేన త్వాం శాశలంకోసలరాజపుత్రః.

అపి చ:—ప. శిరసా తవ సౌమిత్రి రకరో దభివాదనమ్,

అపృచ్ఛతోఽపిభద్రం త్వా మధిప శ్చ వనాకసామ్. ౫౪

గ. ఏవ మభిహితయా సంభూతవిస్రంభయా భయాపేతయా
తయా తావ దనుయుక్తః పవనతనయో వాలిమరణకారణం సుగ్రీవ

త్వ యతి. హేమైథిలి, త్వయా సహ ప్రస్థితా ప్రయాతా చిత్తవృత్తి ర్యస్య
స తథోక్తః, త్వదేకాయ త్తదిత్త ఇత్యర్థః, అత ఏవ విభావర్యాం రజన్యాం యః కోక
శ్చక్రవాకస్తస్య సమానో ధర్మోయస్య స, తథోక్తః, అతివిరహాతుర ఇత్యర్థః. ని. 'కో
కశ్చక్ర శ్చక్ర వాక' ఇత్యమరః, 'ధర్మాదని చేమా' దిత్వనిచ్, కోసలానాం జనపదా
నాం రాజా కోసలరాజో దశరథ స్తస్య పుత్రః శ్రీరామః, మన్తుభేన మద్వార్తా,
త్వాం, కుశల మేవ కాశలం, స్వాధేఽజ్, తేమవచనం, అబ్రవీ దవోచత్, బ్రువో
లుజ్, 'బ్రువి శాసీ'త్యాదినా ద్వికర్షకత్వమ్, 'అకథితం'చేతి సీతాయాః కర్తవ్యం,
ఉపజాలిపుత్రమ్. ౫౩

అ. అథ ప్రత్యయదార్థాయ లక్షణవారా మప్యాహ. —అపిచేతి, అ. కదేవ
వివృణోతి. —శిరసేతి. హే కల్యాణి, సుమిత్రాయా ఆవత్యం పుమాం శౌమిత్రి
ద్విత్యణః, 'బాహ్వనిభ్య' శ్చేతీజ్ ప్రత్యయః, శిరసా మూర్ధ్నా, తవ, అభివాదనం
ననుస్కార, మకరో త్కృతవాక్, అథ సుగ్రీవసఖ్య మపి జాత మితి నూచయ
న్మాహ. అపృచ్ఛసితి సః ప్రసిద్ధః, వనాకసా మధిపాఽపి చ వానరేశ్వరస్సుగ్రీవశ్చ,
ని. 'మర్కటో వానరః కీకో వనాకా' ఇ త్యమరః, త్వాం, భద్రం కుశల, మపృచ్ఛత్
పుప్తవాక్. దుహ్యదిత్వా ద్వికర్షకత్వమ్. ౫౪

ఏవ మితి. ఏవముక్తప్రకారేణ, అభిహితయా ఉక్తయా, అత ఏవ సంభూత
విస్రంభయా సంజాతవిశ్వాసయా, హేతుగర్భం విశేషణమ్. ని. 'సమా విస్రంభవి
శ్వాసా' విత్యమరః. భయా దపేతయా, ఆవగతసాధ్వసయేత్యర్థః. 'అపేతాపాఢే'
త్యాదినాపంచమీసమాసః, తనూ సీతయా, తావత్తదాసీ, మనుయుక్తః కథం సుగ్రీవ
సఖ్యం జాతమిత్యాది పుప్త న్నక్. ని. 'ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛాచే'త్యమరః. పవ
నతనయో హనూమాక్, వాలిమరణ కారణం, సుగ్రీవస్య సఖ్యం మైత్రీం 'సఖ్యుర్భ'

సఖ్య మాఖ్యాయ ప్రాచేతసచేత ఇవ సంతతసన్నిహిత¹ రామనామ
మంగళ మంగుళియ మనైవ ప్రాయచ్చత్. ౫౫

ప. సౌఖ్యావహస్య పవనాత్మజ² సీయమాన

రామాంగుళియకవిలోకనవాసరస్య,

సత్యం కలాం³ శతతమిం భువి నైవభేజే

పాణిగ్రహోత్పవదినం జనకాత్మజాయాః. ౫౬

గ. తత స్తం జానకీ నిస్సీమహర్షా⁴ బభాషే ౫౭

గ. మహాభాగ సర్వధాఽస్య దురాత్మనః, ప్రత్యాసీదతి 'మృ

ఇతి యవ్రత్యయః, ఆఖ్యాయ సమ్యక్కథయత్వా ప్రాచేతసచేత ఇవ వార్తీకిమన, ఇవే
త్యుపమా, సంతత సన్నిహితేన నిరంతరసన్నికృష్టేన రామనామ్న మంగళం కల్యాణ
రూపం, విభిన్నశ్రీ రామనామవర్ణావళిశోభిత మిత్యర్థః, అంగుళియకం శ్రీ రామప్రేషి
తా మభిజ్ఞానముద్రికాం, ఆనైవ సీతాయై, ప్రాయచ్చత్ దత్తవాక్, 'పాపప్రాప్త'
త్యాదినా దాహో యచ్ఛాదేశః. ౫౫

సౌఖ్యేతి. జనకాత్మజాయా స్సీతాయాః, పాణిగ్రహోత్పవదినం వివాహమ
హోత్సవదినం, కర్తృ, సౌఖ్యావహస్య పరమానందకరస్య, పవనాత్మజేన హనుమ
తా సీయమాన మాసితం య ద్రామాంగుళియకం శ్రీ రామాభిజ్ఞానాంగుళిముద్రికా తద్వి
లోకనవాసరస్య తత్సన్దర్శనదినస్య, శతతమిం శతస్య పురణీమ్, 'తస్యపురణే' డడితి
డటి 'నిత్యం శతాదిమూసార్థమాససంవత్సరాచ్చేతి తమడాగమే టిత్వాత్ జీవ, కలా
మంశమ్. సి. 'కలా స్యా స్థూలికా పృథ్వి' శిల్పాదా పంశ మాత్రకే, హాడకాంశేఽపి
చంద్రస్వేతి విశ్వః. భువి సత్త్వం యథార్థం నైవ భేజే న ప్రాప్తైవ తతోఽపి సహ
గ్రగుణాధికానందజనకత్వా దస్యేతి భావః, ఆత్ర కలాభజనసంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః,
పసంతతిలకాపృతమ్. ౫౬

తత ఇతి. తతః అంగుళియకప్రదానానంతరం, జానకీ, నిస్సీమహర్షా నిరతిశ
యానందా సతీ, తం హనుమంతం, బభాషే ఉవాచ. ౫౭

అ. భావణప్రకారమే వానా. — మహాభాగేతి. హే మహాభాగపరహితాదర
ణ భాగ్యసంపన్న, సర్వధా సర్వప్రకారేణ, అస్య దురాత్మనః, పాపిష్ఠస్య రావణస్య,
మృత్యు రంతకః, ప్రత్యాసీదతి ప్రత్యాసన్నో భవతి, త త్ప్రీత్యాసాదనం, తథానిశ్చిత
మిత్యర్థః, న హ్యేతన్తద భూహనమాత్రం కిం త్వాత్తముఖాచ్ఛృత మపీత్యానా,

1 రామనామకమంగుళియకమ్. 2 దీయమాన. 3 'శతతమిమపి' లేవ పాతస్యా
భుః, భువీతిపదస్యానుబయోగాత్. 4 మృత్యురేవమ్.

త్యుః తదైవ మహ్య మనలాభి ధానయా విభీషణదుహిత్రా స్వమాత్రా ప్రేషితయాభాషితం చ, అయ మ ప్య నార్యశీల స్తురీయ ముపాయమంత రేణ¹ న మా మార్యపుత్రస్య సమర్పయిష్యతి నియత మహమపి మాసా దూర్ధ్వం న శక్నుయాం ప్రాణా² (కృపణా³) ధారయితు మితి. ౫౮

గ. ఏత దాకర్ణ్య మారుతి ర్మహానుభావే మాభైషీ స్తత్ర భవతీం భవతీం వహా న్నేవ తూర్ణ మర్ణవ ముల్లంఘ్య⁴ రఘువరచరణ సరసీజసమీప ముపయాస్యామి మైనం మా మసమర్థం⁵ సమర్థయేథాః ఇత్యభిహితవా⁶. ౫౯

తదైవేతి. తదైవ మదూహితప్రకారే జైవ మహ్యం అనలే త్యభిధానం యస్యాస్తయా తథా స్వమాత్రా నిజజనర్యా ఆస్తత్పక్షపాతిన్యా సరమయా, ప్రేషితయా ఏత ద్వారా కథనార్థం ప్రహితయా, విభీషణదుహిత్రా విభీషణపుత్రికయా, భాషితం చ కథిత మపి అతః ఆనార్యశీల స్తుచ్ఛస్య భావోఽయం రావణోఽసి, తురీయం చతుర్థం, 'చతుర శ్చయతా వాద్యక్షరహి⁷ప' శ్చేతి ఛప్రత్యయః, ఆవ్యక్షరహి⁸ప శ్చ. ఉపాయ మంత రేణ, దండ్రో పాయం వివేత్యర్థః, 'అంతరాంతరేణ యుక్త' ఇతి ద్వితీయా, మా, మార్యపుత్రస్య రాజపుత్రస్య శ్రీరామస్య, ఆర్యపుత్రేతి రాజపుత్రాణా మభిధానం, ఆర్యో బ్రహ్మణమరయోః రాజా⁹ పతి నిపాతనాత్, న సమర్పయిష్యతి న దాస్యతి, దండ్రోఽప్యవలంబేనైవ ప్రయోక్తవ్య ఇత్యాహ-నియతమితి. అహమపి, నియ తం నిశ్చితం, మాసా దూర్ధ్వం, ఏకమాసస్యోపరిష్టాదిత్యర్థః, కృపణా¹⁰ దీనా¹¹, ప్రాణా¹², ధారయితుం నిర్వోధుం 'శకభృషే' త్యాదినా తుము స్పృత్యయః. న శక్ను యాం శక్తానభవేయ, మత డూర్ధ్వం జీవితం త్యక్త్వామిత్యర్థః, ఇతి బభాష ఇతి సంబంధః, తథాచ శ్రీరామాయణమ్, 'ధారయిష్యమి మానం తు జీవితం శత్రుమాదన, మాసాదూర్ధ్వం న జీవిష్యే త్వయా హీనా నృపాత్¹³' జేతి. ౫౮

ఏత దితి. ఏతత్పితావచన, మాకర్ణ్య శ్రుత్వా, మారుతిః హనుమాత్, హేమ హానుభావే మహాసామర్థ్యసంపన్నే, సామర్థ్య మత్ర పరమ పారివ్రత్యప్రయుక్త మితి ద్రవ్యవృష్, మాభైషీ భయం మాప్రాప్నుహి, తత్ర భవతీం త్వాం పూజ్యాం, భవతీం త్వాం, ఏహా న్నేవ న్గుంధేధారియన్నేవ, తూర్ణ మాశు, అర్ణవం సముద్రం, ఉల్లం

1 మమార్యపుత్రస్య. 2 ఏకమాసాన్త్యవితే. 3 రఘువరచరణ. 4 సమర్థయేథా ఇత్యభిధాయ, మహామహీభీత్యాదిపాతః ప్రాచీనః.

కించ.—ప. మహామహీధ్రసద్గ్రీచీం సోఽయం వృద్ధిముపేయివాన్,
యయా నూన మపాంరాశిః కుల్యాతుల్యాం' దశాం దధౌ. ౬౦

ప. అథ త మువాచ సా జనక గాజసుతా ముదితా

కిము తవ దుష్కరం చరణలంఘితవారినిధేః,

అ పి తు మయా సహ ప్లవగపుంగవ యాస్యసి చే

న్నియత మపాయినీ పరిణమే ధృవతః పదవీ.

౬౧

అన్య చ్చ—

ప. పాతివ్రత్యహుతాశనేన యది తం కుర్యా మహం భస్తసా

త్పత్త్యం దాశరథే శ్వరస్య నభవే దాత్తోచితా పారణా,

ఘృ ఉత్తీర్య, రఘువరస్య శ్రీరామస్య, చరణసరసిజసమీపం పాదకమలసమీప, ముప
యాస్యామి ప్రాప్యామి, ఏవం మా, మసమర్థం, మాసమర్థయేథాః. నమస్య స్వే,
తృభిహితవాన్ ఉక్తవాన్, కించ అపి చేత్యర్థః. ౫౯

మహామహీధీతి. సోఽయం హనుమాన్, స్వసామర్థ్య పరిష్కాపనాయ, మహ
తా, మహీధీణ గిణా సద్గ్రీచీం సమానాం, వృద్ధి, ముపేయివాన్ ప్రాప్తవాన్. సి.
'మహీధ్రశిఖిత్వాభృ'దిత్యమరః. యయా దేహవృద్ధ్యా, అపాంరాశిః సముద్రః, కుల్యా
తుల్యా మల్పీకృతసరిత్సమానాం, దశాం, స్థితిం, దధౌ ధృతవాన్, సి. 'కుల్యాల్పా
కృత్రిమా సరి'దిత్యమరః. హనుమద్దేహపేక్షయా సముద్రోల్పృషవ ప్రతీయత ఇతి
భావః. ౬౦

అథేతి. అథ హనుమద్దేహవృద్ధిదర్శనాంతరం, జనకరాజసుతా సీతాముదితా,
సంతుష్టా సతీ, తమాంజనేయ, మువాచ, హేఽంజనేయ, చరణాభ్యాం లంఘిత స్తీరః
వారినిధి స్సముద్రో, యేన తస్య, తవ, దుష్కరం కర్తృ మశక్యం, కార్యం, కిం కిమస్తి
కించి దపి నాస్తీ త్యర్థః, అపితు కింతు, హే ప్లవగపుంగవ వానరోత్తమ, మయా సహ
త్వం, యాస్యసి గమిష్యసిచే, ధృవతః, ఇయం, పదవీ మార్గః, అపాయినీ దుష్టా, పరి
ణమే ధృవేత్, సంకటయుక్తా భవిష్యతి, అన్యచ్ఛ, కించేత్యర్థః, ౬౧

పాతివ్రత్యేతి. హే ఽంజనేయ, పాతివ్రత్యహుతాశనేన పాతి వ్రత్యాగ్నినా
తం, రావణం, భస్తసా ధృష్టిభూతం కుర్యాం కరోమి యది, తస్మా, దాశరథేః,
శ్రీరామస్య, శరస్యబాణస్య, ఆత్తోచితా స్వానుయాపా, పారణా వ్రూర్తి, స్తృప్తిరితి
యావత్. న భవేన్నస్యాత్, సత్యం యథార్థం, నాత్ర సందేహ ఇత్యర్థః, శ్రీరామబా

కిం చైతస్య యశోనిశాపతి రపి ప్రహ్లాదకాంతి ర్భవే
 1 ద్భృత శ్వాసితరావణే రఘుపతౌ యాత్రా మమ 2 శ్రేయసీ.
 గ. ఏవం వ్యాహృతః పవనసుత స్సీతాం 3 విసీతః పున 4 రాబభాషే.
 ప. మాయామృగేణ తవ మైథిలి వంచితాయా
 శ్వాఖామృగేణ పున రాగతి రి త్యయుక్తమ్,
 ఏషా కథాఽపి భవనే 5 వితతా యది స్యా

జేనైవరావణహననం కర్తవ్య మితి భావః, శ్రీరామ స్వావకీర్త్యావహత్వా చ్చ మమై
 త న్నయ్యజ్యత ఇతి వక్షాన్తర మాహ. కించేతి. కించ వితస్తాత్ర మేవ నభవతీత్యర్థః, ఏక
 స్య దాశరథేః, యశః దానక్షాత్రోష్ణవా సత్సమాఖ్యాతదేవ నిశాపతి శ్చంద్రోపీతి
 రూపకమ్. ప్రహ్లాదకాంతిః ప్రక్షీణశోభో, భవేత్, స్వసామర్థ్యే నైవ సీతా రావణం
 వివాళితవలీ రామ స్వశక్తవిన జాతః, కి మిత్యవకీర్తి స్సంభవిష్యతీ త్యర్థః, అతః, 'మే
 భృత, రిత్యాదరేణా మంత్రణం, రఘుపతౌ రఘునాయకే, శాసితరావణేవిధ్వంసితరా
 వణే సతి, శ్రీరామేణ రావణేవిధ్వంసితే సతీ త్యర్థః, మమ యాత్రా ప్రతిప్రయాణం,
 శ్రేయసీ ప్రశస్తిశ్రేష్ఠేతి యావత్, 'ప్రశస్యస్య శ్ర' ఇతి త్రానేశః, అతో మమైవ
 మాగంతుం న యుజ్యతే శ్రీరామో యథా క్షీరమాగచ్ఛేత్తథా త్వయా ప్రోత్సాహి
 తవ్య ఇతిభావః. ఉక్తరూపకయో స్సంసృష్టిః, శార్దూలవిక్రీడితంపుక్తమ్. ౬౨

ఏవ మితి. ఏవ మనేన ప్రకారేణ, వ్యాహృతః ఉక్తః, ఏత యేతి శేషః, కవ
 నసుతో హనుమాన్, విసీతః వివయయుక్త స్సక్ సీతాం పునః, ఆబభాషే ఉక్తవాన్.

అ. తదేవాహ. — మాయేతి. 'మే' మైథిలి, మాయామృగేణ కనకమృగేణ,
 వంచితాయాః ప్రతారితాయాః, విప్రలభాయా ఇతి యావత్. తవ మహానుభావా
 యా ఇతి భావః, శాఖామృగేణ వానరేణ, పునరాగతిః ప్రత్యాగమన, మిత్యేత,
 దయుక్త మనర్హం, వంచనే నావహరణం పునస్సంశోచే నాగమనం చేత్యేత త్సంభా
 వితాయా స్తవ న యుక్త మితి భావః, రాజ్యాః పునా రాజమాన్యేణై వాగమనం
 యుక్త మితి భావః, కించ ఏషా ఉక్తా, కథా వార్తాఽపి, భవనే జగతి. సి. 'విష్టవం
 భువనం జగ' దిత్యమరః. ఏత తా విస్తృతా ప్రచురా, స్వాద్యది, తస్మి, శ్రీరామధ
 నుషః శ్రీరామచావస్య, జగత్ప్రియప్రసిద్ధ స్థేతి భావః, కా నామ శావా, ప్రశస్తీ
 పరనిరాసకత్వ ప్రయుక్తఖ్యాతిః, ప్రథితా ప్రసిద్ధా, స్యా దితి శేషః, న స్యా దేవే

1 భవేత్తస్మాచ్ఛాసిత. భవేదాజ్ఞాశాసిత. 2 శ్రేయసే. 3 విసీతాం. 4 అభాషక,
 5 విదితా.

తానామ రామధనుషః ప్రథితా ప్రశస్తిః? ౬౮

గ. 'కిం బహు నేత్యేత దేవ చింతితం దేవి భవత్యా యదర్హం రాఘవగృహిణ్యా స్తదేవ నిశ్చితం యత్సదృశ మిదృశస్య సమాచారస్య తదేవ ప్రకాశితమ్ యదనుగుణం రావణాపరాధప్రతిక్రియా యా స్తదేవానుమోదితమ్ యదనుకూలం కులవధూశీలస్య త దేవ కథితమ్ యదుచితం శ్రిత్రయాణీ వాణీప్రకృమస్య తదేవోపక్రాంత

త్యర్థః, అత స్తయోఽల్పకాలక్షేపసహిష్టుతయాఽత్ర స్థాతవ్యం శ్రీరామేణ పున రాగ త్య రావణం జిత్వా త్వం ప్రత్యానేకవ్యా చేత్యయమేవ రాధాంత ఇతి భావః, వస స్తలిలకావృత్తమ్. ౬౮

అ. అథ సీతాప్రశంసాపూర్వకం నిగమయ చ్చాన. — కిమితి. బహునా కిం కాలయావనకరైరనేకై ర్వచనై రల మిత్యర్థః, కుతః, ఇత్యేతత్ప్రకృత, మిదమేవ, చింతితం, దేవి, భవత్యా, చర్యాలోచితం, సమయోచితత్వేనైతదేవ విచారిక మిత్యర్థః. ని. 'ఇతి హేతుప్రకరణ ప్రకారాదిసమాప్తి' ష్టిత్యమరః, కి మేత దిత్యల్రాన. యది త్యాదినా. రాఘవస్య రఘువంశోద్భవస్య శ్రీరామస్య గృహిణ్యా ధర్మపత్నీతి, య దర్హం యుక్తం, త దేవ, నిశ్చితం నిర్ణీతం, ఈవృశస్య అనిర్వాచ్యస్తే త్యర్థః, సమాచారస్య పాతిప్రత్యధర్మస్య, య త్సదృశం తుల్యం, త దేవ, ప్రకాశిత మభివ్యంజితం, రావణాపరాధప్రతిక్రియాయాః, య, దనుగుణం అనురూపం, త దే, వానుమోదితం ఆభ్యుపగతం, కులవధూశీలస్య కులస్త్రివ్యభావస్య, య దనుకూలం సమృతం, త దేవ, కథితం ఉక్తం, శ్రిత్రయాణీ శ్రిత్రమలోద్భవా, 'ఆర్యశ్రిత్రయాభ్యాం వే'తి జీప్. ఆనుగాగమశ్చ, తస్యా వాణీప్రకృమస్య వచనపరిపాట్వాః, య దుచితం. తదే వోపక్రాంత మార్భవ, ఇ త్యేవం, బహుళః బహువారం ప్రశస్య ప్రస్తాయ, హే జానశి, సర్వథా సర్వ ప్రకారేణ, ప్రకారవచనే థాత్, రామలక్షణో, లక్ష్మో మి

1 అత్ర గణ్యే 'కింబహునా దేవి భవత్యా తదేవ చింతితం య దర్హం రాఘవగృహిణ్యా, త దేవ నిశ్చితం య త్సదృశ మిదృశస్య సమయాచారస్య త దేవ ప్రకాశితం య దనుగుణం రావణాపరాధప్రతిక్రియాయాః త దేవానుమోదితం య దనుకూలం కులవధూశీలస్య త దేవ కథితం య దుచితం శ్రిత్రయాణీజనవాణీక్రమ స్థేతి బహుళః ప్రశ' స్థేతి ప్రాచీనపాఠస్సుగమః.

మితి బహుశః ప్రశస్య సర్వథా రామలక్ష్మణౌ లంకా మిమాం ప్రాప్తా వితి ¹జానకి జానీహ్యనుజానీ హీమం జనం ప్రస్థాతుం కించ కా కుత్సేన విదితపూర్వ మభిజ్ఞానం కి మపి దీయతా మితి. ౬౫

గ. సా తు దీర్ఘం నిశస్యస్య నిశ్చిత్త్య పురా ఖలు చిత్రకూటతటవనే తరుణతరతరురమణీయతయా ²మందీభవన్నందనవైభవే ³రఘునందనే నోపధానీకృతాజ్ఞాయా మమ పయోధరపరిసరే ఖరతరసఖరాగ్రవిర చితవిదారణం ధారాధరనామానం కాక మేకం రఘుపతి ⁴ర్వ్యలోక యత్. ౬౬

మాం, ప్రాప్తా ప్రవిష్టా, జానీహి అపబుధ్యస్య, తథా ఇమం జనం, మా మిశ్యర్థః, ప్రస్థాతుం పునర్గతుం, ఆమోచనశబ్దవ దుపసగ్గేణ ధాత్వర్థస్య బాధః, అతఏవ, 'ప్రస్థానం గమనం గమ' ఇత్యమర్థః, అనుజానీహి అనుజ్ఞాపయ, అథ చ పునః ప్రప్తవ్యం కింది దవశిష్టం విద్యత ఇత్యాహ—కించేతి. తదేవాహ—కాకుత్స్థేనేతి. కాకుత్స్థేన కకుత్స్థసంశోధ్యవేన శ్రీరామేణ, విదితపూర్వం, పూర్వం విజ్ఞాత మిశ్యర్థః, 'సుపు పే'తి సమాసః. కిమపి కింది దభిజ్ఞానం జాపకవస్తు, దీయతాం ప్రతిపాద్యతాం, ఇత్యా బధావ ఇతి సంబంధః. † ౬౫

అ. తతః కింజాతం తత్రాహ.—నేతి. సా సీతాఽపి, తుళ్యోఽప్యర్థః, దీర్ఘం, నిశ్చస్య, వక్తవ్యార్థస్తరణబీజోద్బోధకచింతానుభావం సవిషాద మభిసీయే త్యర్థః, నిశ్చి త్య నిర్ణీయ తదుక్తం, 'సద్భూతాద్వప్తచింతాద్యా స్మృతిబీజస్య బోధకా'ఇతి, అథ ప్రత్యభిజ్ఞానాఖ్యాయికా మాహ, పురేతి, పురా పూర్వం, ఖలుశబ్దో వాక్యాలంకారే తరుణతరై రత్యంతకరుణైః తరుభిః పృత్యై రమణీయతయా సుందరతయా హేతు నా, అథవా తరుణతరా స్తరవో యస్మిం స్తత్రథోక్తం అత ఏవ రమణీయం చ తస్య భావ స్తత్రా తయా, మందీభవత్ నందనవైభవం ఇంద్రోద్యానసౌభాగ్యలితయో యస్తా తస్మిన్, తత్రథోక్త, ఇత్యతిశయోక్తిః, చిత్రకూటతటవనే చిత్రకూటాచల తటవిసినే, రఘునందనేనోపధానీకృత ఉపబర్హీకృతః అంకః ఉత్సంగోయస్యా స్త స్యాః, ని. 'ఉపధానం తూపర్హ్' మిశ్యమర్థః, మమ, పయోధరపరిసరే కుచస్రాంతే, ఖరతరసఖరాగ్రైః ఆరినిశితసఖముఖైః విరచితం కృతం విదారణం ఖండినం యేన తం,

† ఆభిజ్ఞాయలేనేనేత్యభిజ్ఞానం కరణే ల్యుట్, పూర్వానుభవస్తారకం.

1 జానకి జానీహి జన మిమ మనుజానీహి ప్రస్థాతుమ్. 2 మందీకృతనందన.

3 రఘునందనోపధానీకృతోత్సజ్ఞాయాః. 4 అవాలోకయత్.

ప. కుశరూపకు శేశయాసనాస్త్రం విజహణా వాసవివాయనే సవీరః,
అథ తత్కృపయా హృతాక్షిమాత్ర శ్చిరజీవీ స దధాయథార్థసంజ్ఞామ్.

గ. నైషా పరిచిత కథాస్తరణాద్విగుణితదుర్దశా కేశపినధ మపర
మిద మభిజ్ఞాన మున్ముచ్య.

౬౮

తథోక్తం, ధారాధర ఇలినామ యస్యతం, ఏకం, కాకం కాకానురం, రఘుపతిః
శ్రీరామః, వ్యూహికయత్ ఆవశ్యత్.

౬౯

అ. తతః కి మకరో ది త్యత ఆనా.—కుశేలి. సః వీరః, శ్రీరామః, వాసవ
స్యాపత్యం ఘమాన్ వాసవిః అత ఇహ్, సచాసౌ వాయస శ్చ తస్మిన్ ఇంద్ర
పుత్రే కాకానురే, కుశరూపకు శేశయాసనాస్త్రం దర్శరూపబ్రహ్మాస్త్రం. విజహణా
ప్రాయుజ్ఞ, అథ ప్రయోగానంతరం. సః తాదృగవస్థాపన్నః. చిరంజీవీ చిరకాల
జీవీ కాకః, తస్య శ్రీరామస్య, కృపయా దయయా, హృత మక్షిమాత్రం యస్య స,
తథోక్త స్సత్, యథార్థసంజ్ఞాం చిరం జీవతీతి చిరజీవీత్యన్వర్థనామధేయం, దధా,
ఏకదభిజ్ఞానం శ్రీరామాయ కథయేతి వాక్యశేషః, సోఽయం బ్రహ్మప్రావరుత స్సత్
శరణ్యాంతరాభావా త్ర మేవ పరమకారుణికం శ్రీరామం శరణం గత్వా పునస్తత్కృ
పయా అమోఘాయ బ్రహ్మప్రాయ నేత్ర మేకం దత్వా ముఖోఽభూ దిత్యర్థః. ని.
'చిరజీవీ చైకదృష్టి ర్వాకలిః ఏకవర్ధన' ఇత్యమరః, తథాచ శ్రీరామాయణమ్. 'సదర్శం
సంస్తరా ద్గృహ్య బ్రాహ్మేణాస్త్రేణ యోజయత్, స దీప్త ఇవ కాలాన్ని ర్జన్వాలాభి
ముఖో ద్విజమ్. స తం ప్రదీప్తం చిక్షేవ దర్శం తం వాయసం ప్రతి, తతస్తం వాయ
సం దర్శ సోఽయం బరేఽనుజగామహేతి, ఔవచ్చందసికం వృత్తమ్.

౭౦

ఆ. ఇత్థం వాచికరూప మభిజ్ఞానం దత్వా సంప్రతి వస్తురూపం దాతుం ప్రావ
ర్తతే త్యాహ.—నేలి. నైషా సీతా, పరిచితకథాస్తరణేన పూర్వానుభూతవృత్తాన్త
స్పృత్యా ద్విగుణితా ద్విరావృత్తా దుర్దశా దురవస్థా యస్యా స్సా, తథోక్తా సతీ,
కేశపినధం చితురాచ్ఛాదితమ్. ని. 'అపిధానలిరోధానపిధానచ్ఛాదనాని' చేత్యమరః.
'వప్తి వాగురి రల్లావ మవాప్యో రుపనర్గయోః' ఇత్యపేరకారలూపః, సవ్యాతేః
కర్తణీ క్తః, అపర మన్యత్, ఇదం వత్సమాణం, చూడామణి మిత్యర్థః, ఉన్ముచ్య
వికృప్య.

౭౧

ప. చూడామణిం కపివరస్య దదౌ దశాస్య
సంత్రాసపుంజితరుషాన్ని దశం కృశాంగీ,
ఆదాయ తత్ప్రిణలిపూర్వ మసౌ ప్రతన్ధే
మాణిక్యగర్భవదనోరగతుల్యబాహుః.

౬౯

చూడామణి మితి. కృశాని విరహవేదనసకాల్ కార్యవస్థాపన్నాని అంగాని
యస్యా న్నా కృశాంగీ తస్మి సీతా, 'అంగాత్రకంతేనోవక్తవ్య' మితిజీవ, దశా
స్యాల్ రావణాల్ యః సంత్రాసః భీతిః లేన పుంజితః పిండిభూతో యోరుషాన్నిః
క్రధాన్నిః తస్య దశేవ దశా ఆవస్థా యస్య తం, తథోక్తమ్. 'రుషే' త్యక్త హ
లంతా ద్వికల్పా ట్టాప్ + అప్రో త్వేక్షానుప్రాణితా నిదర్శనా, చూడామణిం శిరో
రత్నం, కపివరస్య వానరోత్తమస్య హనుమతః, దదౌ శ్రీరామాయ ఏతమపి ప్రద
ర్శయేతి దత్తవతీ † అత్ర కపివరస్యేతి సుఖంఘసామాన్యే పక్షీ యతః 'కర్షణా య
మభిప్రేతి స సుప్రదాన' మితి సుప్రదానసంజ్ఞా న భవతి, స్వస్వత్వనివృత్తి పూర్వక
పరస్వత్వాపాదనస్యాభావాల్ నహి స్వీయం ధనమస్తే దీయతే కింతు ప్రత్యభిజ్ఞాన
ప్రదర్శనమాలేఖ మణిదానవ్యపదేశః, తథా చ నన్వేప మపి 'రజకస్య పత్రం
దదాతి' 'ఘృతః పృష్ఠం దదా' తీత్య లాపి ప్రాప్నోతీతి చోద్య మద్భావ్య, నైత
దస్తి దానం హి నామ పూజ్యానుగ్రహకామ్యయా ద్రవ్యపరిత్యాగః పరస్వత్వాపా
దనం చ తచ్చేహనాస్తీతి న్యాసకారేణోక్తం, నను భావ్యకారమలేతు చతుర్థైవ
భావ్యం. తథా చ కైయటకారైః కైశ్చి దన్వర్థసంజ్ఞావిధానా ద్దదాతి విషయవిష సం
ప్రదానసంజ్ఞేశ్చభ్యుపగతం. దానం చ స్వస్వత్వనివృత్తిపూర్వక పరస్వత్వాపత్తి
పర్యంత మితి ప్రత్యాఖ్యాన ముభయముక్తం అన్యత్ర భావ్యకారేణ సంజ్ఞాభ్యుపగ
మాల్, తథాచ త్రియ్యగ్రహణస్య 'గత్కర్థకర్తవీ'త్యాది సూత్రస్య చ ప్రత్యాఖ్యా
నం కృతం తథా స్వత్వనివృత్త్యభావవతి దదాతేః ప్రయోగో దృశ్యతే 'నకూద్రాయ
మలిం దద్యా' దితి 'తస్యై ఖండికోపాధ్యాయ శ్చ పేటికాం దదా'తీతి చ సప్రపక్షా
ముపపాదితత్వాదితి తతఃకపివరః తక్ష్మిణిపూర్వం తస్మాస్మీతాయః నమస్కార

+ 'రుషాన్నిదశ' మిత్యక్త 'మహాన్నిభ' మితి పాతే రావణభీతిపుంజితభూతా
న్నిసదృశమిత్యర్థః.

† అత్రకుండలితగ్రన్థే ఆసాంగత్యం దోషశ్చైరనివ్యవహర్యమ్.

గ. తతః కృతకృత్య¹ ఏవ నిర్గత్య నిశాచరపతేః ప్రకాశయితుం నిజాగ
మన మశోకవనికాం బభంజ ప్రభంజనాత్మజః. 20

ప. స్వకృత్యై శ్వాఖానా మవనతి² మతీవ ప్రకటయ
న్నమార్గేణ భ్రామ్య స్పరికలితభంగ స్సుచునసామ్,

పూర్వక, మదాయ స్వీకృత్య, మణిమితిశేషః, † మణిక్యం గర్భేయస్య తస్మాణిక్య
గర్భం తద్వదనం వక్త్రం యస్య లేనతథోక్తేన ఉరగేణసర్పేణ తుల్యః సదృశః బాహు
ర్యస్య స, తథోక్తస్య, ప్రతప్తే ప్రస్థితవాక్, ఉపమా అస్యా శ్చ పూర్వోక్తా
లంకారేణ సంపృష్టి, పన న్తరిలకావృతమ్. ౬౯

కకఇతి. తతః ప్రస్థానానంతరం, ప్రభంజనాత్మజో వాయుసూనుః, కృత
కృత్యః కృతార్థస్య, నిర్గత్య సీతాసాన్నిధ్యాన్నిష్క్రమ్య, నిజాగమనం నిశాచరపతేః
రావణస్య, ప్రకాశయితుం ప్రకటయితు, మశోకవనికాం, బభంజ మమర్ద, ఉత్పాట
యామానేత్యర్థః. 20

ఆ. తదేవాహ. — స్వేతి. స్వకృత్యైః నిజచక్రమణక్రియాభిః, శ్వాఖానాం
ద్రుమాణాం, అతీ వాక్యేన, మనవలింభుగ్నత్వం, ప్రకటయన్ ప్రవర్తయన్, అన్య
త్రస్వకృత్యై ర్విజన్యాపారైః, శ్వాఖానాం వేదభేదానాం, అతీవాపనతిం సమ్యగ్వివేచ
నం, ప్రకటయన్ స్ఫుటితుర్వాక్, ని. 'శ్వాఖావేదప్రభేదేషు బాహు పంక్తిద్రుమాంగ
యో' రిత్యుభయత్రాపి యాదవః, తథా అమార్గేణ అన్యమార్గేణ, భ్రామ్యన్ సంప
ర్క, అన్యత్ర లోకవిరుద్ధమార్గేణ వర్తమానః, 'వాభా' శేత్యాదినా విక
ల్పాల్ శ్యస్సోత్తయః, సుమనసాం పుష్పాణాం, అన్యత్ర దేవానాం చ, పరిక
లితభంగో, విరచితవ్యాఘాత ఇత్యర్థః. ని. 'సుమనాః పుష్పమాలతోక్తి' శ్రీదే
వబుధయోః, పుమా' నిత్యుభయత్రాపి వైజయంతీ, ‡ తథా శ్రుతిమధుర వాచాం
శ్రోత్రానంద కరవాచాం, ద్విజానాం ఆంజజానాం, అన్యత్ర శ్రుతిమధురవాచా మామ్న

† ఆదాయ తత్ప్రణివేశ్యత్ర 'ఆదాయతం ప్రణ' తీరి పాతే తం చూడామణిం
ఆదాయ ప్రణలిపూర్వకం అర్థా త్సీతానమసపూర్వక మిత్యర్థః. అత్ర పాతేమణి
మితి సాధ్యహర్మ్యమ్.

‡ 'పరికలితభంగస్సుమనసా' మిత్యత్ర 'రలేర్న సీతానునయే' నేత్యాదా వివ
సిత్య సాపేక్షత్వా త్సమానః, తథా చ పరికలితసుమనోభంగ ఇత్యర్థః.

1 ఏవనిశాచరపతేః ప్రకటయితుం నిజా. 2 ప్రబభంజ. 3 అనల్పామ్.

ద్విజానాం సంక్రాసం శ్రుతిమధురవాచాం విరచయ
న్నయం 'లంఠో'ద్యానే దశవదనలీలా మతనుత. 20

(1) గ. తదను సరభస 'మారక్షికరక్ష'గణనివేదిత 'ప్రమదవనకదన
ప్రకుపితదశవదన ప్రేషితా' పితృపతికింకరభయంకరాన్నింకరా
ప్రహస్తపుత్రేణ జమ్బుమాలినా సహ నిహత్య చైత్యతోరణ'ముపగత
వతి హనూమతి. 21

గ. పునరపి నిశమితామితనిశిచరగణమారణో రావణః సప్త

యమనోహరవచనానాం, ద్విజానాం విప్రాణాం, సంక్రాసం భయం విరచయన్, ని.
'శ్రుతిః శ్రోత్రే తథాఽఽహ్మయే దన్తవిప్రాదజా ద్విజా' ఇత్యుభయత్రాపి విశ్వప్ర
కాకామరా, ఆయం హనూమాన్, లంఠో'ద్యానే ఆశోకవనికాయాం, దశవదనలీలాం
రావణవిభ్రమ మతనుత, అత్ర అన్యలీలాయా అన్య త్రాసంభవా తత్సద్భవం లీలా
మితి సాదృశ్యాక్షేపా దసంభవద్వస్తుసంబంధరూపా నిదర్శనా, సాహిత్యశ్లేషానుప్రాణి
తేతి సంకరః, శిఖరిణీవృక్షమ్. 20

తద స్వీతి. తదను ఆశోకవనికాభంగానంతరం, సరభసం సవేగమ్, ని 'రథసో
వేగహర్షయో' రితి విశ్వః, ఆరక్షో వనపరిపాలనం ప్రయోజన మస్యారక్షిక 'ప్రయో
జన' మితి రక్, సహసో రక్ష'గణశ్చ ఆశోకవనపరిపాలకరాక్షసనివహ ఇత్యర్థః, తేన
నివేదితం విజ్ఞాపితం యత్ప్రమదవనకదనం వానరకృతాశోకవనభంగః. ని. 'స్యా దేవ
దేవ ప్రమదవన మన్తగపురోచిత' మి త్యమరః, 'జ్ఞానో స్సంజ్ఞా ఛందసో'ర్వచుళః
మితి ప్రాస్యః, తేన హేతునా ప్రకుపితేన నితరాం క్రుద్ధేన దశవదనేన రావణేన ప్రేషి
తాన్ ప్రహితాన్, పితృపతి కింకరభయంకరాన్, కింకరాన్, అశీరిసహస్రసంఖ్యా
కాన్ నిజకింకరానిత్యర్థః, తథాచ శ్రీరామాయణమ్. 'తేషా మశీరిసహస్రం కింక
రాణాం తరస్వినా' మితి 'మేఘ రిభయేషు కృష్ణ' ఇతి భిశో ముమాగమః, ప్రహస్త
పుత్రేణ ప్రహస్తాఖ్యమంత్రి ప్రవరతనయేన, జంబుమాలినా సహ, నిహత్య మరయిత్వా,
హనూమతి, చైత్యతోరణం ప్రాసాదద్వారోపరితనభాగ ముపగతవతి అధివిష్టరిసతి.

పున రితి. పున ర్భూయోఽసి, నిశమితం హతశేషై శ్చావితం, అమితనిశిచర
గణమారణం ఆశీరిసహస్రసంఖ్యాకరాక్షసవిహసంహరణం యేనస, తథోక్తో, రావణః,
సప్తానాం సదీపమతానాం మన్త్రిపుత్రాణాం నిధన శ్రవణేన సంహరశ్రుత్యా పరిమతితో

సుతనిధనశ్రవణపరికుపితః పశ్య పంచాననపరాక్రమా 'స్వప్రభుసప్రముఖాం తేనాపతీ' వలీముఖం జీవగ్రాహం గృహీధ్వ మితి ప్రాహిణోత్.

తత్ర తానపి తోరణపరిఘేణ పశ్య పశ్యతాం నీత్వా ముహుర్ముహుర్దాశరథిదూతోఽహ మిత్యాత్మాన ముద్ఘోషయంత హనూమంతం నియంతుం నియంతా నిఖిలరక్షసా మధ్యక్ష మక్షకుమార మప్యక్షిపత్.

28

ప. రక్షస్సంఘట్టచూర్ణీకృతకనకమహాభిత్తైః త్ర్యోత్థధూళ్యా

అత్యంతకృత్సృక్, పశ్యాననపరాక్రమాః †సింహతుల్యబలాః, ప్రభుసప్రముఖాః సదీపముఖాః ప్రభుసాదీః, పంచసేనాపతీః వలీముఖం వానరం, జీవగ్రాహం, గృహీధ్వం, జీవలీలి జీవః ఇగుపథలక్షణః కప్రత్యయః, జీవంతం గృహీత్వా జీవగ్రాహం గృహీతేత్యర్థః, దూతపథస్య శాస్త్రనిషిద్ధత్వాత్ జీవతస్తస్యవిలోకన కాకుకాద్యేతి భావః 'సమూలే' త్యాదినా ఇముత్ ప్రత్యయః కషాదిత్వా దనుప్రయోగః, ఇత్యుక్తేతి శేషః, ప్రాహిణోత్ ప్రేషితవాక్. 'హిగతా' వితి ధాతోః 'హినుమి' నేతి లక్ష్యం.

తత్రేతి. తత్ర చైత్యతోరణే, తా నపి పంచసేనాపతీః, తోరణపరిఘేణతోరణస్థారణేన పశ్యతాం మరణం, నీత్వా, నిహత్యేత్యర్థః, ముహుర్ముహుః పునఃపునః, అహం, దాశరథి దూత, ఇ త్యేవ, మాత్మాన, ముద్ఘోషయంతః, 'దాసోఽహం' కోసలేంద్రస్య రామ స్యాదిప్రకర్తణ, ఇతి వారంవార మాత్మానం ప్రఖ్యాపయంత మిత్యర్థః, హనూమంతం, నియంతుం నిగ్రహితుం, నిఖిలరక్షసాం నియంతా సకలరాక్షససార్వభౌమః, రావణః, అధ్యక్షం పురోవర్తినం, సమర్థం వా, అక్షకుమారం అక్షాఖ్యనిజకనూజను, ప్యక్షిపత్, ప్రాహిణో దిత్యర్థః.

28

రక్ష ఇతి. 'రక్షస్సంఘట్టేన రాక్షససంతాడనేన 'వక్షస్సంఘట్టే' తి పాతే వక్షః స్థలసంఘర్షణేన చూర్ణీకృతాః షోడితాః కనకమహాభిత్తయః కాంచనమయోన్నతకు

† తథాద శ్రీరామాయణమ్. *తతస్తే రాక్షసేంద్రేణ చోదితా పంత్రిణస్సృతాః, నిర్యయ ర్భవనా తస్మా తస్య సప్తాస్పవర్చసః' ఇత్యాదిసర్గానంతరం, 'హతాంతం లిఖుతాః బుద్ధ్వా వానరేణ మహాత్మనా, రావణ స్సంపృతాః శృకార మతి ముత్తమాన్. సవిరూపాక్షయూపాక్షై దుర్ధరం చైవ రాక్షసన్, ప్రభుసంభాసకర్ణం చ పంచసేనాగ్రనాయకాః. సందిదేశ దశగ్రీవో వీరా న్నయవికారదా' నితి.

1 ప్రహసనః ప్రహస్త. 2 అధ్యక్షమక్షకుమారమక్షిపత్.

నక్షత్రాణా మకాలే సరణి మరుణయ న్వీరలక్ష్మీసమేతః,
రక్షస్సూరాఖ్యశారాణాం క్షీలితలఫలకే క్షేపణీయాం హనూమా
నక్షత్రీదాం విధాతుం దశముఖనగరీచత్వరే తత్వరేఽసౌ. ౭౫

గ. తత్ క్షణం క్షణదాచరాణాం ¹మిషతా మేవ ²నిష్పాదితరంగ

ద్యాని యస్య తత్తథోక్తం యచ్చైత్యం ప్రాసాద ప్రదుత్థయా తదుత్పన్నయా ధూళ్యా
పరాగేణ, ఆకాలే అనియతకాలే, నక్షత్రాణాం సరణిం ఆకాశం, అరుణయ్ అరుణీ
కుర్వన్నీత్యలభయోక్తిః. ఆరుణశబ్దా 'తత్కర్తరోతీ' లి ణ్యంతా ల్లట శ్చత్రాదేశః, ఆక
విప వీరలక్ష్మ్యా విజయక్రియా సమేతోఽసౌ హనూమా, (రక్షస్సూరా రాక్షసయో
ధా ఇత్యాఖ్యా యాసాం తా, తత్తోక్తా శ్చారా అక్షోపకరణాని యశ్చాంతా తా మిలి
బహుప్రీహిగర్భోబహుప్రీహిః. క్వచిదపచయవివక్షాయాం శారశబ్దస్య స్త్రీం గ ప్రయో
గః. ని. 'స్త్రీస్యా త్కాచి న్నృగాభ్యాది ర్వివక్షాపచయే యదీ' త్యభిధానాత్) క్షీ
లితల మేవ ఫలకం తస్మిన్ క్షేపణీయాం ప్రవర్తనీయాం, అక్షత్రీదాం అక్షకుమార
సంహరణభేలాం, పాశద్యూతకేళిం, దశముఖనగరీచత్వరే లంకాపురప్రాంగణే, విధా
తుం కర్తుం, తత్వరే, త్వరాం శృతవాన్; 'రక్షస్సూరాఖ్యశారాణాం క్షీలితలఫలకే క్షే
పణీయా' నిలిపాతే రక్షస్సూరా ఇత్యాఖ్యా యేషాం తాన్ శారా అక్షోపకరణాని,
క్షీలితలఫలకే క్షేపణీయాన్ నివాసనీయాన్ విధాయేతి శేషః. † అన్యత్సమానం, ‡ (అత్ర
శారశబ్దస్య ఆకారాంతత్వేన పుల్లింగతాయాం కవి రేవ ప్రమాణమ్). ని. 'పణోఽక్షే
ష గ్లహోక్షా న్తు దేవనాః పాశకా శ్చ తే' ఇత్యమరః, క్షేపసంక్షిప్తోఽయం రూపకా
లశ్కారః, సగ్రరావృత్తమ్. ౭౫

తక్షణ మిలి. తత్ క్షణం తస్మిన్నేవ క్షణే, క్షణదాచరాణాం రాక్షసానాం,
మిషతాం కశ్యతా మేవ సతాం, మిషతః క్షణదాచరాననాదృప్త్యేత్యర్థః 'పక్షీచానాద
ర' ఇతి పక్షి, రంగే రణరంగే, నిష్పేషకృత్యం అక్షవినాశకృత్యం నిష్పాదితం నిర్వర్తి
తం యేన స, తథోక్తః, తథా ఉత్పాటిత స్తంభజాలేన సమత్పాటిత స్తంభసంఘాలేన
జాతవేదసా అగ్నినా, జాతం వేదః హిరణ్యం యస్తా త్సః జాతవేదాః, స్తంభసంఘమ

† 'రక్షస్సూరాఖ్యశారాణాం క్షీలితలఫలకేక్షేపయిష్య' నిలిపాతే విధాయేతి నా
ధ్యాహర్యమ్, క్షేపయిష్యన్ ప్రేరయిష్యన్ నిజర్థోఽత్రా వివక్షితః.

‡ (అత్ర కుండలితత్కర్వోత్తరగ్రంథయోరసాంగత్యమస్తి).

1 అనిమిషతామ్. 2 నిష్పాదితదంగ.

నిష్పేషకృత్యై శైవ్యత్యప్రాసాద ముత్పాటితస్తంభజాతజాతవేదసా
దగ్ధ్యా భూయోఽప్యశ్చాశ్రితతోరణ సుమీరణసుశోభభూష, ఏనమపి
వృత్తాంతం శ్రుత్వా కుపితస్య ¹నిశాచరపతే ర్యుగపదేవ నిపేతుః
పుత్రే సుత్రామజితి ²సమితిహేతో ర్వింశతిదృష్టయః. ౭౬

ప. అనిమిషభువనే వా వ్యోమ్ని వా భూతలే వా
సమర ముపగతం త్వాం వీక్షితుం క స్సమర్థః,
ఇతి సుతివచనేన క్లాఘయ స్తేఘనాదం
ప్లవగ మిహ నయేతి ప్రాహిణో ద్రాక్షసేంద్రః. ౭౭

ణజనిత్యానేత్యర్థః. చైత్యప్రాసాదం చైత్యగోపురమ్, దగ్ధ్యాసమీరణసుతో హను
మాన్, భూయః, పునర ప్యుపాశ్రితతోరణః సమధిరూఢతోరణాంతరో, బభూష,
పూర్వతోరణస్య తదా దగ్ధత్వా తోరణాంతరసమశ్రితత్వం తత్ర ద్రష్టవ్యం, తథా
చ శ్రీమద్రామాయణమ్. 'ప్రాసాదస్య మహాంతస్య స్తంభం హేమపరిష్కృతం, ఉ
త్పాటయిత్వా వేగేన హనుమా న్నవనాత్మజః. తతస్తం భ్రామయామాన శతధారం
మహాబలః, తత్ర చాగ్ని సుమభవ త్యాసాద శ్చావృదహ్యలే' ¹తి, ఏనం వృత్తాంత
మక్షమూర వివాశచారా మపి, శ్రుత్వా, కుపితస్య, నిశాచరపతే రావణస్య, వింశతి
దృష్టయః వింశతినంభూకా అపి దృశః, సమితి హేతోః, యుద్ధార్థ మిత్యర్థః. ని.
'సమిత్యాజినమిద్యుధ' ఇత్యుచరః, 'వస్త్రీ హేతుప్రయోగ' ఇతి వస్త్రీ, పుత్రే నిజ
తనుజే, సుత్రామజితి ఇంద్రజితి, యుగపదేకవారమేవ, నిపేతుః ప్రసక్తః, త్వమేవ
అస్య సాధనే సమర్థో నాన్య ఇతి గౌరవాదరాభ్యామేకవైవ నిఖిలాభి రపి దృష్టిభిః
రావణః పుత్ర మింద్రజిత మద్రాక్షీదిత్యర్థః. ౭౬

అ. తతః కిం కల్పాన—అనిమిషేతి. న విద్యంతే నిమిషాయేషాం లే అనిమిషాః
దేవాః ఇగుపఫలక్షణః క ప్రత్యయః. ని. 'సురమత్స్యా వనిమిష' విత్యుచరః, లేషాం
భువనే స్పర్శిణే వా, వ్యోమ్ని అంతరిక్షే, భువన్లోకే వా, భూతలే, భూతాళే, వా,
సమర ముపగతం రణోన్మథం, త్వాం, వీక్షితుం ద్రష్టుం, యుద్ధార్థంతు కిం వక్తవ్య
మిత్యర్థః, క, సమర్థః శక్తః, సకోఽపి త్యర్థః, భూభువస్స్వర్లోకేషు సరచారణసురా
ణాం సర్వేషా మపి జగదేకవీరేణ త్వయా నిర్జితత్వా దితిభావః, ఇత్యేవంభూతేన,
సుతివచనేన మైరివాక్యేన, మేఘనాద మింద్రజితం క్లాఘయన్ ప్రశంసయన్, రాక్ష

నేతుం శోకరసం నిశాచరపతిం హంతుం ¹చమూం రక్షసాం
తస్యాంతగిపురయోషితాం రచయితుం మానం వినారోదనమ్,
సూర్యాచంద్రమసోః ప్రవేశవికలాం లజ్జాపురీ మగ్నినా
²శుద్ధాం కర్తు మముష్య వాసవజితా జానో రణస్తోరణే. 2౮
సంగ్రామదుర్ధినే సోఽయం జహర్ష శరవర్షిణి,
బర్హివ మేఘనాదేన మేఘనాదేన మారుతిః. 2౯

సేంద్రో రావణః, క్షుగం వానర, మహా క్ర, నయ ప్రావయ. ఇత్యుక్తేతి శేషః,
ప్రాహిణోత్ ప్రేషితవత్, మాలినీపుత్రమ్ 22

నేతు మితి. నిశాచరపతిం రావణం, శోకరసం విమదం, నేతుం ప్రావయితుం,
శథా రక్షసాం చమూం రాక్షససేనాం, హంతుం నాశయితుమ్, శథా శస్య రావ
ణస్య, అంకగిపురయోషితః అవరోధవధ్యః తాసాం, మానం వినా, నిర్వర్యాద మి
త్యర్థః, 'పృథగ్వి నే'త్యాదివా కృతీయ. వికల్పా క్షుతే ద్వితీయా, రోదనం అక్ర
మోచనం, రచయితుం కర్తుం, శథా సూర్యాచంద్రమసోః దివాకరనిశాకరయోః,
అహోరాత్రం స్వకరప్రసారణేన జగచ్ఛోభకయో రితి భావః, 'దేవతాద్వంద్వచేతి
ద్విర్భు, ప్రవేశవికలాం ప్రవేశరహితాం, రావణభయూత్పయ్య కృష్ణత్వభావా దితి
భావః, లజ్జాపురీ, మగ్నినా వాలానలేన, శుద్ధాం చవిత్త్రం, కర్తుం, చేత్యర్థః, అము
ష్య హనూమతః, వాసవజితా ఇంద్రజితా సహ, తోరణేచైత్యోపరితనద్వారదేశే రణః
జాతః, అవశ్యంభావినః కార్యస్య బ్రహ్మణఽపి నివారియతు మశక్యత్వా దితి భావః,
శార్దూలవిక్రీడితం పృతమ్. 2౮

సంగ్రామేతి. శరాణ్ బాణాన్ శరాణి నీరాణి చ వర్షతీతి తథోక్తే. ని. 'శరో
దధ్యాన్యగ్ర సారే బాణే కాండే కృణాంతరే, శరం నీరేచేతి నానార్థ రిత్తమాలా,
తస్మి న్మూర్వోక్తే సంగ్రామ ఏవ దుర్ధినం మేఘచ్ఛన్నదినం జన్మిత్, ని. 'మేఘచ్ఛన్నే
ఽహ్ని దుర్ధిన' మిత్యమరః, మేఘనాదేన పర్జన్యగర్జితేన, బర్హి మయూరభవ. ని.
'మయూరో బర్హిణో బర్హి' త్యమరః, మేఘనాదేన ఇంద్రజితా, సోఽయం మారుతి
ర్లనూమాత్, జహర్ష తుతోష, ఆత్మతుల్యవీరభటయౌధాభాదితి భావః, త మిదు
ముత్పత్త్యనంతర మేవ మేఘవన్నదనశీలత్వా న్నేఘనాద ఇతి కథయంతి, క్షేపసంకీర్ణేయ
ముపమా. 2౯

1 చమూః. 2 శుద్ధిమ్.

గ. తదను యాతుధానబలప్రధాననిధనక్రుద్ధో వివిధాయుధవైత
ధ్యం విమృశ్య విజయశ్రీ 'సగంధం' 'గంధపమానం' 'సం' 'శతానందాస్త్రేణ
బబర్ధ దశకంధరాత్తజః

౮౦

తేన దివ్యాస్త్రేణ వివశశరీర మేనం పిశితాశనా 'శృణవల్కలై
ర్బబన్ధుః.

౮౧

ప. స మూరుతై ర్నైర్మలతపాశజన్తా
బంధోఽభవ 'ద్బంధవిమోక్ష హేతుః,
పురా పులస్త్యాన్వయ 'పాంససేన

తదస్మితి. తదను తదనంతరం, యాతుధానబలప్రధాననిధనేన రాక్షససేనానా
యకవిశాశేన క్రుద్ధః కుశితః, దశకంధరాత్తజః ఇంద్రజిత్, వివిధాయుధవైతధ్యం
నానావిధాస్త్రవ్యర్థతాం, విమృశ్య జ్ఞాత్వా, విజయశ్రీయా పీఠలక్ష్మ్య హేతునా
సగంధం సగర్వం విజయశ్రీయా సగంధం ప్రాప్తసంబంధ మితి వా. ని. 'గంధోగ
న్దక ఆమోదేలేశే సంబంధగర్వయో' రితుభయత్రాసి విశ్వప్రకాశః, గంధపమా నందనం
మూరుతిం, శతానందాస్త్రేణ చతుర్ముఖాస్త్రేణ, బబంధ, ఆయ మవధ్య ఇతి మత్వా నిగృ
హీతవా నికర్తృః, తథా చ శ్రీరామాయణమ్, 'అవధ్యోఽయ మితి జ్ఞాత్వా త మస్త్రే
ణాస్త్రతత్వవీత్, నిజగ్రాహ మహాబాహు ర్ధారతాత్తజ మింద్రజి' దితి. ౮౦

లేనేతి. తేన దివ్యాస్త్రేణ బ్రహ్మాస్త్రేణ, వివశశరీరం పరవశగాత్ర, మేనం హ
మూమస్తం, పిశితాశనాః రాక్షసాః, †శణవల్కలైః, వల్కలవిశేషరచితరజ్జుభిఃకర్తృః,
బబన్ధుః, 'తత స్తే రాక్షసా దృష్ట్వా నిర్విచేష్టమరిందమమ్, బబంధుశృణవల్కలైః శృ
ద్రుమవీరైః శృ సంహతై' రితి శ్రీరామాయణవచనమ్, నను ఇద్వాద్యవస్యస్య మహాబల
వతో హమామతః కథం రాక్షసకృతబన్ధన మితి చే తృత్యం, పితామహవరదానాను
సద్ధానాత్ రావణదర్శన కుతూహలికయా చ స్వయమేవనిబద్ధ ఇత్యల వతిప్రసక్తేన.

స ఇతి. సః నైర్మలతపాశేభ్యో జన్త యస్య స, తథోక్తః, రక్షస రజ్జుకృత
ఇత్యర్థః. 'అవరోజ్ఞి బహువ్రీహి ర్మృధికరణో జన్తాద్యుత్తరపద' ఇతి వామనః, మా
రుతేః హమామతః, బన్ధః, పురా పుర్యం, పులస్త్యాన్వయ పాంససేన పులస్త్యబ్రహ్మకుల
దూషణేణ రావణేన, బంధీకృతానాం ఉపగ్రహీకృతానాం, క. రాగృహనిబద్ధానా

† ఆన్ధ్రీభాషాయాం - జనపరారపగ్గములు.

1 సజ్జతగంధమ్. 2 గంధపమా. 3 సదానందాస్త్రేణ; చతురాననాస్త్రేణ.
4. శోణ. 5 బంధనమోక్ష. 6 పాంసులేన.

బందీకృతానాం సురసుందరీణామ్.

౮౨

గ. తదనన్తర మితరసహనాసహతయా¹నిహ్నుతస్య దివ్యాస్త్ర
స్య ప్రభావం విభావయన్విభావరీచరపతితనయః పవనతనయం నిజపితృ
సమీప ముపనినాయ.

౮౩

ఁ. సోఽయం దదర్శ దశకంధర మంధకారి

లీలాద్రితో²లనఁగితితభాహువీర్యమ్,

బందీకృతేన్ద్రపురవారవధూకరాగ్ర

వ్యాధూతచామరమరుచ్చలితో³త్తరీయమ్.

౮౪

ఆపాటలాధరపుటాన్తరరాజమాన

మి త్యర్థః, ని. 'ప్రగ్రహో¹వగ్రహా. బంద్యా' మిత్యమరః, సురసుందరీణాం దేవతా
శ్రీణాం, బద్ధవిమోక్షహేతు ర్బంధవిమోచనకారణ, మఖవల్. లంకాదాహాదినా
ఉత్తరత్ర తథావశ్యం భావిత్వా దితి భావః, వృత్తముపజాలిః.

౮౨

తదనన్తర మితి. తదనన్తరం బద్ధనానన్తరం, నహ్యతే ఇతి నహనం భావేఽఱ్యుక్
ఇతరసహసస్య ఆన్యకృతబద్ధసస్య ఆసహతయా ఆసహిష్టుతయా, నిహ్ను తస్య రిరో
హితసామర్థ్యస్య, దివ్యాస్త్రస్య, బ్రహ్మాస్త్రస్య, ప్రభావం సామర్థ్యం, విభావయన్
పర్యావృన్యన్, విభావరీచరపతి తనయః ఇంద్రజిత్, పవనతనయం హనూమన్తం,
నిజపితృసమీపం రావణనికటం, ఉపనినాయ ప్రాపితవాన్, దివ్యాస్త్రస్యేకరబంధా
సహిష్టుత్వ ముక్తం శ్రీరామాయణే. 'స బద్ధస్తేన వల్గేన విముక్తో²స్తే³ణ వీర్యవాన్,
అస్త్రబంధ స్స చాన్యం హి న బంధ మనువర్తత' ఇతి.

౮౩

స ఇతి. సోఽయం హనూమాన్, అంధకారేః అంధకాసురసంహారకస్య శివస్య
లీలాద్రిః శ్రీడాతైః కైలాసః తస్య గోలనేన ఉచ్చాలనేన పరిక్షితం పరిశోధికం
బాహువీర్యం భుజశక్తి ర్భస్య తం, అప్రమేయబాహుపరాక్రమకాలిన మి త్యర్థః,
కించ, బందీకృతానాం ఇన్ద్రపురవారవధూనాం అపరసాం కరాగ్రైః వ్యాధూతానాం
చామరాణాం ప్రక్షీర్ణకానాం మరుతా చలిత ముత్తరీయం సంవ్యానం యస్యతం,
తథోక్త మితి స్వభావోక్తిః, 'స్వభావోక్తి రసా చారు యథావద్వస్తువర్ణన' మితి లక్ష
ణాల్. ని. 'చామరం తు ప్రక్షీర్ణకమ్, సంవ్యాన ముత్తరీయం చేత్యమరః, దశకంధరం
రావణం, దదీర్ఘ, ఇతః బ్రహ్మరీ శ్లోకపంచకం పవన్తలకావృత్తమ్.

౮౪

అ. అథ త్రిభిః దశకంధరం విశిన్షి-ఆపాటలేత్యాదినా. ఆపాటలస్య సమంతా

దంష్ట్రామహాగప్రసరశారశరీరకాన్తిమ్,
సంధ్యామ్బుదాన్తరితమధ్యసుధామయూఖ
రేఖాభిరామమివ వాసవనీలశైలమ్.

౮౫

ప. సంగ్రామకేలిపరిఘట్టనభగ్నుమగ్న
దిగ్దన్తిదన్తకృతముద్రభుజాన్తరాళమ్,
ఛాయాత్తనాప్రతితిరంగవిరాజమాన
శీతాంశుమణ్డలసనాథమివామ్బుగాశిమ్.

౮౬

ప. 'నిశ్చేయసప్రణయినీం పదవీం నిరోద్ధం
త్రైలోక్యపాతపరిపాకమివాత్తయామ్',

ద్రక్షవర్ణస్య అధరపుటస్యాధరదళస్య అంతరే వివరే రాజమానం యద్దంష్ట్రాణాం మహాస్తేజః తస్య ప్రసరేణ ప్రసారేణ శారా కృష్ణరక్తసితవర్ణా శరీరకాంతిః దేహశోభాయస్య తమ్, ని. 'కృష్ణరక్తసిత శార' ఇతియాదవః. అత ఏవ సంధ్యాంబుదేన సన్ధ్యాకాలమేషేన సంధ్యాగ్రహణ మత్రామ్బుదస్య రక్తవర్ణత్వద్యోతనార్థం, అన్తరిత మన్తర్హితంమధ్యం యస్యా స్నా తథోక్తా యా సుధామయూఖరేఖా చంద్రకలాకర్యా అభిరామం సుందరం, వాసవనీలశైలం ఇన్ద్రనీలాచలమివస్థిత, మిత్యుచమా.

౮౫

సంగ్రామేతి. పున సంగ్రామకేలిఘ రణవిహారేఘ పరిఘట్టనేన వ్యూహాలేన భగ్నా శృకలితాః అతఏవ మగ్నాః సంలీనా శ్చయే దిగ్దంబిదంతా దిగ్దవీశనాః త్రైకృతాః విరచితాః మద్రాః చిహ్నాని యస్య తత్తథోక్తం భుజాన్తరాళం పక్షస్థలం యస్యతం, అతఏవ ఛాయాత్తనా ప్రతిదిమ్బరూపేణ. ని. 'ఛాయాత్వనాకపే కాన్తా ప్రతిదిమ్బర్కణాయయా' రితి వైజయంతీ, ప్రతితిరంగం తరంగేతరంగే విరాజమానేన శీతాంశుమండలేన చన్ద్రబిమ్బేన సనాథం సహకృత, మమ్బురాశి మివ స్థిత మిత్యుచమా.

౮౬

నిశ్చేయసేతి. నితరాంత్రేయో నిశ్చేయసం ముక్తిః. ని. 'ముక్తిః కైవల్యనిర్వాణ శ్రేయోనిశ్చేయసామృత' మిత్యుచరిః, అచతురాదినూత్రేణ అజంతతయా నిపాతితః, తస్య, ప్రణయినీం, మోక్షప్రాప్తికా మిత్యర్థః, పదవీం మార్గం, నిరోద్ధ ముపరితుం, ఆత్మరూపం మూర్తిమన్తం, త్రయో లోకాన్ప్రేమాకృం త్రిభువనమ్, చాతుర్వర్ణ్యాది త్వాత్వాన్యథే వ్యుత్థో, తత్ర యాని పాపాని లేహం పరిపాకం పరిణామ మివస్థిత,

సూర్యేంద్రపావకమహాంసి తపోబలేన

జిత్యా¹యథేష్ట మభిషిక్త మివాన్ధకారమ్.

౮౭

ప. సోఽపి²ష్టవంగ మభివీత్య సమీరపుత్రం
చిత్రీయమాణహృదయః పితృతాశనేన్ద్రః,
కైలాసశైలచలనాగసి శాపదాయీ
నందీశ్వర స్వయ మిహాగత ఇత్యమంస్త.

౮౮

గ. తతః ప్రహస్తేన విహితవివిధానుయోగః ప్రత్యభాషత రావణం
మారుతిః.

౮౯

మిత్యుత్పేక్షా, తథా సూర్యేంద్రపావకానాం మహాంసి తేజాంసి, సి. 'తేజో ధామ
మహా విభే' త్యమరః, తపోబలేన తపస్సామర్థ్యేన, అంధకారస్యై వేదిభావః, యథే
చ్ఛం స్వచ్ఛందం జిత్యా, అభిషిక్తం పట్టబద్ధం, అంధకారిం ధావన్త మివ స్థిత, మిత్యమ
పాత్తనానిమిత్రస్వరూపోత్పేక్షా, పూర్వోత్పేక్షయా సంసృజ్యతే.

౯౦

సఇతి. స పితృతాశనేన్ద్రః రావణోఽపి, సమీరపుత్రం వాయునన్దనం, ష్టవంగం
హామూమస్త, మభివీత్య ఆభిముఖం చృష్ట్యా, చిత్రీయమాణం ఆశ్చర్యం ప్రాప్నువానం
హృదయం యస్య స తథోక్త స్సక్, కైలాసశైలచలనం కైలాసపర్వతోద్ధరణం తదే
వాగః అపరాధః. సి. 'ఆగోఽపరాధో ముతు శ్చే' త్యమరః, తస్మిక్, శాపదాయీ,
నకేవలం, మత్స్రీ³దాతైలోద్ధరణమాత్ర మపి తు యస్మాత్ త్వం వానరముఖతయా మా
మధిక్షిప్తవా నసి తస్మాత్ త్వం వానరేజైవ విపత్తిం గమిష్యసీత్యేవం రూఢకాశ
ప్రదా లేత్యర్థః, నందీశ్వరః శివపార్వదః, సి. 'భృంగీ భృంగిరిటి స్తుండినన్దినా నన్దిశే
శ్వర' ఇత్యమరః, స్వయంసాక్షాత్, ఇహోగ్రాంతః, వానరరూపేణ సమాగత, ఇత్యేవం
ప్రకారేణ, అమంస్త అనుశ్ఛత, తథాచ శ్రీరామాయణమ్. 'కిమేష భగవాన్నందీ
భవే త్సాక్షా దిహాగతః, యేన శప్తోఽస్మి కైలాసే మయా సంచాలితే పురే' తి. ౮౮

తత ఇతి. తత స్తననన్దరం, ప్రహస్తేనరావణమన్ద్రితా, విహితవివిధానుయోగః
విరచితనానావిధప్రశ్నః, సి. 'ప్రశ్నోఽనుయోగఃపృచ్ఛాచే' త్యమరః, కుత్రత్యః కు
తో వా సమాగతః కేన వా ప్రేషిత ఇత్యాదినా పృష్ట స్స న్ని త్యర్థః, మారుతిః, రా
వణం, ప్రత్యభాషత అవోచక, ఏలేన ప్రప్తారం ప్రహస్త మలక్షకృతవా ని త్యవగ
మ్యతే.

౯౧

1 యథేచ్ఛమ్. 2 ష్టవంగమ మపేక్ష్య.

అయ మహా మహారధిపతికులతిలకస్య సత్యసంధస్య పితృ
 నీయోగసముపతపనవాసనిరతస్యశూర్పకారాతిబాధితశూర్పణఖాప్రా
 ప్తవైరూప్యకుశ్యభ్రం ప్రముఖ నిశిచరబలవలాలజాల కల్పాంతానలకల్ప
 శిలిముఖస్య కపటహరిణహననసమయః పరిముషితదాగాన్వేషణసంజాత
 సుగ్రీవసఖ్యస్యసముష్టాతవాలికంటకస్య దుర్వృత్తక్షత్రవంశివసవనసా
 రథేస్తపోనిధే జ్ఞామనగ్న్యస్య భుజబలావలేఽలోపహేతో శ్రీమితో

అ. భాషణప్రకారమేవాహ—అయ మిత్యాదితా. అయమహామహామధిపతిః
 అమారధిపతిః సూర్యః కత్కలతిలకస్య తద్వంశభూషణస్యమహాకులీనస్యేత్యర్థః. సత్యసం
 ధస్య సత్యప్రతిజ్ఞస్య, ని. 'సంధాఽవధౌ ప్రతిజ్ఞాయా' మితి వైజయంతీ. అతఏవ
 పితృర్దశరధస్యనియోగేన ఆజ్ఞాయా సముపగతపనవాసనిరతస్య ప్రాప్తపనసంచారతత్పర
 స్య, గుర్వాక్షాపరిపాలకస్యేత్యర్థః. తథా శూర్పకారాతిబాధితయా మదనపీడితయా
 శూర్పణఖయా ప్రాప్తం య దైవరూప్యం లక్షణకృతకర్ణనాసచ్ఛేదరూపవిరూపీకరణం
 తస్మాత్కుశ్యంతి కోపం ప్రాప్నువన్తి యాని ఖరప్రముఖనిశిచరబలాని ఖరాసురప్రభృ
 తిరాక్షసనైస్యాని తాన్వేష చలాలజాలాని నిష్ఫలప్రీతిరాశయః. ని. 'వలాలాఽశ్రీ
 సనిష్ఫల' ఇత్యమరః. తేషాం కల్పాంతానలకల్పః ప్రళయకాలాగ్నిరూపః శలీలుఖో
 బాణో యస్యేతి శ్లిష్టపరుపరితరూపకం, భగినీవైరూప్యజనితకోపాభియాతఖరాదిరా
 ఙ్గవిధ్వంసకస్యే త్యర్థః, 'శూర్పకారాతిబాధితశూర్పణఖాప్రాప్తవైరూప్య' స్యేతి
 పాతే శూర్పకారాతిబాధితశూర్పణఖయా ప్రాప్తం వైరూప్యం యస్మాత్తస్యేతి వృణ్య
 శేషణం, ఇదంచ క్షదీయన్పృథుయతోదసార్థమి త్యవగంతస్యం, తథా కపటహరిణస్య
 మాయామృగస్య హననసమయే సంహారికాతే పరిముషితానాం చౌర్యేణ అపహృతా
 నాం దారిగాం భార్యాయాః సీతాయాః ఆన్వేషణే పరిమార్గణకారే తద్విషయే వా
 సంజాతం సముత్పన్నం సుగ్రీవస్య సఖ్యం మైత్రీయస్య, తథోక్తస్య, ఏతేనైతస్య మ
 ర్తోద్ధాటనంక్రీరామస్య సహాయసంపన్నత్వం చ సూచిత మిత్యవగస్తవ్యమ్, తథాసము
 త్పాతః సముత్పాదితః వాల్మీక కంటక స్సూచ్యకారద్రుమాద్భవిశేషః యన సః, తథో
 క్తస్య, ఏతేన తస్మిన్వియంతృవానిసంహారకస్య త్వదీయసంహరణ మిషత్కర మితి సూ
 చితమ్, ని. 'జేణో న్రుమాంగేరోమాంచేక్షుద్రశతో'చ కంటక' ఇతివిశ్లేషః, దుర్వృత్త
 నాం దుర్లభ్యతానాం క్షత్రాణాం క్షత్రియాణాం వంశాః కులాని వర్గా వా తఏవ వం

1 అయమహామధిపతి. 2 వైరూప్యస్య. 3 కల్పానల. 4 సముషిత. 5 సఖ్యసముష్టాత.

దాశరథేర్దూత స్వీతామార్గమార్గణాయ దిశిదిశి తపనతనయప్రేషితా
నాం వానరాణా మేకతమస్సముద్రసంఘనజంఘాలస్తవ నగర¹ప్రమదవన
సీమని రఘువరధర్మదారా² ప్రణమ్య ప్రతిష్ఠాసు ర్మదీయ మాగమనం
భవతః ప్రకాశయితుం ప్రమథితాశోకవనికానోకహనినహస్తద్ధర్మనకు

కావేణవః లేహం వనం విసిన మితి శ్లిష్టరూపకం. తస్య పవనసారథేః దవానలస్య, దుర్వి
నీకక్షత్రియకులవినాశకన్యోత్కర్థః. ని. 'వంశో వేణో కులేవర్గ' ఇతి యాదవః, తహాని
థేః తపశ్శీలస్య, జామదగ్న్యస్య జమదగ్నిపుత్రస్య పరశురామస్య, గర్గాదిత్వా ద్యక్షో
గర్గాది రాకృతిగణః, తస్య యద్యుజబలం తస్మావలేహో దర్శః. ని. 'దర్శోఽవలేహ'
ఇత్యమరః. తస్య లోపే నాశే హేతుః కారణం, తన్యోత్కర్థః, ఏలేన పరశురామఘజ
బలనివారకస్యస్య క్షుద్వింశతిభుజబలనివారణం తృణప్రామ మితిసూచితం, శ్రీమత
స్సకలగుణంపత్రిమతః, ఆధవా రాజ్యలక్ష్మీసమృద్ధస్య, వీరలక్ష్మీసమేతస్య వా, నిరుపమ
కాన్తిసంపన్నస్య వా, సీతారూపలక్ష్మీసలేర్వా, ని. 'శోభాసంపత్రిపద్మాసు లక్ష్మీశ్శీరితి
కర్ణత' ఇతికాశ్వతః, దాశరథేః దశరథమహారాజతనయస్య, శ్రీరామస్య, దూతః దా
సః సందేశహరః. ని. 'స్యాత్సందేశహరో దూత' ఇత్యమరః, కిం చ సీతామార్గణాయ
అన్వేషణాయ, దిశిదిశి ప్రతిదిశం, వీష్నాయాం ద్విర్భానః, తపనతనయప్రేషితానాం
సుగ్రీవ ప్రహితానాం వానరాణాం మధ్యేవికతమః అన్యతమః, సర్వేఽపి వానరా మ
త్తుల్యః మధికా శ్చ తత్రైకేనైవ మయా ఏతాదృశకార్యం కృతం, లేసర్వే మిథితా
శ్చేత్రిం భవిష్యతి వా న జ్ఞాయత ఇతిభావః, సముద్రస్య లంఘనజంఘాలః ఆరిచవః,
సభోమాన్దేణ ఉత్తీర్ణార్థవ ఇత్యర్థః, ఏలేనమరు కింది దహన్యం నాస్తీతి సూచితం. ని.
'జంఘాలాఽరిచపత్తుల్య' వికల్పమరః, తవ, నగరే లక్ష్మాయాం య త్వీమదవనం
అశోకవనం తప్తీమని తత్ప్రదేశే, రఘువరధర్మదారా² శ్రీరామధర్మభార్యాం, ని.
'భార్యాజాయాఽథ పుంభూమ్ని దారా' ఇత్యమరః, ప్రణమ్య నమస్కృత్య, ప్రతి
ష్ఠాసుః ప్రస్థాతు మిచ్ఛు స్సక్, లెప్తలే స్సన్నంతా దుప్రత్యయః, మదీయ, మాగమ
నం, మమ లంకాపురప్రవేశ మిక్యర్థః, భవతః, ప్రకాశయితుం ప్రకటయితుం, ప్రమ
థితః ప్రకర్షేణ భగ్నః అశోకవనికానోకహనినహస్త ప్రమదవనవృక్షమండోయేన స త
థోక్తః, తథా, క్షుద్ధర్మనకుతూకాలేన కేవలం భవదవహానకుతూహలేనైవ, న త్వన
మర్థతయేక్యర్థః, నైర్మతా రాక్షసా ఏవ లూతా స్తంతువాయాః కీటవిశేషాః. ని. 'లూ

తూహలేన కేవల మనుభూతనైర్మతలూతాతంతుసహస స్తవ పరిసర
ముపాసరమ్.

FO

ప. ఆనాకలోకపరికి ర్నితసచ్చరిత్ర
మత్రోపరుధ్య రఘువంశపతేగ కళత్రమ్,
వైతానవేదిజనితం పవమానబంధుం
వస్త్రేణ¹ బంధు మవినీతకథం యతేభాః

FO

²(కించ) ప్రేంఖంతీ పిశితాశయా రణముఖే సౌమిత్రిపత్రిక్షతం
త్వద్దాత్రం పరితః పతత్రిపరిషచ్చత్ర చ్చనిం మాగమత్,

తా శ్రీ తంతునాయార్థనాభమర్కటకా స్వయా' ఇత్యమర్కః, తాసాం తంతవో రజ్జవః
త ఏవ తవవః నాభీకోశోత్థమాక్షుమాత్రా ణీతి శ్లిష్టరూపకం, లేమం తత్ప్రాయత్వా
దిత్తం నిర్దేశః, త్రై యన్ననం బంధనం తవమభూత మనుకృతం యేన స, తథోక్త
స్య తవ, పరిసరం ప్రాప్తదేశం, ఉపాసరం, ప్రాప్త²స్త్రీ త్యర్థః. ని. 'పర్యంతభూః
పరిసర' ఇత్యమర్కః.

FO

ఆనాకేలి. ఆనాకలోకం. స్వర్గలోకపర్యంతం ఉపలక్షణ మేతత్. సకలలోకే
వ్యీత్యర్థః. ని. 'ఆకాశే త్రిదివే నాక' ఇత్యమర్కః, పరికిర్నితం పరిష్టాఘీతం సచ్చరి
త్రం సాధుసమాచారో యస్యత, త్రోక్తం, రఘువంశపతేగ రఘుకులనాయకస్య
శ్రీరామస్య, కళత్రం భార్యం, పూజ్యామితి భావః, అత్ర లజ్జాయా, మయోగ్యస్థల
ఇతి భావః, ఉపరుధ్య నిరుధ్య, హే అవినీత దుర్నివీత, కాస్త్రనిష్ఠిద్ధాచారతత్పరత్వా
దితి భావః, వైతానవేద్యాం యాగీయపరిష్కృతభూమా జనితం ఉత్పన్నమ్. ని. 'వేదిః
పరిష్కృతా భూమి' రిత్యమర్కః, పవమానబంధు మగ్నిం, వస్త్రేణ, బంధుం బంధనం
కర్తుం, కథం, యతేభాః యత్నం కృతవాన్ భవే. నయతేభా ఏవే త్యర్థః. అసంగ
తత్వా దితి భావః. అతః పరమపతివ్రతాం సీతాం శ్రీరామాయ వ్రత్యర్థ్య కుశలీ
భవ అన్యథా మహానరథ స్సౌ దితి తాత్పర్యార్థః, వసన్తలికాపృతమ్.

FO

ఆ. వక్తవ్యాన్తరం విద్యత ఇత్యాహ—కించేలి. అపి చేత్యర్థః. ప్రేంఖంతీలి.
హే పాలస్త్య రావణ, సౌమిత్రిపత్రిక్షతం లక్షణశరవిదారికం, త్వద్దాత్రం పరితః,
త్వచ్ఛరీరస్య సమూతా ది త్యర్థః, 'అభితః పరిత' ఇత్యాదిసా ద్వితీయా, పిశితాశయా
మాంసకృష్ణయాప్రేంఖంతీ ప్రసరంతీ, పతత్రి పరిషత్ కజ్జాదిపక్షినివహాధత్రచ్ఛవిమా

ద్రా క్షౌలస్త్య పులస్త్యవంశవిలయే సంభావితే త్వత్కృతే
కాంతానాం నయనాంతవాంతసలిలం మా భూన్ని వాపోదకమ్.

బద్ధాదరోఽపి పరదారపరిగ్రహే త్వ
మిత్వాకునాయకకళత్ర మనార్య మాగాః,

వాతాశనోఽహ మితి కిం వినతాసుతస్య

శ్వాసానిలాయ భుజగ స్పృహయాభుతాలుః.

౯౩

బాహుచందననిమంగకోటరా¹న్నిర్గతో రఘుపతే శ్వరోరగః,

తపత్రశోభాం, మాగమత్ న ప్రాప్నుయాత్, 'మాజిలుజి' త్యాశిలుజి పుషాదిత్వా
ష్టే రజాదేశః, తథా త్వత్కృతే త్వన్నిమిత్రం ద్రాక్షీత్ర మేవ, పులస్త్యవంశస్య
విలయే విశేషతో నాశే. మూలతో హానాదిత్యర్థః, సంభావితే సంప్రాప్తే సలి, కాంతా
నాం శ్రీరాం నయనాంత వాంతసలిలం ఆశ్రుజలం, నివాపోదకం పిత్తతర్పణోదకం
మాభూత్, త్వద్వంశస్య స్వరూపతో విలయే తర్పణప్రదాతు రభావా తదేవ తర్పణ
జలం మా స్వీత్యర్థః, పూర్వవ ట్లజ్, మదుక్తాన్యథాకరణే ఏవమేవ భవిష్యతీతి భావః,
కాద్దులవిక్రీడితం వృత్తమ్.

౯౪

బద్ధేతి. హేతవార్య సూత్ర, వివేకశూన్యే త్యర్థః. త్వం పరదార పరిగ్రహే
పరశ్రీసంగమే, బద్ధాదరో విహితాస్థోఽపి, ఇత్వాకునాయకకళత్రం శ్రీరామభా
ర్యాం, మాగాః మా ప్రాప్నుహి, ఆన్యథా వినిపాతస్సాన్య వితిభావః, 'మాజిలుజి'
'నమాజ్యోగ' ఇత్యడాగమప్రతిషేధః, అహం, వాతాశనో వాయుభక్షక, ఇతి. భుజ
గ స్పర్షః, వినతాసుతస్య నాగాంతకస్య గరుడస్య, శ్వాసానిలాయ, శ్వాసమారుతాశ
నార్థ మిత్యర్థః, 'స్పృహే రీప్సిత' ఇతి సంప్రదానత్వా చ్చతుర్థి. స్పృహయాభు
స్పృహావత్తాలు కాకుదం యస్యస తథోక్తః, కిం, భవతీతి శేషః, భవతికిం, న భవత్యే
వేద్యర్థః, అతః ఈదృశాకార్యకరణే ప్రయత్నంమాకాద్మీ రితి భావః. స్పృహలే రదం
తత్వా చ్చురాదిణిది 'స్పృహిగ్రహి'త్యాదినా ఆశుచ్ఛ్రీత్యయః. అతో లోపస్య స్థాని
పత్వా స్త లఘూపథగుణః. ని. 'తాలు కాకుద' మిత్యమరః, దృష్టాంతాలజ్కారః,
వసంతలికావృత్తమ్.

౯౫

బాహ్వతి. బాహురేవ చందనః పటీరద్రుమః తస్య నిమంగః ఇషధి రేవ కోట
రం నిఘ్నహః. ని. 'నిఘ్నహః కోటరం వాశే' త్యమరః, తస్మాన్నిర్గతః నిస్సృతః

ప్రాణవాయు మవినీత తావకం కాలయాపన మపాస్య పాస్యతి ౯౪
గ. కిం బహునా.

ప. మాయామృగే సమరనాటకసూత్ర ధారే
శాఖామృగే చ భవతః ప్రతికూలవాలే,
దృష్టోద్యమస్య రఘునాయకసాయకస్య
ముక్త్యా ప్రణామకవచం కవచం కి మన్యత్. ౯౫
ఏవం నిశమ్య కుపితః షిశితాశనేంద్రః
ప్రాణా నముష్య హరతేతి భటా నవాదీత్,
అజానశుద్ధమతి రత్ర విభీషణ స్తం

రఘువలే, శృరవివ ఉరగః, హేఅవినీత దుర్విసీత, తావకం త్వదీయమ్, 'తవకమమకా
వేకవచనే' ఇతి తవకాదేశః, ప్రాణ ఏవ వాయుః తం, కాలయాపనం కాలవిలంబం,
అపాస్యత్యక్త్యా, క్షీప్రమేవేత్యర్థః, పాస్యతి ఆపహరిష్యతి, సమస్తవస్తువర్తిసావయ
వరూపకం. రథోద్ధతావృత్తమ్. 'రా న్నరా విహ రథోద్ధతాలగా' వితి లక్షణాల్. ౯౪

ఆ. నిగమయతి. కిం బహునేతి.

ఆ. తత్ప్రక ర మే వాహ — మాయేతి. సమర మేవ నాటకం రూపకవిశేషః
తస్య సూత్రధారే, తత్ప్రసర్తక ఇత్యర్థః. సూత్రధారశబ్దో వ్యాఖ్యాతః, మాయామృగే
త్వత్ప్రేరితకుహవాకనకహరిణే, తథా భవతః. ప్రతికూలః నియామకః వాలః లాంగూ
లం యస్య తస్మిన్. శాఖామృగే వాలినచ, చృష్టోద్యమస్య పరీక్షితవ్యవసాయస్య,
అమోఘస్యే త్యర్థః, ఏలేన త్వద్వివాశన మీషత్కర మితి సూచ్యతే. రఘునాయక
సాయకస్య శ్రీరామబాణస్య, ప్రణామో నమస్కార ఏవ కవచ మురశ్చదః తం,
ముక్త్యా, తద్విసేత్యర్థః. అన్యత్కవచం, కిం, న కిమపీత్యర్థః. ప్రణామపూర్వకం
సీతాం శ్రీరామాయ సమర్ప్య శరణ్యం తం శరణం గత్వా ప్రాణత్రాణం కురుష్యే
త్యభిప్రాయః. ని. ఉరశ్చదః కంకటతో జాగరః కవచో ౭ శ్రీయా' మిత్యుచరః, వసంత
లిలకావృత్తమ్ ౯౫

ఏవమితి. ఏవ ముక్తప్రకారం వచనమిత్యర్థః, నిశమ్యశ్రుత్వా, కుపితః క్రుద్ధః,
షిశితాశనేంద్రో రావణః, అముష్య, ప్రాణా, హరత, ఏనం వానరం, మారయతేత్య
ర్థః, ఇత్యేవం, భటా కింకరా నవాదీల్ అజ్ఞాపితవా, తతః కిం తత్రాహ. — అత్రా
స్తరే, అజానశుద్ధమతిః స్వభావచరితుద్ధముద్ధిః, విభీషణో రావణానుజ, స్తం రావణం,
దూరో, నవధ్యో వధాహ్నో నభవతీతి, కాశ్త్రుగిరా కాస్త్రపచనేన, దురోధ నివారయా

మాతో న వధ్య ఇతి శాస్త్రగిరా రురోధ.

౯౬

గ. రావణోఽపి విభీషణభాషణమంగీకృత్య ప్లవంగమానా మంగేషు లాంఘాల ¹మేవ వరం తదేత త్కార్యాసవాససా సంవీతం ²వీరిహోత్ర సాత్కృత్య చత్వరేచత్వరే ³ఘోషానుష్ఠోష్య సప్రహరం నగరీం పరితస్సంచారయతేతి రాక్షసా నాదిదేశ, తేషు తథా కుర్వాణేషు. ౯౭

ప. నిర్ణయావిషయ మస్య వాలతః కర్ణి కారనికురుంబకర్షురః,

మాన, తథాచ శ్రీ రామాయణమ్. 'రాజధర్మ విరుద్ధం చ లోకవృత్తేశ్చ గర్హితమ్, తప చానదృశం వీర కపేరస్యప్రమాపణ' మితి, వృత్తం పూర్వవత్. ౯౬

రావణఇతి, రావణోఽపి, విభీషణస్య భాషణం శాస్త్రోపహితవచనం, అంగీ కృత్య, ప్లవంగమానాం వానరాణా, మంగే ష్యవయవేషు, లాంఘాల మేవ వాఽపివ, వరం శ్రేష్ఠం, ప్రియ మితియావత్, ని 'దైవా ద్వృతే వరః శ్రేష్ఠ' ఇ త్యమరః, అతః కార్యాసవాససా, కార్యాసతంతునిర్మితవస్తైరిశ్యర్థః, శీఘ్రప్రజ్వలనార్థం కార్యాన గ్రహణం ద్రవ్యవ్యం. సంవీతం ఆశీష్టితం. తదేత ల్లాంఘాలం, వీరిహోత్రసాత్కృ త్య వహ్నిధీనంకృత్యా, అగ్నిప్రజ్వాల్యేత్యర్థః, ని. 'అగ్ని రైవ్యానరో వహ్ని ర్వీరిహోతో' ధనం జయ' ఇత్యమరః, 'దేవేత్రాచేతి చకారా త్సరిప్రత్యయః, చత్వరేచత్వరే ప్రతిచత్వరం, ప్రతివీధీత్యర్థః, వీహ్నియాం ద్వీర్భావః, ఘోషా చాశ్రేణ అశోకవనికాభంగకారీ వానరోఽయం లఘుః నిబద్ధః పథ్యత ఇత్యాదిభాషా నుష్ఠోష్య సప్రహరం ససంతాడనం, నగరీం పరితః నగరస్య సమంతా దిశ్యర్థః, 'అభి తఃపరిత' ఇత్యాదినా ద్వితీయా, సంచారయత భ్రామయతే త్యనేన ప్రకారేణ, రాక్ష సా, నాదిదేశ ఆజ్ఞాపయామాన, తత, సైషు రాక్షసేషు, తథా రావణోక్తప్రకారేణ, కుర్వాణేషు విదధానేషు, హమామల్లాంఘాలం కార్యాసవాసోభి రావేష్ట్య అగ్నిసా త్కుర్వత్యు సత్యు. కరోతేస్తాచ్ఛీత్యే చానః. ౯౭

నిర్ణయేతి. కర్ణి కారనికురుంబవత్ కనకపుష్పప్రసూనమంజరీవత్కర్పూర కృబల వర్ణః, ఏతేన సుఖస్పర్శకత్వం సూచ్యతే, 'కర్ణి కారః కండుకారః లోకః కనకపుష్పకః, వీరపుష్పః కింకారతః వీరభద్రోమ్మదుద్రుమ' ఇతి ప్రతాడమూర్తాండః, భగవాన్ పూజ్యః. ఉపని బుధ్యత ఇతి ఉదర్శుధః ఇవలనః, 'అహరాధీనాం పత్యాది' ద్వీతి రేఖాదేశః, నిర్మి మేషగణానాం దేవసంఘానాం భాగ్యసంచయాత్ భాగ్యధేయసమృద్ధి ర్మేలోః

నిర్ని మేషగణభాగ్యసంచయా దున్తి మేష భగవా నుషర్భుధః ౯౮

గ. ఏతద్వృత్తాంత మారక్షక రాక్షసీ ¹గణగర్వోద్ధిర్వర్జితమాకర్ణ్య
దూయమానమానసా జానకీ హుతాశన ముపస్థాయ శీతో భవ హ
నూమత ఇతి ప్రాంజలిః ³ప్రార్థయత్.

౯౯

ప. ఘోరస్య రాఘవకళత్రతపోమయాగ్నే

ర్తా భూవ మింధన మహం ఊణ మిత్యవేత్య,

శైత్యం వితత్య దహనః పవమానసూనో

ర్వాలాగ్రసీమ్ని మణిదీప ఇవావతన్తే.

౧౦౦

గ. తదను పవనతనయోఽపి పుర మిదం న ఖలు న క్తం సువ్యక్త మా

లక్ష్మదామే లేమం ఆనందసంభవా దితి భావః, అస్య హనుమతః వాలతో లాం
గూలే, నవమృతే కసిక, నిర్ణయావిషయం నిర్వర్త్యదం యథాతథా, ఉచ్చి మేష ప్రజ
క్వాం, ఆత్రానుప్రాసాలశ్కారః, రథోద్ధతావృత్తమ్.

౯౮

అ. తతః కి మత ఆహ. — ఏతదితి. ఆరక్షకరాక్షసీగణైః, గర్వోద్ధిర్భం గర్వోద్ధి
క్తం యథాతథా వర్జితం, ఏతద్వృత్తాంతం హనుమల్లాంగులప్రశ్నలనవారా మకర్ణ్య
దూయమానమానసా సంతప్యమానాంతగీకరణా, జానకీ, హుతాశనం అగ్ని, ముపస్థాయ
ఉపాస్య, హనుమతః, శీతః అదాహో, భవే త్యేవం ప్రకారేణ, ప్రాంజలిః ప్రణతా
నరీ, ప్రార్థయత్ అభ్యర్థితవరీ, తథా చ శ్రీరామాయణం 'మంగళాభిముఖ తస్య సా
తదాసీ స్వహాకపే, ఉపతన్తే విశాలాక్షీ ప్రయతాహ ప్యవాహన' మితి.

౯౯

ఘోరస్యైతి. ఘోరస్య దారుణస్య, రాఘవకళత్రతపోమయాగ్నేః సీతాపాలి
ప్రత్యరూపానలస్య, ఊణం, ఊణమాత్రేణేత్యర్థః, ఇంధనం దాహ్యం దారు, ఆహం
మా భూయాం, 'మణియ' శిల్పాశిషి లుక్, ఇత్యనేన ప్రకారేణ, అవేత్య- మత్వా,
దహనః సీతయాఉపాసితోఽగ్నిః, శైత్యం, వితత్య విస్తార్య, పవమానసూనో హ
నుమతః, వాలాగ్రసీమ్ని లాంగూలాగ్రభాగే, మణిదీప ఇవ, అవతన్తే సీతవాక్, తద
నంతావకరత్యేనాదివ దిత్వర్థః, ఉపమాంశ్కారః, వసంతలకావృత్తం.

౧౦౦

తదన్వితీ. తదను వాలప్రశ్నలనానంతరం, పవనతనయో హనుమానసి, న క్తం
రాత్రే, ఇదం ఏత త్పురం, లక్ష్మపతనం సువ్యక్తం స్ఫుటతరం, నాలాశయంఖలు
సద్వృత్తవానస్తికీల, తస్మాత్సు వ్యక్తదర్శనాభావాద్ధేతోః, అనలోఽగ్నిస్సాక్షీ సాక్షాద్దృ

లోకయం తస్మా దనలసాక్షిక మేవ పుర మఖిల మాలోకయా మీతి
యామినీచరగణం పరిచితతోరణపరిఘేణ నిజఘన. ౧౦౧

ప. సీతాభిధానకమలాం ప్రభవే ప్రదాతుం
లజ్జార్ణవం తుభితనైస్యతరంగభీమమ్,
వేధా మచంధ కిల రజ్జుఘజంగరాజ
భోగావృతేన పవనాత్మజమందరేణ. ౧౦౨

గ. అథ దహ్యమానాయాం లజ్జాయామ్. ౧౦౩

ప. రక్ష స్త్రీనదనారవిందరజనీం విశ్వాంభరాబర్హిణీ

ప్రాయస్థి స్కర్తృణి తస్య ధా తథా, దాహకపూర్వక మేవేత్యర్థః 'సాక్షాద్విప్రి సంక్షా
యా' మితి ఇని ప్రత్యయః. అఖిలం కృత్స్నం, పురం లక్ష్మీవత్తనం, ఆలోకయామి
ఆలోకయిష్యే, వర్తమానసామిష్యే వర్తమానప్రత్యయః, ఇతి మత్సేవి శేషః, యామి
నీచరగణం నిర్బంధకరాక్షసనివహం, పరిచితతోరణపరిఘేణ పూర్వం యేన రాక్షసా
న్నిహతవాక్ లేనైన పరిఘజేత్యర్థః. నిజఘన వివాశితవా నిత్యర్థః. ౧౦౧

సీతేతి. వేధాః బ్రహ్మ, సీతేత్యభిధానం యస్మాచ్ఛాచ సా కమలాచతాం సీతాయా
పిణీం లక్ష్మీమ్, 'రాఘవత్వేఽభవత్సీతా రుక్మిణీ కృష్ణజన్మనీ'తి విష్ణుపురాణవచనాత్.
ప్రభవే స్త్రీరామరూపిణీ విష్ణవే, ప్రదాతుం, తుభితాని త్తోభం ప్రాప్తాని యాని నైన్యా
ని రాక్షసనేచాః తైరేవతరంగైః ఊర్విభిః భీమం భయంకరం, లంకైవార్ణవః తం రజ్జు
రేవ ఘుజంగరాజభోగః వాసుకీకాయః తదావృతేన తద్వేష్టితేన, పవనాత్మజేనైవ మంద
రేణ మంధాచలేన, మమంధకిల ఆలోడమానూన ఖ, ల్విశ్మయిత్ప్రేక్షా, సాచ సమస్తవస్తు
వర్తిసావయవరూపకేణ సంకీర్ణతే. 'మంధానం మందరం కృత్వా యోక్త్రం కృత్వా
చ వాసుకీ' మితివిష్ణుపురాణే. ౧౦౨

అథేతి. అధానంతరం లజ్జాయాం, దహ్యమానాయాం, భస్మీభవంత్యాం
సత్యాం. ౧౦౩

రక్షఇతి. రక్షః స్త్రీణాం రాక్షసాంగనానాం పదనాశ్యేవ అరవిందాని లేమాం
రజనీం, తత్సంకోచకరీమిత్యర్థః, విత్వం దిభర్తీతి విత్సంభరాఘామిః సంక్షాయాం 'భృ
త్కావృణీ'త్యాదిరా ఖచ్చిత్కయో ముమాగమః. నైవ బర్హిణీ మయూరీ తస్యాః పర్వ
రంభదశాం, తదల్లాసకారిణీమిత్యర్థః, దశాననయశ వివశాదంబః కలహంసః తస్య కాదంబి
నీం మేఘమాలాం, తన్నిరాసకారిణీ మిత్యర్థః. ని. 'కాదంబికలహంసస్సాగ్రీత్'
'కాదంబిని మేఘమాలే'తి చామరః, తథా వైధవ్యస్య విధవాత్వస్య ఉచితః అనుగుణః

వర్షారంభదశాం దశాననయశః కాదంబకాదమ్బినీమ్,
 వైధవ్యోచితవేషనిశ్చితమనోలజ్జావధూటీజటాం
 వైదేహ్య స్త్రిజటాసమాం సమకిర ధ్యూమాం హనుమాద్దివి.
 1(అపిచ,) ఏతద్విక్రమవీక్షణేన జనితా మానస్తబాహ్నుద్ధతిం
 రక్షోనాథభయాత్ప్రభాతుమనసాం విద్యాధరాణాం ముదా,
 వ్యాజవ్యాహృతయే యథాపరిణమే ధూమ్యా తథాఽబ్రంభత

యోవేషః వైవధ్యం తత్ర నిశ్చితం మనోయస్యాస్మా తథోక్తాసాచ సాలజ్జావనైవ
 వధూటీ వీరపథూః తస్యాః జటాంగ్రంథితకేశపాశయాపాం, క్షీప్రమేన రావణసంహా
 రస్య జాయమానత్వా దితిభావః. 'స్నుహితాయావధూటీన్యాద్విధూరథ సువాసినీ'తి
 ప్రతాపమార్తాండః, వైదేహ్య, స్త్రిజటాసమాం త్రిజటాకల్పం, తథా ఆక్వాసకరీమి
 త్యర్థః. ధూమ్యాం ధూమసంహతం, 'పాశాదిభ్యోయ'ఇతియ ప్రత్యయః, హనుమాత్,
 దివి ఆంతరిక్షే, సమకిరత్, ప్రవర్తయామానేత్యర్థః. కిరతిరయం కిర్యమాణకర్తకః
 యథా 'రజః కిరతిమారుత' ఇతి కుత్ర దిశ్యకరణోపి యథా 'జగతీరుహోవచకరుః కు
 నుమై'రితి దృశ్యలేచ, భాతునామర్థభేదా త్కారక ప్రత్యయభేదః, అత్ర జ్ఞిప్తవరం
 పరితరూపకాలజ్కారః. కాద్దాలనిక్రీడితం వృత్తమ్. పునస్తామేవవర్ణయతి—ఆపిచేతి.
 కించేత్యర్థః. ౧౦౪

అ. తత్ప్ర)కారమేవాహద్వాభ్యాం. ఏతదితి. ఏతస్యహనుమతః విక్రమవీక్షణేన
 చరాక్రమావళోకణేన జనితా ముత్పన్నా, మానస్తబాహ్నుద్ధతిం ఆనందాశ్రుప్రసారం,
 రక్షోనాథభయాత్ రావణభయాత్, ఏతత్ప్రతిజ్ఞానే వీక్షయిష్యతీతి, సాధ్వసపకాదిత్య
 ర్థః, సిధాతు మాన్యాదయితుం మనో యేహం 'తుంకామమనసోరసీ'తి తుమనో మకా
 రలోపః, విద్యాధరాణాం దేవయోనివిశేషాణామ్, ని. 'విద్యాధరోఽప్సరో' యక్షే'త్య
 మరః, ముదా సంతోషేణ, (వ్యాజవ్యాహృతయే రావణవిపత్తికథనానాం, యథా, పరి
 ణమేత్ పరిణతిం ప్రాప్నుయాత్. రావణస్య మహతీ చిపక్సంప్రాప్తా తస్మాన్ భేకవ్య
 మితి కథయితుం యథావర్త్యాప్నూయాదిత్యర్థః, యద్వా వ్యాజవ్యాహృతమే ఆవదేశప్ర
 కాశరాయ. ని. 'వ్యాజోఽపదేశోలత్యం'చే'త్యమరః. యథాపరిణమేదేలేహమశ్రు
 దయో ధూమ్యాచకాణ్ణాలో నత్వస్యతోఽభూనితి ప్రత్యాయయితుం స్వయంయథావ
 ర్యపసితా భవేదిత్యర్థః) అథవా వ్యాజవ్యాహృతయే వ్యవదేశకథనాయ యథాపరిణ

స్వర్లోకేఽపి కళిన్దశైలతనయా కల్లోలశజ్జావహః. ౧౦౫
 ఆదా నీలాంశుకశ్రీ స్తదను మరకతాబద్ధనీవీవిభూతిః
 కస్తూరీఽఙ్గుభంగీక్షణ మథ వికచేందీవరస్రక్పవతీ,
 పశ్చాత్స్నిగ్ధాంజనాభా జఘనకుచకటికంత నేత్రేషు జాతా
 దిక్కాంతానాం తదానీం దశముఖచగరీదాహసంభూతధూమ్యా.

మేల్ అస్తాకం నేత్రే ఘధూమ్యాప్రసారాదశ్రుదయః నత్వానందానితే కథయితుం
 యథోపయుక్త్యాదిత్యర్థః, తథా, ధూమ్యా, అజ్ఞంభతఅవర్ధత, స్వర్లోకపర్యంతం వ్యాప్తే
 త్యర్థః, కీదృశీధూమ్యా, స్వర్లోకేస్వర్గలోకేఽపి. కళిందశైల తనయాకల్లోలశజ్జావహః
 కాళిందీసముత్తంగతరంగభ్రాన్తిజననీ, ఆత్రస్వతస్సిద్ధస్య ధూమ్యావిజ్ఞంభణస్య వ్యాజ
 వ్యాహృతిపరిణామపరత్వేనోత్పేక్షా, సాచ కల్లోలశంకావహేతి భ్రాన్తిమతా నైర
 పేక్ష్యాత్సంస్పృశ్యతే, వృత్తం పూర్వవత్. ౧౦౫

ఆదామితి దశముఖచగరీ దాహసంభూతధూమ్యా లక్ష్మీదహనసంభూతధూమ
 సంహతిః, తదానీం తస్మిన్కాలే, దిశ ఏవ కాంతాః తాసామితి రూపకం జఘనానిచ
 కుచాశ్చ కట్యశ్చ కంఠాశ్చ నేత్రాణిచేతిద్వంశ్యః, తత్తత్థానీయ ప్రదేశేష్యిత్యర్థః, ఆత్ర
 యద్యపి ప్రాణ్యంగత్వాదేకవద్భావేనభావ్యం, తథాపి మహావిభాషయా విల్పార్ద్రప్త
 వ్యః. యద్వా దిక్కాంతాజఘనాదీనాం తత్తద్దేశవరత్వేన సాక్షాత్ప్రాణ్యంగత్వాభా
 వానైకవద్భావః, ఆదౌ ప్రధమంక్షణం, త్షణమాత్రమిత్యర్థః. వికచ్చ సర్వత్ర సంబ
 ధ్యతే, అనస్తరం తదపాయాదితిభావః. నీలాంశుకస్య నీలాంబరస్య శ్రీరివ శ్రీర్యశ్యాస్యా
 కథోక్తాజాతా, తదను తననస్తరం, మరక తాబద్ధాగారుత్తమణిఖచితా. ని. 'గారు
 త్తతం మరకత' మిత్యమరః. నీవీవిభూతిః రశనాసంపత్తి ర్యశ్యాస్యాకథోక్తా, జాతా,
 తతః కస్తూరీపంకస్య మృగమదకర్దమన్యేవభంగీపరిపాటియస్యాస్యా తాదృశీ, జాతా
 అథానస్తరం, వికచేందీవరస్రజః ప్రభుల్లనీలాత్పలమాలికాయాః సవత్సీసదృశీ, జాతా,
 జ్ఞాతిసోదరబంధ్యాది శబ్దాస్సాదృశ్యవాచకా ఇత్యాచార్యదండీ. పశ్చాదనస్తరం, స్ని
 గ్ధాంజనస్య మృదితకజ్జలస్య ఆభేనాభాయస్యాస్యాకథోక్తా. జాలేతి సర్వతోమహా,
 ఆత్రజఘనకుచేత్యాద్యుద్దేశక్రమానుసారేణ నీలాంశుక శ్రీరిక్తస్య స్తరం కస్తూరీపంకభంగీ
 త్యుద్దేశ కర్తవ్యేతథానుక్రత్వా త్వర్వజ్జభోజేన క్రమాత్త్ర నవివక్షితః. అన్యత్ర

హతాత హజనని హసుత హసహయ
హాపాత్ర హప్రియ సఖ క్వను హ హతోఽస్మి,
ఇత్యాదిపారపరి దేవన భారవాస్మి
రాపూరి రావణపురి శిఖినా పరీతా.

౧౦౭

యైర్బృహద్రకసుందరీజనముఖే నీరాజనం నిర్మితం

క్రమ సంభవాత్సప్తివాలహ్నికః, సహోత్పమానాపకై రంగాంగిభావేన సంకీర్ణిత ఇతి సంక్షేపః, † స్రగ్ధరాశ్చుత్తమ్.

౧౦౮

హతాతేతి. హేతి సర్వత్ర విషదే, ని. 'హ విషదశుగార్తి'ష్విత్వమరః, హతా తజనక. ని. 'తాతస్తు జనకఃలే' త్యమరః, హజనని మాతః, హసుత పుత్రక, హసహయ సహచర, సహోదరేతి వా. హా పాత్ర హప్రియసఖ ప్రియభార్యే క్వ ను కుత్ర వా, గతాసీతి శేషః. తథా హ హతోఽస్మి నష్టోఽస్మి, ఇత్యాది రేవమాదిః పారపరి దేవనభారః పురజనవిలాపాతికయః యాను తాభిః, ‡ వాగ్వి ఆశ్రీశవదనైః, శిఖినా, పరీతా వ్యాపా, రావణపురీ, లంకాపురీ, ఆపూరి ఆనమంతా త్పూరితా, 'పేరిఆప్యాయన' ఇ త్యస్తా క్కర్తృణిబట్. 'చిన్ భావకర్తృణా'రితి చిన్, వసన్తలిలకావృత్తమ్.

యైరితి. యైః వానరోద్యత్కణైః, బృందారకసుందరీజనస్య సుసుందరీబృందస్య ముఖే పదనాగ్రభాగే, సీరాజనం ఆరాత్రికం, నిర్మితం, నీరాజనత్వేన సరిణత మిత్యర్థః అత్రసురసుందరీనాంకల్యాణకాలస్యంప్రాప్త ఇతి సూదనార్థ మిశ్టం నిర్దేశ ఇతి మన్త

† 'జఘనకుచతటికంతనేలే'ష్వితి పాఠవిష ప్రాచీనః, 'జఘంకామిరీశ్రోణీపురోభాగే కటిస్థలే' ఇత్యజయశోకాల్ శ్రోణీపురోభాగకటిస్థనాభయార్థకజఘనశబ్దయోరేక శేషాదు భయార్థకత్వేన శ్రోణీపురోభాగే నీరాంశుక్రిః కటిస్థలే మరకతాబద్ధసీపీ విభూతిః కుచతట్యాంకస్తూరీపంకభంగీత్యాంక్రమసంభవాదవివక్షాశ్రయణం న కార్యమ్ అత్ర పాతే కుచస్య ప్రాణ్యంగత్వేఽపి కుచతట్యాః ప్రాణ్యంగత్వాభావా నైకవద్భావావకాళః, యద్వా 'అధికరణైతావత్వేవ' ఇత్యనేనైకవద్భావస్య ప్రతిషేధా నితరేతరద్వంద్వే బహువచనోపపత్తిః, విధేయసీలాంశుకాదిపంచకేన ఉద్దేశ్యఘనాదిఘ పంచత్వసం ఖ్యాప్రతీతేః, అథవా కుచతట్యా అంగత్వాంగీకారేఽపి జఘనకుచతటికంతనేత్రశబ్దానాం ప్రాణ్యంగత్వా తృమాహరద్వంద్వనంతరం అప్తదిక్సంబంధినిః అంగసమాహారాప్తకస్య ఏక శేషే బహువచనోపపత్తిః.

‡ 'పరిదేవనభారతీభి'రితి పాతే బహువ్రీహ్యశ్రయణశ్చోన.

1 పుత్రి.

నిర్దేషే గగనే ౭పి యై ర్విరచితా సౌదామనీసంహతిః,
తే ద్విత్వాణ్యపి వాసరాణి న గతా నిర్వాణ మార్వావల
జ్వాలాడంబర మమ్ముఘా విదధిరే'వాలానలోద్యత్కణాః. ౧౦౮
ఆదీప్యమానః పనాత్మజవాలసంగా
దక్ష్తారశేషవిభవా మవలోక్య లజ్జామ్,
వ్యోమ్ని స్థితా నిశిచరా స్వగృహాణి నూనం
నిర్వాపయన్త ఇవ నేత్రభవైః పయోభిః. ౧౦౯

వ్యం తథాయై, నిర్దేషే మేఘరహితే ౭పి, సౌదామనీసంహతిః విద్యుల్లతా శ్రేణిః,
తథాత్వేన పరిణత మి త్యర్థః, అశక్యకరణో ౭పి రావణవధః ఏవ మేవ సంభవిష్య తీతి
సూచనార్థమిత్థం నిర్దేశ ఇతి బోధ్యం, తే వాలానలోద్యత్కణాః హనుమత్ప్రంశులాగ్ని
సముత్థితస్ఫులింగాః, ద్వేత్రీణివా ద్విత్వాణి 'సంఖ్యాయుప్యయాన' న్నే త్యాదిరా బహుప్ర
హిః 'బహుప్రచా సంఖ్యేయే దజబహుగణా' దితి ఉచ్చ్యత్యయ స్వమాసాంతః, తాన్యపి
వాసరాణితావత్స్వపి వాసరేద్విత్యర్థః. ని. 'వా తు క్షి జే దివసవారా' విత్యమరః,
'అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా' అంబుధౌ, నిర్వాణం శాంతిం, న గతా నస్రాప్తా స్సం
తః, నశబ్దస్య నశార్థస్య 'సుపువే'తి సమాసః, ఔర్వావలజ్వాలాడంబరం బడబాగ్ని
లాసంభ్రమం, విదధిరే చక్రః, క్షీప్రమేన సకలరాక్షససంహారాభిద్యోతకవైభవీత్యవృ
త్తిసూచనార్థ మిత్థం నిర్దేశ ఇతి మంతవ్యం, ఆత్మాగ్నికణానాం నీరాజననిర్మాణాద్యనం
బంధే ౭పి తత్సంబంధకథనాదనంబంధనేసంబంధరూపాతిశయోక్తిః, శార్దూలవిక్రీడితం
వృక్షమ్. ౧౦౮

ఆదీప్యమానేతి. ఆదీప్యమానో జాజ్వల్యమానః యః పవనాత్మజవాలః తస్య
సంగా త్వంవర్కా ధేతోః అంగారవివశేషః శిష్టాంశో యస్య స తథోక్తౌ విభవ స్స
మృద్ధి గృహ్లాస్తాం, కాత్వేన్నీన దక్ష్తా మిత్యర్థః, లంకా, మహాలోక్య, వ్యోమ్ని అంత
రిక్షే, స్థితాః, నిశిచరాః రాక్షసాః, స్వగృహాణి దహ్యమానాని నిజమందిరాణి, యద్య
పి. ని. 'గృహాఃపుంసంభూమ్యేవ' త్యమరః. తథాపి మహాకవిప్రయోగ బాహుళ్యా
దమిలోఢో ద్రష్టవ్యః. † నేత్రభవైః పయోభిః బాహ్వీకైః, నూనం నిశ్చితం, నిర్వాప
యంతః ప్రశమయంత ఇవ, అలక్ష్యం తేతి శేషః. ఉత్ప్రేక్షాలూకరః, యథా చవ్య

† అత్ర వక్తవ్యం ఆయోధ్యాకాండే ఆభవత్ గృహాణిత్యత్ర ద్రష్టవ్యం.

1 వాలానిలాగ్నికణాః.

చక్రే శక్రజిదాజ్ఞయా రణముఖే య త్కర్తృ రక్షోగణ
 స్తత్కర్తుం 'రజనీచర ఊతిభృతాయుక్తో'ఽప్యశక్తోభవేత్,
 సప్తార్చి శ్చ హనూమతా పరిచితో లజ్జా మథాక్షీ ద్యథా
 తత్ప్రీతా¹ మరుతా ముఖోఽపిన తథా దాహక్రియాయాం పటుః.
 ప తస్మిన్ హనూమదరణే ప్రభవే హుతాశే²
 శుద్ధిం విధాయ పతి మేవ సమేతు మైచ్ఛత్,³

మానం గృహాదిః మున్నతదేశ మరుహ్య జలైః ప్రశమయంతి తద్వ దిత్యుల్లేఖార్థః,
 వసన్తలికావృక్షమ్. ౧౦౯

చక్ర ఇతి. రక్షోగణో రాక్షసనివహః, శక్రజిదాజ్ఞయా ఇంద్రజిన్నిదేశేన, ఉప
 లక్షితః, న తు సాక్షాత్, చక్రేచకార, తత్కర్తృ, ఊదాచరక్షినిభృతా రాక్షససార్వ
 భామేన రావణేన, యుక్తోఽపి సాక్షాత్సహితోఽసి, కర్తృ, మత్తః ఆనమర్థః, భవేత్,
 న శక్తుయాదిత్యర్థః, తదపేక్షయా. పుత్రసామర్థ్యనైర్వివ బలిష్ఠత్వానిచి భావః,
 సంభావనాయాం లిఖ్, ఏవం సప్త ఆర్చింషి యస్య స సప్తార్చిః అస్మి శ్చ, హనూమ
 తా, పరిచితః ప్రవర్తితః, సుగతోవా, యథా, లజ్జా, మథాక్షీత్ దదాహ, శథా,
 తత్ప్రీతా హనూమజ్జనకేన, మరుతా వాయునా. యుత స్సహితోఽసి, దాహక్రియా
 యాం దహనకృత్వే, పటుః సమర్థః, న భవేత్, వాయుపరిచయాపేక్షయా తత్పుత్ర
 పరిచయస్య అత్యవశ్యంభణహేతుత్వా దితి భావః, వాయుసాహాయ్య దవ్యధికం
 లజ్జాం దదాహేతి పరమార్థః, అత్ర పూర్వవాక్యే రావణసహితస్య రాక్షసగణస్య
 ఇంద్రజిదాజ్ఞాకృతకర్తృకరణసామర్థ్య సంబంధే¹, సంభావనయా తదసంబంధాభిధా
 నా త్సంబంధే² అవ్యసంబద్ధరూపాలితయోగిః, తథోత్తరవాక్యే వాయుసఖస్య సప్తా
 ర్చిమః హనూమత్పరిచయసంగతదాహకృత్యకరణసామర్థ్యసంబంధోక్తే రలితయోగిః.
 అనయా ర్థప్రస్తుతద్వారాః తయా సాపేక్షత్వా త్సంకరః. శార్దూల పిక్రీడితం
 వృక్షమ్. ౧౧౦

తస్మిన్నితి. రణకేళికుతూహలేన యుద్ధక్షీడాసముఖ్యకేన. లంకేశ్వరేణ రావ
 ణేన, బాహుబాల్ భుజవరాక్రమాత్, అవహృతా అనితా సురరాజలక్ష్మీరింద్రసామ్రా
 జ్యక్షీః తస్మిన్, హనూమానేవ అరణిః అస్మి మంధనదారునిశేషః. ని. 'నిర్మంధ్యదా
 దుణి త్వరణి ర్ద్యయో' రిత్యుతురః, స ప్రభవః కారణం యస్య తస్మిన్, తత్సముత్పా
 దిత ఇత్యర్థః, హుత మహ్నీతి హుతాశే అగ్న్య, కర్తవ్యుత్. శుద్ధిం సంస్కారం,

1 ఊదాచరక్షితి. 2 అయుక్తోఽభవత్. 3 మతుకః,

లక్ష్మీశ్వరేణ రణకేళికుతూహలేన
బాహుబలా దవహృతా సురరాజలక్ష్మీః.

౧౧౧

ప. వాచా మిదానీం కిము విస్తరేణ
లక్ష్మీపురీం రావణ బాహుగుప్తామ్,
కాకుత్స్థదూతోఽయ ముపేత్య చక్రే
కృతాన్తదూతస్య సుఖప్రవేశామ్.
పౌలస్త్యపాతకిసమాగమజాయమాన
మేనః పునాన ఇవ మారుశియాయజ్ఞాఃః,

౧౧౨

విధాయ. పాపిష్ఠరావణసంపర్కజనితపాపం విశోభ్యేశ్యర్థః, పరిం నిజభర్తార, మింద్ర
మేవ, సమేతుం సంగంతు. మైచ్చల్ ఇచ్చతి స్త, యథా కుతస్మి త్కారణాల్ కాచ
న సాధ్యేకుత్రచి దవవిక్రస్థతి స్థిత్యాపరిణామకాలే సంస్కారపరిశుద్ధా సతీ పున ర్నిజ
భర్తార మేవ జిగమిమతి తద్వ్యత్యర్థః. ఇచ్చతేర్దజ్. 'అడజాదీనా' మి త్యాడాగమః
'అట శ్చే'తి వృద్ధిః, అత్ర సురరాజలక్ష్మ్యో ఈదృశేచ్ఛాఽసంబంధేఽపి తత్సంబంధో
క్తే రరిశయోక్తిః, ఏతేన రావణస్య వినిపాత ఆసన్న ఇతి సూచ్యతే. వసన్తలికా
వృత్తమ్.

౧౧౧

నిగమయతి. వాచామితి. ఇదానీ మస్మిన్నవసరే, సంస్కారోచితకాల ఇత్యర్థః,
వాచాం విస్తరేణ వచనప్రపంచన, 'ప్రథనేవావ శబ్ద' ఇతి ఖజ్జ్ ప్రతిషేధే 'మూ
దోర' బిత్వప్, అత ఏవ ని. 'విస్తారో విగ్రహో వ్యాస స్స తు శబ్దస్య విస్తర' ఇత్య
మరిః, కిము, న కి మపేత్యర్థః, కింతు ఆయం కాకుత్స్థదూతః హనూమా నుపేత్య
ఆగత్య, రావణబాహుగుప్తాం, దుష్ప్రవేశా మిత్యర్థః, లక్ష్మీపురీం కృతాంతదూ
తస్య, యమకింకరానా మి త్యర్థః, ని. 'కృతాంతో యమసిద్ధాంతా' విత్యమరిః. సుఖ
ప్రవేశాం సుఖేనప్రవేశం శక్యాం, చక్రే, అనాఘాతనిధనగంధానాం లంకాపురస్థ
యాతుధానానాం నిసనం విధాయ తద్ధ్వారా పూర్వ మసంభావికప్రవేశాన్ యమ
కింకరాన్ సర్వసామర్థ్యేన ప్రవేశయామా నేత్యర్థః, ఏతేన ఉత్తరత్రా ప్యేతేహం నిరా
ఘాటసంచారత్వం సూచ్యతే. వృత్తముపజాలిః.

౧౧౨

పౌలస్త్యేతి. మారులిః హనూమా నేవ యాయజ్ఞాఃః యజ్ఞకర్తా, ని. 'ఇత్యా
శ్శిశ్నాయాయజ్ఞాః' ఇత్యమరిః 'యజ్ఞపదకాం మచ' ఇతి యజతే ర్యదంతా దుక ప్రత్య
యః, పౌలస్త్యో రావణ ఏవ పాతకి బ్రహ్మహత్యాదిపాతకవాన్ తస్య సమాగమేన
సంగత్యా జాయమానం సంపద్యమానం, వినః, తత్సంయోగీచ వంచమ ఇతిన్యాయాల్

నిర్వర్తితాక్షవిజయో నిజవాలవహ్నా

హుత్వా పలాశసమిధ స్సుగతి ర్భూవః.

౧౧౩

లజ్జాదాహేఽప్యనార్థం రఘుపతిదయితాంచారణోక్త్యావిదిత్వా
సానన్ద స్తాం ప్రణమ్య ప్రతిగమనవిధౌ ప్రాప్య తస్యా నియోగమ్,
ఆరుహ్యరిష్టశైలం నిధి మసి పయసాం సైర్వర ముత్తీర్య వేగా
చ్చక్రేగత్వామహేంద్రాంష్లవగ'కులపతీక'పూర్ణ కామాక'హనూమాక'.
గ. అథ యథార్థం సైన్యాధిపాక' సంమాన్య మారుతి'స్తై రను

సంభావికదురిత మిత్కర్థః. సి. 'కలుషం వృజినైస్సంఘంసంహోదురితదష్కృత' మిత్కమరః పునాన ఇన విశోధయన్నివ, పాపనోదనం కుర్వాణ ఇవే త్యుత్పేక్షా, పూజా శ్యానత్, నిర్వర్తితాక్షవిజయః విరచితాక్షమహారసిధనః, కృతేంద్రియజయశ్చ నక. ని. 'అక్షో' రథస్యావయవే పాశకే చాక్ష మింద్రియ' మితి విశ్వః, నిజహలే యో పన్నీః హుతాశనః తస్మిన్, పలం మాంస మశ్నంతీతి పలాశాః. ని 'పలాఽస్త్రీ పలలం మాంస' మిత్కభిధానాత్ పలాశాః రాక్షసాః తపివ పలాశసమిధః పలాశ వృక్షసమిధః తాః, హుత్వా, సుగతిః ఆప్రతిహత గమనః, శోభనహాక శ్చ, బభూవ, అత్ర శ్లేషోత్పేక్షానుప్రాణితః సావయవరూపకాలంకారః. వసంతతిలకావృక్షమ్. ౧౧౩

లక్ష్మేతి. లంకాదాహేఽపి రఘుపతిదయితాం శ్రీరామప్రేయసీం సీతాం, చారణానాం సభశ్చరాణాం గంధర్వాదీనాం ఉక్త్యా వచనేన, అనార్థాం ఆపీడితాం, అనన్ద మితి యావత్, విదిత్వా జ్ఞాత్వా, ఆకపివ సానందః ససంతోషః, తాం సీతాం ప్రణమ్య సమస్కృత్య, ప్రతిగమనవిధౌ ప్రతిప్రయాణవిధానే విషయే. ని. 'విధి ర్విధానే దైవేఽపీ'త్యమరః, తస్యా స్త్రీతాయాః, నియోగం ఆజ్ఞాం, ప్రాప్య, తతః ఆరిష్టశైలం ఆరిష్టభ్యం పరతీరస్థం పర్వతం, ఆరుహ్య పయసాం నిధిం సముద్రమసి, సైర్వరం యథేచ్ఛం, ఆప్రతిహత మితి యావత్, ఉత్తీర్య ఉల్లంఘ్య, మహేంద్రం అంగదాద్యధిష్ఠితం మహేంద్రాపర్వతం, గత్వా, హనుమాక', వ్యవగకులపతీక' అంగద జాంబవన్మలసీలాదిష్టవగేశ్వరాక', పూర్ణ కామాక' సంపూర్ణమనోరథాక', చక్రే, అత్ర ఆవివస్థరేణ కథనయోగ్య స్యాప్యర్థస్య సంక్షేపేణోక్తే స్సంక్షేపః నామ గుణః, తదుక్తంవిద్యానాథేన, 'సంక్షేపార్థాభిధానం యత్ సంక్షేపః పరిక్షీర్తిత' ఇతి, స్థగరావృక్షమ్. ౧౧౪

అథేతి. అథానంతరం. మారుతిః హనుమాక', యథార్థం యథాయోగ్యం,

యుక్తః 'స్వకీయవృత్తాన్త మఖిల మ్భ్యాతవాన్.

౧౧౫

గ. తదను పవనతనయవచనముదితా వానరవరూధినీ యూధనా
థానుయాతా తద్దర్శనజనిత మానంద మానందశరథా దాశరథా సుగ్రీ
వే చ సంవిభజ్యేన వీక్షీతు మహ మహమికయా థావంతీ మధ్యేసరణి
దధిముఖకృతావనం మధువనం హనూమదనుచుత్వాభిభూయ మధు
పానసుఖ మనుబధూవ.

౧౧౬

నైన్యాధిపాన్ జాంబవదంగదాదినేనాజతీన్, సంమాన్య మానయిత్వా తైః నైన్యా
ధివైః, అనుయుక్తః 'కథం దృష్టా త్వయా దేవీ కథం వా తత్రవర్తతే' ఇత్యాదిసా
శ్చస్త్ర స్మక్, అఖిల మశేషం, స్వచ్ఛతాన్త, మ్భ్యాతవాన్, ఉత్పతనాదినీతాదర్శనల
జ్ఞా దాహంతాం నిజవార్తా మశేషాం కథయామా నేత్యర్థః

౧౧౭

తదన్వితీ. తదను తదనన్తరం, పవనతనయవచనముదితా హనూమద్వాక్యశం
తుష్టా, వానర వరూధినీ కపిసైన్యమ్. ని. 'వరూధినీబలం సైన్యమిత్యర్థః, యూధనా
థానుయాతా జాంబవదాదినీయాధాధిపానుయాతా. తదా తద్దర్శనజనితం సీతావలొక
నసముత్పన్న, మానందం, ఆనందశరథా ఆనందపాగరే, సిత్యవిరితిశయానందపరిపూర్ణ
ఇత్యర్థః, దాశరథా శ్రీరామే సుగ్రీవేచ, సంవిభజ్య సన్యగ్వివిధ్య, వీక్షీతుం, ద్రష్ట
మితేభిఃప్రేక్ష, సీతావలొకనవార్తాకథనేన శ్రీరామసుగ్రీవానందయో రన్తరం
పరీక్షీతు మిత్యేర్థః, అహమహమికయా పరస్పరాహజ్ఞారేణ, అహమహమికా
వ్యాఖ్యాతా అరణ్యకాండే 'అహమహమికయే' త్యత్ర, థావంతీ థావమానా, ఆతి
వేగేన ప్రద్రవంతీ సతీ త్యర్థః, మధ్యేసరణ్యాః మధ్యేసరణి మార్గమధ్య ఇత్యర్థః,
'పాశేమధ్యే వృష్ట్యా'వేత్యన్యాయాభావః, తత్సన్నియోగా దేకారాన్తత్వం చ మధ్య
శబ్దస్య, దధిముఖేన దధిముఖాశ్చేన సుగ్రీవమాతులేన వానరేణ కృత మవనం
రక్షణం యస్య, తథోక్తం, 'అవరక్షణే'భావే ల్యుట్, తథా చ శ్రీరామాయణమ్.
'య ద్రక్షతి మహావీర్య స్సదా దధిముఖః కషిః, మాతులః కపిముఖ్యస్య సుగ్రీవస్య
మహాత్మనః'ఇతి. మధువనం మధునామకసుగ్రీవోద్వాసవనం, మధుప్రచురత్వాల్
మధువన మిత్యన్వర్థసంజ్ఞా, హనూమదనుచుత్వా హనూమదనుజ్ఞయా, అభిభూయ
ఆక్రమ్య, మధుపానేన క్షౌద్రపానేన య త్సుఖం, తదనుబధూవ, యథేష్టం మధ్య
పిబదిత్యర్థః. ని. 'మధు మధ్యే పుష్పరసే క్షౌద్రే'పీత్యమర్థః.

౧౧౮

ప. అథాబ్రవీ ద్వివరతుంగ మంగదం

కృతాంజలి ర్దధిముఖ ఏషరోషవాన్,

వలీముఖా న్నధుభజనే శిలీముఖాన్

భవానిమాన్ ఝడితి నివారయే దిటి.

౧౧౭

గ. అయ మ ప్యేన మవోచత్.

౧౧౮

ప. దశముఖపురమధ్యే వీక్షితా మైధి లీలి

శ్రవణమధు వితిర్ణం యేన వీరేణ మహ్యమ్,

దధిముఖ యది సోఽయం భాషతే కో నిరుంధ్యా

న్నధు పిబతు యథేచ్ఛం వాహినీ వానరాణామ్.

౧౧౯

అథేతి. అథానంతరం, రోషవాన్, మధుసూక్ష్మస్థినికరోషవాన్, ఏషః దధి ముఖో ఐనపాలకః, తదా కృతాంజలిః విరచితకలసంపుట స్ఫుక్, సార్థనాలక్షణ మేతత్, గిరివరతుంగం, మహాన్నత మిత్యర్థః, అంగదం యువరాజం, అబ్రవీత్. కిమితి భవాన్, మధుభజనే మధుపానే, పుష్పరసాస్వాదే చ. శిలీముఖాన్ అశీత్. ని. 'అభిబాణో శిలీముఖా' విత్యమగః, రూపకాలంకారః, ఇమాన్, వలీముఖాన్ కషీన్, ని. 'కషిష్టపంగష్టపగళాఖామృగవలీముఖా' ఇత్యమగః ఝడితి అంజనా, నివార యేత్, నిరుంధ్యా, దిటీర్ణే, మబ్రవీ దితి పూర్వేణ సంబంధః, అన్యథా మహోగ్ర కాసన స్ఫుగ్రీవో దండయుష్య లీలి భావః, 'శేషే ప్రళయ,' యుష్మదస్తద్యుతిరి క్తస్య భవచ్ఛబ్దస్య శేషత్వానితి, రుచిరావృత్తం 'చతుర్ద్రపై రిహ రుచిరా జభిష్టగా' ఇతి లక్షణాత్.

౧౧౭

అయమితి. అయ మంగదోఽసి, ఏనం దధిముఖం ప్రతి, అవోచత్ ఉక్తవాన్.

ఆ. తస్య)కారమేవాహ. — దశముఖేతి. దశముఖపురమధ్యే లక్ష్మీపురమధ్యే, మైథిలీ సీతా, వీక్షితా దృష్టా, ఇ త్యేషం భూకం, శ్రవణ మధు శ్రోతామృకం, యేన, వీరేణ, మహ్యం, వితిర్ణం దత్తమ్. ని. 'విశ్రాంతం విశరణం స్పర్శనం ప్రతిపాదన' మిత్యమగః, హే దధిముఖ, సోఽయం వీః, భాషతే యది ఆజ్ఞాపచనం వదతి చేత్, కః కోవా, నిరుంధ్యాత్ నివారయేత్, న కోఽసి నిరోధం శక్తుయా ది త్యర్థః, 'శశిలి'శ్వేతి లిక్ష్, సకలవానరజీవాతుభూతమైథిలీకథామధుప్రస స్యేన్నర్దుగుపానని వారణం కథం యుక్తం స్యా దితి భావః, అతః వానరాణాం, వాహినీ నేనా, యథేచ్ఛం ఇచ్ఛాసదృశం, యథేష్ట మితి వా'పాతః, మధు, పిబతు, మానినీవృత్తమ్. ౧౧౯

గ. తదను¹భయవశసముపనతదధిముఖవచనవిదితమధువనకదనపరి²గణితజనకదుహితృదర్శనజనితప్రమనభరభరిత స్తవనతనయ స్తత్ర తను వికృతి మతనుత³దధిముఖాగమననిమిత్తసంపత్తిమ్. ౧౨౦

ప. ఆరు పశ్యద్రి మ థావరుహ్య వివినా న్యాసాద్య నానాఫలా న్యాసాద్యప్లుత మారచయ్య వదనై⁴రాపాద్యవాద్యక్రమాత్, అలింగ్య ద్రుమ మక్రమం మదవశా దాధూయ పుచ్చచ్చటా

అ. తతః కింజాతం త త్రాహ. — తదన్నిలి. తదను అంగదవదనానంతరం, భయవశేన భయపారశంక్రేణ సమపనతస్య సమీపం ప్రాప్తస్య దధిముఖస్య వచనేన విదితం జ్ఞాతం య న్నధువనకదనం వానరకృతమధువనోల్లుంఘనం తేన పరిగణితం పరిసంఖ్యాతం నిశ్చిత మితి చూచత్, య జ్ఞనకదుహితృదర్శనం సీతావనాకనం శజ్జనితేనకదుత్పాదితేన ప్రమదభరణ హర్తారితయేన భరితః సంజాతభరణి, ఆనందపరపూర్ణ ఇత్యర్థః భరిత ఇత్యక్ర తారకాదిత్వాదిత్, ప్రమదేత్యక్ర 'ప్రమదసంపదాహర్ష' ఇత్యప్రత్యయాంతో నిపాతితః, తవనతనయ స్సగ్రీవః, తత్ర తస్మిన్ సమయే, దధిముఖాగమనమేవ నిమిత్తసంపత్తిః కాగణహమగ్రీయస్యాస్తాం, తనువృత్తిం ముఖవికాసనేత్రవిష్ఫారస్కంధోష్ణమనరోమాంచవత్త్వాదిగాత్రచేష్టా, మణుత ఆకరోత్, మధువనకదనశ్రవణా తీతానందర్శనం నిర్ణయ పరమానందభరితోఽఘాదిత్యర్థః. ౧౨౦

అ. ఆనంతరం కపినేనాఽపి నికటపర్వతస్థుభూమిత్యాహ — ఆరుహ్యేతి. అద్రిం మార్గం పర్వత, మదివ్యా, ఆ థావరుహ్య, పర్వతారోహణావరోహణక్రీడా మనుభూయత్కర్మ, వివినాని అరణ్యాని, ఆసాద్య ప్రవిశ్య, నానాఫలాని పనసరసాలాదివిభఫలాని, ఆసాద్య భుక్త్వా ప్లుతం, పల్లితానీత్యర్థః, ఆరచయ్య కృత్వా 'ల్యపిలఘుపూర్వా' దిత్వయా దేశః, వదనై ర్దుభౌః, వాద్యక్రమాత్ డిండిమాదివాద్యధ్వనిప్రకారాత్, ఆపాద్య వాదయత్వా, తథా ద్రుమం, ద్రుమ నిత్యర్థః, అక్రమం అవగతక్రమం, మేహనోత్థాపనాఽజగుస్సితాచరణేన అవగతమర్యాద మిత్యర్థః, ఆఙ్గివ్య మదవశా న్నధుపానజనితదృవశా, త్పుచ్చచ్చటాం లంగూలజాలం, ని. 'బృందం జాలంచక్రవాళం జాలకంపేటికా చ్చటే' తి వైజయంతీ, ఆధూయ చాలయత్వా, ఆహం ప్రథమోఽహం ప్రథమ ఇతి యస్యాం క్రియాయాం సా అహంప్రథమికా. మయూరవ్యంసకాదిత్వా త్వమాసః, స్వాధే క ప్రత్యయః. తయా వీనా ఘోర్ణా, వికత్పూర్వకయా థావమానేత్యర్థః, కపీణాం చమూః వానరసేనా, ఆరా త్వమీపే, ని. 'ఆరా

మారాదావిరభూ దహంప్రథమికాపీనా కపీనాంచమూః. ౧౨౧
 నిద్రాత్యయా దగుణితేన సమీరపుత్ర
 సౌమిత్రి నేత్రయుగళేన నిషీయమానః,
 చూడామణిం కరతలే కలయన్ వవందే
 పాదారవిందయుగళం భరతాగ్రజస్య. ౧౨౨

ప. అక్లేశసంభూతగతాగతాభ్యాం వితీర్ణ 'విస్తీర్ణమహార్ణవో'ఽపి,
 ఆనందసిన్ధౌ పుతనాసమక్ష మక్షస్య హంతా నితరాం మమజ్జ.

ద్వారసమీపయో' రిత్యమరః. ఆవి రభూత్, అలక్ష్యతేత్యర్థః, ఆత్ర కపిసాభ్యావ్యే
 న యథావద్వస్తు వర్ణనా త్వభావోక్తి రలంకారః, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్.

ఆ. కతః కిం తత్రాహ. — నిద్రేతి. సమీరపుత్రో హమామ, నిద్రాత్యయా ని
 ద్రాభావాత్, యావ ద్వనవాసం నిద్రాహారయోరభావా దితి భావః, అగుణితేన పాట
 లితేన, సౌమిత్రి నేత్రయుగళేన లక్షణనయనయుగ్గేన, నిషీయమానః, ఆత్మాదరేణ
 అపహాక్యమానస్సన్నిత్యర్థః, విలేనశ్రీరామాపేక్షయాపి లక్షణ సైవ భూయాన్ హ
 నూమదాగమనప్రతీక్షణాదరో విద్యత ఇతి సూచ్యతే, చూడామణిం సీతాయా అభిజ్ఞాన
 భూతం శిరోరత్నం, కరతలే, కలయన్, శ్రీరామాదీనాం యథా చక్షుర్లోచరం స్యాత్
 తథాధారయ న్నిత్యర్థః, సీతాం దృష్ట్వా సమాగత ఇతి ప్రథమ మవచనేనైవ జ్ఞాప
 నార్థమితి భావః, భరతాగ్రజస్య శ్రీరామస్య, పాదారవిందే ఇవేత్యుచ్యతే, సహసో
 న తు రూపకం, ఆన్యథోక్తరవదప్రాధాన్యే తత్ర వన్దనాయోగాత్, తయోర్యుగళం,
 వవందే నమశ్చకార, వసంతిలకావృత్తం. ౧౨౨

అక్లేశేతి. అక్షస్య హంతా అక్షతుమారమరోహనూమాన్, అక్లేశేన అనా
 యానేనైవ సంభూతే సంజాతే యే గతాగతే యాతాయాతేతాభ్యాం, వితీర్ణో విలం
 భితః విస్తీర్ణమహార్ణవః పురుషాంతరమస్తరమహాసముద్రో యేన స తథోక్తో'ఽపి, అష్టో
 స్సమీపే సమక్షం సమీపార్థే'ఽవ్యయాభావః 'అవ్యయాభావే శరత్ప్రభృతిభ్య' ఇతి
 టచ్చిత్యయః, పుతనాయావారనేనానూః, సమక్షం పురతః, నితరా మత్యంతం,
 ఆవ్యయః దాష్టప్రత్యయః, ఆనందసిన్ధౌ ఆనందసాగరే, మమజ్జ మగ్నో'ఽభూత్, ఈ
 దృష్టహాకపిరవాహినిమగ్న్యే అహమేక ఏవ మహాదధి ముల్లంఘ్య సీతాం దృష్ట్వా
 పునరాగతో'ఽస్తీత్యేనంభూతభావణప్రవర్తకమహాభాగ్యసంపన్నో'ఽభవ మిత్యుచ్యతా
 నన్దతుద్బలితాన్దఃకరణో'ఽభూదిత్యర్థః. అత ఏవ విరోధాభాసో'ఽలంకారః. పృత్త
 ముచకాతి, ౧౨౩

ప. అసీతచూడామణిసన్నిధానా దావిగిప్రమోదేనరఘూద్వహేన,
తత్రానుయుక్తః¹ పవమానజన్తావిజ్ఞాపయామాస కృతప్రణామః.

ప. లజ్జాపురో పవన²సీమ్యథ రాజపుత్రీ
మాలోకయం నిశిచరిగణబాధ్యమానామ్,
కేనాపి పాతకవశేన సుపర్ణలోకే
బందీకృతా మివ భుజంగమరాజకన్యామ్.

౧౨౫

ప. దేవ్యా స్త్వదీయాన్వయకీర్తనేన
త్వస్తుద్రయాచ వ్యవసీయ శోకమ్,

అసీతేతి. అసీతస్య హనుమదాహృతస్య చూడామణేస్తే తాశిరోరత్నస్య సన్నిధానా తస్మిన్నిధ్యా ధేలోః, అవిగిప్రమోదేన ప్రాదుర్భూతానందేన, రఘూద్వహేన రఘునందనేన, తత్ర తస్మిన్ సీతావృత్తాన్తే విషయే, అనుయుక్తః పృష్ఠః, పవనాత్మజస్తా హ నూమాత్, కృతప్రణామో విహితసీతాసమస్కారస్యత్, తథాచ శ్రీరామాయణమ్. 'ప్రణమ్యశిరసా దేవ్యై సీతాయై తాం దిశం ప్రతి, ఉవాచ వాక్యం వాక్యజ్ఞ స్సీతాయా దర్శనం యథే'తి, విజ్ఞాపయామాస, సీతావలోకనవార్తాం కథయామానేత్యర్థః, పూర్వ మాగమనానంతరకర్తవ్యతయావిహితో రామసమస్కారః ఇదాసీం తు సీతా శుభవార్తాకథనప్రారంభసంతోషాదిచేకా త్తన్నమస్కార ఇతి వేదికప్రసంగం, ఇంద్రవజ్రా వృత్తమ్.

౧౨౬

అ. విజ్ఞాపనప్రకారమేవాహ-లజ్జేతి. అథ విజ్ఞాపనారంభే మంగళాచారే వా. ని. 'మంగళానంతరారంభప్రశ్నకారేన్నైష్యహో ఆథో'శ్శ్లోమరః, లంకాపురస్య రావణరాజధాన్యా ఉపవసీమ్ని ఉద్వానవనప్రదేశే, ఆశోకవరికామధ్య ఇత్యర్థః, నిశిచరిగణబాధ్యమానా మారక్షీకరాక్షసీనిపహవరపీడ్యమానాం, అశివిన కేరావ్యసిర్వాచ్యేన, పాతకవశేన పాపానుబంధేన, సుపర్ణలోకే, బందీకృతాం, క రాగారబద్ధా మిశ్యర్థః, భుజంగమరాజకన్యాం నాగరాజకన్యా మివ స్థితాం, రాజపుత్రీం జానశీం, ఆలోకయ చువలోకితవా నస్మి, ఉపమాంకారః, పన స్తలిలకావృత్తమ్. 'బందీకృతా మివవిభోభుజగేంద్రకన్యా' మితి పాఠాంతరమ్.

౧౨౭

దేవ్యాఇతి. త్వదీయాన్వయకీర్తనేన భవదీయ ప. శత్రుశంసయా, త్వస్తుద్రయా త్వదీయప్రత్యభిజ్ఞానాంగుళీముద్రికాయా చ, దేవ్యా స్సీతాయాః, శోకం విహద మ వసీయ నిరస్య, అశివిన వగిశ్రార్థకామః సంశ్రార్థమనోరథః, ప్రస్థాతుకామః పునరా

వార్తామభిజ్ఞానమయీ మయాచం

ప్రస్థాతు కామః పరిపూర్ణ కామః.

౧౨౬

ప. బ్రహ్మస్త్రవిత్రస్తజయంతకృత్యాం

కథాం చ విజ్ఞాప్య వనే ప్రవృత్తామ్,

చిరం రుదంత్యా జనకేంద్రపుత్ర్యా

చూడామణిః ప్రేషిత ఏష తుభ్యమ్.

౧౨౭

గ. కిం బహునా.

ప. దేవ తస్యాః ప్రతిష్ఠాసూ నసూ నాశైకపాలిశాన్,

గంతు మనా స్మక్, 'తుంకామ మనసోంపీ' తి తుమునో మకారలోపః, అభిజ్ఞానమయీ అభిజ్ఞానరూపాం, తాద్రుప్యే మయటి జీవ్, వార్తాం వృత్తాంతం, ఆయాచం యాచితవా నస్తి, ఇంద్రవజ్రవృత్తమ్.

౧౨౮

బ్రహ్మేతి. బ్రహ్మస్త్రాత్ దగ్ధమయాత్. విత్రస్తస్య విశేషతోభీతస్య జయంతస్య జయంతాసురసాముః కాకాసురస్య కృత్యంస్తనో ల్లేఖనరూపక్రియా యస్యాంతాం, గవనేచిత్రకూటతటవిహీన, ప్రవృత్తాం సంభూతాం, కథా మాఖ్యానికాం, అభిజ్ఞాప్య అభిజ్ఞానత్వేనోక్త్యా, చిరం, చిరకాలం, రుదంత్యా పూర్వానుభూతార్థస్వరణవశాత్ అపూరిత విముచంత్యా, జనకేంద్రపుత్ర్యా జనక్యాః ఏషోఽయం, చూడామణిః శిరోరత్నం, తుభ్యం, ప్రేషితః, వాగ్మూఢం వస్తురూపం చ అభిజ్ఞానద్వయం ప్రహిత మిత్కర్థః, పృత ముపజాలిః.

౧౨౯

అ. నిగమయతి-కిం బహునేతి. బహునా వాగ్వాన్యపారేణ కిం, నశిమపీశ్యర్థః.

ఆ. తథాపి కిందిద్వక్తవ్య మవశిష్టం విద్యత ఇత్యాహ—దేవేతి. హేదేవ స్వామిక్, ప్రతిష్ఠానాక్ ప్రస్థాతుమిచ్ఛాన్, ఉత్క్రమిష్యమాగా నిత్యర్థః తిష్ఠలే స్వన్నంతా దురత్రయః, తథాపి ఆశైకపాలితాన్ ఆశయా త్వదాగమనప్రతీక్షయైకయా పాలితాన్ గుప్తాన్, శివభాగవతవత్సమాసః, తస్యా స్తీతాయాః, అనూక్ ప్రాణాన్, తవాభిజ్ఞానముద్రయా అభిజ్ఞానరూపాంగుళీమద్రికయా, త యైవాభిజ్ఞానముద్ర

† 'బ్రహ్మస్త్రవిత్రస్తజయంతకాకకథా' మితి ప్రాచీనపాతే తు వ్యధికరణ బహు వీర్యశ్రయణిక్లేశో నేతి బోధ్యమ్.

ముద్రయిత్యా ప్రపన్నోఽహం త్వదభిజ్ఞానముద్రయా. ౧౨౮
ఇతి శ్రీవిదర్భరాజవిరచితే శ్రీమతి చమ్పూరామాయణే
సుందరకాండ స్సమాప్తః.

యా ముద్రాఫలిక యేతి జ్ఞిష్టరూపకం, ముద్రయిత్యా, నిరుభ్యేత్యర్థః, ఆహం, ప్రప
న్నః, ఆగతోఽస్మీ త్యర్థః. ౧౨౮

ఇతి శ్రీమత్సరమయోగీంద్రబృందమానసేంద్రియసందోహోమందానందలాభాభి
నందిత రఘునందన చరణారవింద మకరందాస్వాదన కందిళితసారస్వతేన ఆఖండతపః
ప్రచండమునిప్రకాండ మండలేశ్వరశాండిల్య మహామనిగోత్రావతంసస్య వంచనా
న్వయసుధాపారావారపారిజాతస్య ధన్వంతర్యవతారాంతరస్యాయోర్వేదప్రముఖ ని
ఖిల విద్యాసారసర్వజ్ఞ సార్వభౌమస్య కోండపండితవర్యస్య తనూజేన గంగాంబికా
గర్భరత్నాకరసుధాకరేణ రామచంద్రబుధేంద్రేణ విరచితాయాం చమ్పూరామాయణ
వ్యాఖ్యానాయాం సాహిత్యమంజూషికాసమ్యాఖ్యానాయాం సుందరకాండ స్సమాప్తః.

రామచంద్రార్చరచితా రామచంద్రపదార్పితా,
వ్యాఖ్యా సుందరకాండస్య పూర్ణా మంజూషికాభిధా.
శ్రీరామార్పణమస్తు.

శ్రీలక్ష్మణకవివరవిరచిత యుద్ధకాండః.

ప. దృష్టే యత్ర యదృచ్ఛయాపి వచసాం దేవీ పురో వర్తతే
సారస్యం మహా దభ్యుదేతి సదసి ప్రాగల్భ్య ముజ్జృంభతే,

శ్లో. ఆనీకం పగునాత్త జేన జనకత్వాపాలపుత్రీశరో
రత్నం మూర్త మివానురాగ మసకృ ద్దీప్త్య ప్ర మోదాన్వితః,
యో లోకత్రయకంటకం దశముఖం ప్రోద్ధర్తు మైచ్చ ద్ధులా
తోస్థియం వీరవరాగ్రణీ ర్జనకజాజాని స్సదా పాతు నః.

ఆ. ఇతం నిజచిత్రకవితాసభాజితసకలకవినమాజేన తత్ర భవతాభోజరాజేన విర
చితపంచకాండసంబంధం చమ్పూరామాయణప్రబంధం పరిపూరయితు కామేన లక్ష్మణనా
మ్న పండితవర్యేణాపశిష్టో యుద్ధకాండః, నిజవాగ్దేవవాసుసారేణ రచితస్తోత్రం
మయేదానీం వ్యాక్రియతే, ఆథ తత్ర భవాన్మవిః స్వచిక్కితస్య నిష్ప్రత్యూహ
పరిపూరణాయ శిష్టాచారసంప్రాప్తవిశిష్టేష్టగురుచరణారవిందభోజమహాం జన్మరణరూపం
మంగళం నిబధ్నాతి.

దృష్టఇతి. యత్ర యస్మిన్, దేశికపదాంభోజే, భోజే చ, యదృచ్ఛయా నీల
యాఽపి, అత్యాదరేణచే త్రిము వక్తవ్య మితి భావః దృష్టేఅపహాతి సతి, సృ
ణాం, మనుష్యమాత్ర స్యేత్యర్థః, ఏత చ్చ సర్వత్ర సంబంధతే, వచసా దేవీ సరస్వతీ,
పురోవర్తతే, ఉపాసనాదిప్రయత్నం విజైవ స్వయం సన్నిహితా భవతీ త్యర్థః, తథా
మహాదనం, కార్యకరణపర్యాప్తమిత్యర్థః, సారస్యం కవితారసజ్ఞత్వం. మధ్యుదేతి
అభ్యుదయం ప్రాసన్నీతి, సముత్పద్యత ఇత్యర్థః, 'అభ్యుదై తీ'తి పాతే ఆభిముఖ్యేన స
మీన మాగచ్ఛతీత్యర్థః, తథా సదసి, రాజనిదృశ్నభాస్విత్యర్థః, ప్రాగల్భ్యం సకల
విద్యావివరణప్రాధ్వ ముజ్జృంభతే విజృంభితం భవతి. తథా సకలా స్సమస్తా ఆపి,
కలా ఇతిహాసాగమాద్యా శ్చతుష్టపైవిద్యాః, జ్ఞాయంతే అభ్యయనపరిశీలనాభ్యాసా
భావేనైవ తత్వతోఽనుబంధతే, తథా నవా అత్రార్వా, కీర్తి స్సత్సమాఖ్యా జా
గర్తి విలసతి, తత్ర తస్మిన్దేశికపదాంభోజరాజే చ, మమ, చేతః, స్నిహ్యతి, ఉక్తరీత్యా

జ్ఞాయంతే సకలాః కలా అపి నృణాం జాగర్తి కీర్తి త్నవా
చేత స్నిహ్యతి తత్ర దేశికపదామ్భోజే చ భోజే మమ. ౧

ప. భోజేన తేన రచితా మపి పూరయిష్య
న్నప్రియసాఽపి వచసా కృతి మత్యుదారామ్,
వ ప్రీడితోఽహ మధునా నవరత్నహార

బహుశ్రేయస్కరత్వాత్తామకం మనస్తత్ర స్నేహాయుక్తం భవతీ త్యర్థః, చతుష్టప్తి
కలాస్తు 'ఇతిహాసాగమాద్యా శ్చ కావ్యాలంకారనాటకమ్, గాయకత్వం కవిత్వం చ
కామశాస్త్రం దురోదరమ్. దేశభాషావిజ్ఞానం లిపికిర్త్య చ వాచకమ్, సర్వాణి చాప
దానాని స్వేశాస్త్రం తు శాకునమ్. సాముద్రికం రత్నశాస్త్రం రథాశ్వగరికాశలమ్,
మల్లశాస్త్రం సూదకర్తృ భూమిహాసం చ దోహదమ్. గంధవాదో ధాతువాదః ఖన్యా
వాదో రసస్య చ, జాలవాదోఽస్మిన్సంస్తంభః ఖద్గస్తంభోజలస్య చ. వాచస్తస్సంభో
వయస్తస్సంభో వశ్యాకర్షణ మేవ చ, విద్యేషణోచ్ఛాటనే చ మారణం కాలవంచనమ్.
వయసిష్టవచాత్యం పాదుకాసిద్ధి రేవ చ, మృత్సిద్ధి ర్ముటికాసిద్ధి రైంద్రజాలిక మేవ
చ. అంజనం నరదృష్టిస్తు వంచనం స్వరవంచనమ్. మణిమంత్రేషధానాం చ సిద్ధయ
శోచకర్తృ చ. వేత్రణాహాశ్చమృద్ధాయవేణువర్ణాంజనక్రియాః, ఆదృశ్యకరణీ దూరక
రణీమృగయా రలిః. వాణిజ్యం పాశుపాల్యం చ కృషి రాహవకర్తృ చ, లావకుక్కుట
మేషాదియధికారణకౌశలమ్. చతుష్టప్తికలా శైవతాః కలావిద్భిః ప్రకీర్తితా' ఇతి
అనుప్రాసోఽలంకారః, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్, లక్షణం తూక్తమ్. ౧

అ. సంప్రతి స్వాహంకారం పరిహరి. — భోజేనేతి. తేన అసాధారణమహిమా
స్పదతయా ప్రసిద్ధేన, భోజేన, అపి రలిశయార్థకః. రచితాం ప్రణీతాం, అత ఏవ
అత్యుదారాం, రసాలంకారాద్యుల్లసితశబ్దార్థసంఘటనోజ్జ్వలితకరయా అత్యంతగమ్భీరా
మిత్యర్థః, కృతిం కావ్యం, ఆప్రియసా అత్యల్పేన, ఈషస్తాత్ర గౌరవరహితేనాపీత్య
ర్థః, 'ద్వివచనవిభజ్యే' త్యాదినా ఈయసుక్ ప్రత్యయః, వచసా, పూరయిష్యత్ పూరి
తాం కరమ్యత్, అహ, మధునా అన్వినా, 'అధునే'తి నిపాతనా త్సాధుః, ప్రీడితో
లజ్జితో, నజాతః, క్షాయం సర్వజ్ఞభోజప్రబంధః క్వచనా మదీయనాల్పిష్టేన వచనేన
తత్పరిపూరణ మితి లజ్జాం న గతోఽస్మీత్యర్థః, కుత ఏకదిత్యాశంక్య తత్ర ఆర్థాంత
రం న్యత్యతి, కిం తు తభాషా త్యర్థః, తంతుః సూత్రం, నవరత్నహారసంగేన సూతన
మాణిక్యహారసమాగమేన, హృది వక్షసి, మానసే చ, ధార్యత ఏవ, న తు పరిహాయతే

సంగేన కింతు హృది ధార్యత ఏవ తంతుః.

౨

ప ముద్రాముద్రితజీవితాం జనకజాం మోహకులం రాఘవం
చూడారత్నవిలోకేన సుచిరం నిధ్యాయ నిధ్యాయ చ,
ప్రారేభే హృది లక్షణః కలయితుం పౌలస్త్యవిధ్వంసనం
ధీరః పూరయితుం కథాం చ విమలా మేకేన కాంతేన సః. 3

ప. ఆనందమందర మనంతర మాంజనేయా

దాకర్ణ్య వృత్తి మనఘాం జనకాత్మజాయాః,

ఇత్యర్థః, కుతః అతఏవ తత్సామ్యేన మద్వచనస్యాపి మహాజనపరిగ్రహో భవిష్య
తీతి భావః. ఆర్థాంతరస్యాసోఽంకారః. వసంతబలకావృత్తః.

౩

ఆ. ఏవం నిజవాగ్ద్యౌపారస్యావకాశం సూపాద్యేదాసిం బిక్షీర్ణిత మాహ—
ముద్రేలి ముద్రయా శ్రీరామాభిజ్ఞానముద్రికయా ముద్రితం స్థాపితం జీవితం జీవనం
యస్యాస్తాం, జనకజాం జానకీం, తథాచూడారత్నవిలోకనేన, చూడామణిదర్శనేన,
మోహకులం మోహవిహ్వలం, రాఘవం చ, సుచిరం అనల్పకాలం, అత్యంతసంయో
గే ద్వితీయా, నిధ్యాయ నితరాం ధ్యాత్వా, మనస్థమసంధాయేత్యర్థః, 'ద్యౌబింతా
యా'మితి ధాతోః నిఘ్రాన్వాత్ క్త్వల్యబాదేశః, తథా నిధ్యాయ దృష్ట్వా చ. ని. 'నిర్వ
ర్ణనం తు నిధ్యానం దర్శనాలోకనేక్షణ'మిత్యమరః, తథా చ జనకజాం ధ్యాత్వా,
రాఘవం దృష్ట్వాచేతి యథాక్రమ మన్వయాద్యధానంఖ్యాలుకారః, ధీరః క్రౌఢ్యశాలీ
న ప్రసిద్ధః, లక్షణః సౌమిత్రిః, ఏకేన, కాండేన బాణేన. ని. 'కాండోఽస్త్రీదండ
బాణార్వవర్గావసరవారిష్య' త్యమరః, పౌలస్త్యవిధ్వంసనం రావణసంహారం, కలయితుం
కర్తుం, హృది, ప్రారేభే ఉపచక్రమే, మనసి నిర్ధారితవా నిత్యర్థః, తథాధీరః
విద్వాక్ సః లక్షణః లక్షణవాచూకవిః, ఏకేన కాండేన యుద్ధకాండేన, విమ
లాం నిష్కళంకాం, కథాం రావణసంహారయాపాపాఖ్యానం, పూరయితుం పూర్ణాం
కర్తుం, హృది ప్రారేభే మనసి ఉపక్రాంతవాక్, అత్ర లక్షణయోరుభయో రపి ప్రకృ
తత్వా త్రేమప్రకృతగోచర శ్లేషాలంకారః, 'ప్రకృతాప్రకృతోభయగత ముక్తం
చే చ్ఛబ్దమాత్రసాధర్మ్యమ్, శ్లేషోఽయం శ్లిష్టత్వం నర్వ త్రాద్యస్వయేచ నాంత్య' ఇతి
లక్షణాత్, కార్థాలిక్రీడితం వృత్తః.

3

ఆ. కథాం పూరయితుం ప్రారేభే ఇత్యుక్తం సంప్రతి తామేవకథాం ప్రస్తావి
ఆనందేతి, ఆనందరం చూడామణ్యాభిజ్ఞానప్రదర్శనానంతరం, ఆనందేన మందరం నిర్భరం
యథాతథా, ఆనందపరిపూరిత మిత్యర్థః, ఆంజనేయాత్, ఆంజనాతనయాత్, హనూ

దృష్టిర్దశాననరుషా పరుషాయమాణా

బాణాసనోపరి దధే ప్రభుణా రఘూణామ్.

౪

గ. అశసుగ్రీవోఽపి దశగ్రీవకుపిత గాఢవావలోకన¹ద్విగుణితరణోత్సాహ²స్సాహాయ్యసమయ మనుపాలయ స్సన్ధు మివ సిన్ధు మవధార్య ధైర్యా దగాధమతి రధిమాధత్రి కూట³శృంగం లజ్జామధిగంతు మంగదకుముదనలనీలప్రముఖ మపి సమనీనహ⁴దఖిల మనీకమ్.

౫

ప. వారిదా దపి చ రామనామతః పూరితా పున రపాంగధారయా,

మతః, 'ఆఖ్యాతోపయోగ' ఇత్యపాదానత్వాత్సంచమి, అనఘాం నిర్దుష్టాం, జనకాత్కళాయాః, వృత్తిం వర్తనం, జీవనంవా, ని. 'పృథ్విర్వర్తనజీవనే' ఇత్యమరః. ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా రఘూణాం ప్రభుణా శ్రీరామేణ, దశాననే రానణే, రుషా రోషేణ, పరుషాయమాణా ఉగ్రాయమాణా, దృష్టిర్యాణాసనోపరి కార్తుకోపరి, దధే నిదిక్షి పే, మహావీరస్సాభావ్యాచ్చరానవావలోకనసంజ్ఞయైవ సుగ్రీవాదిభ్యో జైత్రనూత్రాసన్నాహ మాజ్ఞాపయామానేత్యర్థః, వసంతతిలకావృత్తమ్.

౪

ఆధేరి. అథానంతరం, సుగ్రీవోఽపి, దశగ్రీవే కుపితస్య రాఘవస్సావహాకనేన ద్విగుణితో ద్విరావృత్తః రణోత్సాహో రణప్రయత్నః యస్యస, తథోక్తః, 'లా'శోత్తరేషు స్థేయో నృ్మయత్క ఉత్సాహ' ఇతి లక్షణం, సహాయస్య భావ స్సాహాయ్యం సహాయోరబ్రవృత్తానాంత్వా త్సాక్షిక వ్యభో, తస్య సమయం సంబంధ మపి సీతా ప్రవృత్త్యవలబ్ధినంతరం తదవహరిణం వైరిణం సంహృత్య పునస్తామానేష్యామితి పూర్వవిహిత ప్రతిజ్ఞా మిత్యర్థః, ని. 'సమయాశ్వపథాచార కాలసిద్ధాంతసంవిదః' ఇత్యమరః. అనుపాలయ స్సనువర్తమానః. అగాధమతి గంభీరముద్ధి,† హైర్యాతో ధీరత్వాత్, అంధుం కూపమివ, సింధుం, అవధార్య, తథా నుతరాం, నిశ్చిత్యేత్యర్థః, ని. 'పుంస్యేవాంధుః ప్రహీ కూప' ఇత్యమరః, అశిరూఢా త్రి కూటాచలశృంగం యయా తాం త్రి కూటాచలశృంగాన్, వర్తనీ మిత్యర్థః లంకామధిగంతుం, ఆంగదకుముదనీహాఃప్రముఖాః ప్రధానాః యస్య తత్, తథోక్తం, అఖిలమప్యనీకం వానరనైస్యం, ని. 'ఆనీకం తు రణే నైస్య' ఇతి విశ్వో, సమనీనహత్ సన్నాహయామాస, సహచేర్ణా చమ్యుపథా హస్తోఽభ్యాసదీర్ఘశ్చ.

వారిదాదితి. రామనామతః రామభీధానాత్, తద్నూపాదిత్యర్థః, వారిదా జ్వలదాఽపి, అపాంగధారయా కటాక్షరేఖయా, తయైవధారయా, పునర్యుయోఽపి, పూ

† 'హైర్యావగాధమతి' రితిపాతే హైర్యేణావగాధా వ్యాప్తా మతి ర్యస్యసః.

1 ద్విగుణీకృత. 2 సాహాయ్యకమనుపాలమ్మం. 3 కిఖరాం. 4 పరిముఖానీకమ్,

తత్త్వణం ప్రతిచచాలదక్షిణం వాహినీశ మఖిలాఽపి వాహినీః
 గ.తత్త్వణే సమచలితేఽముత్తమముదయే కుముదామోదకారిణి శరభాధిక
 ప్రసాదశీలే నీలేందీవరానందిని దశాననదిశాక్రమణవ్యగ్రతేజసి సమా
 రూఢతారానందనలక్ష్మణానుగతే సరయ ముదయసానుమంతమివ హనూ
 మంత మధిరోహతి నిశాచరతిమిరహరణనిస్తన్ద్రే రామచంద్రే సమస్త

రితా సమగ్రీకృతా, అప్యాంతాచ, అఖిలాకృతాన్సుఽపి, వాహినీ వాసరసేనా నైవ
 వాహినీ నదీ, ని. 'సేనానద్యోశ్చ వాహినీ'తి వైజయంతీ, తత్త్వణం తస్మిన్నేవ త్తే,
 దక్షిణం వాహినీశంప్రతి దక్షిణ సముద్ర ముద్దిశ్య, దాక్షిణ్యగుణయుక్తసేనానాయకం
 చేతి గమ్యతే, చచాల ప్రతస్థే, శ్లేషసంకీర్ణం సమస్తవస్తువత్తిసావయవరూపకమ్. ౬

తత్త్వణ ఇతి. తస్మిన్ త్తే, తత్కాల ఇత్యర్థః, సమం తుల్యం చలితః ప్రస్థితః
 ఋత్తసముదయః జాంబవదాదిభల్లూకగణః, అన్యత్ర నక్షత్రమండలం యస్య
 తస్మిన్, ని. 'ఋత్తాచ్చభల్లభల్లూకాః' 'నక్షత్ర మృత్యుంభంతార' మితి చామరః
 కుముదస్య కుముదనామ్నః కపినేనావతే, ఆమోదం సంతోషం అన్యత్ర కైరవోష్టా
 సంకరోతీతి కుముదామోదకారిణి, ని, 'కుముదం కైరవే రక్తచంకజే కుముది కపా'
 వితి విశ్వాః. శరభే శరభాఖ్యానేనావతౌ, అధికప్రసాదశీలే అత్యంతాగ్రహతత్వరే,
 అన్యత్ర శరస్య అశ్వవ లాఖ్యత్వణవిశేషకుసుమస్య భా శోభా తస్మాదపి అధికప్ర
 సాదశీలే అతినిర్మలస్యభావే, నీలేందీవరాఖ్యా స్సేనానాయకః అగ్రవా నీలః ఇందివర
 మివ తదానందిని తత్ప్రలోషకారిణి. అన్యత్ర నీలోత్పలవికాసకారిణి, ని. 'నీలః కపీ
 శేఽద్రిభేదీ కృష్ణే నా తద్వతి నిష్క్రియే'తి నానార్థరత్నమాలా, దశాననదిశాక్రమణే
 రావణ దిశవస్కుస్తనే స్వగ్రం చటులం లేజః ప్రతాపా యస్య తస్మిన్ అన్యత్ర దశ
 సంఖ్యాకాని ఆననాని ముక్తాని యాసాం తా స్తాసాం దిశాసాం దశదిబ్జుభానా మిక్య
 ర్థః, ఆక్రమణే ఆవరణే వ్యగ్రం వేగవత్తేజోజ్యోతి ర్యస్య తస్మిన్, ని. 'తేజోఽనలే
 ప్రభావే చ జ్యోతిర్వ్యూహి రేతసీ'తి వైజయంతీ, సమరూఢః సమధిష్ఠితః తారానంద
 నోఽగదః యేన లేన లక్ష్మణేన సౌమిత్రిణా అనుగతే అనుస్మరే, అన్యత్ర సమరూఢః
 ప్రతినివేషకైః తారాధిష్ఠావనియమాత్ సమధిష్ఠితాః యాః తారాః అశ్విన్యాదినక్ష
 త్రాణి తాః నందయంతీ తథోక్తః సచాసౌ లక్ష్మణానుగతః లాంఛనేన అనుసృతశ్చ
 తస్మిన్, లక్ష్మణేతి తృతీయానా అనుగతశ్చేన ఆలంకృతానః. నిశాచరాః రాక్షసాః
 తిమిరాణీవ అన్యత్ర శార్వరాంధకారాణి లేషం హరణే విధ్వంసనే నిస్తంద్రే జాగ
 రూకే, 'రామశ్చంద్ర ఇ' వే త్యుపమితసమాసః, ఉదయసానుమంత మితి స్పష్టప

తఃకందలితబహుళహరిజాలకోలాహలభరితహరిదంతరోనిరంతరాస్కం
దితనికటకాంతారావళి ర్వలీముఖబలమహంబుధి స్పసంభ్రమ ముద
జ్రుమ్భిత. ౭

ప. ఉత్త్రాసకాసర ముదంచితపఞ్చవక్త్రం
విత్రస్తహస్తి విశరారుచమూరుయూధమ్,
అలోలలోచనతరంగకురంగశాబ
మాసీ దసీమ విపినం కపిసర్ప ఘోషైః.

౮

మాలింగాత్, కన్తిక్ ఉదయసానుమంత ముదయాచల మివ, హనూమంతం సరయం
సక్వర, మధిరోహతి అధివిష్ఠతి సతి, సమంతత స్పర్శత్ర, కందళిత స్పముక్సర్షః బహు
భౌ భూయిష్ఠశ్చయో హరిజాలకోలాహలః వానరసంఘకలకలః ఘునుఘుమధ్వరిశ్చ
తేన భరితాని పరిపూర్ణాని హరిదంతరాణి దిగంతరాణి యస్యన తథోక్తః, నిరంతరం
నీరధ్ధం ఆస్కన్ధితా ఆక్రాంతా నికటకాంతారావళిః సమీపార్ణ్యశ్రేణిః యేన స కథో
క్తః, సమాన మేకత్, పలీముఖబలమహంబుధిః. వానరసేనాసముద్ర, ఇవేత్యుపమిత
సమాసః. ససంభ్రమం సాటోప, ముదజ్యంభిత ఉజ్వల్మితోఽభూత్, 'శరభాధికప్ర
సాదశీలే శ్రుణానుగత'ఇత్యుక్త చ శబ్దశ్రేణిః, వస్తుశబ్దభేదేనార్థద్వయావధానేఽః
జతుక వ్యవ దేశశబ్దస్య ప్రతీతేః, అన్యతార్థశ్చేషః, ఏకనాశావలమ్బి ఫలవ్యయవ దభి
న్నపదేనార్థద్వయప్రతీతేః, ఏకత్సంకీర్ణేయ ముపమా. ౭

ఉత్త్రాసేరి. అసీమ నిర్వర్ణాదం, అతివిపులమిత్యర్థః. ని. 'సీమసీమే ప్రియా
ముఖే' ఇత్యమరి. విపిన మరణ్యం, కర్ప, కపీనా నర్తఘోషైః శైత్రయాత్రోన్విత
క్రీడోష్ణమైః, ని 'క్రీడా లీలాచ నర్తచేత్యమరి. ఉత్త్రా) హః భయభ్రా) వ్రాః కా
సరాః పనమహిమః యన్తిక్ త త్తథోక్తమ్, ని. 'బులాయో నుహియో హహద్వివ
త్కాసగ నైరిభా'ఇత్యమరి. ఉదంచితాః ఉదభి) వ్రాః పంచపక్ష్త్ర స్పింహః యన్తిక్
త, త్తథోక్తమ్, ని. 'సింహో మృగేష్వః పశ్చాన్య' ఇత్యమరి. విత్రస్తాః విభీతాః హ
స్తినః గజాః యన్తిక్ త త్తథోక్తమ్, ఏగతాని శరాయానాం వ్యాఘ్రాదిహింస్రజంతూ
నాం చమూరగాణాం మృగాణాంచ యూధాని నివహః యన్తిక్ త త్తథోక్తమ్,
ని 'శరారు ధ్వాతుకో హింస్రః' 'సజాతీయైః కులం యూధ'మితి చామరి. అలోలాః
సాధ్వసా ద్విలోలాః లోచనతరంగాః దృష్టిసరూపరాః యేషం తే కురంగశాబాః
హరిణిశివో యన్తిక్ త త్తథోక్తం, చాసీత్, వసంతలకావృత్తమ్.

౯

ఘ. నై నై స్త్యస్తతో రఘుపతి స్ఫురితాం నివేశం
 వేశస్తయ నివరళయ నివసినాస్తరాణి,
 ఆరుహ్య¹ శైల మపి సహ్య మసహ్యవాతం
 మందానిలైకనిలయం మలయం జగామ.

౯

వా. గత్వా రామ స్తమద్రిం సామిత్రి మిద మవాదీత్.

౧౦

ప. అమీ తటసమీపనిర్ఘరతరంగరిజ్జత్పయో
 జడీకృతపటీరభూరుహకుటీరసంసారిణః,
 మనో విధురయంతి మే మలయమేఖలా మేదురాః

నై నై స్థితి, తతః నర్మహోహనవరం, రఘుపతిః, నై నై స్థిః వానరసేనాభిః, సరితాం నదీనాం నివేశం విన్యాసస్థానమ్, ని. 'నివేశ శ్చిబిరో ద్వాహవిశ్యా నేషు ప్రకీర్తిత' ఇతి విశ్వః. వేశంతయన్ వేశంతం కర్తున్, నేనాసంమర్దా దల్పస రాంసి కర్వన్ స్మిత్యర్థః. ని 'వేశంతః పల్వలం చాల్పనర' ఇత్యమరః. వేశంతశబ్దా తత్కరోతీతి బ్యుత్పాల్లటశ్శత్రాదేశః, తథా విసినాస్తరాణి గహనాంతరాభాని, విరళయన్ విరళాని కర్తున్, వానరసేనాసాటోపధాటివిభుజ్జితకరుగుల్పసామాంతరయా సుగమాని కర్వన్ స్మిత్యర్థః. పూర్వవచ్చత్ప్రత్యయః, సహ్యం సహ్యఖ్య మపి, ఆసహ్యః విరహిణాం దుష్ప్రసూః వాతో యస్మిన్ తం శైలం మార్గసంబద్ధం పర్వత, మారుహ్య, తతః మందానిలైకనిలయం మందరగంధవహైః నికేతనం, మలయం మలయాఖ్యం శైలం, జగామ, వృత్తం పూర్వవత్.

౯

గత్వేతి. రామ, స్తమద్రిం మలయపర్వతం, గత్వా, సామిత్రిం ప్రతీదం వక్ష్యమాణప్రకారం పచన, మవాదీత్ ఉక్తవాన్, వదే ర్దుజి 'సిచి వృద్ధిః పరస్మై పదే'ష్యితి వృద్ధిః.

౧౦

ఆ. ఉక్తిప్రకార మే వాహ—అమీఇతి. తటసమీపేషు సానుప్రదేశేషు సై నిర్ఘరాః ప్రవాహాః, ని. 'ప్రవాహో నిర్ఘరో యుర' ఇత్యమరః, లేహం తరంగేభ్యః రింభిద్భిః స్థిలద్భిః పయోభిః అంబుభిః జడీకృతాని శిశిరీకృతాని. ని 'సుషిమ శ్చిశిరో జడ'ఇత్యమరః ఆభూతతద్భావే చ్చిప్రత్యయః, తథా భూతానియాని పటీరభూరుహకుటీరాణి చందనకరవ ఏవ కుటీరాణి అల్పగృహాణి † లేషు సంసారిణో నియతా

† 'కుటిశమీశుండాభ్యోర'ఇత్యల్పార్థేరప్రత్యయః. ని. 'కుటస్తుఘటవేశ్మనోః' 'కుటిస్త్రీస్యాత్కుంభదాస్యామల్పవేశ్మనిచాపిసా' 'కుటిరాకర్కటాలయా' వితిచ రత్నమాలా, 1 సహ్యమపి శైలమ్,

దురాసదవనప్రియప్రియతమారుతా మారుతాః.

౧౧

ఇత్యావళక్ కరుణ మేష నిరుద్ధవేలం

శైలం మహేంద్ర మధిగత్య మహీమహేంద్రః,

ఆవర్తముద్రితమి వాన్వయభూపతీనా

మక్షయ్యకీర్తినిధి మమ్బునిధిం దదర్శ.

౧౨

గ. దృష్ట్వా చ త మద్భుతాకృష్టమనా రామస్త దిద మాచప్త. ౧౩

వస్తానశీలాః, తాచ్ఛీల్యే జినిః, మలయమేఖలాసు మలయశైలనికంబప్రదేశేషు మేదు
రాః సాంద్రాః' ని. 'మేఖలా ఖడ్గబంధే స్థ్యా ల్కంబీశైలనికంబయో'రితి విశ్వః,
దురాసదాని ఉద్భవకత్వా ద్దస్సహాని వనప్రియప్రియతమానాం కోకిలాంగనానాం
రుతాని కూజితాని యథ తే తథోక్తాః. ని 'వనప్రియః పరభృతః కోకిలః వికఇత్యపీ'
త్యమరః. అమీ ప్రవర్తమానాః, మారుతాః అనిలాః, మే మమ, మనో, విధురయంతి
నిహ్వలయంతి, వికలికుష్టంతీత్యర్థః. యమకాసుస్రాసయోస్సంసృప్తిః. పృథ్వీపృథక్.
లక్షణం తూక్ష్మ.

౧౧

ఇతీతి. ఇ త్యుక్తప్రకారేణ, కరుణం దీన మాలవక్ వ్యాహరక్, ఏషః,
మహీమహేంద్రః భూదేవేంద్రః, శ్రీరామః, నిరుద్ధవేలం ఆవృతసముద్రమాలం, ని.
'వేలానూలే చ జలధే ర్వేలాకాలవికారయో'రితి విశ్వః. మహేంద్రశైలం మహేంద్రా
ఖ్యకులపర్వతవిశేషమ్. 'మహేంద్రో మలయ స్సహ్యా శ్శుక్తిమా నృక్షపర్వతః, వింధ్య
శ్చ పారియాత్ర శ్చ సప్తై తే కులపర్వతా' ఇతి విష్ణుపురాణవచనాత్. ఏతేన పూర్వో
క్తసహ్యమలయయో రపి కులపర్వతవిశేషత్వ మవగంతవ్యమ్. ఆధిగత్య ప్రాప్త్య, † ఆవ
ర్తైః జలభ్రమైః ముద్రితం చిహ్నితం, ప్రతిబద్ధమితి యావత్, ని. 'స్యాదావరోఽంధ
సాం భ్రమ' ఇత్యమరః. అన్వయభూపతీనాం సగరాదినిజకులభూభుజాం, క్షేత్రం శక్యః
'క్షయ్య జయ్యాశక్యాం' ఇతినిపాతః. తతోనఙ్గమాసః, తం, కీర్తినిధిం యశోనిధాన
మివస్థిత, మిత్యుచ్చేక్షా, అంబునిధిం సముద్రం, దదర్శ, ఆత్ర ఆవర్తేషు ముద్రాత్వా
రోపణా మ్రాచకాలంకారః, సచోక్తాత్పేక్షయా సంసృజ్యతే. వసంతలిలకావృత్తమ్.

దృష్ట్వేతి. త మంబునిధిం, దృష్ట్వా చ, అద్భుతాకృష్టమనా ఆశ్చర్యావిష్ట
హృదయ స్సక్. రామః, తదిదం వచన, మాచప్త అవోచత్. ౧౩

† 'అధిగత్యే'త్యత్ర 'హల్యపీ'త్యనునాసికలోపపక్షేతుగాగమః.

- ప. ద్రష్టుం నాల మగాధతాం ఫణిపతి స్సీమాన్తరేఖా దిశో
 ద్వీపా నై స్సకతమండలాని తదయం దూరే గిరాం వారిధిః,
 యేషా మేష సుఖా దఖాని నఖరై ర్యేనాథవా పూరిత
 స్తేషాం నః కులభూభుజా మవిహతస్థేమే మహిమ్నేనమః. ౧౪
- గ. ఆథ హరీంద్రోఽపి మహేంద్రోపాంతకాంతారశోభిని లోభ

అ. తత్సృకారమేవావా—† ‡ ద్రష్టుమితి, ఫణిపతిః పాతాళకురవాసీ ఆదిశేషః
 ఆగాధతాం అతలస్పర్శతాం. గాంధీర్య మిత్యర్థః, ని, 'అగాధ మతలస్పర్శ' ఇత్యమర్థః.
 ద్రష్టుం, నాలం నపర్యాప్తః, 'పర్యాప్తివచనేష్వలమర్థే' వ్యతితముక్, దిశః సీమాంత
 రేఖాః మర్యాదావసానభూప్రదేశాః, సికతానాం సమూహాః సైకతాని సికతామ
 యాని, ని. 'సైకతం సికతామయ' మిత్యమర్థః. 'సికతాశర్కరాభ్యాంచే' త్యజ్ ప్ర
 త్యయః. తేషాం మండలాని శ్రేణయః, ద్వీపాస్సింహలాగయో ద్వీపవిశేషాః, తత్తస్మా
 త్కారణా, దయం వారిధిః, గిరాందూరే, వర్తక ఇతి శేషః. అనిర్వాచ్య ఇత్యర్థః.
 అతః, ఏషవారిధిః, యేషాం, నః కులభూభుజాం అస్తత్కులప్రమాతృత్వారాజన్యా
 నాం, సగరకుమారాణా మిత్యర్థః. నఖరైః, సుఖాత్ ఆనామూనేన, అఖాం అవదారితః
 ఖనలేర్లుట్ 'భావకర్తృణా' రితి చిత్, అథానంతరం. యేనవా అస్తత్కులభూభుజా,
 భగీరథే నై వేత్త్యర్థః, పూరిత ఆప్యాయితః, 'గంగాసాగరపూరితే' ఇతి పురాణవచనాత్
 స్యాశ్చకాపిలా నలదగ్గసగరతనయసంతర్పణార్థం మహాప్రయత్నపూర్వక మనేనాసి
 తత్వాదితి భావః, తేషాం, నః కులభూభుజాం సగరకుమారభగీరథప్రభృత్యన్వదన్వయ
 భూపతీనాం, అవిహతస్థేమే అప్రతిహతస్థైర్యాయ, కల్పాంతస్థాయిన ఇత్యన్వ.
 సీశబ్దస్య దృఢాదిపాతా 'ద్వర్ణిదృఢాదిభ్యఃవ్యజ్' చేతి చకారా దిమసిచ్, 'ప్రియ
 స్థితే' త్యాదినా స్థాదేశః, మహిమ్నే మాహాత్మ్యాయ, నమా నమస్కారః, 'నమస్సన్వ
 స్తీ' త్యాదినా చతుర్థి. శాద్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౪

అథితి. అథానంతరం. హరీంద్రః సుగ్రీవోఽపి, మహేంద్రస్య ఉపాంత

† 'అత్ర హేనుగ్రీవ. ఉల్లాలకల్లాలవేష్టితం చంచలతరజ్జవేష్టికం, కల్లాంలిసీనాం
 నదీనాం వెల్లభః పతిః సముద్రః తం, ద్రష్టుం ప్రేక్షీతు మర్హసి, యత్. యస్తాత్కా
 రణాత్' ఇతి. ముంబాపుస్తకే కావన వ్యాఖ్యాస్తి. ఆస్యాస్తు మూలం కుల్రపి నోప
 లభ్యతే.

‡ ఉత్తరత్ర తదిత్యస్య సత్వాత్పూర్వం యదిత్యధ్యాహర్యం, యద్యస్తాత్కారణా
 దిత్యర్థః. ని. 'యత్తద్యుతస్తతోహేతా' విత్యమర్థః.

నీయమలయజాతానిలే 'వేలోపవనదేశే' రఘుపతే ర్నిదేశేన నివేశయామాస బల మఖిలమ్. ౧౫

ప. సరసఃపరీరకుంజవనిసంజవనాభిపత

స్త్రుగమదగంధవహమేదురితే¹ మునిధేః,

తటనికలే లుతత్పనసతాలరసాలఫలై

రుదితమదా విచేరు రుదరమ్భరయో హరయః. ౧౬

గ. తదనంతర మపరమహంభోధి మివ చలిత మమ్మోధిరోధస్యంభోధివిలంఘనవిశృంఖలలాఘనం రాఘవానీక మనీగోస్తుఖం చార

కాంతారేణ నికటారణ్యేన శోభత ఇతి తథోక్తిః, లాభనీయః మనోహరిణః తే మలయజాతానిః యస్మిన్ తస్మిన్, వేలోపవనదేశముద్ర కూగా ద్యానప్రదేశే, రఘుపతే, ర్నిదేశేన ఆజ్ఞయా, అఖిలం బలం నివేశయామాస, ప్రతిష్ఠాపయామానేత్యర్థః.

సరసేతి. సరసానా మార్దా)గాం పరీరకుంజానాం చందనవికుంజానాం వనే ఆధవా సరసాః పరీరకుంజాః యస్మిన్ తస్మిన్ వనే, సంజవనః సమ్యగ్వ్యవస్థిత స్థాన 'జాచంక్రమ్యే' త్యాదినా యచ్, అభిపతత ప్రసక్త తథా మృగమదస్య కస్తూర్యాః గంధో యస్య స, తథోక్త శ్చ యో గంధవహో²నిః తేన మేమాతే, తత్ప్రచుర ఇత్యర్థః. ఏతేన శుభసంచారయోగ్యత్వం సూచ్యతే, ని. 'మృగనాభిర్మృగమదః కస్తూరీత్యమరః అంబునిధే స్సముద్రస్య, తటనికలే కూగాపాలే, లుతద్విః సచేలిమకయా వృంతాన్నిపత్య భువి లుతద్విః వనసానాం తాళానాం రసాలానాం చ ఫలైః. హేతునా, ఉనికమదాః ఉత్పన్నహర్షాః, ఉనరంబిభ్రు తీత్యుదరంభరయః స్వోదరపూరకః, 'ఫలేగ్రహితాత్మంధరి' శ్చే త్యత్ర చకారసామర్థ్యా ద్యుదరంభరిత్యస్యాపి నిపాకనా త్పాధుత్వం, హరయః కవయః, విచేరుః, తత్తత్ఫలభక్షణతత్పరతయా తత్ర తత్ర విజహృరిత్యర్థః, పుత్ర్యమప్రాసాలజోగ్గరః. ౧౭

ఆ. అథ రావణవృత్తాంత మాహ—తదనంతరమితి. తదనంతరం సేనానివేశానం తరం. అంభోధిరోధసి సముద్రకూలే, చలిత మపర, మహంభోధిమివస్థిత, మిక్కుల్పేత్వా, తథా అంభోధివిలంఘనే సముద్రతరణే¹ పిశృంఖలలాఘనం నిరాఘాటపాటవం యస్యత, తథోక్తమ్, అనీగోస్తుఖం రణోన్ముక్తం, రాఘవానీకం శ్రీరామవైస్యమ్, ని.

1 వేలోపవనదేశ దాశరథే ర్నిదేశేన. 2 జలధేః.

† 'అంభోధివిలంఘనే'త్యత్ర 'రోదసీవిలంఘనే'తిపాతే రోదస్యోద్యావాపృథివ్యో తద్విలంఘనేత్యర్థః, 'ద్యావాపృథివ్యో రోదస్యో' విత్యమరః.

ముఖా దవధార్య ధార్యమాణ హృదయాతంకః పఙ్కులీనచరణ
ఇ వై రావణో రావణోవిధేయ మసర మజానకజానకీ మప్యవిమోక్షుకా
మః కామ ¹పరతంత్రోన్మున్త్రిభి స్సమం సమాజ మాజగామ. ౧౭

ప రహస్తదానీం రజనీచరేన్ద్రః

ప్రహస్తముఖ్యా నిద మాబభాషే,

ఇదం తు మే వాఙ్మిత ²మీక్షితం వో

వదన్తు య ³దైర్విజనోచితం నః.

౧౮

గ. ఆమీచ పున గాశయజ్ఞా ⁴వ్యజ్ఞాపయన్.

౧౯

'అనీకం తు రణేనైన్ద్ర' ఇతి హలాయుధః. చారముఖాత్ సూర్యపురుషవచనా, దవధార్య శ్రుత్వా, రావణః, ధార్యమాణః, హృదయాతంకః మనోవేదనా యేన స, తథోక్తః, అతఏవ పంకలీనచరణః కర్దమనిమగ్నపాదః, విరావణః ఇంద్రగజ ఇ వేత్సుపమా, అదర, మన్య, ద్విధేయం కర్తవ్య, మజానక అనపముఖ్యమానః, తస్మి జానకీపరిత్యాగం సకలాతంకనిరాసకం కరోన్మిశ్యతఆహ—కామపరతన్త్రః మన్తధపరాధీనః, అతఏవ జానకీమ ప్యవిమోక్షుకామః ఆపరిత్యక్తుమనా స్సత్, మంత్రిభిస్సమం ప్రహస్తాన్ద్ర మాత్రై స్సహ, సమాజం సభామండప, మాజగామ స్తాప. ౧౭

రహ ఇతి. తదానీం తస్మిన్ సమయే, రజనీచరేన్ద్రో రావణః రహః ఏకాన్తే, మన్త)వాదస్య రహసి కర్తవ్యత్వా దితి భావః, ని. 'రహ శోచిపాంశు చాలింగే' ఇత్య మరః. ప్రహస్తముఖ్యాత్ ప్రహస్తప్రముఖ్యాత్, మంత్రిణః, ఇదం పత్యమాణం, వచన, మాబభాషే ఉచాచ, భాషణప్రకారమేవాహ—ఇద మితి, ఇద మేతత్, జాన క్యా ఆపరిత్యాగరూప మిత్యర్థః. తేశ్వాదోఽవధారణార్థః. మే మమ, వాంఛిత మభిలషి తం, పః యుష్టక, మీక్షితం, యుష్టభిః ప్రత్యక్షతో దృష్ట మిత్యర్థః, 'మలిమన్థి' త్యా దినా వర్తమానే క్తప్రత్యయః. 'క్తస్య చ వర్తమాన' ఇతి వష్టి, అతః నః ఆస్తాకం, యత్కృత్యం, వైరిజనే ప్రత్యాసన్నే ఉచితం యుక్తం, తత్ వదంతు, సమ్య గ్విచార్య కథయం త్విత్యర్థః. ఉపాన్ద్రవజ్రావృక్షమ్. ౧౮

ఆమీచేతి. ఆశయం జానక్యా ఆపరిత్యాగరూపం రావణాభిప్రాయం జానంతీ త్యాశయజ్ఞాః ఏతే నైతేషా మైచ్చికభాషణతత్పరత్వమేవ న తు నీలికాస్తా)ర్థబోధన ప్రవృత్తితాత్పర్య మితి సూచ్యతే 'ఆహోఽనువసగ్నే క' ఇతి కప్రత్యయః. ఆమీ ప్ర

1 పరతన్త్రః. 2 'కాన్సికంప' ఇతి ప్రాచీనపాఠస్సాధుః. 'కాహిత' మిత్యపి కాన్విదితః. 3 వైరివధోచితం. 4 విజ్ఞాపయామానుః.

దేవ జీవత్సు భవదాజ్ఞాపరే వ్యనుచరేష్వస్తాసు తస్మా దయ
మపవాదో దురవాపోరుభుజ పంజరానీతాం నీతాం జాతు న జహాతు
నాథ ఇ త్యభిదధానేషు (1 ప్రధానేషు.) ౨౦

తతోరమ్భోపహిత హరాజ్కుసంభవశాప మమ్భోజభవశాపం

హస్తాదిమంత్రిణః పునశ్శబ్దో నాక్యాలక్ష్కారే, వ్యజ్ఞాపయన్ విజ్ఞాపయామానుః. ౧౯

ఆ. విజ్ఞాపనప్రకారమే వాచా.—దేవేతి. హేదేవ రాజన్. ని. 'దేవస్యరే
ఘనేరాజ్ఞీ' తి విశ్వః భవదాజ్ఞాపరేషు యుష్మన్ని చేశకరణతత్పరేషు, ఆనుచరేషు నేవ
కేషు, అస్తాసు, మాదృశేషు, మహా వీరేష్విత్కర్థః. జీవత్సు ప్రాణధారితయూ వర్తమా
నేషు సత్సు, ఆయమపవాన స్సీతాహరణాద్భాజ్నేషు. కస్తాత్ కుగోహేతోః, భవే
దితి శేషః. న కుతోఽపీత్యర్థః. † ని. 'అపర్ణాజ్నేపసిర్వాదపరిహదాపవాదవ' ది
త్యమర్థః. అతః నాథః స్వామీ, భవా నితి శేషః. దురవాపేన పరేషాం దుష్ప్ర
పేణ ఉరుభుజపంజరేణ మహాభుజమండలేన ఆనీతా మవహృతాం, నీతాం జాతు కదా
చి దపి, మహాసంకటేఽపీత్యర్థః నజహాతు న త్యజతు, 'గృక్ష్ణితం నచరిత్యకే'దితి వచనా
దితి భావః ఆశిషి లాటి 'శేషే ప్రథమః' ఇ త్యేవం, అభిదధానేషు వదత్సు సత్సు ౨౦

తత ఇతి. తతః తదనంతరం, రంభోపహితో రంభానిబంధనో నలహుబరాభిహి
తశాపః హరాంకసంభవశాపః కైలాసోద్ధరణే నందిశ్వరవిరచితశాపః. 'తతో' ద్వంద్వే
విభాజైకవచ్ఛవతీ' త్యైకవచ్ఛవః. యద్వా రంమ్భోపహితో రంభాపతిః నళహుబరః
స చ హరాంక శ్చ తే సంభవః కారణం యస్యకం, బూదన్యవారీగ్రహణే మూర్ధా
శతధా భవిష్యతీతి రంభానిబంధననళహుబరశాపం వానరై స్త్వద్వంశవిలయో భవిష్య
తీతి నందిశ్వరశాపం చేత్యర్థః. ‡ తథాఅంభోజభవశాపం పుంబిశ్ఠలాఖ్యాస్సంసిబంధన

1 ఏకస్మాస్మి క్వచిత్.

† కస్తాదయమాలాప ఇతి ప్రాచీనపాఠే ఆశాప వివంభావణ మిత్యర్థః.

‡ అత్ర 'రమ్భోపహితవాతాత్కారగ్రహణ సంభవ మంభోజభవసంభూతంచ శాప'మితి
ప్రాచీనపాఠ ఏక పాఠః. రంభాయా ముపహితం కృతం యద్ధతాత్కారేణ బూ
తాగ్రహణం గ్రహణం కస్తా త్సంభవతీతి తత్సంభవం తదుత్పన్నం శాపం నళహుబర
శాపమ్. అత్ర శ్రీరామాయణమ్. 'తస్య తత్కర్తృ విజ్ఞాయ తదా వైశ్రవగాత్మజః, ము
హూర్తాద్రోషతాప్రాక్ష స్తోయం జగ్రాహ పాణినా. గృహీత్వా సలిలం దివ్య ముపస్సృ
శ్య యథావిధి, ఉత్ససర్జ తదా శాపం రాక్షసేంద్రాయ దారుణమ్. ఆకామా లేన య

చైతదుపలమ్భాన్తరాయ మావేదయన్త మగ్రజన్తాన మసమానవిన
యవిజ్ఞానవిధూషణో విభీషణ స్సరోష మిద మవాదీత్. ౨౧

ప. అహహ విధినియోగా దద్య న క్తంచరేన్ద్ర

త్వ మసి పరకళత్రే దుర్నివారాసురాగః,

అరుణదవళిఖాయా మామిషగ్రాసమోహః

అప్తకాపం, చైతస్యా స్తీతాయా, ఉపలంభాంశరాయం సంభోగప్రాప్తివిఘ్న మావే
దయంతం ప్రహస్తాదిభ్యః కథయంత, మగ్రజన్తానం జ్యేష్ఠబ్రాతరం, రావణం, విన
యః మహత్సు ప్రవీరభావః విజ్ఞానం శాస్త్రజన్యవివేకః అసమానే అసాధారణే విన
యవిజ్ఞానే ఏవ విధూషణం యస్య సతతోక్తః విభీషణః, సరోషం సామర్థ్యం యథా
తథా, ఇదం పశ్యమాణప్రకారం వచనం, అవాదీత్ ఉవాచ, అంభోజభవకాపే శ్రీ
రామాయణమ్, 'అథ సంఖపితో దేవో మామిదం వాక్య మబ్రవీత్, ఆద్యప్రభృతి
యా మన్యాం బహున్నారీం గమిష్యసి. తదా తే శతథా మూర్ధాభవిష్యతి న సంశ
యః, ఇత్యహం తస్య కావస్య భీతః ప్రసభ మేవ తామ్, నారోపయే బహు లీతాం
వై దేహీం శయనం మమే' తి. ౨౧

అ. విభీషణోక్తిప్రకారమేవాహ—అహహేత్యాదిభిశ్చతుస్థిః—అహహేతి.
భేదే. ని. 'అహహేత్యన్యతే భేదే' ఇత్యమరిః. మే నక్తంచరేన్ద్ర రాక్షసేశ్వర, ఆ
ద్యేదానీం, త్వం, విధినియోగాత్ దైవవశాత్, పాకళితే పరదారేషు, దుర్నివారో
నివారయితు మశక్యః అనురాగః ఆసక్తిః యస్య స తతోక్తః, పరదారానుమక్తేర్
హపాతకత్వేన శాస్త్రనిషిద్ధత్వా త్తతో వినిపాత ఏవ సతు శ్రేయ ఇతిభావః. కథమి
ష అరుణాయాం రక్తవర్ణాయాం దవళిఖాయాం వనపిష్టిజ్వాలాయాం. ని. 'వనే చ
వనవిహ్నా చ దహోదావ ఇతీవ్యత' ఇతి శాశ్వతః. ఆమిషగ్రాసమోహాత్ మాంసపిండ
భ్రాంతివశాత్, ని. 'ఆమిషం మాంస ఉలోకే చే తథా స్యా ద్భోగ్యవస్తునీ' తి వైజ
యంతి. ఆనిరళం బహుళం యథాతథా, కృతం అథవా అవిరళం విరళంసంపద్యమానం
కృతంవిరళకృతం తన్నభవతీ త్యవిరళకృతం బహుభీకృతం జిహ్వాచాపలం రసనేంద్రి
స్తాత్త్వం బహుభృదే ప్రధన్తి తా, తస్మా త్స యాపతీ మన్యాం నాకామా మపయా
స్యతి. యదా యోకామాం కామార్తో ధర్మయిష్యతి యోషికమ్, మూర్ధా సహస్రధా
తస్య శకలీభవితా తదా' ఇతి. సళహబరకావస్య అప్తకావస్య చ సీతాయాః హతా
ద్గ్రహణప్రతిబంధకత్వేన నందికావస్యావ్యవసాయత్వా త్తదుపన్యాసస్యాక్ర ప్రకృ

దవిరళకృతజిహ్వాచాపలః కేసరీవ.

౨౨

ఆకర్ణ్య కిన్నరముఖా దనఘే న్వవంశే
కాకుత్స్థదారహరణోపగతం కళజ్జమ్,
హాహేతి మిలితదృశః కరయో ర్యుగంత

దప్తా శ్రుతీ శ్చ పిదధాతు కథం విధాతుః.

౨౩

పశ్యేదానీ ముదధిపరిఖాపాలితా గుత్ర లజ్జా-
వాచాతీతః క్వను వనచరాదాగతో దుర్విపాకః,

యస్మియకృష్ణ యస్యసకణోక్తః, 'శ్రేణ్యాదయః కృతాదిభి' రితి సమాసః 'శ్రేణ్యాదిషు
చ్యుర్నిర్భవచనం కర్తవ్య' మితి వార్తికాచ్చిప్రశ్నయార్థప్రతీతిః. కేసరీ సింహజవేత్సు
మహా, సా చ భాగినిమతాఽంగన సంకీర్త్యతే, దవాస్త్విత్వాలాస్వాదినః కేసరిణో యా
దృశీ అపస్తా తాదృశ్యేవ తనా పీత్యర్థః. మానసివృత్తమ్. ౨౨

ఆకర్ణ్యేతి. అనఘే నిర్దుప్తే, న్వవంశే నిశాన్వయే, కాకుత్స్థదారహరణోపగ
తంశ్రీరామధర్మభారాభవహరణసంప్రాప్తం, తద్వంశోద్భవేన త్వయా తస్యాః అవమృ
తత్వాదితి భావః. కళంకం అపవాదం, ని. 'కళంకోఽంకాపవాదయో' రిత్యమరః.
కిన్నరముఖాత్ కిన్నరవచనాత్, 'అఖ్యాతోపయోగ' ఇత్యపవాదానత్వా త్వంచమీ,
ఆకర్ణ్యత్రత్యా, హాహేతి ప్రకృతే విషదానిశయద్యోతనో ద్విరుక్తోఽయం శబ్దః ని.
'హావిషదశుగా రి ప్సి'త్యమరః. ఇత్యుక్త్యేతి శేషః, మిలితదృశః తాదృశ్చర్యారాకర్ణ
నజరితభేదాలికేకా నిమిలతాక్షస్య, విధాతుః బ్రహ్మణః, తత్ ప్రసిద్ధం, కరయో
ర్యుగం హస్తయుగం, కర్తృ, అప్తా చ, తస్య చతుర్ముఖత్వాత్ అప్తసంఖ్యాకా ఇ
త్యర్థః. శ్రుతీః శ్రోతాణి, కథం, పిదధాతు అచ్చానయతు, ద్వయో రప్తాచ్చాదనే అప
ర్యావృత్వాన్నాచ్చాదయిష్యత్యేవేత్యర్థః. తాదృగ్నారాకర్ణనే కర్ణాచ్చాదన స్యావశ్యక
త్వాదితి భావః. త్వన్ములేన కూటస్థ స్యాపి బ్రహ్మణో మహాత్మన స్సంతాపస్సంప్రాప్తః
అత స్తవ దుర్జీవిత మితి తాత్పర్యం. ని. 'అపిధానలింగోధానపిధానచ్చాదనాని చే' త్య
మరః. అత్రోక్తవ్యవహారసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రతితయోక్తిః. వసంకలిలకా
వృత్తమ్. ౨౩

పశ్యేతి. ఇదానీ మధునా, పశ్య అహంకాయ, కింపశ్యామిత్యత ఆహ—ఉదధి
నైవ పరిఖయా భేదేన పాలితా గుప్తా, దుష్ప్రవేశే త్యర్థః, ని. 'భేయం తు పరిభే'
త్యమరః. లంకా, గుత్ర, వాచాతీతః అనిర్వాచ్యః, వనచరాత్ వానరమూత్రాత్, ఆగత

కర్తుం న క్తంచరపరిభవం కాపి 'మాయేతి శఙ్కే
జాతా సీతా ధరణితనయా జానకీ మైథిలీతి.

౨౪

గ. కిం బహునా.

ప. న గణయసి యది త్వం వానరం వా నరం వా
నను పరిచితవీర్యా జిహ్వుభూకార్తవీర్యా,
న కలయసి యది త్వం నన్దిశాపం చ ధాతు
ర్వర మపి సరవిర్జం దుర్జయో దైవయోగః

౨౫

స్సంప్రాప్తః, దుర్విపాకః వనభంగాక్షమరాదిరాక్షసవిఘ్నోభణగృహదాహాదిరూపా
దురవస్థా, క్వయ కుత్ర, తదేక దాశ్చర్య మిత్యర్థః. ఆకః న క్తంచరపరిభవం రాక్షస
విధ్వంసనం, కర్తుం, కాఽప్యున్యాచ్యై, మాయా విచిత్రశక్తి రేవ, సీతా, ధరణితన
యా, జానకీ, మైథిలీతి, నామభి రుపలక్షితా సతీత్యర్థః. జాతా ప్రాదుర్భూతేతి, శంకే
తర్కయామి, అన్యథా కథ మిదృశ్వీర్యేతి స్సంభవిష్యతీతి భావః. ని. 'మన్యే శంకే
ధ్రువం నూన' మితి నిఘంటుః. ఉత్పేక్షలంకారః, మందాక్రాంతావృత్తం.

౨౪

నిగమయతి. కింబహు నేతి. గతార్థ మేతత్.

నేతి. హే రావణ త్వం, వానరం కపిం వా, నరం మానుషం వా, నగణయసి
యదిన సంఖ్యాయనే చేత్, తృణప్రామా వేతో మద్బాహుబలస్య కియచ్ఛాత్ర మితి న
లక్షీకరోషి చే దిత్యర్థః. తస్మాజిహ్వుభూక శక్రపుత్రః వాలీ. ని. 'జిహ్వుశ్చక్రే ధనంజయ'
ఇతి నిఘంటుః. స చ కార్తవీర్యశ్చ తే, పరిచితవీర్యా నను పూర్వం త్వదనుభూతప
రాక్రమా ఖలు, ఏకేన వాలవలయనిబద్ధత్వాత్ అన్యేన యావత్ప్రసాదం బందీకృత
త్వాచ్చేతి భావః. అత్ర తాదృగరివివాశకస్య తథావిధకార్తవీర్యమలనిర్దులనాలంక
ర్షణపరమరామభంగోద్భవ శ్రీరామస్య త్వన్వివాశనం కియచ్ఛాత్ర మిక్యంతర్నిగూ
ఢాభిప్రాయః. ఆత స్త్వం, నందిశాపం వానరైః తపోజహతి ర్భవిష్య తీతి నందీశ్వర
శాపం చ, నరవర్జం నరహితం, విధాతు, ర్వర మపి, నరాద్వినా అన్యస్థా న్న లే వి
వాశ ఇతి బ్రహ్మవరం చేత్యర్థః, న కలయసి యది న మయషే యది నానుసందధాసి
చేత్, తస్మా దైవయోగో దైవగతిః, దుర్జయః కేతు మశక్యః, 'ఈషద్ధు' రి త్యాదినా
ఖల్పిత్యయః. నందీశ్వరశాపబ్రహ్మవరానుగత్యేన వానరాణాం నరవేషధారిణ శ్రీరామ
స్య చ బ్రత్యాసన్నత్వాదత్యాసన్న స్తవ మృత్యు రితిభావః. మానిసివృత్తమ్.

౨౫

గ. ఇత్యాది ¹నీత్యా సహితం హిత ²మభిహితవంతం నిజ మనుజం
త మవజ్ఞాయ జ్ఞాతి రయ మరాతిపక్ష శ్శిక్షణీయ ఇతి శంసంతం నృశం
సం త ³మరుంతుదాభావణరోషభీషణో విభీషణో విహాయ విహాయసి

ఇతి. ఇత్యాది రేపమాది ర్యా నీతిః నీతికాశ్రు సమృతవార్తా తయా, సహితం సంబంధం యథాతథా, హిత, మభిహితవంతం ఉక్తవంతం, కర్తరి క్తవతుక్రత్యయః. తం, నిజ, మనుజం విభీషణం, అవజ్ఞాయ అనుదితభావజ్ఞై రవనుక్ర. ని. 'రీఢావమాన నావజ్ఞే' త్యమరః. అరాతిపక్షః అరాతే శ్శుల్కః పక్ష స్సహాయః, శత్రుపక్షపాతీత్యర్థః. ని. 'పక్షః పార్శ్వగరుత్సాహ్యసహాయబలభిత్తిప్యి'తి నిఘంటుః. అయం జ్ఞాతిః దాయాదః, శిక్షణీయః దండ్య, ఇత్యేవం, శంసంతం వదంతం, నృశంసం పాపివత్, ని. 'నృశంసో ఘాతుకః క్రూరః పాపో ధూర్తస్తు వంచక' ఇత్యమరః. తం రావణం, అరుంతుదాభావజ్ఞేన మర్త్యభేదకరావణదుర్భాషగాదినా యో రోష స్తాత్కాలికః 'రోష స్తాత్కాలికః కోప' ఇతి ఘాపాలః. లేన భీషణః భయంకరః, 'అరుంతుదే' త్యక్త 'విధ్వంసోద్ధవ' ఇతి ఖః 'అరుద్విష్' దిత్వాదినా ముమాగమః. విభీషణో, విహాయ త్యక్త్వా, విహాయసి ఆకాశే, సముత్పత్క ఉద్గచ్ఛన్ ని. 'వా తు పుం స్యా కాశవిహాయసి' ఇత్యమరః. అనూత్పత్తిః అనుసృత్యోత్పత్తిః, చతుర్థి రమాత్యైః అనలాదిమంత్రిభి స్సమం, అమా సహ సుఖసుఖాదిభు భవంతీత్యమాత్యా ఇతి ఏగ్రహః. ని. 'అమా సహ సమీపేచ' 'మంత్రీ ధీనదివోఽమాత్య' ఇతి చామరః. అమాశబ్దా దవ్యయాత్మ్యవ్, 'అనల శ్చ హరి తైచ సుపాలిః ప్రమద స్తథా, ఏలే విభీషణామాత్యా శ్చత్వారో బుద్ధిసక్తమా' ఇతి శ్రీ రామాయణే, వారినిధి, మతీత్య ఉల్లంఘ్య, దూరత ఏవ, అంతరిక్షాకః, ఆకాశే ఏవ స్థిత స్సన్నిత్యర్థః. సవితర్కం కోఽయం కి మత్రాస్యానుగమనప్రయోజన మితి ససందేహం, ఉద్గీవా నన్నమితకం ధరాన్, సుగ్రీవాదీన్ వానరేశ్వరా నృసి, ఏవం వత్సమణప్రకారేణ, ఆచచక్షే ఆవోచత్, ఏలే వానరా మమాభిధేయ మభిప్రాయ మవిజ్ఞాయాసౌ రావణసంబంధీ త్యన్యథాకరిష్యంతి అంతః రామసమాశ్రయగాభిప్రాయ మేలేభ్యో నివేద్య ఏకత్పు రుచకారముభేనైవ రామం సమాశ్రయిష్యామిత్యభిప్రేత్యాబుపి దిశ్యర్థః, ఆత్ర శ్రీ రామాయణ పదనమ్ 'అన్య స్తేవందిధం బ్రూయా ద్వాక్య మేక నికాచర, అస్మిన్మహారే న భవే త్త్వాం తుధిక్కులపాంసనం, ఇత్యుక్తః పరుషం వాక్యం న్యో

సముత్పత స్సనూత్పతద్భి శ్చతుర్భి రమాత్యై స్సమం వారినిధి మతీత్య
దూరత ఏవ సవితర్క ముద్గ్రీవాం త్సుగ్రీవాదీ సంతరితుగత ఏవ
మాచచక్షే. ౨౬

ప. పౌలస్త్య మగ్రజనుమం పరుమం ¹వద స్తం
సంత్యజ్య బాధవజనం చ విభీషణో ²హమ్,

యవాదీ విభీషణః, ఉత్పపాత గదాపాణి శ్చతుర్భిస్సహ రాక్షసైరితి సహ 'జ్యేష్ఠ
భా'తా పితా చైవ య శ్చ విద్యాం ప్రయచ్ఛతి, త్రయ స్తే పితరో జ్యేయా ధర్మ
శ్చే దత్ర కారణమితి, 'జనితా చోపనేతా చ య శ్చ విద్యాం ప్రయచ్ఛతి, అన్న
దాతా భయా త్రాతా పంచైతే పితరః స్పృతా' ఇతి జ్యేష్ఠభాగ్యత్వేన పితృసామ్య
మాపాద్యాపి త్యాగానర్హం రావణం పరిత్యజ్య రామసమీపాగమనం విభీషణస్య
విదుర్ధ మితి చేత్యత్వమ్, 'విపీత స్యానసుప్తానాన్నిందితస్య నిషేవణాత్, అనిగ్రహ
చ్ఛేంద్రియాణాం నరః పతన మృచ్ఛతీ'త్యాద్యుక్తపతన హేతునాం రావణే పరి
శూర్ణత్వా 'న్న పరితై స్సహ సంభృవహారో విద్యుత్' ఇతి పరితస్య పరిత్యాగాభిధా
నాత్, 'గురో ర ప్యపరితస్య కార్యాకార్య మజానతః, ఉత్పథం ప్రతిపన్నస్య న్యా
యో దండ్రో విధీయత' ఇత్యాదినా అపథప్రవృత్తస్య గురో రపి పరిత్యాగశ్రవణా
చ్చ నదోష ఇ త్యల ముచిత్రమంచేన. ౨౬

ఆ. 'ఏవ మాచచక్ష'ఇత్యుక్తం తత్ప్రకార మేవాహ. — పౌలస్త్యమితి. అగ్రజ
నుమ మగ్రజస్తానం, జ్యేష్ఠభాగర మిత్యర్థః, ని. 'జనుర్జనజన్తానీ'త్యమరః, ఏతేన
స్వస్య రావణసంబంధేన దోషవత్త్వముక్తం భవతి, అనేన, 'ఉపాయా నైవసిద్ధ్యంతి
హ్యపాయా బహుశ స్తథా, ఇతి యా గర్వహాని శ్చ నైవ కార్పణ్య ముచ్యత'ఇత్యుక్త
లక్షణకార్పణ్యరూప మంగం ప్రదర్శితం, పరుమం వదంత మరుంతుదభాషణశీలం, ఏతేన
యుక్తవచనాభావణాయుక్తవచనభాషణరూప దోషయుక్తత్వ ముచ్యతే, పౌలస్త్యవం
శోద్భవంచ, రావణం, ఏతేన మహాకులప్రసూతత్వే ^౨పి దురదృష్టవశా త్సాచారకయా
పరివార్యత్వం ముచ్యతే, తథా బాంధవజనం పుత్రమిత్రకళత్రాది బంధువర్గం చ, సంత్యజ్య
త్యక్త్వా ఏతేన ప్రాతికూల్యనిరసనరూప మంగం ప్రదర్శితమ్, విభీషణాభ్యాం ^౩హమ్,
ఏకచ్ఛక్తేర్వస్తుతో రాహిత్యేన కేవలయాధరామమాత్ర మితి బోధనేన లేహం విక్వా
సోత్పాదనార్థం స్వసామసంక్రీర్తన మి త్యవగతవ్యం, విదిష్వతాం శత్రుణాం, విరమయ
తీరివిరామం విశాశకం, దుష్టనిగ్రహజిప్తపరిపాలన త్నమ మిత్యర్థః, అపన్నానాం తావ

రామం విరామ మిహ విద్విషతా మవాప

మాపన్న దైన్యహరణం శరణం మమేతి.

౨౭

అనంతర మతికరుణం సమీరయన్తం సమీరభువా చ ¹సప్రత్య

త్రయసిషీతానాం, దైన్యహరణం దుర్గతి నిరాసకం, సురసరిర్యగాత్తనాం సర్వేషాం ప్రాణినాం సమాశ్రయణీయ మిత్యర్థః, రనుయతీతి రామం నామైవ సకలలోకానంద కరం, మమ, శరణం రక్షక, ఇతి మత్వేతి శేషః, ని. 'శరణం గృహరక్షిత్రో' రిత్యుమర్థః, అవాపం ప్రాప్నువం, 'రక్షిష్య త్యనుకూలా న్న ఇతియా సుదృఢా మతిః, స విశ్వాసో భవేచ్ఛాత్ర సర్వదుష్కృతనాశక' ఇత్యుక్తవిశ్వాసరూప మద్భూ ప్రదర్శితం, తథా చ. 'ఆనుకూల్యస్య సంకల్పః ప్రాప్తికూల్యస్య వర్జనా, రక్షిష్య తీతి విశ్వాసో గోప్యత్వ వరణం తథా, ఆత్మనిక్షేపకార్యణ్యే వద్విధా శరణాగతి' రితి భగవచ్ఛాస్త్రోక్తా యథా యోగాంగా శరణాగతిః ప్రదక్ష్మ తేతి ద్రష్టవ్యం, నను ఇత్వాకువంశజస్య రాజ్ఞో రా మభద్రస్య ఉక్తగుణసంపన్న త్వేన పరత్వం విభీషణేన కథ ముక్త మితి చేత్. 'బాలా ౭పి నావమంతవ్యో మనుష్య ఇతి భూపతిః, మహతీ దేవతా హ్యేషా నరరూపేణ తిష్ఠతి, నాన్యషిః కురుతే కావ్యం నాసురో విందతే బలమ్, నాదేవాంశో దదా త్య న్నం నావిష్ణుః పృథివీపతి' రిత్యాదివచనైః భూపతే ద్విష్ణురూపత్వావగ మేన. 'బ్రహ్మ స్వయంభూ శ్చతురాననో వే'త్యాదిహనుమద్వచనా ద్రామస్య బ్రహ్మాదిభ్యో ౭ధికశక్తి కత్వే నావగతత్వాత్. 'పరమాపదతస్యాపి ధర్మే మమ మతి ర్భవేత్, అశీతం చ బ్రహ్మత్రయం భగవత్ ప్రతిభాతు మే, యాయా మే జాయతే బుద్ధిః యేషు యే హ్విశ్రమే ప్సిహ, సాసా మమాతిధర్మిష్టా తం తం ధర్మం చ పాలయే (ది)' ఇతి ప్రాథి లేన బ్రహ్మణా 'ధర్మిష్ట స్త్వం యథా వత్స తథా చైత ద్భవిష్యతీ'తి దత్తవరిత్యేన చ రామం సకలజగద్రక్షణార్థ మిత్వాకువంశే ౭వతీర్ణం పరమపురుషరూపం శ్రీమన్నారాయణం జ్ఞాత్వా తథోక్తవా నితి సర్వం రమణీయమ్, వసంతలిలకావృత్తమ్. ౨౭

అనంతరమితి. అనంతర మతికరుణం అశ్వనదైన్యయుక్తం యథా తథా, సమీరయంతమ్, 'సర్వలోకశరణ్యాయ రాఘవాయ మహాత్మనే, నివేదయంత మాం ధీత్రం విభీషణ ముకాశిత' మితిభావమాణ మిత్యర్థః, 'వాచాధర్మమవాప్నుహి'తి న్యాయే నాన్లక్షేన భవతాం మహానుభవకాః ప్రాప్స్యతీతి నివేదయంత మితి భావః, తథా సమీరభువా హనుమతా చ, సప్రత్యభిజ్ఞం, లంకాప్రవేశసమయే మమా ౭యం దృష్టః ధర్మిష్టః ఆన్త త్వక్షపాలేన ఉపకార మేవాచరితవా నిత్యాదిప్రత్యభిజ్ఞా సహిత మిత్య

భిజ్జం విజ్ఞాపితం నిశాచరపతే రనుజం నిశామ్య తదా తదాగమనాయ
కిం కారణ మితి శజ్జాపరవశే నివేదయతి హరీశే దాశరథిరపి దయ
మానమానస స్త్వయమానో మధుర మిద మువాదీత్. ౨౮

ప. అభయాగతోమదపయాలి చే స్తుధా
రఘవో భవన్తి లఘవో న కిం సఖే,

ర్థః, విజ్ఞాపితం నివేదితం, నిశాచరపతే రనుజం విభీషణం, నిశామ్య దృష్ట్వా, 'శ మోఽ
దర్శన' ఇత్యుక్త శమధాతో దర్శనార్థే అమిత్యా ధృష్వా యాదేశాభావః, తదా తస్మిన్
కాలే, తదాగమనాయతస్య నిశాచరపతే ఆగమరాయ. ఆగమనస్త్యేత్యర్థః, కిం కార
ణం కోమోతు, రి తీతం శజ్జాపరవశే వితర్కతత్వరే, ని. 'శంకా వితర్కభయయో'
రితి విశ్వః, హరీశే సుగ్రీవే, నివేదయతి రావణావరణోఽహం విభీషణః శరణార్థితయా
సమాగత ఇత్యాది విజ్ఞాపితమితి సతి, దాశరథిః శ్రీరామోఽపి, దయమానం నిరపధిక
వరదుఃఖప్రహణేచ్ఛాతత్పరత్వాద్దయా మాపద్యమానం మానసం యస్య స తథోక్తః,
తథా స్వయమానః 'స్థితశ్చార్యాభిభాషీచ రాఘవ' ఇతి వచనా ద్వా సాత్వా చ్ఛత్రా
రావణః తదనుజవివ శరణాగత శ్చే త్సంతోష ఏవేతివా, శరణాగత ఏవ చే ద్యోవా
కో వా భవతు పునర్ని వేదనం కిమర్థం శరణాగతరక్షణ దీక్షితస్య మమ నికట ఇతి
మందహాసం కుర్వాణ స్సన్నిత్యర్థః, మధురం సర్వేషాం శ్రవణానందకరం, ఇదం
వక్ష్యమాణ ప్రకారం వచన, మవాదీ దువాచ. ౨౮

అ. తత్ప్రకారమేవాహ. — అభయేతి. హే సఖే సుగ్రీవ, అభయాగతః అభ
యార్థ మాగతః జనః, మత్ మత్తః సకాశాత్, మధావృద్ధ, మప్రాప్తమనోరథ స్సన్ని
త్యర్థః, అపయాలి చే దపగతో యది, రఘవో రఘువంశోద్భవా రాజానః, అత్ర
రఘుశబ్దే యదుశబ్దప త్తదపత్యేలక్షణా, జనపదానాదిత్యేనా త ద్రాజత్వాత్. †
లఘుః సీచా, న భవంతి కిం, న కేవలం శరణాగతసంరక్షణవైముఖ్యేనాహం లఘుః

† 'రఘవ' ఇత్యుక్త క్త్రయవిశేషవా చినో రఘుశబ్దస్య తద్వంశ్యేషు రాజసు
లక్షణయా బహువచన మితి, కేచిత్తు ఇత్వైకునామ్నో దేశస్య రఘుసంజ్ఞా పృథగీతి
'తస్య రాజన్యకత్వం' దితి వినితస్య ప్రత్యయస్య త ద్రాజసంజ్ఞయా బహుషు లుగి
త్యాహుః, మతద్వయ మపి భోజరాజేన శృంగారప్రకాశికాయా ముక్త మితి శ్రీమద
వ్యయ దీక్షితై ర్యాదవాభ్యుదయాహ్లాదకసర్గవ్యాఖ్యానా ముపపాదితమ్.

1 ఆదయమానస్వయమానః. 2 అభాషత. 3 ఆయమపయాలి.

అనుజోఽయ మస్తు తనుజోఽథ వా రిపో

కరుణాపదం హి శరణాగతో జనః

౨౯

గ. తదను హృదయవిదా హనూమతా సరయ మానీతో వినీ
తోఽయ మాశరపతి రవన్దత దాశరథిమ్.

30

ప. రామస్త మాహ వినతం రజనీచరేన్ద్రం

¹దత్తం మయాఽద్య భవతే దశకంఠ రాజ్యమ్,

కింతు పూర్వేహ మపి సకలజనశరణ్యానా మన్నతుల భూపతీనాం నైచ్యాపాదక
త్వేన మూలచ్ఛేదకో భవామితి భావః, అతః ఆయం శరణార్థి, రిపో శ్వత్రో రావ
ణస్య, అనుజోవా, అస్తు, అథవా తమజః తనయోవా, అస్తు, శరణాగతోజనః, కరుణా
పదం హి దయాపాత్రం ఖలు, అత స్త మనశ్య మానయతే త్యాశయః, మంజుభాషిణీ
వృత్తం. 'సజనా జగౌ భవతి మంజుభాషిణీ' ఇతి లక్షణాత్.

౨౯

తదన్వితః. తదను శ్రీరామవచనానంతరం, హృదయవిదా ఆశయాభిజ్ఞేన,
హనూమతా, సరయం సత్వర, మానీతః ప్రాపితి, ఆయం శరణార్థి, ఆశరపతిః రాక్ష
సేశ్వరః, విభీషణః, వివీతస్పృక్, దాశరథి, మవందత నమస్కృతవాక్. ని. 'రాక్షసః
కోణుః క్రవ్యా క్షవ్యాదోఽస్తవ ఆశరో' ఇత్యమరః.

30

రామఇతి. రామః, వినతం ప్రణతం, రజనీచరేన్ద్రం విభీషణం, ఆహ బ్రూతేస్త్వ
ఆహేతి ణలంకత్వేన బ్రూతిత్వం భాంకం, తదుక్తం నామనేన, 'ఆహే బ్రూతే ర్ణ
లంకత్వం భ్రూ' దితి.† ఉక్తిప్రకారమేవాహ—హేవిభీషణ ఆ ద్యేదానీం, మయా,
భాతీతిభవతే తుభ్యం, భాతే ర్దవతు ప్రత్యయః, దశకంఠ రాజ్యం రావణసామ్రాజ్యం,
దత్తం వితీర్ణం, అత్ర భవిష్యద్దర్శ్యేఽసి భూతత్వేన సిద్ధవత్కృత్యామదాః, ఏలేన
శ్రీరామస్య సత్యప్రతిజ్ఞాపరిపాలనధారేయత్వ ముక్తమ్. తథాచ శ్రీరామాయణవచ
నమ్. 'నివాత్య రావణం సంఖ్యే సప్రహస్తం సబంధవమ్, రాజానం త్వాం కరిష్యామి
లక్ష్మణాయాం రాక్షసేశ్వరే'తి, నను అగ్రణం ఘాతయిత్వా కథం తద్రాజ్యం భోక్తు

† బ్రూక్షథాతో ర్లట్' బ్రుః సంచానా మానిత ఆహో బ్రువ' ఇత్యనేనా
హాదేశపక్షే రిపోణి ఆహేతి రూపం, అత్ర నైత్యధానకే భూతార్థకత్వమ్, యద్వా
'ఆహే త్యువాచార్థే లిక్విభక్తిప్రతిరూపా నిపాత' ఇతి కాకటాయనః. అతః స్వవ
దాధ్యాహారశ్లేశోఽసి నేతి శ్రీమదప్పయదీక్షితమతం.

1 దత్తం తదద్య.

అస్మి న్నుదాహరణ మగ్రజరాజ్యభోక్తా
సానుష్ఠవః ప్లవగమండలసార్వభౌమః.

30

(¹తథాహి).

ప శ్రేయః పదా త్పద ముపైతి విధేః ప్రసాదా
త్ప్రియ స్తదద్య ఫలితం హి విభీషణే తు,

ముదిత మిత్యాశంక్య తత్ర పృష్టాన మాహ—అస్మిన్నితి అస్మి న్నథే, అగ్రజస్య శ్రే
ష్ఠశ్రాతుః వాఙ్మః రాజ్యభోక్తా రాజ్యానుభవకర్తా, అనుసృత్య ప్లవంతీత్యనుష్ఠవాః
అమాత్యభృత్యాదయః త్రైస్యహ సానుష్ఠవః, 'తేనన హేతి తుల్యయోగ' ఇతి బహువ్రీహిః,
'వోపనర్జనస్యే'తి సహశబ్దస్య సభావః. ప్లవగమండలసార్వభౌమః కపిరాష్ట్రచక్రవర్తి
సుగ్రీవః. సర్వభూమే రీశ్వర స్సార్వభౌమ ఇతి విగ్రహః, 'తస్యేశ్వర' ఇత్యర్థే 'సర్వ
భూమిపృథివీభ్యామణః' ఏ త్యణి 'అనుశక కాదీనాం'చే త్యుధయబదవృద్ధిః, ఉదాహ
రణం నిదర్శనం దృష్టాంకః, ఉపమాన మితి యావత్, అతో నాత్రానాచిత్త్యశంకా
కార్యేతి భావః, గాయం దృష్టాంతాలంకారః, దివ్యప్రతిదివ్య భావేనావమ్యస్య గమ్య
త్సేన బాధాత్ కిం తూదాహరణశబ్దేన తుల్యత్వాభిధానా దుపమాలంకారః. అతఏవ
దృష్టాంతోదాహరణనిదర్శనరూపా శ్శబ్దా న ప్రయోక్తవ్యాః పానరుక్త్యావత్తే గిత్వే
కావశీకారః, వసంతతిల కావృత్తమ్.

30

అ. ఉక్త మధాంతరన్యాసేనోపపాదయతి—కథాహీతి. సవినం ప్రకార
ఇత్యర్థః.

అ. తత్ప్రకార మేవాహ—శ్రేయ ఇతి. శ్రేయో రాజ్యాదికం, కర్తృ, విధేః,
ప్రసాదాత్ దైవానుగ్రహాత్, ని. 'విధి నిధానే దైవేచే'తి విశ్వః, ప్రాయో భూమ్నః,
ని. 'ప్రాయో భూమ్నస్సంకగమన' ఇత్యమరః, పదాత్ స్థానాత్, చరణా చ్చేతి గమ్య
తే. ని. 'పదం వ్యవసిత్రాణస్థానలక్షాంఘ్రివస్తుష్టి' త్యమరః, ఉపైతి ప్రాప్నోతీతి,
య దిశ్యధ్యాహారః, యక్షదో నిత్యసంబంధా త్తత్ న్యాయ్యవచసమిత్యర్థః, అ
ద్యేదానీ, విభీషణే తు విభీషణ ఏవ, తుశబ్దోఽన్యవ్యవచ్ఛేదకార్థకః, ఫలితం ఫలవత్,
చరితార్థం జాత మిత్యర్థః, తారకాదిత్వాదికత్, హిరవధారణార్థకః, కుతః యవ్యస్థాత్

† 'విభీషణే' దితి ప్రాచీనపాఠ స్సాధుః తుశబ్దం పరిత్యాజవధారణార్థకత్వే
అత్రైవ న్యాయవిక్రాంతిప్రతీతేః న్యాయస్య సర్వవిషయకత్వహనివ్రసంగాత్.

1 వికన్నాస్తి క్యదిత్. 2 ఉదేతి.

రేఖాతపత్ర సహితం పద మస్య గృహ్లా

న్నే కాతపత్ర సహితం పద మేష భేజే.

32

గ. అసౌ పున రగ్రత ఏవ భరతాగ్రజాపాంగసుధాతరంగాభి
షిక్తోఽపి పునరుక్తరాజ్యాభిషేక సుకలవిప్రశ్శుభాజనతయా సుగ్రీవ
ఇవాపరో దశగ్రీవబల మఖిల నూవేద్య సద్య ఏవలజ్ఞాపురసమాస్క
ప్దనాయ నేనాసముత్తరణహేతుం నేతుం విధాతు ¹మారాధయ వా
రానిధి మితి సవినయ మేనం విజ్ఞాపితవాన్.

33

ప. అథవారానిధిం ధ్యాయ న్న మ్మాధిహృదయేశయః,

ఏష విభీషణః, రేఖా ఆతపత్రాకారరేఖేత్యర్థః, తత్సహితం మహాపురుషత్వాత్తద్వి
హితం, అస్య శ్రీరామస్య, పదం చరణం, స్థానం చేతి గమ్యతే, గృహ్లా స్వీకు
ర్వత్, ఏకాతపత్ర సహిత మేకచ్ఛత్రయుక్తం, నిస్సవత్స మిత్యర్థః, పదం సామ్రాజ్యం
భేజే ప్రాప అతః శ్రేయసః పదా త్వదాంతరప్రాప్తి రిత్యేత త్వలితం జాత మితి యు
క్తముక్త మితి భావః. శ్లేషానుప్రాణిరోఽయం విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపాఽర్థాంత
రన్యాసోఽలంకారః, వసంతలిల కావ్యుక్తమ్.

34

ఆ. అనంతరవృత్తాన్త మహ. — అసౌ విత్యాదినా. అసౌ విభీషణః, పునశ్శబ్దో
వాక్యాలంకారే, అగ్రతః అనుపదమేవ, భరతాగ్రజస్య శ్రీరామచంద్రస్య ఆపాంగ
సుధాతరంగైః కటాక్షామృతలహరీభిః ఆభిషిక్తోఽపి, పునరుక్తరాజ్యాభిషేకః పునర్విరచిత
సామ్రాజ్యంగమూర్ధాభిషేకః, శ్రీరామేణ కరుణాకటాక్షాహంకనపూర్వకం లంకా
రాజ్యేఽభిషిక్త ఇత్యర్థః. సకలవిప్రంభభాజనతయా సమగ్రవిశ్వాసపాత్రతయా. ని.
'సహా విప్రంభవిశ్వాసా' విత్యమరః. అపర స్సుగ్రీవఇవస్థితస్స న్ని త్యుత్పేక్షా, అ
ఖిలం సమగ్రం దశగ్రీవబలం రావణశక్తిః నైన్యంవా, ని. 'బలం నైన్యం బలం స్థౌల్యం
బలం శక్తిర్బలాఽనుర' ఇతి కాశ్వతః. ఆచేద్య, 'అవధ్య స్సర్వభూతానాం గంధర్వోర
గరక్షసామ్, రాజపుత్ర దశగ్రీవో వరదానా త్వయంభువ' ఇత్యాదినా విజ్ఞాప్యేత్యర్థః.
సద్యః అవిలంబేనైవ, లంకాపురస్య, సమాస్కందనాయ సమాక్రమణార్థం, నేనాయావా
సరనైన్యస్య సముత్తరణహేతుం సముద్రోల్లంఘనసాధనం, నేతుం, విధాతుం బద్ధం, వా
రానిధిం నీరనిధిం. ని. 'అప స్త్రీ భూమ్ని వార్హరీ' త్యమరః. ఆరాధయ ప్రార్థయ,
ఇ త్యనేన ప్రకారేణ, సవినయం యథాతథా, ఏనం శ్రీరామం కృతి, విజ్ఞాపితవాన్.

ఆ. తత శ్రీరామః కి మకార్షీ దిత్యుక్తాహ. — అథేతి. అథ విభీషణవిజ్ఞాపనా
నంతరం, రామః, వారానిధిం, ధ్యాయత్ ప్రసాదనార్థం చింతయత్, అంభోధిహృ

1 ఆరాధయతు.

వ్యాసశే దర్భశయనం వేదీ మివ హుతాశనః.

38

గ. తత్ర చ కుశాస్తరణమధ్య మధ్యాసీనే ¹దేవే రామభద్రే
నియన్త్రిత ఇవ ²నియమవతాన్ని శాత్రయ మపి నిధ్యానవతి ప్రసాదం
నాససాద యాదసాంపతి.

39

ప. వ్యాపారయ న్నథ విలోచనకోణ మధ్నే

కోపారుణం కుటిలితభ్రు కుటివిటజ్జుః,

దయే ఆంభోధితీరేశేత ఇతి తథోక్త స్సృక్, 'అధికరణే శేలే' రిక్యచ్చిత్త్యయః.
'శయవాసవాసిష్వకాలా' దిక్యలుక్, దర్భశయనం దర్భరూపశయనం, వేదిం పరి
ష్కృతభూమిమ్, ని. 'వేదిః పరిష్కృతా భూమి' రిక్యమరిః. హుతాశనః అగ్నిరివ
వ్యాసశే, తత్రాధిశ్య ఇత్యర్థః, ఉపమాలంకారః, లేన ప్రాధనావైధర్మ్యమపి ప్రకా
రాంతరేణ కార్యనిర్వాహకత్వం శుచిత్వంచ ద్యోత్యతే, తథాచ శ్రీరామాయణవచ
నమ్, 'ఏవ ముక్తః కుశాస్తీర్ణే తీరే నదనదీపలేః, సంవివేశ తదా రామో వేద్యామివ
హుతాశన' ఇతి.

38

తలేతి. తత్ర ఆంభోధితీరే చ, కుశాస్తరణమధ్యం, దర్భశయన మధ్యప్రదేశ
ఇత్యర్థః. 'అధిశీష్ఠాసాంకర్తే' లి కర్తృత్వం, అధ్యాసీనే అధిష్ఠితే, దేవే స్వామిని,
రామభద్రే, నియమవతాన్ నిష్ఠాపారతంత్ర్యాత్, నియంత్రితే నియమిత ఇవ వస్తు
తస్తు సకలనియంతృత్వాత్తస్య న తథాత్వ మితి భావః, నిశాత్రయ మపి, లిస్సఘ నిశా
స్వపీత్యర్థః, 'అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా' నిధ్యానవతి నితరాం ధ్యానకక్షరే సత్యసి,
యాదసాం జలజంతూనాం పతిః జలనిధిః, ని. 'రత్నాకరోజలనిధిర్యాదజపతి రపాంపతి'
రిక్యమరిః, ఆతపీవ ప్రసాదమనుగ్రహ, మాభిముఖ్య మితి యావత్. నాససాద న
ప్రాప, తథాచ శ్రీరామాయణవచనమ్ 'తస్య రామస్య సుప్తస్య కుశాస్తీర్ణే మహీతలే,
నియమో దప్రమత్తస్య నిశాస్తీప్రాంతచక్రము' రితి.

39

ఆ. తత శ్చ శ్రీరామః కిం కృతవా నిత్యాహ. — వ్యాపారయన్నితి. అథ నిశా
త్రయాపగమనంకరం, కోపారుణం, మయా ప్రార్థనాయాం కృతాయా మపి
మత్సానుర్ధ్యాపరిజ్ఞానేన తూష్టిం స్థభభావేనైవాయ మనాదృత్య లిప్తతీతి సముత్పన్న
కోపసంరక్త మిత్యర్థః. విలోచనకోణం నేత్రాంపలం, అజ్ఞా, వ్యాపారయన్ ప్రసార

ఆదాతు మైహత ధనుః ప్రథమో రఘునాం

వై తామహ ప్రథమసర్గసమాపనాయ.

3౬

గ. ఆదాయ చ దురాపం చాప మారోపయత విశిఖ మనలశిఖమ్.

ప. నాథో విమోక్షు ముదయుక్తు న యావ దేష

పాథోనిధే రువరి పావకరూప మస్త్రమ్,

సంతాపినీ నయనవారిమిషేణ ¹తావ

స్తందాకినీ కిముత వారుణ మాలలమ్మే.

3౮

ప. రుషా విశిఖ ముచ్చిఖం జహతి రాఘవే లాఘవా

యః, కుటిలితః వక్రీకృతః భుజిటీ భూభంగో విలంక ఇవ యస్య స తథోక్తః †
రఘునాం ప్రథమోరఘునాయకః, పితామహస్వాయం వైతామహో యః ప్రథ
మసర్గః అప్పృష్టి రిక్తార్థః. 'అపవిత్రస ర్వాదా'వితీ బ్రహ్మాండపురాణ వచనాల్ తస్య
సమాపనాయ సంక్షేపాయ, విద్వంసనాయ శృర్భః, ధను, రాదాతు, మైహత విచ్చల్,
వన స్తలికావృక్షమ్.

3౬

ఆదాయతి. దురాపం పరేషాం దుష్ప్రిపం, చాప, మాదాయచ, అనలశిఖం
విశిఖమాగ్నేయాస్త్రం, ఆరోపయత అనుసంహితవాక్.

3౭

నాథఇతి. ఏషః అయం, నాథః రఘునాయకః, పాథోనిధేః జలనిధేః. ని.
'కబంధ ముదకం పాథ'ఇత్యమరః. ఉవరి, పావకరూప మస్త్రం ఆగ్నేయాస్త్రం,
యావత్ యదావిమోక్షం, నోదయుక్తు నోద్యుక్తవాక్, తావ త్తదానీమేష, మం
దాకినీ వియద్ధంగా, సంతాపినీ స్వప్రియతమస్య మహావిభత్తి స్సంప్రాప్తేతి సంతాపవతీ
సతీ, నయనవారిమిషేణ నేత్రాంబువ్యాజేన, వారుణం వరుణదేవతాకం నలిలాస్త్ర మాల
లమ్మే కిము స్తీకృతవతీ కిం, అత్ర పరివిపత్తినిమిత్తకస్య మందాకినీబాష్పస్య బాష్ప
త్వ ముపహ్నుత్వ వారుణాస్త్రీర్వేనోర్వేక్షా. తథా ఆగ్నేయాస్త్రప్రయోగసంతాప
యోః కార్యకారణయోః భిన్న దేశత్వా దసంగత్యలక్షణం. 'కార్యకారణయో ర్భి
న్న దేశత్వే స్వాదసంగతి రి'తిలక్షణాల్, అయం చోక్తోర్వేక్షావగత ఇతి సంగరః, వన
స్తలికావృక్షమ్.

3౮

రుషేతి. రాఘవే శ్రీరామే, రుషా రోషేణ, ఉచ్చిఖం ఉద్గతజ్వాలం, విశిఖం
బాణ మాగ్నేయాస్త్ర మిక్తార్థః. ని. 'ఘృణిజ్వాలే ఆపి శిఖే' 'పుష్కలబాణవిశిఖా'
ఇతి చామరః, లాఘవాల్ హస్తలాఘవాల్, జహతి త్యజతి సతి, జహతే శృత్పరత్వ

† భుజః కుటిః కాటిల్యం భుజిటీ 'ఇకా' ప్రాసోతోఽగ్నే గాలవస్యే' త్యూకా
రస్య ప్రాస్యః, 'కృదికారా దక్షిన్' ఇతి జీవ్. ¹తామ్యన్.

దజాయత రుజాయతశ్వసితనక్రచక్రాకులమ్,

రసాతలవలత్తిమి స్తిమితకుమ్బి కుమ్భానస

ప్రవిష్టగిరికందరం తరళ మంతరం వారిధేః.

3F

గ. తత్తేణ చ జలనిధిః క్షుంతా చ యుగాంతానలస్య సహనోఽపి గరళ
'దహనోష్ణణాం సోధాఽపి బాడబగాధావలేహస్య తితిక్షు రపి భార్గ
వతీక్షుపరశోః పరిశోషయంత మంత రంగారమయం "శరమయ మప్ర

యః, వారిధేః, అంతరం మధ్యం, కర్తృ. ని. 'అంతరం పరిధానీయే బహి స్స్వీయాంత
రాత్తని, ఇదే మధ్యేఽవకాశేచే'తి వైజయంతీ, రుజా ఉపతాపః. ని. 'స్త్రీరుగ్రజా
చోపతాపే' త్యమరః, షిద్ధిదాదిభ్యోఽఞ్, అథవా రుజేతి వేదనాభేదః. తయా
ఆయతాన్యరిదీర్ఘాణి శ్వసితాని నిశ్వాసాయస్య తత్. తథోక్తేన సక్రచక్రేణ కుంభీర
కావరవర్యాయజలగ్రహవ్రూహేనాకులం సంకులమ్. ని. 'సక్ర స్తు కుమ్భిర' ఇత్యమరః.
రసాతలే పాతాళే వలంతో వలమానా స్తిమయః శతయోజనవిస్తృతకాయాః మినవి
శేషః యస్మిక్ త త్తథోక్తమ్. ని. 'రాజీవ శృకులస్తిమి' రిత్యమరః, ఆత్ర వలతేరను
దాత్రలేఽపి చక్షిణో జిక్కురణేన తస్మానిత్యత్వజ్ఞాపనా త్వరస్వేపదప్రయోగః, ఆత
ఏవ 'వలతే రాత్త నేపదమనిత్యంజ్ఞాపనా'దితి వాచునః, 'వలతే వలతీలిచే'తి భట్టమల్ల
శ్చ, స్తిమితాః నిశ్చేష్టాః కుమ్భిసో జలకరిణః యస్మిక్ తత్, కుమ్భానసైస్సర్పవిశేషైః.
ని. 'కుమ్భానసో లోహితాహి' రితివైజయంతీ, ప్రవిష్టాని గిరికందరాణి మైనాకాదివర్ష
తదిలాని యస్మిక్ త త్తథోక్తంచ తత్, తరళం విఘ్నార్జిత, మజాయత జాతం, పృథ్వీ
వృత్తమ్.

3F

తత్క్షణమితి. తత్క్షణం తస్మిక్క్షణే, అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా, ఆయం
జలనిధి శ్చ వారినిధి రపి, యుగాంతానలస్య ప్రళయకాలాగ్నేః 'కర్తృకర్తృణోః కృ
తీ'తి కర్తృణిషష్ఠీ, ఏవ ముత్తరలాపి ద్రవ్యవ్యం, కుంతాచ సహనశీలాఽపి 'క్షుమామ్
సహనే' తృచ్, గరళదహనోష్ణణాం నియతాత్త కుక్షినివాసస్య కాలమాటస్య స్వాధస్థిని
రిశేషాశీవిషస్య విషజ్వలనపరితాపానాంవా, సహనో మర్షణః, బాడబస్య బడబానలస్య
యో గాధావలేహః నిరంతరదృఢతరాస్వాదనం 'గాధావలేహస్య' ఇతి పాతే దృఢదా
హగర్వః. ని. 'అవలేవ స్తు గర్వే స్యా త్లేవనే ధూమణేఽపి చే'తి విశ్వః. తస్య సో
ధాఽపి సహలేః తృచ్, భార్గవతీక్షుపరశోః కామదగ్నునిశితకుతారస్య, బ్రాహ్మణేభ్యః
సర్వసహం దత్వా స్వనివాసప్రార్థనాసమయే ప్రయుక్తస్యేతి భావః, తితిక్షుః

మేయం నిమిష మపి న విషేషే.

౪౦

ప. శరణ మథ శరవ్యధానిదానం
జలనిధి రేష జగామ రామ మేవ,
పరుషకులిశ పాత మేవ కిం వా
జలధర మర్థయతే న జీవలోకః.

౪౧

గ. ఆగత్య చానుపద ముపదీకృతచిరత్నరత్నరాశి ర్జలరాశి ర్విసీత
వేషోవిశేషోపజాతసుతిభి ర్నతిభి రభ్యసన్దయ ద్రఘుచన్దనమ్.

౪౨

తాంబూలీ'ఽఽఽ, ఉమలే స్పన్నంతా దుప్రత్యయః, అంగారమయ మగ్నిస్వరూపం,
అంతః పరిశోషయంత, మద్రమేయం అపరిచ్ఛేద్యానుభావం, శరం ఆస్తోత్రమం, నిమి
షం నిమేషమాత్రమపి, కిముత చిరకాల మితిభావః, న విషేషే న చక్షుః, స్వతో
దుస్సహస్య తత్రాపి కోపావేశేన శ్రీరామప్రేరితస్యాస్త్రస్య కః ఉంతేతిభావః.

౪౦

శరణ మితి. అధానహానంతరం, ఏష, జలనిధిః నముద్రః, శరవ్యధానిదా
నం శరణనితాత్మ్యంతసంతాపకారణం. ని. 'నిదానం త్యాదికారణ' మిత్యమరః, రామం
శ్రీరామమేవ, శరణం రక్షకం, ని. 'శరణం గృహరక్షిత్రో' రిత్యమరః, జగామ ప్రాప,
గమేర్లిట్, కుత ఏకవిత్యాశంక్య తత్ర దృష్టాన మాహ—పరుషేతి. జీవలోకః ప్రాణి
సమూహః, పరుషః అసహ్యః కులిశపాతో యస్తాత్తం, జలధరం మేఘ మేవ, నార్థయ
తే న యాచతే కిం, జల మితి శేషః, యాచక ఏవేత్యర్థః. ఆతోఽన్యైకచృణాగత
త్వం యుక్త మితి భావః, 'అర్థఉపయాఘాయా' మితి భావః, 'అథమేఽర్థయతే రథా
యానం యాఘావరోధన' మితివచనాత్, వైధర్మ్యేణ దృష్టాంతాలంకారః, పుష్పితా
గ్రావృత్తమ్.

౪౧

ఆగత్యేతి. ఆగత్య శరణం ప్రాప్య చ, అనుపద మనంతరం, ఉపదీకృతః ఉపా
యనీకృతః చిరత్నరత్నరాశిః యేన సతథోక్త స్సక్. ని. 'ఉపాయన ముపగ్రాహ్య ముప
హార స్థతోపదే' త్యమరః, విసీతవేషః అనుధతాకారః, విసయ'ప్రస్వీభూత ఇత్యర్థః,
విశేషేణ ఉపజాతా ఉత్పన్నా సుతి స్తుతి ర్భాను తాః తత్కాలోచితప్రసాదసంపాద
కస్తోత్రవిశిష్ట ఇత్యర్థః, తాదృశీభిః, సతిభి ర్నమస్కారైః, రఘునందన, మభ్యనంద
యత్ ఆతోషయత్, ఉపాయనస్తుతినమస్కారైః శ్రీరామస్య కోపాపశమం చకార,
'ప్రణిపాతప్రతీకార స్సంగంభోహి మహాత్మనా' మితి న్యాయాదితి భావః, ఆత్ర సతి
భి రితి బహువచనం తాసాం ధర్మక్రద్ధారిశయత్రార్వకత్వం ద్యోకయతి కథావిధానా
మేవ శ్రేయస్కరత్వాత్. తథాచ శ్రుతిః. 'భూయిష్టాంతే నమ ఉక్తిం విభేషే' తి.

గ. తదను తదనుసంహిత మమోఘ మస్త్రం వై ధాత్రం కుత్ర చ
న వనచరణామని మరుసీమని నిపాత్యతాం సహ్యాశే మయా 'సలి
లావప్తమ్మ సుమ్మ' త్యేవ సలో విదధాతు నేతు మిత్యభిదధానో మన్ద
మన్ద మంతరాత్. ౪౩

ప. ఆదిష్టా రఘుపుంగవేన హరయోఽప్యష్టాసు దిక్షు ఊణా

త్రైలోక్యజ్ఞితమూలమధ్యశిఖరా న్ధాత్రీధరా నాహరణ్,
యైః క్షిప్తైః సులిలే నలేన జలధి ర్వాతోఽపి జమ్బూలతాం

తదన్నితి. తదను రఘుసంహితాభినందనానంతరం తదనుసంహితం లేన శ్రీరా
మేణ అనుసంహితం ధనుషి యోజితం, అమోఘ మవ్యర్థం, వై ధాత్ర మస్త్రం బ్రహ్మ
స్త్రం, వనచరణా మాభీరవముఖానాం పాపాత్తానాం ధామని నివాసస్థానే, కుత్ర
చన కస్తింశ్చి, మరుసీమని మరుదేశేనిపాత్యతాం విసృజ్యతామ్, మయా, సలిలావప్తం
భిః సలిలప్రతిబంధః, సహ్యాశే మృష్యతే, సంప్రతీదానీ మేవ, సలి, సేతుం, విదధా
తు విరచయతు, ఇతీర్థ, మభిదధానో భాషమాణః, సాగర ఇతి శేషః, మన్దంమన్దం
మన్దప్రకారం, 'ప్రకారే గుణవచనస్యే' తి ద్విర్భావః, కర్తృధారయవద్భావా త్సుపో
లుక్, అంకరణా దంకర్తితోఽభూత్. ౪౩

అ. తతః కిం కలాహ—ఆదిష్టా ఇతి. హరయో వానరాః, రఘుపుంగవేన ఆదిష్టా
సేతునిబంధనార్థం పర్వతా నాహరతే త్యాజ్యప్రాసంతః, అష్టాస్యసి దిక్షు స్థితానితి
శేషః, త్రయో లోకా స్త్రైలోక్యం పాతాళమర్త్యస్వర్లోకా ఇత్యర్థః, చాతుర్వర్ణ్యా
దిత్వా త్స్వర్గేష్యణ్, తత్ర అందితాని మూలమధ్యశిఖరాణి యేషాంతా, నిత్యతిశ
యోక్తిః, ధరంతీతి ధరాః భూద్యచ్, ధాత్ర్యాః ధరాః ధాత్రీధరాః తాక్షకర్వతాక్
క్షణా, దాహరణ్ అనీకపంకః, తతః నలేన, సలిలే, క్షిప్తైఃయైః, ధాత్రీధరైః, జలధిః
జంబాలతాంపంకతామ్, ని. 'నిషద్వరస్తుజంబాలః పంకోఽస్త్రీ శాదకర్దమా' విశ్వమరః,
యాతోఽపి, నిర్ఘ్నరవయఃపూర్ణైర్గిరిప్రవాహైః, ని. 'ప్రవాహా నిర్ఘ్నో యుర' ఇత్య

+ అత్ర 'సీమసీత్యస్య స్త్రీ త్వేఽపి ధామసీ త్యస్య నిత్యనపుంసకత్వా త్సామా
నాధికరణ్యోపపత్తి' రితి శేదీత్, అస్యే తు 'ననందపశ్యన్ముపసీమసస్థలీ' రితి భారవి
ప్రయోగాల్ 'దుర్గమే మర్గసీమ్నా' తి జయదేవప్రయోగాల్ 'తద్ధ్వారసీమమణిదం
దధరోఽధిపత్' స్థితి సాహిత్యరత్నాకరకారధర్మసూరిప్రయోగా చ్చ సీమక్ శబ్దస్య
నపుంసకత్వమప్యస్త్రీ త్యాహుః.

1 సలిలబంధం.

నిర్గచ్ఛ స్మచిరాయ నిర్ఘ్న ర పయః పూరైః పుపూరే పునః. రర
అథ జలధౌ నివేతు రతిదూరనిపాతదళ

జ్వలచర 'జీవజీవనదగ్ధమహాషధయః,
స్ఫుటితథ గావి రాజదహాపుజ్వలపూతకరణ

క్షుభితరుహః 'గృహోద్ధితమహాహరయో గిరయః ౪౫

ప. అలక్ష్మితమహీధరగ్రహణ మస్ఫుట త్తేవణం

మరః, అచిరాయ శీఘ్రమేవ, నిర్గచ్ఛక్ ఉచవయం ప్రాప్నువన్ సక్ + పునఃపూయో
౭సి, పుపూరే పూరితః, పూరితః కర్తృణి లిట్, అత్రాంబుధేః పంకిలత్వనిర్ఘ్న రపయఃశ్రూర
పూరితత్వాసంబంధే ౭సి తత్సంబంధాభిధానాదసంబంధే సుబంధరూపాలిశయోక్తిః,
పూర్వోక్తయా సంస్పృశ్యతే, కాద్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౪౪

అథేతి. అథానంతరం, జలధౌ, అతిదూరనిపాతేన అత్యంతవిప్రకృష్ట దేశని
పాతేన సుదూరావగాహనేన వా దళతాం విశీర్యమాణానాం జలచరాణాం నక్రాజలజం
తురూపాణాం జీవానాం ప్రాణీనాం జీవనదః పునరుజ్జీవకః గంధ ఆమోదో యాసాం
తా న్తథోక్తాః, మహాషధయః సంజీవిన్యాసలతావిశేషాః యేషు తే, తథోక్తా, ఇతి
బహువ్రీహిః, స్ఫుటితా నిపాతజన్యవేగేన దళితా యా ధరా నముద్రాధారభూమిః
తస్యాం విరాజతాం ప్రకాశమానానాం అహిపుంగవానాం పాతాళవాసీనాం మహో
రగాణాం పూతకర్తృణై ర్దుభిశ్శ్వాసమూర్తులైః క్షుభితాః క్షోభం ప్రాపితాః, అత ఏవ
గుహ్యగృహేభ్యః కందరమందిరాంతగాళేభ్యః ఉత్థితా నిర్గతా మహాహరయో మహా
సింహాయేమింతే, తథోక్తా, గిరయః పర్వతా, నివేతుః చలంతి స్త, అత్ర పూర్వోక్త
రవాక్యస్థయో రసంబంధే సుబంధరూపాలిశయోక్త్యా స్సంస్పృష్టిః. ౪౫

అలక్ష్మితేతి. తతో, గిరినిపాతానంతర మిశ్వర్యః. అలక్ష్మితం అన్యప్తం మహీధర
గ్రహణం పర్వతస్వీకరణం యస్మిన్ కర్తృణి త ద్యథా భవతి తథా, తథా అస్ఫుట
త్తేవణం అప్రకాశవితేవణం యథా తథేత్యలిశయోక్తిః తథా విచిత్రా ఆశ్చ

† 'నిర్గచ్ఛ త్యచిరాయ నిర్ఘ్న రపయః పూరే పుపూరే పునః' ఇతి ప్రాచీనపాతే, నిర్ఘ్న ర
పయః పూరే, నిర్గచ్ఛతి నిస్సరతి సతి, జలధి రచిరాయ, పునః, పుపూరే, ఇశ్యన్వయః,
కర్తృణిలిట్, అథానిర్ఘ్న రప్రవాహాణా మేవ కర్తృత్వమ్, యద్వా 'క్రియమాణం తు
యత్కర్తృ స్వయ మేవ ప్రసిద్ధయి, సుఃరై స్వస్థుణై ర్యస్తాత్కర్తృకత్వేతి కం విమ'
ఇతి వచనా దివా సౌకర్యద్యోతనాయ కర్తృకర్తరి లకార ఇతి బోధ్యం.

1 దత్తజీవనగంధ. 2 గృహానికి,

విచిత్రఘటనం తతో విరచితో నలే నామునా,

అబోధి హరియూధపై రధిపయోధి నేతు ర్మహాః

భువో భుజ¹ఇవాభయం నిజతనూభువో లంభయన్. ౪౬

గ. అనస్తర మంతస్తుఖా ఇవ వలీముఖాః ప్రబోధనేవ నేతుపథేన
సంసార మివ దుస్తరం తరంగిణీపతి మతీత్య సద్యవవ ప్రకాశం గిరిశం
సువేల మవలోకయంతో ముహూ²రవింద స్మరమానన్దమ్ ౪౭

ప. వలయితతటదేశై ర్వాహినీనాం నివేశై

రవిరళవనరేఖామధ్య మధ్యాస్తరామః,

ర్మకరీ ఘటనా యస్మిన్ కర్తృణి తద్యథా భవతి తథా అమునా, నలేన అధిపయోధి,
పయోధా, విలి విధక్త్యధేఽవ్యయీభావః. విరచితః నిర్మితః మహాః అత్యాయకః,
నేతుః హరియూధపైః కపిశ్రేష్ఠైః, నిజతనూభువః స్వపుత్రి కాయా స్సీతాయాః అభ
యం భయాభావం, అర్థాభావేఽవ్యయీభావః, లంభయన్ ప్రాచయన్, భువో భూ
దేవ్యాః, భుజ ఇవే త్యుచ్చేక్షా, అబోధి బుద్ధః, బుద్ధ్యతేః కర్తృణిలంజ్ 'దీపకనే' త్యా
దినా వే శ్చి గాదేశః పృథ్వీవృత్తమ్. ౪౬

అనస్తర మిలి. అనంతరం నేతునిర్వాణానంతరం, అంతర్ముఖాః అత్తన్విష్టాః
యోగిన ఇవ, వలీముఖాః వానరాః, ప్రబోధనే తత్త్వజ్ఞానేనేవ, నేతుపథేన, 'ము
హూ'రిత్యాదినా సమాసాంతోఽచ్చక్రయః, సంసారం పుత్రమిత్రకళత్రాబాధు
రూపాం జననమరణచరంబరాయాపాంనా సంస్మరి మివ దుస్తరం తరితు మశక్యం,
'ఈషద్దు'రి త్యాదినా ఖచ్చిత్కయః, తరంగిణీపతిం నముద్రం. అతీత్య తీర్థా, సద్య
స్తదానీమేవ, ప్రకాశం చక్షుర్దోచరం భాస్వరం చ, 'తవ్య భాసా సర్వ మిదం విభా
తీ'తి స్మృతిః, సువేలం సువేలీఖ్యం పర్వతం, శోభన మర్యాదం చ ని. 'వేలాద్ధితి
రాద్ధిపృథ్విః కాలమర్యాదయోరపీ'తి నానార్థరత్నమాలా, గిరిశం చర్యకశ్రేష్ఠం, పర
మేశ్వరం చ, అవలోకయంతః పశ్యంతః, సాక్షాత్కున్వంతకశ్చ, ముహూః పునఃపునః,
పర మనిర్వాప్య, మానందం సంతోషం, బ్రహ్మానందం అమిందన్, అలభంత, అనేకే
వేయ ముపమా శ్లేషసంకీర్ణా. ౪౭

వలయితేలి. రామః, వలయితతటదేశై రావేష్టితసానుప్రదేశైః, వాహినీనాం
కపినేనానాం, ని. 'నేనానద్యోశ్చ వాహినీ'లి వైజయంతీ, నివేశైః శబ్దిరైః, అవిరళాని
సాంద్రాణి వనరేఖమధ్యాని వనశ్రేణ్యంతరాళాని యస్య తం, తథోక్తమ్. ని. 'పక్షిః

కపికలకలశీర్యతన్ద్రామన్దిరాస్త

శ్వలితకుపితసిహస్తస్తవేలం సువేలమ్.

౪౮

గ. తదను దశముఖోఽపి శుకముఖా దతిలంఘితజలధి మధిగతసువే
లారామం గామం నిశమ్య సమ్యగవగమనాయ రఘునాయకబల మను
ప్రహితయో ర్విచితవిభీషణ ప్రేరణాకుపితకపిలోకనియస్త్రణనితాస్త
ఖన్నయో ర్విచన్నాధారదాశరధివిమోచితస్రాణయో శుకసారణయో
ర్వచనా త్ప్రసాద ముదగ్రమాసాద్య ప్రత్యేకశస్త్రదావేద్యమానా

శ్రేణీరేఖా స్తురాజయ' ఇత్యుచరః, కపికలకలైః వానరకాలాహలైః, శీర్యమాగానాం
విదీర్యమాగానాం కందరాగాం గుహగృహాణా మంత ర్ద్యప్రదేశః. ని. 'అంత ర్ద్యే
తథా ప్రాస్తే స్వీకారాథేఽపి దృశ్యత' ఇతి విశ్వః, తతశ్వలితాః కాలాహలానహిష్ట
తయానిర్గతాస్తథా కుపితా శ్వయే సిహస్తేభ్యః తస్మాః భీతా వేలాః లక్షణయా
తటవర్తిజంతనో యస్య కం, సువేల, మధ్యాస్తాధిష్ఠితవా, 'అధిశీష్ఠ స్థానం కర్త' ఇ
కర్తవ్యం, మాలినీపుక్తమ్. ౪౮

తదన్వితః. తదను సువేలాధిష్ఠానానంతరం, దశముఖో రావణోఽపి, శుక
ముఖాత్ శుకాఖ్యప్రణిధివచరాత్, అతిలంఘితజలం నేతుమాగ్నేణ అతిక్రాంతవారిధిం.
అధిగత సువేలారామగుణిష్ఠితమవేలాదహోద్యానం, రామం, నిశమ్య శ్రుత్వా, సమ్య
గవగమనాయ సమ్యక్పరిజ్ఞానార్థం, రఘునాయకస్య, బల ము నైస్యముద్దిశ్య, ప్రహ
తయోః ప్రేషితయోః, తథా విచితం తస్మై తాస్త్రానమస్యాస్త్రీతి విచితః అర్చ ఆద్యత్
ప్రత్యయః, స చాసౌ విభీషణ శ్వ + తస్యప్రేరణయా రావణప్రేతా కేతో గూఢ
పురుషో గృహ్నిధ్య మితి చోదనయా కుపితస్య క్రుద్ధస్య కపిలోకస్య వానరనివహస్య
నియంత్రణేన తక్రూతబంధనేనేత్యర్థః, నితాస్త్రఖన్నయోః ఆత్యన్తభేదమావన్న
యోః, తతః వివన్నాధారేణ ఆర్తరక్షణేన దాశరథినా విమోచితస్రాణయోః హన
నోద్యతః కింభిః త్యాజితజీవనయోః, శుకసారణయోః గూఢపురుషయోః, వచరాత్
వానరబలం సమ్యగ్దృష్ట్వా నిర్బంధముక్తో పునరావా మాగతా విలేపం భూతవాక్యాత్,
ఉదగ్ర మున్నతం, ప్రాసాదం హర్ష్య, మసాద్య ఆధిరుక్య, ప్రత్యేకశశ్త్ర భాగశః,
తాభ్యాం శుకసారణాభ్యాం, ఆవేద్యమానాన్ జ్ఞాప్యమానాన్, ప్రవర్ధమానా పృథ్విం

+ 'విదతవేదభీషణే'తి ప్రాచీనపాతే అర్చఆద్యజంతకర్షం నల్ప్యమ్.

1 ప్రయాతయోః. 2 ప్రాసాదాగ్రమ్.

స్పృహర్థమానసమరసన్నాహమతీకా¹ 'ప్లవగనేనాధిపతీ నతిధీరతయా సావ
ధీరణ మవేక్షమాణః ప్రతిపక్షబలప్రశంసినా² 'పుభా వపుస్సవేక్షమాణ
శ్శార్దూలప్రభృతిభిః³ ప్రణిధిభిరప్యవగతాశేష⁴ 'వృత్తాంతతాంత సుచిర
మనుచింతయన్నన్తికాసీన మతివినయప్రహ్వం విద్యుజ్జిహ్వ ముపహ్వారే
కిమ ప్యభిధాయ సౌధా దవతతార. ౪౯

గ. తత్త్వేణం స త్కణదాచరోఽపి నిదేశాన్నిశాచరపతేర్దాశ
రథిశిర సృశరం ధను రపి నిర్దాయ మాయానుభావా దాహవాసీత
మిత్యభిధాయ పురో నిధాయచ నిదాఘాతిశయసంతాపినీంవాసంతీ మివ

ప్రాల్లువానా నమరసన్నాహమతిః, యుద్ధసన్నాహేఽస్థిరేహం తాత్, ప్లవగనేనాధి
పతీకా నుగ్రీవాంగదాదినేగానాయకాత్, అతిధీరతయా అత్యంతగంభీరతయా, హే
తునా, సావధీరణం సావజ్ఞం, అవేక్షమాణః అవగాహమానః, తథా ప్రతిపక్షస్య బల
ప్రశంసినా శత్రునైవ్యస్తావకా, పుభా వపి శుకసారణౌ చ, ఉపేక్షమాణః, 'రిత్రాణాం
ప్రతిహాలానాం యుద్ధార్థ మభిధావతామ్, ఉభాభ్యం సదృశం నామ వస్తుమప్రస్త
వేస్తవ' మిత్యాదిగా గర్హమాణ ఇత్యర్థః. తథా శార్దూలప్రభృతిభిః ప్రణిధిభి ర్గుఢ
పురుషై రపి, అవగతాశేష వృత్తాంతజ్ఞాతాఖిలనైవ్యప్రవృత్తిః. ని. 'వార్తా ప్రవృత్తి
ర్వృత్తాంత' ఇత్యురః. ఆతవివ తాంతః ఖన్నః, సుచిర మనల్పకాలం, ఆనుచితంయత్
నికర్షితం క ఉపాయా భవే దితి విచారయత్, అంతికాసీనం నికటవర్తిన, మతివినయ
ప్రహ్వం అత్యంతవినయేన నమ్రం, విద్యుజ్జిహ్వం నామ కంటి వృహమాంసానినం రాక్ష
సం ప్రతి, ఉపహ్వారే రహసి, కిమపి కింది ద్వచనం, ఆధాయ, మాయాకల్పితం రామ
శిర స్పృహమః ప్రదర్శ్య సీతాం ప్రణాళయే క్షేపంభూతం వాక్య ముత్తేత్యర్థః, సౌధా
దవతతార అవరూఢవాత్. ౪౯

తత్త్వేణమితి, తత్త్వేణం తస్మిన్ తత్త్వే, సత్కణదాచరో విద్యుజ్జిహ్వోఽపి,
నిశాచరపతే నిదేశాత్, రావణాజ్ఞాకాదేతోః, మాయానుభావాత్, నిజమోహనశ
క్తిసామర్థ్యాత్; దాశగణే స్ఫీరామస్య, శిరః, సశరం సబాణం, ధను శ్చ, నిర్దాయ
ప్రకల్ప్య, ఆహవాత్ యుద్ధాత్, ఆసిత, మితీత, మభిధాయ ఉక్త్య, పురి, సీతాయా
అగ్రే, నిధాయ సీతీక్య చ, నిదాఘాతిశయేన ఘర్షితశయేన గ్రీష్మకాలప్రయత్నో
ష్టాధిశ్చీన సంతాపిం చరితవ్యమానాం, ని. 'నిదాఘో గ్రీష్మకాలేస్యా దుష్టస్వేదాం
బునో రపీతి విశ్నః. వాసంతీం మాధవీలతాం, ని. 'వాసంతీ మాధవీలతే' త్యురః,

వైద్యుతానల శ్చిరకాలవిరహవిహ్వలీకృతా మాకులీచకార మైథిలీమ్.

గ. తత సా ముగ్ధా ప్రబుద్ధా చ పున స్తథ్య మితి విచార్యతదనా
ర్యం పర్యదేవయత పరిదేవతా. ౫౧

ప. రక్షోవరోధవసతిం రజనీచంఞాం

రక్షోవరోధ మపి రావణభర్తృనం చ,

సర్వం సహే యదుపలంభధియా న ఏవం

సర్వంసహే భవతి జీవతి హస్త సీతా. ౫౨

గ. ఇత్యేవ మత్యాహితమత్యా సమేతా మేతాం సద్య స్సమా

వైద్యుతానల ఇవే త్యుపమా, చిరకాలవిరహేణ బహుకాలవియోగేన విహ్వలీకృతాం,
మైథిలీ, మాకులీచకార ఆకులీకృతవాక్, తదేత న్నభిప్రణోపరి ముసలాఘాతప్రాయం
చండభానుసంతప్తాయ దవానలవేప్తనరూపం చాభూదితి భావః. ౫౧

తతఇతి. తత స్తదనస్తరం, పరిదేవతా పరివ్రతా, సా మైథిలీ, ముగ్ధా మూ
ర్ఖితా, పునః ప్రబుద్ధా బోధం ప్రాప్తాద సతీ, అనార్యం మాయికం త త్పథసు శ్చిరః,
తథ్యం యథార్థ, మితి. విచార్య జ్ఞాత్వా, పర్యదేవయత వ్యలాపీత్, ని. 'విలాపః పరి
దేవన' మిత్యమరః. ౫౧

అ. తత్ప్రకారమేవాహ—రక్షఇతి. రక్షసో రావణస్య అవరోధవసతిం అంకశ
పురావస్థానం, అత్యస్తదురవస్థాపాదినీ మిత్యర్థః, ని. 'సద్ధాంతశ్చావరోధశ్చే'త్యమరః
రజనీచర్య శ్చ రజనీచరా శ్చ లేమం, అతి భయంకరాణా మితి భావః, 'పుమాన్
స్త్రియ'త్యేక శేషః, రక్షయా గుప్త్యా యః ఉపరోధో నిర్బంధః త మపి, రావణస్య
ప్రిలోకకంటకస్య భర్తృనం తర్జనం చేతి, సర్వం, యస్య శ్రీరామస్య ఉపలంభధి
యా ప్రాప్త్యాశయా, సహే మృష్యామి, 'వహమర్షణే' లట ప్రజ్ఞ, సః శ్రీరామః,
ఏవ మిత్యంభూతః, ఛిన్నశీర్షో జాత ఇత్యర్థః, అథాపి సర్వం సహత ఇతి సర్వం సహ
హే సర్వంసహేవమనుతి. ని. 'సర్వంసహే వసుమతీ'త్యమరః, భాతీతి భవతి హే
భవతి పూజ్యే, 'భాతే ర్దవతు' నిత్యేణాదికా దవతు ప్రకృయః, 'ఉగితశ్చే'తి జీవ,
సీతా, స్వయ మిత్యర్థః, జీవతి ప్రాణాన్ధారయతి, హంత, ఏకద్విర్యసమకాల మేవ
ప్రాణనిష్క్రమణేన భావ్యం తథా న భూత మిత్యకృంకవిరోధ ఇత్యర్థః, సర్వం సహ
యాః సర్వసాక్షిత్వా నిజమాశ్చత్వా చ్చ తాం సంబోధ్య ఇత్థం విలాపో యుక్త
ఏవేతి భావః, ఆక్ర పూర్వోక్తరవాక్యస్థయో రనుప్రాసయమకవిశేషయో స్సంసృప్తిః.

ఇతీతి. ఇత్యేవ ముక్తప్రకారేణ, ఆత్యాహితమత్యా విభీతబుద్ధ్యా, యదా

సాద్య సఖ వైదేహి దేహి మే వచో (మమ వచో విధేహి) కథ మి
యం దీనా దళా దళానసకృతా మయా హి సేయం మాయాహి
మనసి వైధుర్య మఖలజగతీధుర్యభుజబలాభిరామే రామేఽపి కి మిద
మనార్యం విచార్య మితి భాషమాణా నవీనాసారనివ్యంబినీ కాదమ్ని
నీవ ఘర్తోద్వేగినీం కేళినీం సరమా చిర మాశ్వాసయామాస. ౫౩

ప. అథ నిగదితనీతిం ముంచ ముంచేతి సీతా

అత్యాహితే జీవితానపేక్షిన్యాపారే యా మతి స్తయా సమేతాం, తాదృశ్యుద్ధిమతీ
మిత్యర్థః, ని. 'అత్యాహికం మహాభీతిః కర్త జీవానపేక్షిచే'త్యుచరః, ఏతాం సీతాం,
సద్యః ఆవిలంబేనైవ, అన్యథా మహానర్థ స్సన్య దితి భావః, ఆసాద్య సన్నిధాయ,
హేనఖ ప్రీయే, 'సఖ్యశీర్షితి భాషయా' మితి జీవ. హే వై దేహి మైథిలి, మే
మహ్యం వచః, దేహి, మాం ప్రతి వచస్వేత్యర్థః, తథా మమ మే, వచః, మయా
పశ్యమాణం వాక్య మిత్యర్థః, విధేహి కురు, మదియవచనం శ్రుత్వా సమాహితమన
స్కా భవే త్యర్థః, కిం తస్యచ ఇత్యుత ఆసా—ఇయం వర్తమానా, దీనా దళా వ్యా
మోహావస్థా, కథం కుతః, న కథ మపి త్యర్థః. కిం తు నేయం శింధురాద్యాహ
రణక్రియా, దళానసేన మహామాయావినా రావణేన, కృతా ప్రయుక్తా, మాయా
హి చిత్రంఖలు, ఏతత్సర్వం విబుధ్యస్తేత్యర్థః, హి రవధారణే, అతః మనసి, వైధు
ర్యం వైక్లబ్యం, మా యాహి మాప్రాప్నుహి, కుతః అఖల జగతీధుర్యం సకలలోకధురం
ధరం 'ధురో యద్ధకా' వితి యత్ప్రకృత్యయః, యద్భుజబలం బాహుబలాక్రమః లేన
అభిరామే కమనీయ, రామే, అనార్యం తుచ్ఛ, మిద మేతత్ శిరశ్చేదాదికృత్యం,
విచార్యం విచారయితుంయోగ్యం కిం, సవిచార్య మేవేత్యర్థః, అత్యంతవిరుద్ధత్వా దితి
భావః, ఇత్యుతేన ప్రకారేణ, భాషమాణా, సరమానా, సరమా విభీషణ పత్నీ, నవీ
నాసారనివ్యంబినీ ప్రత్యగ్రజలధారావహినీ, కాదంబినీ మేఘమాలా, ని. 'కాదంబినీ
మేఘమాలే' త్యుచరః, ఘర్తోద్వేగినీం ప్రహ్వ పక్షిప్తాం, ని. 'ఉద్వేగ స్త్రిమితే క్షేత్రే
భయే మందరగామినీ'తి శబ్దార్థవః, కేళినీ మివ మయూరీ మివ, చిర, మాశ్వాసయా
మాస ఉపలాభితవతీ, ఉజ్జ్వలితవతీ త్యర్థః. ౫౩

అభితి. అథ మాయాప్రయోగానంతరం, అవరళరణకంఢ్వా బహుళతఃసమ
రాభినవేతేన భీషణః సంద్యాదిత్వా ల్బ్యుః, ఆయం రావణ, స్త్రీతాం శ్రీరామపత్నీం,

మవితరణకంఢూభీషణో రావణోఽయమ్,
మనసి న బహు మేనే మంత్రిణం మాల్యవన్తం
దివి పర మమరీణాం మండలం మాల్యవన్తమ్.

౫౪

గ. అథ రామోఽపి కామోచితవేషవిభీషణామాత్యవిదితరక్షో
నగరరక్షోదంతో హృదంతోపజాతసమరసంరంభధీ రమ్బుధీమేఖలా
లజ్జారమణే ర్లజ్జాయాః ప్రాద్భావస్థాయ ప్రహస్తాయ పర్యస్తాహిత
ప్రాణానిలం నీలం దక్షిణద్వారక్షిణో ర్మహాదరమహాపార్శ్వమో
ర్విశ్వత్రయవిజయధారేయం తారేయం ప్రత్యద్భావరపాలనాధిక్యతే

వరమపతిప్రతాం, ముగచముచ ఆభీష్ట్యేన త్యజ, ఆభీష్ట్యే ద్విర్భావః, అన్యథా మహా
ననర్థో భవిష్యతీతి భావః, ఇత్యేవం, నిగదితవీతి ఉత్తరీవచనం, మాల్యవంశం మా
ల్యవర్ణామానం, మంత్రిణం, మనసి, బహు గురుయథాత్మికా, న మేనే న బుధ్యతే
న్త, కింతు దివి స్వర్గే, ని. 'ద్యౌ స్స్వర్గనభసో రవీతి క్షిప్యః, మాలైవ మాల్యమ్. 'చాతు
ర్వర్ణ్యాదిత్యా త్స్విచ్ఛేద్య' ఇతి క్షీరస్వామి, తద్వంశం, వరణపుష్పప్రగలంకృత
మిశ్యర్థః. ఆమరీణాం మండలా వంశ సురమండరీనికర మేవ, ని. 'మండలం త్రిప్పి
త్యమండః, బహు, మేనే, సీతా మపరిశ్రబ్య శ్రీరామేణ రణే నిహత స్పృక్ స్వర్గం
గంతు మైచ్ఛన్తిశ్యర్థః, అమప్రాసయమకయో స్సంస్పృష్టి, మాలినీవృక్షమ్. ౫౪

అథేతి, అథానంతరం, రామోఽపి, కామోచితవేష ఇచ్ఛాసదృశవేష ధా
రిణః, విహితవక్షిభూమికా ఇత్యర్థః, తథాభూతేభ్యః విభీషణామాత్యేభ్యః ఆనలాది
విభీషణమంత్రిభ్యః విదితః విజ్ఞాతః రక్షోనగరస్య రావణరాజధాన్యాః లజ్జాయాః
రక్షోదంతో రక్షణనారాయనస, తథోక్తః. తథాచ శ్రీరామాయణే శ్రీరామం ప్రతి
విభీషణవచనమ్. 'అనల శ్వరభ శైల్వ సంపాతిః ప్రఘన స్తథా, గత్వా లజ్జాం
మమామాత్యాః పురీం పున రిహగతాః, భూత్వా శకునయస్సర్వే ప్రవిప్లాశ్చ రిపో
ర్బల' మిత్యాది, అతవీవ హృదంతే హృత్పదీశే ఉపజాతా నమరే సంరంభధీః కోప
బుద్ధి ర్యశ్య స, తథోక్త స్పృక్ ని. 'సంరంభ స్సంభ్రమే కోప' ఇత్యమరశేషః, అంబు
ధిమేఖలాలంకారమణేః, భూతధాత్రీభూషణాయమానాయా ఇత్యర్థః. ని. 'భూత
ధాత్ర్యభిమేఖలే' త్యమరః, లజ్జాయాః ప్రాద్భావే తిష్ఠతీతి తథోక్తాయ. 'సుసింధు
ఇతి క ప్రత్యయః, ప్రహస్తాయ ప్రహస్తాఖ్యాయ రాక్షససేనాధిపతయే, పర్యస్తాహిత
ప్రాణానిలం నిరస్తశత్రుప్రాణనాయం, శత్రుకులాంతక మిత్యర్థః, నీలం తన్నామానం వా
నరసేనాధిపతిం, ప్రతినిధిం నిధాయేతి సర్వత్ర సంబధ్యతే, తథా దక్షిణద్వారం రక్షిత

పాకశాసనజితే పరాక్రమ మివ తనూమస్తం హనూమస్త మస్తర్వాన్య
హవిహితరతాయ విరూపాతాయ చ రక్షసే రక్షఃప్లవగఋతాధిపతీ
స్మృతినిధీః విధాయ విధాయ చ సజ్యం ధను రనుజేన సమం సమీ
కాభిముఖేన దశముఖేన గుప్త ముత్తరం గోపుర ముత్తరంగో బల్లై
రుపయరోధ. ౫౫

ప. అత్యాకులాం హరిబల్లై రవలోక్య లజ్జాం
దత్తార్థశేషు దశకంధరకింకరేషు,

ఇతి త ద్రక్షిణాః మహాదేవమహాపార్శ్వయోః, విశ్వత్రయవిజయధారేయం త్రైలో
క్యవిజయదురంధరం, తారేయం తారాశనయ మంగదమ్ 'స్త్రీభ్యాం' గిరి ధ గుభయ
త్రాసిధ క్షేయాదేశః, ప్రత్యగ్దూరపాలనం ప్రతీవీద్వారసంక్షణ మధికరోతీతి తద
ధిక్పతే కరోతేః క్విప్, పాకశాసనజితే ఇంద్రజితే, సత్తమ్యంతపాతే తు. అక్పతే
నియోజితే, కృపాతోః కర్తణి క్త ప్రత్యయః, పాకశాసనజితి విషయే ఇత్యర్థః, తనూ
మంతం మూర్తిమంతం, పరాక్రమమివస్థిత, మిత్యుత్పేక్ష, హనూమంతం, తథా అం
తర్వాన్యహే మధ్యగుల్ఫే విహితరతాయ కృతసంరక్షణాయ, విరూపాతాయ రాక్షస
సేనాధిపతయ చ, రక్షః ప్లవగఋతాధిపతీః విభీరుణగుగ్రీవశాంబవతః, ప్లవగఋ
తేత్యుత్త 'ఋత్యుక' ఇతి సాంహితః ప్రకృంభావః, స్మృతినిధీః ప్రతిభటా, నిధా
య కృత్వా, నియుజ్యే త్యర్థః, తథా ధనుశ్చ, సజ్య మారోపితగుణం, నిధాయకృత్వా,
అనుజేన సమం అన్వజేన సమా, బల్లై ర్వానరనైన్యైః, ఉత్తరంగ గృముద్భట గుక్,
సమీకాభిముఖేన సమరోస్తుఖేన, దశముఖేన, గుప్తం రక్షిత, ముత్తరం ఉత్తరదిగవస్థి
తం, గోపురం పురద్వారం, ఉపయరోధ అశాస్త్రీయ రుణధిన్. ౫౫

అతీతి. హరిబల్లై ర్వానరనైన్యైః, అత్యాకులా మత్యంతసంకులాం, లజ్జాం,
మహలోక్య, దశకంధరకింకరేషు రావణభృత్యేషు, దత్తార్థశేషు, సంకుటితకవాటేషు,
వానరాణా మంతరిప్రవేశనిరోధార్థం కవాటాచ్ఛాదితద్వాదేషు సన్నిత్యర్థః. ని
'కవాట మరంతుల్లే' ఇత్యమరి, అంతక రాజధాన్యాం యమపుర్యాం, కవాటికాభిః
కవాటైః కర్తృభిః, గౌరాదిత్వాత్ జిప్. అశవివోక్త మమరోశే. 'స్త్రీప్యా
త్కాచిన్యగ్నాశ్వాది ర్వివక్షావచయే యదీ'తి, అహమాశ్య ప్రతీతిః ప్రయోజనం
తః స్వాధేకః, 'కేణ' ఇతి హ్రస్వః, ఆసమంతాద్రక్షంతీత్యారక్షతైః ద్వార
పాలకైః 'ఙ్వుల్లచా' వితి కర్తరి ఙ్వుల్ 'అరక్షితై' రితి పాతే ఆరక్షా ప్రయోజ
నమేష మారక్షితైః 'ప్రయోజన'మితి తక్, త్వరితం శీఘ్రం, ని. 'జవోఽథ శీఘ్రం'త్వ

ఆరక్షతై స్వరిత మస్తక రాజధాన్యా

ముదాటితాభి నుదభావి కవాటికాభిః.

౫౬

గ. తత్తణం లక్షణాగ్రజ స్సుగ్రీవేణ సహ సువేలాచలకూట
మధిరూఢ స్త్రికూటావనీధరచూడామణిం సింహశద్విపకమలకర్ణికాం
నిర్మాణకౌశలీం విశ్వకర్మణో నివేశదరీం నిశాచరహరీణా మనవరతబం

గత' మిత్యమరః, ఉద్ధాజితాభి ర్విఘటితాభిః, ఉదభావి ఉద్భూతం, భువో భావో
లుజ్జ 'ఉజ్జ' భావోర్జుణో'గతి చిజ్, సమనంతరమేవ మహాంజే నివశ్య పునరాగం
త్యూణాం రాక్షసానా మత్రవిక మేవ ద్వారం చేత్ మహాసంకటం భవిష్యతీతి ధియో
యమద్వారపాలకాః సర్వాణ్యసి ద్వారాణి శీఘ్ర ముద్ధాటితకవాటాని చక్ర రిశ్యర్థః
రాక్షసానాం పాఃప్రాణాం యమపురప్రవేశనై యత్యా దితి భావః, మృశ్మస్తేషా మరిస
న్నిహితోఽభూదితి ఫలితార్థః, యోగే తావదక్షైః స్వరక్షార్థం కేవలం పృథా వ్యాప్తి
యలే భవిష్యన్యనివత్త్యాదికం త్వావశ్యకతయః స్వయ మేవ భవతి న చైతజ్ఞానం
త్యహో మూఢాః భవవ ఇవ శోచ్యా ఇతి తాత్పర్యార్థః, సంయమనీకవాటోద్ధాటనా
సంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రలిశయోక్తిః, వసన్తరికావృత్తమ్ ౫౬

తత్క్షణమితి. తత్క్షణం తస్మిక్ క్షణే, లక్షణాగ్రజః శ్రీరామః సుగ్రీవేణ
సహ, ఉపలక్షణమేతత్ సర్వైర్వరపినారై స్సహే త్యర్థః, సువేలాచలకూటం సువేలా
ఖగిరిశిఖర, మధిరూఢోఽధిష్ఠిత స్సక, త్రికూట ఇత్యవనీధరః పర్వతః రాజా చ
గమ్యతే, తస్యచూడామణిం శిరోరత్నం, త్రికూటాచలశిరోభూషణాయమానా మిత్య
ర్థః, రూపకాలంకారః, సింహలద్విప ఇ త్యప్రాసశద్విపేష ప్రసిద్ధో యో ద్విపః అంత
రీపం. ని. 'ద్విపాఽస్త్రియా మంతరిప' మిత్యమరః, ద్వితీతా ఆపాఽస్మిన్నితి ద్విపఇతి
విగ్రహః 'సుపుపేతి సమాసః, 'బుహ్ను'తి త్యానినా సమాసాంతోఽకారః. 'ద్య్వం
తరుపసగ్గేభ్యోఽప ఈ'దితీః రాదేశః, స ఏవ కమలం తస్య కర్ణికాం బిజ్జోశికాం,
పరమశోభావహతయా తన్వధ్వపర్తిరీ మిత్యర్థః' అత్రైక దేశవర్త్యజ్ఞిప్తపరంపరితరూ
పకం, విశ్వకర్మణో గీర్వాణశిల్పినః, ని. 'ఉత్సవకర్మాదినకరే తథా గీర్వాణశిల్పినీ'తి
వైజయంతీ. నిర్మాణకౌశలీం రచనాచాతుర్యం, విశ్వకర్మణా యావత్సర్వకౌశలం
నిర్మితా మిత్యర్థః, అత్ర కాశలకత్కార్యయో ర్భేదేఽచ్యుభేదోక్తే రలిశయోక్తిః,
ఏలేనాస్యాసాధారణశిల్పసౌప్రసవసంపన్నత్వం సూచ్యతే, నిశాచరా రాక్షసాః త
ఏవ హరయః సింహాః లేహం, నివేశదరీం నియతనివాసగుహ, మితి రూపకం,
అనవరతం నిరంతరం బండికృతా ఉపగ్రహీకృతా యా అమరపురంధ్రస్థః సుర

దీకృతామరపురంద్రీబాష్పనదీమాతృకోపవనసీమాస్తరాం నిరంతర
 సేవాసమాగతదిక్పాలకులమాతంగమదామ్బుజజ్వల బాహ్యంగణో
 త్సంగాం లజ్జా మవలోకనూన స్తత్ర చైకత్ర సమున్నతం సౌధ
 మభివసంతం సస్తమస వివ సదేహబంధ మంతికచరోదస్తవిమలముక్తా
 తప్తనిభా త్సతారకేణ విభావరీపతిసేవ సేవ్యమానం వైమానికవహూ
 విధూయమానధవళచామరద్వంద్వశోభిత మభిత శ్చలితమందాకినీపరీ

నుదగ్యః తాసాం బాష్పైర్నేత్రాంబుభిః. 'బాష్పేనేత్రాంబుధూమశాం' ఇత్యభిధానాత్,
 సద్యేవ మాతా యేహ తాని నదీమాతృకాణి నద్యంబుజీవనదేశభూతాని త్యర్థః. ని.
 'దేశో నద్యంబుస్వప్త్యంబుసంపన్నప్రీహిపాలితః, స్వాన్నదీమాతృకో దేవమాతృక శ్చ
 యథాక్రమ' మిత్యమరః, తా న్యుపవనసీమాంతరాని ఉద్యానవనప్రదేశాంతరాణి
 యస్యాస్తాం, బండికసురసుంగరీబాష్పంబుప్రవాహి హృహృతోద్వానవనమన్య
 ప్రదేశా మిత్యర్థః, ఆత్రాసంబంధే సంబంధరూపాలిశయోక్తిః. నిరంతర మనవరతం
 సేవార్థం రావణోపాసనార్థం సమాగతస్య సంప్రాప్తస్య ఇంద్రాదిగీశ్వరసంఘస్యయే
 మాతంగాః విరావతాదిమత్తగణాః లేహం మదాంబునా పంకిలీ పంకవాక్ బాహ్యంగ
 గణోత్సంగో బహిష్పవచత్సగప్రదేశో యస్యాస్తా, మితి పూర్వవ దలిశయోక్తిః ని.
 'ఉత్సంగో ముక్తపంకౌగే వక్ష స్పర్థ్వకలేఽపిచ' స్మృత్యలమాయాం. 'పంకిలే'
 త్యత్ర పిచ్చానిత్యా స్తత్సర్గీరు ఇలచ్. బాహ్యే త్యత్ర 'బహిర్దేవసంచనభ్యశ్చేతి
 వక్తవాన్ వ్యభో, లజ్జా, మహాకమానః ఆవీక్షమాణః, తత్ర లజ్జానూనం చ,
 ఏకత్ర ఏకస్మిన్ప్రదేశే, సమున్నత మన్యున్నతం, సౌధం, ప్రాసాద మిత్యర్థః, 'ఉపాన్వ
 ధ్యజ్జన' ఇతి కర్తవ్యం, ఆభివసంతం ఆభితిష్ఠంతం, సదేహబంధం మూర్త్యుత్, సంక
 మనం వివ్వగంధకారమివ స్థిత, మిత్యుత్పేక్షా. ని. 'ధ్యాంతేగాఢేఽంధకమనం త్తీ
 జేఽవతమనం కనుః, వివ్వక్యంతమన' మిత్యమరః, 'దేహబంధ' మితి పాతే గృహీత
 శరీర మిత్యర్థః, 'వాహిలాగ్నాద్వి' వ్యితి నిష్ఠాయాః పరసిపాతః ఆహితాగ్నాద్వి
 రాకృతిగణః, అాలికచరేణ పార్శ్వవర్తినా ఉదస్త ముత్తిప్తం యన్విమలముక్తాతప
 త్రం స్వచ్ఛరీర మాక్షికచ్ఛత్రం తన్నిభా త్తద్వ్యాజాత్, ని. 'వ్యాజే నిభో నా సదృ
 శేత్రి వ్యభో వాచ్యంగళా' వితి నానాగర్భక్షమాల్. సతారకేణ అశ్విన్యాది నక్ష
 త్రయుక్తేన, విభావరీపతిచా చంద్రేణ, సేవ్యమాన ముపాస్యమాన, మితేతి సావన్న
 వోత్పేక్షా, విమానేన, చరంతీతి వైమానికాః దేవాః, 'చరంతీ' తక్, లేహం వధూ
 భ్యం రమణీభ్యం విధూయమానం పార్శ్వద్వయేఽపి సువీజ్యమానం యధవళచామర

వాహ మివాంజనాచల మఖిలజగద్విజయవర్ణావళీ మతినిష్ణాయతై రనేక
సమీ కాభిఘాతమగ్నభగ్నై రావణవిమాణకులిశాక్తై రుత్కీర్ణవిశాల
వక్షఃస్థలఫలక మానీలతమాలసచ్ఛాయ మాచ్ఛాదితాభినవలోహిత
పాటలపట మాపాటలసంధ్యా రాగబంధురం కన్ధర మివ దదర్శ దశకం
ధరమ్.

౫౭

ప. కోపా దుత్పత్తిత స్తదా హరిపతిః కోటిర ముత్పాటితం

ద్వంద్వం పాండరవాలవృజనయుగళం లేనచ శోభితం ప్ర కాశమానం, అతఏవ ఆభిశః
ఉభయతః, ఉభయపార్శ్వయో రిత్కీర్ణః, చలితౌ ప్రసృతౌ మందాకిరీపరీవాహా
గంగా ప్ర వాహా యస్యతం తథోక్తమ్, ని. 'జలొచ్ఛ్వాసాః పరీవాహా' ఇత్యమరః.
అంజనాచలం కజ్జలశైల మివ స్థిత, మిత్యభూతోపమా, ఉత్పీక్షా వా మతథేదాత్, అఖిలజగతాం సమస్తలొకానాం యా విజయవర్ణావళయః విజయక్షాపకాక్షరవిన్యాసాః
తన్న లినిష్ణాయతైః, తాదృగ్భ్రాంతిజనకై రిత్కీర్ణః, అతఏవ భ్రాంతిమదలశ్చాకరః అనేక
సమీకేషు అసంఖ్యాకరణేషు అభిఘాతై స్సంప్రహతై ర్మగ్నాని సుదూరం ప్రవిష్టాని
అతఏవ భగ్నాని విదళితాని యాని విరావణవిమాణకులిశాక్తాణి ఇంద్రగజదంతవజ్రము
ఖానితై, రుత్కీర్ణం విక్షిప్తం ఖచితం విశాలం యద్వక్ష స్థలం తత్ఫలక మివ యస్యతం,
అనీలకమాలసచ్ఛాయం సమంతాద్విలీలతాసంధగుచ్ఛసమానకాంతి మభినవలోహితవల్
ప్రత్యగ్రశోణితవల్ పాటలః ఆరుణః యః పటః సః ఆచ్ఛాదితో వసితో యేన తం
తథోక్తం. ని. 'రుధిరాస్యన్తోహితా స్ర రక్షతతజశోణిత మి'త్యమరః, అతఏవ ఆపాట
లేన అత్యంతారుణేన సంధ్యారాగేణబంధురం సుందరమ్, ని. 'బంధురం సుందరే సమ్రు'
ఇత్యమరశేషః, కంధర మంబుధర మివ స్థిత, మిత్యుత్పీక్షా ఉపమావా. ని. 'కం
వారిణిచ మూర్ధ్నిచే' త్యమరః, దశకంధరం రావణం దదర్శ.

౫౭

కోపాదితి. తదా రావణదర్శనసమయే హరిపతి ర్వాసరేశ్వరస్సృగ్రీవః, కోపా
త్తద్దర్శనజనితామర్షాద్ధేతోః ఉత్పత్తితః, రావణాధిష్ఠితసౌధముద్దిశ్యేతి శేషః. 'హతం
చ రావణం యుద్ధే దర్శనా దవధారయ'తి శ్రీ రామాయణవచనాత్, శ్రీ రామసన్ని
ధౌ సోర్వక్తమర్థం సమర్థయతు సత్వర ముత్థిత ఇత్కీర్ణః, వైర్భకనాయకస్య రుక్షఃపఠేః
రావణస్య, ని. 'వైర్భతో యాతురక్షసీ' ఇత్యమరః. కోటిరం ముఖట, ముత్పాటితం,

కమిత్యుదకవాచకం మాంతావ్యయం, తస్యవచాద్యంజలేన ధృశ్యజ్ఞేన షష్ఠీరమాసః
కంధరతీరినిగ్రహే, 'కర్తవ్యణి' త్యణి కంధార ఇతి న్యాయో.

చక్రే నైర్వృతనాయకస్య సుదృఢీచక్రే చ వైభీషణమ్,
యుద్ధ్యా 'తత్ప్రభమావమానకుపితే నై లేన బుద్ధ్యా తతో
మాయా మస్య జగామ కోమలగుణగ్రామం స రామం పునః.

గ. తతో^{(2) విరచిత} తత్సాహసో³ పాలంభవిధినా దాశరథినా⁴ సమ్య
వ్ర్య మంత్రిభి స్సహ సమాదిప్త స్సాధిష్ఠభుజశౌర్యశాలీ⁵ వాలినందనః

చక్రే, ఆకృష్ట భువి నిపాతయామానేత్యర్థః, 'ఆకృష్ట ముపటం చిత్రం పాతయి
త్వాఽచతద్భువీతి శ్రీరామాయణవచనం, తథా వైభీషణం విభీషణసంబంధినం,
కోటిరం, సుదృఢీచక్రే సుప్త దృఢీకృతవాక్, అభూతకదాపే ద్విః, రావణకోటిరవి
ఘటనేవ విభీషణకోటిరసంఘటనం నిర్మితం చకారేత్యర్థః, ఆక్రభిష్టదర్థత్వేఽసి
సిద్ధవదనవాదా ద్భూతార్థప్రయోగః, అథతత్ప్రభమావమానకుపితేన స ఏవ ప్రథమః
ఆద్య స్తత్ప్రభమః తావత్సర్వంతం కుత్రాపి భంగాభావా త్రేనావమానేన అవజ్ఞయా
మేతునా, కుపితేన క్రుద్ధే నైలేన రావణేన సహ, యుద్ధ్యా ముష్టితలప్రహారై ర్వివి
త్రగతివిశేషై ర్యుద్ధం కృత్వా, తతః ఆస్య రావణస్య, మాయాం మాయాబలసమా
శ్రయారంభం, బుద్ధ్యా జ్ఞాత్వా, పున ర్భూయోఽసి, కోమలగుణగ్రామం రమణీయసక
లసద్గుణాభిరామం, రామం, జగామ ప్రాప్త, తథాచ శ్రీరామాయణమ్. 'ఏతస్మిన్నంత
రే రక్షోమాయాబల మథాత్మనః, ఆఽభు ముపసంపేదే జ్ఞాత్వా తం వానరాధిపః,
ఉత్సపాత తదాకాశం జితకాశీ జితక్లమః' ఇతి, అత్రాతివిస్తరేణ వక్తవ్యార్థస్య సంక్షే
పేణ కథనా క్సంక్షేపా నామ గుణః, లక్షణం తూక్ష్మ. శార్దూలవిక్రీడికంవృత్తమ్.

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం, తస్య సుగ్రీవస్య య త్సాహసం రావణోపద్యుక్త
సహావ మనిచారకృత్యం తస్యోపాలంభవిధిః నిదావదనరచనా స విరచితః కృతః యే
న సః, తథోక్తేన, తథాచ శ్రీరామాయణమ్. 'అసంమంత్రి మయా సార్థం త దిదం
సాహసం కృతమ్, ఏవం సాహసముక్తాని న కుర్వంతి జనేశ్వరా' ఇతి విరచితసుగ్రీ
వోపాలంభేనేత్యర్థః, ని. 'య స్సనింద ఉపాలంభ' ఇత్యమరః, దాశరథినా శ్రీరామే
ణ కర్తా, మంత్రిభి స్సుగ్రీవవిభీషణాద్యమాల్యైస్సహ, సమంత్రి దూతప్రేషణస్య
రాజగర్హత్వా త్సమ్యగ్విచార్య, సమాదిప్తః, 'గత్వా సౌమ్య దశగ్రీవం బ్రూహి మద్వ
చనా దివ' మిత్యాదినా ఆజ్ఞప్తః, సాధిష్ఠేన బాధకరేణ భుజశౌర్యేణ బాహుపరాక్ర
మేణ కాలరేఽభీష్టమితి తథోక్తః, 'బహుళ మాభీష్ట్య' ఇతి ణిః, 'సాధిష్ఠే' త్యక్త
'అంతికబాధయోచ్చేనసాధా' వితి సాధాదేశః, వాలినందనః అంగదః, సలీలం సలి

సలీలం సాల ముల్లంఘ్య లజ్జాం ప్రవిశ్య నిశ్శబ్దో నృశంసమితి
శశంస నిశిచరపతిమ్. ౫౯

ప సోఽహం ప్లవంగమపతే స్తనయ స్త్వదీయ
నిశ్వాస'గంధినిజవాలధిమండలస్య,
కాలస్య దూషణఖరత్రిశిరోముఖానాం
పౌలస్త్య మాం రఘుపతే రవధేహీ దూతమ్. ౬౦
రక్షఃపతే రఘుపతే ర్నయనం తృతీయ
మాస్కందనీయ మితి హః మనుషే కళత్రం,

సం, సోత్పతనపాటప మిక్యర్థః, సాలం ప్రాకార, ముల్లంఘ్య అతిక్రమ్య, ని. 'ప్రాకారో వరణ స్సాల' ఇత్యమరః, లంకాం, ప్రవిశ్య, నిశ్శబ్దో నిర్భీకస్సక్, నృశంసం పాఃసం, తం నిశిచరపతిం రావణం, ఇతిపక్ష్యమాణప్రకారేణ. శశంస ఉవాచ. ౫౯

ఆ. కత్యుకారమేవాహ. — సోఽహమిత్యాదిభిః పంచభిః, తత్రాదౌకస్త్యం కస్యవా దూత ఇత్యాశంకాయా మాహ. — హే పౌలస్త్య, సః ప్రసిద్ధోఽహం, త్వదీయనిశ్వాసానాం తావతోచ్ఛ్వాసానాం గంధః ఆమోదః సంబంధో వాఽస్యాస్తీతి తథోక్తం నిజవాలధిమండలం స్వకీయవాలవలయం యస్య తస్య, వాలేన త్వాం నిబధ్య కషే నిక్షిప్తపత ఇత్యర్థః, ని. 'గర్భో గర్భక ఆమోదే లేకే సంబంధగర్వయో' రితివిశ్వః ప్లవంగమపతేః వాఃసః, తనయః, తథా మాం, దూషణఖరత్రిశిరసోముఖాని ముఖ్యాః యేషాం లేషాం రాక్షసానాం, ని. 'ముఖంతు పదినే ముఖ్యే తోలే ద్వారాభ్యుపాయయో'రితి యాదవః. కాలస్య అంతకస్య. ని. 'కాలో దండధర క్ష్యాద్ధదేవో వైపస్వతోఽస్తక' ఇత్యమరః, రఘుపతేః శ్రీరామస్య, దూత, మవధేహీ జానీహి, నిజస్వరూపకథనావదేశేన తదీయమర్తోద్భూతన మిశ్కం కృతవానిక్యర్థః, పసంతలకావృత్తమ్.

రక్షఇతి. హేరక్షఃపతే, రఘుపతేః. తృతీయం, నయనం, తృతీయనేత్రరూప మిక్యర్థః, అత ఏవ రూపకాలక్కారః, ఏలేన రామస్యాక్యస్తప్రేమాస్పదత్వం రావణస్యాతిదురాక్రమత్వంచ సూచ్యతే, కళత్రం భార్యాం సీతామ్. ని. 'కళత్రం శ్రోణి భార్యయో' రిత్యమరః, ఆస్కందనీయ మాక్రమణీయ, మితి, మనుషే అవబుధ్యనేహ, ఆత్మవిశాకహేతుభూతేయ మితి న జానాసీతి విషాద ఇత్యర్థః, ని. 'హవిషాదశుగార్తిష్యై' త్యమరః, కథమివ మదేన అంధో వివేకహూన్యః, అత ఏవ మందాసీమధుకరః

అమృజ మిత్యలీకసంభవ మక్షి శమ్నా
ర్మందాకినీమధుకర స్తు యథా మదాంధః,

౬౧

గ. కీర్తి.

ప. ఏకం హైహయసంభవా త్పురిభవాః 'మూనం ద్వితీయం పున
ద్దైత్యేన్ద్రావినయా తృతీయ మపి మే తాతాహితా దైవకృతాత్,
ఇత్యం త్వచ్చరితైః పితామహ'ముఖాన్యేకం వినై వాభవం

వియద్గంగాసంవరణశీలో భృంగః, కుశబ్ధోవ్యవచ్ఛేదకః, శమ్నాః త్ర్యంబకస్య, అభి
కసంభవం లలాటస్థమ్, ని. 'లలాట మభికం గోధ' రత్యమరః, అక్షి అగ్నిర్మత్తకం
నేత్రం, అమృజ మిలి, యథా మనుజే, తద్వత్ సోఽప్యాత్మవినాశ హేతుభూత
మేతదితి న జానాతీ త్యర్థః, మందాకినీగ్రహణం కనకకమలసంభవేన తత్సద్వశలలాట
నేత్రే అమృజభ్రాన్తిజననార్థ మిత్యవగంతవ్యం, ఉపమలజ్ఞాంరః. వృత్తంత్రార్థవత్.

అ. పక్తివ్యావృత్తమపి విద్యత ఇత్యాహ. — కించేతి.

౬౧

అ. తదేవాహ—ఏకమిలి. హేదైత్యేంద్ర, హైహయసంభవాత్ కార్తవీర్యకృ
తాత్పురిభవాత్, కారాగారినిక్షేపరూపరిస్కారాద్దేహిః. ని. 'అనాదరః పరిభవః
పరిభావ స్తిసిన్ధ్రీమే' త్యమరః, ఏకం పితామహముఖం, మూనం భిన్నం మత్కులనన్ద
నస్య పరిభవస్యంప్రాప్త ఇలిలేజోహిన మభూదిత్యర్థః, తథా అవినయాత్ లా'కవి
ద్విష్టాచరణరూపత్వదీయదుర్నయాత్, † ద్వితీయం ముఖం, మూనం తథా మేమమ,
తాలేన పిత్రా వాలినా ఆహితా ద్విరబితా, దైవకృతాత్ వాలేన నిబధ్య కక్షనిక్షేపణ
రూపా ద్వికారా. తృతీయ మపి ముఖం, మూనం. ఇత్త మనేన ప్రకారేణ, త్వచ్చరితై
స్తావకదుర్వ్యాపారైః, పితామహస్య చతుర్ముఖస్య ముఖాని వదనాని. ఏకమేవ వినా
ప్రీతిముఖాని, మూనా న్యభవత్, బభూవురిత్యర్థః, తచ్చ, తద పృథగ్విష్టమేకంముఖ
మిత్యర్థః, ఏవ ముక్తరీత్యా, మూనం, న విధేహి నమరువ్వ, అతస్తవ్వయా మైథిలీ, దాశ
రథయే, దేయా దాతుం యోగ్యా, అన్యథాతన్ముఖ మపి ముఖత్రయావశిష్ట మపి మూ

† దైత్యేంద్రే బలింద్రవిషయే అవినయాత్తవక్తృకదుర్నయాత్, తదుక్తం
దుహానాటకే. 'శరేరావణ రావణాః కలి బహూనేతా న్వయం శుశ్రుమ, ప్రాగేక
శిల కార్తవీర్య నృపతే ధోర్ధంధసింహీకృతః, ఏకానర్తనదాపితాన్నకబహుదైత్యేంద్ర
తానీజగైరన్యం వత్తమపిత్రపామహ ఇహత్వం లేషు శోఽన్యోఽథవ.' ఇత్యన్యే.

1. గ్లానమ్. 2 నుఖాని.

స్తవైవం నవిధేహి దాశరథయే దేయా త్వయా మైథిలీ. ౬౨
ప. కాబేరస్య చ పుష్పకస్య హరణం కైలాసవిక్షేపణం

దిక్పాలాక్రమణం చ జల్పసి ముహూః కింవా యశ స్తావతా,
వేషం సంయమినాం విధాయ విజనే దేవీం వనే జానకిం
వేగా దాహరతా త్వయాఽద్య రచితం వీరవ్రతస్యోచితమ్.

గ. కిం బహునా.

౬౩

ప. పూజోపహారరచనాయ పురా పురాచే

నం భవిష్యతీ త్యర్థః, కూటస్థబ్రహ్మణో లజ్జావిముఖతాం విదధత స్తే ధిగ్విజ మితి భా
వః, అత్ర పితామహముఖత్రయమ్నానతాఽసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రలికయాక్తిః.
కార్దులవిక్రీడితం వృక్షమ్. ౬౨

కాబేరస్మేతి. కుబేరస్మేదం కాబేరం. 'తస్మేద' మిశ్యన్, తస్య, పుష్పకస్య
పుష్పకాఖ్యవిమానస్య, హరణ మపహరిణం చ, జ్యేష్ఠభ్రాతరం జిత్యా తదీయపుష్పక
హరణేన మహాపౌరుషం కృత మితిసోట్టంతనోక్తిః, కైలాసవిక్షేపణం హరినినాసకైలా
లోలనేన చ బాహుబలం చ విద్యత ఇతి స్వామిద్రోహకరణం, తదధస్తాద్వితీయం బలం
నిరూపితవానసీతి కుర్తోద్ధాటనోక్తిః, దిక్పాలానా మింద్రాదిదిక్షర్పాదాపాలకా
నాం ఆక్రమణం ఆస్కంఢించ. సాంకర్మనిరాసపూర్వకం లోకం పరిపాలయతాం
సాధూనా మింద్రాదీనాం చాపరాధకానిం ప్రపదురాత్తత్వం కిం వక్తవ్య మిత్యాకతా
యిత్వోక్తిః, ముహూః పునః పునః. జల్పసి కథయసి, తావతా పుష్పకాద్యాహరణా
దినా, కింవా, యశః కీర్తిః, న కిమపీ త్యర్థః, కుత స్సూయమినాం సన్నాన్వసినాం,
వేషం కాషాయదండధారణరూపం వైచర్యం, విధాయ స్వీకృత్య, కపటసన్యాసీభూత్వే
త్యర్థః, విజనే వనే నిర్జనారణ్యే, దేవీం పూజ్యాం, జానకిం, వేగాత్, శ్రీరామదర్శనే
సమ్య ఏవ నిపాతో భవే దితి సముత్పన్నభయసంభ్రమాత్, ఆహరతా, త్వయాఽ
జ్యేష్ఠానిం, వీరవ్రతస్య వీరధర్మస్య, ఉచితమనురూపం, రచితం కృతం, సకలలోకజ్ఞా
ఘ్నం జానకిం శ్రీరామాసమక్షం చాశ్చే గావహరతా త్వయా సమ్య క్పారుషం
ప్రకటిత మిత్యర్థః, వృక్షం పూర్వవత్. ౬౩

అ. నిగమయతి—కింబహునేతి. బహూక్త్యా కి మిత్యర్థః.

పూజేతి. పురా పూర్వం, పురాచే రీక్షరస్య. పూజాయాం ఉపహారరచనాయ
వైవేధ్యరంగాం, నవసు, మూర్ధను శిరస్సు, చ్చిన్నేషు సత్సు, యచ్ఛిరః, దశమ మిత్య

శ్చిన్నేషు మూర్ధసు నవస్వవశేషితం యత్,

దేవస్తదద్య కుతుకీ దశమం శిరస్తే

రామో బలిం రచయితుం రణదేవతాయై.

౬౪

గ. 'అనంతర మరుంతుదాభాషణరోషణేన రావణేన 'గృహ్యతాం గృహ్యతా వయ మితి సరయ మాదిప్తా నవలమ్బితగుజప్రకోస్తా నాశ రాం శ్చతుర శ్చతురోఽయం భుజంగా నీవ విహంగాధిపో గృహీత్వా దివి సముత్పత్య నిపాత్య చైతాన్ పాదేన తత్ప్రాసాదశృంగం శిరో భంగ మివ రిపో ర్విఙ్గం న్నవిందత్ కిమ ప్యాత్తనః ప్రతిరథం (పెజ్జి

ర్థః, అవశేషిత మవశిష్టం కృతం, త త్రే దశమ మి త్యర్థః, దేవః పీఠత్యై ద్యోతన శీలః శ్రీరామః, అద్య ఇదానం, రణదేవతాయై రణశక్త్యై, బలిం ఘోషహరం, రచ యితుం కర్తుం, కుతుకీ కాతుకవాక్, స్వాఽరూఢం నివేన్య పున ద్దానకృప్రదానే తీవ్ర మేవ రామః త్వాం నిహసిష్యతీతి భావః, గి. 'బలిఘోషహారే చ కరే చైత్యాంత రేఽపి స' ఇతి. నానార్థరత్నమాలా, వసంతతిలకావృక్షమ్. ౬౪

ఆనంతర మితి. ఆనంతర మంగదవచనానంతరం, అరు న్నదతీశ్చరుంతుదం మర్త స్పృక్ తేన భాషణేన హేతునా, రోషణేన రోషవతా, కర్తరి బ్యుః, రావణేన, ఆయం వానరో, గృహ్యతాం గృహతా, మితి చాపలా ద్విరుక్తిః, 'సంభ్రమేణ ప్రవృత్తి శ్చాపల' మితి కాశికా, రోహిరేకాచ్చ సంభ్రమః, ఇత్యనేన ప్రకా రేణ, సరయం సత్వర, మాదిప్తా నాజ్ఞప్తా, అతపివాలమ్బితా గృహీతా భుజయోః బాహ్యోః ప్రకోస్తా కూర్పరాధః ప్రదేశౌ చ యై స్తా, ని. 'కత్యంతరం ప్రకో వ్యత్న ప్రకోవ్యః కూర్పరా దధ' ఇతి శాశ్వతః. చతుర శ్చతుస్సంఖ్యాకా, ఆశరాన్ రాక్షసాన్, చతురః తత్కాలక ర్తవ్యబుద్ధికుశలః, అయ, మంగదః, విహంగాధిపో గరుత్మా, భుజంగా నర్వా నిన, గృహీత్వా, దివి అంతరిక్షే. సముత్పత్యోక్తుత్పత్య, ఏతా నాశం, నిపాత్య భువి పాతయిత్వా చ, పాదేన, తత్ప్రాసాదశృంగం రావ ణసౌధశిఖరం, రిపో రావణస్య. శిరోభంగం శిరోవిదారణమి, వేత్యత్ప్రేక్షా, పిభిం దత్ విదారయత్, కథా ఆత్మనః, కమపి, ప్రతిరథం ప్రతిభట, మవిందత్ అలభ

† 'ప్రాసాదశృంగంపరాంగమివ' ఇతి ప్రాచీనపాతస్సాధుః, పరాంగం శిర ఇవే త్యర్థః, అత్ర త్యపాతేపిభిందన్నిశ్చిత్రస్వయాసాంగత్యత్.

1 వివమరుస్తదభాషణ, 2 గృహ్యతామయం నిగృహ్యతామితి. 3 ఏకస్మాన్ క్షిప్తం.

కంఠోపకంఠభువః) పశ్చిమరథభువో వివేశ నివేశమ్. ౬౫

ప. రఘుతనయ స్తతో విదితరావణదుర్వినయః
కుపితమనా మనా గివ దధే కుటిలాం భ్రుకుటిమ్,
అథ పరివప్త రాశరపురం హరయ స్వరయం
యుగవిగమే యథా యుగపదమ్ముగిమార్వశిఖాః ౬౬

ప. తతో మదపరిష్టవప్తవగవీరసాం రావిణ
క్షణక్షుభితకోణపప్రకరపాణికోణాహతః,

మాన స్పృక్, పశ్చిమకంఠోపకంఠభువః రావణనికటప్రదేశాత్, పశ్చిమభువో దశ
రథ నందనస్య శ్రీరామస్య, నివేశం శిబిరం, వివేశప్రవిష్టవాక్. ౬౫

రఘుతనయఇతి. తతో ౨౦గదప్రవేశానంతరం, రఘుతనయః రఘునందనః,
విదితః అంగదవచనాత్ విజ్ఞాతః. రావణదుర్వినయః సీతా ప్రత్యర్థగాభావయాపరా
పణదుర్వీతి క్యేన స, తథోక్తః, అతఏవ కుపితమనా కోపావిష్టచిత్త స్పృక్, మనా
గ్ధీరోదాత్తత్వా దీప్యత్, ఇవ శబ్దోవాక్యాలశ్శాస్త్రే, 'ఇవేతేషశ్శోపమావాక్యాల
శ్శాస్త్రే' ష్వితి గణవ్యాఖ్యానే, భ్రుకుటిం భూభంగం, కుటిలాం వక్త్రం, దధే ధృత
వాక్, అధానంతరం, హరయో వానరాః, యుగవిగమే ప్రళయే, యుగపదేకవా
రమేవ, అంబుధి, మార్వశిఖా మథా బడబానలజ్వాలా ఇవ ని 'బౌర్వస్తు బాడబో
బడబానల' ఇత్యమరః, 'ఇవనద్వాయభాశబ్దా' విత్పాచార్యసండ్యనుశాసనమ్, సరయం
సత్వరం, ఆశరపురం, లంకాం పరివప్తః పరివేష్టయామానుః, ఉపరూరుధునిశ్శర్కః, ఉప
మాలశ్శార్కః. ౬౬

తతఇతి. తతః లంకాపరోధానంతరం, నమంతా ద్రావ స్సంరాఽః కోలాహలః
ఇతి యావత్. ని. 'ఆరవారావసంరావే' త్యమరః, తస్య భావ స్సాంరావిణం. 'అభి
విధా భావ ఇను' ణిని భావాధే ఇయచ్. 'అణియణ' ఇతి స్వాధే ౨౬ప్రిత్యయః ఆది
వృద్ధిః, ఇనణ్యనపత్య' ఇతి ప్రకృతిభావః, † మదపరిష్టవానాం దరోపేద్రిక్తానాం
ప్లవగవీరాణాం వానరవీరభటానాం సాంరావిణక్షణే కోలాహలకాలే తదుత్పన్నే వా.
ని. 'నిర్వ్యాపాన్ధితే' కాలనిశేషోత్పన్నయో ఊః ఇత్యమరః, క్షుభితః క్షోభం
ప్రాప్తః యః కోణపప్రకరః రాక్షససహస్రః. ని. 'రాక్షసః కోణపః క్రవ్యా' విత్త్య

† అత్రాయంక్రమః ఆభివిధి ర్వాన్యైః, సంపూర్వకా ద్రుథాతో ర్భావే
వ్యాప్తౌ గమ్యాయా మినుణి అణి చ సాంరావిణ మితి, వ్యాప్తధ్వని రిశ్శర్కః.

1 పరిష్టవత్. 2 సంరంభణ.

రవై రధిక బైరవై రుపరురోధ రోదోన్తరం

తరంగితఘనాఘన స్సనితబంధుభి ర్దుందుభిః.

౬౭

గ. తేన సమంతతః కందళతా దళయ తేవ జగంతి దుందుభినిర్ఘోషేణ
రోషేణ చ ప్రేర్యమాణాః⁽¹⁾ ప్రబుధాః⁽²⁾ కేసరిణ ఇవ గిరికందరాన్తందిరా
నిర్గత్య గత్యన్తరాయసంధాకాన్యపత్యానీవానిమిత్రా³ స్యవిలో

మః. తస్య పాణిరోజేన హస్తప్రదేశేన ఆధవా పాణో యః శోణః వాద్యవాదన
దండవిశేషః. ని. 'రోజోపీణానివాదన' మిత్యమరః, తేన ఆహతః తాడితః వాదితః,
దుందుభిః రణభేరి. ని. 'భేరి స్త్రీ దుందుభిః పుమా' నిత్యమరః అధికభైరవైః, అత్యం
తభీషణైః, తరంగితం అవిచ్ఛిన్నం యద్ధనాఘనస్సనితం వర్షకాబ్జగజ్జితం' తస్య బం
ధుభి స్తత్సద్వై రిత్యర్థః, అత ఏవోపమా. 'జ్ఞానిసోదరబద్ధానిశబ్దాః సాదృశ్యవాచ
కా' ఇత్యాచార్యపండి. ని. 'శక్రసూతుక మత్రైభవర్షకాబ్జా ఘనాఘనా' ఇత్యమరః.
రవైః భాంకారైః, రోదోన్తరం ద్యావాభూమిచుభ్యుతసరం, ఉపరురోధ ఆవృణోత్,
రాక్షససమర సన్నాహభేరిభాంకార స్సర్వత్ర వ్యాప్తోఽభూ దిత్యర్థః, అత్ర దుస్తుభి
రవాణాం రోదోంతరోపరోధాసంబంధే^౪ తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః పృథ్వీ
పృత్రప్. ౬౭

తేనేతి. సమంతత స్సర్వత్ర, కందళతా వ్యాఘ్రవతా, అతఏవ జగంతిభూర్భు
వస్వర్లోకాత్, దళాయతా విదారయతేవే, త్యుప్రేక్ష, తేన పూర్వోక్తేన, దుందుభి
నిర్ఘోషేణ, రోషేణ వానరసంరావిణజనితామర్షేణ చ, ప్రేర్యమాణాః, అత ఏవ గిరి
కందరా ద్గిరిదరిభ్య ఇత్యర్థః. ని. 'దరీ తు కందరో వా స్త్రీ' త్యమరః. ప్రబుధాస్స
ప్రాధితాః, కేసరిణ స్పింహాఇవే, త్యుపమా, మందిరాల్ మందిరభ్యః, నిర్గత్య నిష్క్ర
మ్య, గత్యంతరాయసంధాయకాని క్షప్తజనీత్యాదిసిషేధవచనపాదగ్రహణాదినా
గమనవిఘ్నకారీణి, ని. 'విఘ్నోఽంతరాయః ప్రత్యూహ' ఇత్యమరః. అపత్యాని
నందనాని వేత్త్యుపమా. ని. 'ఆహు ద్దహితరం సర్వేఽపత్యం లోకం తయో స్సమే'
ఇత్యమరః, అనిమిత్రాని ప్రతికూలవాతాదిదుశ్శకునాని అవిలోకమానా, అగణయంత
ఇత్యర్థః, సమరపారపక్యా దితి భావః, తథా విమానాధికతాః వ్యోమయానాధిష్ఠితాః
యావిముఢసీమంతిన్యః సురసుందర్య స్తాభి స్సహ, విజిహ్నయా విహరణేచ్ఛయవేరి,
హేతుప్రేక్ష, రణేఽభిముఖభూయ మాతానాం సురసుందరీసంభోగలాభా దితిభావః.

కమానా విమానాధిగతవిబుధసీమన్తినీభి స్పృహ విజహీర్షయేవ ప్రస్థాన
సమయకరిష్టానముఖి స్సుముఖిరవ్యగణయన్తో నిరస్తరజ్వలితకోపానలన
యనకోణారుణాలాతతనిపాతవిత్త్రాసచలితనిజవారణనివారణావేశ పర
వశనిజాశయాదిశాముఖ¹ముఖరశివారవాప్రేడిత²క్షేలితవ్యాకులీకృత
కులమహీధ్రాఃగృధ్రాయతపత్యవిక్షేపాకులపతాకానీకా స్సుముత్తుంగశ

విత్తారాద్ధరతే స్పన్తం తాత్ ప్రీయా మప్రత్యయే టాప్, ప్రస్థానసమయే రణప్ర
యాణకాలే, పరిష్టానముఖి విషణ్ణవదనః, ఏతచ్చ దుర్నిమిత్ర మితిభావః. 'స్వాంగా
చ్చోపసర్తనా దనం యోగోపధా'దితి జీవ, సముఖి ర్విజవధూర, వ్యగణయంతః,
అనాద్రియంత ఇత్యర్థః. తథా నిరంతర మవిచ్ఛిన్నం జ్వలితః ప్రజ్వలన్ కోపవివ అన
లో యేష తే తథోక్తాః నయనకోణా నేత్రాంతా స ఏవ ఆరుణాలాతకతాని అనేకా
రుణోల్లా ఇత్యర్థః. ని. 'అలాత ముల్లకం క్షేయం నపుంసక మిదం ద్వయ'మితి
ప్రతాపమూర్తాండః, లేమం శతస్య నిపాతాత్ ప్రసారాత్ యో విత్రానః భయం
ఉల్లకదర్శనే వారణా విభ్యతీతి ప్రసిద్ధిః, తస్మా చ్చులితాః విమర్శగతాః యే నిజవా
రణాః ఆత్మీయగజాః లేమం నివారణావేశే మార్గప్రవర్తనకృత్యే పరవశాః ప్రమత్తాః
అనవధానా ఇత్యర్థః, తథా దిశాముఖేషు దిగంతరాలేషు ముఖరాః దుర్నిమిత్రతయా
అశుభసూచకవాదనతత్పరాః యాః శివాః శ్రోష్టారః తాసాం రక్షైః రుక్షైః ఆప్రేడి
తాని, ద్విస్త్రీరుక్తాని. ని. 'శివా హరీతకీక్రోష్టే'తి వైజయన్తీ. ఆప్రేడి తం ద్విస్త్రీ
రుక్తమిత్యమరః. క్షేలితాని సింహనాదాః. ని. 'క్షేలితా సింహనాదస్సృగ్'
దిత్యమరః. భావేక్షః, తై ర్వాక్యకులీకృతా స్సంకులాః కృతాః కులమహీధ్రాః
కులపర్వతా యైస్తే గృధ్రాణాం కంకానాం యే ఆయతాః విస్తృతాః పతా నేమం
విక్షేప్తైః ప్రేరణైః ఆకులని సంకులని పతాకానీకాని పతాకాయుక్త నైన్యానియే
షాం తే తథోక్తాః, ని. † 'అనీకంతురణేనైన్య' ఇత్యమరః, కంకాధిష్ఠితపతాకాపత
ఇతిభావః. 'ఆసన్నవృత్తో ర్వికటే చరంతి గృధ్రాదయో మూర్ధ్ని గృహోర్ధ్వ
భాగే' ఇతి ప్రసిద్ధిః, తథా సముత్తుంగా అత్యున్నతా శ్చ యే శతాంగసంఘాతాః

+ 'గృధ్రాయతపత్యవిక్షేపకృతపతాకానికాయపానరుక్త్యసముత్తుంగశతాంగ
సంఘపరిగతా' ఇతి ప్రాచీనపాఠే విక్షేపకృతం పతాకానికాయపానరుక్త్యం యేషాం
లేప సముత్తుంగాశ్చ శతాంగారథానేషాం సంఘైః సమూహైః పరిగతాః పరివృతా
ఇత్యర్థః.

1 ముఖరశ. 2 క్షేలితాకులకులమహీధ్రాః.

తాజ్ఞసంఘాతపరిగతా నితాన్తనిశిత కృతాన్తదంష్ట్రాఖరతరపట్టసప్రాస
పరశుగదాముసలపరిఘద్రుఘణకృపాణధారిణో దారుణాజగరసంతాన
సంవీతా ఇవ వింధ్యకూటాః పూర్వాధాతికరాళకాలాయసకంకటాః
వికల్పా ఇవ కల్పాంబుదానాం వ్యక్తయ ఇవ కాళరాత్రేః వివర్తా ఇ
వ కలికాలస్య కాలస్యాపి భయంకరా స్సంగరాంగణ మవతరన్త స్స
మీరయంతో వీరవాదా నాదాయ శరాసన మాసారై రివ గిరి మ

అయతస్యన్దనబృందాని తత్పరిగతాః, తదాకూఢా ఇత్యర్థః. ని. 'శతాంగ స్సృందనో
రథ' ఇత్యమరః, తథా నితాంత మత్యంతం నిశితా స్త్రీష్టాః యాః కృతాంతస్య యమ
స్య దంష్ట్రాః దంతవిశేషాః తద్వ స్థరతరాః నిశితకరాః యే పట్టసాః వికాలసన్నివేశ
ఖడ్గవిశేషాః ప్రాస్యంత ఇతి ప్రాసాః కుంతానరపర్యాయాః క్షేపణీయాః ఆయుధ
విశేషాః తదుక్తం వృత్తికారేణ 'అకర్తరిచకారకేసంజ్ఞాయా' మిత్యుక్త ప్రాస్యంత ఇతి
ప్రాసా'ఇతి, పరవశః కుతారాః గదాః ప్రసిద్ధాః ముసలాని అయోగ్రాణి పరిఘాః
అయోమయదండవిశేషాః. ని. 'పఃఘః పరిఘాతక' ఇత్యమరః, ద్రుఘణాః మద్గరాపర
పర్యాయాః అయోమయగదాః. ని. 'ద్రుఘనే ముద్గరఘనా' విత్యమరః, కృపాణాః
కరవాలాశ్చేరి ద్వంద్వః. ని 'కాక్షేయకో మండలగ్రః కరవాలః కృపాణవ' దిశ్య
మరః తాన్ ఆయుధవిశేషాన్ దారయంతి తాచ్ఛిల్వేనేతి శఢోక్తాః, తాచ్ఛిల్వే
ణిని. తథా దారుణా భయంకరాః యే అజగరసంతానాః మహాకాయసర్పవిశేషని
కాయాః తై స్సంవీతా స్సంవేష్టితా వింధ్యకూటా వింధ్యాచలశిఖరాణీవేత్యుపమా.
ని. 'కూటోఽస్త్రీ శిఖరంశృంగ' మిత్యమరః, అతికరాళాః అత్యంతభీషణాః కాలా
యసకంకటా లాహమయోరశ్చదాః తే పూర్వాధా ఆముక్తా యైస్తే శఢోక్తాః. ని. 'కరాళో
దంతురో తుంగే భీషణే వైకృలేఽపిచ, ఉరశ్చదః కంకటక' ఇతివైజయంతీ, తథా
కల్పాంబుదానాం ప్రళయకాల మేఘానాం వికల్పా ఇవ కాళరాత్రేః ప్రళయకాలరా
త్రేః వ్యక్తయః మూర్తయఇవ, కలికాలస్య మహాఘోరకలియంగసమయస్య, వివర్తాః
పరిణామవిశేషా ఇవ, ప్రతీయమానా ఇత్యుల్లేపిత్వా, తథా కాలస్యచ యమస్యాపి,
భయంకరా భయప్రదా, ఇత్యుతిశయోక్తిః, 'మేఘుర్విభయేషు కృషా'ఇతి ఖి ముమాగ
మః, సంగరాంగణం యుద్ధభువం, అవతరంతః ప్రవిశంతః. వీరవాదాన్ ఛిదిభిందీ
త్యాదివీరాలాపాన్, సమీరయంతః ఉచ్చాయన్తః, రక్షోభటాః రాక్షసయోధాః,
శరాసనం కార్ష కాణీశ్వర్థః, ఆదాయ స్వీకృత్య, అమ్భాదరాః మేఘాః, ఆసారైః
ధారాసంపాతైః, ని. 'ధారాసంపాత ఆసార' ఇత్యమరః, గిరిమి, వేత్యుపమా, దూరా

మోక్షధరా దూరాపాతిభి శ్శిలీముఖై ర్వలీముఖబల మఖల మక్షోభ
యస్త రక్షోభటాః. ౬౮

ప. తతో నఖధుతాయుధ స్తరుపరిత్తుటత్తోమర
శ్శిలానిహతముద్గర శ్శిఖరిభిన్నమత్తద్విపః,
స్వపక్షవిజయైషిభి ర్ద్వి సురాసురై రాతురై
రలక్షీ హరిరక్షసా మతిభయజ్కర స్సంగరః. ౬౯

గ. క్రమేణ చ కుపితకపివీర'దూరీకృతనైర్వృతవీరభుజప్రతాపానల
ఇవాస్తం భజతి "భానుమతి మధితాయుధికగళనాశప్రణాళిపరీవాహి

పాతిభిః ఆత్యంతదూరప్రసాంభిః, శిలీముఖైర్వాణైః, ఆఖలం, వలీముఖబలం, వానర
నైన్య, మక్షోభయంత, క్షోభమనయ న్నిత్యర్థః. ౬౮

తతః. తతః విక్షోభణానంతరం, నఖైః వానరనఖైః ధుతాని విక్షిప్తాని ఆయు
ధాని రాక్షసప్రయుక్తబాణపట్టసాద్యాయుధాని యస్మిన్ తథోక్తః, తరుభిః పరిత్తు
టంతః పరితో విశీర్ఘంతః తోమరాః దండవిశేషాః యస్మిన్ తథోక్తః, శిలాభిర్నిహ
తాః విదళితాః ముద్గరా యస్మిన్ తథోక్తః, శిఖరిభిః పర్వతైః భిన్నా విదారితాః
మత్తద్విపా మత్తగజాయస్మిన్ తథోక్తః, ఆకలిపాతిభయంకరః అతిదారుణః,
హరిరక్షసాం వానరాణాం, రాక్షసానాం చేత్యర్థః, సంగరోరణః స్వపక్షయో ర్వానర
రాక్షసబలయోః విషయ మిచ్ఛంత్యాకాంతం తథి తథోక్తై, రత వివాతురై రత్యంత
వ్యగ్రచిత్తైః, 'ఆతురై' రితి చ పాతః, దివ్యంకరితే, స్థితై, సురాసురై దేవదానవై
రలక్షీ దృప్తః, 'చిన్ భావకర్తృణో' రితి చిన్. 'చిన్ లుగ్లితి లుక్, సురాసురై రిత్యర్థ
'యేషాం చ విరోధ శ్శాశ్వతిక' ఇతి న ద్వంద్వైక వద్భావః. యత ఏషాం కార్యక
ఏవ విరోధో వ్యాఘ్రాదివ న్న కాశ్వతిక ఇత్యాహుః, అథవా సురైస్సంగతా అసురా
మయూరవ్యంసకాదిత్వా త్సమానః. ఉత్తరపదలూపశ్చ, న తు సురా శ్చ అసురా శ్చేతి
ద్వంద్వః. ఆత్రహి 'యేషాం చ విరోధ శ్శాశ్వతిక' ఇత్యేకవద్భావ స్సాన్యోత్ పృథ్వీ
వృత్తమ్. ౬౯

అ. ఇత్థం ప్రవృద్ధయుద్ధసంరంభయో రుభయబలయో స్సంధ్యసమయః ప్ర
పుత్ర ఇత్యాహ. — క్రమేణేతి. కిం చేతిచార్థః క్రమేణాం క్రమేణ, కుపితైః రాక్షస
సంప్రహరప్రదైః కపివీరైః వానరభటైః దూరీకృతః దూరతోఽపాస్తః యః సైన్యక
వీరాణాం రాక్షసయోధానాం భుజప్రతాపానలో బాహుప్రభావాగ్నిః తస్మిన్నీవ,

లోహితసదీపూర ఇవ దూర మస్తరితహరిదంతరాభోగే సంధ్యారాగే
సముదంచితే విక్రాంతహరినఖాక్రాంతదంతావళివిపులకుంభస్థలముక్త
ముక్తాకలాప ఇవ విజృంభమాణేవియతి ¹తారాగణే రణరథసచలిత²రథ

భానుమతి సూర్యే, అస్త మదర్శనం, భజతి సతి, అస్త మితి మకారాంత మవ్యయం' ని. 'అస్త మదర్శన' ఇత్యమరః. సూర్యపక్షే అస్త మస్తాచలమ్, ని. 'అస్తస్తు చరమత్పృథ్వి' దిత్త్యమరః. తథా ఆయుధం ప్రహరణ మేష మిత్థాయుధికాః 'ప్రహరణ' మితి తక్. మథితాని చ్ఛిన్నాని యాన్యా యుధికానాం గళానాథాని తాన్యేష ప్రణాళ్యః జలనిర్గ మనమార్గాః తాభ్యః పరివహతి ప్రవహ తీతి తత్సరివాహియో లోహితసదీపూరః శోణిత సరిత్సరివాహః తస్మిన్నీవ, సంధ్యారాగే, దూరం, సర్వత్రేత్యర్థః, అంతరిత, ఆచ్ఛాదితః హరిదంతరాభోగః దిగ్విస్తారో యేన తస్మిన్ తథోక్తే సతి, దిక్షు వ్యాప్తియమాణేషు సర్వైత్యర్థః, విక్రాంతాః పరాక్రమవంతః యే హరయః కవయస్తవ సహరయస్సింహా ఇతి శ్లిష్టరూపకం. ని. 'యమానిలేంద్ర చంద్రార్కవిష్ణుసింహాంశకాజిషు, శుకాహికవిభేకేషు హరి ర్నా కవితేలిప్సి' త్యమరః, లేమం నఖై రాక్రాంతాని విదారితాని యాని దంతావళానాం మహాగజేంద్రాణాం విపులకుంభస్థలాని తైః ముక్తః త్యక్తః యః ముక్తాకలాపః మాత్రిక ప్రకరః తస్మిన్నీవ, తారాగణే నక్షత్రమండలే, వియత్యాకాశే, ని. 'వియ ద్విష్ణుపదంవాతు పుంస్యాకాశవిహాయసీ' ఇత్యమరః, విజృంభమాణే సతి, గజానాం ముక్తాకరత్వముక్తమ్. 'కరీంద్రజీమూతవరాహశంఖ మత్సాస్త్రిశుక్త్యుద్భవవేణజాని, ముక్తాఫలాని ప్రథితాని లోకే లేమం తు శుక్త్యుద్భవ మేవ భూరీ'తి. †తథా రణరథసేన సమరసంభ్రమేణచలితం ప్రవృత్తం య ద్రథతురగపదాలిగణం సేనాంగత్వా ద్వంద్వై కవద్భావః, తస్య పదై రాహతం అవదారితం యద్విశ్వంభరాంతరాలం రణక్షోణీమధ్యం తత్ర జనుర్జన్య యస్య తస్మిన్, రజసి భూళావివ, తమస్యంభకారే, భువనం జగత్, ఆస్కందతి ఆక్రామతిసతి, అత్ర. ని. 'హస్త్యశ్వరథపాదాతం సేనాంగం స్యా చ్చతుర్థయ' మిత్యభిధానాత్ తక్రమేణైవ గజాదీనాం వక్తవ్యత్వే తథా నోక్త మితి చోద్యం, యద్యపి, తథాపి క్రమో నాత్ర వివక్షిత ఇతి బహుపుస్తకేష్వేవమేవ పాఠ దర్శనాత్, నను 'యవాగ్నాఽగ్నిహోత్రం జాహోతి, 'యవాగ్నం పచతీ' త్యత్ర

† జీమూతకరిమత్సాస్త్రిశంఖవంశవరాహజాః, శుక్త్యుద్భవాశ్చ విజ్ఞేయాః అష్టామాత్రికయోనయః.

1 తారాంగణే. 2 గజతురగపదాలిపాదాహతవిశ్వవిశ్వంభరా.

తురగపదాతిగజపదాహతవిశ్వంభరాన్తరాళజనుషి రజసీవ భవన మా
స్కన్దతి తమసి తామసీచరే ప్షివ సశోకేషు యామినీవిరహివిహగే
ష్వాశరకరేష్వివ సశోకేషు తామరనేషు దాశరథిబల ఇవ ప్రమ
దాకరేకుముదాకరే.

20

ప. ఆసారధారాం 'వికిరక శ రాణామాశ్వాసయన్తానస మాశ రాణామ్,

పాతక్రమానుపపత్తే ఆర్థక్రమో యథాస్వీకృతః. తద్వ దత్రాపి యథాయోగ మన్య
యోఽంగీక్రియతా మితి చత్వత్వం, అపారుషేయే వేదవాక్యే యథాకథా వాఽస్తు
పుంవాక్యే తు శ్రవణానంతర మేవ ప్రయోక్తు స్తారతమ్యానభిజ్ఞత్వ ప్రతీతే రన్వయ
విలంబాసహిష్టుత్వా ద్దోషోఽత్ర దుర్వార ఇత్యల మతిప్రసంగేన, తథా తామసీచ
రేషు రాత్రించరేష్వివ, ని, 'తమిస్తా తామసీ రాత్రి' నిత్యమరః, యామినీవిరహివిహ
గేషు చక్రవాకపక్షిషు ఉభయత్రాపి 'పుమాన్' స్త్రీయే' లేక శేషః, సశోకేషు సవిహ
దేషు సత్పు, ఏకత్ర మహావిపత్తిప్రత్యాసత్తే రన్వత్త విరహాకులతత్వాచ్చేతి భావః,
తథా ఆశరకరేషు రాక్షసభటహస్తేష్వివ, తామరనేషు పంకేరుహేషు, సశోకేషు,
ఖడ్గాపాయా లేలవలత్పిదానేషుసత్పు, అన్యత్ర సమట్టలేషు సత్పు, ని, 'కోశోఽస్త్రీ
కుట్టలే ఖడ్గః ధానేఽర్థాఘనివ్యయో' నిత్యమరః, తథా దాశరథిబల శ్రీరామనైన్య ఇవ,
కుముదాకరేక్షరవాకరే, ప్రమదాకరే ఉల్లాసభాజి సతి, నాత్ర శుల్బయోగితా ప్రతాపా
నలభానుమదాదీనాం కేవలప్రకృతత్వేఽప్యాపమ్యస్య గమ్యత్వేన తదనుత్థాగాత్,
నాపిశ్లేషః కేవలప్రకృత శ్లేషే విశేష్యశ్లేషయోగాత్, తస్మా దుపమానోపమేయసా
ధారణ భర్తసాదృశ్య ప్రతిపాదకానాం చతుర్థాం ప్రయోగేణేయ మనకేవశబ్దా
కాఽపి పూర్ణోపమా శ్లేషసంకీర్ణా.

20

అ. తతః కిం తత్రాహ. ఆసారేతి. శరాణాం బాణానా మన్యత్ర ఉదకానా
మాసారధారాం ధారాసంపాతవరంపరాం, ని, 'ధారాసంపాత ఆసార' ఇత్యమరః,
వికిరక విక్షిరక, ప్రవర్ష నిత్యర్థః. అత్ర తద్ధేతో తత్త్వ ముపచర్యతే ఆక ఏవ ఆశ
రాణాం రాక్షసానాం. ని, 'రాక్షసః కోణిభః క్రివ్యా త్క్రివ్యాదోఽస్రప ఆశర'
ఇత్యమరః, అన్యత్ర ఆసమంతా చ్చరవ త్ప్రేవర్తంతే తృప్తయే త్యాశరాణాం చాత
కాదిపక్షివిశేషణా మిత్యర్థః, మానస, మాశ్వాసయన్, ఏకత్ర భయ నివారణేన అప
రత్ర 'సర్వంసహాపతిత మంబు సచాతకానా' మితి భూగతస్య లేమం విషప్రాయత్వా

వీరో హరీక్ సంయతిమేఘనాదో వివ్యాధ హంసానివ మేఘనాదః.

ప. రణే తదను దారుణే రభస మంగదో రావణే

ద్రుమేణ మహతా¹ హతాఖిలధురీణయానవ్రజః,

శితేన శతకోటినా శిఖరికూట మింద్రో యథా

²మమంథ చ రథం మనోరథ మపి ఊణా ద్రక్షసామ్. 20

ప. వియత్తలే తదను నిలీయ మాయయా

స లక్షయ న్రఘుతనయం సలక్ష్యమ్,

దధౌమాంబుదానే నోష్ఠవయ న్నిత్యర్థః. వీరో రణశూరో, మేఘనాదః ఇంద్రజిత్, ఉత్పత్తిసమయవివ, మేఘవన్నదినా నైఘరాద ఇతి వ్యుత్పాదయంతి మేఘనాదః అత్ర నిరోహ హంసానివ, సంయతి యుద్ధే, హరీక్ వానరాక్, వివ్యాధ గజఘన, క్షేపనం కీర్ణేయ ముపమా. ఇంద్రవజ్రావృత్తమ్. 20

రణఇతి. తదను తదనంతరం, దారుణే భీషణే, రణే, అంగదః, మహతా మహోన్నతేన, ద్రుమేణ, రభసావేగయుక్తం యథాతథా. ని. 'రభసో వేగహర్షయో' రితి విశ్వః. అర్హత్యవ్యవ్యయః రావణేః † గావనాత్తజస్య ఇంద్రజిత్, ఆశ ఇష్, అఖిలం సమస్తం ధురం పహంతీతి ధురో ధురంధరః 'ఖ సుర్వధురా'దిత్యుక్త యోగవిధాగా క్షప్రత్యయః, తాదృశోయో యానవ్రజః రథాశ్వనివహః సః ఆహతో మారితో యేన స, తథోక్త స్స న్నిత్యర్థః. సాపేక్షత్వే²పి గమకత్వా త్సమాసః, ఇంద్రః శితేన తీక్షణేన, శతకోటినా దంభోఽని, శిఖరికూటం యథా పర్వతశిఖరమివ, రథం రావణిస్థందనం, రక్షసాం, మనోరథం విజయాభిలాష మసి, ఊణాత్ ఊణమాప్రేణ, మమంథ బభంజ, అత్ర రథమనోరథయోః కేహప్రకృశయో రేవ మధన రూపసమానధత్వే³పమ్యస్య గమ్యమానత్వా త్కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా, సాచోష్టాపమయా సంపుష్పతే, కృశీవృత్తమ్. 21

వియదితి. తదను రథమథనానంతరం, స రావణి రింద్రజి న్నాయయా కైతవేన, వియత్తలే నభ స్తలే, నిలీయ, నిసూతయా స్థిత్యైత్యర్థః సలక్ష్యణం, రఘుతనయం రఘునన్దనం లక్షయ స్తక్షీకుర్వత్. ని. 'లక్ష్యం లక్షం శరవ్యం చే'త్యమరః. 'తక్కరో'తీతి ణ్యంతా ల్లట శ్శత్రాదేః, అధిగతజిహ్వాగాఢృత్ ప్రాప్తపన్నగాకారాక్. ని. 'ఉర

† సరయమితి ప్రాచీనపాతే అర్హత్యజాతత్వంనకల్ప్యం.

1 హతక్షధధురీణయానవ్రజమ్. 2 మమాధ. 3 విలీయ.

అజిహ్వాగా నధిగతజిహ్వాగాకృతీ
నమర్షత సృమితి వవర్ష రావణిః.

23

ప. లక్ష్మణానుగతం గామచంద్రం రాహుభయంకరాః,
బబంధు ద్రాకుణతమా బంధచ్ఛిద మమీ శరాః.

24

ప. యావ ద్ద్యతి పురం పుగన్దరజయీ యావ ద్దశాస్యాజ్ఞయా
సీతా పుష్పకవాసినీ రఘువరౌ దృష్ట్వా పుర శ్శీచతి,
తావ త్తే గలితా సుపర్ణగరుతాం వాలేన వాశాశనా

గః బన్నగోభోగీ జిహ్వాః పవనాశన' ఇత్యమరః, అజిహ్వా మకుటిం గచ్ఛతీత్యజిహ్వా
గాఁ, శరాఁ, అమర్షతః శోపాత్, సమితి యుద్ధే, వవర్ష, నాగపాశాస్త్రాణి
ప్రయుక్తవానిత్యర్థః, రుచిరావృత్తమ్. 'చతుర్విహారిణ రుచిరా జభస్వగా' ఇతి
లక్షణాత్.

23

లక్షణేతి. లక్షణా చిహ్నాన లక్షణేన సామిత్రిగా చ అనుగత మిత్యర్థః,
క్షేదః. ఏకనాశావలంబిఫలద్వయవ దేశశబ్దే నాధన్యప్రతీతిః, బాధచ్ఛిదం సంసార
నివర్తకం, రామ శృంగ ఇన శం, రాహుభయంకరాః, దారుణతమాః అత్యంతదా
రుణాః, అమీ శరాః నాగపాశరూపాః, బబంధుః రుదుధుః, శరకార్యం వేప్తనం బన్నగ
కార్యం వేప్తనం తతః వేప్తనం చక్రగత్యర్థః, అత్ర 'రాహుభయంకరా' ఇతి సమప్రోప
మాలింగాద్రామచంద్ర మిత్యు త్రోపమిసహసాశ్రయణం యుక్తం అక్షవిహితక్షేదనం
కీర్ణేయ ముపమా 'బంధచ్ఛిదం బబంధు'రి త్యత్ర విరోధాభాసస్య గమ్యత్వా త్రియా
ణాం సంసృప్తిః.

24

ఆ. తతః కిం జాతం తత్రాహ — యావదితి. యావద్దయా, పురందరజయీ ఇం
ద్రజిత్, 'జిహ్వక్షీ'త్యాదినా ఇనిప్రశ్నయః, పురంలక్ష్మం, యాతి, రఘుసుతో రామ
లక్షణౌ నాగపాశబద్ధా వషః కృతకృత్యోఽస్తీతి గచ్ఛతీత్యుఠి, తథా యావత్,
దశాస్యాజ్ఞయా గావణియోగేన, పుష్పకవాసినీ పుష్పకాఖ్యవిమానారూఢా, సీతా,
పురః అగ్రే, రఘువర్యౌ నాగపాశబద్ధౌ రామలక్షణౌ, దృష్ట్వా, శోచతి ష్శీచతి, య
త్ప్రాప్త్యాశయేయం వర్తతే తా వేపం నిబద్ధా వితి ప్రదర్శయ తేతి రావణేన నియు
క్తైః రాక్షసైః పుష్పక మారోప్య సీతాయా నైదాసీం తత్రాసితత్వా దితి భావః, తావ
త్తదా నీమేవ, తే పూర్వోక్తాః, వాతాశనాః నాగపాశాః, సుపర్ణగరుతాంగరుదపక్షా
ణాం, వాలేన. దళితాః నిర్భగ్నా, ఇతి వేగాలశయోక్తిః. తత నైదనంతరం, రాఘ
వౌ రామలక్షణౌ, తమాముక్తౌ రాహుముక్తౌ, ని. 'రాహా ధ్వంసే గుణే తమ'

దీప్తా చంద్రదివాకరావివ తమోముక్తా తతో రాఘవా. ౭౫

ప. దుర్వారే తదను ద్వయో శృ బలయో రుజ్జ్వంభమాణే రణే

ధూమ్రాక్షం భుజతః ప్రకమ్పన మపి ద్వేధా వ్యధా న్నారుతిః,

తారేయోఽపి చ వజ్రదంష్ట్ర మచలా న్నీలః ప్రహస్తం బలా

త్తత్సర్వం దశకన్ధరాయ చకితై రుక్తం చ నక్తంచరైః. ౭౬

గ. అథ తదానీ మనీషీనాథవధజనితకోపోదయా దాయోధనో
త్కంఠో దశకంత స్సకలజగదండభరితభయానకజయానకనినదబధిరితా

ఇత్యమరః, చంద్రదివాకరా చంద్రహార్యావివ, దీప్తా సుప్రకాశా, అథూతా మితి
శేషః, ఉపమా లక్కారః, కాద్దాలవిక్రీడితం పృక్షమ్. ౭౫

దుర్వారఇతి. తదను నాగపాశ మోక్షానంతరం, ద్వయో శృ బలయో వాన
రరాక్షససైన్యయోః, దుర్వారే నివారయితు మశక్యే, రణే, ఉజ్జ్వంభమాణే ప్రవర్ధ
మానే సతి, మారుతిః హనుమాన్, అశిష్య, భుజతః, భుజబలప్రయుక్తశృంగసాల
ప్రహారే జేత్యర్థః, 'ధూమ్రాక్షస్య శిరోమధ్యే గిరిశృంగ మపాతయ' దిత్వాది శ్రీరా
మాయణవచనా దితి భావః, ధూమ్రాక్షం, ప్రకంపన మసి, తస్య నామాకంపన ఇతి
చ వచంతి, ధూమ్రాక్షప్రకంపనామానా రాక్షససేనానాయకా విత్యర్థః, ద్వేధా ద్వి
ప్రకారణ, వ్యధా దశకోత్, విదారనూమానే త్యర్థః, తథా తారేయ స్తారాసు
లోఽంగదోఽసి, స్త్రీభిః, అచలాత్, అచలేనే త్యర్థః. వజ్రదంష్ట్రం, ద్వేధా,
వ్యధాత్, తథా నీలః అగ్నిసుకః వానరసేనాపతిః, బలాత్ నిజభుజశక్తేః, ప్రహస్తం
నామ రాక్షససేనాపతిం, ద్వేధా, వ్యధాత్. 'ప్రహస్తస్య శిశాం మూర్ధ్ని నీల మూర్ఛ
మపాతయ' దిత్వాది శ్రీరామాయణవచనమ్, త త్సర్వం ధూమ్రాక్షవధా ద్యతేషవృ
క్షమ్, చకితైః భయసంభ్రాంతైః, నక్తంచరైః హతశేషైః రాక్షసైః దశకంధరాయ
రావణాయ, ఉక్తం కథితంచ, ఆత్ర సంక్షేపా నామ గుణః, పృక్షం పూర్వవత్. ౭౬

అథేతి. అగ్ని సేనాపతినిధనకథనానంతరం, తదానీం తస్మిం త్సమయే, అనీషీ
నాథానాం రాక్షససేనాపతీనాం వధేన విధ్వంసచేన జనితః యః కోపోదయః అమర్నో
ద్రేకః తస్మాదేథోః, ఆయోధనోత్కంఠ స్సమరోత్సుకః, దశకన్ఠో రావణః. సకలజగ
దండే అశేషబ్రహ్మాండగోళకే భరితః పరిపూర్ణః భయానకః భయంకర శృయో జయా
నకనినదః జయదుందుభిధ్వనిః తేన బధిరితాని బధిరీకృతాని పూరితాని అశేషాణి సమ
స్తాని చ శేషాహిలాచనాని ఆదిశేషచక్షూంషి యేన స, తథోక్తః, తస్య చక్షు శృవి
స్త్యాద్దందుభిధ్వనినా తల్లాదనపూరణం యుక్త మితిభావః, ఆలోక్తార్థాసంబంధేఽసి

శేషశేషాహిలోచనో రోచిష్ఠజిష్ఠకోదండధర స్ఫులిలధర ఇవ సుమేరు
శృంగం సముత్తుజ్జం శతాంగ మలంకుర్వం త్వరవృత శృలితసకలచతు
రంగ¹ సంఘతయో లజ్జయేవ స్వయ మనుగమ్యమానః క్రమా దతి
క్రమ్య పురతోరణం పురతో రణప్రచలిత మాలోకయత నిఖిల మపి
²కపికులమ్.

22

ప. జేతార మాహవముఖే దశదిక్పతీనాం

దృష్ట్వా పురో దశముఖం రఘునందనస్య,

తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః, రోచిష్ఠ జిష్ఠకోదండధరః దీప్యమానజైత్రధనుర్ధరః, విష్ణు
రదింద్రధనురంతిత శ్చ, సఫిలధరో సీలమేఘ ఇవ, సుమేరుశృంగం. సముత్తుంగ మత్యున్న
తం, శతాంగం రథ, మలంకుర్వో విభూషయక్, అధిమాఢ స్స నిత్యర్థః. ని. 'అలం
భూషణపర్యాప్తికీర్తివారణవాచక' మిత్యనురః, తథా సర్వతః సమంతతః, చలితః
యుద్ధసన్నద్ధతయీ ప్రవృత్త స్సకల స్సమగ్రశ్చతురంగసంఘః వాస్తవశ్వరథపాదాత
రూపచతురంగబలం యస్యస, తథోక్తిః, తస్య భావ స్తత్తా తయా, హేతునా, స్వయం
సాక్షా, ల్లంక యాఽనుగమ్యమానోఽనుస్రియమాణఇవ, త్యుత్పేక్షా, క్రమాత్
క్రమేణ, పురతోరణం చ త్రనబహిర్ద్వారమ్. ని. 'తోరణోఽస్త్రీ బహిర్ద్వార' మిత్య
నురః, అతిక్రమ్య ఉల్లంఘ్య, పురతః పురస్తాత్, రణప్రచలితం యుద్ధార్థం ప్రసర్ప
త్, నిఖిలమపి, వలీముఖబలం వానరనైస్యం, ఆలోకయత ఆవశ్యత్.

22

జేతారమితి. ఆహవముఖేరణాగ్రే, దశదిక్పతీనా మిన్ద్రాదిదిక్పలకానాం, జేతా
రం, 'జిథాతో స్తుచి' 'కర్తృకర్తవ్యోః కృతీతి కర్తణి వస్తీ, ఉద్ధౌగోద్ధ్యాం
దిశాం దశసంఖ్యాకత్వం వేదితవ్యం, దశముఖం, పుంఽగ్రే, దృష్ట్వా, జ్ఞానూపశేన
అహో మహానయ మితి ప్రసంకాపశేన, రఘునందనస్య శ్రీరామస్య, శిరః పరం
ఉత్తమాంగమేవ, న చచాల, కింతు త త్ప్రసిద్ధ, మాత్సర్యరూప మిత్యర్థః, లక్ష్మణరావ
ణరూపశరవ్యం, సమీక్ష్య దృష్ట్వా, సవ్యేతరం, దక్షిణ మిత్యర్థః, ధ్రువశిరో భుజాగ్ర

† 'దానే దేవాదిత్రాజాయాం స్వందేలంకరణేఽపి చ, వామభాగః ప్రశస్త
స్సాస్త్రిస్త్రీణాం పుంసాం తు దక్షిణః' ఇతి వచనా ద్దక్షిణభుజశిరస్సప్తవనం భావజ
యనూచక మితి ముఖ్యతాత్పర్యం, 'సవేత్సర' మిత్యుత్త సవ్యమితర దృష్ట్వా దితి బహు
ప్రీహిః, 'సబహుప్రీహః' వితి సర్వనామరంజ్ఞానిషేధా న్నాదదాదేశః. ఏవ మన్యత్రాపి
బోధ్యమ్.

1 సంకతయా. 2 వలీముఖబలమ్.

శ్లాఘావశేన న చచాల శిరః పరం త

త్సవ్యేతరం భుజశిరోఽపి సమీక్ష్య లక్ష్యమ్.

2౮

ప. అథ మదగర్జితై రధికతర్జితదిక్కరిభి

ర్దశవదన స్తదా దశదిగంతర మస్తరయన్,

సమరముఖే సఖేలపదచంక్రమతో విదధే

హరికుల మాకులం జలధి మాదివ రాహ ఇవ.

౨౯

గ. అనంతర మనీకాస్కందకందళితామర్షం తం వర్షంతం గిరీశ
హరీణా మధిపతి మతినిష్ఠురేణ ముష్టినా గాఢ మభిఘ్నంతం హనూమ
స్త మమందతరలాఘవాక్రస్తధ్వజిరీటాంచలం నీల మపి (1)వానర

మపి, చచాల, కద్దగ్ధనసమయ ఏవక్రీరామనక్షిణభుజ శ్వరచాపవ్యాపారకత్పరోఽభూ
దితి కిం వక్తవ్య మస్య ధన్యవ్య మితి భావః, ఏతే నాస్య మహావీరత్వం సూచ్యతే,*‘స
వీరో యస్య వై వీర్య మగిణా యధి వర్జ్యత’ ఇతి లక్షణాత్, ఆత్ర శిరోభుజశిరశ్చ
లనయోః కేవల ప్రకృతత్వాత్ప్రత్యయోగితా, వస న్తలిల కావృత్తమ్. ౨౮

ఆఖేరి. అథానంతరం, తదా తస్మిన్ వానరసేనాభియోగ సమయే,దశవదనో
రావణః, ఆధికమత్యంతం తర్జితా భీషితా దిక్కరిణోయై నై, ర్దదగర్జితై ర్దదప్రయు
క్తసింహనాడైః, దశదిగంతరం, దశదిగవక శానిత్యర్థః, అంతరయన్ ఆచ్ఛాదయన్,
అంతరశబ్దా దంతర్ధానార్థా ‘తత్కరో తీరి’ ఇ్యంతా ల్లట శ్వత్రాదేశః, ని. ‘అంతర
మవకాశావధిపరిధానాంతర్ధి భేదతాదర్శ్య’ ఇత్యుభయత్రా వ్యమరః, సమరముఖే రణా
గ్రే, సఖేలపదచంక్రమకః సమరసపాదవిన్యాసవైచిత్ర్యాత్, జలధి, మాదివరాహ
ఇవ, హరికులా వానరసమూహం, ఆకులం త్సుబ్ధం, విదధే చకార. ౨౯

అనంతరమితి. అనంతర, మనీకాస్కందేన వానరసేనాకులీకరణేన కందళితా
మర్షం సముత్పన్నక్రోధం, ఆతపివ గిరీ, నర్దనం, తం, హరీణా మధిపతిం సుగ్రీవంచ,
ఆరినిష్ఠురేణ అత్యంతకరోరేణ. ముష్టినా, ముష్టి శబ్దః పుష్టింగోఽప్యస్తి యథావశమర
సింహః, ని. ‘హస్తోముష్ట్యా తు బద్ధయా నిష్క్రమిషేన ముష్టిసేరి’ చ గాఢ మత్యంతం,
అభిఘ్నంతం ప్రహరంతం, హనూమస్తం, అమందతరలాఘవేన అనల్పచంక్రమణపాట
వేన ఆక్రాంతే ఆక్రమణవివరణాకృతే ధ్వజిరీటాంచలే కేతుకాటిరాగ్రే యేన తం,నిజ
చంక్రమణలాఘవేన ధ్వజిరీటాగ్రదేశా వాక్రామంత మిత్యర్థః. అర్ధరాధివ్వంచల
శబ్దో ద్రవ్యవ్యయే ద్యవ్యవ్యంచలశబ్దోవస్త్రదశాసువర్తతే అకపివామరశేషే. ని. ‘అంచ

సేనాపతిం నిఖిల మపి వాసరబలం) నిఖిలజగతీజితా మహతా బలేన వాతూల ఇవ 'తూలరాశి మపసారయతన్న విరతశ రాసారవర్షిణ' మధ్య మిల్రిణం సౌమిత్రిమపి శక్త్యా మహత్యాగాఢ మురసివివ్యాధ క్రవ్యాద పతిః.

౮౦

ప. అవకీర్య దాశరథి రశ్రుర్మురై రనుజం పులస్త్యతనుజంచ శరైః, యుగపద్వ్యధాత్కరుణవీరరసౌయుః శోకహర్షశబలంచజలమ్.

ప. ఆధూయ మోహమహితోన్మథనాయ యావ

లంక్వంశుకాంతేస్యా'దితి తథావ్యంతిమప్ర దేశసాధర్మాద్ధాతేతి, నిలమపినిలాఖ్యం వాసరసేనాపతించ, నిఖిలమపి వాసరబలం. నిఖిలజగతీజితా సకలభువనజయనా ని. 'జగతీభువనేభూమా' వితి విశ్వః. మహతా బలేన నిజపరాక్రమేణ, వాతూలా వాత్యా. 'వాతాచ్చ' త్యూలప్రత్యయః, తూలరాశిమి, వాపసారయన్ నిరస్యన్, క్రవ్యాద పతిః గాత్రసేవ్యః రావణః, ఆవిరతశరాసారవర్షిణం నిరంశరబాణపరంపరావర్షిణం, అభ్యమిల్రిణం అభిముఖ్యేనామిత్రం సుహృగచ్ఛతీ త్యభ్యమిల్రిణమ్ 'అభ్యమిత్రాచ్ఛచేతి చకారా తప్రత్యయః, 'సోఽభ్యమిత్రోఽభ్యమిత్రయోఽభ్యభ్యమిత్రణ ఇత్య' పీత్య మరః, సౌమిత్రిం లక్షణ మపి, బాహ్వాదిత్యాదిభ్యో. బాహ్వాది రాకృతిగణః మహత్యా శక్త్యా బ్రహ్మదత్తయా శక్త్యా, ఉరసి గాఢ మత్యాయతం, వివ్యాధ నిజఘాన. ౮౦

అవకీర్యతి. దాశరథిః శ్రీరామః ఆశ్రుర్మురైః బాష్పప్రవాహైః. అనుజం శక్తివిధం లక్షణం తథాశరై ర్పాణైః పులస్త్యతనుజం పులస్త్యవంశోద్భవం రావణం, చావకీర్య నిక్షిప్య, లక్షణం ప్రతిరుత్త్వా రావణం విధ్వా చేత్యర్థః, యుధి యుద్ధే, కరుణవీరంసౌ శోశోత్సాహా, స్థాయినౌ రసవిశేషౌ, యుగప దేశవారమేవ, వ్యధాత్ అకరోత్. తథా బలం వాసరనైస్యం, శోకహర్షాభ్యాం శబలం సంకీర్ణం, వ్యధాత్, లక్షణోపహతిజనితశోకేన శోకః రావణప్రహరణేన మర్ద ఇతి వివేకః, నన్వనోన్య నిజాతీయయోః కరుణవీరరసయోః కథం యుగపద్విధాన మితి చోత్ రసాః కార్యవశా త్సర్వే మిశంత్యేవ పరస్పర మితి సర్వేషాం రసానాం సాంకర్యసంభవాదదోష ఇతి సంక్షేపః, ప్రమితాక్షరావృత్తమ్,

౮౧

ఆధూయేతి, సౌమిత్రిః, మోహం మూర్ఛాం, ఆధూయ నిరస్య, సంయతి యుద్ధే' అహితోన్మథనాయ శాస్త్రపరిధ్వంసనాయ, యావద్యదా, ఉన్మిషతి అవబుధ్య

తస్మిన్ ¹రున్ధిషతి సంయతి తావదేవ,

పాలస్త్య మేష పరిభూయ పరం తదీయాన్

ప్రాణాన్తుమోచ దయయా న ముమోచ బాణాన్. ౮౨

ప ప్రాప్య ²తత్ప్రథమం యుద్ధే పరాజయ ముదేజయన్,

దశాననః పురీం ప్రాప దినదీపదశాననః. ౮౩

ప. ³ప్రాబోధయ తదను పజ్జ్ఞిముఖ శ్మయశుం

కాలం వినాఽపి స కథంచన కుమ్భకర్ణమ్,

ఆదేశత స్స చ విభో రపునః ప్రబోధ

లే, తావత్తదాసీ మేష, ని. 'యావత్తావ చ్చ సాకల్యేఽపి ధా మానేఽపధారణ' ఇత్యమరః, ఏషః శ్రీరామః, పాలస్త్యం రావణం, పరిభూయ తిరస్కృత్య దయయా తాదాత్మికకృపయా, తదీయాన్ రావణసంబంధినః, ప్రాణాన్పురం ప్రాణానేన, ముమోచ తత్కృత్య. బాణాన్తు న ముమోచ, క్రథమ మేష కిమయంచాంతవ్యతతో గృహం గత్వా పున రాగచ్ఛ త్విత్యుపేక్షితవా నిత్యర్థః. † వసంతలిలకావృత్తం. ౮౨

ప్రాప్యేతి. దశాననః తదేవ ప్రథమం, పూర్వం యదాకదా వ్యసంభావితత్వా దితి భావః. పరాజయం శ్రీరామాదననయం ప్రాప్య, ఉదేజయన్ ప్రకమ్పమానః, ఉత్పూర్వో 'ఏజ్య కమ్పన' ఇతి ధాతోః శత్యప్రత్యయః, అతఏవ దినే ఆనాని యో దీప స్రవ్యేవ దశాయేషాం తాని ఆననాని యస్య స తథోక్తః, లేజోహీనవదన స్సన్నిత్యర్థః. పురీం ప్రాప లక్ష్మణం ప్రవీచేత్. ౮౩

ప్రాబోధయ దితి. తదను పురప్రవేశానంతరం, స పజ్జ్ఞిముఖో దశముఖః శయాశుం నిద్రాశుష్, ని. 'స్వప్న కృయాశు ర్నిద్రాశు ర్నిద్రాణశయితౌ సమా' విత్యమరః, 'శీఘో వాచ్య' ఇత్యాశుచ్, కుంభకర్ణం, కాలం వినాఽపి అకాల ఇత్యర్థః, అన్తా వరదానా తస్య షడ్భాసావద్భిన్ననిద్రానంతర మేకస్మిన్ దినే ప్రబోధనియమా దితి భావః, ఏకచ్ఛత్రకాండే స్పష్టమ్. 'పృథగ్విసే' త్యాదినా తృతీయా. ఏకల్పా త్పక్షే ద్వితీయా, కథంచన కేనచిత్ప్రయానేన, కుంభకర్ణం, ప్రాబోధయత్ బోధ యామాన, స చ కుంభకర్ణశ్చ విభోః రావణస్య, ఆదేశతః ఆజ్ఞావచనాత్, ని. పంచమ్యుత్తసిః, ని. 'ఉక్తిరాభాషణం వాక్య మాదేశో వచనం పద, ఇతి

† కుంభకర్ణేంద్రజివాదినకలరాక్షసవధానంతర మంతరోఽస్య వధశీకార్య ఇత్యాశయేన ప్రకృతే రావణస్య ప్రాణమాలేఖ మోచనమ్, తల్ తస్మాత్ ప్రాణమాలేఖనిమోచనాత్. 1 ఏవసముదఘ్నరితావదేవ. 2 'కంప్రథమ' మితిపాఠస్సకమః.

సంవేశధామ సమరాంగణ మాజగామ.

౮౪

గ. ఆగతం చ త మంజనాచలనికాశ మాకాశతలభ్రమితప్రి
శూలం శూలధర వివ జగత్త యోద్యుక్తం నక్తంచరం నిశామ్య శామ్య
త్సహజభుజతేజోవిశేష మశేషాసు దిక్షు ధానమానం పవమానచలిత
జలద'పారిష్టవం ప్లవంగమబల మంగదో ధీర మవాదీత్.

౮౫

ప. కవయః కైకసేయానాం కాఽపి సేయం బిక్షిషి కా,

మా భూ దభూతపూర్వం వః ప్రాకృతం భయవైకృతమ్.

౮౬

శబ్దార్ణవేన విద్యతే పునః ప్రబోధో యస్మిం తస్య తథోక్తౌ య స్సంవేశో దీర్ఘ
నిద్రా మరణ మితి యావత్, తద్ధామ తత్త్వసం, తద్గృహంవా. పూర్వసంవేశ
ధామ్ని తు వచ్చాసేన వా పునః ప్రబోధో జాయత నత్వత్ కదాచిద పీతి భావః,
ని. 'స్యాన్నిద్రా శయనం స్వాప స్వప్న స్సంవేశ ఇత్యపి, ధామ దేశే గృహే
స్థానే తేజో జన్మప్రకాశయో' రిత్యమరవిశ్వప్రకాశో, సమరాంగణం యుద్ధభూ
మిం, ఆజగామ ప్రాప, వసంతలిలాకావృత్తమ్.

౮౪

ఆగతమితి. ఆగతం చేత్యనువాదః, అంజనాచలనికాశం కజ్జలశైలసన్నిభ,
మిత్యుపమా, ఆకాశతలభ్రమితప్రిశూలం గగనతలావర్తితప్రిశ్ఛిఖా, అత ఏవ జగత్తు
యే ఉద్యుక్తం సన్నద్ధం, శూలధరం కాలాగ్నిరుద్ర మివ స్థితం, తం నక్తంచరం కుంభ
కర్ణం, నిశామ్య దృష్ట్వా, శామ్యక్ శమం ప్రాప్నుష్క్ సహజతేజో విశేషః స్వాభా
వికబాహుబ్రహ్మవిశేషో యస్యత తథోక్తం, అతఏవాశేషాసు, దిక్షు, ప్రతిదిశ
మిత్యర్థః, ధావమానం పూయమానం, అతఏవ పవమానచలితజలదపారిష్టవ సమీరణ
సమీరితవారివాహతరళం. ని 'పారిష్టవపరిష్టవే' ఇత్యమరః, ప్లవంగమబలం కపిసైన్యం,
అంగదో, ధీరముదారం. అవాదీ దువాచ.

౮౫

అ. తత్ప్రకారమే వాసం—కవయ ఇతి. హేళవయ. సేయం పరిదృశ్యమానా
వృత్తిః, కైకసేయానాం కేశసీగర్భసంభూతానాం మధ్యే, స్త్రీభోధిక్, కాఽపి
కాచన బిభీషికా విత్రాసభూమికా, అతః వ యుష్మాకం, పూర్వం భూషం భూత
పూర్వం, 'సుప్నుపేతి సమాసః, తతో నష్టమాసః, అప్రప్తచర మిత్యర్థః. ప్రాకృతం
లోకసాధారణం, భయవైకృతం హయనాదిభయజనితవికారః, మాధూత్ న భూ
యాత్, ప్రాకృతజనై రివ మహావీరైః యుష్మాభిః న భేతవ్య మిత్యర్థః. 'మాశేలు'శిల్పా
శిషిలుజ్.

౮౬

గ. అథ హరయోఽపి సరయ మనునయసంగత మంగదవచన మవధారయంతో ధారయంత స్సమరసన్నాహం దిజ్ఞాగా ఇవ ప్రతి నివృత్తాః ¹ప్రమత్త మివై రావణం రావణానుజం వింధ్యాచల మివ యుగాంతానిలా స్సచంతా దాహృతై ర్గిరిభి రపి తరుభి రవాకిరైః.

ప. ఊప్తా స్సంయతి పుష్పితాః ఊతిరుహ ²స్తే రక్షసో వక్షసి ప్రస్విన్నే పటవాసపాంసవ ఇవాల్మీయంత చూర్ణీకృతాః,

అథలి. అథానంతరం, హరయః కవయోఽపి అనునయసంగతం తత్కాలా చికప్తార్థనాసహిత, మంగదవచన, మవధారయంతః ఆకర్ణయంతః, ఆశపివ సరయం నత్వరం. సమరసన్నాహం రణోత్సాహం, ధారయతో దధానాః దిజ్ఞాగాః దిగ్గణా ఇ తేత్యుపమా, ప్రతినివృత్తాః ప్రత్యాగతాః, ప్రమత్త మైగావణ మివ స్థితం, అప్రకం వ్యవరక్రమ మిత్యర్థః, రావణానుజం కుంభకర్ణం, యుగాంతానిలాః ప్రళయకాలవాయవః, వింధ్యాచల మివ, సమంతా, త్వకలదిగ్భ్య ఇత్యర్థః, ఆహృతై రాసీతైః, గిరిభిః, తరుభి రపి, అవాకిరైః, అభివృషు రిత్వర్థః, ఆత్ర విలే ర్వృప్త్యర్థత్వా ద్గిరితరూణాం కరణత్వం విక్షేపార్థత్వే తు కర్తవ్య మేవ³ ఏవం 'సింహతీ' త్యాదీనా మపి సింహతీ రాద్ధీకరణార్థ త్యాద్ధివద్రవ్యస్య కరణత్వం యత్ర తు కరణ మరః తత్ర ద్రవద్రవ్యస్య కర్తవ్యం యథా 'అమృతై స్సింహల వపుః, అమృతంసింహతీ' త్యాది బోధ్యమ్.

౮౭

ఊప్తాఇతి. య ఇత్యధ్యాహారః యత్తదోర్విశ్వ సంబంధాత్ పుష్పితా, స్సంజాత పుష్పాః తారకాదిత్వాదితత్. విశేషణమేతత్పటవాసపాంసులోపయోగార్థం ద్రవ్యవృత్తం, యేఊతిరుహః పుత్రాః క్విప్. సంయతి యుద్ధే, ఊప్తాః విక్షిప్తాః వానరైరితి శేషః, లే ఊతిరుహః, ప్రస్విన్నే త్రిధానుభావస్వేదాద్దే, స్విద్యలే ర్విష్టాతకారస్య నకారః, రక్షసః కుంభకర్ణస్య, వక్షసి, అతికఠోర ఇతి భావః, చూర్ణీకృతా స్సంతః, పటవాసపాంసవఇవ పిష్టాతవరాగా ఇవ, ని. 'పిష్టాకః పటవాసక' ఇత్యుచరః. అథవా పటవాసో నానావిధకుసుమాదిసుగంధిద్రవ్యపరిమళితగంధమార్జం, ని. 'పటవాసో' గంధ మార్జం సుమాదైర్య రధివాసితమిశ్యభిధానాత్, ఆలీయంతాష్టివ్యక్, తత్ర సంసర్జా బధూపు రిత్వర్థః, 'లిక్ష్ణేవణే' లజ్జితజ్జ్. తథా యే ధరణీధరాః పర్వతాః, ముహూపునఃపునః, ముక్తా ఊప్తాః, అమీ ధరణీధరాః, తస్య కుంభకర్ణస్య, బాహుసూక్ష్మట్టనాత్ బాహుపమద్దాద్ధేతోః, ప్రత్యావృత్త్య ప్రాతిహేయేన ఆగత్య, ప్రహర్తూః పర

ముక్తా యే ధరణీధరా ముహూ రమీ తద్బాహుసంఘటనా
త్ప్రత్యావృత్త్య 'పునః ప్రహర్తు రభవత్' ఖేదాయ ఖేదాయ చ.

ప. జ్వలదనలం త్రిశూల ముపరి భ్రమయ న్నమయ

న్నయ మవనీ మనీకమదభేలనదుర్లలితః,

సపది బభంజ నీల మృషభం శరభం చ బలా

దహరత గంధమాదన మరున్ధ గవాక్ష మపి.

౮౯

గ తత శ్వ సహజభయచాపలాధిగతలాఘవం లాఘవం శరణ మ

స్య ప్రహర్తు రేన, ఖేదాయ, ఖేదాయ చ, అభవత్, అత్ర పూర్వాధ్యే ఓరిరుహం
మాణ్డికృతత్వాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః. తయా రక్షివత్సన స్తాదృ
క్కాంతిన్యం వ్యజ్యతే, తదుష్టతా చేయం 'పటవాసపాంసవ ఇవే'త్యుపమేతి సంకరః,
ఉత్తరాధ్యే మాక్తాథా సంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః, తథాఽనన్తోత్పత్తి
రూపా విషమాలంకార శ్చేతి సుకరః, 'విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తి ర్యతానర్థస్య వా భవేత్',
విరుపఘటనా వా స్యా ద్విషమాలంకృతి త్రిధే'తి లక్షణాత్, కాద్రులనిక్రీడితం
వృత్తమ్.

౯౦

జ్వలదితి. ఆయం కుంభకర్ణః, జ్వలదనలం ప్రజ్వలజ్వలనం త్రిశూలం, ఉపర్యుప
రిష్టాత్, భ్రమయన్ చాలయన్, అవనీ భువం, నమయన్ నమయన్, నిజపాదఘా
తేన నిమ్నం కుర్వన్నీకర్ణః, అనీకమదేన యుద్ధాభినివేశదర్పేణ యల్లేలనం లీలా తేన
దుర్లలితః దుర్నిలసిక స్సన్, సపది సద్యవీచ, బలాన్ నిజబాహుచరాక్రమాత్, నీలం,
ఋషభం, శరభం, చేతి త్రీక్ వానరసేనాపతీక్, బభంజ మమర్ద, తథా గంధమాదన
మహరత, ప్రాహర దిత్కర్ణః, గవాక్షమ, వ్యరుంధ రురోధ, నిరబధ్నాదిత్కర్ణః.

౯౧

తత ఇతి. తత స్తదనంతరంచ, సహజే కపిలకులస్వాభావాన్మైస్సరికే యే భయ
చాపలే తాభ్యా మధిగతం ప్రాప్తా లాఘవం లఘుత్వం యేన తత్తథోక్తమ్, అతవీచ
రాఘవం, శరణం రక్షకమ్, ని. 'శరణం గృహరక్షీ త్రో'రిత్యమరః, అన్నవానం ప్రాప్ను
వానం, 'అశూ వ్యాప్తా' కానచ్. వానరానీకం వానరసైన్యం, ని. 'అనీకం తురణే
సైన్య' ఇతి విశ్వో, సమాశ్వాసయన్ ఉజ్జీవయన్, విశ్వాధికవిభుభుజవీర్యః గాఢో
త్తరమహాబాహుచరాక్రమశాలీ, హరికులపతి స్సుగ్రీవః, విద్విషతి కుంభకర్ణే, సర్వతః
సమంతాత్, పర్వతా, నిర్వికీర్ణ విక్షిప్త, తథా విచిత్ర మాశ్చర్యకరం, యుద్ధం, అతి
చిరం బహుకాలం, విధాయ, తతః నక్తంచరపతినా కుంభకర్ణేన, విముక్తా విక్షిప్తా

శ్చువానం¹ వానరానీక మాశ్వాసయన్విశ్వాధికవిపులభుజవీర్యోవికీర్య
విద్విచతి సర్వతః పర్వతాన్విధాయ చ విచిత్రై మతిచిరం యుద్ధం న
క్తంచరపతివిముక్త² ధాత్రీధరావళిః కులిశ దారిత ఇవకులభూధరోధరా
యా³ మచేతనః పపాత హరికులపతిః.

F0

ప. పరిగృహ్యతంయుడిలిబాహుపంజరేచలితేపురంతదను రావణానుజే,

అవినీతవాలికృతమద్యనఃప్రభోరయశఃప్రమృష్టమితిహృష్టమాశ్రయైః

గ. తత్ర చ విచిత్రైకుసుమపరిమళశిశిరరథోష్ఠపచారసచేతనోద్గ్రీవ
సుగ్రీవనఖముఖాః కలితశూర్పణఖాముఖానుకారో⁴ (దారుణాకార) స్ప

ధాత్రీధరావళిః పర్వకశ్రేణి ర్యస్తిక్ న, తథోక్తః కుంభకర్ణహస్తముక్తా నేకపర్వ
తాహత ఇత్యర్థః, అత ఏవ అచేతనః నిస్సంజ్ఞ స్థక్, కులిశదారితః వజ్రాయుధవిద
లితః, ని. 'హృదినీ వజ్ర మస్త్రీ స్యా త్కులిశం భిమరం పవీరిత్యమరః, కులభూధరః
కులపర్వకశ్రేణి, త్యురమా, ధరాయాం, పపాత, తథాచ శ్రీరామాయణమ్. 'స తత్తదా
భగ్నువేత్స్య శూలం దుశోప రక్షోధిపతి ర్హతా, ఉత్పాట్వ లంకామలయాత్స
శృంగం జహాన సుగ్రీవ ముపేత్య తేన. స తైలశృంగాభివాతో విసంజ్ఞో నేమః ప్ర
హృష్ట యుధి యాతుధానా' ఇతి.

F0

అ. తతః కిం జాతమత ఆహ. — పరిగృహ్యేతి. తదయ పతనానంతరం, రావణా
నుజే కుంభకర్ణే, యుగి త్యంజనా, కం సుగ్రీవం, బాహుపంజరే, దోర్బంధలేనేత్యర్థః,
అధికరణవివక్షాయాం నప్రమా, పరిగృహ్య గృహీత్వా, పురం లంకాం ప్రతి, చలితే
ప్రవృత్తే సతి, అవినీతేన అరుణితేన వాలినా కృతం, నః అస్తాకం. ప్రభోః స్వామినః
రావణస్య, అయశః, వాలేన నిబధ్య కక్షనిక్షేపణయాపకృత్యనితావక్తిర్ని రిత్యర్థః, అ
ద్యేదానీం, ప్రమృష్టం శోధితం, అన్నత్వామివిరోధిబాల్యజస్య తదనుజేన కుంభక
ర్ణేన తథా నీకత్వాన్నిరాకృత మిత్యర్థః, ఇ తీక్ష్ణం మత్సేవిశేషః. ఆశ్రయైః రాక్షసైః,
హృష్టం సంకుష్టం భావేక్తః, మంజుభాషిణీవృత్తం, లక్షణంతూక్తమ్.

F0

తత్రేతి. తత్ర లంకాపురే, విదిత్రాః వివిధాః కుసుమపరిమళాః పుష్పగంధాః
యేషులే తథోక్తాః శిశిరాః జలనేకాదినా శీతలా శ్చ యే రథోష్ఠపచారాః పురసిధీప్ర
సాధనక్రియాః తైస్సచేతనస్సంజ్ఞాః అతఏవ ఉద్గ్రీవః ఉన్నతకంధర శ్చ యస్సు
గ్రీవః తస్య నఖముఖైః నఖాగ్రైః ఆకలితః విరచితః శూర్పణఖాయాః ముఖాయ కాః
ముఖసాదృశ్యం యస్య స, తథోక్తః, సుగ్రీవనఖనిర్భిన్న కర్ణనాన ఇత్యర్థః, అతఏవ

1 రాఘవానీకం. 2 ధాత్రీధరపళి. 3 అచేతనభవ. 4 ఏకశ్వాస్తిక్వదీత.

చమత్కారం ప్రాకారం సముత్పత్త్య గత మక్షిగతమేన మనాలత్య
వైలత్యః ప్రతినివృత్తో వృత్తోరువిషమతారకేక్షణః తుణదాచరః ప్రతి
తుణ మతిక్షిబతయా ప్రతిపక్షబలమివ స్వపక్షబల మపి భక్షయ న్న
లక్షయన్ సౌమిత్రి మద్రిశిఖరం విముంచ స్నేవాయ మంజసా రామ
మభిజగామ.

౯౨

దారుణాకారః భయంకరాకృతిః, సచమత్కారం చమత్కారసహితం యథా తథా,
చమ దిశ్యునకరణశబ్దః, చమత్కారలక్షణంతు. 'సుఖదఃఖామృతానందైర్నర్నాదైర్నా
త్తవక్రియా, చమత్కారస్య సీత్కార శృరీర్లసనాదిభి'రితి. ప్రాకారం సాలం, ని
'ప్రాకారో వరణ స్సాల' ఇత్యుమరి. ఉష్ణుత్య ఉల్లంఘ్య, గతం, అక్షిగతం చక్షుర్గో
చరం ద్వైవ్యం, ని. 'ద్వైవ్యే త్యక్షిగతో వస్య' ఇత్యుమరి. త మేన మిబృహద్దశాకా
రిణం సుగ్రీవ, మనాలత్య అవృహ్వా, విగతం లక్షం యస్య సః విలక్షో విహ్వలః తస్య
భావః వైలత్యం. బ్రహ్మగాదిత్వాత్ వ్యఖో తతో హేతోః, ప్రతినివృత్త స్పృ
యుద్ధాయప్రత్యావృత్తః, †వృత్తేవర్తూకారే ఉదయే పృథులే విషమతారకే న్యూనా
తిరిక్త కసినికే చేక్షణే నేత్రే యస్య స శభోక్తః, విరూపోగ్రాహ ఇత్యర్థః. ని. 'వర్త
లం నిస్తలం వృత్త' మిత్యుమరి. సోఽయం తుణదాచరః తుపాచరః కుంభకర్షః. ని.
'త్రియామా తుణదా తుపే'త్యుమరి. ప్రతిక్షణం తుణేక్షణే క్షీబలే మాద్యతిలిక్షీబః
మత్తః. ని. 'మత్తే శాండోత్కటక్షీబా' ఇత్యుమరి. 'క్షీబృ మద' ఇతి ధాతోః 'అనుప
సర్గా త్ఫుల్లక్షీబకృశోల్లాసా' ఇతి నిష్ఠాంతో నిపాతితః. తస్యభావస్తయా, 'స్తబ్ధత'
యేతి పాతే విమూఢతయా, ప్రతిపక్షబలం శత్రునైవ్యమివ, స్వపక్షబల మపి, భక్ష
యన్, సౌమిత్రి మభ్యుద్గతం లక్ష్యణ, మలక్షయన్ మత్పరాక్రమస్యాయం కియా ని
త్యలక్షీకుర్వన్, అద్రిశిఖరం గిరిశృంగం విముంచన్నేవ ప్రయూజాన స్పన్నేవ,
అంజసా యుజితి, రామం శ్రీరామం ప్రత్యాజగామ ప్రాప, అభ్యుజ్జగామేత్యర్థః. ౯౩

†వైలత్యతో లజ్జాయాః హేతోః ప్రతినివృత్త ఇత్యర్థః. స్వకృతసుగ్రీవాన
యననిమిత్తకర్తనాసచ్చేదరూపంకార స్మాన్యగోచరత్వాల్లజ్జా, తథాచోక్తమ్ 'అత్త
న శృరితే సయ్యుక్తాతేఽవై ర్యస్య జాయతే, అపత్ర పాఠలిమహతి స విలక్ష ఇతి
స్తృతః' తస్యభావ ఇత్యర్థే బ్రహ్మగాదిత్వాత్ వ్యఖో యదాస్ 'విలక్షో విస్తయాన్వి
తే' ఇత్యుమరితా దైవలత్యం విస్తయః స్వాసీతస్య సుగ్రీవ స్మాదర్శనాద్విస్తయ ఇతి
బోధ్యం.

- వ. ¹విచ్చి ద్యాశు తదగ్రచంద్రముఖతో వీరో రఘూణాం పతి
 రాజా నత్ర ముమోచ ²వాలిదళనా న్నారీచమర్తచ్ఛివః,
 ఆలో క్యాథ స తా నివిదారితోఽఖరా నస్తి న్నకించితకరా
 న్వాయవ్యం పున రైంద్ర మ వ్యరివధూవైధవ్యధుర్యం దధే.
- ప. రామాస్తా ద్దలితేషు రాక్షసపతే రంగేషు తుంగో భుజః
 ప్రా గేకో నిపచాత మందర ఇవ ప్రత్యర్థినేనాంబుధౌ,
 సింధౌ నిష్పతితః యరోఽపి దదృశే నేతు ర్ద్వితీయో యథా

విచ్చిద్యేతి. వీరః శూరః, రఘూణాం పతిః శ్రీరామః, తత్కుంభకర్ణవిముక్తం,
 అద్రిశిఖరం, అగ్రచంద్రమఖతః, అగ్రచంద్రాఖ్యబాణవిశేషాగ్రేణేశ్వర్యః. విచ్చిద్యవిభిద్య,
 అత్ర కుంభకర్ణే వాలిదళనా వాలినినాశకా మారీచస్య మర్త చ్ఛివం తీరి తథో
 క్తా, మారీచమరకా నిత్యర్థః. విదారితః ఖరో యై స్తాం శ్చ, బాణా న్నుమోచ
 ప్రయుయుజే. అత్ర వాలిదళసస్య మారీచమర్తచ్ఛేదకస్య ఖరవిదారిణశ్చ ఏతైకత్వేనపి
 అచూచచనప్రయోగ స్తద్వర్త్యాగా మనేకత్వాదుపపద్యతే, తథా 'విదారితఖరా'
 నిత్యస్యోక్తరాధాసితత్వేన ప్యేకవాక్యత్వాన్నవాక్యసంకీర్ణదోషః. అథానంతరం, నరామః,
 తా న్నానా, నస్తిస్కుంభకర్ణే, అకించితకరా నకార్యకారిణః, మోఘా నిలి యావ
 త్, ఆగాక్య దృష్ట్యా, ఏతే నాస్య వాల్యాద్యపేక్షయా మహాసామర్థ్యసంపన్నత్వం
 సూచ్యతే, వాయవ్యం వాయుదేవతాకం దివ్యాత్మం, దధే ప్రయుక్తవాక్, బాహు
 శ్చేదార్థ మితి భావః. పున ర్భూయోఽపి, అవిధూవైధవ్యే శత్రుస్త్రీవైధవ్యే, ధుర్యం
 ధురంధరం, శత్రునాశకమిత్యర్థః. 'ధురోయద్ధకా'వితి యత్సృజ్యయః. ఐవ్రం ఇంద్రదేవ
 తాక మవ్యత్మం, దధే, తద్భిరశ్చేదార్థ మితి భావః. శార్దూలవిక్రీడితం వృక్షమ్.

రామాస్తాదితి. తత స్తవనంతరం. రామాస్తాత్, రామాస్తై రిశ్యర్థః. రామా
 స్తోద్దలితే ష్విరి పాతస్త సాధుః రాక్షసపతేః కుంభకర్ణస్య, అంగేషు బాహ్వద్యవ
 యవేషు దలితేషు చిన్నేషు, తుంగః ఉన్నతః, ఏకః భుజః బాహుః ప్రాక్ ప్రథమం
 ప్రత్యర్థినేనాంబుధౌ, శత్రునైర్యం సముద్ర ఇవేత్యుపమితసమాసః. మందరో మంద
 రాచల ఇ వేత్యుపమా. పాతః, సింధౌ నముద్రే నిష్పతితః ప్రవిప్రః, యరోఽపి భుజః,
 ద్వివీర్యః, నేతు ర్యథా నేతునివ, దదృశే, ఇత్యుత్పేక్షా తచ్చిన్నం విదారికం, శిరః
 కీర్ణం చవ్యోమ్ని ఆకాశే, త్రయః కూటాః యస్య తస్య త్రికూటస్య అన్వర్థనామ్నః

చిన్నం వోయిన్ని శిరస్తురియ మభవ త్కూటంత్రికూటస్యచ.

గ. తదను తదనుమోదభరితహరితోలాహలాకర్ణన విదితకుంభకర్ణ
వధపరిష్టానముభేన దశముభేన సహోదరా మహోదరమహాపార్శ్వ
సహాయా విధాయ సమాదిప్తాః కుమారా దేవాస్తకనరాంతకాతి
కాయత్రిశిరస శ్చిరసాఽఽదాయ పితుర్నిదేశం నివేశ మివ పితృసతేః
సమాపిత స్సమీ సమీకభువమ్.

౯౫

ప. అజని పున స్సమీక మనయోర్బలయో

రవదలితే ముఖేఽసి య దనుజ్ఞితరోషభరమ్,

లంకాధిపానభూతస్య పర్వతస్య తురీయం చతుర్థమ్, 'వతురశ్చయతా వాచ్యక్షరలావ' శ్చేతి ఛప్రత్యయః. కూటంశిఖరం, అభవ, దితి గమ్యాత్ప్రేక్షేతి తిస్యగాం సంస్కృష్టిః పృతం పూర్వవత్.

౯౬

తదన్వితః, తదను తదనంతరం, లేన కుంభకర్ణపథేన, యోఽనుమోదః లేన భరితానాం పూర్ణానాం హరీణాం వానరాణాం తోలాహలస్య కలకలస్య ఆకర్ణనేన విదితోఽన్జ్ఞాతః కుంభకర్ణపథో యేన స తథోక్తః, స చాసౌ పరిష్టానముఖః శోభాహీనవదనశ్చేతి విశేషణసమాసః. లేన, దశముభేన రావణేన, సహోదరా మహోదరమహాపార్శ్వ నామరాక్షససేనానాయకౌ, సహాయౌ, రక్షకౌ, విధాయ కృత్యా, సమాదిప్తాః ఆదిప్తాః, దేవాంతకో నరాంతకాః అతికాయః త్రిశిరా ఇత్యుత్కటాభిధానా శ్చ త్వాంకః, కుమారాః, పితుః రావణస్య, నిదేశ మాజ్ఞాం, శిరసా, ఆదాయ గృహీత్యా, అమీ కుమారాః, పితృసతేః, ప్రేతరాజస్య, ని. 'ధర్మరాజః పితృపతి స్సమవర్తీ వరేతరా' డిత్యమరః. నిశ్చలైఽప్రేతి నివేశం స్థానమి, వేత్సుప్రేక్షా. సమీకభువం రణభూమిం, సమాపిత ప్రాపితమ్.

౯౭

అజనితి. పున ర్భూయోఽసి, అనయో, రుభయో, గృలయో ర్వానరరాక్షస సైన్యయోః, సమీకం యుద్ధం, అజని జాతం. 'జనేకర్తరిబజ్జే' 'దీపజనే' త్యాదినా, వ్యజ్ఞిణాదేశః. కీదృశం సమీక మిత్యుపాసా—యత్సమీకం, ముఖే, అవదలితే సతి అన్యోన్యముఖభంగే జాతే సత్యపీ త్యర్థః. అనుజ్ఞితః అత్యంత రోషభరః అమర్తాలి లేకః యస్మిన్ త, తథోక్తమ్. నైనికానా మమర్తాలితయేన పునః ప్రవర్ధమాన మి త్యర్థః. అమరమృగీదృశాం సురసుందరీణామ, ప్యాశయపూర్తికరం మనోరథవలపూరకం, మహానీరోపసంహరకత్వేన ప్రత్యేకమేకైకవరలాభా దితిభావః. తథా యత్సమరసము

అమరమృగీదృశా మపి యదాశయపూర్తికరం
సమరసముత్సుకేన మునినా య దదృష్టచరమ్.

F 1

మమాథ శైలా దథ వాలినందనో
నరాంతకం సంయతి వానరాంతకమ్,
హనూమతా సోఽపి హత స్ఫురాంతకః
పురాంతకేనేవ యథా పురాంతకః.

F 2

గ. అనంతర మసమసమరశీలేన నీలేన నిహలే మహోదరే మారు
తిమథితశిరసి త్రిశిరసి విశసితేషు మహాపార్శ్వదిషు వాహినీపతిషు
నిర్భరవిషాదరోషపరవశో 'నిశాచరాకార ఇవ తమోనికాయ స్సర

త్సుకేన సమోత్కృంతితేన కలహప్రియేణేతి యావత్, మునినా నారదేన, అపృ
ష్టచర మదృష్టపూర్వం, 'భూతపూర్వే చరత్' ఇథం భూతస్య పూర్వం యదా కదా
వ్యతాతత్వాదితి భావః. తాదృశం యుద్ధ, మజనీతి సంబంధః.

F 1

మమాథేతి. ఆ ధానంతరం, వాలినందనోఽంగదః, సంయతి యుద్ధే, వానరా
ంతకం వానరనాశకం, నరాంతకం, శైలాత్, శైలేనే త్యర్థః. మమాథ విదారయామా
నః. తథా హనూమతా, స ప్రసిద్ధః, సురాంతకః దేవాంతకోఽపి, పురా పూర్వం, పురాం
తకేన త్రిపురజయినా శంభునా, ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే. 'ఇవ తీవదర్శ' యమోత్పే
క్షావాక్యాలంకారే' ప్రితి గణవాఖ్యానే. అన్యథా యథే వీరవాదినా శబ్దేన పా
నరుక్త్య దోషో దుర్వార స్సాన్యోఽంతకో యథా మృత్యురివ, హతః మారికః,
ఉపమాయమకయో సంస్పృష్టిః. వంశస్థపృత్తిమ్.

F 2

అనంతరమితి. అనంతరం నరాంతకదేవాంతకవధానంతరం, అసమసమరశీలేన
అసాధారణకర్తృవరణకత్వరేణ, నీలేన, మహోదరే, నిహలే సతి, తథా త్రిశిరసి, మా
రుతిమథితశిరసి హనూమద్భిన్నమస్తకే, సతి, తథా మహాపార్శ్వ అది ర్మేహం లేషు
రాక్షససేనానాయకేషు, విశసితేషు వినాశితేషు సత్పు ఋషభేణేతి శేషః. నిర్భరవిషా
దరోష పరవశ స్సమత్కటకోక్త్రోధాక్రాంతాంతకరణః. నిశాచరాకారః రాక్షస
దేవాధారీ, తమోనికాయః అంగకారపటల ఇవస్థిత, ఇత్యుత్పేక్షా, అతికాయః,

†పురాంతకేనేవ రుషా పురాంతక' ఇతి ప్రాచీనపాతే నకాప్యనుపవర్తితి.

1 నిశాచరస్సాకారః. 2 సమః.

య మతికాయ స్సమాగత్య వృత్తాసుర ఇవ సుత్తామ్హ సుమిత్రా
సుతేన సహ వితేనే విచిత్ర మాయోధనమ్. ౯౮

ప. స చ సుచిరం నియుధ్య త మవధ్య 'ఇతీశవరా

దనిలగిరా విబుధ్య చున రస్త్ర మధత్త విధేః,

దలిత మనేన త ద్దివి సముత్పతితం జగతా

మతసుత రాహుభీతి మధికా మతికాయశిరః. ౯౯

అనునీయరావణిరథోవిధురం పితరందధత్పృథుసమీకధురామ్,

సరయ, మాగత్య, సుత్రామ్హ వాసవేన సహ, ని. 'సుత్రామా గోత్రభి ద్వజ్జీ వాసవో
వృత్రహో వృషే'త్యమరిః. వృత్తాసుర ఇవే త్యుపమా. సుమిత్రాసుతేన లక్షణేన సహ,
విచిత్రమాశ్చర్యకరం, ఆయోధనం, వితేనే, జన్య మకరో దిశ్యర్థః. ౯౮

సఇతి. సః సౌమిత్రి శ్చ, సుచిర మతిచిరకాలం, నియుధ్య యుద్ధం కృత్వా,
త మతికాయం, †ఈశవరాత్ బ్రహ్మవరాత్, అవధ్యః పథితుమశక్య, ఇ త్యేవ, మని
లగిరా వాయువదనేన, విబుధ్య భ్జాత్వా, చునశ్చభ్రో వాక్యాలంకారే. విధే రస్త్రం
బ్రహ్మస్త్రం, ఆధత్తప్రాముద్భు. ఆ ధానేన బ్రహ్మస్త్రేణ, దలితం విద్భిన్నం సత్, దివి
అంతరిక్షే, సముత్పతతం సముద్గతం, తత్, ప్రసిద్ధం, అతికాయశిరః, జగతాం లోకా
నాం, అధికాం బహుకాం, రాహుభీతిం రాహురయమితి భ్రాన్తిసముత్పన్నాం భీతి,
మతసుత ఆశరోత్. అత్రాతికాయశిరసి రాహుభ్రమా ద్భ్రాన్తిమండలంకారి. 'కవిసప్తక
సాదృశ్యా ద్విషయే పిహితాత్తని, ఆరోప్యమాణానుభవో యత్ర స భ్రాన్తిమా న్నతి'
ఇతి లక్షణాత్. ౯౯

అనునీయేతి. అథానంతరం, స ప్రసిద్ధిః, రావణిః ఇంద్రజిత్, విధురం
సహోదరకుమారపథశ్రవణజనికశోఃఽహ్వాలం, పితరం రావణం అనునీయ 'స తాత
మోహం పరిగంతు మ్హ్యసీ' త్యాదినా సమాధాయ, పృథుసమీకధురాం మహారణ
భారం, 'బుహ్య' రిత్యాదినా సమాసాంతావ్రత్యయే టాప్. దధత్ దధానః, యుద్ధ
సన్నద్ధ ఇత్యర్థః, 'నాశ్యస్తాచ్చతు' రితి సుమభావః. రథీ రథారూఢః, సహ ధనుమా సధ

†ఈశవరా' దిశ్యత్ర ఈశశబ్దస్య బ్రహ్మపరత్వే శ్రీ రామాయణమ్. 'అక్షైవ మ
ఖ్యుపాగమ్య వాయు ర్వాక్య మువాచ హ, బ్రహ్మదత్తవరో హ్యేష అవధ్యకవచాపు
తః, బ్రాహ్మేణాస్త్రేణ భిః ద్యౌన మేష వధ్యోహి నాన్యథ'లి. 1 ఇతివ పరాత్.

స రథీ సమేత్య సధను శ్మరథీ చలిత శ్చమూభి రభిధాశరణీ.

గ. 'ఆగత్య సమర మరాతిజయమనోరథాయ' రథాభిరక్షాయాం రక్షాంసి పరితః పరికల్ప్య ప్రతర్ప్వ చ హవిషా 'ప్రదక్షిణశిఖం శిఖావంతం మంత్రాధిగతవివిధశస్త్రాణి దధాన స్తిరోధానేన గగనగత ఏవ నిశితముఖై శ్శిలీముఖై ర్నిర్తాయ నిఖలమర్తాహతిం నిస్త్రింశ క్రమః క్రవ్యాదాక్ వ్యాధ ఇవ హరీ నివృధురీచకార. ౧౦౧

నుః కాదుకధర శ్చ సక్, శరథీ తూణీరా, సమేత్య, ధృత్యేత్కర్థః, *శరాః ఇషవో ధీయంతే అనయో రితి శరణీ 'కర్తవ్యధికరణే చేతి క్రిత్యయః. ని. 'తూణీపానంగ తూణీరనిపంగా ఇషుధి ర్ద్యయో'రిత్యమరః చమూభి స్సేనాభి స్సహ, ఆత్ర సహశబ్దా ప్రయోగేఽపి తదర్థస్య గమ్యతాయాం 'వృద్ధో మూ'నేతి జ్ఞాపకా త్ప్రతీయా. దాశ రథీఅభి, రామలక్ష్మణయో రాభిముఖ్యే నేత్యర్థః. 'అభిరథాగ' ఇతి కర్తప్రవచనీయత్వా ద్వితీయా, చలితః ప్రవృత్తిః, ప్రమితాక్షరాపుత్రమ్. ౧౦౦

ఆగత్యేతి సమరం యుద్ధభువ, మాగత్య ప్రవేశ్య, ఆరాతిజయమనోరథాయ, శత్రుజయమనోరథనిర్ధర్త మిత్యర్థః. రథాభిరక్షాయాం నిజరథగుప్త' విషయే, పరిత స్సమంతాత్, రక్షాంసి రాక్షసవీరాక్, పరికల్ప్య నియోజ్య, హవిషా ఆజ్యాదినా, ప్రగతో దక్షిణా ప్రదక్షిణం తిష్ఠద్వప్రభృతిత్వా దవ్యయాభాః. ప్రదక్షిణం శిఖా జ్వాలాయస్య తం. ని. 'ఘృణీజ్వాలే అపి శిఖే' ఇత్యమరః. ఏలే నాస్య జయ ప్రద త్వం నూచ్యతే. తదుక్తం. 'ఇత్థం ప్ర దక్షిణగతో హుతభుక్షృప్తస్య ధాత్రీం సము ద్రరశనాం వశగాం కరో'తితి. శిఖావంత మన్నిం, ప్రతర్ప్వ సంతర్ప్వ చ, మంత్రా ధిగతవివిధశస్త్రాణి మంత్ర సామర్థ్యసంప్రాప్తనానావిధాస్త్రాణి, దధానో ధారయక్ తిరో ధానేనాంతర్ధానేన, గగనగతోఽంతరిక్షవర్తీసన్నేవ, నిశితముఖై స్తీక్షాగ్ర శిలీముఖై ర్పాదైః, నిఖలమర్తాహతిం అశేషచమూమర్తచ్ఛేదం, నిర్తాయ కృత్వా, నిర్గత స్త్రింశ లోఽంగుళిభ్య ఇతి నిస్త్రింశః ఖడ్గవిశేషః. ని. 'ఖడ్గేతు నిస్త్రింశచం ద్రవసాసిరిష్టయ' ఇత్యమరః. తస్యక్రమః పరిపాటి యస్య స తథోక్తిః, ఖడ్గవద్విభేదక స్సన్నిత్యర్థః. క్ర వ్యాదాక్ పక్షిణః, వ్యాధో లుబ్ధకఇ, పేత్యుపమా.† ని. 'వ్యాధో మృగః ధాటివో మృ

* 'సధనుశ్మరథీ' రితి ప్రాచీనపాతే చాపతూణసహితస్సక్ చమూభిస్సహ సమే త్యేత్యన్వయః.

† క్రవ్యాదో వ్యాధ ఇవ హరిణాక్ హరీనిరి పాతే క్రవ్యాద ఇంద్రజిత్.

1 అధిసమరమ్. 2 రథాభిరక్షాయై. 3 ప్రదక్షిణ శిఖావంతం.

ప. సహలక్షణం త మపి దాశరథిం పరుషో నిదాఘుశ్చ పద్మసర,
వికలాశయంవిధురసత్వసుయం విరచయ్యధామచజగామ 'శనైః,

ప. త్తతార్కభవతేజసి త్తపితరామచంద్రద్యుతౌ
విముచ్య సతినిర్గతే విశిఖవృష్టి మస్మిక్ ఘనే,
అదీప్తనళ మస్ఫురత్కుముద మస్తనీలోత్పలం

గయు ధృబ్ధకశ్చ స' ఇత్యురః. హరీ న్వానరా, నివిధురీచకార, మూఘతా నకరో
దిత్యురః. ౧౦౧

సహేతి. ఆయం రావణిః, సహ లక్షణేన సహలక్షణం 'తేనసహేతి తుల్య
యోగ' ఇతి బహుప్రీహిః. 'హోపసర్జనస్యే'తి వికల్పా త్పూకబ్ధ్య సత్వాభావః, తం
దాశరథిం శ్రీరామమపి, పరుషస్తీర్ణః, నిదాఘోగ్రీవ కాలః. ని. 'నిదాఘోగ్రీవ కాలే
స్యా దుష్టస్యేదామనోరపీ'తి విశ్వః. పద్మసరః కమలాకరం, శరైః, వికలాశయం వ్యా
కులమానసం, అన్యత్ర కలుషితాధారప్రదేశంచ. ని. 'ఆశయ స్స్యోభిప్రాయే మాన
సాధారయోపీ'తి విశ్వః. విధురసత్వం విజ్ఞిప్తశక్తిం, అన్యత్ర విహ్వలజలజంతుకం చ,
ని. 'విధురం ప్రీత్యపేతే స్యా క్షుప్తజ్ఞిప్తయోరపీ'తి వైజయంతీ. విరచయ్య కృత్వా.
'ల్యపి లఘుశ్రావా' దిత్వయాదేశః. శనైఃమౌనం, కృతకృత్కత్వా దితి భావః, ధామ
గృహం, జగామ ప్రార క్షేపసంకీర్ణేయ ముపమా. ప్రమితాక్షరాపిత్రమ్. ౧౦౨

త్తతేతి. త్తతార్కభవతేజసి నిర్వాపితమగ్రీవప్రతాపే, తిరస్కృతపూర్వజాత
ప్రకాశే చ, త్తపితా సంకచితా రామ ఏవ చంద్ర స్తస్యద్యుతిః శోభా యేన తస్మిక్
తథోక్తి, అస్మిక్ ఘనే మహాత్మ సింద్రజిత్యేవ ఘనే మేఘే, విశిఖవృష్టిం శరసంపాతం
తా మేవ వృష్టిం విముచ్య త్యక్త్వా నిర్గతే సతి, తదా తస్మిం త్పయే, వాహినీ నది
నేనా చ. ని. 'నేనాసయ్యో శ్చ వాహినీ'తి వైజయంతీ. అదీప్తః అప్రకాశః నళః నళా
ఖ్యః కపినాయకః అన్యత్ర సళాః పోటగళాఖ్యత్పణుశేషాః యస్మిక్. ని. 'నళః
పోటగళే రాజ్ఞి పితృగర్తే కపీశ్వర' ఇతి విశ్వః. అస్ఫుగ న్మదీప్యమానః కుముదః కపిః
అన్యత్ర అస్ఫురంతి అమల్లసంతి కుముదాని కైరవాణి యస్మిక్. 'కుముదం కైరవే
రక్షహఃకే కుముదః కపా'వతి విశ్వః. ఆస్తో నప్తప్రాణౌ నీలో నీలాఖ్యకపినాయక
ఏవ ఉత్పలం యద్వా ఆస్తానీలోత్పలా నీలోత్పల నామానౌ కపినాయకౌ అన్యత్ర
విసప్తాని కృష్ణేదీవగాణి చ యస్మిక్. ని. 'నీలఃపీతేంద్రిధేదే కృష్ణే నా తద్యుతిరి

సముత్తరశబీవరం సమభవ త్తదా వాహినీ.

౧౦౩

ప. అచల మథ సలీల మోషధీనాం

హరతి హనూమతి జాంబవన్నియోగాత్,

విచలిత మభవ ద్బలం విశల్యం

విబుధమనోఽపి విధూతశోకశల్యమ్.

౧౦౪

గ. పున రపి సహజతేజోభరితేన దవానలేనేవ వానరబలేన దహ్యమానాం దరీ మివ పురీ మపహాయ శ్చౌనన మివ శక్త్యానననిదేశత శ్చలిత మఖిలభువనప్రకంపన మకంపన మాహతస్త్వవంగసంఘం ప్ర

స్వీ'తిరానాథ్ధరత్నమాలా. సముత్తరశ మలిచంచలం స్థితివిధురం జీవనం జీవితం అన్యత్ర ఉద్యోజితజలంయస్మి న్నర్తకా తద్యథా భవతి తథేతి నర్తక క్రియావిశేషణం, సమ భవత్ ఉత్తరీత్యా విశకలితాఽభూ దిత్వర్థః. శ్లేషసంక్లిష్ట సావయవరూపకం. పృథ్వీ వృక్షమ్.

౧౦౩

అచలమితి. అథ నేరామూర్ఛానంతరం, హనుమతి, జాంబవతః పరాపరజ్ఞస్య ఋక్షరాజస్య నియోగాత్ నిదేశవచనాత్, ఓషధిసా మచలం సంజీవన్యాద్యోషధిప ర్వతం, సలీల మనానూసం యథాతథా, ఆహర త్యానీకవతి సతి, బలం వానరనైస్య. విశల్యం శల్యరహితం సత్, విచలిత, మభవత్, పునశ్చోపమృద్ధోత్సాహ మభూదిత్వర్థః. తథా విబుధానాం శ్రీరామజయకాంక్షిణాం సుగాణాం మనోఽపి. ని. 'విబుధాన్సుర కండితా' ఇత్వవర్థః. విధూతం విహతం శోక ఏవ శల్యం యస్య తథోక్తం, వానరనై స్యప్రబోధేన విబుధా స్సౌతుష్టాంకకరణా బభూవు రిత్వర్థః. అత్ర నైస్య విబుధ మనసోః కేవలప్రకృతత్వా త్త్యయోగితాభేదః. పుష్పితా గ్రావృక్షమ్.

౧౦౪

పున రితి పున ర్భూయాఽపి. సహజతేజోభరితేన వైషణిక ప్రభావపరిఘ్రాణేన, అన్యత్ర స్వాభావికార్చిసంపన్నేన. ని. 'తేజోఽనలే ప్రభావేఽస్మి జ్యోతిష్యోఽపి కేశసీ'తి వైజయంతీ. దవానలేన వనవహ్నినే వ, వానరబలేన, దహ్యమానాం భస్మీక్రి యమాణాం, దరీం గిరిసుహా మివ, పురీం లంకా, మపహాయ శక్త్యా, వంచననం సింహమి, నేత్యనేకేవేయ ముపమా, బక్త్యానననిదేశతః రావణాజ్ఞావచనాత్, చలితం యుద్ధాయ ప్రవృత్తం, అఖిలలోకానశేషభువనాని ప్రకంపయతి నిపీడయతి నిజభుజబలే నేతి తథోక్తం, అకంపనం అకంపనాఖ్యం రాక్షససేనానాయకం, తథా ఆహతస్త్వవంగసంఘం నిహతవానరనివహం, ప్రజంఘం చేమ్యథా వసి రాక్షసా, అంగద భుజవృత్తాద ఏవ అనలః తస్మిన్ శలభా వతంగౌ, నిశమ్య అంగదబాహుబరాక్రమ

జంఘ మంగదభుజప్రతాపానలశలభా వృభా వపి నిశమ్య నిశామ్య చ
ద్వివిద మైందావదారితో మహారథౌ శోణితాక్షవిరూపాక్షౌ వపి కోపా
క్షౌంతిభ్యాం పరుషసంరమ్భా కుమ్భునికుంభౌ మహావీరౌ సముత్తంభ్య
బాహూ సుబాహుమారీచా వివ రాఘవభుజాభ్యాం సుగ్రీవహనుమ
ద్భ్యామద్భుతం యుద్ధ మతనిషాతామ్. ౧౦౫

ప. భూమా తతః ప్లవగరాజభుజేన విద్ధ
మాలోక్య కుంభ మసహో విరహం తదీయమ్,
శోకా దగా దనిలసూనుహతో నికుమ్భ
స్తన్నామయుక్త మమరీ స్తనకుంభ మేవ. ౧౦౬

హతావాకర్ణ్యైశ్చర్యః. ని. 'సమా పతంగశలభా' విశ్వమరః. తథా మైందద్వివిదాభ్యాం
మైందద్వివిదాభ్యానారపతిభ్యాం అవదారితౌ వినిహతౌ, మహారథౌ, 'అత్తానం
సారథిం చాక్వాక్ రక్ష న్యుద్ధేక యో నరః, స మహారథసంజ్ఞ స్సౌ దిత్వాహు ర్గీతి
కోవిదాః' ఇత్యుక్తలక్షణౌ, శోణితాక్షవిరూపాక్షౌ శోణితాక్షవిరూపాక్షనామానా,
రాక్షసనేనానాయకావపి, నిశామ్య దృష్త్వా చ, కోపాక్షౌంతిభ్యామనుద్వేష్యాభ్యాం
పరుషః అత్యుద్ధతః సంరంభో యుద్ధసంభ్రమః యయో స్తౌ, ని. 'అక్షౌంతి ర్ద్విరూపా
యాతు' 'సంరంభ స్సంభ్రమే కోప' ఇతిచామరః. కుంభనికుంభౌ నామ కుంభకర్ణపుత్ర
మహావీరౌ, కర్తారౌ, బాహూ నిజహస్తౌ, సముత్తంభ్య సాటోపమద్భృశ్య, రాఘవభు
జాభ్యాం శ్రీరామబాహుభ్యాం, సుబాహుమారీచా వివ, విశ్వామిత్ర నూగసంరక్షణ
జేళాయా మితి భావః. రాఘవస్య భుజాభ్యాం భుజప్రాయాభ్యాం, సుగ్రీవహనుమ
ద్భ్యాం సహ, అద్భుత మాశ్చర్యజనకం, యుద్ధం, అతనిషాతాం కృతవంతౌ, కుంభ
స్సుగ్రీవేణనికుమ్భౌ హనుమ లేతి యథాక్రమ మన్వయా ద్యభాసంఖ్యాలంకారః. స
చోక్తమయా సంసృజ్యతే. ౧౦౫

భూమావితి. తత స్తదనంతరం. ప్లవగరాజభుజేన సుగ్రీవబాహునా, విద్ధం
ప్రహృత, మతనిష భూమా పతిత మితి శేషః. కుమ్భ, మాలోక్య దృష్త్వా, తదీయం,
విరహం వియోగం, స సహత ఇత్యసహోఽసహిష్టుః. పచాద్యచ్ 'నలోకే' త్యాదినా
షష్ఠీప్రతిషేధః, అనిలసూనునా హనుమతాహతఃనికుంభః, శోకాత్ భ్రాతృవిరహజనిత
విషాదా ధేతోః, తన్నామయుక్తం కుంభనామయుక్తం. ఆమరీ స్తనకుంభం అమరాం
గనాకుపకుంభమేవ, అగాత్, భ్రాతృవిరహసహతయా తన్నామకుంభసంబంధా దమరీ

గ. ¹తతఃకుపితరావణాకారణం రణవాహనియుక్తం యుక్త మఖిల
వాహినీభి రాహవాటోపముఖరం ఖరాత్తజం మకరాక్ష మైత్వైక
శరోఽపి విపక్ష మపి సమక్ష ఏవ సమక్ష మనయ జ్ఞనయితుః. ౧౦౭

ప. కృత్వా మూర్ధని శాసనం పితు రథో గత్వా రణం రావణి
ర్హుత్వా తత్ర మహాభుజో హుతభుజం ధృత్వా మహాస్థాణి చ,
స్థిత్యా వ్యోమని మాయయాశరచయం త్యక్త్వాచభిత్త్వాచమూం
బుద్ధ్యా రాఘవకోప మాప సహసా లజ్జామలం కాతరః. ౧౦౮

కుచకుంభం ప్రాపే త్యర్థః. ఆత్రరగాభిముఖమరణహేతుకస్య అమరీకుచకుంభసంగమస్య
కోకహేతుత్వే నోత్పేక్ష, వ్యంజకప్రయోగా ద్దమ్య. వసంతతిలకావృత్తమ్.

తత ఇతి. తదను కుంభనికుంభవధానంతరం కుపితేన వ్రుద్ధేరావణేన ఆకారణ
మాహ్వనం యస్య తం, రావణే నామాత మిత్యర్థః. ని. 'హహతి రాకారణాహ్వనీ'
ఇత్యమరః. తథా రణవాహే సమరక్రియానిర్వాహే విషయే నియుక్త మాజ్ఞాపితం,
ఆతపి వాఖిలవాహినీభి ర్యుక్తం, చతురంగనైవ్యసమేత మిత్యర్థః. ఆహవాటోపముఖరం
రణాడంబరారభటసముద్భుటసింహనాదం, ఖరాత్తజం ఖరతనయం, మకరాక్షం, విత్వా
కస్య ఇత్వాకుపంశోద్భవస్య శ్రీరామస్య శరో బాణః, విపక్షం శత్రుపక్ష మపి, తం,
సమక్షమివ బంధుస్సన్నే, వేలి విరోధః స చ సగరు దే వేలి పరిహారా ద్విరోధాభాసః.
జనయితుః జనకస్య ఖరస్య, సమక్షం సమీప, మనయత్ ప్రాపయామాన. మకరాక్షోఽ
పి నిహత ఇత్యర్థః. ౧౦౭

కృత్వేతి. ఆథో మకరాక్షవధానంతరం, మహాభుజః, అపరిచ్ఛిన్నభుజబలశాలీ
త్యర్థః. రావణి రింద్రజిత్, పితుః రావణస్య, శాసన మాజ్ఞాం, మూర్ధని శరసి, 'విభాషా
జీశ్యో' రితివికల్పా దల్లోపాభావః. కృత్వా, ధృత్వేత్యర్థః, రణంరణరంగం, గత్వా, తత్ర
రణరంగే, హుతభుజం అగ్నిం, హుత్వా, మహాస్థాణి దివ్యాస్థాణి చ, ధృత్వా, మాయ
యా అంతర్ధానశక్త్యా, వ్యోమని అంతరిక్షే పూర్వవ దల్లోపాభావః. స్థిత్యా, శరచ
యం బాణచరంపరాం చ, త్యక్త్వాఽభీవృష్య, చమూం వానరసేనాం, భిత్త్వా, తతో
రాఘవస్య, కోపం కోపాదయం, బుద్ధ్యా జ్ఞాత్వా, ఆల మత్యంతం, కాతరోభీతస్సక
సహసా శీఘ్రమ్, 'స్వరాదిపాతా దవ్యయ' మితి శాకటాయనః. లంకా, మాప ప్రవి
వేక. కాద్దులనిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౦౮

గ. తతః ప్రతీచః ప్రతీహారా దయం ప్రాతిహారికో నిర్గత్య నికృత్యా
సినా కాంచి దాంజనేయస్య పురతో మాయామయీం మైథిలీ మాకు
లీకృతమానసే తస్మిన్నాకస్మిక మిద మతథ్య మపి తథ్య మేవ విబుధ్య
నియుధ్య చిరాయ నిరాశే నివృత్తే¹ విద్వేషిపశువిశసనారమ్భా నికుమ్భి
లాం సమాసాద్య సద్య ఏవ ప్రావర్తయత సత్త్ర మతివిచిత్రమ్. ౧౦౯

అ. అథ నికుంభిలాం హోతుకామః ప్రత్యద్వా²రేణ నిర్గత్య నిమింద్రజిత్స్వగ
మనవిహతుకం శ్రీరామలక్ష్మణయో ర్యుద్ధోద్యోగం దృష్ట్వా తస్మిన్వారణార్థం మాయాం
ప్రకటితవా నిత్యాహ—తతఃపురప్రవేశానంతరం, ప్రతిహితయతే విమోహ్యా
లే³నేన పరమానసమితి ప్రతిహరిః కైతవం స ప్రయోజన మస్య ప్రాతిహారికో మాయా
వీత్యర్థః. 'ప్రయోజన' మితి రక్. † అయ మింద్రజిత్, ప్రతీచః ప్రతీహారాత్ ప్ర
త్యద్వారాత్, ని. 'స్త్రీ ద్వాద్వారం ప్రతీహారి' ఇత్యమర్థః. నిర్గత్య, ఆంజనేయస్య హ
నూమతః, పురతః పురస్తాత్, అసిసాఖ్యదేన, మాయామయీం మిథ్యారూపాం, కాంచి,
మైథిలీం సీతాం, నికృత్య చ్చిత్వా, అకః అకులీకృతమానసే వ్యామలతాంకశకరణే, త
స్మిన్ ఆంజనేయే, ఇదం సీతాపథకృత్యం, ఆకస్మిక మకచ్చా దాగత, మింద్రజాల మి
వేత్యర్థః. అతథ్య మనత్య మపి, తథ్యం సత్యమేవ, విబుధ్య జ్ఞాత్వా, ని. 'సత్యం తథ్య
మృతం సమ్య గమూని త్రిషు తద్వతీ' త్యమర్థః. చిరాయ చిరకాలం, విభక్తిప్రతిరూ
పక మవ్యయ మేతత్. ని. 'చిరాయ చిరరాత్రాయ' త్యమర్థః. నియుధ్య యుద్ధం
కృత్వా, నిరాశే ఆశారహితే, నివృత్తే నిర్గతే సతి, విద్వేషిణి ఏవ పశవః తేహం విశ
సనే విదారణే ఆరంభః ఉద్యోగః ఆస్యా స్తీతి తథోక్తః, యద్వా విద్వేషీతిచ్ఛేదః,
ఇంద్రజిత్, పశువిశసన మారభతే తాత్పర్యే నేతి తథోక్తస్య, నికుంభిలాం నికుంభి
లాఖ్యహోమార్థ గుక్తిస్థలవిశేష, మాసాద్య ప్రాప్త్య, సన్యస్తదాసీమే, వాతివిచిత్ర
మత్యంతాద్భుతం, సక్రం పరమారణ్యయాగం, ప్రావర్తయత ప్రవర్తయామాస, ఉప
క్రాంతవా నిత్యర్థః. ౧౦౯

† ప్రాచీనపుస్తకేషు 'ప్రాతిహారిక' ఇతి పదం నాస్తి, సత్వే⁴సి. ని. 'ద్వారి
ద్వాత్థే⁵ ప్రతీహారి' ఇత్యమర్థః. కాల్ ప్రతీహారే ద్వాదే నియుక్తః ప్రాతిహారిక
ఇత్యర్థః.

1 'విద్వేషిపశువిశసనారంభా' యేతి ప్రాచీనపాఠః.

గ. తదను హనూమతః ప్రతినివృత్తా ద్విత్రాంత మిమ మాకర్ణ్య
 1 విదీర్ణమానసో మానసచర ఇన రాజహంసో వజ్రనిర్ఘోషా ద్విషాదాకు
 లో రాజహంస స్సంసది నివత్య సౌమిత్రిణా సమాశ్వాస్యమాన స్సకరు
 ణం నిశ్వస్య విశ్వస్య పతిరపి 2 విధురో వ్యలాపీత్. ౧౧౦

ప. జజ్ఞే తదత్ర భవతీ జనకస్య యజ్ఞే
 దేవ్యాశ్చిరాయ ధరణే రరణే శ్శిఖేవ

తదస్యతి. తదను ఇంద్రజితఃనికుంభిలాప్తచేకానంతరం, ప్రతినివృత్తాత్ ప్రత్యా
 గతాత్ హనూమతః, ఇమం, వృత్తాంతం మైథిలీవధరూపవారాం, ని. 'వారా ప్రవృ
 త్తి ర్వృత్తాంత' ఇత్యమరః. ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా, విదీర్ణమానసో విదళితహృదయః, అత
 ఏవ వజ్రనిర్ఘోషాత్ స్ఫుర్జితో, ని. 'స్ఫుర్జితో ర్వజ్రనిర్ఘోష' ఇత్యమరః. విదీర్ణమానస్య
 తస్య తదుద్వేషకత్వా దితి భావః. మానసచరః, మానససరోవర్తీ, ని. 'మానసం సరసి
 స్సాంత' ఇత్యుభయత్రాపి విశ్వః. రాజహంసః కలహంసఇవ, విషాదాకులః, 'విషాద
 శ్చేతసో భంగ ఉపాయాభావచింతనై' రిత్యుక్తలక్షణవిషాదపర్యాకుల స్సౌ, రాజ
 హంసో నృపశ్రేష్ఠః. రామః, ని. 'రాజహంసో నృపశ్రేష్ఠే కాండలకలహంసయో' రితి
 విశ్వః. సంసది, వానరసమితో, ని. 'సభా సమిలినంసద' ఇత్యమరః. నివత్య భువి పతిత్వా
 సౌమిత్రిణా, సమాశ్వాస్యమానః. 'శుభే వర్తని తిష్ఠంతం త్వామార్య విజిలేంద్రియం,
 అనశ్శేభ్యో న శ్శాంతి త్రాతుం ధర్మో నిరర్థః' ఇత్యాదిసీలీపచనైః సమాధీయమానః,
 సకరుణం దీనం, నిశ్వస్య, విశ్వస్య ప్రపంచస్య, పతి రపి, సకలలోకనిగ్రహానుగ్రహ
 సమర్థోఽపీ త్యర్థః. సః రామః, విధురో విజ్ఞప్త స్సౌ, వ్యలాపీత్ విలపాచ. ని. 'విధురం
 ప్రీత్యపేలే స్వా త్కవ్యవిజ్ఞప్తయో రపీ' రితి వైజయంతీ. ౧౧౦

ఆ. తప్తాకర మేవాహ—జజ్ఞ ఇతి. త త్రథా, లేనప్రకారేణేత్యర్థః. అత్రభ
 వతీ పూత్యా సీతా, అత్రభవతీ వ్యాఖ్యాతా, జనకస్యరాజ్ఞో, యజ్ఞే, అరణః నిర్వంధ్య
 దారువిశేషాత్, శిఖా. అగ్నిత్వాలే వేత్త్యవమా, ఏలేన పరమపావనత్వ మయోనిజత్వం
 చ సూచ్యతే. ని. 'ఘృణిత్వాలే అపి శీఘే' ఇత్యమరః. ధరణే దేవ్యాః హలముఖా కృ
 ప్తాయాః భూదేవ్యాః, చిరాయ చిరకాలేన, జజ్ఞే ప్రాదుర్భూత, తథా మనోః వైవ
 స్వతమనోః, వంశే కులే, సకలలోకజ్ఞాఘ్న ఇతి భావః. పథూః స్నుషా, దళరథమహారా
 జస్యేతి భావః. యద్వా కథూర్దాయా, ఆత్మన ఇతి శేషః, అభవత్ జాతా. ని. 'వ

వంశే మనో రపి వధూ రభవ త్కి మస్య

ద్రామ ¹ స్తథాఽపి విధినా రచితో విరామః

౧౧౧

ప. యత్నో ముధా భవతి యత్ర సమీరసూనో

ర్నాలం నలోఽపి నవనేతునిబధనాయ,

దూరే చ పావకశరో దురతిక్రమోఽయం

తత్తేన శోకజలధి స్తవ లంఘనీయః.

౧౧౨

గ ఇత్యాది పరిచేవమాన మేనం విదితాశరమాయావిశేషో విభీష

ధూర్జాయాస్తుషా స్తీచే' శ్శమరః. అన్యత్కి, ముక్ష్పత్తిగృహప్రవృత్తగృహయో ర
త్యంతక్లాఘ్యత్వం పక్షవ్య మన్య త్కి మసి నాస్తీ త్యర్థః. రామ ఇత్యాత్మసిద్ధేశః, ఆ
ఖండితమహత్త్వ ద్యోతనార్థః, విధినా దైవేన, ని. 'విధి ద్విధానే దైవేచే' త్యమరః.
విగతా రామా సుందరీ యన్య విరామో విగతభార్యః, రచితః శృతః, దైవయోగో న
కస్యాసి లంఘనీయ ఇతి భావః. ని. 'సుందరీ రమణీ రామే' త్యమరః. పసంతలీలకా
వృత్తమ్.

౧౧౧

యత్న ఇతి. యత్ర శోకజలధౌ, సమీరసూనోః హనుమతః, యత్నః ఉల్లంఘ
నోత్సాహః, ముధా వ్యర్థో భవతి, సోఽపి తరితుం శక్తో న భవే దితి భావః. తథా
నలోఽపి ప్రసిద్ధనేతునిర్దాతాఽపి, నవనేతునిబధనాయ సూతననేతునిర్దాతాయ, నా
లం నవర్యాప్తః, సోఽపి తరణోపాయకరణసమర్థో నభవతీ త్యర్థః. 'నమస్త్వస్తి' త్యా
దినా చతుర్థి. తథా పావకశర త్సాగ్నేయాస్త్రముసి, దూరే, వర్తత ఇతిశేషః. సోఽ
ప్యేనం శోషయితుం న శక్త ఇ త్యర్థః. త త్తస్మాత్కారణాత్, దురతిక్రమః దుస్తరో
ఽయం వర్తమానః, తవ శోకజలధిః త్వన్నిమిత్తశోఽయం శోకసాగరః, కే నోపాయే
న, లంఘనీయః, ఉత్తోపాయైః ప్రసిద్ధార్ణవ స్తరితుం శక్యః, అయం తు న కే నా
ప్యూపాయేన తరితుంశక్య ఇత్యర్థః. అత ఏ వోపమానా త్ప్రసిద్ధార్ణవా ద స్యాత్కృతభ
నాద్వ్యతిరేకాలంకారః. 'ఉపమానా ద్యదన్యన్య వ్యతిరేక స్స ఏవన' ఇతి లక్షణాత్.
వృత్తం పూర్వవత్.

౧౧౨

ఇతీతి. ఇత్యాది ఏవమాని, పరిచేవమానం విలంబితమ్, ని. 'విలాపః పరిచేవన'
మిత్యమరః. ఏవం శ్రీరామం, విదితాశరమాయావిశేషః విజ్ఞాతరాక్షసమోహనన్యాపా
రవిశేషః, విభీషణ, సుమాగత్య సన్నిధిం ప్రత్యాగత్య, జేవ స్వామిన్, శ్రీరామ,

ణ స్సమాగత్య దేవ భవతోఽపి కిమిద మస్థానే¹ కరుణ మవస్థాంతరంనిరం
తరాయమఖనిర్వర్తనాయ పురందరారిణా కృతం² కృతక మేవైత దవ
ధారయ ధారయ మనసి ధైర్య మి త్యభిధాయ తద్వధాయ పురో
ధాయ లక్ష్మణం³ తత్త నాదేవ నికుమ్భిలాం బలై స్స హోపరురోధ.

ప. హరికులారవతః శృలితస్తతో గిరిదరీకుహరా దివ కేసరీ,

అపరిపుర్య రుమా హవ మాహవం స విదధే బలశాసనశాసనః.

భవతోఽపి మాయానియంతుః, కరమపురుషస్యా పీతి భావః. అస్థానే ఆశోచసీయస్థానే,
సీతావధస్య మాయకత్వా వితి భావః. కరుణం దీనం, కరుణశబ్దా దర్శితస్యచ, ఇద
మేత, దవస్థాంతరం దశాభేదః, కిం కిమర్థం, దుర్దశావన్న త్వేన న వ ర్తితస్య మిత్థార్థః.
కింతు నిరంతరాయం నిర్విఘ్నం యథాకథా మఖనిర్వర్తనాయ స్వవిజయహేతుసక్త
నిష్పాదనార్థం, పురందరారిణా ఇంద్రజితా, కృతమాచరితం, ఏతన్నీతావధయావకృత్యం,
కృతకం కృత్రిమం, అసత్య మేవేతి యావత్, అవధారయ జానీహి. అతః మనసి,
ధైర్యం నిర్వికారచిత్తత్వం 'మనసో నిర్వికారత్వం ధైర్యం స త్వస్తి హేతుస్త్వి'తి
రసికాః. ధారయ స్వీకురు, ఇత్యేవ, మభిధాయ ఉక్త్వా, తస్యేంద్రజితః, వధాయ
సంహారార్థం లక్ష్మణం, పురోధాయ పురస్కృత్య, తత్తనాదేవ తస్మిన్నేవక్షణే, నికుం
భిలాం నికుంభిలాఘ్నిస్థానం, బలై ర్వానరనైన్యైస్సహ, ఉపరురోధ నిరుద్ధవాక్. ౧౧౩

హరీతి. తతః ఉపరోధానంతరం, స ప్రసిద్ధః, బలం నామ దానవం కాస్తీతి
బలశాసనః ఇంద్రః తం కాస్తీతి బలశాసనశాసనః ఇంద్రజిత్, ఉభయత్రాపి కర్తరి
బుధిః. హరికులారవతః కపినైన్యైశ్చాలా హలాద్ధేవోః, గిరిదరీకుహరాత్ పర్వతగుహానో
శకాత్, కేసరీ సింహ ఇవ, చలితో నిర్గత స్ఫుక్, రుమా వానరసంమర్దకృతామహేణ,
ఆనమంతా జ్ఞాహో త్యస్తి స్నిత్యాహః యాగః† 'ఋణోరవి'తి జాహోతే రప్ర
త్యయే గుణావాదేశా, త, మహరిత్రార్య అనమాప్యేవ, అచూయంతే క్రవోఽస్తి
స్నిత్యాహవం యుద్ధం, చకార, 'అజి యుద్ధ' ఇతి వ్యయలే రాజూర్వా దప్రత్య
యే సంప్రసారణం. ని. 'అహవస్సంగరే యాగ'ఇతి విశ్వః. విదధే చకార. ద్రుకవిలం
బితం వృత్తమ్. 'ద్రుకవిలంబిత మాహ నభౌ భరా' వితి లక్షణాత్. ౧౧౪

† అక్ర హవమిచ్ఛిత్వాచూయంతేఽస్తిస్తితి హవోయజ్ఞ ఇతి వదన్తి.

1 దీనమవస్థానమ్. 2 కృత్రిమమేతదిత్యవధార్య. 3 తక్షణమేవ పురస్కృత్య
నికుమ్భిలా ముపరురోధ.

వాతూల ఇవ తూలానాం వానరాణాం రణాజితే,

విద్రావణ స్తతో మాయావి ద్రావణసుతోఽభవత్. ౧౧౫

గ. అనుపద 'మనీషోన్మథనసంరంభం సంవర్తసమయదుద్ధాంతం కృతాంత మివ సమాపతంతం స్యందనగతం సంక్రందనజితం గంధవహ నందనస్కన్ధవ ర్తీ సౌమిత్రిః ప్రవర్తిత'నిశితశరధార శ్శతధారపాణి రివ జమ్భ మస్తమ్భయత్. ౧౧౬

ప. 'వికస్వరమదోత్కటం ప్రచురవీరవాదోద్భటం

వాతూల ఇతి. తతః తదనంతరం, మాయాం పరవ్యామోహక వ్యాపారంవేత్తీతి మాయావిత్. రావణమత ఇంద్రజిత్, తూలానాం కార్వాసానాం, వాతూలో వాతస మూహ ఇవే, త్యువమా 'వాతా' చేత్యుల ప్రత్యయః. రణాజితే రణాంగజే, ని. 'అంగణం చక్వరాజితే' ఇత్యమరః. వానరాణాం విద్రావయతీతి విద్రావణః నిరాసకః, అభవత్, శరవర్షేణ వానరాన్ కాంచితీకాన్ చకారేత్యర్థః. ౧౧౫

అనుపద మితి. అనుపద మనంతరం, అనీషోన్మథనే వానరనైస్సవిదారణే సంరంభః కోప స్సంభ్రమో వా యస్య తం. ని. 'సంరంభస్సంభ్రమే కోప'ఇతి శబ్దార్థ వ్యతిరేకం. సం వర్తసమయదుద్ధాంతం ప్రలయకాలోద్భటం. ని, 'సంవర్తః ప్రళయః కల్ప' ఇత్యమరః. కృతాంతం యమమివ స్థిత, మిత్యువమా. ని. 'కృతాంతో యమస్థితాంతా' ఇత్యమరః. స్యందనగతం రథాదుభం. సంక్రందనజిత మింద్రజితం, గంధవహనందనస్య హమా మతః స్కంధవర్తీ స్కంధాదుభః, సౌమిత్రిః లక్ష్మణః, ప్రవర్తితాః ప్రయుక్తాః నిశితాస్త్రైః, శరధారా శ్శరపరంశరా యన స తథోక్త స్సక్, బంధం బంధాఖ్య మను రం, శతధారం పాణాయస్య శతధారపాణి రింద్ర ఇవే త్యువమా. 'ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్టా సప్తమ్యా భవత'ఇతి నిష్టాయాః పరనిపాతః. ని. 'శతకోటి స్వరుశ్శంఖ' ఇత్యమరః. అస్తంభయత్ ఉపయరోధ. 'స్తంభు రోధన'ఇతి సౌత్రాత్ స్తంభుధాతో ర్విజంతా ల్లజ్. ౧౧౬

వికస్వరేతి. వికస్వరః వికసనశీలః, ప్రతిపదం ప్రవర్ధమాన ఇతి యావత్. ని. 'వికాసీ తు వికస్వర' ఇత్యమరః. శ్శేఖభాసనికసోపర'జితి పరచ్చిత్వయః. లేన మచేన

1 'అనీషోన్మథనసంరంభం' ఇతి నిష్టాంతః ప్రాచీనపాఠవివ సాధుః. "అనీక నీనాథ నిధనసంరంభతరం సంవర్తప్రవృత్తమివకృతాంతం' ఇత్యపిపాతః. 2 శితతర శరధారాభిః. 3 పరస్వర.

పతత్తు టితకజ్జటం ప్రతిహతాస్త్ర మస్త్రేణ చ,
 జగత్ప్రియభయావహం జయపరాజయాగోచరం
 విలేనతు రుభా విభా వివ 'తదా రణం దారుణమ్ ౧౧౭
 శతధారకఠోరశ్శిఖై ర్విశిఖై శ్శతేథా విరచయ్య శరాసగుణం,
 వివధే విబుధేశజితం సమరే హతసారథి మప్యథ దాశరథిః.
 ప. యదుచిత మహో మాయాశీలస్య య ద్భుజశాలిన
 స్సగృశ మధవా యుక్తం నక్తంచరేంద్రసుతస్య యతో,

దర్శేణ ఉక్కుట ముద్రిక్తం, ప్రచుర వీ 'వాదైః ఛింఛిఛింఛీత్యాదిప్రభూతపీరాలాపై
 రుద్భట ముజ్జృంభకం, ని. 'ప్రభూతం ప్రచురప్రాజ్య'మిక్యమరః. పఠంకఃగళంకః
 త్రుటితాః చ్చిన్నాః కంకటాః ఉరశ్శదా యస్మిక్ తం, ని. 'ఉరశ్శదః కంకటక'ఇత్థ
 మరః. 'పాత్రుటి'లేలిపాతస్సాధుః. తథా అస్త్రేణ దివ్యాస్త్రై రిత్కర్థః. ప్రతిహతాని
 ప్రతిరుద్ధాని అస్త్రాణి యస్మిక్తం కథోక్తం చ, జగత్ప్రియభయావహం త్రైలోక్యభ
 యంకరం, 'శుభావహ' మిలిపాతే త్రిలోకంకటకస్యేంద్రజితః వివాశహేతుత్వా చ్చ
 భగరం, జయపరాజయయో రగోచరం అవిషయం, తుల్యబలత్వా దిలి భావః. అత
 వివ దారుణం పరస్పరభయంకరం, రణం కలహం, ని 'అస్త్రి'యాం సమరాసీకరణాః
 కలహ విగ్రహ'విక్యమరః. తదా శస్మిక్ సమయే, ఉభౌ సౌమిత్రింద్రజితౌ, ఉభౌ మత్త
 గతౌ వివ, విలేనతుః చక్రతుః, ఉచమానాలంకారః, పృథ్వీపుత్రమ్. ౧౧౭

శతధారేలి. ఆధానంతరం, దాశరథిః దశరథపుత్రో లక్ష్మణః, 'అకషిణ్' సమరే
 యుధే, శతధారకఠోరశ్శిఖైః వజ్రాయుధవత్ప్రీక్ష్యగ్రైః, విశిఖై ర్వాదైః. శరాసగుణ మి
 ద్రజితార్కార్థకర్యామ్, ని. 'గుణ స్తావపుత్తిశద్వాదిశ్యేంద్రియానుభూతగుప్తి'త్యమరః.
 శతధా శతప్రకారేణ, శతశ శ్శకలిక మి త్యర్థః. విరచయ్య కృత్వా, 'ల్యపి లఘుత్రా
 ర్వా'ది త్యయాదేశః. విబుధేశజిత మింద్రజిత మపి, హతసారథిం, వివధే చకార, ని.
 'నూతః క్షత్రాచ సారథి' రిత్కమరః. లోటకపుత్రమ్. 'ఇహ లోటక మమృధిపై
 ర్విలిక'మిలి లక్షణాత్. ౧౧౮

యదిలి. ఆహో నికృత్తగుణో హతసారథి శ్చే త్యాశ్చర్యం. మాయాశీలస్య
 పరవ్యామోహకవ్యాపారాచరణతత్పరస్య, యత్కృత్య, ముచిత మనుగుణం, తథా
 భజశాలినః బాహుపరాక్రమశాలినః, య, తృప్త్యం సమానం, అథ వేలి పక్షాంతరే,

శతముఖజిత శౌర్యం య ద్వాఽనురూప మథాత్మన
స్తదకృత రుషాఽమందో మందోదరీతనయో రణే.

౧౧౯

గ. (1వం మందోదరీతనయస్య లక్ష్మణేన సాకం యుధ్ధమానస్య
ప్రీతి దినాని వ్యతీయుః.)

౧౨౦

గ. అనుపద 2 మభిషేణనవతి విభీషణ్ణ తేనావినీతేన భీషణేన విము
క్తాం శక్తి మర్థచంద్రేణ చారయన్ సుపారయన్ సోధు మదసీయ మ

నక్రంచరేంద్రసుతస్య సకలలోకజైత్రరావణకనయస్య, య ద్యుక్తం అర్హం, ఆధ
వేతి వాక్యారంభే, శతముఖజితః ఇంద్రజితః, ఆత్మన స్వస్య, య చ్చ, గి. 'వా
స్యా ద్వికల్పాపమయో రేవాక్థే చ సముచ్చయ' ఇత్యుమరిః. శౌర్యం శూరత్వం, అను
రూపం సమర్థం, తత్ తాదృశం, కృత్యం, రణే, రుషా రోషేణామందః, మహారో
షాక్రాంత ఇత్యర్థః. మందోదరీతనయః ఇంద్రజిత్, అకృత కృతవాక్, కృణో లుజీ
తజ్జ్ 'తనాచిభ్య బ్రథాసో' రితి సిద్ధో లుక్, మాయాశీలత్వాదిగుణసంపన్నస్య స్య
స్య య దుదితం తత్సర్వ మసి రణసాంధ్యే మకరో దిత్వర్థః. హరిణీవృత్తం. 'రస
యగహయై ర్నామ) స్థా గో యదా హరిణీ త'దేతి లక్షణాత్, అకవివాద్యపా
దే ద్వితీయయతిస్థానే అపవధ్యయత్కాఖ్యదోషమకృతకృతయోఽప్యాలంకారికా న
మమృషుః, 'కుత్ర ది త్పదమధ్యేఽసి యతి మిచ్చంతి సూరయః, యసి పూర్వాపరా
భాగా న స్యాతా మేక పర్ణగా' నితి తిలకవచన మసి సమాధాతుం సశక్నుయాత్
తథాసి. 'న తు ప్రతినివిష్టయూర్జనదిత మారాధయే' దిత్వాది మహాకవిప్రయోగద
ర్పణా దదోషః. నిరంకుశాః ఖలు కవయ స్సర్వపథికా భవంతి.

౧౧౯

ఏవ మితి. స్పష్టోఽర్థః.

౧౨౦

అనుపద మితి. అనుపద మనంతరం. విభీషణే అభిషేణనవతి నేనయా అభిగమ
నవతి సతి. ని. 'యత్యేనయాఽభిగమన మరాత దభిషేణ' మిత్యుమరిః. 'సత్కారపా
శే'త్యాదినా నేనాశబ్దాణ్ణిత్. 'స్థాది ష్యభ్యాసేన చాభ్యాస స్యే'తి సకారస్య వత్త్వం.
భీషణేన భయంకరేణ అవినీతేన దుష్వినీతేన, తేనోద్రజితా, ముక్తాం ప్రయుక్తాం,
శక్తిం ఆయుధవిశేషం, అర్థచంద్రేణ బాణవిశేషేణ, దారయన్ విభుదక్, అమష్య
ఇంద్రజిత ఇమ మదసీయం, 'త్యదాదీని చే'తి వృద్ధసూక్ష్మాం వృద్ధా చ్ఛ, అవిన
యం దుష్వినయం, సోధు, మపారయన్ అశక్నువక్, అమర్షాటలః శ్రోధావిష్టః,

1 ఏకద్వ్యక్యం ప్రాచీనకోశేష్వనుపలబ్ధమ్, 2 అభిషేణ అభిషేణనవతి,

వినయ మనుష్టాకుల స్సౌమిత్రి రమోఘం ¹మాఘవత మమంచ
దస్త్రమ్. ౧౦౧

ప పతతి స్త త త్ప్రీథను మస్త్ర ముజ్జ్వలం
సశిరస్త్ర మింద్రజయిన శ్శిర స్తతః,
అను పుష్పవృష్టి ²రవనా దివోకసా
మథబాష్పవృష్టి రమ గారియోషితామ్. ౧౦౨

ప. శ్రుత్వా శక్రజిత సుతస్య నిధనం శోకేన రక్షఃపతేః

సౌమిత్రిః లక్ష్మణః, అమోఘం, శక్రుశిరశ్చేదక మిత్కర్థః. మాఘవత మైంద్రం,
'తస్యేద' మి త్యుచ్. అస్త్ర, మమంచత్ ప్రాయుక్తమ్. ౧౦౧

పతతి. ప్రథమ మాదా, ఉజ్జ్వలం దీప్తం, త త్ప్రీథి, మస్త్ర మైంద్రాస్త్రం,
పతతిస్త్ర న్యపతత్, ఇంద్రజితి తేషః. 'లట్ స్త' ఇతి భూతాథే లట్, తతః
అస్త్ర పాతానంతరం, సశిరస్త్రం సశీర్షణ్య, మింద్రజయినః, శిరః, పతతిస్త్ర, అను పశ్చా
త్, శిరఃపతనానంతరం, ని. 'పశ్చా త్సానృశ్యయో రన్వి'త్యమరః. అవనా భూమ్యాం,
ని. 'క్షౌఽవని ర్నేదనీ మహీ' త్యమః. ద్యౌః దివం వా ఓకః స్థానం యేషాం తే దివో
కసో దేవాః, ఆద్యే పృషోనగాదిత్వాత్సాధ్యం, ద్వితీయే. ని. 'దివం న్యగ్నేఽంతరిక్షే
చ' తి నానాధర్మశ్చమూలా, † తేషాం పుష్పవృష్టిః తదవవృక్షప్రసూనవత్ మి త్యర్థః,
పతతిస్త్ర, అధానంతర, మమగారియోషితాం రావణాంతరిపురస్త్రీణాం. బాష్పవృష్టిః
నేత్రాంబువర్షం, పతతిస్త్ర. అత్ర పూర్వపూర్వ స్సోత్తరోత్తరం ప్రతి హేతుత్వా త్కా
రణమూలాఖ్యాలుకారః. 'పూర్వపూర్వం ప్రతి యదా హేతు స్సృజ దుత్తరోత్తరం,
తదా కారణమూలాఖ్యమలుకరణ ముచ్యత' ఇతి లక్షణాత్. మంజుభాషిణీవృత్తమ్.

శ్రుత్వేతి. సుతస్య, శక్రజితః ఇంద్రజితః, నిధనం మరణం, శ్రుత్వా, రక్షః
పతేః రావణస్య, సమస్తం ముఖం, దళాపి ముఖానీ త్యర్థః, శోకేన, క్షాంతం పరిష్టా

† దివశబ్దస్యాకారాంతసంభవసకలే అనిరుద్ధవతి సుభూతిచంద్రప్రయోగోఽ
పి దృశ్యతే 'న శోభతే తేన హి నో వినా పురం మదుత్సలా వృత్తవధే యథా దివం'
ఇతి. ని. 'మందిరం నైరిభ శ్శక్రభవనం ఖా దివం నభ' ఇతి త్రికాండశేష శ్చ, ద్యౌ
రోఽ యేషా మితి విగ్రహే దివోకసః, 'దివోకా శ్చ దివోకా శ్చ దేవే చాతకపక్షి
ణీ'తి రంబిదేషః.

1 మాఘవతాస్త్ర ముముక్షుత్, 2 అనఘా.

క్లాంతం నిశ్వస దశ్రుపూరభరితం క్రంద చ్చ పూతూరి చ,
కోపే నాథ విపాటలం చ కుటిలభూివల్లివృత్తేక్షణం

జజ్ఞే దప్తఘనోష్ఠ మట్ట ¹హసితోద్రిక్తం సమస్తం ముఖమ్. ౧౨౩

X. అనంతర మతిక్రాంతేషు విక్రాంతేషు పురందరారిముఖేషు
నందనేషు వినిహతేషు కుంభకర్ణాదిషు భ్రాతృషు విధ్వస్తేషు ప్రహస్త
పూర్వేషు సచివేషు వ్యాపాదితేషు విరూపాక్ష ప్రభృతిషు సేనావతిషు
²విశీర్ణే బలవతి నిఖలే బలే సమంతతః కరుణ ³పరిపూరితపారవధూజన
పరిదేవనోత్తరంగాయాం లంకాయా మూతం కాతీశయరోపణో రావ

నం, నిశ్వసత్ ఓర్ణోష్ఠనిశ్వాసకృత్. అశ్రుపూరభరితం బాష్పప్రవాహవిపూర్ణం,
క్రంద దాక్రొశ చ్చ, పూతూరిచ, పూదితి ముఖమరుతానుకారికట్టి, అశ్రుతివాక్యా
రమ్భేణోపేన 'శశ్రుశృతాపకారేణ వనః ప్రజ్వలనం కోప' ఇత్యుక్తలక్షణేన క్రోధేన
విపాటల మత్యరుణంచ, కుటిలితాః వక్రీకృతాః భూివల్లియూ యస్య తక్షణోక్తం
వృత్తాని విఘూర్ణనా ద్వర్దులాకారాణి ఈక్షణాని యస్య తత్, దప్తాః దంతై ర్నిషీడి
తాః ఘనా లంబమానా శృఙ్గిహ ఆధరోష్ఠా యస్య తక్షణోక్తమ్, అట్టహాసితేన అతి
శయితహాసేన ఉద్రిక్త ముగ్ధటంచ, జజ్ఞే జాతం ఆశేషాణి రావణముఖాని కరుణరౌ
ద్రరసానుభావవిజృంభితా న్యభూవ నిశ్శర్కః. అత్ర క్లాంతత్వాదీనా మనేకగుణానాం
సముచ్ఛితత్వా త్సముచ్చయాలంకారః. 'గుణక్రియాయాగవద్యం సమచ్చయ' ఇతి
సామాన్యలక్షణమ్, శార్దూలవిక్రీడితం పృతమ్.

౧౨౩

అనంతరమితి. అనంతరం శోకరాద్రసావేశానంతరం, విక్రాంతేషు మహాశూ
రేషు. ని. 'శూరో వీర శ్చ విక్రాంత' ఇత్యుచ్యతే. పురందరాముఖేషు ఇంద్రజిత్వీము
ఖేషు, నందనేషు పుత్రేషు, అతిక్రాంతేషు మృతేషు, నిర్గతప్రాణేషు సన్ని త్కర్థః. కుం
భకర్ణ ఆదిర్యేషాం లేషు, ఆదిశబ్దేన వహోదరమహాపార్శ్వద్వయో గృహ్యంతే. భ్రా
తృషు సహోదరేషు, వినిహతేషు నాశితేషు సత్సు, ప్రహస్తపూర్వేషు ప్రహస్తాదిషు,
సచివేషు మంత్రిషు, విధ్వస్తేషు, మూరితేషు సన్నిత్యర్థః. విరూపాక్ష ప్రభృతిషు, సే
నావతిషు, వ్యాపాదితేషు వినాశితేషు సత్సు, నిఖలే, బలవతి, బలే నైశ్యే చ, విశీర్ణే
విక్షిప్తే విధ్వస్తేనతి, లంకాయాం, సమంతతః స్వత్ర, కరుణాపూరితః శోకపరిపూ
ర్ణోయః పారవధూజనః పతనశ్రీజనః తస్య పరిదేవనైః విలాపైః ఉత్తరంగాయా

ణ ¹స్తతః మేవ హర్యక్ష ఇవ హరిణీం ధరణీసుతాం జిహ్వాంసు రంతిక
గతమంత్రితా నివార్యమాణ స్సారథినా విధినాచ సంచోదితరథోదాశ
రథివిజయవిహితసంగర స్సంగరాంగణ మవతతార. ౧౨౪

ప. కోపా దసౌ ²పరిభుతోమరకుంతయష్టి
చాపాశుగోద్రుఘణశక్తికృపాణపాణిః,
ఏకోఽప్యనేకముఖబాహుతయా సబంధు
ర్లోలో యథా సమితి లోచనగోచరోఽభూత్. ౧౨౫
అలత్యత స రక్షసా మధిపతిః కృపాణం ముహుః

ముద్రిక్తాయాం, తద్భూయిష్టాయాం సత్యా మిత్యర్థః. ఆతంకాలిశయేన ఆపద్భూయ
స్తేన్విన రోషణో రోషవాక్, 'ప్రథమండాథేభ్య శ్చే'తి యుచ్. రావణః, తల్
క్షణం జస్తిక్తక్షణే, హర్యక్షస్సింహః, హరిణీం మృగీ మివ, ని. 'హర్యక్షః కేసరీ హరి'
రిత్యమరః. ధరణీసుతాం సీతాం, జిహ్వాంసు ర్జ్ఞంతు మిచ్ఛుః, హంతే స్సన్నంతా దుప్ర
త్యయః. అంతికగతమంత్రితా సమిపస్థనచివేన, నివార్యమాణః న వైతన్నాన్రియ్య
మితి నిషిద్ధమానః, తథా సారథినా, విధినాచ, సంచోదితః ప్రేరితో రథో యస్యస,
తథోక్షః, దాశరథివిజయే విహితసంగరః కృతప్రతిజ్ఞ స్సక్, సంగరాంగణం రణభు
వం, అవతతార ప్రవీచే. ని. 'అథ ప్రతిజ్ఞానిసంవిదావత్స సజ్జర' ఇత్యుభయత్రావ్య
మరః. ౧౨౪

కోపా దితి. కోపా త్సమరాభినివేశా ద్ధేలోః, పరిభూః ఆయోమయగదాః
తోమరా చండవిశేషః కుంతాః ప్రాసాః యష్టయో లగుదాః చాపాః కార్షకాణి
అశుగాః బాణాః ద్రుఘణాః ముద్గరాః శక్తయః ఆయుధవిశేషః కృపాణాః ఖడ్గా
శ్చ పాణిభు యస్యస, తథోకోఽసౌ రావణః, ఏకః సకలవిన్నాశాత్సహాయకూన్యోఽ
సి, అనేకాని ముఖాని బాహవ శ్చ యస్యస తథోక్షః తస్య భావ స్తతాతయా హేతు
నా, సబంధు ర్లోకో యథా బంధుజనసహిత ఇవే, త్యుత్పేక్ష. ని. 'లోకస్తు భువనే
జన' ఇత్యమరః. 'ఇవవద్వా యథాశబ్దా' వితి దండీ. సమితి యుద్ధే, లోచనగోచరః,
ప్రత్యక్షోఽభూ దిత్యర్థః. వానరాణా మితి శేషః. వసంకలలకాపృక్షమ్. ౧౨౫

అలత్యతేతి. స రక్షసా మధిపతిః రావణః, ప్లవగమండలీనాం వానరసమూహ
నాం మానిషు శిరస్సు, ప్రసవ్యా బలాత్, కృపాణం చంద్రవోసం, ముహుః పునఃపునః,

1 తక్షణ మిత్వాకుపలనాయక దయితాంధరణీసుతాం. 2 పరిభుయష్టికతార
కు. ౩ ద్రుహిణ.

¹ప్రసహ్య వినిపాతయన్ ప్రవగమండలీమాలిషు,
అయం తవ త వాయ మి ²త్యధిసమీక మేక్షైకశో

వరా నివ వినిర్దిశ స్తుమరవారవామభువామ్. ౧౨౬

గ. తత్తణ మత్సోహిణీవిక్షో భకందళితరుష మలిపరుషవిశిఖవిదళిత
³కేతన మర్థచంద్రనికృత్తధన్వానమస్త్రధారావిదారితసారధిమతివిస్తయ

వినిపాతయన్ ప్రవర్తయన్, విదారణార్థ మితి భావః. త వాయ మేషః, తథా తవా
య, మిత్యనేన ప్రకారేణ, ఆధిసమీకం, యుద్ధ ఇత్యర్థః. విభక్తిర్థేఽవ్యయాభావః.
అమరవారవామభువాం సుఃసుందరీణాం, ఏక్షైకశః ప్రత్యేకం, వరాన్ ప్రియతమాన్,
వినిర్దిశ నివ, అలత్యులే త్యులేప్రీతా. పృథ్వీవృక్షమ్ ౧౨౬

తక్షణమితి. తత్తణం తస్మిన్ తక్షణే అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా, అత్సోహిణీ
నా మనేకాత్సోహిణీసంఖ్యాకానాం వానరాణాం అత్సోహిణీసంఖ్యా తు. 'ప్రయుతం
నవసాహస్రం పంచాశత్రిశశం భటాః, పాదాతం షష్టిసాహస్రం షట్పతీ దశవాఙ్గిః,
ఏకవింశతీసాహస్రం శతానా మప్తసప్తతిః, ద్వీరదా స్వంతదనా యత్ర సాత్సోహి
ణ్యుచ్యతే బుధై' రిశ్యత్సోహిణీసంఖ్యా మాహుః. తథాచ మహాభారతే. 'ఏకో ఽథో గజ
తైపుతో నరాః పంచ పదాశయః, త్రయ శ్చ తురగాస్తజైః పత్తి రి తృభిధీయతే.

పత్తిం తు త్రిగుణా మేతాం విదు స్సేనాముఖం బుధాః, త్రీణి సేనాముఖా శ్యోతో
గుల్ఫ ఇత్యభిధీయతే. త్రయోగుల్ఫా గణో నామ వాహినీ తు గణా స్త్రయః, స్పృ
తా స్తీప్రస్తు వాహిన్యః పృత నేతి విచక్షణైః. చమూ స్తు పృతనా స్తీప్ర శ్చ మ్నస్తి
స్ర స్త్వనీనీ, అనీనీం దశగుణా మాహు రత్సోహిణీ బుధా' ఇతి. యథా హామర
సింహః—నీ. 'ఏకేభ్యకరథాత్ర్యక్వా పత్తిః పంచపదాతికా, పత్యం గై స్తీగుణై స్సరైవీ
క్రమాదాఖ్యా యథోత్తరమ్, సేనాముఖం గుల్ఫగణో వాహినీ పృతనా చమూః, అనీ
నీం దశానీతి స్యత్సోహిణ్యం సంపది' ఇతి. విక్షో భేణ విధ్వంసనేన కందళితరుషం నముత్స
న్మతోపం, అతపి వాలిపరుష్టై రత్యంతశీలైః విశిఖైః బాణైః విదళితం కేతనం యేన తం,
అర్థచంద్రేణ బాణవిశేషేణ నికృత్తం చ్ఛిన్నం ధను శ్యేన తం, 'ధనుషశ్చే' త్యనజ్ఞా
దేశః. అస్త్రధారయా శరపరంపరయా, 'అసిధారే, తి పాతే ఖడ్గధారయా విదారితో
విదళిత స్సారథి శ్యేన తం, అతివిస్తయనీయ మత్యాశ్చర్యవిషయం శరలాఘవం హస్త
పాటవం యస్య తం, రాఘవానుజం లక్ష్యణం, యాతుధానపటిరావణః, అమర్ష వేగేన

నీయకరలాఘవం రాఘవానుజ మమర్ష వేగము క్తయా శక్త్యా ముహూర్తమివ మూర్ఛానిమీలిత ముపరాగ ఇవ ¹కలాధరమాతేతాన యాతు ధానవతిః.

౧౨౭

ప. ఆలోక్య ²దూన మనుజం హృది శక్తిఘాతా

చోక్తేన విధిహృదయ స్సుతరాం స రామః,

కోపేన చాప మథ కుండలయాంచకార

లంకాపతే రసి లలాటలిపిం విధాతా.

౧౨౮

ప. అవకీర్య దాశరథి రశ్రుర్మురై రనుజం పులస్త్యతనుజం చ శిరైః,

యుగప ద్వ్యధా త్కరుణవీరరసౌ యుధి శోకహర్ష శబలంచ బలం.

ప. వలయితచిత్ర ³చాపవతి వారితప జ్ఞీముఖే

క్రొధరమేణ ముక్తయా, శక్త్యా మయూయానిర్వికశక్త్యాఖ్యాయుధేన, కలాధర మిందుం, ఉపరాగో రాహుగ్రహగ్రాస ఇ వేత్స్యపమా. ని. 'ఉపరాగో గ్రహ' ఇత్య మరః. మహూర్తమల్పకాలః. ని. 'మహూర్త మల్పకాలే స్యా ద్ధటికాద్విత్తయేఽపి చ' యి వైజయంతీ. మూర్ఛయా మోహేన, నిమీలితం విసంజ్ఞమివ, వస్తుకస్తు న కథా, తస్య పరమపురుషాంశత్వా దితి భావః. ఆతతాన చకార, శక్తిప్రయోగేణ లక్ష్యణ మమూర్ఛయ దిత్వర్థః.

౧౨౭

ఆలోక్యేతి. స రామః, హృది హృత్పదేశే, శక్తిఘాతాత్ శక్తిప్రహారాత్, దూనం పరితప్తం, 'దూష్ పరితాప' ఇతి ధాతోః నిష్ఠాతకారస్య నకారః, అనుజం లక్ష్యణ, మాలాక్య, శోకేన విహదేన, సుతరా మత్యంతం, విధిహృదయో విదళితాంత రంగ స్పృక్, అథ శోకానంతరం, శోపేన క్రోధేన, చాపం, కుండలయాంచకార, ఆక ర్ణాకర్షణేన వలయాచకారేత్వర్థః. కథా విధాతా విధి రసి, లంకాపతేః రావణస్య, లలాటలిపిం ఆయుర్నిర్ణాయకఫాలపట్టాక్షరవిన్యాసం, కుండలయాంచకార, యథా లిఖ తాధికాక్షరనిరసనే కుండలినాం కుర్వంతి లేఖణః తద్వదిత్వర్థః. శ్రీరామసుమరసంరం భం దృష్ట్వా రావణస్యమృత్యు స్సన్నిహితోఽభూ దిత్వర్థః. అత్ర చాపలలాటలిప్యాః కేవలప్రస్తుతత్వా త్తల్యయోగితాభేదః.

౧౨౮

అవకీర్యేతి. వ్యాఖ్యాత మేతత్.

౧౨౯

వలయి లేతి. అమర్షవతి లక్ష్యప్రహారా లోక్రధాదిజ్ఞే, అత ఏవ వలయితం

విస్ఫుజతి రాఘవే విశిఖవర్ష మమన్వవతి,
హరిషు స కశ్చిదప్యథ నివృత్త్య గత స్సమరా
దమరవిలాసినిషు స చ కాచి దలబ్ధవరా.

౧౩౦

గ. అయం చ పున 'రంజనాసుతసమానీతమహీధరమహాపథి
విధిలబ్ధజీవితానుజసమాన్లేషసుఖలబ్ధమనోరథ స్సమేధమానసమర²కా
తుకోపలంభసంరమ్భాదంచితపులకకంచుకితాకృతి ద్వాశరథి రధిసంగర

కుండలీకృతం చిత్రం ఆశ్వగృజనకం చాపం అస్మాస్తీతి తథోక్తే, ఆశ్వాకృష్టకాద్భుత
ఇత్యర్థః యద్యపి 'సఃశర్తధారమన్వశ్శర్థీయ' ఇతి శర్తధారయా స్తత్సర్థీయ ప్రత్య
యప్రయోగం స సహంతే వ్యాకరణపారీక్షాః తథాపి త్వసత్తరాసంగవతీ మధిత్యకా
మిత్యాది మహాకవిప్రయోగదర్శనా న్న దోష ఇతి సమాధేయమ్. వారితపక్షిముఖే
సంస్తంభితరావణే, రాఘవే శ్రీరామే, విశిఖవర్షం శరవృష్టిం విస్ఫుజతి ప్రయుంజానే
సతి, అథానంతరం, అరిషు శత్రుషు మధ్యే, కశ్చిదపి రాక్షసః, స మరా ద్యుద్ధా, న్ని
వృత్త్య, నగతః, కింతు సర్వేఽపి మృతా ఇత్యర్థః. తథా అమరవిలాసినిషు సురసుంద
రీషు చ, 'వాకవలసే'త్యాదినా ఘనుః ప్రత్యయః. కాచి దేహి, విలాసిని అలబ్ధ
వరా అప్రాప్తప్రియతమా, నాభూత్, శ్రీరామబాణసహతానాం సర్వేషా మపి స్వర్గ
లోక ప్రాప్తిసంభవా త్వర్వా అపి స్వర్గస్త్రియః సుప్రాప్తవరా ఏవ బభూవురిత్యర్థః.

అయమితి. కిం చేతి చార్థః. అయం దాశరథిః శ్రీరామః, పునర్ముఖాఽపి,
పూర్వ మేకవార మనీతత్వా దితి భావః. వాక్యాలంకారే వా, అంజనాసుతేన హనూ
మతా సమానతః జాబవన్నిదేశాత్ప్రత్యానీతః యో మహీధరః ఓషధిపర్వతః తస్యో
షధీనాం సంజీవకరణీ బ్రభృత్యోషధివిశేషాణాం విధినా సుషేణప్రయత్నదిత్సయా
లబ్ధజీవితస్య పునర్లబ్ధప్రాణస్య¹ సమాన్లేషేణ గాఢాలింగనేన య త్సుఖం లేన లబ్ధమనో
రథః సంప్రాప్తమాంభితః, అతఏవ సమేధమానః ప్రవద్ధమానః య స్సమరకాతుకోపలంభ
సంరంభః రణకుతూహలప్రాప్తిసంభ్రువః లేన ఉదందితాః ఉత్సన్నా యే పులకాః
రోమాంచాః తైః కందుకితా వృతా ఆకృతి ర్యస్య స తథోక్త స్సౌ. ని. 'ఆకృతిః
కథితా రూపే సామాన్యవపుహంసీ'తి విశ్వః అధిసంగరం సంగరే, విభక్త్యర్థేఽవ్య
యభావః. శతక్రతో రింద్రస్య, అమగ్రహః త్వసాదాత్, నిమిత్తే పంచమీ, అమ

† 'మహాపథివేగానుజీవితే'తి ప్రాచీనపాఠే వేగో వ్యాప్తిః.

1. అంజనీయతం. 2. కాతుకోపలంభః,

మమరాధిపసారథినా మాతలినా సమానీత మలివిశంకటం రథ మపి
కంకటకం శతక్రతో రనుగ్రహః దగ్రహీత్. ౧౩౧

ప. అన్యోన్యస్య సదృశలక్ష్యమిశనా దాలక్ష్యశౌండిర్యయో
శృప్తాశస్త్రీ సమున్మిషత్పులకయో స్పృశ్లాఘయో స్సాహసే,
జాతే జీవితసంకటే 'విహరతో ర్హూర్భాసు విశ్రామతో
రశ్రాంతం రఘువీరపజ్జ్విముఖయో రాసీ దసీమూ రణః. ౧౩౨

రాధిపసారథినా మాతలినా, ఆసీతం ప్రాపిత, మలివిశంకట మత్యంతవికాలం, ని. 'విశం
కటం పృథు బృహ ద్వికాలం పృథులం మహా' దిశ్యమరః. 'వే శ్శాలచ్ఛంకటచా' విలి
శంకటచ్ఛేద్యయః. రథం స్వంధనం, కంకటకం కవచ మః, అగ్రహీత్ స్వీకృతవాన్,
ఉక్తంద శ్రీరామాయణే—'సహస్రాక్షేణ కావల్స్థరథోఽయంవిజయాయ తే, దత్త
స్తవ మహాసత్వ శ్రీమం చృతునిబ్ధాణే'త్యాది. ‡ ౧౩౧

అన్యోన్యస్యేతి. అన్యోన్యస్య పరస్పరస్య, సదృశలక్ష్యమిశనాత్ సదృశలక్ష్య
లాభాత్, 'దృశే కన్' ఇతికన్ప్రత్యయః. ఆలక్ష్యం అన్యుటదృశ్యం శౌండిర్యం కా
ర్యాదిరేణో యయో నయోః, శస్త్రీ కృ శస్త్రైశ్చ ప్రహృత్యేనం యుద్ధం ప్రవృ
త్తం శస్త్రాశస్త్రీ 'ఇచ్ఛార్త్య స్థితిహార' ఇతి బహువ్రీహే స్వరూపాంత ఇచ్ఛీశ్యయః.
'అన్యేషా మపి దృశ్యత' ఇతి దీర్ఘః. 'లిప్తద్గుప్తభృతీని చే'త్యవ్యయభావత్వా దవ్య
యత్యం. తత్ర సమున్మిషంతః, సమున్మిష్యమానాః పులకాః రోమాంచాః యయో
నయోః, సాహసే సాహసకృత్యే సలి, సత్లాఘయోః, అహో మహ దాశ్చర్యం మాస్త
లాఘవ మిత్యాదిప్రశంసాపరయో రిత్యర్థః, జీవితసంకటే ప్రాణనిర్బంధే జాతే సలి,
విహరతోః విహరమాణయోః, 'విరహతో'రితి పాతే వియుంజతో నృతో, రీషన్తలే
భృచ్చాప్సనే తూష్ణీం న లిప్తతో రిత్యర్థః. † మూర్భాసు మోహనదశ సు, విశ్రామ్యతోః
విశ్రాంతం గచ్ఛతోః, మూర్భాసప్థతోఽన్యత్ర క్షణమాత్రమపి కాలం వృథా నయా
పితవతో రిత్యర్థః. రఘువీరపజ్జ్విముఖయోః శ్రీరామరావణయోః, అశ్రాంతమవిచ్ఛి
న్నం యథాకథా, ఆసీమా నిర్తర్యాదో, రణః, ఆసీత్. శార్దూలవిక్రీడితం వృక్షమ్.

‡ 'శతక్రతోరనుగ్రహాయాగ్రహీ'దితిపాతే ఇంద్రమనుగ్రహీతుం రథకంచ
కా గృహీతవాన్, తదభావేఽపి స్వశక్త్యైవ సర్వం కర్తుం శక్తత్వా దితి భావః.

† 'జాతే జీవితసంకటేఽపి హసతో' రితిప్రాక్తనపాతే ప్రాణనిర్బంధేఽపి స్వ
శ్రమ మప్రకాశ్య స్వస్థవ ధానం మర్వతో రిత్యర్థః. 1 విహరతోః.

గ. అథ తయో ¹రశ్రాస్తముక్తదివ్యాస్త్రయో రాఖండలవృత్త
విభయో రుభయో రాలూనేషు మార్గణే వ్యభంగురకరస్పర²వివర
మార్గణే వ్యవచ్చిన్నేషు ధనుర్గుణే వ్యవ్యాహతసహజసాహస³ గుణా
ధీనేషు ధురీణేషు చ యానేషు నిరపాయ⁴ సమరాభియానేషు నిర్భిన్నే
చ సాంయుగీనే రథే నిర్వైకల్యవిజయమనోరథ మజాయత⁵ యశోధన
మాయోధనమ్.

గ 33

ప. తూణీముఖా త్వరిత ముద్గరణే గుణేన
సంయోజనే వ్యథ శరస్య విమోచనే వా,

అథతి. అథానంతర, మాఖండలవృత్తనిభయోః సహస్రాక్షవృత్తామరసదృశ
యో, రిత్తురమ. ని. 'ఆఖండల స్పహస్రాక్ష' ఇత్యమరః. తయో రుభయోః రామ
రావణయోః, అశ్రాంతముక్తదివ్యాస్త్రయోః అవిచ్ఛిన్నవృత్తముక్తహస్తయో స్పృతో,
రభంగురం భంగరహితం యథాతథా, పరస్పరవివరాణి అన్యోన్యమరస్తస్థానాని మార్గ
యం త్యన్వివ్యంతీతి తథోక్తేషు, కర్తరి జ్యోతి, 'అభంగురే'త్యుక్త, 'భంజనానే'త్యు
దినా ఘురచ్. మార్గణేషు సాయకేషు, ని. 'మార్గణౌ సాయకార్థిసా' విత్యమరః. ఆ
లూనేషు విచ్ఛిన్నేషు సత్పు, 'ల్వావిభ్య' క్షేప్తి నిష్ఠా తస్య నత్వం, తథా ధనుర్గుణేషు
చాబహర్షీ, వ్యవచ్చిన్నేషు విదధీలేషు సత్పు, ధురీణేషు ధురంధరేషు యోధేషు, 'ఖ
స్పర్వధరా' దిత్త్యుక్త యోగవిభాగా త్థః, అవ్యాహతోఽప్రతిహతః సహజో నైస
ర్గిక శ్చ య సానాసగుణః తదధీనేషు తదాయత్రేషు సత్పు, ని. 'అధీనో నిఘ్న ఆయ
త్త' ఇత్యమరః. యానేషు శ్రీరామరథాశ్వేషు, నిరపాయసమరాభియానేషు సత్పు,
సాంయుగీనే సంయుగే సాధా, యుద్ధసమర్థః. ని. 'సాంయుగీనో రణే సాధు' రిత్త
మరః. రథే రావణస్యందనే, నిర్భిన్నే నితరాం విదారిలే సతి, నిర్వైకల్యం వైకల్య
రహితం విజయే మనోరథోఽభిలాషో యస్మిన్స్తవ్యథా తథా, యశ వివధనం యస్మిన్
త, దాయోధనం యుద్ధ, మజాయత జాతం, ని. 'యుద్ధ మాయోధనం జన్య'మిత్యమరః.

తూణీతి. తూణీముఖా స్నివంగమహారాత్, త్వరితం శీఘ్రమ్, ని. 'జవోఽథ
శీఘ్రం త్వరిత' మిత్యమరః. శరస్య బాణస్య, ఉద్ధరణే ఆకర్షణే, గుణేన మార్వాత్రి,
సంయోజనే సంధానేఽపి, ని. 'మార్వీశ్వా శింజినీ గుణ' ఇత్యమరః. అథానంతరం,

1 అశ్రాస్తముక్త. 2 విజయమార్గణేషు 3 వాగ్గణేషువిచ్ఛిన్నేషు. 4 గుణానికృత్తే
షు. 5 సమరాభిహతినిర్భిన్నే. 6 భుజాయతయశోధనమ్.

యత్ర వ్యలోకి తదధీన ఇ వాలివేగా
ల్లోకేన రాఘవకర శ్చిర మాలులోకే.

౧౩౪

- ప. అర్థోదీరితపీరవాద మహార ద్రామో య దస్తైః క్షణా
తేనై వాంకురతా ముఖేన జగదే శేషం చ లజ్జాపతేః,
సామ్యే స త్యపిచారుచారముభయో ర్థానుష్కమాయావినో
"ర్విచ్ఛిన్నాననదగ్ధనా త్సమభవ ద్వీరీడా రణే రావణే. ౧౩౫
ప. దశాననశరక్షతక్షరసృగ్గురీబుద్బుదై

విమోదనే మోక్షేనా, యత్ర యస్తిక్ వ్యాపారే, రాఘవకర, లోకేన ద్రష్టుః
నేన, వ్యలోకి దృష్టిః, 'లోకృ దర్శనే' లుజి 'చిన్మావకర్తణో' రితి చిన్. అలివేగా
జ్యేగాలికయాద్ధేతో, స్తదధీన స్తద్వ్యాపారాయత్త ఇ, వేలి వేగాలికయాక్త్యను
ప్రాణితోప్రేక్షా, చిరం చిరకాల, మాలులోకే, సమిమర్కృచ్ఛర్యానుసంధానం దృష్ట
ఇత్యర్థః. కర్తణి లిట్. వసంత తిలకావృత్తమ్. ౧౩౪

అథేతి. రామః అర్థోదీరితపీరవాదం అర్థోక్షపీరాలాపం, యద్రావణముఖం,
అస్మై, రహర చ్ఛిచ్ఛేన, క్షణాత్ క్షణమాలేణ, అంకురతా కందళతా, తేనైవ, లం
కాపతేః రావణస్య, ముఖేన, శేషం పూర్వోక్షపీరాలాపావశ్యహ్తం చ, జగదే ఉక్తం,
అతః ధనుః ప్రహరణం యేషంలే ధానుష్కాః ధన్వినః, ని. 'ధన్వీ ధనుష్టక్ ధాను
ష్కః' ఇత్యమరిః. 'ప్రహరణ' మితి తక్, ఇనుసుక్తాంతా త్కలికాదేశః, తేషాం మ
ధ్యే మాయావినోః విచిత్రశక్తిసంపన్నయోః, 'అస్మానుమేధానజో విని' రితి విని
ప్రత్యయః. అథవా ధానుష్కాచ తేమాయావినో చేతి విశేషణసమాసః. తయో
రుభయోః తామరావణయోః, చారవశ్యతురా శ్చారాయుద్ధగతివిశేషః అస్తప్రయో
గా వా యస్తిక్ కర్తణి తద్యథా భవతి తథా, సామ్యే సాదృశ్యే సత్యపి, రణే యుద్ధే
విచ్ఛిన్నాననదగ్ధనాత్ రామాస్త్రవిదళితముఖావహికనాత్, రావణే, వ్రీడా లజ్జా,
సమభవత్, జీవ తైవ మయా సకలలోకసమక్షం చ్ఛిన్నాని శిరాంసి పునర్దృశ్యంతే ధి
త్వే జీవిక మిత్యాత్మసిందాహ్రస్వకం రావణోల్జ్జితవా నిత్యర్థః. శార్దూలవిక్రీడితం
వృత్తమ్. ౧౩౫

దశాననేతి. దశాననశరైః రావణప్రయుక్తబాణైః యానిక్షతాని ప్రహరణాని
తేభ్యః క్షరంత్యాః విగళంత్యాః అన్యగ్ధ్యైః రక్తప్రవాహస్య బుద్బుదై రాసోఽపైః

1 చాతురీభిరుభయోః. 2 విచ్ఛిన్నాననదగ్ధనేన సమభూత్, ఇతిప్రాచీనపాఠః.

స్తరంగితమహేంద్రకంకటసహస్రచక్షుష్పథః,
రణే రఘుకులోద్భవః త్షణ మమాని వైమానికై
ర్యథా దశశతేక్షణో బలరుమా కషాయేక్షణః.

౧౩౬

గ. తదను వారుణేన వైశ్వానరం వైసయేన వాతస్థయం వాయు
వేగిన వారిదం వైభాకరేణ తామిస్రం మహేంద్రేణదానవంహే
శ్వరేణ వైష్ణవ మిత్యేవ మస్త్ర మస్త్రేణ భిందానయో రనయో రనిశ
మాహవాగ్రహో దవిదితా న్యహని సప్త వ్యతీయుః.

౧౩౭

తరంగితాః సంజాతతరంగాః సమభివ్యాప్తా ఇతి యావత్ 'తరంగితే' త్యక్త తారకా
దిత్వా దితచ్, తస్మిన్ మహేంద్రకంకటే ఇంద్రదత్తకవచే సహస్రం చక్షుష్పథా
సహస్రసంఖ్యాకనేత్రగోళకా యస్య స తథోక్తః, 'ఋష్వా' రిత్యాదినాసమాసాంతః
రణే, రఘుకులోద్భవః శ్రీరామః, విమానేన చరంతీతి వైమానికైర్దైవైః, 'చరంతీ' తితక్.
బలే బలానురే రుమా రోషేణ, కషాయేక్షణ స్పందనకలాచనో, దశశతేక్షణో యథా
సహస్రాక్షణి, వేత్సుల్లేపితా. త్షణం త్షణమాత్ర, మనంతరం తత్సంబంధాథావా దితి
భావః. అమాని అవబుద్ధః, మన్యతే. కర్షణి లక్ష. ఇంద్రకవచసంబంధా త్తత్ర సహ
స్రాక్షేక్షణసదృశోఽతితబుద్ధునసంబంధా చ్చ తథా త్వేనోల్లేపిత ఇత్యర్థః. ఏతేన
స్తరణం ధ్వన్యతే. పృథ్విపుత్రమ్.

౧౩౮

తదన్వీతి. తదను తదనంతరం, వారుణేన వరుణ దేవతాకాస్త్రేణ, 'సాఽస్యదేవ
తే' త్యక్. ఏవము త్రరత్రాపి, వైశ్వానర మాగ్నేయాస్త్రం, వైసయేన గారుత్మతేన.
వాతంధయం నాగాస్త్రం, 'నాడీముష్ణ్యే' త్యక్త చకారా త్థశి ముమాగమః.
వాయు రైవతాఽస్య వాయవ్యేన 'వాయ్యతుస్త్రివసోయ' దితి యక్ష్పిత్యయః.
వారిదం జలదాస్త్రం, వైభాకరేణ సూర్యాస్త్రేణ, తామిస్ర మంధకారాస్త్రం, మహేం
ద్రేణ ఇంద్రదేవతాకాస్త్రేణ, దానవం దానవాస్త్రం, మహేశ్వరేణ మహేశ్వరాస్త్ర
ేణ, వైష్ణవం విష్ణుదేవతాక, మిత్యేవ ముక్తరీత్యా, ఆస్త్రం వైశ్వానరాదికం, అస్త్రేణ
వారుణాదినా, భిందానయోః విదారయతోః, భిదే క్వానచ్, ఆనయో స్త్రీరామరావణ
యోః, అనిశ మవిరతం, అహవాగ్రహోద్రగాభినివేశా, దవిదితా న్యక్షాతాని. సప్తావని
దినాని, వ్యతీయు రతిచక్రముః, ఇల్గతా, వితి ధాతోర్లిట.

౧౩౯

1 కులోద్భవః. 2 వైభాకరేణ. 3 వైష్ణవేన మహేశ్వరంచ.

ప. శస్త్రాశ స్త్రీసముత్సుకోఽపి దయితాం సంచింత్య 'పర్యాకులా
 మస్త్రేణ జ్వలతా విధే రపునరుస్తేషేణ తస్త్వస్తకాః,
²రామః కందలితా న్దుహు ర్దుహు రవచ్ఛేదేఽపి లజ్కాపతే
 రాతంకేన సమం సమస్తజగతాం చిచ్ఛేద సీతాపతిః. ౧౩౮
 ప. రక్షఃపతౌ పతతి లబ్ధమనోరథానా

శస్త్రాశ స్త్రీ. శస్త్రాశ స్త్రీ శస్త్రప్రహరణం యుద్ధం తత్ర, సముత్సుకోఽపుష్ట
 క్కంఠోఽపి, 'సకాతుకోఽపి'తి పాఠేఽప్యయ మే వార్థః. శస్త్రాశ స్త్రీ వ్యాఖ్యాతం,
 సీతాపతి ర్జ్వలితానాథః, ఏతేన తద్విరహసహిష్టుత్వం సూచ్యతే, శ్రీరామః, వర్యాకు
 లాం విరహవిహ్వలాం, దయితాం ప్రేయసీం సీతాం, సంచింత్య, సమరకేళితత్పరతయా
 విలంబే శ్రీయమాణే తస్యాః పునః క్షోభ వివృతీతి విచార్యే త్యర్థః. జ్వలతా దీప్య
 మానేన, నవిద్యతే పునరుస్తేషః పునః ప్రయోగో యస్యతేన ఏకవారప్రయోగేజైవ
 రిపునాశకే నేత్యర్థః. యద్వా న విద్యతే పునరుస్తేషః మస్తకానాం పునః ప్రాదుర్భావో
 యస్తా తేన, 'విధే' రస్త్రేణ బ్రహ్మస్త్రేణ, కరణేన, ముహుర్దుహుః పునః పునః, అవచ్ఛే
 దేఽపి పూర్వం విదళనే న త్యపి, కందలితా నంకురితాః, లంకాపతేః రావణస్య,
 తే చలే మస్తకా శ్చ తాః. దశశరాంసీత్యర్థః. సమస్తజగతా మశేషలోకానా,
 మాతంకేన సమ ముబద్ర వేణ సాకం, చిచ్ఛేద విదారయామాస. అత్ర రావణశిరోజగ
 దాతంకచ్ఛేదయోః కార్యకారణభావేన భిన్న కాలీనయో రపి సమ మిత్యేక కాలీనత్వో
 క్త్యా కార్యకారణపూర్వావర్యవిపర్యయనిబంధనాలికయోక్తిమూలాసహోక్తి రలంకా
 రః, 'సహాన్తే నాన్వయో యత్ర భవే దలికయోక్తిః, కల్పితౌపమ్యవర్యంతా సా న
 హోక్తి రిలీవ్యతే' ఇతి లక్షణాత్. ఏతేన యదా రావణశిరచ్ఛేదః తదా జగదాతంక
 చ్ఛేదోఽపీత్యోపమ్యకల్పనయా కారణగతాశుభావప్రతీతే శ్చమత్కార ఇతి రహ
 స్యమ్. కార్దూలవిశ్రీడితం పృత్రమ్. ౧౩౮

రక్షఃపతౌ. రక్షఃపతౌ రావణే పతతి భువి నిపతితే సతి, లబ్ధమనోరథానాం ప్రాప్త
 కామానాం, అత ఏవ పుష్పవర్ష, మాతన్వతాం అపసర్జయతాం, దివిసీదంతీతి దివిషదో
 జేవాః. ని. 'ఆదితేయా దివిషద' ఇత్యమరః. 'సత్పుద్వీషే' త్యాదినా క్విప్, 'హృద్వ్య

† 'పునరుస్తేషం నిమేషేణ నః' ఇతి ప్రాచీనపాఠే అపునరుస్తేష మితి ఛేదనశ్రీ
 యావిశేషణమ్, పునర్యథా నావిర్భవేత్తథా నిచ్ఛేదేత్యర్థః.

1 చింతాకులామ్. 2 మూర్ఖాః.

మాతస్యతాం దివిషదా మథ పుష్పవర్షమ్,

క్లాఘాపదం సమజనిష్ట పరం న రామః

¹కామోపధేః కలితశూర్పణఖావికారః.

౧౩౯

గ. అనంతర మాల్లింగితరణవసుంధరాతలం శరతల్ప మధిశయాన మధిగతనిషంగోపధానం యాతుధానవతి మధిగత్య 'నిఃత్య చ భువి సోదర్యస్నేహసులభవైధుర్యః కదరోఽహ మితి విహిత నిజదూషణో విభీషణ శ్చిరం విలలాప.

౧౪౦

భ్యాముపసంఖ్యాన' మితి సప్తమ్యా ఆలక్. 'సుషామాదిషుచే' లి షత్వం 'అవిహితల ట్టణో మూర్ధన్య సుషామాదిషు ద్రప్తవ్య' ఇతి వచనాత్, తేహం, రామః పరం రామ విష, క్లాఘాపదం ప్రశంసాస్వదం, న సమజనిష్ట న జాతః, 'దీపజనే' త్యాదినా కర్తరి లుజి చిణభావవత్సే సిచ్, కింతు కామోపధేః కామకైతవాత్. ని. 'కపటో శ్రీ వ్యా జద మ్మౌచభయ శ్చన్తకైతవే' ఇత్యుమరి. కలతో విరచితః శూర్పణఖావికారః కర్ణ నానచ్చేదరూపః సోఽసి, క్లాఘాపదం, సమజనిష్ట, 'కామో వన' ఇతి పాతే వనే దండ కారణ్యే కలితశూర్పణఖావికారః, కామః, క్లాఘాపదం, సమజనిష్ట, తస్య లోకకంటక రావణసంహారమూలత్వా దితి భావః, వసంతలిలకావృత్తమ్.

౧౩౯

అనంతర మితి. అనంతరం రావణపతనానంతరం, ఆల్లింగితరణ వసుంధరాతల మాశ్చిష్టరణభూమిభాగం, అవాప్తభుతయా రణభుని నివహిత మిత్యర్థః. శరతల్పం బాణ శయ్యా, మధిశయానం ఆధిష్ఠితవంతం, 'ఆధిశీజ్ స్థానాం కర్తే' లి కర్తృత్వం. ని. 'త ల్పం శయ్యాట్టదారే' వ్యీత్యుమరి. ఆధిగతనిషంగోపధానం ప్రాప్తతూణీరోపబర్హం విలేన మృత్యాఽసి నిజప్రకృతిం న జహో తీతి సూచ్యతే. యాతుధానవతిరావణ, మధి గత్య ప్రాప్య, భువి, నివత్య పరిత్వా, సమానోదరే శయితస్సోదర్యో భ్రాతా సమాన శట్టస్య ప్రాగవ సభావః, 'సోదరా చ్చే'రియత్పితృయః, తస్మిన్ స్నేహేన ప్రేక్షా సులభం సుఖలభ్యం వైధుర్యం విహ్వలత్వం యస్య స తథోక్తః, ఆహం, కుత్సితోఽర్యః, ఆత్మప్రాణత్రాణార్థం భ్రాతృసూతితయా శ్చుద్రః, ని. 'కదర్యే శృపణక్షుద్రే' త్యుమ రి. 'ఆత్మానం ధర్తృకృత్యం చ పుత్రదారాం శ్చ పీడయేత్, లోభా ద్యః పితరా భ్రా తృకా' న కదర్య ఇతి స్మృత' ఇతిచ, 'కః కత్తత్పురుషేఽఽపి' లి కుశట్టస్య కదాదే

1 'కామోఽసి చాకలితే'లి ప్రాచీనపాఠః. 2 నివత్యచసోదర్యాచార్యసాహర్ద సులభ.

ప. అయి సమసుఖదుగ్ధతై ¹రన్వితం బంధువర్గం
సహజ మపి భవంతం ముంచత స్సాహసేన,
కులవిశసనహేతోః ²కూటధర్మానువృత్తే
ర్దశముఖ మమ యావజ్జీవ మాసీ త్కళంకః. ౧౮౧

ప. ఆర్యస్య రక్షీతు మసూ ననుజ స్స ఏకః
ప్రాణా నముంచత పరం యుధి కుంభకర్ణః,
త్వజ్జీవహృ త్వయ మహం ³నిజజీవహేతో
రద్యాసి హంత సహతే హతకో విధి ర్తామ్. ౧౮౨

శః, ఇ త్యనేన ప్రకారేణ, విహితనిజదూషణః విరదితాత్మ నిందః, విభీషణ, శ్చిరం
విలలాప. ౧౮౦

ఆ. తక్రృకారమేవాహ—అయీతి. అయి దశముఖ హేరాపణ, సమాని కుల్య
తయాఽనుభోక్తవానిన తాని సుఖదుగ్ధాని చ తై, రన్వితం, మద్విచారాభేన సుఖ
దుగ్ధానుభవతత్పర మిక్యర్థః. బంధువర్గం పుత్రమిత్ర కళత్రాదిబంధుసమూహం, తథా
సహజం సహోదరం, భవంతమపి, సాహసేన అవివేకేన, ముంచతః త్యజతః, తథా కుల
విశసనహేతోః వంశక్షయకరస్య, కూటధర్మే సహజం భ్రాతరం పరిత్యజ్య ఆచ్యసమాశ్ర
యణరూపకపటసమాచారే అనువృత్తిః అనుసరణం యస్య తస్య, మమ, యావజ్జీవం
జీవితపర్యంతం, 'యావదవధారణ' ఇత్యవ్యయిభావః. కళంకః స్వయమవనార్థం
భ్రాతరం ఘాతకవా నిల్లేపంరూపాఽఽవవాదః, ఆసీత్. ని. 'కళంకోఽంకాపవాదయో'
విత్కమరః. మాలినీవృత్తమ్. ౧౮౧

ఆర్యస్యేతి. ఆర్యస్య పూజ్యస్య, భవతః, అహం ప్రాణా, రక్షీతుం త్రాతు,
మనుజ, స్స ప్రసిద్ధిః. ఏకః, కుంభకర్ణః పరం కుంభకర్ణ ఏవ, ప్రాణా, యుధి సమితి,
అముంచత అత్యజత్, స ఏవ ధన్య ఇతి భావః. అహంతు నిజజీవహేతోః, ఆత్మప్రాణ
త్రాగార్థమిక్యర్థః. 'వప్తీ హేతుప్రయోగ' ఇతి వప్తీ, స్వయం సాక్షాత్, త్వజ్జీవహృ
త్ త్వత్పాపహరీ, అతః ఆద్యేదానీ మః, హతః పాప, ఇత్యుపాలమ్భాక్షిః
సాదృశ్యేకః, విధిః దైవం, మా మేవంవిధద్రోహిణం, సహతే మృష్యతి, హంతకాదృగను
చితకారిణోఽసి మమ మారణవైముఖ్యేన తూష్టిం తిష్ఠతి విధితి వివాదఇత్యర్థః. వసంత
లిలాకావృత్తమ్. ౧౮౨

1 అన్వితంబంధువర్గః. 2 కురకర్మానువృత్తే. 3 మమ.

గ. ఇ త్యేవ మస్మి నిలపతి విదితవృత్తాంతా శుద్ధాంతా 'త్కరుణ
మారటంతీభి రంతరితయూధపాభి రివ కరిణీభి స్తరుణీభి 'స్సహాసమా
గత్య మధ్యేసమర మాసతిత మశనిహత మివ మందరం దశకంధరం
నిరీక్ష్య నిహతోపహ్నేన లతా 'నిపతన్తి నాథ నాథే త్వపరి
మేయవిషాదా'నిషాదాహతదయితవిధురీకృతా కురరీ వామందంచ
క్రంద మందోదరీ. ౧౮౩

ప. యా వీక్షితాఽజని పురా యమరాజధానీ
వీర త్వయా "సకలదిగ్విజయోత్సవేషు,

ఇతీరి. ఇ త్యేవం ఆనయా రీత్యా, అస్తి నిర్భీషణే, విలపతి సతి, విదితో విజ్ఞా
తః వృత్తాంతః రావణసంహారవార్తా యయా సా తథోక్తా, అతవి వాంతరితయూధ
పాభిః విసప్తయూధనాథాభిః, కరిణీభిః కుంజరీభిరి, వే త్యుపమా. కరుణాశబ్దాత్కృ
పావచనా దర్శకవ్యవ్, కరుణంశ్రోతృణాం శోకజనక, మారటంతీభి రాక్రాశంతీభిః,
తరుణీభి స్స హాస్తపురస్త్రిభి స్సానకం, శుద్ధాంతా దవరోధా, త్వమాగత్య, ని. 'శు
ద్ధాంత శ్చావరోధ చ్చే' త్యుచః. మధ్యేసమరం సమరస్య మధ్యే, రణమధ్య దేశ ఇ
త్యర్థః, 'పారేమధ్యే వృత్తావే' త్యవ్యయాభావః. తత్సన్నియోగా దేకారాస్తత్వం
మధ్యశబ్దస్య. ఆశనిహతం వజ్రవిదాళితం, మందరం మందరాఖ్యవర్వత మి, వేత్యుపమా
ఆవతితం నిపతితం, దశకంధరం రావణం, నిరీక్ష్య, నిహతోపహ్నా విచ్ఛిన్నో పాశ్రయ
వృక్షా, ని. 'స్యాదుపహ్నోఽంతికాశ్రయ' ఇత్యమరః. లతేన, నిపతంతీ భువి నిపతి
తా, నిషాదే నాహతో విధో దయితః ప్రియో యస్యా స్సా, అతవివవిధురీకృతా
విహ్వలీకృతేతి విశేషణసమాసో వర్తనీయః. యద్వా నిషాదాహతదయితేన విధురీకృ
తా నిర్ణీకృతా. ని. 'విధురం ప్రిత్యపేతేస్యా శ్శుష్కజ్వలదయోరపి' తి వైజయంతీ
'అభూతతద్భావే చిన్తో' 'అన్యచ్ఛా' వితి దీర్ఘః. కుర రీవ ఉత్తోక్తశఖాగాం గ నేన,
ని. 'ఉత్తోక్తశకురరా సమా' విత్యమరః. అపి మేయవిషాదా నిరపథిశోకాసతీ, మం
దోదరీ రావణాగ్రమహిషీ, నాథనాథేతి ప్రియప్రియేతి, వీష్ణాయాం ద్వైర్భావః
అమంద ముచ్చైః, చక్రంద విచక్రశ, విలలాపేత్యర్థః.

ఆ. తత్ప్రకారమేవాహ—యేతి. హేవీర, పురా పూర్వం, త్వయా, సకలదిగ్వి
జయోత్సవేషు సమస్తదిగ్విజయయాత్రామహోత్సవేషు, యా, యమరాజధానీ యమ

తా మద్య దుర్విధిబలేన సమస్తలోక
సాధారణః పున రుపైవ్యసి హా¹కి మేతత్.

౧౪౪

ప. జనక స్వయం దనుజవంశనాయకో

దయితో జగత్ప్రితయజై త్ర శాసనః,

తనయః పురందరజయీతి గర్వితా

విధినాఽహ మేవ మధునా విడవ్బితా.

౧౪౫

ప. రాజన్యధర్మ విదుషోఽపి రఘూద్వహస్య

హత్వా యథాఽగ్రజ మథానుజపట్టబంధః,

పురీ, వీక్షితా దృష్టా, ఆజని జాతా, తాం యమరాజధానీ, మధ్యేదానీం, దుర్విధిబలేన
దుష్టదైవవశేన, సమస్తలోకసాధారణః సకలజనసాధారణ స్సౌ, పున ర్భూయా,
ప్రేక, ఉపైవ్యసి ప్రాప్యసి, ఏకదవసౌంతరం కిం, హేతి విషదే. ని 'హా విషదతు
గార్హిష్టి' త్యమరః. వసంతతిలకావృక్షమ్.

౧౪౬

జనకఇతి జనకః మమ పితా మయః, స్వయం సాక్షాత్, దనుజవంశనాయకః
దానవకలశ్రేష్ఠః, తథా దయితః ప్రియశనుః, జైత్రేవజైత్రం శేషశబ్దాత్ తృన్నంతా
త్పిష్ఠాదిత్యా త్స్వాధీకృత్యయః జగత్ప్రితయస్య త్రైలోక్యస్య జైత్రం జయశీలం
శాసన మాజ్ఞా యస్యస తథోక్తః, తథా తనయః పురందరం జయితీతి పురందరజయీ
ఇంద్రజిత్, ఇత్యేవం ప్రకారే, దాహం, గర్వితా సంజాతగర్వా, జాతేతి శేషః. ఆ
ధు నేదానీం తు, విధిరా దైవేన. ఏనం పాద్యశ్యమానప్రకారేణ, విడంబితా ఆనుశృ
తా, సర్వసంక్షయే జైత్రైవ జరిశేషితాస్తీశ్చర్థః. తథా చ శ్రీరామాయణే 'పితా దాన
వరాజో మేధర్తా మే రాక్షసేశ్వరః, పుత్రస్తు శక్రనిర్జితా ఇత్యహం గర్వితా భృక'
మితి. మంజుభాషిణీ వృక్షమ్.

౧౪౭

రాజస్యేతి. రాజ్యే ఆపత్సాని పుమాంసో రాజన్యః శ్చత్రయాః 'రాజశ్యశు
రాద్య' దితి యత్ప్రీత్యయః. రాజ్యోఽపత్యే జానిగ్రహణంసాధు, తేహం ధర్మవిదుషో
ధర్మక్షస్యాపి, రఘూద్వహస్య శ్రీరామస్య, యథా యద్వత్, అగ్రజం, హత్వా, అథా
నంతర మనుజపట్టబంధః అనుజస్య సామ్రాజ్యాభిషేకః, వాలినమారభ్య, అసంశయం
నిస్సందేహం, అర్థాభావేఽవ్యయాభావః. ఆనిరాసీత్ ప్రాదరభూత్, ఏషోఽయం

ఆరభ్య ¹వాలిన మసంశయ మావిరాసీ

దిత్వాకువంశసహజః కథ మేష ధర్మః.

౧౮౬

ప. అహహ నిహతా లక్ష్మణావాలానలేన హనూమతః

పర మవనిజాపాలివ్రత్యానిలేన భవా నపి,

సుఖ మహ మిహాసీనా శోకానలేఽపి యదీదృశే

ప్రభవతి న మాం హంతుం ప్రాయ స్స ఏష హుతాశనః. ౧౮౭

గ. త దహ మిదానీం సాయందినే భగవత స్సవితుః ప్రభేవ ప్రవిశ్య

ధర్మః, కథం కుతోవా, ఇత్వాకువంశస్య పరమధర్మివ్యస్య ఇత్వాకు కులస్య, సహజః నియతః, ససహజ ఏవే త్యర్థః. అతః ఇత్వాకుకులావతంసస్య, శ్రీరామస్య ఆయం న ధర్మ ఇతి భావః. వసంతలిలాకావృత్తమ్. ౧౮౬

అహహేతి. అహహేతి ఘేదే. ని. 'అహహే త్వద్భుదే ఘేద' ఇత్యమరః. తదే వాహ, హనూమతః, వాలానలేన, లంకా, పరమత్వంతం, నిహతా ద్ధా, అవనిజాయా స్పీతాయాఃపాలివ్రత్యం పలివ్రతాధర్మ ఏవ అసలః లేన, భవా నపి, నిహతః, అ హం, ల్వి హేదానీం, ఈదృశే అనిర్వాచ్యే, శోకానలే సతి, యద్యపి, సుఖం నిర్విచారం, ఆసీత్ అపస్థితా, దాహకాలే కథమాసీనే త్యత ఆహ, న ఏషః సోఽయం, హుతాశన, శోకాగ్నిః, ప్రాయో భూమ్న, మాం, హంతుం నాశయితుం, న ప్రభవతి సమర్థో న భవతి, కథ మన్యథాఽఽత్తానం న దహ తీతి భావః, * హరిణీ వృత్తమ్. ౧౮౭

తదితి. త తస్మాత్కారణా, దిదానీ. మహం, సాయందినే సాయంకాలే, సాయ మిత్యవ్యయమ్. దినశబ్దేన 'సుపుపేతి సమస్యతే' భగవతః భ్రాజ్యస్య, సవితు రాది త్యస్య. ప్రభా ద్యుతి రివ, జాతం వేదో హిరణ్యం యస్తాత్తం జాతవేదస మగ్నిం. ని. 'జాతవేదా స్తమానపా' దిత్యమరః. ప్రవిశ్య, సవిత్ప్రభాయా స్సాయ మగ్ని ప్రవేశే. 'ఆదిత్యోఽస్తమయ న్మగ్ని మనుప్రవిశతి, అగ్నిం వా వాదిత్య స్సాయం

* 'సఏష చితానల' ఇతి ప్రాచీనపాఠే ఈదృశే శోకానలేఽపి అహం సుఖా సీనాయది సఏష చితానలః చితాగ్నిః మాం హంతుం ప్రాయః నప్రభవతీ త్యవ్యయః.

† 'సాయంకనీ భగవత' ఇతి ప్రాచీనపాఠే సాయంభవా సాయంకనీ 'సాయం చిర' మిత్యాదినా భవాధే ట్యుప్రత్యయ స్తుడాగమశ్చ.

1 వాలిమనయంకథమ్. 2 శోకానలేన.

జాతవేదసం చంద్రి కేవ చంద్రమసం తటి దివ తటి త్వస్తం భవంత
మనుసరంతీ నిర్వాపయామి నిరంతరవిరహదహనదహ్యమాన మా
త్మానమ్. ౧౮౮

ఇత్యాది కరుణపరిదేవనవలీం ప్రజావలీం నివర్త్య నిర్వర్త్య చ
నిజాజ్ఞయా నిశాచరవలీ 'ర్యథావిధి సమేధం పితృమేధం సవిధ మేధ
మానవిషాదం విభీషణ మశేషరాజ్యాధిపతిం విధాతు మఖిలతీర్థాహృ

ప్రవిశ తీ' త్యాది శ్రుతిరేవ ప్రమాణమ్, చంద్రమసం చంద్రం, చంద్రి కా కాము
దీవ, తథా తటితోఽస్య సంతీతి తటిత్వాక్ మేఘః, 'తసా' మత్సర్థ' ఇతి భసంజ్ఞా
యాం పదకార్యం న భవతి. కింతు 'ర్ఘుయ' ఇతి మతుపో మకారస్య వకారః, అప
దత్వాన్నజత్వం, తం తటి ద్విద్యు ది వేత్కురమా, భవంత, మనుసరంతీ అనువర్త
మానా చితాధిరోహణేన అనుగచ్ఛంతీసతీ, నిరంతరవిరహదహనేన అవిచ్ఛిన్నవియో
గాగ్నినా దహ్యమానం తాప్యమానం, అత్తానం దేహం, నిర్వాపయామి సుఖయామి,
త్వయా సాకం ప్రసిద్ధాగ్నిప్రవేశ మంతరా తాదృగ్విరహశోకానలజనితసంతాపస్య
నిర్వాణాసంభవాత్, ఆర్తార్తే మదితే హృష్టా ప్రాపితే మలినా కృశా, మృతే మ్రి
యేత యానారీ సాశ్రీ జ్ఞేయా పరివ్రతే తి స్మృత్యుక్త్యా, పరివ్రతాధర్మ త్యాప్తేతి
భావః. ఏలేన ప్రసిద్ధానిలాపేక్షయా విరహానలస్యాత్యంతసంతాపకరత్వం సూచ్యతే.

ఇతీతి. ఇత్యాది వివమాది, కరుణపరిదేవనవలీం శ్రోతృగాణాం శోకజనకవిలప
వలీం, ప్రజావలీం భాగ్యకామం, మందోదరీం' ని. 'ప్రజావలీభాగ్యకామే' త్య
మరః. నివర్త్య చితాగ్నిరోహణాభి నివేశా నిషిధ్య, నిజాజ్ఞయా, 'మరణాంతాని
వైరాణి నిర్వృత్తం నః ప్రయోజనం, క్రియతా మస్య సంస్కారో మమా ప్యేష
యథా త వే'త్యాదిశ్రీరామాయణోక్తరీత్యా స్వనిదేశవచనేన, నిశాచరవలీః రావ
ణస్య, యథావిధి యథాకాశ్త్రం, మేధా బుద్ధివేశః శ్రద్ధేతి యావత్, తయా సహి
తం యథా తథా, పితృమేధం పితృయజ్ఞమ్, 'ప్రజావలీ ర్యథమేధ మసృజతే' త్యా
ద్యా మేధశబ్దర్య యాగపరత్వేన వ్యాఖ్యానాత్, నిర్వర్త్య కృత్వా చ, సవిధం,
సమీప ఇత్యర్థః. విధమానవిషాదం ప్రవర్ధమానభేదం, విభీషణ, మశేష రాజ్యాధిపతిం
లంకానకలసామ్రాజ్యాధిపతిం, విధాతుం కర్తుం, రఘురతిః శ్రీరామః, అఖిలతీర్థభ్యః

1 అత్ర 'యథావిధి విహితపితృమేధం సమేధమానవిషాదం విభీషణ మగ్రకా
శేషరాజ్యాధిపతి' మితి ప్రాక్ష్యః సాఠః.

తై రమ్బుభి రమ్బాధర ఇవ దావదహనాకులం వనస్పతిం రఘుపతి
రభ్యషించన్. ౧౪౯

ప. అథ దశరథనందనాభిషేకా¹దధిగతరాజ్యపదో విభీషణో²యమ్,
అనుదినమభివృద్ధమణ్డలో³భూదరుణక రామృత⁴పూరణో⁵యథేందుః.
గ. తతః. ౧౫౦

ప. సీతా ముదీత్య నిభృతేన విభీషణేన
సీతాముదారగుణరూపవతీం సతీనామ్,
³దేవస్య తత్తణ మధూ ద్దశకంఠకృష్టా

ఆశేషపుణ్యతీర్థభ్యః, ఆహుతై రాసీతైః, అంభోభిః, దావదహనాకులం వనవహ్నిసం
తాపితం, వనస్పతిం పృథ్వి, సి. 'వనస్పతి ర్వృక్షమాలే వినా పుష్పైః ఫలద్రుమ'
ఇతి విశ్వః. అంభోధరో మేఘ ఇవ, అభ్యషించత్ ఆభిషిక్తవాత్. ౧౪౯

అథేతి. ఆ ధానంతరం. దశరథనందనాభిషేకాత్ శ్రీరామవిరచితమూర్ధాభి
షేకాత్, ఆధిగతం ప్రాప్తం రాజ్యపదం సామ్రాజ్యస్థానం యేనన, తథోక్తః, సి.
'పదం వ్యవసీతప్రాణస్థాన లక్ష్యంప్రివస్తుష్వి' త్యమరః. అయం విభీషణః, అనుదినం
దినేదినే, వీష్ణాయామవ్యయాభావః, అరుణకరా స్సూర్యకిరణా ఏవ అమృతం లేన
పూరణమప్యాయనం యస్య స తథోక్తః. ఇందు రివ, అభివృద్ధం ఇందు ర్యథా
ప్రవృద్ధి మండలంరాప్తం బింబ శ్చ యస్య స తథోక్తో²భూత్, ఇందో రరుణకర
యుక్తత్వ ముక్తం వరాహమిహిరణే. 'సలిలమయే శశినిరవే ర్దీధితయో మూర్ఛితా
స్తమో నైశ్చవ, త్వపయంతి దర్పణోదరనిహితా ఇవ మందిర స్వాంతః' ఇతి, శ్లేష
సంకీర్ణేషు ముపమా. పుష్పితాగ్రావృక్షమ్, 'అయజినయగరేఫతో యకారో యజి
చ నజా ఇరగా శ్చ పుష్పితాగ్రే'తి లక్షణాత్. ౧౫౦

తత ఇతి. తతో విభీషణాభిషేకానంతరం. ౧౫౧

సీతామితి. నిభృతేన, ప్రక్రితేన, కరణప్రితయబరిశుద్ధినే త్యర్థః. విభీషణేన
సీతాం సమీపం ప్రాపితాం, సతీనాం స్త్రీణాం మధ్యే ఉచారాణి గంభీరాణి గుణయా
పాణి గుణా స్సౌఖ్యీల్యాదయః రూపం సౌందర్యం చాస్యా స్సం తీతి తథోక్తాం, నిష్క
శంకాం, దశకంఠకృష్టాం రావణావహృతాం, సీతా, ముదీత్య దృష్ట్యా, తత్క్షణం,
తస్మిన్ క్షణ ఇత్యర్థః. దేవస్య స్వామినః శ్రీరామస్య, అంతరంగ మంత్రణరీణం,

1 'అధిగతరాజపదః' ఇతిప్రాక్తనపాఠః. 2 'పూరణాదివేస్తు' ఇతి ప్రాక్తన
పాఠః. 3 'రామస్య తత్తణ మధూద్దశకంఠకృష్టా' రితి ప్రాచీనపాఠః.

మానందశోకరసబంధుర మంతరంగమ్.

౧౫౨

గ. ¹అనంతర మియ మరుంధ తీవ పవిత్రచారిత్రనిధి రధిదేవతా పతిదేవతానాదిపుంసోఽపి పరస్య మర్త్యధర్మేణ ప్రత్యాయనాయ నాయకస్య పురః పురందరముఖా బర్హిర్ముఖా పురస్కృత్య చ భగ వంతమరవిందాసన విందుకలేవ పున రుదేవ్యంతీ తపన మివ దహన మవజగాహే.

౧౫౩

ప. ప్రావిక్ష దర్పిషి పరం నిజశుద్ధిహేతో

అనందః సీతాదర్శననికహర్షః శోకః ఈదృశీ మిమాం దృష్ట్వా దురాచారో రావణః కథం తూష్టిం స్థాస్యతీతి దుఃఖం. అథవా ఏతావంతం కాల మత్యంత పల్లిష్టేయ మథూదితి : పాదః తావేవ రసో తాభ్యాం బంధురం పరిపూర్ణమథూత్. పన న్తలికా పృత్తమ్.

౧౫౪

అనంతరమితి. అనంతరం శ్రీరామస్య అనందశోకావేశానంతర, మియం సీతా అరుంధతీ వసిష్ఠధర్మపత్నీ, వేత్సువమా, పవిత్రచారిత్రం పరిశుద్ధసమాచార ఏవ నిధిః నిక్షేపః తస్య, అధిదేవతా అధిష్ఠానదేవతా, నిత్యం నిరతిశయనిర్మలాచార ప పూరితే త్యర్థః. తథా పతిదేవతా పరమపతివ్రతా, పరస్య పరమాత్మనః, అనాదిపుంసః పురాణపురుషస్యాపి, నాయకస్య వత్కుః శ్రీరామస్య, పురః, మర్త్యధర్మేణ, స్వయం మర్త్యేన్యేనావర్తిత్యాదిలిఖావః. ప్రత్యాయనాయ నిశ్వాసోత్పాదనార్థం. ని. 'ప్రత్యయోఽధీనశబ్దజ్ఞానవిశ్వాసహేతు స్వీ'త్యమరః. పురందరముఖా నింద్రాదీన్, బర్హిః మూతాశో ముఖే యేహం తాన్ దేవాన్. ని 'బర్హిః కుశమూతాశయో' రితి విశ్వః. 'అగ్నిముఖా వై దేవా' ఇతి శ్రుతిః. తథా భగవంతం పూజ్యం, పద్మజైశ్చర్యసంపన్నం వా, అరవిందాసనం బ్రహ్మాండం, పురస్కృత్య పురోధాయ, తాన్ సాక్షీకృత్యే త్యర్థః. లేహం తదా సన్నిహితత్వా దితి భావః. ఇందుకలా చంద్రకలేవ, పున ర్భూయో, పురుదేవ్యంతీ సతీ, తపనం సూర్య మివ, దహన మగ్నిం, అవజగాహే ప్రవివేశ. ఇందుకలాయాః కుహ్యం తపనప్రవేశ ఆగమసిద్ధః.

౧౫౩

1 'అనంతర మియ మరుంధ తీవ పవిత్రచారిత్రనిధి రధిదేవతా పతిదేవతానాం అదిపుంసోఽపి పరస్య † మనుష్యధర్మణః ప్రత్యాయనాయ'తి ప్రాచీనపాఠః.

† మనుష్యస్య ధర్మ ఇవ ధర్మోయస్యస మనుష్యధర్మ, 'ధర్మాదనిచ్ఛేవతా' దిత్యనిచ్ఛ సమా సాంతః.

దేవీ విశుద్ధచరితా జనకస్య పుత్రీ,
అంహ శ్చిరం హి య దపావనవస్తుసంగా

త్యక్త స్వయం త దమునా దమునా బభూవ. ౧౫౪

విశుద్ధశీలా మనలేన సంగా ద్విదేహజాం తత్ర విలోక్య సీతాం,
ప్రభాం పునఃప్రత్యుపసీవ పూషాప్రత్యగ్రహీతోఽగ్రసరోరఘూణాం.

ప్రావిక్షసితి. విశుద్ధచరితా పరమపవిత్రచరిత్రా, దేవీ శ్రాజ్యా, జనకస్య పుత్రీ
జానకీ, నిశుద్ధిహేతో, రాత్నశుద్ధిర్థ మేవే త్యర్థః. 'పక్షి హేతుప్రయోగ' ఇతి
పక్షీ. అర్పిషి, జ్వలనే, ప్రావిక్షత్ ప్రవిప్లవతీ, విశలే ధ్లుక్ 'శల ఇగుపథా దనిటక్' ఇతి
కాస్పదేశః. దమునాః జ్వలనస్తు. ని. 'సప్తార్ద్రమునా శ్చుక్ర' ఇత్యమరః.
చిరం, చిరకాల మారభ్యే త్యర్థః. అపావనవస్తుసంగాత్ అపవిత్రవస్తుసంపర్కాత్,
స్వస్య సర్వభక్షకత్వా దితి భావః. య దంహో దురితా, సంపాదిత మితిశేషః.
ని. 'అంహో దురితదుష్పుత' మిత్యమరః. త దిత్యన్వయం తృతీయాథే లే
నేత్యర్థః. * అమునా అంహసా స్వయం, త్యక్తి విమక్తో, బభూవ, ఆత్మవిశుద్ధిర్థం
ప్రవిప్లనాం పరమపతిప్రతాయాం జనకపుత్ర్యాం తత్సంపర్కా త్స్వయం సకల
దురితవిముక్తిద్వారా పరిశుద్ధోఽభూ దితి మనా దేతదాశ్చర్య మిత్యర్థః. ఆత్ర దము
నసో దురితసంబంధతత్త్వముతోఽగ్రసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తిభేదః, ఏలేన జ్వలనా
పేక్షయాఽవ్యత్యంతపవిత్రత్వ మస్యా వ్యజ్యతే. ౧౫౪

విశుదేతి. తత్ర తస్మింత్సమయే, రఘూణా మగ్రసరోరఘునాయకః, స శ్రీ
రామః, † అనలేన సంగాత్ అగ్నిసంపర్కాద్దేతోః, విశుద్ధశీలాం పరమపావనసమాచా
రాం, విశేషణ మేతత్ప్రభాయా మపి యోజ్యం, విదేహజాం జనకమహారాజపుత్రీం,
కులీనా మిత్యర్థః. 'అయోనిశా' మితి చ గమ్యతే. సీతాం, విలోక్య ఆత్మాదరణ
దృష్ట్యా, పూషా సూర్యః, ప్రత్యుపసీ ఉపశాంతే ని. 'ఉపశ ప్రత్యుపసీఅపీ' త్యమరః.

* ఆత్ర తచ్చతదదశ్చేతి కర్తృధారయాశ్రయణాత్తదిత్యన్వయ తృతీయాంతార్థ
కావ్యయత్వం న కల్ప్యమ్. యద్వా అమునా సీతాప్రవేశేన హేతునా దమునాః
తత్ పాపం కర్త స్వయం త్యక్తి త్యక్తు మారంభవాత్. ఆదికర్తృణీక్షః, 'కర్తరి చేతి
కర్తరిక్షః, ఇత్యన్వయే.

† 'ప్రత్యగ్రహీత్యా'గ్రసర' ఇతి ప్రాచీనపాతే 'విశేషణమాత్రప్రయోగో
విశేష్యురతిపతా' వితి వామనునాత్రా త్యా'గ్రసరశబ్దే నైవరామరూపవిశేష్యులాభః.

గ. అథ దాశరథి రథిగతనిజప్రశంసావిధినా విధినా పురః ప్రదర్శ్య మానం విమానగతం మహారథం దశరథం ప్రపత్య ప్రతిపద్య శిరసి తదనుశాసనం పాకశాసనవరప్రత్యుజ్జీవితైః ప్రముదితై ర్హరిభిరనుగమ్యమానః ప్రమోదమానమనా స్సుగ్రీవేణ సహ భాషమాణం విభీషణం సకరుణ మాలోకయ న్ననుజేన సీతయా చ సమ మయోధ్యామభిగంతు కామః కామచరం విమానవర మారురోహ క మపి కౌజేరమ్. ౧౫౬

ప. ఆరుహ్య పుష్పక మయం విదితాని తాని

ప్రథాం నిజశోభా మివ, పునః, ప్రత్యగ్రహీత్ పరిగృహీతవాత్, ఉపమాలక్ష్కరః. విలేనానయో రత్యుదావినాభావసంబంధో వ్యజ్యతే. పుత్ర ముపజాతః. ౧౫౭

అథలి. అథ సీతాచరిత్రహంతురం, దాశరథిః శ్రీరామః, ఆధిగతః ప్రాప్తః నిజప్రశంసావిధిః ఆత్మస్తుతివిధానం యేన సః తథోక్తేన, 'భవా న్నారాయణో దేవః శ్రీమాత్ చక్రాయుధః ప్రభుః, విశ్వంకో పరాహ స్త్వం భూతభవ్యసభత్వజి' దిశ్యా దినా ఆత్మనం స్తువలేశ్వర్థః. విధినా బ్రహ్మణా, పురోఽగ్రే, ప్రదర్శ్యమానం, విషోఽయం కవ పితా దశరథ స్తద్ద్యవార్థమాగత ఇతి హస్తనిర్దేశేన లోచనగోచరీ క్రియమాణ మిత్యర్థః. విమానగతం వ్యోమయానారూఢా. ని. 'వ్యోమయానం విమానోఽస్త్రీ' త్యమరః. మహారథం మహాత్మానం దశరథం, ప్రతిపత్య నమస్కృత్య, తస్య దశరథస్య అనుశాసనమ్ 'కృతం కర్త యశశ్శాఖ్యం ప్రాప్తం తే శత్రునాదన, భ్రాతృభి స్సహ రాజ్యస్థో దీర్ఘ మాయు రవాఘ్నుహి' ఇత్యాజ్ఞాపచన మిత్యర్థః. శిరసి, ప్రతి పద్య ప్రాప్త్య, ఆభ్యుపగ మ్యేతి యావత్. పాకశాసనవరేణ ఇంద్రదత్తవరేణ, ప్రత్యుజ్జీవితైః, రనుప్రాణితైః ఆశపవ ప్రముదితైః, హరిభి ర్వానరై, రనుగమ్యమానః, ప్రమోద మానమనాః ప్రహృష్యమాణాంకళకరణః, కథా సుగ్రీవేణ సహ, భాషమాణం సౌహార్దేన కిమపిసల్లపంకం, విభీషణం, సకరుణం సదయ, మాలోకయత్ పశ్యత్, అనుజేన లక్ష్మణేన, సీతయా చ సమ, మయోధ్యాం నిజరాజధానీ, మభిగంతుకామో గగమిషు స్ఫుత్, 'తుంకామమనసోర పీతి' 'తుమునో మకారలోపః. కమప్యనిర్వాచ్యం, కౌజేరం కుజేర సంబంధినం, 'కస్యేద' మిత్యణ్, కామచరం నైవ్విరచారిణం, విమానవరం పుష్పకా ఖ్యం వ్యోమయానశ్రేష్ఠ, మారురోహ ఆధిష్ఠితవాత్. ౧౫౮

ఆరుహ్యేతి. సోఽయం రామః, పుష్పక, మారుహ్య, తాని పురోఽగ్రీకరిత్యా భరితాని, విదితాని ప్రసిద్ధాని, లంకోపకంఠే లంకాపురనికటే యాని దశకంఠరణాంగ

లంకోపకంఠదశకంఠరణాంగణాని,

సింధుం గభీర మపి నేతునిబంధనం చ

సందర్శయ స్త్వగదృశ స్స జగామ రామః.

౧౫౭

ప. ఉపరి యథా యథా మణివిమాన ముదంచతి న

స్తరుణి తథా తథా విపులతా ముపయాతి నభః,

మహివలయే తు పల్వల మవేక్ష్య మహాంబునిధిం

పవనభువే నివేన్య చ హసంతి పరే హరయః.

౧౫౮

గ. ప్రియే జనకనందిని వినతానందన మ స్మృతిశేతే విమానవేగః.

గాని రావణసమరభూమయః తాని చ, గంభీరం గాంభీర్యగుణయుక్తం, సింధు మపి నముద్రంచ, నేతు నిబంధనం చ, మృగీకృతః సీతాయాః, సందర్శయక్ త దేశ దిలి ప్రదర్శయక్, జగామ. వసంతరిలకావృత్తమ్. ౧౫౭

ఉపరి. పో తరుణి మైథిలి, నః అస్తాకంసంబంధి, మణివిమానం రత్నభువిక వ్యోమయానం, యథాయథా యేనయేన ప్రకారేణ, వీష్నాయాం ద్విర్భావః. ఉప ర్శ్యార్థ్య, ముదంచతి గచ్ఛతి, తథాతథా లేన లేన ప్రకారేణ, పూర్వవ ద్విర్భావః, నభః అంతరిక్షం, విపులతాం వికాలతా, ముపయాతి, అనంతత్వా త్తథా ప్రతీయత ఇత్యర్థః. మహివలయే భూమండలేతు, 'నవ్యాపోఽన్యతరస్యా' మితి మహిశబ్దస్య హ్రస్వః * మహాంబునిధిం మహాసముద్రం, పల్వలమల్పనరఃప్రాయ, మవేక్ష్య దృష్ట్వా, అవపూర్వా దీక్షితేః క్త్వోల్లబాదేశః. దూరస్థస్య మహతోఽచ్యుతయా ప్రవీణే ర్లోక ప్రసిద్ధత్వా దితి భావః. పవనభువే హనూమలే, నివేన్య ప్రదర్శ్య చ, అపరే అన్యే, హరయో వానరాః, హసంతి, కృతోన్న్య భృంబునిధి రేవం ప్రతిభాతి తదేక దేశోల్లంఘనేన తవకాప్రతిష్ఠే త్యభిప్రాయేణ పరిహసంతీత్యర్థః. ౧౫౮

అ. అథ తత్తత్సాహచి ప్రదర్శయిష్యక్ సీతాం సంబోధయతి. ప్రియే ఇత్యా దినా—పో ప్రియ, జనకనందిని సీతే, విమానవేగః వ్యోమయానరయః, వినతానంద

* మహ్యతే పూజ్యత ఇతి మహిః. 'మహా పూజానాం' చురాదే రదంతా జ్ఞిది 'అచటఇ' రితి ఇత్యుక్తమే మహిః, 'కృదికారాదక్షి' ఇతి జీషి మహి ఇతి, 'వీదిః పక్షి ర్మహిః' కేలి రిత్యాద్యా హ్రస్వదీప్త కా' ఇతి వాచస్పతి రిత్యమరసుధా యాముక్తం, అతనివ ద్విరూపతోశే, 'మేథి ర్దేధి మహి ర్మహి' ఇత్యుక్తం.

తథాహి.

౧౫౯

ప యద్యద్ధూరే పురః పశ్యన్నిచ్చామి తవ శంసితుమ్,

తత్త దన్య గపి ర్రస్తు మపి వక్తుం న పార్యతే.

౧౬౦

గ. తరుణి ధరణీసుతే పశ్య బుశ్యమూకోఽయం, బింబాధరే
పంపాసర ఇదం, కంబుకంఠి కబంధనిధనభూమిరియం, కరభోరు ఖరాది
కలహస్థాన మిదం, మధురాలాపిని మమ పల్లవాలేయం, మత్తేభ
గామిని మాయామృగమృగయావన మిదం, కుటిలాయతకబరి గో
దావరీయం, కుంభికుంభ స్తని కుంభసంభవాయతన మిదం, విధు

నం గరుత్మంతుమపి, అతిశేలే. తతోఽప్యరిచేకేన నగచ్ఛతీ త్యర్థః. ని. 'గరుత్మా' గరుడ స్తాన్మ్యో వైసలేయః ఖగేశ్వర' ఇత్యమరః.

అ. త దేవ ప్రతిపాదయతి. తథాహితి.

౧౫౯

అ. ప్రతిపాదనప్రకారమేవాహ—యద్యదితి. పురః పురస్తాత్, దూరే యద్య
ద్వస్తు స్థానంవా, పశ్యత్, తవ, శంసితుం కథయితు, మిచ్చామి, తత్త ద్వస్తు స్థానం
వా, అన్యత్ పశ్యా, ద్విష్టుమపి, తథా వక్తు మపి, న పార్యతే నశక్యత. ఇతి వేగాతి
శయోక్తిః. తథాపి పశ్యామి శృణ్వేతి వాక్యశేషః.

౧౬౦

తరుణీతి. హే తరుణి సుందరి, ధరణీసుతే భూమిపుత్రి సీతే, ఆయం పరిదృశ్య
మానః, బుశ్యమూకః బుశ్యమూకాఖ్యపర్వతః, పశ్యత మహాకయ, హే బింబాధరే
బింబోష్ఠి, పంపాసరఇదం, యస్యతీరే మయా రావణాపహరణసమయే త్వద్విరహవేద
నయా బహు విలపిత మితి భావః. హే కంబుకంఠి శంఖపద్యశ్రీవే, 'అంగగార్త
కంతేభ్య శ్చే'తి జీవ్. ఏతేన మహాభాగ్యలక్షణసంపత్తి స్సూచ్యతే, తదుక్తం సాము
ద్రికకాస్తే—'స్యా ద్రోమవర్జిత మురో మృదులాంగనానాం గ్రీవాచ కంబునిదితా
ఽథ సుఖాని ధత్తే' ఇతి కంబునిదితా త్రిరేఖా వ్యాప్తేత్యర్థః. ఇయ. మేహ, కబం
ధస్య కబంధాఖ్యదానవస్య నిధనభూమిః విధ్వంసనస్థానం, యేన సుగ్రీవసఖ్యం
త్వత్పాప్తిసాధనముపదిష్ట మితి భావః. కరభా వివ ఊరూ యస్యా స్రస్యా స్సం
బుద్ధిః హేకరభోరు, 'ఊరూత్తరపదాదౌపమ్య' ఇత్యుచ్చైత్యయః. అతఏవ హ్రస్వః.
ని. 'మణిబాధా దాకనివం కరస్య కరభో బహి' రిత్యమరః. ఇదం ఖరాదీనాం కలహ
స్థానం యద్ధర్మామి, ఏకదాది త్వయా దృష్టచరమితి భావః. హే మధురాలాపిని
మంజుభాషిణి, ఇయం, మమపల్లవాలా, ఆయ మావయో రుటః ఇత్యర్థః. హేమత్తేభ
గామిని, మందయానే, ఇదం, మాయామృగస్య మాయామృగరూపధారిణో మారీచస్య

ముఖ విరాధ ¹విధ్వంసనమహీయం, కంజలోచనే మహామునే రత్రే
రాశ్రమపద మిదం, విదేహరాజపుత్రి చిత్రకూటోఽయమితి వివిధాః
కథా కథయన్నే వాంజనా భాగీరథీపరిసరే భరద్వాజమునేః ప్రశాంత
పావనం తపోవన మయాసీత్, అభాషత చ మైథిలీమ్. ౧౬౧

ప. ప్రసుప్తబర్హిణశ్వాస²పారణాసుకృతీ హరిః,

మృగయావనం, కద్ధ్వంసనకానన మిత్యర్థః. కుటిలీ కుంచితా నతా కథాభూతాయా
ఏవ మోహనత్వాత్ ఆయతా దీర్ఘా చ కబరీ కేశపాశో యన్యా స్తస్యా స్సంబుద్ధిః
‘హే కుటిలాయతకబరి, ని. ‘కబరీ కేశవేశ’ ఇత్యమరః. ‘జానపదే’ త్యాదినా జీమ్.
ఇయం గోదావరీ, ‘హే కుంభికుంభ స్తని కరికుంభపృథులకుచే, ‘స్వాంగా చోచ్చవస్థ
నా దసంయోగోపథా’ దితి జీమ్. ఇదం, కుంభసంభవాయతనమగస్త్యాశ్రమః, ని. ‘అ
గస్త్యః కుంభసంభవ’ ఇత్యమరః. ‘హే విధుముఖ చంద్రాననే, పూర్వవస్థీమ్. ని. ‘విధు
ర్విష్ణౌ చంద్రమ సీ’ త్యమరః. ఇయం విరాధస్య విధ్వంసనమహీ వినాశస్థానం, ‘హే
కంజలోచనే పద్మనయనే, ఇదం మహామునేః మునిపుంగవస్య, అత్రే రాశ్రమపదం త
పోవనస్థానం, ‘హే విదేహరాజపుత్రి జనకసంవిని, ఆయం, చిత్రకూటపర్వతః, ఇత్యనేన
ప్రకారేణ, వివిధాః నానా ప్రకారాః, కథా, శ్రావ్యవాచకః, ‘చింతిపూజికథికుంభి
చర్చశ్చే’ త్యబ్ధిశ్చయః. కథయన్ శంసన్నే, వాయం శ్రీరామః, ఆంజనా ద్రుతం,
భాగీరథీ పరిసరే గంగాప్రాంతభువి, ని. ‘పర్వంతభూః పరిసర’ ఇత్యమరః. భరద్వాజ
మునే స్సంబంధి, ప్రశాంతం ప్రసన్నం నిర్వైర మిత్యర్థః. పావనంపవిత్రం చేతి
మిథోవిశేషణవిశేష్యభావవివక్షాయాం ‘విశేషణంవిశేష్యేణ బహు’ మితి సమాసః.
తపోవన మాశ్రమ, మయాసీత్, ప్రావిశ దిత్యర్థః. యాతేర్దుష్. ‘యమరమనమాతాం
స’ శ్చేతిసగాగమః, ‘అస్తిసిహోఽచృక్’ ఇలీడాగమః, మైథిలీ, మభాషత అవో
చత చ. ౧౬౧

ఆ. ఉక్తిప్రకారమే వాచా.—ప్రసుప్తేతి. హరిః భుజంగః, ని. ‘యమానిలేంద్ర
చంద్రార్కవిష్ణునిహంశువాజిషు, శుకాహికవిభేకేషు హరి ర్నా కవితే త్రిష్వి’ త్యమ
రః. ప్రసుప్తస్య నిద్రాలోః బర్హిణస్య మయూరస్య యే శ్వాసాః నిశ్వాస, మాదుతాః
లేహం పారణయాభోజనేన సుకృతీ ధన్యః, ని. ‘సుకృతీ పుణ్యవాక్ ధన్యః’ ‘మయూ
రో బర్హిణో బర్హీ నీలకంఠో భుజంగభు’ గితి చామరః, బర్హిణభుజంగయోస్సహజైరే

కందూనినోదనోత్కంఠీ కంఠీరవనశ్చై ర్నృగః.

౧౬౨

గ. తత్ర భరద్వాజవిహితవివిధాతిభ్య స్తతైవ పదసీం దవీయసీ
మలిలంఘ్య పున రయోధ్యాపవిధ మాఙ్గీద స్సగ్రత ఏవ హ
నూమదావేదితోదంత మాగచ్ఛంత మరుంధతీజానిపురస్సర మజస్ర
మానందబాష్పానులితాలోకై రమాత్మలోకైః పరిగత మలిపావనత
పోధనవ్రత మాజానభ క్తిభరితం భరత మాలోకయ స్సతివత్సలతయా
తద్విమానా దవరోహణాయ దేవో దశకంఠరిపు రుదకంతత. ౧౬౩

స త్యపి మహామనిమహిమ్నా ప్రసన్న త్యా దాశ్రమస్య నిర్భయసాన్నిధ్యసంభవా దితి
భావః. తథా మృగో హరిణః, కంఠీరవనశ్చైః సింహనఖైః, కణ్డూనినోదనోత్కంఠీ
కందూత్యవనోదనోత్సృకః, పూర్వనద్భావః, సహజయసి వైరం సంత్యజ్య వైవరం విహ
రంతి మృగవన్న గాదయ ఇతి ముచే ర్నహాతపస్సామర్థ్యం సూచ్యతే. ౧౬౨

కత్రేతి. త త్రాశ్రమే, భరద్వాజేన విహితం కృతం వివిధాతిభ్యం నానాప్రకా
రాతిథిసత్కారో యస్య స తథోక్తః, తతైవ పదసీం దూరకరాం. 'సూలదూరే'
త్యాదినా పూర్వగుణయజాదిపరలాపా 'ద్వివచన విభజ్యే' త్యాదినా తాయయ స్యవా
దేశః 'ఉగితశ్చే' లిజీవ. పదవీ మార్గ, మలిలం ఘృతిక్రమ్య, పున ర్భూయః, వా
క్యాలంకారేనా, ఆయోధ్యామూః సవిధం సమీప మాసీదక్ ప్రాప్తువ, స్సగ్రతః
పురస్తా దేవ, హనూమతా ఆవేదితో నివేదికః ఉదంతః శ్రీరామాగమనవృత్తాంతో
యస్య తం, అత ఏవ ఆగచ్ఛంతం ఆభిముఖ్యే నాయాంతం. అరుంధతీ జాయా యస్య
సోఽరుంధతీజానిః వసిష్ఠః 'జాయాయానిజ్' ఇతి నిహాదేశః. పురస్సరోఽగ్రే సరో
యస్య స తథోక్త స్తం, తథా ఆజస్రం నిరంతర, మానందబాష్పై రానులితా ఆలో
కా దర్శనాని యేషం తైః, ని. 'ఆలోకా దర్శనద్యోతా' విత్యమరః. అమాత్యలోకైః
సుమంత్రాదిమంత్రిజనైః, పరిగతం పరివేష్టితం, అలిపావన మత్యంతపరిశుద్ధం, తపోధన
వ్రతం జటావల్కులధారణకందమూలాశనాధశ్శయన బ్రహ్మచర్యాదితాపసాచారో య
స్యతం, భక్తిః పూజ్యే వ్యవసురాగః ఆజానభక్త్యా స్వభావసిద్ధభక్త్యా భరితం పరిత్యార్జం.
నిజభక్తితత్పర మిత్యర్థః. ని. 'భక్తి ర్విషేవణే రాగేరచనాయా' మితి శబ్దార్ణవే. భర
త, మాలోకయక్, అతివత్సలతయా హేతునా, ని. 'శ్రీమాక్ స్సిగ్ధ స్తు వత్సల' ఇత్య
మరః. 'వత్సాంసాభ్యాం కామబల' ఇతి లచ్చిత్యయః, తత స్తద్విమానాల్ పుష్పకా;

ప. యానం మదాశయ మవేత్య యథాయతైత

త్రారాపథా దవతర త్యశనీకుమారి,

ఆనేదుషీం సవిధ మద్య తథాతథా భూ

రత్యాదరేణ భవతీ మభిగచ్ఛతీవ.

౧౬౪

ప. ఇత్థం వద న్నిందుముఖం సలీలం దేవః స్వపంగాధిపద త్తమాస్తః,
విభీషణా వేదితయా పదవ్యా విమానతో మంద మవారురోహ.

ప. ప్రణీతమణిపాదుకం ప్రణత మగ్రతః పాదయో

రుదస్యభరతం జవా దుపనయ స్ఫుజాభ్యంతరమ్,

దవరోహణాయ, దేవః స్వామి, దశకంతరిపుః రావణాంతకః శ్రీరామః, ఉదకంఠ
ఉత్కంఠితవాక్, విచ్ఛ దిత్వర్థః.

౧౬౩

అ. తదానీం సీతా మామంత్రితవాక్ శ్రీరామ ఇత్యాహ. — యానమితి. హే
అవనీకుమారి సీతే, ఏత దస్త దధిష్ఠితం, యానం పుష్పకం కర్తృ, మదాశయం మమాశ
రోహణాభిప్రాయ, మవేత్య జ్ఞాత్వా, యథాయథా, తారాపథా దంతరిక్షా, దత్యాద
రా దితి వా పాతః, అతవివాపకరణి, అవరోహణి, తథాతథా, భూః త్వత్పాతా
భూదేవీ, ఆ ద్యేదానీం, సవిధం సమీప, మానేదుషీ ముగతాం, భవతీం పూజ్యం
త్యామ్. 'భారే ర్దవతు' రితి దవతు ప్రత్యయః. పూర్వవత్, అత్యాదరేణ ఆత్యంతపు
త్రికాప్రేమా, అభిగచ్ఛ త్యభ్యున్నచ్ఛతీ, చేత్యుత్పేక్షా. యథా దూరా దాగతాం పు
త్రీం మాతా ఆత్యంతాదరేణాభ్యున్నచ్ఛతి తద్వ దిత్వర్థః. వసంతతిలకావృత్తం. ౧౬౪

ఇత్థమితి. ఇత్థ మనేన ప్రకారేణ, 'ఇనమ స్థము' రితి దముప్రత్యయః, ఇందు
ముఖం సీతాంప్రతి, సలీలం సవిలాసం, వదక్, దేవః స్వామి శ్రీరామః, స్వపంగాధిపేన
సుగ్రీవేణ దత్తః రాజలక్షణత్వాద్విత్తిర్థః హస్తః హస్తావలంబో యస్య స తథోక్త
స్సక్, విభీషణావేదితయా ఇత ఆగమ్యతాం దేవే నేతి సిద్ధిప్తయా, పదవ్యా మాన్యేణ
పథాశరణత్వం వ్యాఖ్యాతం ప్రాక్, విమానకః విమానాల్, పంచమూర్తస్యః, మందం
శనైః, అవారురోహ అవరూఢవాక్.

౧౬౫

ప్రణీతేతి. ప్రణీతే శ్రీరామచరణసన్నిధానం ప్రాప్తితే మణిపాదుకే పూర్వం
రాజపరిపాలనపురస్కారార్థమానీతే మూర్తిపాదుకే యేన తం, పాదయో, రగ్రతః
పురస్తా, త్వేణతం సమస్కృతవంశం, భరతం, జవా దాదిరాజయ్యుక్తరయో
ఉదస్య ఉత్పిక్య, భుజాభ్యంతర, ముపనయక్, గాఢమాలింగ స్పృశ్యర్థః. తథా తమసా

ఉదీత్య చ తపఃకృశం వపు రమువ్య వాత్సల్యతః

కరేణ స ముహు స్పృశ న్న విరరామ రామశ్చిరమ్. ౧౬౬

పశ్య న్ననంద భరతః పరిరభ్య దోర్భ్యాం

సౌమిత్రి మార్యసమదుగ్ధకృశీకృతాంగమ్,

సోఽయం సుఖోపనతి రాజ్యపరాఙ్ముఖాయ

తస్మై పున స్సహజభక్తిదృఢప్రతాయ. ౧౬౭

గ. అథ భరతోఽపి పురతోఽభివాదితపురుషం పౌరుషనిఘ్నేన

ప్రతోపవాసాదినా, కృశం క్షీణం, అమువ్య భరతస్య, వపు శృరీరం, ఉదీత్య దృష్ట్యా
చ, వాత్సల్యతః సోదరస్నేహాత్, కరేణ, ముహుః పునఃపునః, స్పృశక్ పరిమార్చయి
న రామః, చిరం, న విరరామ న విరతోఽభూత్. తదుపలాలనతాత్పర్యేణ అన్వేష
ణం ప్రావర్తతేత్థర్థః. 'వ్యాజ్ఞురిభ్యో రమ' ఇతి పరస్మైవదం. వృద్ధీవృత్తమ్. ౧౬౬

పశ్యన్నితి. భరతః, ఆర్యేణ పూజ్యేన శ్రీరామేణ సమం దుగ్ధం దుగ్ధానుభ
వో యస్య సః ఆకలిప వ కృశీకృతం అంగం శరీరం యస్యేతి బహుప్రసిగ్ధితో విశేష
ణ సమాసః, అథవా ఆర్యసమదుగ్ధేన కృశీకృతాంగం అంతః క్షేణ సమభూతవంతం,
సౌమిత్రిం లక్ష్యణం, పశ్యక్, దోర్భ్యాం బాహుభ్యాం, పరిర భ్యాలింగ్య, ననంద
ఆర్యసహవాసేనాయం ధన్యోఽభూ దితి సంతుతోప. తథా సోఽయం సౌమిత్రికృ,
సుఖేన ఉపనతే స్వయం సుప్రాప్తే రాజ్యే పరాఙ్ముఖాయ, ఆవరంహితాయత్థర్థః.
మతః సహజభక్త్యా దృఢం గాఢం ప్రతం శ్రీరామగమనపర్యంతం ఆయోధ్యాం న
ప్రవేష్య మిత్యాదిరూపనియమో యస్య సః తథోక్తాయ, తస్మై భరతాయ, పునశ్చ
తోవాక్యాలంకారే. ననంద, తద్రాజ్యదానతత్పరం భరతం దృష్ట్వా పరం జహవేత్థర్థః.
† సుదానాం పరమాదరాస్పదత్వా దివ మన్యోన్యాభినందన యుక్త మితిభావః. పసంత
లిలకావృత్తమ్, ౧౬౭

అశ్రితి. అథానంతరం, భరతః, పౌరుషనిఘ్నేన పురుషకారాధీనేన, ని. 'అథీ
నో నిఘ్న ఆయత్త' ఇత్యమరః. శత్రుఘ్నేన సహ, † పురతః ప్రథమ, మభివాదితో

† 'తస్మా' ఇతి తాదర్థ్యే చతుర్థీ తన్నిష్ఠ భక్తిగుణోద్దేశ్యకం నందనం.

‡ 'అథ భరతోఽపి పురతోఽభివాదితత్రార్వతోపలాలననిఘ్నేన శత్రుఘ్నేన
సహ' త్యాది ప్రాచీనపాఠ స్సాధుః. అత్ర పౌరుషాధీనత్వోక్తే రసుపయోగాత్, పూ
ర్వః శ్రీరామః తత్కర్తృక ముపలాలనం, శిష్టం స్పృష్టం.

శత్రుఘ్నేన సహ దేవీం ప్రణమ్య జనకనందినీ మున్ననీకృత్య సావరో
ధవధూకాం తుస్కగ్రీవదశగ్రీవానుజాదీన్ యథోచితాభి రుపచర్యాభి
రభ్యర్చితపురోహిత మామంత్రితమంత్రి లోక మనుగ్రహలోకానుగృ
హీత పారవర్గ మగ్రజన్మానం విమానగత మేవ సబహుమాన మానం
దయ న్ననయ దపనితరుజం నీజ మాశ్రమపదం. ౧౬౮

గ. తత్ర చ సౌమిత్రిసీతాసఖో దాశరథి రతిలోభనీయవాత్సల్యాం
కౌసల్యా మతిశయితదుగళాతిరేకాం కైకేయీ మతిక్రమస్నేహపరివృ

నమస్కృతః పురుషః పరమపురుషః శ్రీరామః యస్మిన్ కర్తృణీతస్యథా తథా, దేవీం
జనకనందినీ సీతాం, ప్రణమ్య, తథా యథోచితాభిః యథార్హాభి రుపచర్యాభిః
ఉచారైః, ఉపతూర్వా చ్చరణే కృజంతా 'దప్రశ్నయా' దిలి శ్రీయా మప్రత్య
యే టావ్. అవరోధవధూభి రంజకమంత్రిభిః, సహితా సావరోధవధూకాన్, 'లేన
సహేతి తుల్యయోగ' ఇతి బహువ్రీహిః. 'నస్యృత' శ్చేతి కప్, సుగ్రీవదశగ్రీవాను
జా సుగ్రీవవిభిషణా వాదీ యేషాం తాన్ వానరాన్, ఉన్ననీకృత్య ఉత్సుకచిత్తాన్
కృత్వా, ఆభూత తద్భావేద్విః. 'అస్య చ్చా' విలి దీర్ఘః. 'అదున్తనశ్చతు' రిత్యాదినా
సహాపః, అభ్యర్చితః పూజితః పురోహితో వసిష్ఠః యన తం, ఆమంత్రితః సుబో
ధితో మంత్రి లోకానో మంత్రిజనో యన తం, అనుగ్రహలోకేన కరుణాకటాక్షపిక్ష
ణేన అనుగృహీతః అనుగ్రహవిషయాకృతః పారవర్గః పురజననివహో యన తం,
అగ్రజన్మానం క్షేప్తభ్రాతరం శ్రీరామం, విమానగతం విమానారూఢ మేవ, సబహు
మానం సగౌరవ, మానందయన్, అపసీతా శ్రీరామాగమనా దవగతా రుజా ఉపతా
పో యస్మిన్ త త్రథోక్తమ్, ని. 'స్తీ రు గ్రుణా చోపతాపే' త్యమరః, నిజం స్వకీ
య, మాశ్రమపదం నంది గ్రామాఖ్య మావాసస్థానం, అనయత్ ప్రాసయామాస. ౧౬౮

తత్రేతి. తత్ర భరతాశ్రమపదే, సౌమిత్రిసీతాసఖి లక్ష్యణ సీతాసమేతః, 'రా
జాహుభిభిభ్య వైచ' దాశరథిః శ్రీరామః, అత్యంతం లోభయతీ త్యతిలోభనీయం
పుత్రదర్శనాభిలాష విశేష జనక మిత్యర్థః. తద్వాత్సల్యం స్నేహో యస్యా స్తాం, కా
సల్యాం చ, అతిశయితో బహుళి దుగళాతిరేకో యస్యా స్తాం, సర్వావధములభూ
తాఽహ మస్తీతి సముత్పన్న దుగళభరాక్రాంతా మిత్యర్థః. కైకేయీం చ, అతిక్రమేణ

1 'అయశశ్శల్యజనితతోకాతిరేకాం కైకేయీం అకృత్రిమస్నేహపరివృక్తాం
నుమిత్రామ పీతి ప్రాసీనపాత స్సగమః.

క్తాంసౌమిత్రిమాతర మపి క్రమా దభివాదయన్నిజావలోకనరసనిరతా
భిరేతాభిర్వనితాభిః పూర్ణిమాచంద్ర ఇవ కలాభిః పయోనిధి రివ వీచి
కాభిః ప్రతిక్షణం పరిరభ్యమాణో నిర్భరానంద మవిందత. ౧౬౯

ప. * అ థాఖిలజనేక్షణేక్షితరఘూద్వహ స్వాదరా
ద్విధాతు మభిషేచనం విచరితం గురో రాజ్ఞయా,
అసీయత సమంతతో హరిగణేన తీర్థం పున

క్రమ మతిక్రాంతేన స్నేహేన పరివృక్తాం నిర్వ్యాదప్రేమపరపూర్ణాం, సౌమిత్రి మాత
ర మపి సుమిత్రాంచ, క్రమాత్ వృద్ధాశ్రమ, దభివాదయన్ నమస్కర్వన్, నిజావ
లోకనే ఆత్మదర్శనే యో రసోఽమరాగః కన్తి నిరతాభిః తత్పరాభి, రేతాభిః పూర్వో
క్తాభిః, పవితాభి రుత్తమస్త్రీభిః, కలాభి రంతైః, ని. 'కళా శిల్ప కాలభేదే చంద్రాంశే
కలనా కలే' తి వైజయంతీ, పూర్ణిమాచంద్ర ఇవ, వీచికాభి రూర్చిభిః, పయోనిధి స్స
ముద్ర ఇ, వేత్కుపమాద్వయం. ప్రతిక్షణం పరిరభ్యమాణః ఆవరాతిశయాత్ క్షణే
క్షణే ఆర్జిచ్యమాణః, నిర్భరానంద మమందానంద, మవిందత అలభత, షరమానందధరి
తాంతకంఠోఽభూ దిత్కర్క. ౧౬౯

ఆధేతి. అ థానంతరం, గురుర్వసిష్ఠస్య, ఆజ్ఞయా నిదేశేన, అఖిలజనేక్షణై
రశేషలాలాచనై రీక్షిత స్సానంద మవలాకికః సచాసౌ యూద్వహ శ్చ తస్య శ్రీ
రామస్య, ఆవరాత్, విచరితం విశిష్టాచారముక్తం, అభిషేచనం, మూర్ధాభిషేకం,
విధాతుం కర్తుం, మంధరాం మందాం, గలిం, విజహతా త్యజతా, ససంభ్రమం ప్రవృ
త్తేనేత్యర్థః. జనలే శృశృప్రత్యయః. హరిగణేన వానరసమూహేన, సమాకులితా నం
క్షుభితా మంధరా కైకేయాదాసీ యస్మిన్ కర్తృణి క ద్వధా భవతి తథా, తత్ర
తస్యాః కైకవప్రయోగానవసరా దితిభావః, సమంతతః, సకలదిగ్భ్య ఇత్యర్థః. తీర్థం

* 'అథాఖిలజత్వలే రసి రఘూద్వహ స్వాదరా ద్విధాతుమభిషేచనం విచరి
తాగురో రాజ్ఞయా, అసీయత సమంతతో హరిగణేన తీర్థం పున ర్విచింత్య హృది
మంధరాం విజహతా గలిం మంధరా' మితిపాతే అఖిలజత్వలే రసీ త్యనేన స్వతవివ
వర్త్యైర్వరిత్వం సిద్ధ మితి సూచితం, రఘూద్వహస్యేత్యనేన మాషషరూపేణ తద్వంశేఽ
వర్తిర్జిత్వాదభిసేతవ్య మభిషేచనం విధాతుం గురోరాజ్ఞయా విచలతా మంధరాం ప్రా
గభిషేకాంతరాయకారణం కైకేయాదాసీం విచింత్య ప్రాగ్విస్మయనీయమితి దీర్ఘ
కంకృతతవివ మంధరాం గలిం విజహలేత్యన్వయః, శిష్టం స్పష్టమ్.

స్వయానుభవముంధరం విజహతా గతిం మథ రామ్. ౧౭౦

ప. అలంకృతః కృత మభిషేక మానవా
దహత్యసంహతిభి రవాప్య రాఘవః,
పురోస్తుభిః పున రయ మానశే రథం
మనోరథం స చ భరతో మహారథః. ౧౭౧

గ. తత్ర చ సేనావిచక్షణాభ్యాం శత్రుఘ్నలక్షణాభ్యా మభిషో
విధూతవ్యజనః పరిజనాచారనిరతభరతో దన్త విమలముక్తాతపశ్రో విచి

పుణ్యనదీనలిలం, పునర్భూయోఽసి, వాక్యాలంకారే వా, అసీయత అనీతం. పృథ్వీ
వృక్షమ్. ౧౭౦

అలంకృతః. అయం, రాఘవః రఘువంశోద్భవః శ్రీరామః, అమాత్యసంహ
తిభిః మంత్రివర్తై, తత్ర తేహం ముఖత్వా దితిభావః. ఆదరాత్ సత్కారాత్, కృ
తం విరచిత, మభిషేక, మవాప్య, మూర్ధాభిషిక్తస్సన్నిత్యథః. అలంకృతః జటాపటల
విమోచనపూర్వకం వివిధవిధిత్ర మణిహారనివ్యాంబరాదిభిః విభూషితః. పునః పురోస్తుభిః,
అయోధ్యాపురప్రవేశాభిముఖ స్సన్నిత్యథః. రథ, మానశే ప్రావ, పుష్పకం విహాయ
రథారూఢోఽభూదిత్యర్థః. 'అస్మి లేశే' శ్మభ్యాన దీర్ఘసుడాగమా, తథా, మహార
థః, మహాత్మా, స ప్రసిద్ధః, భరత శ్చ, మనోరథం శ్రీరామాభిషేకరూపనిజవాంఛితార్థ
సిద్ధిం, ఆనశే, శ్రీరామాభిషేకేణ పరిపూర్ణమనోరథోఽభూదిత్యర్థః. రుచిరావృత్తం.
'చతుర్ద్ర'వై రిహ రుచిరా జభిష్టగా' ఇతి లక్షణాత్. ౧౭౧

తత్రేతి. కించేతి చార్థః తత్ర తస్మిం త్వయే, సేనావిచక్షణాభ్యా ముచచార
చరణతత్పరాభ్యాం, శత్రుఘ్నలక్షణాభ్యాం, జ్యేష్ఠకనిష్ఠభావోఽత్ర నవివక్షితః. లక్షణా
పేక్షయాఽసి శత్రుఘ్నస్యానరాతిశయద్యోశవార్థం వా, తథాచ మహాకవిప్రయోగః.
'శత్రుఘ్నలక్షణముఖైరవచర్యమాణ స్సామ్రాజ్యభోగనిరతో బభూవే' ఇతి. అభితః, ఉ
భయపార్శ్వయో రిత్యర్థః. విధూతే వీజితే వ్యజనే చామరే యస్య సతథోక్తః, పరిజ
నాచారనిరతేన భృత్యునోదితాచారతత్పరేణ భరతేన ఉదస్త ముగ్ధిప్తం విమలం స్వ
చ్ఛం ముక్తాతపత్రం మాత్రేచ్ఛత్రం యస్య స తథోక్తః, విచిత్ర మాశ్చర్యకరం విచి
త్ర సన్నివేశం వా యథా తథోపహితేన విరచితేన వైపర్యేన దివ్యభూషణాంబరప్ర

1 అభిషోవిధూతధవళవాలవ్యజనః.

2 విచిత్రోపజాతమనుజవేషచారుభిః, ప్రాచీనపాతోఽయమ్,

త్రోసహితనై పథ్య చారు రారూఢ శతాంగమాతంగై రాశరష్టవగవాహి
 నీపతిభి రనుగమ్యమానః ప్రవ ర్థమానశ్వేతాక్షతకుసుమలాజోప
 చారపారపురంద్రీకదంబసంరన్నచలితమంజీరమణికాంచీ వలయవాచా
 లితాం వాద్యమానమాంగళికతూర్య ఘోషవై శాలికవై బోధికవివిధరవ
 శ్రవణసమయోచ్చలితసామోదపారసంబాధాంసౌధాంతరగవాక్షచలిత
 తరుణీజనేక్షణ రేఖానీలోత్పలదామతోరణాభిరామ రథ్యాంతరామ
 యోధ్యానూజగామ రామచంద్రః.

౧౭౨

ప. ¹సాకేతం సముపేయివాం త్స ²విజయీ సంసేవితో భ్రాతృభి

యుక్తావయవప్రసాధనేన చారు స్ఫుందరః, తథా శతాంగాః రథాః మాతంగాః గజాః,
 తే ఆరూఢాః అధిష్ఠితాయై నైః, ని. 'శతాంగ స్ఫుందనో రథ' ఇత్యమరః. ఆశరష్టవ
 గవాహినీపతిభిః విభీషణసుగ్రీవప్రముఖరాక్షసవానరసేనానాయకైః. అనుగమ్యమానః
 అనుప్రియమాణశ్చ సత్, రామచంద్రః, శ్వేతాక్షతానాం కుసుమానాం లాజానాం
 చోపచారః విశేషణరూపోపచారః ప్రవర్త్యమానః మంగళాచారతయా క్రియమా
 నో యై స్తాని తథోక్తాని యూని పౌగపురంద్రీకదంబాని పత్తనస్త్రినివహః స్తేహం సం
 రంభేణ సంభ్రమేణ చలితైః ఝణఝణాయమానైః మంజీరమణికాంచీవలయైః నూపుర
 మాణిక్యరశనాకంఠైః వాచాలితాం మఖితాం, 'తత్కరోతీ'తి జ్యోతా త్కర్తృణి
 క్తః. వాద్యమానాని తాద్యమానాని మాంగళికతూర్యాణి మంగళవాద్యాని కణ్ఠోషణా
 ష్ తథా వైతాళికానాంస్తుతి పాఠకానాం 'తత్తత్ప్రహరకయోగైర్న రాగై స్సతా
 రవాదిభిశ్చోక్తైః, సరభసమేకవిచారం గాయక్ వైతాళికో భవసీ' త్యుక్తలక్షణానాం
 వైబోధికానాం కర్తవ్యార్థవిబోధకజనానాం చ యే వివిధరవాః తేహం శ్రవణసమయే
 ఆకర్ణకకాలే ఉచ్చలితాః ప్రచలితాః సామోదాః సానందా శ్చ యే పౌరాః నైస్సం
 బాధాం సంకీర్ణాం. 'మాంగళికవైబోధికే' త్యక్త 'ప్రయోజన' మితి తక్. సౌధాం
 తరగవాక్షైః ప్రాసాదమధ్యవాతాయనైః చలితాః ప్రసృతాః యాస్తరుణీజనేక్షణరేఖా
 స్ఫుందరీజనశేత్రపద్మయః తా ఏవ సీ-త్పలదామతోరణాని తై రభిరామాణి రమ్యాణి
 రథ్యాంతరాణి ప్రతోళ్ళభ్యంతరరాశాని యస్యా స్తాం, అయోధ్యాం, ఆజగామ, ప్ర
 వివేశేత్కరః.

౧౭

సాకేతమితి. విజయీ జయశీలః, 'దీప్యతీ' త్యాదినా ఇనిప్రకర్యయః. యదా

స్సుగ్రీవప్రముఖా నపి ప్రియసఖాః స్వే స్వే పదే స్థాపయన్,
 స్వ చ్ఛందం సుచిరం సుఖా న్యనుభవన్ దేవ్యా సమం సీతయా
 రామః పాలయతి స్త కీర్తివిభవై రామోదిసిం మేదిసిమ్. ౧౭౨
 ప. 1 సాహిత్యాదికలావతా శనగరగ్రామావతేనాయిత
 శ్రీగంగాధరధీరసింధువిధునా గంగాఘ్రికాసూనునా,

ప్రశస్తో రావణవిజయోఽస్యాస్తీతి విజయీ, 'ప్రశంసాయా మినిః, స ప్రసిద్ధో, రామ
 స్సాకేత మయోధ్యాం, ని. 'సాకేతం స్యా దయోధ్యాయా' మిత్యమం, సముపేయి
 వాక్ ప్రవిష్టమ. 'ఉపేయవానవాశ్వాననూచాన శ్వే'తి క్వసుప్రత్యయాంతో నిపా
 తితః, తథా భౌతృభిః ఆనుజైః భరతాదిభిః, సంసేవితః ఉపచర్యమాణః, తథా సుగ్రీ
 వప్రముఖాః సుగ్రీవాదీః, ప్రియసఖాః ప్రియసుహృదః, రాజాహస్సుభిభృష్టచ, స్వే
 స్వే పదే, కిష్కింధాది ప్రతినియతస్థానే ష్విత్వర్థః, వీస్సాయాంఙ్విత్వావః
 'పూర్వాదిభ్యో నవభ్యోవే'తి వికల్పాత్ స్త్రిన్వాదేశాభావః, స్థాపయన్ ప్రతిష్ఠా
 పయన్, తథా దేవ్యా సీతయా సమం. స్వచ్ఛందం యథేచ్ఛం, సుఖాన్త్యైహి
 కభోగాన్, ఆనుభవన్, దానక్షాత్రోద్భవాకీర్తిః తస్మాద్విభవైః సామర్థ్యైః సమృద్ధిభిః,
 ఆమోదిసి మానందవతీం, మేదిసిం భువం, సుదిర మతిదిరకాలం, పాలయతిస్త పరిపాలి
 తవాన్, 'లట్ స్త్' ఇతి భూతాథే లట్, శార్దులవిక్రీడితం వృత్తం. 'సూర్యాత్వై
 ర్నసజాస్తతా సుగురవః శార్దులవిక్రీడితం'. ౧౭౩

అథ కవిః కావ్యపర్ణినామాఖ్యానపూర్వకం కాండసమాప్తిం శ్లోకే నానా
 సాహిత్యేతి. సాహిత్యం కావ్యనాటకాలజ్ఞారాది సముదాయరూపా విద్యా తదావి
 ప్రముఖం యాసాం తాః కలా విద్యా అస్య సంతీతి సాహిత్యాదికలావతా, సకల
 విద్యారహస్యాభిజ్ఞే నేతృర్థః, అత్ర కర్తృధారయస్యాప్యనుద్యేగకరత్వా త్వర్వధనీ సర్వ
 కేశీత్యాదివన్నిర్వోధవ్యుః, శనగరమితి గ్రామః తస్య అవతంసస దాచరితః అవతంసా
 ముతః భూషణాయమానః ఉపమానార్థకాచారకృదుతా త్కర్తరిత్తః, సచాసౌ శ్రీ
 గంగాధరధీరశ్చ శ్రీయుక్తః గంగాధరనామా వండితః ని. 'ధీరో మనీషీజ్ఞః ప్రజ్ఞా

అస్యశ్లోకస్యస్థానే. 'కోలాలాఖ్యమహాగ్రహారమహితా'కల్పేన సంఖ్యావతాం
 విశారదేనవిధనా శ్రీసోమనాథోదయప్రాగ్భోగోదిత వజ్రాకాణ్డమహితా
 ధీపునః కాణ్డోనిర్మిత ఏకమాతపతినా వస్తోఽసి కీయాచ్చిరమ్' ఇతి పాథః
 శ్లోకే.

ప్రాగ్భోజోదితపంచకాండవిహితానందే ప్రబంధే పునః
కాండో లక్షణసూరిణా విరచితః షష్ఠోఽపి జీయాచ్ఛిరం.

ఇతి శ్రీలక్షణకవివరవిరచితో యుద్ధకాండ స్సమాప్తః

స్సంఖ్యాచాక్ పండితః కవి' రిత్యమరః, స వివ సింధుః సముద్రః తస్య విధనా చం
ద్రేణ పుత్రత్వాదుల్లాస కరత్వా చ్చ తద్రూపేణేత్యర్థః, ఆతవివ జ్ఞిప్తపరంపరితయా
వకం. ని. 'విధంబిష్టా చంద్రమసీ'త్యమరః. గంగాంబికామనునా గంగాంబికాగర్భ
సంభూతేన, లక్షణసూరిణా లక్షణాఖ్యవిదుషా, ప్రాహ్మర్యం, భోజేన రాజ్ఞా ఉదితైః
విరచితైః పంచభిః బాలకాండాది సుందరకాండాంతైః కాండైః విహితః ఆనందో విద్య
ప్ర) మోదో యేన జిన్న, స్మిత్యుత్తర పదసమాసః. ప్రబంధే చమ్పూరామాయణాఖ్యే
కావ్యే, పునః విరచితః ప్రణీతః, షష్ఠః షష్ఠాం పూరణః, కాండో యుద్ధకాండః,
చిరంజీయాత్, సర్వోత్కర్షణేన వర్తతా మిత్యర్థః, కాద్యాలవిక్రీడితం వృత్తం. ౧౭ :

ప. పూర్వేషాం విదుషాం మతాని వివిధా న్యాలోచ్య తత్సారమ
ప్ర్యాకృష్యేయ మఖండపండితపరీతోషాయ సందర్శితా,
యద్యత్ ప్రతిభాతి దూషణ మిదం విజ్ఞాయతాం భూషణం
తత్రాపి ప్రతిభాతిచే న్నను పరామృశ్యం హ్యవశ్యం బుధైః.
లోకేషు ప్రతిభాతి మధ్యమజగ త్తత్ర త్రిలింగావ్వయో
దేశే నైత్ర తథాద్రిచూళితనయాతీరం పరం తత్ర చ,
గ్రామః కాంజుబరీతి తత్ర మహితః శ్రీరామచంద్ర స్సుధీ
శ్చ)మా సుద్వహతా దముష్య కవితాకన్యాం రఘూణాం పతిః..

ఇతి శ్రీమత్సరమయోగీంద్ర బృందమాన సేదీవరసంజోహనందనా భాళినందిత
రఘునందన చరణారవిందమకరందాస్వాదన కంపితసారస్వతేనాఖండితకపః ప్రచండ
మునిప్రకాండ మండలేశ్వరకాండీల్యమహాముని గోత్రపతంసస్య పంచాన్వయసుధా
పారావార పారిజాతస్య ధన్వంతర్యవతారాంతరస్యాయూర్వేద ప్రముఖలిఖివిద్యా
సారసర్వజ్ఞ సార్వభౌమస్య కోండపండితవర్యస్య తమాజేన గంగాంబికాగర్భరత్నాకర
సుధాకరేణ రామచంద్రబంధేంద్రేణ విరచితాయాం చమ్పూరామాయణాంత్యా
యాం సాహిత్యమంజూషి కానమాఖ్యాయాం యుద్ధకాండ స్సమాప్తః.

రామచంద్రార్చరచితా గామచంద్రపదార్పితా,

వ్యాఖ్యా శ్రీయుద్ధకాండస్య పూర్ణా మంజూషికాళిధా.

సవ్యాఖ్యం చమ్పూరామాయణం సమాప్తమ్.

